AAFIA
LIOGRAAFIA
SIA
IA
UGU

РАФИЯ
СКАЯ БИБЛИОГРАФИЯ
ИЯ ▪ ЭТНОГРАФИЯ
ИСКУССТВОВЕДЕНИЯ
ДЕЛО

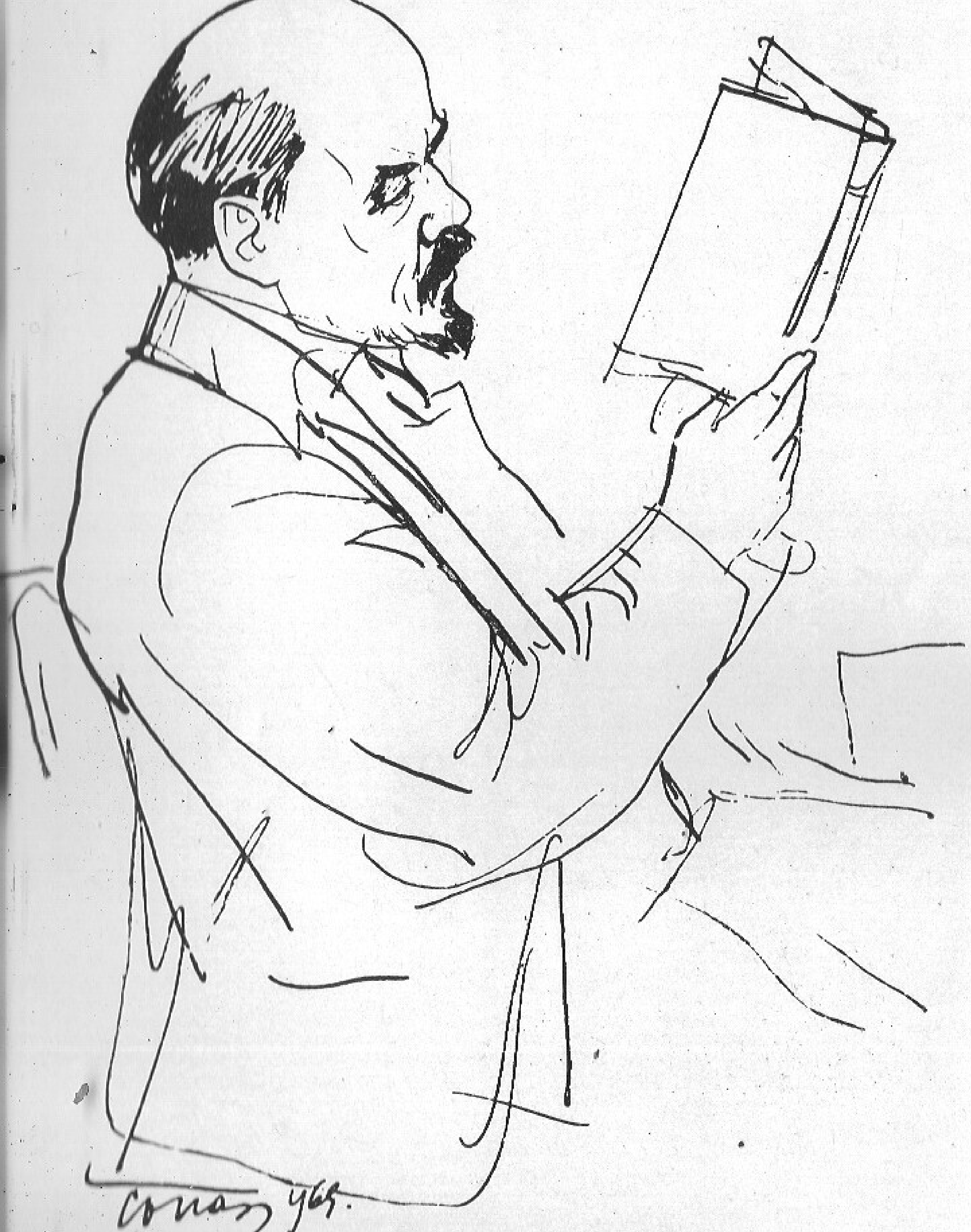
RAPHIE
PHIE DER GESCHICHTS-
HAFT ▪ ARCHÄOLOGIE
PHIE ▪ KUNSTWISSENSCHAFT
SEN

LENINLIK ETAPP EESTI AJALOOTEADUSES

Leninlik etapp eesti ajalooteaduses

ЛЕНИНСКИЙ ЭТАП В ЭСТОНСКОЙ ИСТОРИЧЕСКОЙ НАУКЕ

DIE LENINISTISCHE ETAPPE IN DER ESTNISCHEN GESCHICHTSWISSENSCHAF

MARXI-EELNE „SOTSIOLOOGIA" JA HISTORIOGRAAFIA ANDSID PAREMAL JUHUL HUNNIKU JUHUSLIKULT VÄLJANOPITUD TOOREID FAKTE JA KUJUTASID AJALOOPROTSESSI UKSIKUID KULGI. MARKSISM NÄITAS KÄTTE TEE UHISKONDLIK-MAJANDUSLIKE FORMATSIOONIDE TEKKIMISE, ARENEMISE JA HÄVIMISE PROTSESSI KÖIKEHÖLMAVAKS, IGAKULGSEKS UURIMISEKS. . . .

V. I. LENIN

ИНСТИТУТ
ИСТОРИИ
АКАДЕМИИ
НАУК
ЭСТОНСКОЙ ССР

ЛЕНИНСКИЙ ЭТАП В ЭСТОНСКОЙ ИСТОРИЧЕСКОЙ НАУКЕ

СБОРНИК СТАТЕЙ ПО ИСТОРИОГРАФИИ

РЕДАКТОР—
СОСТАВИТЕЛЬ
ЭНДЕЛЬ ЛАУЛ

ИЗДАТЕЛЬСТВО „ЭЭСТИ РААМАТ"
ТАЛЛИН 1970

EESTI NSV
TEADUSTE
AKADEEMIA
AJALOO
INSTITUUT

LENINLIK ETAPP EESTI AJALOO-TEADUSES

HISTORIOGRAAFILISI ARTIKLEID

KOOSTANUD
JA TOIMETANUD
ENDEL LAUL

KIRJASTUS „EESTI RAAMAT"
TALLINN 1970

(E)
42

FRONTISPISS:
EVALD OKKA TUSIJOONISTUS
„LENIN RAAMATUGA», 1969

KUJUNDANUD H. KERSNA

SAATEKS

Käesolevas kogumikus käsitletakse ajalooteaduse ja tema eridistsipliinide arenemist Eestis leninlikul etapil, s. o. alates leninliku ajaloomõtte jõudmisest Eestisse XX sajandi algul kuni käesoleva ajani. Leninliku etapi algus eesti ajalooteaduses ei ole seotud mitte ainult marksistliku ajaloomõtte juurduma hakkamisega Eestis, vaid ka Lenini geniaalse isiksuse ilmumisega revolutsioonilise võitluse areenile ja teadusemaailma.

Leninlik ajalookäsitus on marksismi põhimõtete ja meetodite rakendamine ühiskonna ajaloo uurimisel koos kõige selle uuega, mida marksismi teooriasse tõi V. I. Lenin. Seetõttu langeb leninlik etapp ajalooteaduses ajaliselt, ja õige suurel määral ka sisuliselt, ühte leninliku etapiga marksismi arengus. «V. I. Lenini tegevus 90. aastail, tema poolt esitatud ideed, leppimatu võitlus marksistliku teooria moonutuste vastu, partei kaadri ja töölishulkade kasvatamine revolutsioonilises vaimus — see kõik pani alguse uuele, leninlikule etapile marksismi arenemises.»[1]

Kuna ajaloomõtte ja ajalooteaduse arenemine kulgesid XIX sajandi lõpul ja XX algul suurema osa tookordse Venemaa rahvaste ajaloos enam-vähem analoogiliselt, siis kannab sel ajal alguse saanud uus etapp Lenini nime kõigi Nõukogude rahvaste ajalooteaduse ajaloos.[2]

Kogumiku esimesse ossa on paigutatud artiklid, mis käsitlevad teemat «Lenin ja Eesti». Teises osas on ülevaated niisugustes eesti ajalooteaduse põhilistes uurimissuundades, nagu Eestimaa Kommunistliku Partei, töölisklassi ja revolutsioonilise liikumise ning agraarajaloo uurimisel tehtud tööst. Kolmandas osas käsitletakse tähtsamate ajaloo eridistsipliinide (arheoloogia, etnograafia ja kunstiajaloo) ning tähtsamate ajaloo abiteaduste (arhiivinduse ja ajaloo bibliograafia, koos viimasega ka teadusliku informatsiooni) uurimise ajalugu. Kõigis kirjutistes on eriline rõhk asetatud sellele, kuidas marksistlik-leninlikud vaated ja metodoloogiline mõte Eestis käibele tulid, arenesid ja võidule pääsesid.

Kogumiku koostamisel püüti lähtuda neist metodoloogilistest nõudmistest, mida ajalooteaduse ajaloole tänapäeval esitatakse.[3] On püütud kindlaks määrata eesti ajalooteaduse arenemisjärgud ja põhijooned leninlikul etapil ning anda ülevaade tehtust kõige olulisemates lõikudes, eriti nõukogude korra ajal. Tähelepanu on püütud pöörata ka uurijate kaad-

[1] Nõukogude Liidu Kommunistliku Partei ajalugu. (Teine, täiendatud trükk.) Tallinn, 1963, lk. 40.

[2] Selle etapi iseloomustusest lähemalt: Очерки истории исторической науки в СССР III. Под ред. М. В. Нечкиной (гл. ред.), М. А. Алпатова, Б. Г. Вебера, Е. Н. Городецкого, С. М. Дубровского, А. М. Станиславской. М., 1963; Советская историческая энциклопедия, т. 6. М., 1965, veerud 471—476.

[3] Vt. *М. В. Нечкина*, История истории. (Некоторые методологические вопросы истории исторической науки). Rmt.: История и историки. Историография истории СССР. Сборник статей. М., 1965, lk. 6—26.

rile, uurimuste allikalisele baasile ja selle laienemisele, metoodilistele otsingutele ning uurimist vajavatele probleemidele.

Mitmesugustel põhjustel pole siiski suudetud peatuda kõigil eesti ajalooteaduse leninliku etapi uurimisvaldkondadel ja eridistsipliinidel. Käsitlemata on jäänud niisugusedki eesti ajalooteaduse uurimisalad, nagu üldajalugu, kultuuri- ja teaduse ning ühiskondliku mõtte uurimise ajalugu, kodu-uurimise ajalugu, suurelt osalt ka sõdade ajalugu. Sellele vaatamata peaks kogumik osaliseltki täitma lünka, mis ajalooteaduse ajaloo uurimise alal Eesti NSV-s seni valitses.

Kogumik on määratud eeskätt ajaloohuvilistele meie vabariigis. Resümeede abil aga võimaldab ta saada teatud ülevaate Eestis tehtavast ajalooalasest uurimistööst ka kogu Nõukogude Liidus ja väljaspool sedagi. Kuna kogumikus viidatakse olulisematele retsensioonidele, sisu avatakse detailsemalt märksõnalise sisukorraga, register aga sisaldab üksikasjalisemaid andmeid Eesti NSV ajaloolaste kohta, siis on ta teatud määral kasutatav ka käsiraamatuna.

Kogumiku autorid loodavad, et nende töö aitab kaasa ajalooteaduse edasisele arenemisele Eesti NSV-s. Samuti loodavad nad, et neil vähemalt osaliselt on õnnestunud näidata seda murrangulist ja edasiviivat osa, mida meie ajalooteaduse arenemises etendas leninlike ideede võidulepääs, ja et kogumikus esitatud kriitiline kokkuvõte seni tehtud tööst kergendab mõneti uute ülesannete püstitamist ja Eesti ajaloo edasiste uurimissuundade kindlaksmääramist.

Koostaja-toimetaja

ОТ РЕДАКТОРА

Настоящий сборник посвящен развитию исторической науки и ее специальных дисциплин в Эстонии на ленинском этапе, т. е. со времени проникновения ленинской исторической мысли в Эстонию в начале XX столетия вплоть до наших дней. Начало ленинского этапа в эстонской исторической науке связано не только с укоренением марксистской исторической мысли в Эстонии, но и с появлением гениальной личности Ленина на арене революционной борьбы и в мире науки.

Ленинская концепция истории представляет собой применение принципов и методов марксизма, включая все то новое, что было внесено в теорию марксизма В. И. Лениным, к изучению истории общества. В силу этого ленинский этап в исторической науке во времени, а в значительной степени и по своему содержанию совпадает с ленинским этапом в развитии марксизма. «Деятельность В. И. Ленина в 90-х годах, выдвинутые им идеи, непримиримая борьба против искажений марксистской теории, воспитание партийных кадров и рабочих масс в революционном духе — все это положило начало новому, ленинскому этапу в развитии марксизма».[1]

Так как развитие исторической мысли и исторической науки в конце XIX — начале XX в. у большинства народов тогдашней России шло более или менее аналогичными путями, то новый этап, получивший начало в тот период, назван в истории исторической науки всех советских народов именем Ленина.[2]

В первом разделе сборника помещены статьи, посвященные теме «Ленин и Эстония». Во втором разделе дан обзор работы, проделанной в таких основных исследовательских направлениях эстонской исторической науки, как история Коммунистической партии Эстонии, рабочего класса и революционного движения, а также аграрная история. В третьем разделе освещается история изучения таких специальных исторических дисциплин, как археология, этнография, искусствоведение, а также основных вспомогательных исторических дисциплин — архивного дела, исторической библиографии и научной информации. Во всех статьях основное внимание уделяется тому, как марксистско-ленинские взгляды и методологическая мысль входили в научный обиход, развивались, утверждались и восторжествовали.

Авторы и составитель сборника руководствовались теми методологическими требованиями, которые на современном этапе предъявляются к

[1] История Коммунистической партии Советского Союза. (Издание третье, дополненное). М., 1969, стр. 37.

[2] Об истории исторической науки этого этапа см. более подробно в кн.: Очерки истории исторической науки в СССР. III. Под ред. М. В. Нечкиной (гл. ред.), М. А. Алпатова, Б. Г. Вебера, Е. Н. Городецкого, С. М. Дубровского, А. М. Станиславской. М., 1963; Советская историческая энциклопедия, т. 6. М., 1965, стб. 471—476.

Endel Laul

EESTI AJALOOTEADUSE LENINLIKU ETAPI PÕHIJOONI

Marksism ei toonud põhjalikku pööret mitte ainult inimkonna ajaloos, vaid ka teaduses, sealhulgas ajalooteaduses. Uurides ajalugu ja hakates ajaloolisi nähtusi seletama teaduslikult, avastasid Marx ja Engels ühiskondlik-majanduslike formatsioonide üksteisega vaheldumise seaduspärase protsessi ja inimkonna paratamatu liikumise klassideta ühiskonna — kommunismi suunas.

V. I. Lenin arendas edasi ja süvendas Marxi ja Engelsi õpetust ühiskondlik-majanduslikest formatsioonidest, baasist ja pealisehitusest, klassidest ja klassivõitlusest, töölisklassi ajaloolisest missioonist, sotsialistliku revolutsiooni paratamatusest ja selle liikumapanevatest jõududest, sotsialistliku ühiskonna ülesehitamise teedest ja meetoditest. Peale üldajaloo kohta käivate marksistlike kontseptsioonide edasiarendamise uuris ja lahendas ta marksistlikelt positsioonidelt ka paljusid Vene ajaloo probleeme, nagu Vene ajaloo periodiseerimine, revolutsioonilise liikumise arenemine, kapitalismi genees, vene revolutsioonide ajalugu ja palju teisi.[1]

Käsitledes Venemaa majandusliku ja ühiskondlik-poliitilise ajaloo põhiküsimusi, töötas V. I. Lenin möödunud sajandi lõpul ja käesoleva alguses välja üldisemad marksistlikud metodoloogilised printsiibid, mis on saanud aluseks kõigi rahvaste, ka eesti rahva ajaloo vastavate protsesside uurimisel.[2] Ta andis teatavasti hinnangud sellistele ajaloo põhiprobleemidele, nagu feodalismi lagunemine ja kapitalismi genees Venemaal, kapitalismi arenemine pärast kodanlikke reforme, ühiskonna klasside ja mitmesuguste sotsiaalsete gruppide kujunemine kapitalistlikus ühiskonnas, rahvuste tekkimine ja rahvuslik liikumine, demokraatliku ja sotsialistliku kultuuri elementide arenemine igas rahvuslikus kultuuris ning rõhutud rahvaste rahvuslik vabadusliikumine Venemaa ääremaadel. Ilma rahvusküsimust käsitlevate V. I. Lenini töödeta on võimatu marksistlikult uurida eesti rahvuslikku liikumist ja kultuuripärandit. Peale nende eesti rahva ajaloos arvestatavate üldisemate seisukohtade leidub V. I. Lenini ajaloolises pärandis ka vahetult Baltimaade kohta käivaid andmeid, mida ta kasutas siinsete ajaloosündmuste iseloomustamiseks ja Baltimaade rahvaste ajaloo uurimise seisukohalt tähtsate metodoloogiliste järelduste tegemiseks. Osutades linnastumisprotsessile Baltimaadel, peatus V. I. Lenin ka kapitalismile iseloomulikel nähtustel maal.

[1] Vt. Очерки истории исторической науки в СССР III. Под редакцией М. В. Нечкиной (главный редактор), М. А. Алпатова, Б. Г. Вебера, Е. Н. Городецкого, С. М. Дубровского, А. М. Станиславской. М., 1963, lk. 21—84.

[2] Vt. ka Eesti NSV ajalugu kolmes köites. II köide. XIX sajandi 50-ndaist aastaist kuni 1917. aasta märtsini. Toimet. kolleegium: J. Saat (peatoimet.), A. Vassar (tegevtoimet.), E. Jansen, H. Kruus, A. Päss. Tallinn, 1963, lk. 20.

Oma gigantse ideelis-teoreetilise pärandiga pani V. I. Lenin aluse eninlikule etapile marksistlikus ajalooteaduses.

■

Eesti ajalooteaduse arengu küsimusi leninlikul etapil on puudutatud ige mitmes historiograafilises artiklis. Üks esimesi sellesisulisi ülevaa-eid ilmus 1950. aastal seoses Eesti NSV 10. aastapäevaga.[3]

Pärast NLKP XX kongressi on eesti ajalooteaduse üksikuid arenemis-ärkusid ja üksikküsimusi käsitletud palju ulatuslikumalt ja mitmekülg-emalt. Ülevaade leninliku etapi varasemast arengujärgust (XIX sajandi opust — 1917. aastani) eesti ajalooteaduses leidub venekeelse üldistava eose «Ülevaateid ajalooteaduse ajaloost NSV Liidus» III köites.[4] Järg-misest ajajärgust, mis algab Suure Sotsialistliku Oktoobrirevolutsiooniga a ulatub kuni 1940. aasta sotsialistliku revolutsioonini (1917—1940), puu-dub siiani ülevaatlikum käsitlus. Sel alal ilmunud kirjutised puudutavad aid üksikuid probleeme või nende teatud aspekte.[5]

On olemas ülevaated ajalooteaduse arengust Eesti NSV Teaduste Aka-deemia süsteemis aastail 1946—1956[6] ja 1956—1964.[7] Üldisemalt, vaba-ligi ulatuses on ajalooteaduse arengut ajavahemikus 1940—1965 iseloo-mustanud V. Maamägi.[8] Historiograafiat ja ajalooteaduse probleemistikku amast ajavahemikust tutvustasid üleliidulisele lugejale V. Maamägi ja

[3] *V. Maamägi, A. Vassar*, Kümme aastat ajalooteadust Nõukogude Eestis. (Eesti ajaloo küsimusi.) Rmt.: Nõukogude teaduse arengust Eesti NSV-s. Tallinn, 1950, lk. 11—51 (rets.: «Eesti Bolševik» 1950, nr. 23, lk. 72—82, ajalooteaduste kohta, lk. 73—74).

[4] *Э. И. Лаул*, Историография [Эстонии] в период империализма. Rmt.: Очерки истории исторической науки в СССР III, lk. 686—699.

[5] *H. Moosberg*, Eesti revolutsioonilise liikumise ajaloo uurimisest NSV Liidus aastail 1918—1937. Ajaloo-Keeleteaduskonna teaduslikul sessioonil (25. okt. 1960) esitatud ettekande põhjal. Tartu Riikliku Ülikooli Toimetised, vihik 114. Eesti NSV ajaloo küsimusi II. Tartu 1961, lk. 78—97; *E. Plotnik*, EKP ajaloo komisjoni tegevus 1925—1937. Rmt.: Töid EKP ajaloo alalt III. Tallinn, 1968, lk. 218—259; *Э. И. Лаул*, Ленин и эстонская марксистская историческая наука (до 1940 г.). Rmt.: В. И. Ленин и историческая наука. М., 1968, lk. 200—207. (15.—18. juunini 1965 Kiievis toimunud üleliidulisel sessioonil «V. I. Lenin ja ajalooteadus» esitatud ettekanne.)

[6] *V. Maamägi, H. Moora, A. Vassar*, Ajalooteadused. Rmt.: Kümme aastat Eesti NSV Teaduste Akadeemiat (1946—1956). (Toimet. kolleegium: J. Eichfeld, G. Naan, A. Humal, J. Heil, R. Mahl, Ü. Kurvits.) Tallinn, 1956, lk. 142—159, библиография: Исторические науки (koostajat pole märgitud), lk. LXVII—LXXIX; *В. А. Маамяги, Х. А. Моора, А. К. Вассар*, Исторические науки. Десять лет Академии Наук Эстонской ССР (1946—1956). Таллин, 1956, lk. 166—185, библиография: Исторические науки, lk. LXVII—LXXIX.

[7] Ajalooteadused. (Autorit pole märgitud.) Rmt.: Eesti NSV Teaduste Akadeemia aastail 1956—1964. (Toimetuskolleegium: N. Alumäe, V. Maamägi, O. Kirret, O. Priilinn, E. Sõgel, V. Tarmisto.) Tallinn, 1965, lk. 231—249; Исторические науки. Rmt.: Академия Наук Эстонской ССР в годы 1956—1964. (Ред. коллегия: Н. Алумяэ, В. Маамяги, О. Киррет, О. Прийлинн, Э. Сыгель, В. Тармисто). Таллин, 1965, lk. 251—270.

[8] *В. Маамяги*, Историческая наука в Эстонской ССР (1940—1965 гг.). Rmt.: Торжественное собрание Академии наук Эстонской ССР, посвященное 25-летию Эстонской Советской Социалистической Республики 16 июня 1965 года. Таллин, 1966, lk. 43—64.

J. Kahk.[9] Tartu Riiklikus Ülikoolis on NSV Liidu ajaloo historiograafia programmi raamides välja töötatud ka Eesti NSV ajaloo historiograafia programm ja välja antud õppematerjal üliõpilastele, mis käsitleb Eesti ajaloo historiograafia küsimusi Oktoobrirevolutsioonist kuni 1965. aastani.[10]

Kolmeköitelise «Eesti NSV ajaloo» I ja II köite historiograafiliste osade autorid on kõige muu hulgas iseloomustanud ka leninlikul etapil valminud uurimistöid.[11] Eesti NSV ajaloolaste saavutusi sotsialismi ja kommunismi ülesehitamise ajaloo uurimisel käsitles eri artiklis V. Maamägi.[12]

Nagu näeme, on eesti historiograafiat võrdlemisi vähe viljeldud ja meil puuduvad tänini sellealased monograafilised uurimused. Ilmunud on vaid üksikuid artikleid, kuid pole tehtud katset anda terviklikumat ülevaadet või vähegi üldistada toimunud arengut pikemas ajalõigus. Ka pole senini püütud uurida eesti ajalooteaduse ajalugu marksistlik-leninliku metodoloogia juurdumise aspektist.

Käesoleva kirjutise eesmärgiks on iseloomustada leninliku etapi algust eesti ajalooteaduses veidi lähemalt ning teha katset kokkuvõtlikult ja kõige üldisemal kujul kindlaks määrata leninliku etapi iseloomulikumad jooned ja peamised arenemisjärgud eesti ajalooteaduses, esile tõsta olulisemad tulemused ja puudutada riivamisi neid uurimisvaldkondi, millele käesolevas kogumikus ei olnud võimalik pühendada eri artikleid.

■

Esimesed V. I. Lenini tööd, nende hulgas tema kapitaalne teos «Kapitalismi arenemine Venemaal», hakkasid Eestis levima üsna pea pärast nende ilmumist, juba sajandivahetusel.[13] Viimases neist käsitletakse teatavasti kapitalismi arenemist ka Baltimaadel. Lenin tõstis siin esile Baltimaade tihedat vastastikust majanduslikku seost Venemaaga ja sellest

[9] Историческая наука в национальных республиках после XX съезда КПСС. (*В. А. Маамяги*), Эстонская ССР. «История СССР», 1961, № 5, lk. 232—235; *Ю. Ю. Кахк*, Развитие исторической науки в Советской Эстонии. «Вопросы истории», 1965, № 8, lk. 3—13.

[10] NSV Liidu ajaloo ja Eesti NSV ajaloo historiograafia programm. Tartu, 1960. 38 lk. (Rotaprint); Eesti NSV ajaloo historiograafiast. II osa. Koostanud prof. H. Moosberg. Tartu, 1966. 76 lk. (Rotaprint). Esimest osa seni ilmunud ei ole.

[11] Eesti NSV ajalugu kolmes köites. I köide. Kõige vanemast ajast XIX sajandi 50-ndate aastateni. Toimet. A. Vassar. Tallinn, 1955. Vastavate osade autorid: H. Moora, K. Laigna, J. Kahk; История Эстонской ССР в трех томах. Том I. (С древнейших времен до середины XIX века). Под редакцией А. Вассара и Г. Наана. Таллин, 1961. Vastavate osade autorid: M. Schmiedehelm, H. Moora, H. Ligi, E. Õpik, A. Vassar, J. Kahk; Eesti NSV ajalugu kolmes köites. II köide. Tallinn, 1963. Vastavate osade autorid: E. Jansen, A. Vassar, E. Laul; История Эстонской ССР в трех томах. Том II. (С 50-х годов XIX века по март 1917 года). Редакционная коллегия: И. Саат (главный редактор), А. Вассар (редактор), Х. Круус, А. Пясс, Э. Янсен. Таллин, 1966. Historiograafiliste osade autorid samad, mis eestikeelsel väljaandel.

[12] *В. Маамяги*, О разработке истории социалистического и коммунистического строительства историками Эстонской ССР. Rmt.: Историография социалистического и коммунистического строительства СССР. М., 1962, lk. 170—178.

[13] Vt. *E. Kaup*, Leninlikul võitlusteel. Leninlike ideede levik ning võitlus töölisliikumise ühtsuse eest Eestis Oktoobri-eelsel perioodil (1902—1917). Tallinn, 1967, lk. 232—237.

ingitud ühiskondlik-majanduslike protsesside ühtsust ning näitas, et Balti kubermangud olid Venemaa kapitalistlikult arenenumaid piirkondi,[14] samuti seda, et kapitalismi arenemine toimus Baltimaadel sügavuti, kusjuures siin arenes välja kaubandusliku piimakarja kasvatus.[15] Suhteliselt kiiresti arenesid ka siinsed linnad, milledest Venemaa tähtsamateks töösuskeskusteks kujunesid eriti Riia ja Narva.[16] Lenin käsitles ka kohaliku alurahva sotsiaalset kihistumist, sulaste ja popside majanduslikku olukorda ning nende ekspluateerimist.[17]

Peaaegu üheaegselt V. I. Lenini teoste ilmumise ja järkjärgulise levimisega Baltimaadel hakati neid tõlkima ka siinsete rahvaste emakeelesse.

Üksikud marksismi-leninismi klassikute tööd olid eesti keelde tõlgitud juba 1905.—1907. aasta revolutsiooni päevil.[18] Nii ilmus 1906. aastal Peterburis K. Marxi «Palgatöö ja kapital» ja Fr. Engelsi «Karl Marx».[19] 1907. aasta aprillis hakkas Peterburis ilmuma eesti töölisajaleht «Tööline», kus avaldati V. I. Lenini koostatud «Resolutsioonide projektid VSDTP viiendaks kongressiks».[20] Samas publitseeriti leninlikelt seisukohtadelt kirjutatud ajaloolise sisuga anonüümne artikkel «Kaks voolu Venemaa sotsiaaldemokratias», mille ilmselt on kirjutanud V. I. Lenin.[21] Selles on konkreetsemalt ja kokkuvõtlikumalt kui teistes V. I. Lenini artiklites iseloomustatud bolševike ja menševike vahelise võitluse ajalugu. Siin käsitleti ka 1905.—1907. aasta revolutsiooni kandvate ja liikumapanevate jõudude ning revolutsiooni hegemooni küsimust. 1905.—1907. aasta revolutsiooni iseloomustatakse kui kodanlik-demokraatlikku, veel lõpetamata revolutsiooni, mille on suuteline lõpule viima vaid proletariaat, «kui demokratiline kodanlus, iseäranis talupojad tema järel käivad». Artikli 4. lõigus antakse VSDTP Eesti organisatsioonide Terijoe konverentsil Riigiduuma küsimuses vastuvõetud resolutsioonile samasugune hinnang, nagu tegi seda Lenin.[22] Neid tuleb eesti historiograafias pidada esimesteks revolutsiooniliste sündmuste leninlikeks hinnanguteks.

1905.—1907. aasta revolutsioonist alates hakkas juurduma Lenini õpetus kodanlik-demokraatliku revolutsiooni liikumapanevatest ja kandvatest jõududest ning proletariaadi hegemooni osast mitte ainult Eesti revolutsioonilise liikumise praktikas, vaid ka eesti revolutsioonilises publitsistikas ning aja jooksul ka marksistlikus ajalooteaduses endas.[23]

[14] *V. I. Lenin*, Kapitalismi arenemine Venemaal. Teosed, 3. kd., lk. 221 jm.
[15] Sealsamas, lk. 212 jj.
[16] Sealsamas, lk. 473, 510—511.
[17] Sealsamas, lk. 141—142.
[18] *F. Teder, E. Orgmäe*, Marksismi-leninismi klassikute teoste tõlgete sektori tööst. Rmt.: Töid EKP ajaloo alalt III, lk. 261.
[19] *E. Kaup*, Leninlikul võitlusteel, lk. 228—229.
[20] Vt. *E. Laul*, Eesti töölisajakirjanduse ajaloost. Rajamisest kuni Oktoobrirevolutsioonini. Tallinn, 1962, lk. 40.
[21] Sealsamas, lk. 40—45. Kõnesolev artikkel on avaldatud lisana (lk. 304—307).
[22] Vt. sealsamas, lk. 306; vrd. *V. I. Lenin*, Kuidas ei tule kirjutada resolutsioone. Teosed, 12. kd., lk. 211—213.
[23] *Э. И. Лаул*, Ленин и эстонская марксистская историческая наука (до 1940 г.). Rmt.: В. И. Ленин и историческая наука, lk. 201—202.

Stolõpini reaktsiooni aastail ilmus eesti keeles väljavõte V. I. Lenini artiklist «Likvidaatorluse likvideerimine».[24] Aastail 1910—1914 tehti katset eesti keelde tõlkida K. Marxi «Kapitali» esimest köidet ning avaldati K. Marxi ja Fr. Engelsi mitmed tööd.[25]

Kõrvuti Marxi ja Engelsi üksikute tööde tõlkimise ja neis ajalooküsimustes avaldatud vaadete propageerimisega revolutsioonilistes väljaannetes jätkus Esimese maailmasõja eelse revolutsioonilise liikumise tõusu ajajärgul (1910—1914) ka leninlike sellealaste ideede levik Eestis. Sel ajajärgul avaldati esimeses eesti pravdistlikus ajalehes «Kiir» (1912—1914) vähemalt kaheksa «Pravdast» tõlgitud V. I. Lenini artiklit, peale nende üks artikkel osaliselt ja neli lühendatud ümberjutustustena.[26]

Suure Sotsialistliku Oktoobrirevolutsiooni ettevalmistamise ja läbiviimise ajajärgul (veebruarist oktoobrini 1917) arenes Eestis tunduvalt edasi leninlik ajalookäsitus ning selle populariseerimine bolševistlikus ajakirjanduses. Olemasolevatel andmetel tõlgiti sel ajal eesti keelde vähemalt 42 Lenini tööd, kusjuures mõnel juhul kasutati signeeringuna ka N. Lenini nime.[27] Tõlgitute hulgas on niisugused selleaegses revolutsioonilises võitluses pöördelise tähtsusega ning ajalooteaduse seisukohalt olulised tööd, nagu «Kirjad kaugelt» (1. kiri «Esimese revolutsiooni esimene etapp») ja «Aprilliteesid»,[28] kus V. I. Lenin iseloomustas 1917. aasta Veebruarirevolutsiooni iseärasusi ja andis revolutsiooni liikumapanevate jõudude mitmekülgse ning sügava analüüsi.

Neil kuudel avaldati ka V. I. Lenini artikkel «Kaksikvõimust».[29] Nii selles kui «Aprilliteesides» peatus V. I. Lenin toimunud kodanlik-demokraatliku revolutsiooni omapäral, klassiiseloomul ja tähtsusel. «Aprilliteesides» iseloomustas ta tööliste, soldatite ja talupoegade saadikute nõukogusid kui uut ajaloolist kategooriat ja uut riigitüüpi, andis iseloomustuse bolševike agraar- ja rahvusprogrammile ning osutas siingi uue, sotsialistliku revolutsiooni paratamatule saabumisele. V. I. Lenin käsitas algusest peale Veebruarirevolutsiooni kui esimest etappi ajaloolises protsessis üleminekul kodanlik-demokraatlikult revolutsioonilt sotsialistlikule revolutsioonile.

Teadaolevail andmeil levis Eestis aastail 1894—1904 vähemalt 12 V. I. Lenini tööd, aastail 1905—1907 vähemalt 11, Stolõpini reaktsiooni aastail 2, töölisliikumise uue tõusu aastail 17 ja Esimese maailmasõja ajal (kuni Veebruarirevolutsioonini) 3 tööd.[30] 1917. aastal, partei legaalse tegevuse kuudel (märtsist oktoobrini) jõudis ainuüksi eestikeelsete bolševistlike ajalehtede kaudu lugejateni vähemalt 33 Lenini artiklit, üldse aga levitati sel ajavahemikul Eestis ligi 50 V. I. Lenini tööd. Ühtekokku

[24] *E. Kaup*, Leninlikul võitlusteel, lk. 236—237.
[25] *F. Teder, E. Orgmäe*, Marksismi-leninismi klassikute sektori tööst. Rmt.: Töid EKP ajaloo alalt III, lk. 261; *E. Kaup*, Leninlikul võitlusteel, lk. 226—227, 230—231.
[26] *E. Laul*, Eesti töölisajakirjanduse ajaloost, lk. 187.
[27] Arvutatud *E. Kauba* uurimuses «Leninlikul võitlusteel» lk. 242—253 leiduvate andmete alusel.
[28] Sealsamas, lk. 242—243.
[29] Sealsamas.
[30] *E. Kaup*, Minu tööd ja tegemised. «Õhtuleht» 19. juunil 1969.

võis Oktoobrirevolutsiooni-eelseil aastail Eestis levida vene keeles ja tõlgetena vähemalt 95 V. I. Lenini tööd.

Oktoobri-eelseil aastail oli marksistlik-leninlike ideede levimise üheks tulemuseks Eestis nende kandumine eesti ajaloolis-teoreetilisse mõttesse.

Oktoobrirevolutsioonile eelnenud poolteist kuni kaks aastakümmet kujunesid eesti ajalooteaduses ajajärguks, mil ühiskondlike nähtuste käsitlemisel hakati esmakordselt rakendama ajaloolise materialismi printsiipe. Sellele oli sajandivahetusel mõnedes populaarteaduslikes kogumikes ja ajakirjades («Lõbu ja teadus», «Rahva Lõbuleht» jt.) eelnenud eesti ja mõnede teiste Tsaari-Venemaa rahvaste ajaloo käsitlemine stiihilise ja loodusteadusliku materialismi positsioonidelt,[31] mis teatud mõttes oli üleminekuastmeks marksismist mõjutatud ajalookäsitluse tekkimisele Eestis 1905.—1907. aasta revolutsiooni päevil.

Marksismi ideede mõju on täheldatav näiteks kirjaniku ja publitsisti E. Vilde artiklis «Kodanlus, proletariaat ja revolutsioon», mis ilmus 1905. aastal ajalehes «Uudised» ja kus osutati õigesti kodanluse ja proletariaadi vahekordadele revolutsioonis ning rõhutati sotsiaaldemokraatia juhtivat osa «võitluses kapitali vägivalla vastu».[32] Kõige selgemini kajastusid E. Vilde ajaloolised vaated 1905. aasta revolutsioonist kirjutistes, mis ta avaldas Saksamaal paguluses olles sealse sotsiaaldemokraatliku ajakirja «Die Neue Zeit» veergudel 1906. aastal. Artiklis «Eestlaste ülestõusuliikumine» käsitles ta 1905. aasta revolutsiooni Eestis kui proletariaadi ja töötava talurahva võitlust klassiikke kukutamiseks. Artiklis «Agraarolud eestlaste juures» analüüsis E. Vilde eesti talurahva eri kihtide elutingimusi kaugemas minevikus ja revolutsiooni eel ning vaatles agraarsuhteid kui 1905.—1907. aasta revolutsiooni üht ajaloolist eeldust. Käsitledes agraarolusid ja revolutsioonilist liikumist Eestis, ei näinud ega kujutanud ta aga klassivahekordi ja klassivõitlust eesti rahvusest ekspluateerija ja ekspluateeritava vahel.

Revolutsiooniteemat käsitles ka M. Martna (M. Jürisson) oma raamatus «Punased aastad Eestis».[33] Revolutsioonist osavõtnud, kuid hiljem kodanluse poole üle läinud sotsiaaldemokraat andis selles 1905.—1907. aasta revolutsiooni sündmustest esimese põhjalikuma ülevaate. Tuues oma töös esile revolutsiooni ajaloolised ja majanduslikud põhjused, eriti revolutsiooni subjektiivseid tegureid (talupoegade ja tööliste võitlustahet ja ennastsalgavust ja vaprust), ei suutnud ta siiski näha revolutsiooni objektiivseid eeldusi, kuna ta ei mõistnud revolutsiooni iseloomu, revolutsiooni kandvaid ja liikumapanevaid jõude ning lahendamist vajavaid ülesandeid.

Kõige kaugemale jõudsid käesoleva sajandi alguses ajalooliste sündmuste ja nähtuste marksistlikul mõtestamisel bolševikud-revolutsionäärid, VSDTP Eesti organisatsioonide juhtivad tegelased. Õppinud tundma ja võtnud omaks marksismi seisukohad, avaldasid nad oma praktilises agitatsiooni- ja propagandatöös paljude kaasaja, samuti mineviku ühiskond-

[31] Eesti NSV ajalugu kolmes köites, II köide, lk. 287.

[32] Sealsamas.

[33] *M. Jürisson* [M. Martna], Punased aastad Eestis. 1905—1906. Eesti revolutsioonilise liikumise ajaloolikud ja majanduslikud põhjused. Peterburis 1907. 216 lk.

lik-poliitiliste ja majanduslike nähtuste, eeskätt revolutsiooniliste sündmuste kohta ajaloolisele materialismile tuginevaid hinnanguid ja seisukohti. Marksistlik-leninlikku metodoloogiat hakati rakendama publitsistlikes kirjutistes ja eelkõige kaasajale lähemate, suurelt osalt kaasaegsete sündmuste ja nähtuste analüüsimisel ning hindamisel.

Üheks niisuguseks võitlevaks publitsistiks-ajaloolaseks kujunes Oktoobri-eelseil aastakümneil H. Pöögelmann, kes oli marksistlik-leninliku ajalookäsituse esimesi viljelejaid ja marksistliku ajalookäsitluse rajajaid Eestis. Teda tuleb pidada ka eespool kõne all olnud artikli «Kaks voolu Venemaa sotsiaaldemokraatias» ja teiste V. I. Lenini 1907. aastal eesti keeles avaldatud kirjutiste üheks võimalikuks tõlkijaks. Igal juhul pidas ta sel ajal kontakti bolševike partei leninliku tuumikuga ja oli veendunud leninlane, kelle juhtival kaastegevusel võeti VSDTP Eesti organisatsioonide Terijoe konverentsil vastu bolševistlikud resolutsioonid. 1905.—1907. aasta revolutsiooni ajal avaldas ta rohkesti ajaloolise materialismi üldteoreetilistelt seisukohtadelt lähtuvaid mõtteavaldusi inimühiskonna ning Vene ja Eesti ajaloo küsimustes, kusjuures kaasaja revolutsioonilise liikumise käsitlemisel esineb ta töödes leninlikku analüüsi.

Käsitledes sotsiaaldemokraatliku liikumise ühtsust Eestis,[34] tegi H. Pöögelmann seda bolševistlikelt positsioonidelt ja osutas sotsiaalsele diferentseerumisele ning klassivahekordade teravnemisele ka Eesti ühiskonnas. Ta võrdles käimasolevat Vene kodanlik-demokraatlikku revolutsiooni varasemate Lääne-Euroopas toimunud kodanlike revolutsioonidega, käsitas leninlikult XX sajandi alguseks toimunud muudatusi ühiskondlike jõudude vahekordades ja asetuses ning sotsiaaldemokraatia juhtivat ja proletariaadi hegemooni osa Vene revolutsioonis. Ühes teises, pikemas artiklis esitas ta lühidalt marksistlikust baasi ja pealisehituse ning ühiskondlik-majanduslike formatsioonide õpetusest lähtuvad inimühiskonna arenemise materialistliku käsituse põhiseisukohad ja rõhutas, et tööllisklassi kujunemisega tekkis uus ühiskondlik jõud, kellel on uus, K. Marxi ja Fr. Engelsi loodud teaduslik ideoloogia.[35] Artiklis «Isamaalsus» ja mitmes teises 1905.—1907. aasta revolutsiooni aegses agitatsioonilis-publitsistlikus kirjutises[36] seostas H. Pöögelmann rahvuslike liikumiste tekke ja kodanliku ideoloogia kujunemise majandusliku arenguga ning käsitles mitmeid XIX sajandi teise poole, eriti XX sajandi alguse Eesti ajaloo nähtusi esmakordselt marksistlikust baasi ja pealisehituse ning ühiskondlik-majanduslike formatsioonide õpetuse seisukohalt. Niisuguste teoreetiliste ja konkreetselt eesti rahvuslikku liikumist käsitlevate artiklite hulka kuulub

[34] *H. P[öögelmann]*, Sotsialdemokratia ja sotsialdemokradid. «Teataja» 24. ja 25. nov. 1905.

[35] *H. Pöögelmann*, Ajad ja arvamised — muutuvad. Edasi. Tööliste jõulualbum 1905. Toimetanud J. Lilleoja [J. Lilienbach]. Tallinn, 1905, lk. 5—16.

[36] Vt. *H. Pöögelmann*, Isamaalsus. «Edu» kalender 1906. aasta jaoks. Valgas 1905, lk. 123—135; *H. Pöögelmann*, Mis Jaan Tõnisson sotsialdemokratidest arvab. Rmt.: Elu ja võitlus, I. Peterburi, 1907, lk. 21—72; *H. Pöögelmann*, Politikalised parteid ja klassivõitlus. «Edu» kalender 1907. aasta jaoks. Valgas 1906, lk. 158—179. Sama artikkel on ilmunud ka kogumikus: Elu ja võitlus, I, lk. 158—179. Vt. ka *H. Moosberg*, H. Pöögelmann 1905.—1907. a. revolutsioonis. Tartu Riikliku Ülikooli Toimetised, nr. 87. Tartu, 1960, lk. 155—165.

ka tema «Meie rahvas ja nende rahvus»,[37] kus autor võtab üksikasjalikuma marksistliku analüüsi alla eesti kodanluse natsionalistlikud kontseptsioonid. Vastukaaluks kodanluse idealistlikule ja antihistoristlikule käsitusele rajas H. Töögelmann juba oma tolleaegsete artiklitega eesti rahvusliku liikumise ja rahvusküsimuse marksistliku käsituse traditsiooni. Kultuuri ja karskusküsimusi käsitlevates kirjutustes paljastas ta kodanluse reaktsioonilist rahvuskultuuri loosungit, mille abil püüti töölisklassi eemale juhtida revolutsioonilisest liikumisest.[38]

Klassivõitluse positsioonilt käsitles mõningaid eesti kultuuri- ja töölisajakirjanduse ajaloo küsimusi Oktoobri-eelsest ajajärgust proletaarne kirjanik ja publitsist V. Buk. Oma 1909. aastal ilmunud raamatus «Rahvas ja maa» sidus ta XIX sajandi lõpu ja XX sajandi alguse agraarolude lahendamise Eestis revolutsiooniga.[39]

Rohkesti ajaloolisel materialismil põhinevaid hinnanguid ja iseloomustusi Eesti töölisliikumise ajaloo nähtuste ja Eesti kaasaegse ühiskonna klasside ning parteide kohta andis oma ajaloolis-publitsistlikes artiklites aastail 1913—1914 ja 1917 eesti silmapaistev bolševik-revolutsionäär, järjekindel leninlane V. Kingissepp. Artiklites «Töörahva ajaleht»,[40] «Ametiühisused Eestis»[41] ja «Tööliste liikumine 1913. aastal»[42] ning paljudes teistes rõhutas ta tootlike jõudude määravat osa ühiskonna ajaloos ning käsitles töölisklassi kui kõige eesrindlikumat ja otsustava tähtsusega ühiskondlikku jõudu kaasaegsel Venemaal ja Eestis. Leninlikust kahe kultuuri kontseptsioonist igas rahvuslikus kultuuris lähtudes puudutas V. Kingissepp oma publitsistlikes kirjutustes ka eesti kirjanduse ja kultuurielu küsimusi.

Ajaloolise materialismi positsioonidelt valgustas Eesti ajaloo küsimusi ka V. Kingissepa võitluskaaslane, bolševik-revolutsionäär J. Anvelt, kes oma publitsistlikes kirjutistes võttis vaatluse alla eesti kodanluse geneesi, tema reaktsioonilise kultuuripoliitika ning agraarajaloo küsimused.[43]

Eesti ajalooteaduse arenemises oli kahel Oktoobri-eelsel aastakümnel kõige iseloomulikumaks jooneks marksistlik-leninliku ajalookäsituse kui uue metodoloogilise mõtte tekkimine. Erinevalt baltisaksa aadellikest ja kodanlikest ajaloolastest, kes tegelesid kaugema mineviku probleemidega ja kelle töödes valitses idealistlik-kirjeldav eklektiline käsitluslaad, huvitas eesti marksiste-revolutsionääre eelkõige klasside ja parteide osa kaasaja ühiskonnas ning ajalooprotsessi üldisemad seaduspärasused. Esmakordselt andsid nad marksistlikust baasi ja pealisehituse õpetusest lähtuvaid iseloomustusi ja hinnanguid mitmetele nähtustele Eesti ajaloos neile ajaliselt kõige lähemast minevikust, XIX sajandi lõpust, eriti aga XX algusest. Nad tõid eesti historiograafiasse töölisliikumise ja töölisklassi ajaloo temaatika, osutades proletariaadile kui uuele omaette for-

[37] «Hommik» 23. veebr. 1907.
[38] E. Plotnik, Hans Pöögelmann. Elu ja tegevus 1875—1919. I. Tallinn, 1965, lk. 103—105.
[39] Lähemalt vt. Eesti NSV ajalugu kolmes köites, II köide, lk. 288.
[40] «Narva Kiir» 14. nov. 1913.
[41] «Narva Kiir» 28. nov. 1913.
[42] «Töö Hääl» 3., 4. ja 5. jaan. 1914.
[43] Vt. Eesti NSV ajalugu kolmes köites, II köide, lk. 288—289.

meerunud ühiskondlikule jõule ja kodanluse antipoodile ning pöörates erilist tähelepanu tema osale revolutsioonilises liikumises. Esimesena osutasid nad ka klassivastuoludele Eesti ühiskonnas.

Käsitledes oma agitatsioonilis-publitsistlikes töödes Oktoobri-eelse Eesti ühiskonna põhiklasside, kaasaegse revolutsioonilise ja sotsiaaldemokraatliku liikumise ning kultuuriajaloo küsimusi, lähtusid H. Pöögelmann, V. Kingissepp, J. Anvelt, V. Buk jt. mitte ainult marksismi üldteoreetilistest seisukohtadest, vaid mõnelgi juhul (näiteks mõnede töölis- ja sotsiaaldemokraatliku liikumise, kultuuriküsimuste jt. käsitlemisel) ka sellest uuest, mida marksismi arenemisse oli toonud V. I. Lenin.

Marxi, Engelsi ja Lenini tööde, nende revolutsioonilise õpetuse levimise algus ning Lenini ajalooliste hinnangute kujunemine mõningates Baltimaade, sealhulgas ka Eesti ajaloo Oktoobri-eelse ajajärgu küsimustes, esimesed katsed rakendada marksismi-leninismi klassikute ideelisteoreetilisi seisukohti Eesti ajaloo protsessi mõtestamisel — kõik see kokku võttes tähistab **leninliku etapi algust eesti ajalooteaduses.**

Leninliku ajalookäsituse süvenemine ja tema propageerimine Eestis intensiivistusid Veebruarirevolutsiooni-järgsetel, eriti Oktoobrirevolutsioonile eelnenud kuudel.

■

Pärast Suurt Sotsialistlikku Oktoobrirevolutsiooni tuli ka marksistlikleninlik ajalooteadus Venemaal põrandaalt välja ning sai võimaluse vabalt oma arenemist jätkata.[44] Esmakordselt ajaloos avanesid talle ülikoolide kateedrid, koolid ja avalik trükisõna. Algas marksistlike ajaloolaste konsolideerumine, kusjuures esmajärguliseks ülesandeks kujunes uue ajaloolaste kaadri ettevalmistamine.

Eestis segas marksistliku ajalooteaduse arenemist Saksa okupatsioon (veebr. — nov. 1918) ja sellele järgnenud rasked Kodusõja ning kodanliku diktatuuri aastad (1918—1940). Ometi jätkati just neil aastail küllaltki edukalt eesti marksistliku ajalooteaduse vundamendi rajamist. Juba sündmuste keerises andsid V. Kingissepp, J. Anvelt, H. Pöögelmann, J. Sihver ja mitmed teisedki oma ettekannetes mitmesugustel konverentsidel ja koosolekutel, bolševistliku ajakirjanduse veergudel ilmunud kirjutistes ja bolševike partei poolt väljaantud trükistes marksistlik-leninlikud hinnangud Suure Sotsialistliku Oktoobrirevolutsiooni, välismaise sõjalise interventsiooni ja Kodusõja ajajärgu olulisematele sündmustele ja ajaloo nähtustele. Neil aastail süvenes leninlik käsitus eesti ajalooteaduse õige mitmes lõigus. Uue komponendina tekkis selles V. I. Lenini käsitlus Oktoobrirevolutsioonist ja Kodusõja sündmustest Eestis.

Lenin jälgis erilise tähelepanuga ning oli kursis Oktoobrirevolutsiooni

[44] *М. В. Нечкина*, О периодизации истории исторической науки. «История СССР», 1960, № 1, lk. 83—84.

n Kodusõja sündmustega Eestis. Tema töödes aastaist 1917—1920 lei-
ub sügavaid teoreetilisi, eesti marksistliku historiograafia arengus suurt
netodoloogilist tähtsust omavaid seisukohti ja konkreetseid hinnan-
uid Oktoobrirevolutsiooni, välismaise interventsiooni ja Kodusõja kohta
Eestis.

Kodusõja aastail jätkati Nõukogude Venemaal V. I. Lenini tööde aval-
amist eestikeelses ajakirjanduses ja eri väljaannetena kohe pärast nende
lmumist.[45] Juba Kodusõja ajal hakati eesti keeles avaldama ka tähtsa-
naid K. Marxi, Fr. Engelsi ja V. I. Lenini varem ilmunud töid. Teiste
hulgas ilmusid 1919.—1920. aastal H. Töögelmanni tõlkes «Kommunist-
iku partei manifest» (kaks väljaannet) ja V. I. Lenini artikkel «Karl
Marx».[46]

Eriti intensiivseks kujunes Lenini tööde publitseerimine eesti keeles
920-ndate aastate keskel. Tõlgiti eeskätt tähtsamaid V. I. Lenini teoree-
ilisi, metodoloogilist tähtsust omavaid, s. o. ka ajalooteaduse seisukohalt
ähtsaid töid, nagu «Riik ja revolutsioon», «Proletaarne revolutsioon ja
enegaat Kautsky» ning ««Pahempoolsuse» lastehaigus kommunismis».
Kaks esimest ilmusid Elsa Lell-Kingissepa, kolmas H. Pöögelmanni
õlkes.[47]

V. I. Lenini töös «Proletaarne revolutsioon ja renegaat Kautsky» oli
eskse1 kohal Oktoobrirevolutsiooni iseloomu ja tema liikumapanevate
õudude analüüs. Samuti paljastati selles Kautsky väärkontseptsiooni, mis
gnoreeris revolutsiooniliste sotsiaal-majanduslike ja poliitiliste ümber-
korralduste sotsialistlikku sisu Nõukogude Venemaal. Lenin käsitles
iksikasjalikult tööstuses ja põllumajanduses toimunud sotsialistlike
ümberkorralduste ajalugu, kusjuures ta sotsialistliku revolutsiooni aren-
gus maal eristas kaht etappi. Nõukogude võimu agraarseadusandluse
konkreetse analüüsi alusel esitas V. I. Lenin oma käsituse proletaarse
revolutsiooni kodanlik-demokraatlikest ja sotsialistlikest ülesannetest ning
õstis esile mitmeid teisi agraarrevolutsiooni ajaloo küsimusi, mida kodan-
ik ja reformistlik historiograafia võltsisid, moonutasid või maha vaikisid.
See Lenini raamat oli teaduse ajaloos esimeseks teoseks, milles sotsialist-
liku revolutsiooni käiku ja tulemusi uuriti poliitika ja majandusajaloo
aspektist, kasutades selleks nõukogude võimu esimesi tegelikke koge-
musi.

[illegible]s ««Pahempoolsuse» lastehaigus kommunismis» esitas V. I. Lenin
ühtse, terviklikult väljaarendatud Vene ajaloo kontseptsiooni ja 70—80
aasta pikkuse revolutsioonilise liikumise ajaloo põhietapid, alates möödu-

[45] Vt. näit. *N. Lenin,* Nõukogude valitsuse ligemad ülesanded. Peterburis 1918.
36 lk.

[46] *K. Marx, Fr. Engels,* Kommunistline manifest. Tõlk. H. Pöögelmann. Peterburis
1919. 32 lk.; *K. Marx, Fr. Engels,* Kommunistlise partei manifest. K. Kautsky eessõnaga.
Eesti keelde H. Pöögelmann. Peterburis 1919. 51 lk.; *N. Lenin,* Karl Marx. Lühike eluloo-
kirjeldus ja marksismuse kokkuvõte. Peterburis 1920. 20 lk.

[47] Vt. *V. I. Uljanov-Leenin,* Riik ja revolutsioon. Marksismuseõpetus riigist ja prole-
tariaadi ülesanded revolutsioonis. Eesti keelde Elsa Kingissepp. L., 1924. 110
lk.; *N. Lenin* (V. I. Uljanov), Proletaarne revolutsioon ja ülejooksik Kautski. Tõlk.
Elsa Kingissepp. L., 1925. 133 lk.; *N. Lenin* (V. I. Uljanov), «Pahemluse» lastehaigus
kommunismis. Tõlk. H. Pöögelmann. L., 1924. 124 lk.

nud sajandi 40-ndaist aastaist kuni käesoleva sajandi 20-ndate aastateni. See oli V. I. Lenini poolt ligi 30 aasta jooksul Vene ajaloo uurimisel tehtud hiiglasliku töö süntees, milles ta andis oma järk-järgult väljaarendatud kontseptsiooni Venemaast kui ülemaailmse revolutsioonilise liikumise keskusest.

Bolševismi ajaloo periodiseering, mille V. I. Lenin selles teoses esitas, oli niivõrd tihedalt seotud Vene ajaloo üldise protsessiga, et sai aluseks XX sajandi alguskümnendite periodiseeringule nõukogude ajalooteaduses. Esimese etapina eristas Lenin selles ajalõigus aastad 1903—1905, teise etapina 1905.—1907. aasta revolutsiooni, kolmanda etapina reaktsiooniaastad 1907—1910, neljanda etapina revolutsioonilise liikumise elavnemise ja uue tõusu aastad 1910—1914, viienda etapina Esimese maailmasõja aastad 1914—1917 (kuni Veebruarirevolutsioonini) ja kuuenda etapina 1917. aasta veebruarist oktoobrini.

Kuna Eesti ja Vene ajaloos oli neil aastail erakordselt palju ühist ja kokkulangevat, siis võeti leninlik periodiseering eesti marksistlikus ajalooteaduses aja jooksul nii VSDTP Eesti organisatsioonide kui ka eesti rahva ajaloo periodiseerimise aluseks.

Lenin andis üldise iseloomustuse kolme Vene revolutsiooni ajaloole, lähtudes nii tööklisklassi osa kui ka proletariaadi erinevate võitlusvormide arengust. Osutades võitluse seaduspärasusele oportunismi ja «vasakpoolse» dogmatismiga ning selle võitluse paratamatule kordumisele kõikide maade ajaloos, rõhutas Lenin, et igal maal areneb see protsess omamoodi.[48] Selles töös antud periodiseering on tänini jäänud marksistliku periodiseeringu väljatöötamise ja teaduslikult põhjendamise klassikaliseks eeskujuks.

1920-ndate aastate keskpaiku publitseeriti V. I. Lenini ajalooteemalistest ja ajalooteaduse seisukohalt metodoloogilise tähtsusega töödest eesti keeles veel «Vene sotsiaaldemokraatide ülesanded»,[49] väike valimik 1905.—1907. aasta revolutsiooni käsitlevaid artikleid («Revolutsiooni algus Venemaal», «Revolutsioonilised päevad» jt.) [50], rahvusküsimust käsitlevaid töid [51] ja mitmeid teisi. Oktoobrirevolutsiooni käsitlevaist teostest avaldati eesti keeles «Veebruarirevolutsioon Venemaal» ja «Oktoobrirevolutsioon».[52] Samal ajal ilmus valimik Kodusõda ja interventsiooni käsitlevaid Lenini töid [53] ja üht-teist muudki. 1920-ndate aastate keskpaiku avaldati Nõukogude Venemaal eesti keeles ka ülevaateid V. I. Lenini elust ja tegevusest ning mälestusi temast.[54]

[48] Vt. *V. I. Lenin,* «Pahempoolsuse» lastehaigus kommunismis. Teosed, 31. kd., lk. 70—71.

[49] *N. Lenin* (V. I. Uljanov), Vene sotsiaal-demokraatide ülesanded. Tõlk. P. Peterson. L., 1925. 40 lk.

[50] *N. Lenin* (V. I. Uljanov), 1905. aasta revolutsiooni algus Venemaal. Tõlk. P. Peterson. L., 1925. 32 lk.

[51] *N. Lenin* (V. I. Uljanov), Rahvusküsimus. L., 1925. 30 lk.

[52] *N. Lenin* (V. I. Uljanov), Oktoobrirevolutsioon. Tõlk. K. Treufeldt, J. Palvadre eessõna. L., 1924. 99 lk.; *N. Lenin* (V. I. Uljanov), Veebruarirevolutsioon Venemaal. Toimet. P. Peterson. L., 1924. 63 lk.

[53] *N. Lenin* (V. I. Uljanov), Bresti rahust. Tõlk. A. Jea. L., 1926. 116 lk.

[54] V. I. Lenini elulugu tähtpäevades ja arvudes. Tõlk. V. Kirik. L., 1925. 64 lk.; Lääne-Euroopa poliitikerid ja kirjanikud V. I. Leninist. Tõlk. V. Rätsepp. L., 1925. 61 lk.

Kõigi eespool märgitud V. I. Lenini tööde publikatsioonide ja Lenini
ida kohta avaldatud materjalide tiraažiks oli 2000 eksemplari, «Prole-
aarne revolutsioon ja renegaat Kautsky» trükiti 3000 eksemplaris.[55]
Marxi, Engelsi ja Lenini tööde publitseerimine eesti keeles jätkus ka
930-ndatel aastatel. Eesti lugejal Nõukogude Venemaal, mõnel juhul ka
odanlikus Eestis, oli alates 1935. aastast võimalik oma emakeeles lugeda
enini kuulsat ajaloolis-teoreetilist teost «Imperialism kui kapitalismi kõr-
eim staadium»[56] ja Esimese imperialistliku maailmasõja ajal valminud
id,[57] mis ilmusid H. Pöögelmanni toimetatud sarjas «Marksismi-leni-
ismi raamatukogu». Esimene neist ilmus 1300 eksemplaris, teise tiraa-
iks oli 1500. Samas sarjas ilmusid H. Pöögelmanni toimetatuina, osalt
ma tõlgituina ka F. Engelsi «Perekonna, eraomanduse ja riigi tekki-
ine», «Sotsialismi arenemine utoopiast teaduseks», K. Marxi «Gotha
ogrammi kriitika» (viimane N. Karotamme toimetusel) jt.[58] Nähtavasti
i ilmumata 1934. aastal väljakuulutatud[59] K. Marxi «Klassivõitlus
rantsusmaal». K. Marxi ja F. Engelsi mainitud tööd ilmusid 1200—2000
ksemplaris.

Aluseks võttes V. I. Lenini teoste venekeelset kaheköitelist valimikku,
iuti tema neljaköitelise valimiku väljaandmisele eesti keeles. Esimesena
mus 1934. aastal H. Pöögelmanni vastutaval toimetusel kolmas köide,
is sisaldas V. I. Lenini kõik tähtsamad tööd Veebruari- ja Oktoobrirevo-
itsiooni, osalt ka Kodusõja kohta.[60] Sellele järgnes E. Alasi vastutaval
imetusel 1935. aastal teine köide, kuhu oli võetud V. I. Lenini töid Sto-
pini reaktsiooni, revolutsioonilise liikumise uue tõusu ja Esimese maa-
masõja ajast, nende hulgas ka «Imperialism kui kapitalismi kõrgeim
aadium».[61] Esimene ja viimane köide jäidki nähtavasti välja andmata.
minud köidete tiraaž oli 2600 eksemplari.

1930-ndate aastate keskpaiku avaldati Nõukogude Venemaal eesti
eeles mitmed mälestused Leninist, teiste hulgas «Külvaja» kirjastusel
enini õe A. I. Uljanova-Jelizarova ja M. Gorki omad.[62]

Kodanlikus Eestis avaldas 1935.—1936. aastal Marksistlik Töörahva
hendus, kellega EKP oli 1935. aastal sõlminud ühisrinde küsimuses

[55] Vt. Eesti raamatute üldnimestik 1924. a. alates. 1924. a. trükitooted nr. 873—876;
925. a. trükitooted nr. 840—848; 1926. a. trükitooted nr. 964—967.

[56] V. I. Lenin, Imperialism kui kapitalismi kõrgem arenemisejärk. Üldarusaadav kir-
ils. (Tõlk. H. Pöögelmann.) M.-L., 1935. 109 lk.

[57] V. I. Lenin, Sõda ja revolutsioonilik kriis. M.-L., 1934. 135 lk.

[58] Fr. Engels, Perekonna, eraomanduse ja riigi tekkimine. (Tõlk. H. Pöögelmann.)
.-L., 1935. XIX + 187 lk.; Fr. Engels, Sotsialismi arenemine utoopiast teaduseks.
.-L., 1934. 75 lk.; Fr. Engels, Ludwig Feuerbach ja klassikalise saksa filosoofia lõpp.
isa: Marx ja Engels materialismist ja dialektikast. (Tõlk. H. Pöögelmann.) M.-L., 1936.
V + 102 lk.; K. Marx, Gotha programmi arvustus. M.-L., 1936. 88 lk.

[59] Vt. V. I. Lenin, Sõda ja revolutsioonilik kriis, lk. 136.

[60] V. I. Lenin, Valitud teosed. III köide. Veebruarilt Oktoobrile. Oktoobrirevolut-
ioon. Proletariaadi diktatuur. M.-L., (1934). 271 lk.

[61] V. I. Lenin, Valitud teosed neljas köites. II köide. Reaktsiooni ja uue tõusu aja-
rk. Imperialism ja sõda. M.-L., (1935). 280 lk.

[62] A. I. Uljanova-Jelisarova. Mälestused Iljitshist. L., 1934. 88 lk.; M. Gorki,
. I. Lenin. L., 1931. 51 lk.

kokkuleppe, vihkude kaupa K. Marxi «Kapitali»,[63] 1937.—1939. aastal
K. Marxi ja Fr. Engelsi kolmeköitelise «Valitud teosed».[64]

Üldse ilmus aastail 1918—1940 Nõukogude Liidus eesti keeles 30
V. I. Lenini teost.[65] Et eesti keelde tõlgiti eelkõige Lenini kõige tähtsamaid
ajaloolis-teoreetilisi töid, siis aitas see tõhusalt kaasa leninlike ajaloo-
kontseptsioonide kindlustumisele laiemas eestlastest lugejaskonnas.

Oluliselt avardus Kodusõja aastail ajalootemaatika. V. Kingissepp,
H. Pöögelmann, J. Anvelt ja mõned teisedki rikastasid eesti ajaloutea-
dust revolutsioonilise liikumise, töölisklassi, VSDTP organisatsioonide,
Oktoobrirevolutsiooni ja Kodusõja ajaloo teemadega, rakendades nende
küsimuste käsitlemisel paljudel juhtudel marksistlik-leninlikku metodo-
loogiat.

Välismaise sõjalise interventsiooni ja Kodusõja aastail ilmusid esi-
mesed V. Kingissepa ulatuslikumad marksistlik-leninlikud käsitlused
«Kellele iseseisvus, kellele ike»[66] ja «Iseseisvuse ikke all».[67] Esimene neist
oli kirjutatud 1918. aastal Moskvas, teine 1919. aasta lõpul ja järgmise
algul kodanlikus Eestis põranda all. Esimeses käsitletakse klassivõitluse
ajalugu Eestis aastail 1917—1918, kaasa arvatud Saksa okupatsioon,
teises, mis on esimese loogiliseks jätkuks, tähtsamaid ajaloolisi sündmusi
Eestis 1918. aasta sügisest kuni 1919. aasta lõpuni. Nende harukordselt
meisterlike publitsistlike, kaasaegsest ajakirjandusest pärineva rikkaliku
allikainese ning dokumentidega fundeeritud teoste kirjutamisel on autor
lähtunud leninlikust imperialismiteooriast, analüüsinud leninlikult klasse
ja klassivõitlust, näidanud töölisklassi ajaloolist missiooni, sotsialistliku
revolutsiooni paratamatust ja seda liikuma pannud jõude Oktoobrirevolut-
siooni ja Kodusõja aastail Eestis.

Oma Oktoobrirevolutsiooni ja Kodusõja ajaloo lühikäsitlustes näitasid
H. Pöögelmann ja J. Anvelt Eesti töörahvast kui ajalooprotsessi kandvat
ja liikumapanevat jõudu.[68] Eesti Töörahva Kommuuni majandusprobleeme
käsitles H. Pöögelmann marksistlikult eeskätt tegevusprogrammina, kuid
ka ajaloolistest aspektidest.[69] Leninlikule riigiõpetuse teooriale tuginedes
analüüsis ta nõukogude võimu ees seisvaid ülesandeid.[70] Ka Esimese

[63] K. Marx, Kapital. Poliitilise ökonoomia kriitika. Tallinn, 1935—1936. 683 lk.

[64] K. Marx, Fr. Engels, Valitud teosed. I köide. Tallinn, 1937. 365 lk.; II köide.
Tallinn, 1937. 375 lk.; III köide. Tallinn, 1939. 421 lk.

[65] A. Miller, V. I. Lenini teosed eesti keeles. «Õhtuleht» 22. apr. 1960.

[66] V. Kingissepp, Kellele iseseisvus, kellele ike? Peterburis 1918. 56 lk. Uuesti ilmu-
nud 1946. aastal. (Vt. Viktor Kingissepp, Kellele iseseisvus, kellele ike? Tallinn, 1946,
lk. 7—60.)

[67] V. Kingissepp, Iseseisvuse ikke all. Peterburis 1920. 226 lk. Uuesti välja antud
1946. ja 1953. aastal. (Vt. Viktor Kingissepp, Kellele iseseisvus, kellele ike? Tallinn,
1946, lk. 61—291 ja V. Kingissepp, Iseseisvuse ikke all. Tallinn, 1953. 208 lk.)

[68] H. Pöögelmann, Eesti tulevik. Peterburis 1918. 32 lk.; H. Pöögelmann, Mis vahe-
peal sündis. (Teejuhiks sõjavangist tagasitulijaile.) Peterburis 1918. 32 lk.; H. Pöögel-
mann, Ääremärkused Venemaa Kommunistliku Partei programmi juurde. Peterburis 1919.
12 lk.; J. Anvelt, Töörahva võimuvalitsuse kindlustamisest. Petrograd, 1919. 48 lk. Siin
ja järgmises viites märgitud tööde kohta lähemalt O. Karma ja K. Siilivase artiklis
käesolevas kogumikus.

[69] H. Pöögelmann, Mõned põhijooned majanduslise elu korraldamiseks Eesti töö-
rahva nõukogude vabariigis. Peterburis 1919. 29 lk.

[70] H. P[öögelmann], Väljavaated uue ühiskonnakorra ehitustöö peale. «Klassivõit-
lus» 1919, nr. 1—2, lk. 2—6.

naailmasõja küsimuste käsitlemisel baseerus ta leninlikele seisukohtadele.[71]

Oktoobrirevolutsiooni Eestis käsitles proletaarse revolutsioonina ka J. Sihver.[72] Oktoobrirevolutsiooni ajaloole ja maaküsimusele on pühendatud J. Anveldi artikkel «Oktoobrirevolutsioon ja maaküsimus Eestis».[73] 1919. aastal ilmusid Eestimaa Sõja-Revolutsioonikomitee esimehe I. Rabtšinski mälestused Oktoobrirevolutsioonist[74] ja A. Vallnerilt esimene põhjalikum ülevaade Eesti Töörahva Kommuuni ajaloost.[75]

Erinevalt kodanlik-natsionalistlikest autoritest, kes eitasid Eesti töölisklassi osa Kodusõjas ja Oktoobrirevolutsioonis, mille edu nad tegelikkust võltsides seletasid vene soldatite ja madruste ning mõnel määral ka kohalike vene ja läti tööliste sõjavastase meeleoluga, näidati EKP juhtivate tegelaste töödes, et Eesti ajaloprotsessi peamiseks jõuks olid töörahva hulgad. Kuid nii Kodusõja-aegsetes kui ka hilisemates eesti marksistide ajalookäsitlustes esineb puhuti vulgaarset sotsiologismi ning mõnelgi juhul ei jõudnud nad sel ajal veel ajaloonähtuste sügavama marksistliku mõistmiseni.

Välismaise sõjalise interventsiooni ja Kodusõja aastail hakkas marksistlik-leninlik suund eesti ajalooteaduses kindlustuma ka o r g a n i s a t s i o o n i l i s e l t. Üheks omalaadseks organisatsiooniliseks keskuseks sel ajal kujunes marksistlik ühiskondlik-poliitiline ajakiri «Klassivõitlus» (1919—1936), kus avaldati ka ajalugu käsitlevaid artikleid ning propageeriti oma aja kohta küllaltki ulatuslikult marksistlik-leninlikku ajalookäsitust, algul ühenduses revolutsioonilise liikumise ja Kodusõja ajaloo teemadega, millele aja jooksul liitus teisigi.

Artikleid ja mitmesuguseid teisi materjale ajalooteemadel avaldati ka Leningradis ilmunud ajakirjas «Noored Kommunaarid» (1920—1922) ja ajalehes «Edasi» (1917—1936).

Senisest suurema ulatuse ja hoo võttis Eesti ajaloo probleemide marksistlik-leninliku metodoloogia kasutamise poole pürgiv uurimine pärast sellekohaste organisatoorsete keskuste loomist. Niisugusteks keskusteks olid 1923. aastal asutatud Eesti Punaväe ajaloo keskkomisjon H. Tummeltauga ja 1925. aastal tegevust alustanud Eestimaa Kommunistliku Partei ajaloo komisjon H. Pöögelmanniga eesotsas. Mõlema komisjoni

[71] H. P[öögelmann], Ilmasõja kurbmängu teine vaatus. «Klassivõitlus» 1919, nr. 7, lk. 2—5.

[72] J. Sihver, Oktoobrikuu proletaarline revolutsioon Eestis. Oktoobrikuu proletaarlise revolutsiooni tähtsus. (Jaan Sihveri pärandusest.) «Klassivõitlus» 1919, nr. 11, lk. 13—15. Uuesti välja antud 1957. a. (Vt. J. Sihver, Oktoobrikuu revolutsioon Eestis. Rmt.: Nõukogude võimu eest. Veebruari- ja Oktoobrirevolutsioonist Eestis aktiivselt osavõtnute mälestuste kogu, Tallinn, 1957, lk. 162—165.)

[73] «Klassivõitlus» 1919, nr. 11, lk. 22—25.

[74] I. Rabtšinski, Oktoobripäevad Eestis. «Klassivõitlus» 1919, nr. 11, lk. 16—21; I. Rabtšinski, Märtsirevolutsioon Eestis. (Mälestused.) «Klassivõitlus» 1927, nr. 81, lk. 9—16. Mõlemad publitseeriti 1956. ja 1957. a. uuesti. (Vt. I. Rabtšinski, Oktoobripäevad Eestis. «Eesti NSV Teaduste Akadeemia Toimetised — Ühiskonnateaduste Seeria» 1956, nr. 3, lk. 206—219; I. Rabtšinski, Oktoobripäevad Eestis. Rmt.: Nõukogude võimu eest, lk. 139—161.)

[75] A. Vallner, Eesti Töörahva Kommuuna teostamise lühike ülevaade. «Klassivõitlus» 1919, nr. 1—2, lk. 7—9; nr. 3—4, lk. 2—6; nr. 5—6, lk. 7—8; nr. 7, lk. 5—7; nr. 8, lk. 8—9.

peamised töötulemused — kogutud mälestused, arhiivimaterjalid ja uurimused — publitseeriti «EKP Ajaloo Komisjoni Toimetistes», mis alates 1926. aastast (nr. 2-st) kandis nimetust «Proletaarne Revolutsioon Eestis» ning ilmus 1933. aastani, samuti ajakirjas «Klassivõitlus» ja ajalehes «Edasi», aga ka eriväljaandeina ja koguteostena.

EKP ajaloo komisjoni uurimistöö peatähelepanu oli pööratud 1905.—1907. aasta revolutsiooni, Suure Sotsialistliku Oktoobrirevolutsiooni ja Kodusõja ajaloo probleemidele. Selle tulemusena ilmusid esimesed uurimislikud käsitlused, milledest paljudes püüti ületada senist deskriptiivsust ja analüüsida marksistlik-leninlikule metodoloogiale tuginedes revolutsioonilise liikumise ja EKP ajaloo küsimusi. Töötati välja EKP ajaloo esialgne periodiseering. Sündis ka ajalooteaduslik arvustus, esimesi samme tegi EKP ajaloo bibliograafia.

Kolme revolutsiooni, samuti EKP ajaloo viljaka marksistliku uurimise kõrval jätkus 1920.—1930-ndail aastail Kodusõja ja Eesti töörahva relvastatud võitluse ajaloo mitmesuguste materjalide, nende hulgas rohkete mälestuste kogumine, publitseerimine ja uurimine. Siingi põrkusid kokku kaks teineteisele risti vastupidist kontseptsiooni. Alates kindralstaabi väljaannetest ja lõpetades kooliõpikutega kujutas kodanlik propaganda ja ajalookirjandus 1918.—1920. aasta sõjasündmusi Eestis rahva vabadussõjana Nõukogude Venemaa vastu. Võltsides mitte ainult eesti töörahva nõukogude võimu eest peetud kangelasliku relvastatud võitluse ajalugu, vaid andes kõverpeegliilise kujutuse kõigist nende aastate eesti rahva ajaloo põhisündmustest, lõid kodanlikud autorid küllaltki ulatusliku ajaloo- ja memuaarikirjanduse, mille eesmärgiks oli vabadussõja legendi põhjendamine, antikommunistlik, vene- ja Nõukogude-vastane propaganda ning natsionalismi õhutamine. Selles olukorras oli väga hinnatav Kodusõja veteranide ja EKP juhtivate tegelaste poolt juba Kodusõja aastail alustatud Eesti töörahva relvastatud võitluse ajaloo uurimise traditsiooni jätkamine ja ulatuslikumalt väljaarendamine 1920.—1930-ndail aastail. See ei avardanud eesti marksistlikku ajalooteadust mitte ainult uue, puhtpraktiliselt vajaliku, vaid ka teoreetiliselt sügavamini väljaarendatud leninliku suuna poolest. Lähtudes ajaloolistest tõsiasjadest ja marksistlik-leninlikust õpetusest klasside ja klassivõitluse kohta, käsitasid nad neil aastail arenenud sõjasündmusi ja viimastega kaasnenud ajaloolisi nähtusi kui Eesti töörahva ja kodanluse vahelist kodusõda, millesse sekkusid imperialistlikud suurriigid, kes rakendasid isegi sõjalist interventsiooni.

Kõige enam materjali Kodusõja ajaloost avaldas ajakiri «Proletaarne Revolutsioon Eestis». 1920-ndate aastate teisel poolel ilmusid siin ka mitmed kodusõjaveteranide A. Jea ja H. Tummeltau ning teiste artiklid. H. Tummeltau andis ülevaate strateegilisest olukorrast Balti rindel talvel 1918—1919, sõjategevusest Pihkva all mais 1919 ja peatus sõjalistel vigadel Narva lahingutes 1918/19. aasta talvel.[76] Kokkuvõtlik lühiülevaade

[76] H. Tummeltau, Strateegiline ülevaade Baltimaa väeliinidel talvel 1918/19. «Proletaarne Revolutsioon Eestis» 1927, nr. 3, lk. 20—24; H. Tummeltau, Võitlused Pihkva all (mai 1919). «Proletaarne Revolutsioon Eestis» 1927, nr. 2, lk. 38—44; H. Tummeltau, Meie sõjalised vead võitluses Narva all 1918.—19. a. talvel. «Proletaarne Revolutsioon Eestis» 1928, nr. 6, lk. 8—19.

Kodusõjast pärineb A. Jealt.[77] J. Anveldi artiklis «Sõjariistus võitlus Eesti töölisklassi ajaloos» analüüsiti tegureid, mis põhjustasid Eesti töörahva lüüasaamise võitluses kodanluse vastu.[78] Sõjategevusest kirjutasid ka endised punaväe komandörid K. Tikk, A. Laur, V. Puss jt. 1924. aastal ilmus kogumik, mis andis ülevaate Punaväe Eesti diviisi ajaloost.[79]

Kümme aastat hiljem ilmus A. Lukini ja A. Jea toimetusel ulatuslikum artiklite kogumik «Eesti Punakaart ja Punavägi Kodusõjas», kus A. Jea käsitles Punaarmee väeosade formeerimist ja E. Teiter lahingut Narva all 28. novembril 1918, anti ülevaated ka Punaarmee eesti väeosade tegevusest Uraali rindel (N. Koikson) ja Orjoli lähistel (M. Kuulbach).[80]

1920.—1930-ndail aastail alustati Nõukogude Liidus uue teema — Saaremaa töörahva ülestõusu uurimist. Relvastatud võitluse ajaloo, strateegia ja taktika küsimuste aspektist iseloomustas ülestõusu H. Tummeltau.[81] Ülestõusu 15. aastapäevaks ilmus seda silmapaistvat sündmust mitmekülgselt käsitlev kogumik.[82] Selle autoritena figureerisid teiste hulgas A. Valtin, H. Tummeltau ja J. Koit. Viimaselt, kes ülestõusust oli aktiivselt osa võtnud, ilmus paar aastat hiljem samal teemal ka omaette artikkel.[83]

Nõukogude Liidus tegutsenud uurijad panid aluse ka 1920.—1930-ndate aastate Eesti ühiskonna ajaloo marksistlik-leninlikule uurimisele. EKP ja tema juhtivad tegelased pöörasid praktilises revolutsioonilises tegevuses pidevalt suurt tähelepanu Eestis 1920.—1930-ndail aastail kujunenud sise- ja välispoliitilise olukorra analüüsimisele. Mitmesugustes EKP dokumentides ja väljaannetes, nagu partei kongresside ja konverentside materjalid, 1929. aastal vastuvõetud EKP programm, EKP Keskkomitee üleskutsed ja manifestid, ajaleht «Kommunist», lendlehed ja teised väljaanded, valgustati marksistlik-leninlikest seisukohtadest kõiki tähtsamaid majanduslikku ja poliitilise elu nähtusi kodanlikus Eestis.

Jätkates revolutsioonilise liikumise ajaloo uurimise traditsioone, avardasid kommunistid-ajaloolased revolutsioonilise liikumise ajaloo kronoloogilist raame ning hakkasid käsitlema ka 1920.—1930-ndate aastate revolutsioonilise liikumise küsimusi. Selles osas kujunesid keskseimaiks Eesti töörahva 1924. aasta 1. detsembri relvastatud ülestõusu probleemid. Ülestõusu lüüasaamise põhjustel peatus ülestõusu juht J. Anvelt.[84] Ulatuslikumas poleemilises artiklis[85] vastas ta eelkõige küll EKP-vastase opositsiooni esindajatele (J. Palvadre, V. Vöölmann, P. Peterson jt.) EKP ajaloo küsimustes, kuid käsitles sissejuhatavalt ka Eesti ajalugu alates XX sajandi algusest kuni 1924. aasta 1. detsembri relvastatud ülestõusuni ja analüüsis seejärel marksistlik-leninlikest strateegia ja taktika seisukohtadest põhjalikumalt ülestõusu ennast. See artikkel on esimesi, kus XX sajandi alguskümnendite Eesti ajaloo käsitlemisel on aluseks võetud V. I. Lenini töös ««Pahempoolsuse» lastehaigus kommunismis» antud periodiseering. J. Anvelt käsitles oma osalt 1920.—1930-ndatel aastatel Nõukogude Liidus, osalt kodanlikus Eestis põrandaall kirjutatud artiklites ka kapitalismi ajutise ebakindla stabilisatsiooni ja teisi 1920.—1930-ndate aastate Eesti ajaloo küsimusi.

Marksistlikku poliitökonoomiat ja leninlikku kriisiteooriat rakendades käsitles H. Pöögelmann kapitalismi ajutist, ebakindlat stabiliseerumist 1920-ndate aastate lõpul, sellele järgnenud majanduskriisi, kodanliku parlamentarismi kokkuvarisemist ja fašismiohtu kodanlikus Eestis. Ta analüüsis kriisi arengut põllumajanduses, tööstuses, kaubanduses ja rahanduses ning kriisi mõju töölisklassi olukorrale.[86] Eri artiklis määras ta kindlaks kapitalismi stabilisatsiooni lõpu ja majanduskriisi alguse Eestis.[87] Samuti uuris ta fašismi sündi ja tugevnemist, iseloomustas 1934. aasta 12. märtsi riigipööret kui fašistliku diktatuuri kehtestamist ning käsitles Eesti majanduse arengut ja töölisklassi olukorda fašistliku diktatuuri algusaastail.[88] Eesti kodanluse fašiseerumist käsitles ka N. Karotamm.[89]

1930-ndate aastate marksistlikus ajalookirjanduses ei leidnud tähelepanu mitte ainult fašistliku diktatuuri algusaastate sise-, vaid ka välispoliitika. Nende aastate sise-, eriti välispoliitikat iseloomustas N. Karotamm,[90] kuid ka H. Pöögelmann ja O. Rästas.[91]

Oktoobrirevolutsiooni eel ja ajal silmapaistnud revolutsionääride-publitsistide kõrvale astusid 1920.—1930-ndail aastail mitmed nooremad, nende hulgas ka J. Reesen. Oma 1924. aastal ilmunud uurimuses käsitles J. Reesen tootlike jõudude ja tootmissuhete aspektist lähtudes kodanliku Eesti algusaastate majanduspoliitikat ja töörahva olukorda.[92] Peale selle

[77] *A. Jea*, Klassisõda Eestis 1917—1919. «Proletaarne Revolutsioon Eestis» 1928, nr. 6, lk. 4—8.

[78] *J. Anvelt*, Sõjariistus võitlus Eesti töölisklassi ajaloos. «Klassivõitlus» 1928, nr. 52, lk. 3—10.

[79] Eesti diviis. Kogumik. L., 1924. 64 lk.

[80] Eesti Punakaart ja Punavägi Kodusõjas. Koostanud A. Lukin ja A. Jea. M.-L., 1934. 212 lk.

[81] *H. Tummeltau*, Saaremaa õppetunnid. «Proletaarne Revolutsioon Eestis» 1929, nr. 7, lk. 2—10.

[82] *V. Kingissepp, A. Valtin, Saare Võitleja, H. Tummeltau, J. Koit, H. Pöögelmann.* Saarte töörahva ülestõus. L., 1934. 75 lk.

[83] *J. Koit*, Saaremaa töörahva sõjariistus ülestõusu 15-daks aastapäevaks. «Klassivõitlus» 1936, nr. 2, lk. 8—11.

[84] *J. Anvelt*, Miks meie kaotasime? «Klassivõitlus» 1925, nr. 52, lk. 3—10.

[85] *J. Anvelt*, «Meie lahkuminekud» ehk «vastasrinna» ajaloolised unenäod. «Klassivõitlus» 1928, nr. 92—93, lk. 29—58; nr. 94—95, lk. 25—38; nr. 96—97, lk. 49—64; nr. 98—99, lk. 33—60.

[86] *H. Pöögelmann*, Majandusline kriis Eestis. L., 1932. 52 lk.

[87] *H. Pöögelmann*, Stabilisatsiooni lõpp ja majanduse kriis Eestis. «Klassivõitlus» 1933, nr. 159, lk. 2—10.

[88] *H. Pöögelmann*, Kaks aastat faschistlikku diktatuuri Eestis. M.-L., 1936. 109 lk.

[89] *N. Karotamm*, Rahvahääletus ja Eestimaa faschiseerimine. L., 1933. 31 lk.

[90] *N. Karotamm*, Pätsi-Laidoneri faschistliku diktatuuri sise- ja välispoliitika. «Klassivõitlus» 1935, nr. 1, lk. 12—17; nr. 2, lk. 6—11; nr. 3, lk. 6—13; nr. 4, lk. 8—14; nr. 6, lk. 5—11; nr. 7—8, lk. 23—26; *N. Karotamm*, Balti Entente. «Klassivõitlus» 1935, nr. 3, lk. 4—6; *N. Karotamm*, Inglise-Saksa mereväe-kokkulepe ja Eesti. «Klassivõitlus» 1935, nr. 7—8, lk. 18—23.

[91] *H. Pöögelmann*, NSV Liidu rahupoliitika ja Eesti. «Klassivõitlus» 1934, nr. 5, lk. 17—20; *O. Rästas*, Mõned kokkuvõtted faschistliku Eesti majandusest ja poliitikast. «Klassivõitlus» 1936, nr. 1, lk. 12—18.

[92] *J. Reesen*, Valmistusjõud ja klassivahekorrad Eestis. L., 1924. 141 lk.

uuris ta ka kodanliku Eesti agraar- ja talurahva ajaloo mõningaid küsimusi.

Seoses töölisklassi ajalooga uuriti ka revolutsiooniliste noorsoo-organisatsioonide ja ametiühingute ajalugu, millest kodanlik ajalooteadus enamasti möödus vaikides või siis käsitles moonutatult. Eesti komsomoli ajaloost ilmus nii eri väljaandeid kui ka artikleid,[93] streigiliikumise ajalugu kodanlikus Eestis käsitles H. Nabel.[94]

Marksism-leninism kujunes neil aastakümneil eesti ajaloolastele-marksistidele ideeliseks relvaks võitluses Eesti ajaloo kodanlike moonutuste vastu. Eri artikli pühendas bolševismi ajaloo valgekaartlike võltsijate (E. Laaman, J. Ernits) paljastamiseks R. Vakmann.[95] Kodanliku Eesti majandus- ja poliitilise ajaloo uurimisel ning kodanlik-natsionalistlike ajaloolaste võltsingute, samuti valge terrori paljastamisel oli Nõukogude Liidus 1920.—1930-ndail aastail tegutsenud eesti marksistide-leninlaste ajaloouurimustes eriline koht.

Leninlikud kontseptsioonid mitmetes töölisliikumise ajaloo, Eestiga seotud bolševismi ajaloo ja EKP ajaloo küsimustes kindlustusid 1920-ndate aastate teisel poolel ja 1930-ndate algul arenenud teravas diskussioonis, mille algatasid J. Palvadre, V. Vöölmann, P. Peterson ja mõned teised. Diskussioon arenes eelkõige 1905.—1907. aasta revolutsiooni iseloomu ja teda kandnud jõudude küsimuses, oli äge, paiguti isiklikuks minev ja subjektivismi kalduv. Tema tulemusena kerkisid üles mitmed uued probleemid, intensiivistus uurimislik mõte ja täpsustati mõningad seisukohad, mõnedki probleemid avanesid uuest aspektist.[96] Olulist mõju avaldas sellele poleemikale 1931. aastal «Proletarskaja Revoljutsija» toimetusele saadetud J. Stalini kiri, mis eesti keeles avaldati samal aastal «Klassivõitluses».[97] Selle mõjul kujunenud olukorras hakkas eesti nõukogude ajalooteaduse areng ja EKP ajaloo komisjoni tegevus 1930-ndate aastate alguses pidurduma.

1920.—1930-ndatel aastatel suurenes Eesti ajaloo uurijate marksistide-leninlaste kaader. Revolutsioonieelse marksistlik-leninliku võitluskooli läbiteinud H. Pöögelmannile, V. Kingissepale, J. Anveldile jt. lisandusid samasuguste võitluskogemuste ja teoreetilise ettevalmistusega O. Rästas ja R. Vakmann, Kodusõja veteranidest A. Jea ja H. Tummeltau, noorematest J. Reesen, J. Meerits (L. Looring), N. Karotamm ja mitmed teised. Mõned neist, näiteks N. Karotamm, R. Vakmann ja J. Meerits olid

[93] *L. Looring*, Kangelaslikku võitluse ajalugu. Kommunistlise noorsooliikumise ajaloo kokkuvõte. L., 1929. 116 lk.; *Н. Пеет, Л. Лоринг*, Эстонский комсомол на боевом посту. М.-Л., 1932. 143 lk.; *L. Meer* [Meerits?], Proletaarne revolutsioon ja töörahva noorsugu. L., 1929. 25 lk.; *J. Meer* [Meerits?], Mis on ja mida tahab Eestimaa Kommunistlik Noorsooühing. L., 1928. 22 lk.

[94] *H. Nabel*, Streigiliikumisest Eestis. «Klassivõitlus» 1935, nr. 6, lk. 12—18; nr. 7—8, lk. 28—34.

[95] *R. Vakman[n]*, Enamluse uurimine valges Eestis. «Proletaarne Revolutsioon Eestis» 1930, nr. 9, lk. 1—12.

[96] *E. Plotnik*, EKP ajaloo komisjoni tegevusest. Rmt.: Töid EKP ajaloo alalt III, lk. 224—247.

[97] *J. Stalin*, Enamluse ajaloo mõnedest küsimustest. Kiri ajakirja «Proletarskaja Revoljutsija» toimetusele. «Klassivõitlus» 1931, nr. 138, lk. 1—8.

marksistliku teoreetilise ettevalmistuse omandanud nõukogude kõrgemates koolides, mõned, näiteks O. Rästas, autodidaktina. Kuid kõik nad tegid 1920.—1930-ndail aastail ajalooourimisel läbi suure leninliku teoreetilise kooli ning rikastasid eesti ajalooteadust revolutsioonilise liikumise, töölisklassi ja talurahva kui eesti ühiskonna põhiklasside, Eestimaa Kommunistliku Partei ning kodanliku riigi majanduse ja poliitilise ajaloo käsitlustega.

Nad tõid eesti rahvuslikku ajalooteadusse rohkesti uusi seisukohti, hinnanguid ja kontseptsioone, mis rajanesid konkreetse ajaloolise materjali läbitöötamisel, kusjuures selle mõtestamisel rakendati mitte ainult marksismi üldteoreetilisi seisukohti, vaid ka leninlikku teoreetilist pärandit.

EKP ja töölisliikumise ajaloo ning kodanliku Eesti sise- ja välispoliitika tähtsamate sündmuste marksistlik-leninlike käsitluste tulemusena kujunesid välja XX sajandi alguse (kuni 1930-ndate aastate keskpaigani) Eesti ajaloo marksistlik-leninliku periodiseeringu põhijooned.

Käsitledes üldajaloo ja Nõukogude Venemaa rahvaste ajaloo üksikuid probleeme ja ajajärke, eelkõige rahvusvahelise töölisliikumise ajaloo ja kaasaja küsimusi, propageerisid ja tutvustasid eesti silmapaistvamad revolutsionäärid-kommunistid, eriti H. Pöögelmann, esmakordselt eesti ajalooteaduse ajaloos marksistlik-leninlikku ajalookäsitust, samuti marksistlik-leninlikke vaateid ja kontseptsioone üldajaloo ja Vene, eriti nõukogude ühiskonna ajaloo kohta.

Veelgi viljakamat Eesti ajaloo leninlikku uurimist ja marksistlik-leninliku ajaloolise mõtte propageerimist takistasid Stalini kultusega kaasnenud vildakad seisukohad ja sotsialistliku seaduslikkuse rikkumine, mille tagajärjel Eesti ajaloo marksistlik uurimine 1937.—1938. aastal ajutiselt katkes.

■

Tulnud võimule ja kindlustanud seda, haaras eesti kodanlus 1920-ndaist aastaist alates järk-järgult enda kätte ka kõik ajalooteaduse arendamiseks vajalikud positsioonid, nagu arhiivid, muuseumid ja raamatukogud, mis varem olid teeninud peamiselt baltisaksa aadli ja linnakodanluse ülemkihtide huve. Kogu teaduslik uurimistegevus koondus 1920.—1930-ndail aastail Tartu ülikooli mõnedesse kateedritesse, teaduslikesse seltsidesse, muuseumidesse, Riigi Keskarhiivi (Tartus) ja Tallinna Linnaarhiivi, kus ühtekokku töötas umbes 20 teadlast.[98]

Tartu ülikooli juures aastail 1920—1940 tegutsenud Akadeemiline Ajaloo-Selts tegeles eeskätt Eesti ajaloo uurimise ja populariseerimisega, andis välja neli korda aastas ilmuvat «Ajaloolist Ajakirja» (1922—1940) ning lühemaid ja pikemaid ajalooalaseid teoseid, nende hulgas «Eesti ajaloo bibliograafia 1877—1917» ja «Eesti Biograafiline Leksikon». Koos Eesti Kirjanduse Seltsi ajalootoimkonnaga organiseeris selts aastail

[98] *Ю. Ю. Кахк*, Развитие исторической науки в Советской Эстонии. «Вопросы Истории», 1965, № 8, lk. 3.

1922—1940 ajaloolise traditsiooni kogumist. Kuigi see kogumistöö polnud vaba kodanlikust piiratusest ja mõnes osas esines ilmset tendentslikkust, tekkis kogumistöö tulemusena ainulaadne ja hinnatav XIX sajandi lõpu ja XX sajandi alguse Eesti ajalugu rahvapoolselt kajastav mälestiste kogu.

Järk-järgult läks Õpetatud Eesti Seltsi (1838—1950) juhtimine baltisakslaste käest eesti rahvusest teadlaste kätte, kes seltsis täieliku ülekaalu saavutasid 1930. aastal. Seltsi pikaajalise ja mitmekülgse tegevuse tulemusena olid kujunenud arheoloogilised kollektsioonid, mis 1921. aastal anti üle Tartu Ülikooli arheoloogia kabinetile. Aastail 1920—1940 täienesid need tunduvalt ja said hiljem aluseks Eesti NSV Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituudi arheoloogia kogudele. Ajalooalaste kirjutiste ja teoste bibliograafiat avaldas selts aastate 1918—1923 ja 1929—1931 kohta jooksvalt «Eesti filoloogia ja ajaloo aastaülevaates».

Eesti ajaloo ja kodu-uurimisega tegeles eesti kirjanduse, keele ja rahvaluule uurimise kõrval ka Eesti Kirjanduse Selts (1907—1940), kelle väljaandel ilmus ka kuukiri «Eesti Kirjandus». Ajaloo alal on seltsi tegevuses jääva väärtusega kultuurilooliste materjalide kogumine (umbes 500 000 lehekülge), ajalooalaste teoste kirjastamine ja kodu-uurimislike teoste väljaandmine enamiku Eesti maakondade (Tartu-, Võru-, Setu-, Pärnu-, Saare-, Lääne- ja Viljandimaa) kohta. Kahe viimase kohta ilmus vaid üldosa. Viru- ja Järvamaad käsitlevate köidete koostamiseni ei jõutud.

Kodanlus seadis eesmärgiks luua oma rahvuslik ajaloolaste kaader ja korraldas täielikult ümber õppetöö Tartu Ülikooli Filosoofiateaduskonnas, kus alates 1920-ndaist aastaist hakati õpetama ka Eesti ja Põhjamaade (Soome, Rootsi, Taani ja Vene) ajalugu. Et selleks oma jõududest ei piisanud, kutsuti õppejõude ka Soomest (A. R. Cederberg, Tartu ülikooli prof. 1919—1928, A. M. Tallgren, 1920—1923, I. J. A. Manninen, Eesti Rahva Muuseumi direktor ja ülikooli dots. 1922—1928), Rootsist (S. I. Karling, prof. 1933—1940) ja mujalt.

1920.—1930-ndail aastail kujunes Eestis kõrgema erihariduse ja teadusliku kvalifikatsiooniga teadlaste-õppejõudude kaader, kelles 1930-ndatel aastatel eristus kaks suunda: marksismist mõjustatud demokraatlik suund (H. Kruus, H. Moora, P. Tarvel jt.), kes taotles ajaloo uurimise sõltumatust kodanluse ülemkihi poliitilisest tellimusest, ja kodanlikule võimule lähedal seisev ning fašismimeelne suund (J. Vasar, H. Sepp).

Eesti ajaloolased keskendasid 1920.—1930-ndail aastail oma peamise tähelepanu Eesti ajaloo uurimisele. Mõnevõrra tegeldi ka üldajaloo üksikute probleemide uurimise ja populariseerimisega. Venemaa ja Nõukogude Liidu rahvaste ajaloo uurimisega aga otseselt ei tegeldud, sest teadlaste rahvuslik enesesse sulgumine ja valitsevate ringkondade vene- ja Nõukogude-vastane natsionalism lämmatas sellesuunalise teadusliku huvi. Kodumaa ajaloo uurimisel suunasid kodanlikud ajaloolased oma tähelepanu kaugemasse minevikku. Kaasajale lähematest ajajärkudest tegeldi eelkõige nn. vabadussõja ajaloo ja mõnevõrra 1918. aasta Saksa okupatsiooni uurimisega. Bolševike partei juhtimisel toimunud töörahva hulkade revolutsioonilise võitluse, Oktoobrirevolutsiooni, nõukogude võimu (1917—

1918), Eesti Töörahva Kommuuni ajaloo, s. o. ajastu kõige tähtsamad, eesti rahva ajaloolises saatuses otsustava tähtsusega probleemid jäid neile võõraiks või kui neid seoses millegi muuga tuli puudutada, siis tehti seda äärmiselt ühekülgselt ja moonutatult.

Võrreldes baltisaksa ajaloolastega, laiendasid kodanlikud eesti ajaloolased uurimistemaatikat. Olulisemad olid nende saavutused agraar- ja talurahva ajaloo, eesti rahvusliku liikumise, arheoloogia, etnograafia, kunstiajaloo ja mõnedel teistel aladel.* Ilmusid esimesed ulatuslikumalt algallikatele ning põhjalikumatele monograafilistele uurimustele tuginevad Eesti ajaloo üldkäsitlused. Ühtlasi arendati Eesti oludest lähtudes arhiivindust ja ajaloobibliograafiat ning rajati riiklike ja kohalike arhiivide võrk.

Kodanliku Eesti ajalooteaduse metodoloogiliseks aluseks oli idealism ja eeskujudeks mitmesugused Lääne-Euroopa idealistlikud koolkonnad. Käsitledes oma töödes Eesti ajaloo eri probleeme ja sõlmküsimusi ning avaldades üldkäsitlusi, ei seadnud kodanlikud õpetlased endale eesmärgiks välja selgitada Eesti ajaloo protsessi sisemisi tõukejõude ja seaduspärasusi, nagu seda tegid Eesti ajaloo probleemidega 1920.—1930-ndail aastail Nõukogude Liidus tegelnud ajaloolased-marksistid. Ometi tugevnesid 1920.—1930-ndail aastail, kui baltisaksa apologeetiline koolkond Eesti ja Baltimaade ajaloo uurimisel oma tähtsuse minetas, materialistlikud tendentsid ka kodanlikus Eestis tegutsenud ajalooviljelejate ja professionaalsete ajaloolaste, nagu J. Kärneri, H. Kruusi, H. Moora, L. Kulbini jt. töödes.

Seega ei iseloomusta eesti ajalooteadust kahe sotsialistliku revolutsiooni vahelisel ajajärgul (1917—1940) mitte ainult temaatika avardumine, kaadri arvuline suurenemine, tema ettevalmistuse paranemine ja tunduvad organisatsioonilised muudatused, vaid ka materialistlike, marksistlik-leninlike vaadete ja kontseptsioonide kindlustumine ning idealistlik-eklektiliste vaadete taandumine, s. o. sama protsess, mis sel ajal areneb ülemaailmses ulatuses ja veel tänapäevalgi üha kiirenevas tempos areneb.

■

Eeldused marksistlik-leninliku ajalooteaduse kiireks arenemiseks Eestis lõi nõukogude võimu taastamine 1940. aastal.

Reorganiseeriti uurimistöö korraldus ja alustati materiaalsete eelduste loomist laialdaseks uurimistegevuseks kõigil teadusaladel, sealhulgas ka ajaloo alal.[99] Ka Eestis tegutsevatele ajaloolastele avanes nüüd võimalus takistamata tutvuda marksismi-leninismi klassikute teoreetilise pärandiga ja rakendada seda uurimistöös. Esmakordselt võidi Tartu ülikooli kateedrites ja kabinettides käsitleda Eesti ajaloo probleeme marksistlik-leninlikest seisukohtadest. Tartu Riikliku Ülikooli juurde asutati Teadusliku Uurimise Instituut, reorganiseeriti arhiivide töö ja korraldati ümber

* Nii siin kui ka edaspidi ei ole viidatud nendele uurimustele, mida käsitletakse kogumiku teistes artiklites.

[99] *V. Maamägi, A. Vassar*, Kümme aastat ajalooteadust Nõukogude Eestis. (Eesti ajaloo küsimusi.) Rmt.: Nõukogude teaduse arengust Eesti NSV-s 1940—1950. Tallinn, 1950, lk. 17—19.

muuseumid. Tallinnas loodi Riiklik Ajaloo ja Revolutsiooni Muuseum, mis avas uksed külastajatele 1941. aasta suvel.

Tunduvaid muudatusi esines ka ajaloolaste peres. Nagu varemgi moodustasid esimesel nõukogude aastal (1940—1941) valdava enamiku kodanliku Eesti päevil tegutsenud ajaloolased, kellele nüüd lisandusid mõned põrandaalustes tingimustes Eesti ajaloo, eriti revolutsioonilise liikumise ajaloo vastu huvi tundnud Eestimaa Kommunistliku Partei töötajad. Osa nendest, näiteks J. Saat, O. Sepre, A. Veimer, siirduski hiljem teaduslikule tööle. Nõukogude Eesti ajaloolaste pere täienes ka NSV Liidu kõrgemates õppeasutustes vastava hariduse saanud ajaloolastega (H. Moosberg, L. Roots jt.). Nõukogude Eesti akadeemiliste ja ühiskondlik-poliitiliste ajakirjade, samuti ajalehtede veergudel hakkasid ilmuma uue, nõukoguliku temaatikaga ja marksistlik-leninliku metodoloogiat kasutades kirjutatud artiklid.

Marksistlik-leninliku metodoloogia juurdumisele ajalooteaduses aitas kaasa Marxi, Engelsi ja Lenini lühemate kirjutiste ja ulatuslikumatest töödest väljavõtete avaldamine ajalehtedes ja ajakirjades. Eri väljaannetena ilmusid eesti keeles V. I. Lenini «Friedrich Engels», «Noorsooühingute ülesanded» (kahes väljaandes), kogumik «Kommuuni mälestuseks» ja mõned teised tema tööd.

Fašistliku Saksamaa röövellik kallaletung Nõukogude Liidule ja Eesti NSV okupeerimine katkestasid rahuliku sotsialistliku ülesehitustöö, sealhulgas ka ajalooteaduse arengu. Osa eesti ajaloolasi jäi okupeeritud territooriumile. Mõned nendest asusid hitlerlaste teenistusse, teised aga hoidusid võimalust mööda koostööst okupantidega ja rakendasid kogu oma jõu selleks, et säilitada rahvuslikke kultuuriväärtusi, takistada nende hävitamist ja väljavedamist Saksamaale. Ometi tekitas sõda ja fašistide hävitustöö eesti ajalooteadusele suurt kahju: suur hulk arhiivimaterjale kas hävis või veeti Saksamaale, mitmed nimekad teadlased lahkusid fašistliku propaganda mõjul kodumaalt, A. Looring, L. Kulbin tapeti fašistide poolt, O. Liiv suri okupatsiooniajal.

Nõukogude tagalasse evakueerunud eesti ajaloolastel polnud sõjatingimustes viljakaks uurimistööks kuigi suuri võimalusi. Kuid nemadki rakendasid oma teadmised ja energia võidu saavutamiseks fašistlike anastajate üle. Tartu Riikliku Ülikooli tolleaegse rektori professor H. Kruusi initsiatiivil ja juhtimisel loodi EKP Keskkomitee eribrigaad, kes peamiselt 1942. aasta suvel kogus mälestusi Eesti NSV territooriumil 1941. aasta suvel asetleidnud sõjasündmuste kohta. Usutleti enam kui 300 inimest, saades kogusummas üle 3000 lehekülje materjali.[100] Hiljem kogus Eesti laskurkorpuse allüksustes tulemuslikult ajaloomaterjale nende üksuste kujunemise ja võitlustee kohta Suure Isamaasõja Eesti Vabariikliku Komisjoni volinikuna ajaloolane Feliks Roose.

Ristirüütlite, parunite, pastorite vastu peetud võitluse ja revolutsioonilise liikumise ajaloo fakte kasutades süvendasid eesti ajaloolased, kirjanikud, partei ja nõukogude töötajad noortes eesti nõukogude sõjameestes, partisanides ja kõikides töötajates saksa okupantide vihkamist.

[100] *Hans Kruus*, Oma rahva ajalooga koos Suures Isamaasõjas. Mälestusi ja kommentaare. «Looming» 1969, nr. 11, lk. 1710—1712.

Seda tehti nii perioodilise trükisõna (kogumik «Sõjasarv», ajaleht «Rahva Hääl», Eesti laskurkorpuse väeosade ajalehed ja partisanide ajaleht «Tasuja»), eriväljaannete, lendlehtede, raadio, loengute ja vestluste kaudu kui ka muul viisil.

Esimeseks taoliseks väljaandeks oli 1942. aastal N. Andreseni, N. Karotamme ja H. Kruusi sulest ilmunud artiklite kogumik, millele järgnes H. Kruusilt ülevaade sajandeid kestnud eesti rahva ajaloolisest võitlusest saksa röövvallutajate vastu.[101]

Jüriöö ülestõusu 600. aastapäeva puhul ilmusid H. Kruusi «Jüriöö käsud tänapäevale»,[102] mis on eredaks näiteks sellest, kuidas ajalooteaduse saavutusi oli võimalik rakendada fašismivastase võitluse ja võidu teenistusse. Samal ajal tõlkis H. Kruus eesti keelde noorema riimkroonika alusel valminud Renneri ümberjutustuse ülestõusust. Tõlge ilmus pärast Eesti NSV vabastamist illustreeritud väljaandena.[103]

Fašistlikest okupantidest vabastatud Eesti NSV-s kujunesid peamisteks Eesti ajaloo viljelejateks Tartu Riikliku Ülikooli ajaloo ja arheoloogia kateedrite õppejõud. Süstemaatiliselt ja sihipäraselt planeeritud Eesti ajaloo uurimine algas seejärel, kui 1946. aastal rajatud Teaduste Akadeemia koosseisus alustas 1947. aastal tööd Ajaloo Instituut.* Samal aastal asutati NLKP Keskkomitee Marksismi-Leninismi Instituudi filiaalina EKP Keskkomitee Partei Ajaloo Instituut.

Vabariigis andis teravalt tunda kvalifitseeritud ajaloolaste kaadri puudus: oli ainult kümmekond teadusliku kraadiga ajaloolast, neist vaid kaks ajaloodoktorit.[104] Seetõttu töötasid mõlemas äsja loodud instituudis, samuti Tartu Riikliku Ülikooli ajaloo kateedrites enamasti kõrgema teadusliku kvalifikatsioonita ja teadusliku kutseta, ainult ülikoolihariduse ga ajaloolased. Nii nooremad kui ka juba kogemustega teadlased alles asusid marksistlik-leninlikku metodoloogiat lähemalt tundma õppima ja omandama kogemusi selle rakendamiseks.

Kuigi baltisaksa aadellik ja eesti kodanlik historiograafia, samuti arheoloogia, olid Eesti ajaloo kõige vanemate ajajärkude (klassideeelse ühiskonna, feodalismi-, osalt ka kapitalismiajajärgu) uurimisel aastakümnete jooksul ära teinud küllaltki suure töö ja marksistlik-leninlik ajalooteadus 1920.—1930-ndatel aastatel rikastanud Eesti ühiskonna ajaloo uurimist kaasajale kõige lähema ajajärgu põhiprobleemide käsitlusega, leidus sõjajärgsetel aastatel terve rida uurimata üksikküsimusi ja suuremaid probleeme, terveid ajajärke, mis olid jäänud «valgeteks lai-

[101] *N. Andresen, N. Karotamm, H. Kruus*, Eesti rahva põline võitlus saksa sissetungijate vastu. Toimet. N. Karotamm. M., 1942. 82 lk.; *H. Kruus*, Eesti ajalugu saksa fašismi vastu. (M., 1943.) 77 lk.

[102] *H. Kruus*, Jüriöö käsud tänapäevale. (M., 1943.) 23 lk.

[103] Kroonik jutustab Jüriöö ülestõusust. Tõlkinud H. Kruus. Teksti kirjutanud ja illustreerinud Paul Luhtein Jaroslavlis 1943. Tallinn, 1945. 30 nummerdamata lk.; ajaloolasest tegevusest Suure Isamaasõja aastail vt. üksikasjalikumalt *Hans Kruus*, Oma rahva ajalooga koos Suures Isamaasõjas. «Looming» 1969, nr. 11, lk. 1704—1712.

* Eesti NSV Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituudi esimeseks direktoriks oli R. Kleis; 1950—1951 juhtis instituuti G. Naan, 1951—1968 V. Maamägi; 1968 valiti instituudi direktoriks J. Kahk.

[104] *V. Maamägi, H. Moora, A. Vassar*, Ajalooteadused. Rmt.: Kümme aastat Eesti NSV Teaduste Akadeemiat (1946—1956). Tallinn, 1956, lk. 142.

kudeks» Eesti ühiskonna ajaloo historiograafilisel kaardil. Ühe esmase ülesandena tõsteti juba Eesti NSV Teaduste Akadeemia loomise päevil esile eesti-vene suhete ajaloo kompleksne, läbi sajandite ulatuv uurimine.[105]

Ajaloolaste ees seisvate ülesannete lahendamisele asuti terava klassi- ja ideoloogilise võitluse olukorras. Seepärast pöörasid EKP Keskkomitee ja nõukogude organid suurt tähelepanu nii kõrgema eriharidusega kui ka teadusliku kvalifikatsiooniga ajaloolaste kaadri ettevalmistamisele, samuti ajalooteadusele üldse.[106]

Esmajärgulisteks ülesanneteks seati Eesti ajaloo üldkäsitluse koostamine ja Eesti ajaloo periodiseeringu väljatöötamine. Tuginedes nõukogude teaduse kogemustele ja Nõukogude Liidus töötanud eestlaste-marksistide varasematele periodiseerimiskatsetele, töötasid H. Kruus, A. Liebman, G. Naan ja A. Vassar ühiselt välja esmase Eesti ajaloo marksistliku periodiseeringu kavandi, mida A. Vassar üksikasjalikumalt põhjendas Tartu Riiklikus Ülikoolis 12.—15. juunini 1948 toimunud teaduslikul sessioonil peetud ettekandes.[107] EKP Keskkomitee algatusel ja osavõtul valmis ka EKP ajaloo periodiseeringu esimene variant, milleks samuti ära kasutati eesti nõukogude ajalooteaduse saavutused 1920.—1930-ndaist aastatest.[108]

1952. aasta suvel toimunud Eesti NSV Teaduste Akadeemia Ühiskonnateaduste Osakonna teaduslikul sessioonil, kus NSV Liidu, Läti NSV ja Leedu NSV ajaloolaste osavõtul arutati Eesti ajaloo periodiseerimise küsimusi, esinesid vastavasisuliste ettekannetega H. Moora, A. Vassar, J. Saat ja V. Maamägi.[109]

Samal ajal asuti Eesti ajaloo üldkäsitluse koostamisele. Aastail 1947—1950 valmis kaheköitelise «Lühikese Eesti ajaloo» esimese köite (kuni XIX sajandi keskpaigani) käsikiri, mille autoriteks olid H. Moora, A. Vassar ja H. Kruus (toimetaja).[110] Kuna kaheköitelise üldkäsitluse koostamine pikale venis, vabariigi avalikkus, kõrgemad õppeasutused ja koolid aga kiiresti vajasid Eesti ajaloo marksistlikku käsitlust, siis võttis EKP Keskkomitee 1950. aasta septembris vastu otsuse koostada ja välja anda kaks Eesti ajaloo üldkäsitlust: üheköiteline, mis pidi valmima võimalikult kiiresti, ja kolmeköiteline, mis kavatseti võimalikult põhjalikuna.

[105] *R. Kleis*, Uurimisülesandeid Eesti-Vene suhete ajaloo alalt. Rmt.: Eesti NSV Teaduste Akadeemia teaduslik sessioon 23.—29. aprillini 1947. E. Ühiskonnateaduste Osakonna istungid. Tartu, 1948, lk. 3—19; *H. Moora*, Eesti-Vene suhteist IX—XIII sajandil. Sealsamas, lk. 20—48.

[106] Uurimusi ja ülevaateid. Tartu, 1949, lk. 251—252. (Eesti NSV Teaduste Akadeemia.)

[107] (*H. Kruus, A. Liebman, A. Vassar, G. Naan*), Eesti ajaloo periodiseerimisest. «Eesti Bolševik» 1948, nr. 17, lk. 39—58; vt. *O. Kask* [H. Maaroos], Tartu Riikliku Ülikooli sessioon lõppes. «Edasi» 17. juunil 1948.

[108] Eestimaa Kommunistliku (bolševike) Partei ajaloo küsimusi. EK(b)P Keskkomitee sekretäri sm. N. Karotamme ettekanne Eesti NSV Teaduste Akadeemia sessioonil 25. aprillil 1947. a. «Eesti Bolševik» 1947, nr. 15, lk. 19—43.

[109] Eesti NSV ajaloo periodiseerimisest. Tallinn, 1954. 88 lk.

[110] *V. Maamägi, H. Moora, A. Vassar*, Ajalooteadused. Rmt.: Kümme aastat Eesti NSV Teaduste Akadeemiat (1946—1956), lk. 143.

Sellest otsusest lähtudes ongi kulgenud Eesti ajaloo üldkäsitluste koostamine.[111]

1952. aasta lõpul, s. o. kahe aasta pärast, jõudiski lugejate kätte eesti ja vene keeles üheköiteline «Eesti NSV ajalugu»[112], 1955. aasta suvel ilmus trükist kolmeköitelise «Eesti NSV ajaloo» I köide eesti keeles.[113]

Neis ei käsitata eesti rahva ajalugu enam kui mingit juhuslikult üksteisega asenduvate perioodide või aegade (muistse iseseisvuse aeg, orduaeg, rootsiaeg, veneaeg, eesti riigi iseseisvuse aeg) lihtsat järjestust, vaid kui seaduspärast protsessi, kus üks ühiskondlik-majanduslik formatsioon areneb teiseks, kõrgemaks formatsiooniks. Valminud Eesti ajaloo periodiseering sai aluseks ka kõrgema kooli esimesele Eesti ajaloo loengukursusele, mille 1940-ndate aastate lõpul töötas välja Tartu Riikliku Ülikooli dotsent A. Vassar. See periodiseering on pidanud vastu aja katsumustele ja teda on rakendatud koolide õppeprogrammide ning keskkoolide õpiku koostamisel, samuti teiste teadusalade ajaloo käsitlemisel. 1940-ndate aastate lõpul ja 50-ndate algul saavutati tunduvat edu ka talurahva ja töölisklassi, EKP ajaloo ja Eesti ajaloo mitmete eridistsipliinide uurimisel.

1948. aastal hakati välja andma EKP Keskkomitee ühiskondlik-poliitilist ajakirja «Eesti Bolševik», mis 1951. aasta keskpaigani ilmus kaks korda kuus. Siis muudeti ta kuukirjaks, mis üheaegselt hakkas ilmuma ka vene keeles («Большевик Эстонии»). 1952. aasta lõpul (nr. 10) sai ta uueks nimeks «Eesti Kommunist» («Коммунист Эстонии»). Jätkates ajakirja «Klassivõitlus» traditsioone ja avaldades artikleid ning materjale Eesti ajaloost, eriti EKP, töölis- ning revolutsioonilise liikumise ajaloo teemadel, samuti Lenini-teemalisi kirjutisi ja dokumente, ajaloolis-filosoofilisi artikleid ja muud, on «Eesti Kommunist» nagu tema ideeline eelkäijagi jätnud sügava jälje eesti ajalooteaduse ajalukku. Tänu «Eesti Kommunistile» on veerandsajandi jooksul avaldatud ja retsenseeritud EKP, töölis- ja revolutsioonilise liikumise ajalugu käsitlevat kirjandust märksa intensiivsemalt kui paljusid teisi Eesti ajaloo teemasid. Kuni Eesti NSV Teaduste Akadeemia Toimetiste asutamiseni, s. o. 1952. aastani,* jäi «Eesti Kommunist» ajaloolastele lühiuurimuste avaldamisel kõige enam kasutatavaks tribüüniks. Ajalooalaseid lühiuurimusi ja materjale on juba sõjajärgsetest aastatest peale avaldatud ka Tartu Riikliku Ülikooli ja teiste

[111] Lähemalt sealsamas lk. 143—144 ja rmt.: Eesti NSV Teaduste Akadeemia aastail 1956—1964, lk. 231—232.

[112] Eesti NSV ajalugu (kõige vanemast ajast tänapäevani). Toim. G. Naan. Tallinn, 1952. 484 lk. + 5 kaarti (rets-d: *A. Drizulis*, «Eesti Kommunist» 1953, nr. 2, lk. 58—64; *A. Predtetšenski, N. Kazakova*, «Rahva Hääl» 15. apr. 1953); История Эстонской ССР с древнейших времен до наших дней. Под ред. Г. И. Наана. Таллин, 1952. 554 lk. + 5 kaarti (rets-d: *А. М. Самсонов, С. А. Тараканова, В. К. Яцунский*, «Советская книга», 1953, nr. 7, lk. 69—71; *А. А. Дризул*, «Вопросы истории», 1953, nr. 4, lk. 121—129; *Я. Зутис, Я. Крастынь*, «Коммунист», 1953, nr. 9, lk. 114—120).

[113] Eesti NSV ajalugu kolmes köites. Peatoim. G. Naan. I köide. Kõige vanemast ajast XIX sajandi 50-ndate aastateni. Toim. A. Vassar. Tallinn, 1955. 792 lk. + 1 kaart (rets.: *P. Ariste*, «Edasi» 13. jaan. 1956).

* 1956. aastast peale ilmub ajakiri kolmes ja 1967. aastast neljas seerias, milledest «Ühiskonnateaduste», varem «Ühiskonnateaduste Seeria» veerge kasutavad teiste ühiskonnateadlaste kõrval rohkesti ka ajaloolased.

kõrgemate õppeasutuste «Toimetistes» ning teistes sariväljaannetes. Ajalooalase ajakirja asutamise küsimus vabariigis aga ootab veel lahendamist.

Olulise tähtsusega ühiskonnateaduste, nende hulgas ka ajalooteaduse arenemisele oli marksismi-leninismi klassikute teoste väljaandmine eesti keeles. Suure Isamaasõja aastail jätkati Nõukogude Liidu tagalas marksismi-leninismi klassikute tööde eesti keelde tõlkimist, osalt ka trükis avaldamist. Tagalas ilmunuina jõudsid vabastatud Eestisse V. I. Lenini «Imperialism kui kapitalismi kõrgeim staadium» ja «Mis teha?». Mitmed sõjaaastail tõlgitud ja osalt toimetatudki V. I. Lenini tööd ilmusid 1945.—1946. aastal tema kaheköitelises valitud teostes.[114] Seejärel asuti eesti keelde tõlkima V. I. Lenini teoseid nende venekeelse neljanda väljaande järgi. Ajavahemikul 1948—1955 ilmus neist 35 köidet, millele lisandus 63 nimetust teisi tema tööde väljaandeid, kokku üle 616 000 eksemplari.[115] Köited 36—40 ja kaheosaline register (aineregister, alfabeetiline register jt.) ilmusid aastail 1956—1965.[116] Samuti on ilmunud valitud teosed kolmes köites, mõnede neljanda väljaande köidete kordustrükid ja köited 41—45, mis tõlgiti V. I. Lenini teoste neljanda väljaande järgi. Sellega on lõpule jõudnud V. I. Lenini «Teoste» täiendus- ja lisaköidete avaldamine. Ilmunud on ka K. Marxi ja Fr. Engelsi «Valitud teosed kahes köites» (1957—1960), K. Marxi «Kapital» (1953—1962, I—III kd.) ja mitmed teised marksismi-leninismi klassikute tööd, samuti nende elulugu käsitlevat kirjandust.

1940-ndate aastate lõpul ja 50-ndate algul tugevnesid ja arenesid edasi äsja asutatud uurimiskeskused, suurenes arvuliselt vabariigi ajaloolaste kaader, rikastusid tema teoreetilised teadmised, rohkenesid kogemused ja tõusis kvalifikatsioon. Süvenes tunduvalt Eesti ajaloo marksistlik-leninlik mõtestamine ja uurimuste teoreetiline tase. Veelgi suuremat edu marksistlik-leninliku teoreetilise mõtte rakendamisel Eesti ajaloo uurimisel takistasid J. Stalini kultusest tulenenud väärad teoreetilised arusaamad, skematism, dogmaatiline ja ühekülgne lähenemine paljudelegi ajalooküsimustele. Suuri raskusi ja eksimusi tulenes ka sellest, et paljud EKP ja revolutsioonilise liikumise juhtivad tegelased olid põhjendamata represseeritud ning seetõttu ei olnud võimalik kajastada nende osa ajaloos. Eesti ajaloo uuem osa kujunes seepärast suurelt osalt ajalooliste isikuteta ja ühekülgseks käsitluseks. Kaldudes kõrvale leninlikust liinist vanale kaadrile lähenemisel, tehti vanematesse spetsialistidesse suhtumises, nende kaasatõmbamisel sotsialistlikule ülesehitustööle suuri vigu. Rikkudes sotsialistlikku seadusandlust, represseeriti 1950-ndate aastate algul või tõrjuti uurimistööst eemale mitmed staažikad teadlased (näit. H. Kruus).

Aastail 1940—1956 lahendasid nõukogude ajaloolased ühiskondlik-majanduslike formatsioonide õpetusest lähtudes Eesti ajaloo põhilisemad probleemid, töötasid välja Eesti ajaloo marksistlik-leninliku periodiseeringu ja avardasid tunduvalt uurimistemaatikat. Asuti uurima eesti-vene ajaloolisi suhteid, avardati töölis- ja revolutsioonilise liikumise ning EKP ajaloo uurimise temaatikat, süvendati kodanliku riigi ajaloo marksistlik-

[114] *F. Teder, E. Orgmäe,* Marksismi klassikute teoste tõlgete sektori tööst. Rmt.: Tööd EKP ajaloo alalt III, lk. 262.

[115] Sealsamas, lk. 268.

[116] Sealsamas, lk. 274—277.

leninlikku käsitlust, millele olid aluse pannud Nõukogude Liidus 1920.—1930-ndail aastail tegutsenud uurijad, alustati 1940. aasta sotsialistliku revolutsiooni ja nõukogude ühiskonna ajaloo uurimist. Ühtlasi kujunesid sõjajärgsed aastad eesti ajalooteaduses marksistlik-leninliku kaadri konsolideerumise ja leninlike kontseptsioonide väljakujunemise ajaks. Võrreldes sama protsessiga kogu Nõukogude Liidu ulatuses, arenes see mõnevõrra kronoloogiliselt kitsamates raamides ja kandus osaliselt üle järgmisse, NLKP XX kongressile järgnenud ajajärku.

Pärast NLKP XX kongressi on tehtud palju Stalini kultuse tagajärgede likvideerimiseks. Siitpeale algas eesti nõukogude ajalooteaduses uus, kiire arengu, kasvu ja süvendatud uurimistööde ajajärk.[117] Pärast kongressi rakendati edukalt ellu noore kaadri ning vana intelligentsi progressiivsete esindajate kogemuste ja teadmiste ühendamise viljakas leninlik liin.

Kuna 1952. aastal väljaantud üheköiteline «Eesti NSV ajalugu» oli valminud marksismile-leninismile võõras isikukultuse õhkkonnas ja sisaldas selle tõttu olulisi puudusi, siis asuti viivitamatult tema teise trüki väljaandmisele. Autorite kollektiivi laiendati 16 liikme võrra ja see koosnes nüüd 21 teadlasest.

Teine trükk ilmus 1957. aastal eesti keeles ja 1958. aastal vene keeles.[118] Üldjuhendajaks ja toimetajaks oli G. Naan, registrid, kaardid, skeemid jm. lisad koostas O. Saadre, mitmed eriküsimusi uurinud seltsimehed (A. Liim, P. Põldroos, E. Sõgel, A. Vahter jt.) andsid autoritele lahkesti kasutada oma uurimistöö tulemused.

Üheköitelise «Eesti NSV ajaloo» 2. trüki väljaandmine lõi paremad eeldused ka kolmeköitelise «Eesti NSV ajaloo» koostamise jätkamiseks. Selle venekeelne, eestikeelsega võrreldes tunduvalt ümbertöötatud I köide ilmus 1961. aastal, teine köide ilmus eesti keeles 1963. ja vene keeles 1966. aastal.[119] Need üldistavad ülevaated Eesti ajaloost olid heaks alu-

[117] *В. Маамяги,* Историческая наука в Эстонской ССР (1940—1965 гг.). Rmt.: Торжественное собрание Академии наук Эстонской ССР, посвященное 25-летию Эстонской Советской Социалистической Республик 16 июня 1965 года. Таллин, 1966, lk. 44.

[118] Eesti NSV ajalugu (kõige vanemast ajast tänapäevani). Teine trükk. Toimetanud G. Naan. Tallinn, 1957, 652 lk. + 3 kaarti.; История Эстонской ССР (с древнейших времен до наших дней). Второе издание. Под редакцией Г. И. Наана. Таллин, 1958. 750 lk. + 3 kaarti.

[119] История Эстонской ССР в трех томах. Том I (с древнейших времен до середины XIX века). Под ред. А. Вассара и Г. Наана. Таллин, 1961. 956 lk. + 3 kaarti (rets-d: *Н. И. Павленко, В. Т. Пашуто, В. К. Яцунский,* «Вопросы истории», 1963, № 3, lk. 132—138; *А. Зимин, Н. Казакова,* «Eesti NSV Teaduste Akadeemia Toimetised — Ühiskonnateaduste Seeria» 1962, nr. 3, lk. 294—301; *I. Saskolski,* «Eesti Kommunist» 1962, nr. 5, lk. 71—77; *И. Шаскольский,* «Коммунист Эстонии», 1962, № 5, lk. 79—86); Eesti NSV ajalugu kolmes köites. II köide. XIX sajandi 50-ndaist aastaist kuni 1917. aasta märtsini. Toimetuse kolleegium: peatoimetaja J. Saat, tegevtoimetaja A. Vassar, E. Jansen, H. Kruus, A. Päss. Tallinn, 1963. 712 lk. + 1 kaart. (rets-d: *H. Palamets, K. Siilivask,* «Eesti NSV Teaduste Akadeemia Toimetised — Ühiskonnateaduste Seeria» 1964, nr. 2, lk. 155—159; *E. Kaup, E. Sõgel,* «Eesti Kommunist» 1963, nr. 9, lk. 71—76; *Э. Кауп, Э. Сыгель,* «Коммунист Эстонии», 1963, № 9, lk. 82—88); История Эстонской ССР в трех томах. Том II (с 50-х годов XIX века по март 1917 года). Ред. колл.: И. Саат (главный ред.), А. Вассар (ред.), Х. Круус, А. Пясс, Э. Янсен. Таллин, 1966. 795 lk. + 1 kaart.

seks kolmeköitelisena kavandatud Eesti NSV ajaloo lugemiku, millest seni on trükist ilmunud kaks köidet,[120] ja kooliõpikute koostamisel, teatud määral ka EKP ajaloo probleemide läbitöötamisel.

Parteiajaloolaste ja paljude teiste vabariigi ajaloolaste ühiste jõupingutuste viljana ilmusid ajavahemikul 1960—1963 eesti ja vene keeles kaks köidet «Ülevaateid Eestimaa Kommunistliku Partei ajaloost», kus üldistavalt käsitletakse Eesti kommunistide tegevust VSDTP organisatsioonide tekkimisest kuni 1940. aastani.[121]

Paralleelselt üldkäsitluste koostamisega areneb viljakalt ka paljude üksikküsimuste ja eri probleemide uurimine, milledest nii mõnigi on 1950-ndate aastate teisest poolest alates lõppenud vastavasisulise monograafia ilmumisega.

Samal ajal suurenes ja tugevnes tunduvalt ajaloolaste kaader. Umbes 20 ajaloolase asemel, nii palju oli neid, nagu mäletame, kodanliku Eesti lõpupäevil, töötab Eesti NSV-s nüüd teaduslikul alal 120 ajaloolast, kellest umbes 70-l on kandidaadi- ja 10-l doktorikraad.

NLKP XX kongressile järgnenud aastail on laienenud ka Eesti NSV Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituudi tööpõld. 1961. aastast alates hakati siin uurima kunstiajalugu, 1963. aastast teatriajalugu[122] ja 1969. aastast peale ka Eesti ja Skandinaaviamaade ajaloolisi sidemeid. Eesti NSV Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituudi kui meie ajaloo uurimise tähtsaima keskuse töötajad on kujunenud kollektiiviks, kes on võimeline edukalt uurima Eesti ajaloo, arheoloogia, etnograafia, antropoloogia, numismaatika, kujutava ja tarbekunsti ajaloo, teatriajaloo, kultuuri-, hariduse- ja ühiskondliku mõtte ajaloo probleeme ning töötama konkreetsete sotsiaalsete uurimiste valdkonnas. Nende tähelepanu on üha ulatuslikumalt pööratud rahvahulkade kui ajaloo looja osa väljaselgitamisele.

1960. aastal ilmus Eesti NSV Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituudi teadlaste ja arhivistide töö viljana valimik dokumente eesti rahva ajaloost Põhjasõja ajal.[123] Selles avaldatud materjalid valgustavad eelkõige talurahva ja linnade olukorda, eriti tolleaegset talurahvaliikumist ning võitlust rootslaste poolt teostatava sõjalis-koloniaalse ekspluateerimise

[120] Eesti NSV ajaloo lugemik. I köide. Valitud dokumente ja materjale Eesti ajaloost kõige vanemast ajast kuni XIX sajandi keskpaigani. Koostajad J. Kahk (toimetaja) ja A. Vassar. Tallinn, 1960. 476 lk.; Eesti NSV ajaloo lugemik. II köide. Valitud dokumente ja materjale Eesti ajaloost XIX sajandi keskpaigast kuni 1917. aasta märtsini. Toimet. E. Laul ja A. Traat. Tallinn, 1964. 720 lk.

[121] Ülevaade Eestimaa Kommunistliku Partei ajaloost. I osa (XIX sajandi 90. aastad — 1920). Toimetanud A. Panksejev, A. Liebman. Tallinn, 1961. 359 lk. + 2 kleebist.; Очерки истории Коммунистической партии Эстонии. Часть I (90-е годы XIX века — 1920 год). Под редакцией А. Панксеева, А. Либмана. Таллин, 1961; 407 lk. + 2 kleebist; Ülevaade Eestimaa Kommunistliku Partei ajaloost. II osa (aastad 1920—1940). Toimetanud A. Panksejev, M. Pesti. Tallinn, 1963; 408 lk. + 1 kleebis.; Очерки истории Коммунистической партии Эстонии. Часть II (1920—1940 годы). Под редакцией А. Панксеева, М. Пести. Таллин, 1963. 459 lk.

[122] Ajalooteadused. Rmt.: Eesti NSV Teaduste Akadeemia aastail 1956—1964, lk. 232.

[123] Eesti rahva ajaloost Põhjasõja aastail 1700—1721. Valimik dokumente. (Koostajad: V. Fainštein, E. Ibius, O. Ibius, R. Kenkmaa, H. Palli, A. Traat, E. Öpik. Toimet. R. Kenkmaa, H. Palli, E. Öpik.) Tallinn, 1960. 451 lk. + 2 kaarti.

vastu. Samal aastal ilmus lühiuurimuste kogumik,[124] mis laialdaselt käsitleb Eesti Venemaaga ühendamise küsimusi alates Põhjasõjast kuni nõukogude võimu taaskehtestamiseni Eestis 1940. aastal. Põhjasõja algusaastate ajalugu Eestis uuris H. Palli.[125]

Nõukogude-eelne eesti ajalooteadus oli talurahva võitluse ajaloole vähe tähelepanu pööranud, suhtudes sellesse vaid kui mõningat huvi pakkuvasse kõrvalküsimusse valitsevate klasside agraarpoliitika uurimisel. Tänu nõukogude ajaloolaste (J. Kahk, J. Konks, H. Ligi, H. Palli, E. Tarvel, A. Vassar, E. Öpik jt.) tööle on eesti talurahva klassivõitluse ajalugu kuni XIX sajandi teise pooleni muutunud sügava teadusliku analüüsi objektiks ja suuremas ulatuses ka kirja pandud. On koostatud talurahvarahutuste ja vastuhakkude täpseid levikukaarte ning klassifitseeritud neid sündmusi täpsemalt.[126] On uuritud ka talurahva antifeodaalset ideoloogiat ja kapitalismiperioodil talurahva sisemise lõhenemise süvenemisest tingitud võitlust külarikaste ja maaproletariaadi vahel. Erinevalt kodanlikest uurijatest, kes omaaegsetele allikatele tuginedes tavaliselt sellega piirdusid, et kirjeldasid põllumajandust suurema või väiksema täpsusega, on nõukogude teadlased oma uurimustes kasutanud ka mullateaduse ja agronoomia saavutusi.[127] Tänu sellele läks neil korda küllaltki põhjalikult iseloomustada põllumajanduslike tootlike jõudude arenemist ning tunduvalt konkreetsemaks muuta ettekujutust talumajapidamisest feodalismiperioodil.

Ka kapitalismi- ja imperialismiperioodi agraar- ja talurahva, samuti kodanliku Eesti, nõukogude maareformi ja kollektiviseerimise ajaloo uurimisel on saavutatud tunduvat edu. Kõige selle tulemusena on tekkinud eeldused üldistava ülevaateteose koostamiseks Eesti talurahva ajaloost.

Baltisaksa aadellik-kodanlike ja kodanlike ajaloolastega võrreldes käsitavad eesti nõukogude ajaloolased printsipiaalselt erinevalt, marksistlik-leninlikult ka hariduse, kultuuri ja ühiskondliku mõtte ajalugu. E. Janseni sulest on ilmunud mitmed lühiuurimused Fr. R. Kreutzwaldi ja C. R.

[124] Eesti ühendamisest Venemaaga ja selle ajaloolisest tähtsusest. Lühiuurimusi. Toimet. A. Vassar. Tallinn, 1960. 272 lk.

[125] *Х. Палли*, Между двумя боями за Нарву. Эстония в первые годы Северной войны. 1701—1704. Таллин, 1969. 344 lk.

[126] Ajalooteadused. Rmt.: Eesti NSV Teaduste Akadeemia aastail 1956—1964, lk. 239—240.

[127] Sealsamas, lk. 237—238.

[128] *E. Jansen*, Väljarändamisliikumisest 1860-ndate aastate lõpul ja selle peegeldumisest erinevate ideoloogiliste suundade võitluses. Rmt.: C. R. Jakobson ja tema ajastu. Tallinn, 1957, lk. 3—33; *E. Jansen*, Erinevate suundade küsimusest Eesti rahvuslikus liikumises 1860—1880-ndatel aastatel. Sealsamas, lk. 34—72; *E. Jansen, R. Põldmäe*, C. R. Jakobsoni elukäik ja tegevus. Rmt.: C. R. Jakobson, Valitud Teosed I. Tallinn, 1959, lk. 11—46; *E. Jansen*, «Sakala» korrespondentsist ning mõisa ja talu majandusliku vahekorra kajastumisest temas. «Eesti NSV Teaduste Akadeemia Toimetised — Ühiskonnateaduste Seeria» 1960, nr. 4, lk. 343—363; *E. Jansen*, Friedrich Reinhold Kreutzwaldi maailmavaatelisest väljakujunemisest I. Rmt.: Paar sammukest eesti kirjanduse ja rahvaluule uurimise teed. Uurimusi ja materjale 2. Tartu, 1961, lk. 9—40; *E. Jansen*, Rahva poliitilisest ja kultuurilisest aktiivsusest Eestis aastail 1878—1882. «Eesti NSV Teaduste Akademia Toimetised — Ühiskonnateaduste Seeria» 1963, nr. 4, lk. 365—378;

Jakobsoni kohta.[128] Oma töödes on tal läinud korda eesrindlike ühiskonnategelaste tegevust tihedalt siduda kaasaegse ühiskondlik-majandusliku ja rahvaliikumisega, näidata, et võitluses feodaalse ja rahvusliku rõhumisega seisis rahvusliku liikumise demokraatliku suuna selja taga laialdane demokraatlik talurahvarinne.[129]

C. R. Jakobsoni 75. surma-aastapäeva puhul ilmus H. Kruusi lühiuurimuste kogumik,[130] mis annab läbilõike tema enam kui 30-aastase töö tulemustest rahvusliku liikumise uurimisel.

Haridus- ja demokraatliku kultuuri ajaloo probleeme kodanliku Eesti päevil on käsitlenud Õ. Elango,[131] H. Kurm[132] ja mõned teised. Ilmunud on kaks köidet «Religiooni ja ateismi ajaloost Eestis». Kiriku ja usu ajaloo marksistlikku mõtestamist on edasi viinud ka filosoofiakandidaat K. Vimmsaare uurimused.[133]

Nõukogude Eestis toimunud kultuurirevolutsiooni ja rahvaste sõpruse teemat on uurinud V. Maamägi,[134] kes neid probleeme esimesena vaatles üldisemal taustal. V. Maamäele kuulub ka uurimus sotsialismi võidulepääsu üldistest seaduspärasustest Baltikumis[135] ja artikkel sotsialistliku ja kommunistliku ülesehitustöö ajaloo historiograafiast.[136]

Kuigi Eesti ajaloo historiograafia alal ei ole senini ilmunud monograafilisi uurimusi ja see ajalooteaduse oluline ala on jäänud tänini vähe viljelduks, on viimasel ajal ka siin temaatika avardunud. Sellest annavad tunnistust kolmeköitelise «Eesti NSV ajaloo» historiograafilised osad, eespool mainitud historiograafilised ülevaated, ajalooteadust käsitlevas üle-

E. Jansen, «Sakala» kaastööliste sotsiaalsest ja kutselisest jagunemisest. «Eesti NSV Teaduste Akadeemia Toimetised — Ühiskonnateaduste Seeria» 1965, nr. 4, lk. 435—451. 1968. aastal kaitses E. Jansen teemal «C. R. Jakobsoni «Sakala»» doktoriväitekirja, mille käsikiri on kirjastusele üle antud.

[129] Ajalooteadused. Rmt.: Eesti NSV Teaduste Akadeemia aastail 1956—1964, lk. 240.

[130] *H. Kruus*, Eesti ajaloost XIX sajandi teisel poolel. 60—80-ndad aastad. Lühiuurimusi. Tallinn, 1957. 320 lk.

[131] *Õ. Elango*, Koolireformist kodanlikus Eestis. «Nõukogude Kool» 1959, nr. 9, lk. 653—662; nr. 10, lk. 728—743; nr. 11, lk. 800—815.

[132] *H. Kurm*, Võitlus avalikkude algkoolide seaduse ümber Asutavas Kogus. «Nõukogude Kool» 1961, nr. 3, lk. 221—224; nr. 4, lk. 303—306.

[133] Religiooni ja ateismi ajaloost Eestis. Tallinn, 1956. 287 lk.; Religiooni ja ateismi ajaloost Eestis. Artiklite kogumik II. Tallinn, 1961. 324 lk.; *K. Vimmsaare*, Luterlus enne ja nüüd. Tallinn, 1969. 200 lk.

[134] *V. Maamägi*, Kultuurirevolutsioon Eestis. «Eesti NSV Teaduste Akadeemia Toimetised — Ühiskonnateaduste Seeria» 1960, nr. 2, lk. 182—209; *В. Маамяги*, Подъем культуры эстонского народа. Rmt.: Развитие социалистической культуры в союзных республиках. М., 1962, lk. 541—580.

[135] *В. Маамяги*, О некоторых особенностях перехода прибалтийских советских республик к строительству социализма (1940—1941 гг.). «История СССР», 1962, № 6, lk. 27—43.

[136] *В. Маамяги*, О разработке истории социалистического и коммунистического строительства историками Эстонской ССР. Rmt.: Историография социалистического и коммунистического строительства в СССР. М., 1962, lk. 170—178.

[137] *Э. А. Янсен*, Историография в период капитализма. Rmt.: Очерки истории и исторической науки в СССР III. М., 1963, lk. 682—686; *Э. И. Лаул*, Историография в период империализма. Sealsamas, lk. 686—699. Sama teose VII köite jaoks, mille

liidulises ülevaateteoses ilmunud ja ilmuvad artiklid[137] ja mõned teisedki kirjutised.[138] Algust on tehtud mitmete teadusharude ja teaduslike asutuste ajaloo uurimisega (K. Martinson jt.). Varem puudus paljudes väitekirjades ja teistes uurimustes historiograafiline osa või kui see oligi, siis väga formaalset laadi. Selles lihtsalt loendati seni ilmunud töid ja kirjutisi ilma neid sügavamalt analüüsimata ja iseloomustamata. Viimastel aegadel on niisuguste historiograafiliste ülevaadete tase paranenud ja uurimusi, kus nad puuduvad, ilmub aina vähem. Ajalooteaduse arengu huvides tuleb edaspidi uurimuste (ka lühiuurimuste) historiograafiale esitatavaid nõudmisi veelgi tunduvalt tõsta.

Uueks perspektiivseks suunaks on kujunemas nii lähemate kui ka kaugemate ajajärkude demograafiliste ja linnaajalooprobleemide uurimine, kus esimesi hinnatavaid tulemusi on saavutanud R. Pullat,[139] S. Vahtre[140] ja mõned teised.[141] Ilmunud on esimene linnaajalooalane ülevaateteos.[142] Ajaloolise demograafia probleeme uue, Eesti jaoks kohaldatud metoodikaga on mitme sajandi lõikes asunud uurima H. Palli.

Nõukogude ajalooteaduse üheks suuremaks saavutuseks on tööstusliku pöörde, tööstuse ja töölisklassi ajaloo kui uue perspektiivse uurimissuuna

ilmumist oli oodata V. I. Lenini 100. sünni-aastapäevaks, on H. Arumäe, E. Laulu, V. Maamäe, [H. Moora], E. Tarveli ja A. Viirese ühistööna valminud 4 autoripoognane käsikiri Eesti ajalooteaduse ajaloost aastail 1917—1967.

[138] *H. Arumäe*, Suur Sotsialistlik Oktoobrirevolutsioon Eestis. Historiograafiline ülevaade. «Eesti NSV Teaduste Akadeemia Toimetised — Ühiskonnateadused» 1967, nr. 4, lk. 378—401; *E. Laul*, Veebruarirevolutsiooni historiograafiast Eestis. «Eesti NSV Teaduste Akadeemia Toimetised — Ühiskonnateadused» 1968, nr. 1, lk. 26—38.

[139] Vt. *R. Pullat*, Eesti kodanluse kujunemisest Tallinnas 1871—1912. «Eesti NSV Teaduste Akadeemia Toimetised — Ühiskonnateaduste Seeria» 1964, nr. 2, lk. 49—58; *R. Pullat*, Tallinna elanikkonna kujunemine aastail 1871—1917. «Eesti NSV Teaduste Akadeemia Toimetised — Ühiskonnateaduste Seeria» 1964, nr. 3, lk. 197—209; *R. Pullat*, Tallinna töölisklassi formeerumine aastail 1871—1917. «Eesti NSV Teaduste Akadeemia Toimetised — Ühiskonnateaduste Seeria» 1965, nr. 1, lk. 72—80; *R. Pullat*, Mõningaid andmeid Tallinna demograafiast aastatel 1917—1940. Rmt.: Ajaloo järskudel radadel. Tallinn, 1966, lk. 205—215; *R. Pullat*, Eesti linnarahvastiku dünaamika 1917—1940. «Eesti NSV Teaduste Akadeemia Toimetised — Ühiskonnateadused» 1968, nr. 4, lk. 360—372; *R. Pullat*, Eesti linnarahvastiku loomulik mehhaaniline liikumine ning vanuseline struktuur 1917—1940. «Eesti NSV Teaduste Akadeemia Toimetised — Ühiskonnateadused» 1969, nr. 1, lk. 360—375; *R. Pullat*, Tallinnast ja tallinlastest. Nihked elanikkonna sotsiaalses koosseisus 1871—1917. Tallinn, 1966. 259 lk. + 12 lisa illustr. (rets-d: *A. Köörna*, «Eesti Kommunist» 1967, nr. 2, lk. 87—90; *А. Кеэрна*, «Коммунист Эстонии», 1967, № 2, lk. 93—97; *K. Siilivask*, «Eesti NSV Teaduste Akadeemia Toimetised — Ühiskonnateadused» 1968, nr. 1, lk. 90—92).

[140] *S. Vahtre*, Hingede revisjonide andmete kasutamisest ajalooallikana. «Eesti NSV Teaduste Akadeemia Toimetised — Ühiskonnateaduste Seeria» 1964, nr. 2, lk. 149—154; *S. Vahtre*, Rahvastiku liikumisest Eestimaa kubermangus XVIII sajandi lõpul ja XIX sajandi esimesel poolel. Rmt.: Ajaloo järskudel radadel. Tallinn, 1966, lk. 56—83.

[141] *V. Kaufmann*, Väikelinnade arengust Eesti NSV-s. «Eesti NSV Teaduste Akadeemia Toimetised — Ühiskonnateaduste Seeria» 1963, nr. 2, lk. 107—116; *T. Rea*, Linnade rahvaarvu muutumisest kodanlikus Eestis. Eesti Geograafia Seltsi Aastaraamat 1958. Tallinn, 1959, lk. 230—236.

[142] Tallinna ajalugu. XIX sajandi 60-ndate aastate algusest 1965. aastani. Koost. Raimo Pullat. Tallinn, 1969. 472 lk. + 76 kleebist (rets-d: *E. Mattisen*, «Eesti Kommunist» 1970, nr. 1, lk. 72—75; *K. Siilivask*, «Eesti NSV Teaduste Akadeemia Toimetised — Ühiskonnateadused» 1970, nr. 2, lk. 231—235).

esile tõstmine. Sellel alal on, alates peamiselt 1950-ndate aastate lõpust, kõige kaalukamad monograafilised uurimused ilmunud E. Jaanvärgi, O. Karma, E. Kulli, A. Köörna, G. Lukini, R. Renteri, A. Sunila, A. Takkini, A. Veimeri ja mõne teisegi sulest.

1950-ndate aastate lõpul ja 1960-ndail aastail uuriti monograafiliselt Suure Sotsialistliku Oktoobrirevolutsiooni ja Kodusõja ajajärku (E. Mattisen, J. Saat, K. Siilivask, Ü. Taigro, P. Vihalem jt.), samuti EKP ajaloo paljusid probleeme sotsiaal-demokraatliku liikumise tekkimisest kuni tänapäevani (E. Kaup, S. Kutsar-Zabrodzkaja, O. Kuuli, A. Liebman, A. Panksejev jt.).

Kõrvuti kodanliku Eesti ajaloo muude probleemidega on nõukogude ajaloolased uurinud ka klikivõimu välispoliitikat, andes selleski valdkonnas laialdasele arhiiviainesele ja teistele allikatele toetuvaid monograafilisi käsitlusi.[143] Ulatuslikul rindel, eriti alates 1950-ndate aastate teisest poolest, areneb Suure Isamaasõja ajaloo uurimine. Ühe esimesena ilmus juba 1945. aasta kevadel kindral L. Pärna algatusel kollektiivselt kirjutatud laiale lugejaskonnale määratud ülevaade Eesti Laskurkorpusest, eriti tema lahingutegevusest.[144] Üheks pioneeriks Eesti laskurkorpuse ajaloo uurimisel oli V. Külaots.[145] Viljakaks Suure Isamaasõja ajaloo uurijaks kujunes P. Larin,[146] rahva osa võitluses fašistlike anastajate vastu käsitlesid B. Tamm, S. Purge[147] ja teised, partisanivõitluse ajalugu R. Lumi.[148] Ilmunud on ka suur hulk Suurt Isamaasõda käsitlevat populaarteaduslikku ja memuaarkirjandust (L. Pärna, K. Aru, V. Külaotsa jt. mälestused). EKP Keskkomitee Partei Ajaloo Instituudis on teoksil kapitaalne ülevaateteos «Eesti rahvas Nõukogude Liidu Suures Isamaasõjas (1941—1945)».

Professionaalsete ajaloolaste töörinnet toetavad kodu-uurijad kui isetegevuslikud ajaloolased, kelle sellealaseid harrastusi metoodiliselt ja organisatoorselt suunab 1958. aastal asutatud Eesti NSV Teaduste Akadeemia kodu-uurimise komisjon eesotsas akadeemik H. Kruusiga. Komisjoni algatusel ja suunamisel loodi Eesti NSV rajoonides ja linnades kohalikud kodu-uurimist organiseerivad keskused — kodu-uurimise toimkonnad, antakse välja nõukoguliku kodu-uurimise aluseid ja Nõukogude Eestis toimuvat kodu-uurimist tutvustavat ja suunavat sarja «Kodu-uurimise Teateid»,[149] koostati «Kodu-uurija käsiraamat»[150] ja avaldati muid kohaajaloo uurimise seisukohalt hinnatavaid kirjutisi, eriti seoses 1961. aastast alates toimunud kodu-uurijate seminar-kokkutulekutel peetud ettekannete lühikokkuvõtteid.[151] Kompleksselt areneva kodu-uurimistegevuse tutvustamiseks väljaspool koduvabariiki avaldas komisjon vene keeles erivälja-ande ning tutvustas Eesti kodu-uurimise ajalugu ja selle kokkupuuteid Soome kodu-uurimisega ajakirjas «Kotiseutu».[152]

Üldajaloo probleeme käsitletakse peamiselt Tartu Riikliku Ülikooli üldajaloo kateedri algatusel väljaantavas «Skandinaavia kogumikus»,[153] mille kaastööliste hulka kuulub Skandinaavia ja Soome ajaloo, samuti nende majanduse, kultuuri, õiguse, keele, kirjanduse ja kunsti ajaloo, arheoloogia ja etnograafia uurijaid kogu Nõukogude Liidust ning Soome, Rootsi, Norra, Islandi, Taani, Saksa Demokraatliku Vabariigi ja Poola Rahvavabariigi teadlasi.

«Skandinaavia kogumikus» on püütud valgustada eeskätt kodumaa ja Skandinaavia rahvaste vastastikuste suhete ning majanduslike ja kultuuriliste sidemete ajalugu. Tema eesmärgiks on suunata nõukogude skandinavistid sel alal veel esinevate «valgete laikude», ebaselguste ning vaieldavate küsimuste ja probleemide uurimisele, kasutades selleks ka kompleksseid uurimismeetodeid, s. o. mitmete erialade spetsialistide, nagu ajaloolaste, majandusteadlaste, juristide jt. koostööd. Nõukogude skandina-

[143] *Х. Арумяэ*, За кулисами «Прибалтийского Союза». (Из истории внешней политики буржуазной Эстонии в 1920—1925 гг.). Таллин, 1968. 282 lk. (rets.: *В. Сиполс*, Известия Академии наук Эстонской ССР — Общественные науки. 1968, № 3, lk. 287—291); *A. Koop*, NSV Liidu ja kodanliku Eesti suhted aastail 1920—1928. Tallinn, 1966. 131 lk. (rets.: *A. Liebman*, «Eesti Kommunist» 1966, nr. 8, lk. 66—68; *А. Либман*, «Коммунист Эстонии», 1966, № 8, lk. 75—78); *M. Pesti*, Rahvuslik reetmine «rahvusluse» sildi all. Tallinn, 1960. 240 lk.; ka *V. Maamägi*, Opteerimiskampaania ja eesti kodanluse Nõukogude-vastased mahhinatsioonid 1920.—1930. a. «Eesti NSV Teaduste Akadeemia Toimetised — Ühiskonnateaduste Seeria» 1962, nr. 1, lk. 28—48.

[144] Eesti Tallinna Laskurkorpuse võitlustee. Lehekülgi Punaarmee Eesti rahvuskorpuse ajaloost. Tallinn, 1945. 99 lk.

[145] *V. Külaots*, Nõukogude armee Eesti rahvuskorpus Suures Isamaasõjas 1941—1945. Tallinn, 1949. 383 lk. + 34 lehte illustr.

[146] *P. Larin*, Eesti Laskurkorpus Suures Isamaasõjas. Nõukogude armee 8. Eesti Laskurkorpuse võitlustee 1941—1945. Tallinn, 1962. 279 lk. + 20 lisalehte; *P. Larin*, Lahingud Eestis 1941. aastal. Tallinn, 1962. 159 lk. (rets.: *V. Leede*, *I. Paul*, *F. Sepp*, «Eesti Kommunist» 1962, nr. 8, lk. 65—68; *В. Леедe, И. Пауль, Ф. Сепп*, «Коммунист Эстонии», 1962, № 8, lk. 72—76); *П. Ларин*, Эстонский народ в Великой Отечественной войне. Таллин, 1964. 352 lk.

[147] *B. Tamm*, Eesti rahva võitlusteest Suures Isamaasõjas 1941—1945. Tallinn, 1959. 175 lk.; *S. Purge*, Karmidel aastatel. Nõukogude Eestist evakueerunud Suure Isamaasõja tagalas 1941—1944. Tallinn, 1965. 211 lk.

[148] *R. Lumi*, Tasujad. Tallinn, 1967. 262 lk.

[149] Kodu-uurimise Teateid, nr. 1—8. Tallinn, 1959—1970.

[150] Kodu-uurija käsiraamat. Toimetuskolleegium: H. Kruus, E. Maaring, V. Miller, K. Müürisepp (koostaja), V. Tarmisto. Tallinn, 1966. 511 lk.

[151] Materjale kodu-uurijate ajalooalaseks seminar-kokkutulekuks Tõrvas 7.—14. juulini 1962. a. Tallinn, 1962. 64 lk. (Rotaprint); Kodu-uurijate ajalooalane seminar-kokkutulek Võrus 1.—7. juulini 1963. a. Ettekannete lühikokkuvõtted. Tallinn, 1963. 104 lk.; Kodu-uurijate seminar-kokkutulek Haapsalus ja Hiiumaal 29. juunist 6. juulini 1964. a. Ettekannete lühikokkuvõtted. Tallinn, 1964. 127 lk.; Jõgeva rajoonis Eesti NSV 25. aastapäevale pühendatud kodu-uurijate seminar-kokkutulek 23.—27. juunini 1965. a. Ettekannete lühikokkuvõtted. Tallinn, 1965. 132 lk.; Otepää. Kodu-uurijate seminar-kokkutulek 26.—30. juunini 1966. a. Ettekannete lühikokkuvõtted. Tallinn, 1966. 199 lk.; Rakvere rajoonis Suure Sotsialistliku Oktoobrirevolutsiooni 50. aastapäevale pühendatud kodu-uurijate seminar-kokkutulek 3.—7. juulini 1967. a. Ettekannete lühikokkuvõtted. Tallinn, 1967. 224 lk.; Viljandi rajoonis. Kodu-uurijate seminar-kokkutulek 25.—28. juunini 1968. Ettekannete kokkuvõtted. Tallinn, 1968. 208 lk.; Ajaloolisi sündmusi ja mälestusi Rakvere rajoonis. Metodoloogilisi materjale. Perfokaartide mapp. Toimetaja H. Palli. Tallinn, 1967; Perfokaarte Viljandi rajooni ajaloost ja loodusest. Metoodilisi materjale. Toimetaja H. Palli. Tallinn 1968; *Heldur Palli*, Perfokaart kodu-uurijatele. Välkperfokaartide kasutamisest looduskaitseobjektide ja kultuurimälestiste kohta informatsiooni kogumisel. Tallinn, 1969. 19 lk.

[152] О краеведческой работе в Эстонской ССР. Таллин, 1964. 119 lk. (rets-d; *Н. Думова*, «История СССР», 1965, № 2, lk. 214—215; *И. Юньев*, «Новый мир», 1965, № 8, lk. 265—266). *Väino Järv*, Kotiseututyön historiasta Virossa. Viron ja Suomen kosketukset kotiseututyön saralla. «Kotiseutu» 1966, № 7—8, lk. 223—231 (Helsingi).

[153] Скандинавский сборник. (Skandinaavia kogumik. Skrifter om Skandinavien.) I—XIV. Тарту-Таллин, 1956—1969.

vistid on asunud uurima ka kaasajale lähemaid ajaloo-, majandus-, kultuuri- ja teisi probleeme, pöörates erilist tähelepanu ühiskonna ja rahvaste ajaloo mitmetele küsimustele.

Alates 1963. aastast korraldatakse «Skandinaavia kogumiku» toimetuse kolleegiumi algatusel üleliidulisi skandinavistide konverentse, milledest esimene toimus 1963. aastal Tartus, teine Leningradis (1965), kolmas Tartus (1966) ja neljas Petrozavodskis (1968).

Viljakama Nõukogude Eesti üldajaloolase-skandinavistina on tuntud H. Piirimäe, kes uurib Vene-Rootsi kaubanduslikke suhteid XVII—XVIII sajandil.[154] Panuseks NSV Liidu ja üldajalukku on ka H. Kruusi artiklid Balti küsimuse kohta XVI sajandil,[155] juba eespool märgitutest H. Palli uurimus «Kahe Narva lahingu vahel», lühiuurimuste kogumik «Eesti ühendamisest Venemaaga» ja dokumentide valimik «Eesti rahva ajaloost Põhjasõja aastail». Ühest antiikaja historiograafia esindajast Tartu ülikoolis andis sisuka ülevaate J. Madisson.[156] Seoses Eesti NSV Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituudi tegevuse laienemisega hakatakse ka siin edaspidi ulatuslikumalt tegelema üldajaloo küsimustega, eeskätt Eesti ja Skandinaaviamaade ajallooliste sidemete ja kontaktide ning Skandinaaviamaade ühiskondlik-poliitilise ajalooga. 1950-ndate aastate lõpust kuni tänini on eesti ajalooteadusele iseloomulikud ulatuslikud, üldistavad, enamasti kollektiivse töö tulemusena valminud ülevaateteosed. Peale eespool märgitud ühe- ja kolmeköitelise «Eesti NSV ajaloo», EKP ajaloo ülevaadete ja «Tallinna ajaloo» on niisugustena ilmunud arhitektuuri ajalugu,[157] majandusliku mõtte ajalugu[158] ning Oktoobrirevolutsiooni ja Kodusõda Baltimaadel käsitlevad koguteosed.[159] Eesti NSV Teaduste Akadeemia

[154] *H. Piirimäe*, Kaubanduse küsimused Vene-Rootsi suhetes 1661—1700. a. Tartu Riikliku Ülikooli Toimetised, vihik 113. Tartu, 1961. 133 lk.; *Х. А. Пийримяэ*, Состав, объем и распределение русского вывоза в 1661—1700 гг. через шведские владения в Прибалтике на примере г. Нарвы. Скандинавский сборник V. Таллин. 1962, lk. 34—94; *Х. А. Пийримяэ*, Торговые отношения России со Швецией и другими европейскими странами по материалам нарвского ввоза 1661—1700 гг. Скандинавский сборник VII. Таллин, 1963, lk. 44—86; *Х. А. Пийримяэ*, Тенденция развития и объема торговли прибалтийских городов, период шведского господства в XVII веке. Скандинавский сборник VIII. Таллин, 1964, lk. 99—115. *Х. А. Пийримяэ*, О состоянии нарвской торговли в начале XVII века. Скандинавский сборник XI. Таллин, 1966, lk. 82—110.

[155] *Х. Х. Круус*, «Балтийский вопрос» в XVI веке в зарубежной исторической литературе. «Вопросы истории», 1959, № 6, lk. 108—119; *H. Kruus*, Liivin sodan historian tutkimuksesta nykyhetkellä. «Historiallinen Aikakauskirja» 1966, № 4, lk. 287—300; *H. Kruus*, Rets. teosele: E. Donnert, Der livländische Ordensritterstaat und Russland. Der livländische Krieg und die baltische Frage in der europäischen Politik 1588—1583. (Berlin, Rütten & Loening, 1963.) Jahrbuch für Geschichte der UdSSR und der volksdemokratischen Länder Europas. (Berlin), 1967, Bd. 10, lk. 358—364.

[156] *Ю. Мадиссон*, Молодой Куторга (к вопросу о возникновении русской исторической науки об античности). Ученые записки Тартуского Государственного университета, выпуск 43. Таллин, 1956, lk. 3—39.

[157] Eesti arhitektuuri ajalugu. Toimet. kolleegium: H. Arman (peatoimetaja), H. Papp (tegevtoimetaja), U. Kammal, H. Üprus. Tallinn, 1965. 578 lk.

[158] Põhijooni majandusliku mõtte ajaloost Eestis XIX sajandil. Toimet. L. Brutus, L. Loone. Tallinn, 1958. 329 lk.; *V. Krinal, L. Loone, I. Soidra*, Majandusliku mõtte põhijooni kodanlikus Eestis (1920—1940). Tallinn, 1968. 256 lk. (rets.: *E.-L. Mikkelsaar*, «Eesti Kommunist» 1969, nr. 4, lk. 62—64).

[159] Борьба за Советскую власть в Прибалтике. Редколлегия: И. И. Минц, А. А. Дризул, Ю. И. Жугжда, В. А. Маамяги. М., 1967. 623 lk.

Keele ja Kirjanduse Instituut annab välja «Eesti kirjanduse ajalugu» viies köites, millest on ilmunud kolm köidet (kuni 1917. aastani). Lähemal ajal ilmub Eesti nõukogude kunsti ajalugu, teatriajaloolastel on valmimas Eesti nõukogude teatri ajalugu, arheoloogidel — Eesti esiajalugu, tehakse ettevalmistusi Eesti kooli ja pedagoogilise mõtte ajaloo koostamiseks.

Tugevnenud ja plaanipärasemaks on muutunud vabariigis ajaloo uurimisega tegelevate asutuste vaheline koostöö. Viimastel aastatel on veelgi tihenenud Eesti ajaloolaste sidemed vennasvabariikide ajaloolastega.[160] Märgatavalt on laienenud ning tugevnenud ka Eesti ajaloolaste rahvusvahelised sidemed ja autoriteet.

Järjest rohkem tähelepanu pööratakse uute, ratsionaalsemate töömeetodite väljatöötamisele ja rakendamisele. Nii on ajalooprobleemide lahendamiseks kasutatud matemaatilisi meetodeid ja raale (J. Kahk).[161] Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituudi töötajad E. Tarvel, H. Palli ja A. Ruusmann on kasutanud korrelatsiooniarvutust, regressioon- ja faktoranalüüsi. Arheoloog L. Jaanits täpsustas radioaktiivse süsiniku (C^{14}) meetodi abil kiviaja kronoloogiat.

Eesti ajalooteaduse leninliku etapi käesoleval ajajärgul on tunduvalt avardunud uuritav problemaatika, veelgi kasvanud ajaloolaste kaader nii arvuliselt kui ka kvalifikatsioonilt ja ideeliselt, arenenud mitmekülgsemalt välja akadeemilised uurimiskeskused ning uurimistöö kõrgemate õppeasutuste ajaloo- ja teistes ühiskonnateaduste kateedrites. Sügavamalt ja ulatuslikumalt on hakatud kajastama V. I. Lenini kontakte Eestiga ja tema osa eesti rahva ajaloos.

■

Leninlik etapp marksistlikus ajalooteaduses kujutab endast imperialismiajastu ja kodanlik-demokraatlike revolutsioonide, kapitalismi üldkriisi, sotsialismi ülesehitamise ja kommunistliku ühiskonna laiahaardelise ehitamise ajajärkude ajalooteaduse ajalugu, kusjuures selle periodiseerimisel arvestatakse ka ajalooteaduse enda ajaloo arenemise iseärasusi.[162] Ajalooteaduse ajaloo periodiseerimisel lähtutakse ajalooprotsessi kohta antavaist üldkontseptsioonidest ja sellega seoses olevast uurimisproblemaatikast, arvestatakse uute uurimisvõtete, uue metodoloogia rakendamist, uute allikate kasutuselevõtmist ja sisulisi muudatusi teadusliku töö organiseerimises.

Lähtudes nendest metodoloogilistest põhimõtetest ja eesti ajalooteaduse ajaloo faktoloogiast, võib eesti ajalooteaduse ajaloo leninliku etapi periodiseerida järgmiselt.

Eesti ajalooteaduse leninliku etapi esimene, tekkimisjärk algab 1905.—1907. aasta revolutsiooniga ja kestab Suure Sotsialistliku Oktoobrirevo-

[160] Sellest lähemalt vt. Ajalooteadused. Rmt.: Eesti NSV Teaduste Akadeemia aastail 1956—1964, lk. 245—246.

[161] Sealsamas, lk. 234 ja 244; vrd. *J. Kahk*, Die Krise der feudalen Landwirtschaft in Estland. (Das zweite viertel des 19. Jahrhunderts.) Tallinn, 1969. 256 lk.

[162] *М. В. Нечкина*, О периодизации истории советской исторической науки. «История СССР», 1960, № 1, lk. 81; *М. В. Нечкина*, К итогам дискуссии о периодизации советской исторической науки. «История СССР», 1962, № 2, lk. 61—62.

lutsioonini (nov. alguseni 1917). Seda ajajärku iseloomustab mõningate Eesti ühiskonna arenemisnähtuste marksistlik, osalt juba ka leninlik mõtestamine.

Teise, kahe sotsialistliku revolutsiooni vahelistele aastatele (nov. 1917 — suveni 1940) langeva ajajärgu erijooneks on see, et kõrvuti idealistlikel koolkondadel baseeruva ajalooteadusega, mida viljeldi kodanlikus Eestis, arenes Nõukogude Liidus tunduvalt edasi marksistlik-leninlikku metodoloogiat rakendav eesti ajalooteadus.

Kolmandale ajajärgule, mis algas nõukogude võimu taaskehtestamise ja Eesti NSV sotsialistlikku ühiskonnasüsteemi lülitamisega 1940. aastal ja kestis kuni sotsialismi ülesehitamise lõpuni, s. o. 1950-ndate aastate teise pooleni, on iseloomustavaks jooneks senise uurimistöö, arhiivide ja muuseumide võrgu reorganiseerimine ning suurte erialaste uurimiskeskuste rajamine, Eesti ajaloo marksistliku periodiseeringu ja üldkäsitluse väljatöötamine, mitme keskse probleemi monograafiline uurimine, marksistlik-leninliku metodoloogia senisest tunduvalt sügavam juurdumine ajalooalastes töödes.

Neljas ajajärk algas Eesti ja teiste Nõukogude Liidu rahvaste ajalooteaduses kommunismi laiahaardelisele ülesehitamisele asumisega 1950-ndate aastate teisel poolel.[163] Seda ajajärku iseloomustab marksistlik-leninliku metodoloogia süvenev ja moonutusteta juurdumine kõigil eesti ajalooteaduse aladel, leninliku kaadripoliitika rakendamine ja kaadri tunduv arvuline ning kvalifikatsiooniline kasv, kiirelt sügavuti arenev uurimistöö ja kapitaalsed monograafiad, uurimistemaatika avardumine ja teadusliku töö laialdane koordineerimine.

Seega on eesti ajalooteadus leninlikul etapil läbi käinud tohutu arenemistee, mis marksistlik-leninliku metodoloogia on viinud võidule ja andnud tugeval faktoloogilisel alusel rajanevaid sügavaid teaduslikke uurimusi.

[163] Eesti ajalooteaduse selle etapi alguse ja peamise sisu on esimesena kindlaks määranud V. Maamägi (vt. *Виктор Маамяги*, Историческая наука в Эстонской ССР (1940—1965 гг.). Rmt.: Торжественное собрание Академии наук Эстонской ССР, посвященное 25-летию Эстонской Советской Социалистической Республики 16 июня 1965 года, lk. 44), kus ta muu seas on osutanud ka üksikutele marksistlik-leninlikule ajalookäsitusele võõrastele ilmingutele NLKP XX kongressile järgnenud aastail, mis seisid mõningates katsetes rehabiliteerida eesti kodanluse reaktsioonilist poliitikat kultuuri valdkonnas, ilustada kodanliku Eesti majanduslikku olukorda ja muus selletaolises.

Heino Arumäe

V. I. LENIN OKTOOBRIREVOLUTSIOONIST, VÄLISMAISEST SÕJALISEST INTERVENTSIOONIST JA KODUSÕJAST EESTIS

Kommunistliku Partei ja Nõukogude riigi rajaja ning juht V. I. Lenin andis oma töödes, sõnavõttudes ja dokumentides Suure Sotsialistliku Oktoobrirevolutsiooni ja välismaise sõjalise interventsiooni ning Kodusõja teadusliku käsitluse. Tema tööd panid aluse ajalooteaduse uuele harule — nõukogude ühiskonna ajaloole.

V. I. Lenini töödel on suur tähtsus ka Eesti ajaloo marksistliku mõtestamise seisukohalt. Eriti palju tähelepanu pühendas V. I. Lenin Eestile Suure Sotsialistliku Oktoobrirevolutsiooni, välismaise sõjalise interventsiooni ning Kodusõja päevil. Eestist on otseselt kõneldud rohkem kui sajas tema teoses ja tema poolt allakirjutatud dokumendis.[1] Küllaltki sageli on V. I. Lenin andnud hinnanguid sündmuste arengule Eestis ka nii, et seejuures Eestit otseselt ei ole mainitud.

Leninlikku etappi Eesti töölisliikumises iseloomustab teatavasti eelkõige tõsiasi, et see oli ülevenemaalise revolutsioonilise protsessi lahutamatu koostisosa. Juba 1908. aastal kirjutas V. I. Lenin, et eesti sotsiaaldemokraadid «moodustavad ühe osa meie parteist».[2]

Suure Sotsialistliku Oktoobrirevolutsiooni ettevalmistamise ajal arenesid sündmused Eestis paljuski rööbiti sündmustega teistes Venemaa piirkondades. Üldine majanduslik ja poliitiline olukord, maailmasõjast tingitud majanduslik laos ja töörahva viletsus, rahvahulkade revolutsiooniline liikumine ja mitmedki teised nähtused olid kogu riigis paljuski analoogilised ja sarnased. Seetõttu kehtivad V. I. Lenini üldised mõtted Kommunistliku Partei strateegiast ja taktikast, klassijõudude vahekorra arenemisest, sotsialistliku revolutsiooni objektiivsetest ja subjektiivsetest eeldustest ning partei ees seisvatest ülesannetest ka Eesti kohta.

Samal ajal on mõistetav, et Oktoobrirevolutsioon ei saanud kogu tohutul Venemaal toimuda mingi ühe ja sama mustri järgi. Ka Eestis esines temas kohalikest majanduslikest ja poliitilistest teguritest tulenenud erijooni, sest oli ju Eesti paljurahvuselise Venemaa rahvuspiirkondi, kus klassivõitluse mõneski aspektis võib leida ühisjooni sündmustega Soomes, Ukrainas jm. Seetõttu on mitmed V. I. Lenini hinnangud rahvusküsimuses ja Venemaa rahvaste rahvusliku vabastusvõitluse kui sotsialistliku revolutsiooni ühe eelduse, ning mõnes muuski küsimuses arvestatavad ka eesti ajalooteaduses.

Välismaise sõjalise interventsiooni ja Kodusõja ajal rääkis V. I. Lenin sageli piiririikidest, mõistes viimaste all tavaliselt pärast Oktoobrirevolutsiooni tekkinud riike Soomest kuni Poolani. V. I. Lenini hinnangud nende sisepoliitiliste olude, samuti välispoliitika ja teistes küsimustes ise-

[1] *D. Rudnev*, Eesti V. I. Lenini dokumentides. «Eesti Kommunist» 1968, nr. 8, lk. 8.
[2] *В. И. Ленин*, М. Нильсену. Полное собрание сочинений, т. 47, lk. 125.

iloomustavad sageli tabavalt olusid ka Eestis, kuigi Eestit sealjuures otseselt ei mainita.

Käesoleva artikli eesmärgiks on anda ülevaade eeskätt V. I. Lenini nendest iseloomustustest, hinnangutest ja seisukohavõttudest, mis otseselt puudutavad Oktoobrirevolutsiooni, välismaist sõjalist interventsiooni ja Kodusõda Eestis. Kõigele muule V. I. Lenini ajaloolis-teoreetilises pärandis sellest ajajärgust oli võimalik tähelepanu pöörata vaid vajaduse korral ja ainult riivamisi.

■

V. I. Lenin on nii Oktoobrirevolutsiooni kui ka Kodusõja ajaloo periodiseeringu looja. Juba revolutsiooni ajal eraldas ta nende arengus erinevaid perioode ning etappe, mida täpsustas hiljem ettekandes IV nõukogude kongressile 14. märtsil 1918.

V. I. Lenin jaotas Oktoobrirevolutsiooni ajaloo kolme perioodi. Esimesel, mis kestis 27. veebruarist kuni 20. aprillini, kukutati isevalitsus ning loodi tööliste, soldatite ja talupoegade nõukogud. Teine periood hõlmab ajavahemiku 20. aprillist kuni 25. oktoobrini. Selles perioodis eristas V. I. Lenin omakorda kaht revolutsiooni arenemisjärku: 1) 20. aprillist kuni juunipealetungini rindel ja 2) juulikriisist ning korniilovlusest kuni pinna tekkimiseni Oktoobripöördeks. Kolmandat nimetas V. I. Lenin nõukogude võimu võidukäigu perioodiks, kuhu ta arvas sündmused oktoobrikuu relvastatud ülestõusust kuni Saksa vägede pealetungini 1918. aasta veebruaris.[3]

Leninlik periodiseering on kujunenud Oktoobrirevolutsiooni ajaloo teadusliku kontseptsiooni aluseks kogu nõukogude ajalooteaduses.[4]

Revolutsiooni arenemisjärkude leninlik analüüs, milles on arvestatud klassijõudude vahekordi ning revolutsiooni edasiviivaid objektiivseid ning subjektiivseid tegureid, on hindamatu väärtusega ka Eesti ajaloo uurimisel ning ta on leidnud täielikku rakendamist Nõukogude Eesti ajalooteaduses.

Seoses relvastatud ülestõusu eelduste valmimisega 1917. aasta sügisel pööras V. I. Lenin erilist tähelepanu olukorrale Eestis. Teatavasti viibis V. I. Lenin tookord Soomes ja, nagu ta töödest ilmneb, oli hästi informeeritud revolutsiooni arenemisest Soomes, Balti laevastikus, Petrogradis ja Eestis. 29. septembril 1917 kirjutatud artiklis «Kriis on küps» märkis ta: «Me seisame ülemaailmse proletaarse revolutsiooni lävel. Ja kuna kõigi maade kõigi proletaarsete internatsionalistide hulgas ainuüksi meil, vene bolševikel, on võrdlemisi suur vabadus, on legaalne partei, paarkümmend ajalehte, meie poolt on pealinnade tööliste ja soldatite saadikute nõukogud, meie poolt on rahvahulkade *enamus* revolutsioonilisel ajal,

[3] *V. I. Lenin*, IV erakorraline ülevenemaaline nõukogude kongress. 14.—16. märtsil 1918. Teosed, 27. kd., lk. 149—151.

[4] Очерки истории исторической науки в СССР, IV. Под ред. М. В. Нечкиной (главный редактор), Г. Д. Алексеевой, М. А. Алпатова, И. Б. Берхина, Б. Г. Вебера, Г. Н. Голикова, Е. Н. Городецкого, В. А. Дунаевского, А. М. Станиславской, Л. В. Черепнина. М., 1966, lk. 76.

siis võib ja peab meie kohta tõesti tarvitama sõnu: kellele on palju antud, sellelt ka palju nõutakse.»[5] V. I. Lenin rõhutas, et Venemaal on revolutsiooni arenemises saabunud murrangumoment ning et bolševikud peavad olema valmis relvastatud ülestõusuks. Samas märkis ta, et löök tuleb anda ootamatult kolmest punktist: Piiterist, Moskvast ja Balti laevastikust.

Relvastatud ülestõusu konkreetse plaani väljatöötamisel jälgis V. I. Lenin erilise hoolega sündmuste arenemist Petrogradis ja selle lähemas tagalas — Soome lahe piirkonnas. Ta osutas korduvalt Eesti ja Tallinna ajaloolisele osale, rõhutades, et Eestile kuulub tähtis koht relvastatud ülestõusu läbiviimisel. V. I. Lenin arvestas seejuures kompleksselt geograafilisi ja poliitilisi tegureid (Eesti geograafilist asendit Petrogradi ja rinde vahemail, mis muutis ta võtmepositsiooniks), samuti Tallinna kui tähtsat revolutsiooni tugipunkti. Revolutsioonilise situatsiooni arvestamisel lähtus ta reaalsetest kaalutlustest, sellest, et Eesti töölisklass ning Balti laevastik lähevad kindlalt koos Kommunistliku Parteiga.

Tuginedes K. Marxi relvastatud ülestõusu võidu eelduste ajaloolisele analüüsile, rakendas V. I. Lenin seda oktoobri relvastatud ülestõusu kohta Venemaal, arvestades konkreetselt ka olukorda Eestis antud momendil ja relvastatud ülestõusu sündmuste üldises arenemises. Nii rõhutas V. I. Lenin 8. (21.) oktoobril 1917: «Rakendatuna Venemaa ja 1917. aasta oktoobri kohta tähendab see: üheaegne, võimalikult ootamatu ja kiire pealetung Piiterile, tingimata nii väljast- kui ka seestpoolt, niihästi tööliskvartaleist ja Soomest kui ka Tallinnast ja Kroonlinnast, *kogu* laevastiku pealetung, *hiiglasuure* jõudude *ülekaalu* koondamine meie «kodanluse kaardiväe» (junkrute), meie «Vendée vägede» (osa kasakaid) jne. vastu, keda on 15—20 tuhat (aga võib-olla rohkemgi).»[6]

V. I. Lenin arvestas nii sise- kui ka välispoliitilisi faktoreid, kui ta juhtis tähelepanu Ajutise Valitsuse kavadele koondada kontrrevolutsioonilised väeosad Piiteri alla ning loovutada revolutsiooni lämmatamiseks pealinn sakslastele. Ta rõhutas: «Nõukogude kongressil on esindatud Soome, laevastik ja Tallinn, mis üheskoos võivad viivitamatult korniilovlike polkude vastu Piiteri poole liikuma panna laevastiku ja suurtükiväe ja kuulipildujad ning kaks-kolm korpust soldateid.»[7] Märkides, et viivitamine on niisama hea kui surm, ja kutsudes parteid üles suhtuma ülestõususse kui kunstisse, mainis V. I. Lenin taas Tallinna kui sotsialistliku revolutsiooni üht tugipunkti. «Asi seisab ülestõusus, mille *võib* ja peab otsustama Piiter, Moskva, Helsingi, Kroonlinn, Viiburi ja Tallinn. *Piiteri* all ja Piiteris — just seal on võimalik ja tuleb otsustada ning läbi viia see ülestõus võimalikult tõsiselt, võimalikult hästi ettevalmistatult, võimalikult kiiresti, võimalikult energiliselt.

Laevastik, Kroonlinn, Viiburi, Tallinn võivad minna ja peavad minema Piiteri peale, purustama korniilovlikud polgud, panema liikvele mõlemad pealinnad, arendama massilist agitatsiooni võimu eest, kes viivitamatult

[5] Teosed, 26. kd., lk. 54.

[6] *V. I. Lenin*, Eemalseisja nõuanded. Sealsamas, lk. 154.

[7] *V. I. Lenin*, Kiri seltsimeestele bolševikele, kes võtavad osa põhjapiirkonna nõukogude piirkondlikust kongressist. Sealsamas, lk. 160.

annab maa üle talupoegadele ja pakub viivitamatult rahu, kukutama Kerenski valitsuse, looma selle võimu.» [8]

VSDTP Keskkomitee istungil 10. (23.) oktoobril 1917 rõhutas V. I. Lenin taas, et poliitiliselt on olukord täiesti küps võimu üleminekuks ning et ka rahvusvaheline olukord sunnib kiirustama. Ta viitas sellele, et Ajutine Valitsus ja kontrrevolutsioonilised kindralid on valmis Eesti loovutama keiserlikule Saksamaale: «See, mida sepitsetakse loovutamisega kuni Narvani ja Piiteri loovutamisega, sunnib meid veelgi rohkem tegutsema energiliselt.» [9]

Konkreetne ajalooaurimine on näidanud, kui dialektiliselt ja kui paljusid Eesti ajaloo tegureid arvestas V. I. Lenin relvastatud ülestõusu üldise plaani kavandamisel ja teostamisel. Eesti tööklisklass sammus sotsialistliku revolutsiooni esiridades. Tallinna tähtsamad punktid läksid revolutsioonilise võimu kontrolli alla juba 23. oktoobri õhtul. Eesti tööklassi, siin paiknevate sõdurite ja madruste kõrge revolutsiooniline teadlikkus ja organiseeritus, mida V. I. Lenin arvestas ja rõhutas, aitasid suuresti kaasa Oktoobrirevolutsiooni võiduks. Eestis kui revolutsiooni hälli Petrogradi tagalas kindlustus nõukogude võim kiiresti ja kindlalt. Kohalike revolutsiooniliste jõudude poolt suudeti Eesti territooriumil kinni pidada kõik kontrrevolutsioonilised väeosad, keda Kerenski ja Krasnov püüdsid siit suunata Petrogradi vastu.

Teatades Oktoobrirevolutsiooni võidust, kirjutas V. I. Lenin 25. oktoobril 1917 läkituses Venemaa kodanikele: «See, mille eest võitles rahvas: demokraatliku rahu viivitamatu pakkumine, mõisnike maaomanduse kaotamine, tööliskontroll tootmise üle, Nõukogude valitsuse loomine, — see on kindlustatud.» [10]

Noore nõukogude võimu ette kerkisid uue ühiskonna rajamise keerukad ülesanded, millele V. I. Lenin oli tähelepanu juhtinud juba enne Oktoobrirevolutsiooni võitu. [11]

Tänu oma organiseeritusele ja revolutsioonilisele teadlikkusele suutis Eesti tööklisklass peale Oktoobrirevolutsiooni võitu seista uue elu rajajate esiridades kogu Nõukogudemaa ulatuses. Kuigi nõukogude võim kehtis Eestis tookord üsna lühikest aega, äratasid mõned Eesti töörahva kogemused sotsialistlike ümberkorralduste teostamisel, eeskätt Nõukogude maadekreedi elluviimisel ja mõisnike maavalduse likvideerimisel, ka V. I. Lenini tähelepanu.

Esinedes 1918. aasta jaanuaris Ülevenemaalisel erakorralisel raudteelaste kongressil ütles V. I. Lenin: «. . . . naabruses asuval väikesel Eestimaal, kus rahvas on kirjaoskaja, tuli neil päevil kokku sulaste kongress ja valis volinikud, kes võtsid enda kätte kõik kultuursed majandid. See on ülemaailmse tähtsusega pööre.» [12]

[8] Sealsamas, lk. 161.
[9] *V. I. Lenin*, VSDTP Keskkomitee istung 10. (23.) oktoobril 1917. Protokolliline ülestähendus. Sealsamas, lk. 162.
[10] *V. I. Lenin*, Venemaa kodanikele! Sealsamas, lk. 208.
[11] *V. I. Lenin*, Publitsisti päevikust. Talupojad ja töölised. Teosed, 25. kd., lk. 262.
[12] *V. I. Lenin*, Ülevenemaaline erakorraline raudteelaste kongress, istung 13. (26.) jaanuaril 1918. Stenogramm. Teosed, 26. kd., lk. 455.

Seoses selle mõtteavaldusega tõuseb paratamatult küsimus, miks V. I. Lenin nimetas Eesti bolševike tegevust agraarküsimuse lahendamisel «ülemaailmse tähtsusega pöördeks»?

Talurahva juhtimist sotsialistlikule arenemisteele pidas V. I. Lenin väga raskeks probleemiks: «Pole kahtlust, et sellisel talupoeglikul maal nagu Venemaa, kujutab sotsialistlik ülesehitustöö endast väga rasket ülesannet.» [13] Seepärast pühendas ta pidevalt väga palju tähelepanu agraarküsimusele, analüüsis talurahvas toimuvaid protsesse ning põhjendas Kommunistliku Partei taktikat talurahva suhtes. Teatavasti kaitses V. I. Lenin sotsialistliku revolutsiooni ettevalmistamise ajal kirjutatud töödes ja toimunud esinemistel kirglikult sotsialistlike suurmajapidamiste loomise mõtet. Ikka ja jälle rõhutas ta, et killustatud, jõuetud talumajapidamised ei võimalda talurahva laiadel hulkadel viletsusest pääseda. V. I. Lenini «Aprilliteesides» nähti mõisamaade konfiskeerimise ja kogu maa natsionaliseerimise kõrval ette igast suurest mõisast eeskujuliku majandi loomine sulaste saadikute nõukogude kontrolli all. [14] Igast suurest mõisast eeskujuliku majandi loomise vajadust rõhutas V. I. Lenin korduvalt. [15] Sealjuures astus ta otsustavalt välja esseeride vastu, kes kutsusid üles mõisamaade jaotamisele: «Vastukaaluks sotsialistide-revolutsionääride hulgas valitsevale väikekodanlikule fraasile ja poliitikale, eriti sõnakõlksutusele «tarbimis»- või «töö»normist, «maa sotsialiseerimisest» jne., peab proletariaadi partei selgitama, et väikemajapidamise süsteem kaubatootmise tingimustes *ei suuda* päästa inimkonda masside viletsusest ja nende rõhumisest.» [16]

V. I. Lenin rõhutas, et maad ei saa süüa, paljud miljonid hobuseta, tööriistadeta ja seemneta talundid ei võida midagi maa jaotamisest [17] ning kutsus üles sotsialistlike suurmajapidamiste loomisele: «Meie kui proletariaadi partei peame ütlema, et maa üksi veel ei toida. Maa harimiseks on järelikult tarvis organiseerida kommuun.» [18] Samal ajal mõistis V. I. Lenin suurepäraselt, kui keeruline on talurahva juhtimine sotsialismi teele Venemaa tingimustes: «Enamik Venemaa rahvastikust on talupojad, väikeperemehed, kes sotsialismist ei või mõteldagi,» kirjutas ta. [19]

Oktoobrirevolutsiooni eelõhtul jõudis V. I. Lenin ajaloolisele järeldusele, et sotsialistliku revolutsiooni huvid, töölisklassi ja talurahva liidu kindlustamise huvid nõuavad talurahva taotluste rahuldamist ja põhilise osa mõisnikele ja teistele suurmaaomanikele kuuluva maa tükeldamist.

[13] *V. I. Lenin*, Kõne I ülevenemaalisel maaosakondade, kehvikute komiteede ja kommuunide kongressil 11. detsembril 1918. Teosed, 28. kd., lk. 312.
[14] *V. I. Lenin*, Proletariaadi ülesandeist praeguses revolutsioonis. Teosed, 24. kd., lk. 5.
[15] *V. I. Lenin*, Proletariaadi ülesanded meie revolutsioonis. Sealsamas, lk. 52; *V. I. Lenin*, VSDT(b)P seitsmes ülevenemaaline (aprilli)konverents. 24.—29. aprillil (7.—12. mail) 1917. Sealsamas, lk. 264 jm.
[16] *V. I. Lenin*, Proletariaadi ülesanded meie revolutsioonis. Sealsamas, lk. 52.
[17] *V. I. Lenin*, Talupoegade saadikute kongress. Sealsamas, lk. 143.
[18] *V. I. Lenin*, VSDT(b)P Petrogradi ülelinnaline konverents. 14.—22. aprillil (27. aprillist—5. maini) 1917. Sealsamas, lk. 127.
[19] *V. I. Lenin*, VSDT(b)P seitsmes ülevenemaaline (aprilli)konverents 24.—29. aprillil (7.—12. mail) 1917. Sealsamas, lk. 216.

Artiklis «Publitsisti päevikust. Talupojad ja töölised» ta märkis: «Talupojad tahavad jätta endale väikemajapidamise, seda võrdsustavalt normeerida, perioodiliselt uuesti võrdsustada... Olgu. Ükski mõistlik sotsialist sellepärast kehvtalurahvaga tülli ei lähe. Kui maad on konfiskeeritud, *järelikult* on pankade võim murtud, kui inventar on konfiskeeritud, *järelikult* on kapitali võim murtud, — nii siis *juhul, kui keskuses valitseb proletariaat*, kui poliitiline võim üle läheb proletariaadi kätte, tuleb kõik muu *iseenesest*, saabub «eeskuju mõju» tulemusena ja dikteeritakse praktika enda poolt.»[20]

Talurahva nõudlusi arvestades sisaldas leninlik maadekreet partei programmiliste nõudluste kõrval järeleandmisi väikekodanlike kihtide ja väikekodanlike parteide nõudmistele. Teisel ülevenemaalisel nõukogude kongressil ütles V. I. Lenin ettekandes maaküsimuse kohta 26. oktoobril (8. novembril) 1918: «Siin kuuldub hääli, et dekreet ise ja juhend on koostatud sotsialistide-revolutsionääride poolt. Olgu nii. Kas ei ole ükskõik, kes selle on koostanud, kuid demokraatliku valitsusena ei tohi me mööda minna laiade rahvahulkade otsusest, kuigi me ei oleks sellega nõus. Elu tules, seda tegelikus elus rakendades, seda kohapeal ellu viies, taipavad talupojad ise, kus on tõde.»[21]

Teatavasti avaldas suurmaapidamiste tükeldamine kahjulikku mõju põllumajanduse tootlike jõudude arengule. Peale selle tõi see endaga kaasa ka poliitiliselt ebasoovitavaid tagajärgi väikekodanlike vahekihtide tugevnemise näol, mis Kommunistlikul Parteil raskendas talurahva juhtimist. Seetõttu rõhutaski V. I. Lenin, et maaküsimuse lahendamisel tegi Kommunistlik Partei teadlikult järeleandmisi nendele, kes nii või teisiti väljendasid kesktalurahva teadvust ja tahet.[22]

Kommuunide ja artellide kui sotsialistlike suurmajandite loomine arenes peale Oktoobrirevolutsiooni võitu Vene külas esialgu aeglaselt.[23] Suurmaapidamiste likvideerimine aga toimus vägagi kiiresti ning 1918. aasta kevadeks oli mõisnike maa Venemaal talurahvale jaotatud.[24]

Tohutus ulatuses toimuva suurmaapidamiste killustamise taustal paistis Eesti bolševike tegevus mõisate ülevõtmisel ja nende baasil sotsialistlike suurmajandite organiseerimisel teravalt silma. Just seetõttu tundis V. I. Lenin Eesti töörahva kogemuste vastu väga suurt huvi ja nimetas suurmaaomandi ülevõtmist ülemaailmse tähtsusega pöördeks.

V. I. Lenin oli hästi informeeritud agraaroludest ja maaküsimusest Eestis. Juba oma suurteoses «Kapitalismi arenemine Venemaal» paigutas ta Baltimaad nende kubermangude hulka, kus põllumajanduses domineerib kapitalistlik süsteem[25] ning nimetas Eesti- ja Liivimaa kubermangu arenenud põllumajandusliku kapitalismi piirkonnaks.[26] On teada, et pärast Oktoobrirevolutsiooni võitu vestles V. I. Lenin korduvalt J. Anveldi, H. Pöögelmanni ja teiste Eesti bolševikega ning tundis suurt huvi Eesti parteiorganisatsiooni agraarpoliitika vastu. J. Anvelt meenutab: «Seltsimees Lenin päris iga kord üksikasjaliselt selle üle, millised on need majandid, kuivõrd arenenud on meie moonakas, kui arvukas on see kiht, kuidas läheb mõisate ülevõtmine jne. Sm. Lenin oli arvamisel, et need mõisad võivad saada sotsialismi baasiks meie külas.»[27]

Esinedes 11. (24.) jaanuaril 1918 kolmandal ülevenemaalisel nõukogude kongressil, märkis V. I. Lenin, et talurahva ette on kerkinud küsimus: kuidas sotsialismile üle minna? Ta rõhutas: «Pole olemas ühtki sotsialisti, seltsimehed, kes ei tunnistaks seda silmanähtavat tõde, et sotsialismi ja kapitalismi vahel on pikk, enam või vähem raske üleminekuperiood, proletariaadi diktatuuri periood, ja et selle perioodi vormid olenevad paljuski sellest, kas ülekaalus on väikeomand või suuromand, väikemaapidamine või suurmaapidamine.»[28] Analüüsides kapitalismilt sotsialismile ülemineku seaduspärasust, osutas V. I. Lenin Eesti ajalooprotsessi iseärasustele. «On arusaadav, et üleminek sotsialismile Eestimaal, sellel väikesel, täieliku kirjaoskusega maal, mis koosneb põllumajanduslikest suurmajanditest, ei saa sarnaneda üleminekuga sotsialismile peamiselt väikekodanlikul maal, nagu seda on Venemaa.»[29]

V. I. Lenin on mujalgi märkinud, et uue ühiskonna loomine toimub suurmaapidamisega riikides ja väikemaapidamisega riikides erinevalt,[30] et Lääne-Euroopas läheb sotsialistlikule majandusele üleminek, kõrgema põllumajandustehnika kasutamine ja töötava maaelanikkonna kiirem ühinemine kiiremini ning toimub hõlpsamalt kui meil.[31]

Teatavasti lähtusid Eesti bolševikud agraarküsimuse tegelikul lahendamisel samadest seisukohtadest. Ühtlasi olid nad esimesed Eesti uuema agraarajaloo leninlikud käsitlejad, kes tegid seda vahetult pärast sündmuste toimumist. J. Anvelt näiteks kirjutas Eesti Töörahva Kommuuni päevil: «Venemaa oma iseäraliste klassiliste vahekordadega (määratu suur talurahvaprotsent oma külakonnamaadega, põllutööstuseproletariaadi peaaegu täieline puudumine) ei saa Eesti töörahva vabariigi loomise juures niisugune eeskuju olla, millele kõigis asjus täpipealt järele aimata võiks. Meie ühiskondline arenemiseaste lubab ja nõuab mõneski küsimuses teistsugust korraldust.»[32] Sama mõtet avaldas H. Pöögelmann: «Mis Eestisse puutub, siis kannab siin majandusline olukord ja ühiskondline arenemine palju enam Lääne-Euroopa kui Venemaa laadi . . . , kuna Venemaa külaelanikkude valdav enamus iseseisvatest põllupidajatest koosneb, on meil, Eestis vähemalt 70—75% külaelanikkonnast maatainime-

[20] Teosed, 25. kd., lk. 262.
[21] Teosed, 26. kd., lk. 232.
[22] *V. I. Lenin*, Kõne I ülevenemaalisel maaosakondade, kehvikute komiteede ja kommuunide kongressil [illegible] detsembril 1918. Teosed, 28. kd., lk. 318.
[23] 1918. aasta juunis oli Venemaal vaid 202 kommuuni ja artelli. (История СССР с древнейших времен до наших дней. Том VII. M., 1967, lk. 668).
[24] Sealsamas, lk. 318.
[25] *V. I. Lenin*, Kapitalismi arenemine Venemaal. Suurtööstusele siseturu tekkimise protsess. Teosed, 3. kd., lk. 141—142.

[26] Sealsamas, lk. 213—214, 222—223.
[27] *D. Rudnev*, Läbi aegade inimeste südames. Dokumentaaljutustus. Tallinn, 1966, lk. 110.
[28] Teosed, 26. kd., lk. 421.
[29] Sealsamas.
[30] *V. I. Lenin*, VK(b)P VIII kongress 18.—23. märtsil 1919. Teosed, 29. kd., lk. 183.
[31] *V. I. Lenin*, Kõne I ülevenemaalisel maaosakondade, kehvikute ja kommuunide kongressil 11. detsembril 1918. Teosed, 28. kd., lk. 319.
[32] *J. Anvelt*, Töörahva võimuvalitsuse kindlustamisest. Peterburis 1919, lk. 3.

spd.» [33] Ta oli veendunud, et just kapitalistliku põllumajanduse valitsemine Eestis annab revolutsioonile «iselaadi tooni, kiiruse ja taktika». Neid ja paljusid teisi sotsialismi ehitamisega seoses üleskerkinud nõukogude ühiskonna ajaloo probleeme hakkasid esimestena marksistlik-leninlikult käsitlema eesti bolševikud-revolutsionäärid, kes aja jooksul kujunesid alusepanijaiks uuele teadusharule — nõukogude ühiskonna ajaloole Eesti ajaloos.

Arvukates töödes ja esinemistes, kus V. I. Lenin pärast Oktoobrirevolutsiooni võitu käsitles talurahvaküsimust, esineb selgekujuliselt kaks põhitendentsi. Ühelt poolt põhjendab ta sotsialistlike suurmajapidamiste loomise vajadust ja rõhutab, et vana viisi elada ei saa, et see töö raiskamine, mis talupoegade individuaalses väikemajapidamises on paratamatu, ei või edasi kesta ning et kuni kerjuslik talumajandus jääks vana viisi, ei saa olla juttugi sotsialistliku ühiskonna kindlast ülesehitamisest. Teiselt poolt läbib V. I. Lenini töid pidev hoolitsus nõukogude võimu sotsiaalse baasi laiendamise eest. Ta rõhutas korduvalt, et nõukogude võim peab enda poole võitma väikekodanliku demokraatia, peab kindlustama liidu kesktalurahvaga. V. I. Lenin oli arvamusel, et talurahvas ise peab oma kogemuste najal veenduma suurmajapidamiste eelistes ja et suurmaapidamiste loomisega ei tohi kusagil liigselt kiirustada. Näiteks astus ta töölisklassi ja talurahva liidu kindlustamise nimel otsustavalt välja nende vastu, kes nõudsid Ukrainas nõukogude majandite massilist loomist: «Me peame tunnistama, et ainult üsna väikese osa kultuurseist majandeist peame andma nõukogude majandite alla, muidu me blokki väiketalurahvaga ei saavuta, see blokk aga on meile hädavajalik.» [34]

Nagu näitas hilisem, pärast Suurt Isamaasõda tehtud uurimistöö, lähtusid Eesti bolševikud Oktoobrirevolutsiooni ja Kodusõja aastail agraarküsimuse lahendamisel küll V. I. Lenini teoreetilistest seisukohtadest, kuid praktilises tegevuses kaldusid nad ometi alahindama liidu loomise vajadust väikekodanlike elementidega, eriti kesktalurahvaga. Nii Oktoobrirevolutsiooni kui ka Eesti Töörahva Kommuuni päevil seadis Eesti parteiorganisatsioon esiplaanile sotsialistlike suurmajandite loomise. Kodusõja tingimustes aga selgus, et nad ei suutnud talurahva suhtes rakendada leninlikult paindlikku taktikat.

Agraarküsimuse kõrval oli Tsaari-Venemaalt päritud valusaks probleemiks rahvusküsimus, mis ootas kardinaalset lahendust. V. I. Lenin tegi ära tohutult palju selle küsimuse marksistlikul läbitöötamisel ja praktilisel lahendamisel. Töödes «VSDTP rahvusprogrammist»,[35] «Kriitilisi märkmeid rahvusküsimuse kohta»,[36] «Rahvuste enesemääramise õigusest» [37] ja teistes andis ta parteile konkreetse tegevuskava Venemaa rahvaste vabatahtliku võitlusliidu tugevdamiseks ning tsaarivalitsuse ja

[33] *H. Pöögelmann*, Ääremärkused Venemaa Kommunistlise Partei programmi juurde. Peterburi, 1919, lk. 10.
[34] *V. I. Lenin*, VK(b)P VIII ülevenemaaline konverents. 2.—4. detsembril 1919. Teosed, 30. kd., lk. 169.
[35] Teosed, 19. kd., lk. 492—498.
[36] Teosed, 20. kd., lk. 1—33.
[37] Sealsamas, lk. 361—417.

kodanluse poolt õhutatava šovinismi ja natsionalismi mõjude likvideerimiseks. Oktoobrirevolutsiooni eelõhtul kaitses V. I. Lenin föderatiivse nõukogude riigi loomise mõtet. 1918. aasta 18. jaanuaril III ülevenemaalisel nõukogude kongressil vastuvõetud «Töötava ja ekspluateeritava rahva õiguste deklaratsioonis» fikseeriti sõnaselgelt: «Venemaa Nõukogude Vabariik asutatakse vabade rahvaste vaba liidu alusel nõukogude rahvusvabariikide föderatsioonina.» [38]

Teatavasti tegi V. I. Lenin 1917. aasta detsembris ka Eesti bolševikele ettepaneku kuulutada Eesti suveräänseks nõukogude vabariigiks. Need aga pooldasid Oktoobrirevolutsiooni päevil Nõukogude Venemaad kui ühtset unitaarset riiki ega pidanud föderatsiooni loomist otstarbekaks.[39]

Suveräänse Eesti nõukogude vabariigi väljakuulutamist pidas V. I. Lenin vajalikuks ka sellepärast, et see oleks loonud teatud takistusi Saksa vägede võimalikule sissetungile Eestisse, sest hoolimata rahuläbirääkimiste algusest Brest-Litovskis jäi Saksa vägede edasitungi oht püsima. Eesti oli seejuures kõige ohustatumaid piirkondi, kuna Saksa väed olid juba 1917. aasta sügisel okupeerinud Lääne-Eesti saared ning nende tungimine siit mandrile oli kõigiti võimalik.

Kui J. Anvelt vestluses V. I. Leniniga 1917. aasta lõpul märkis, et nõukogude vabariigi väljakuulutamine Eestis ei avalda Saksa imperialistide poliitikale soovitud mõju, siis kinnitas V. I. Lenin: «Pole vaja alahinnata formaalset külge; teinekord etendab see rahvusvahelistes küsimustes teatavat osa.» [40]

7. jaanuaril 1918 kirjutas V. I. Lenin «Teesid separaatse ja anneksionistliku rahu viivitamatu sõlmimise küsimuse kohta», kus ta juhtis tähelepanu Nõukogude valitsuse ees seisvatele raskustele, mis sunnivad vastu võtma Saksa imperialistide poolt pakutava annektsionistliku rahu. Ühe tegurina, mis nõudis rahu sõlmimist, märkis ta asjaolu, «et Riia—Tallinna rannikut on täiesti võimatu kaitsta, mis annab vaenlasele täiesti kindla võimaluse Liivimaa ülejäänud osa ja seejärel Eestimaa vallutamiseks ja suure osa meie vägede ümberhaaramiseks selja tagant ning lõpuks Petrogradi vallutamiseks» [41]. Oma vaated rahu küsimuses ja sotsialismi saatusest Eestis töötas V. I. Lenin välja võitluses trotskistliku kontseptsiooniga rahust. Esinedes 11. jaanuaril 1918 VSDT(b)P Keskkomitee istungil, rõhutas V. I. Lenin, et Trotski seisukoht demobiliseerida armee, kuid rahu mitte sõlmida, annab Saksamaale võimaluse Eesti okupeerimiseks. «Oma vägede äraviimisega loovutame sakslastele Eesti sotsialistliku vabariigi.... Rahu sõlmides.... säilitame sotsialistliku Eesti vabariigi ja laseme oma võitudel kindlamaks saada.... Kui sakslased alustavad pealetungi, siis oleme sunnitud alla kirjutama igasugusele rahule, ja siis saab sellest muidugi halvem rahu.» [42]

[38] Teosed, 26. kd., lk. 391.
[39] *J. Saat*, Eesti töörahva suveräänse rahvusvabariigi rajamine (1917—1919). «Eesti NSV Teaduste Akadeemia Toimetised — Ühiskonnateadused» 1968, nr. 4, lk. 328.
[40] *D. Rudnev*, Läbi aegade inimeste südames, lk. 114—115.
[41] *V. I. Lenin*, Õnnetu rahu küsimuse ajaloost. Teosed, 26. kd., lk. 412.
[42] *V. I. Lenin*, Kõned sõja ja rahu küsimuses VSDT(b)P Keskkomitee istungil 11. (24.) jaanuaril 1918. Protokollija ülestähendus. Teosed, 36. kd., lk. 425—426.

18. veebruaril 1918 alustasid Saksa keisririigi väed pealetungi. V. I. Lenin esines sama päeva õhtul kõnega VSDT(b)P Keskkomitee istungil ja rõhutas, et rahu sõlmimisega pole võimalik viivitada, kuna on selge, et sakslased võivad alustada pealetungi. Tegelikult oli pealetung juba alanud. Samas kõnes märkis ta, et revolutsiooni nimel võib loovutada Soome, Liivi- ja Eestimaa, sest sellega pole revolutsioon veel kaotatud. V. I. Lenin tegi ettepaneku teha teatavaks, et Nõukogude Venemaa on valmis alla kirjutama «rahule, mida meile sakslased eile pakkusid; kui nad sellele lisavad mittevahelesegamise Ukraina, Soome, Liivi- ja Eestimaa asjadesse, — siis on ka see vaja ilmtingimata vastu võtta».[43]

V. I. Lenini kontseptsioon rahust esimese sotsialistliku riigi ja Saksamaa vahel lähtus vajadusest kaitsta Oktoobrirevolutsiooni saavutusi. «Revolutsiooniliste kaitsesõjalaste» vastu võideldes märkis ta, et sotsialistliku revolutsiooni huvid nõuavad tungivalt rahu sõlmimist, kuna vastasel korral võib nõukogude võim hukkuda. 24. veebruaril 1918 kirjutas Lenin, et kujunenud tingimustes sõda pidada tähendab objektiivselt kodanluse provokatsioonile järele anda. Ta andis hinnangu ka eesti kodanluse reeturlikule tegevusele saksa okupantide sissetungi päevil. «Kodanlus tahab sõda, sest ta tahab nõukogude võimu kukutamist ja kokkulepet saksa kodanlusega. Pursuide võidurõõm Dvinskis ja Režitsas, Võnnus ja Haapsalus, Minskis ja Drissas sakslaste sissemarssimisel tõestab seda päevaselgelt.»[44]

Saksa vägede pealetungi rasketel päevadel käsitas V. I. Lenin rahu sõlmimist sotsialismi säilitamise aspektist, küsides: «Kas on lubatav rahvuste enesemääramise õiguse rikkumise pärast anda Nõukogude Sotsialistlik Vabariik ära õgimiseks, asetada ta imperialismi löökide alla momendil, kui imperialism on ilmselt tugevam, Nõukogude vabariik ilmselt nõrgem?» Ja vastas paratamatu ja pealesunnitud valiku ees: «Ei. See on lubamatu. See ei ole sotsialistlik, see on *kodanlik* poliitika.»[45]

V. I. Lenini tolle perioodi töid läbib sügav veendumus, et nõukogude võim taastatakse varem või hiljem ka okupeeritud territooriumil.

1918. aasta sügisel, kui Saksa armee kokkuvarisemine muutus ilmseks ning üha tugevnev töölisliikumine ennustas ka Saksamaal lähenevat revolutsiooni, pööras V. I. Lenin uuesti suurt tähelepanu olukorrale sakslaste poolt okupeeritud aladel. 19.—23. oktoobrini 1918 toimus Moskvas okupeeritud piirkondade parteiorganisatsioonide I konverents Valgevene, Leedu, Läti, Eesti, Poola ja Soome esindajate osavõtul. V. I. Lenin jälgis tähelepanelikult konverentsi tööd ja andis näpunäiteid olulisemate poliitiliste küsimuste lahendamiseks.[46]

V. I. Lenin iseloomustas tabavalt Saksa vägede poolt okupeeritud maade kodanluse sõltuvust välisimperialistidest, rahvuslike huvide reet-

[43] *V. I. Lenin*, Kõned VSDT(b)P Keskkomitee istungil 18. veebruaril 1918 (õhtul). Protokolliline ülestähendus. Teosed, 26. kd., lk. 482.
[44] *V. I. Lenin*, VSDT(bolševike) Partei Keskkomitee seisukoht separaatse ja annektsionistliku rahu küsimuses. Teosed, 27. kd., lk. 40.
[45] *V. I. Lenin*, Revolutsioonilisest fraasist. Sealsamas, lk. 9.
[46] Борьба за советскую власть в Прибалтике. M., 1967, lk. 199.

mist kodanluse poolt. Ta juhtis tähelepanu sellele, et nende maade kodanlus, kui ta nägi, et saksa kodanlus ei olnud suuteline neid kaitsma, läks kõikjal inglise-prantsuse imperialistide poole üle ja müüs oma isamaa uutele peremeestele: «Eile nad müüsid teda sakslastele, täna aga müüvad inglastele ja prantslastele.»[47] See käib kõigiti ka eesti kodanluse poliitika kohta. V. I. Lenin tõi sellest avalikkuse ja ajaloo kohtu ette väga konkreetsed faktid. Ta ütles: «Me teame, et Wilsoni valitsus puistati üle telegrammidega, milles paluti, et Saksa väed jäetaks Poolasse, Ukrainasse, Eesti- ja Liivimaale, sest olgugi et nad on saksa imperialismi vaenlased, kuid need sõjaväed teevad nende tööd: nad suruvad maha bolševikke. Laske neil ära minna alles siis, kui bolševike lämmatamiseks kohale ilmuvad antantofiilsed «vabastavad väed».»[48]

V. I. Lenin tabas öelduga väga täpselt Eesti ajaloo tookordsete sündmuste sisu ja olemust, mida ta nägi mitte lokaalses, vaid rahvusvahelises plaanis. Teatavasti saatis pärast Saksa revolutsiooni puhkemist okupantide poolt võimule upitatud Eesti Ajutine Valitsus mitmesuguseid kanaleid mööda terve laviini appihüüdeid Suurbritannia, Prantsusmaa ja Ameerika Ühendriikide valitsusele. Küll sooviti neis, et Saksa väed jääksid kodanluse toetuseks kohale, küll loodeti abi Antanti riikidelt või Skandinaaviast, küll paluti kiirustada Inglise laevastiku saatmisega Tallinna.

Narva vabastamine ja Eesti Töörahva Kommuuni väljakuulutamine 29. novembril 1918 oli uueks ajalooliseks tähiseks Eesti töörahva võitluses nõukogude võimu eest. Ühtlasi tähistab see sündmus uute elementide tekkimist eesti marksistliku ajalooteaduse ajaloos. V. I. Lenini selleaegsete tööde ja dokumentidega pandi alus leninlikule käsitusele Kodusõja ajaloost Eestis. Võimu juurde pürgiv eesti kodanlus kuulutas alanud sõjalise tegevuse «vabadussõjaks» bolševike vastu, V. I. Lenin aga käsitas seda algusest peale kui Nõukogude-vastast interventsiooni ja eesti rahva kodusõda. Arenevate sündmuste selliselt hindamine esineb juba Eesti Töörahva Kommuuni väljakuulutamise päeval telegrammis, mille V. I. Lenin saatis vägede ülemjuhatajale. Muu hulgas öeldakse selles, et ajutiste nõukogude piirkonnavalitsuste loomisel «on see hea külg, et ta võtab Ukraina, Leedu, Läti, Eesti šovinistidelt võimaluse tõlgitseda meie vägede edasiliikumist kui okupatsiooni ja loob soodsa õhkkonna meie vägede edasiliikumiseks. Ilma selle asjaoluta satuksid meie väed okupeeritud piirkondades võimatusse olukorda, ja elanikkond ei võtaks neid vastu kui vabastajaid.»[49] Seda arvestades palus V. I. Lenin anda vastavate väeosade juhtkonnale juhtnöörid selle kohta, et nõukogude väed igati toetaksid Läti, Eesti, Ukraina ja Leedu ajutisi nõukogude valitsusi, s. o. selliseid nagu Eesti Töörahva Kommuun.

7. detsembril 1918 juhatas V. I. Lenin Rahvakomissaride Nõukogu

[47] *V. I. Lenin*, Ettekanne Ülevenemaalise Kesktäitevkomitee, Moskva Nõukogu, vabriku- ja tehasekomiteede ja ametiühingute ühisel istungil 22. oktoobril 1918. Teosed, 28. kd., lk. 103.
[48] *V. I. Lenin*, VI ülevenemaaline erakorraline tööliste, talupoegade, kasakate ja punaarmeelaste saadikute nõukogude kongress. 6.—9. novembril 1918. Sealsamas, lk. 131.
[49] *V. I. Lenin*, Telegramm vägede ülemjuhatajale. Sealsamas, lk. 205.

istungit, kus arutati Eesti nõukogude vabariigi sõltumatuse tunnustamist ja kirjutas alla sellekohasele dekreedile,[50] mis ei ole mitte ainult leninliku rahvuspoliitika ja teiste nõukogude rahvaste vennaliku abi väljenduseks, vaid sisaldab ka historiograafilisest aspektist hinnatavaid seisukohavõtte. V. I. Lenini suhtumine eesti rahva saatusesse väljendub samuti kõiges selles, mida ta tegi Eesti Töörahva Kommuuni abistamiseks. 30. detsembril 1918 näiteks kirjutas ta alla Rahvakomissaride Nõukogu korraldusele suurendada kommuunile antavat rahalist abi veel 50 miljoni rubla võrra.[51]

Teatavasti oli saksa okupantide abiga võimule pääsenud kodanliku Ajutise Valitsuse olukord 1918. aasta lõpul meeleheitlik. Punaarmee vabastas Eestis ühe linna ja asula teise järel. Töölisklass demonstreeris oma poolehoidu nõukogude võimule. Rahvas ignoreeris kodanliku Ajutise Valitsuse korraldusi; vabatahtlike mobilisatsioon kukkus läbi. Kuid 1919. aasta algupoolel olukord muutus ning kodanluse võim kindlustus.

V. I. Lenini selleaegsetes töödes leidub arvukalt viiteid nii välistele kui ka sisemistele teguritele, mis põhjustasid Eesti Töörahva Kommuuni lüüasaamise Kodusõjas. Teatavasti mõjutas välismaiste interventide mitmekülgne abi kohalikule kodanlusele oluliselt tookordsete sündmuste käiku nii Eestis kui ka mitmel pool mujal. V. I. Lenin rõhutas VK(b)P VIII ülevenemaalisel konverentsil, et Kodusõja kutsus Nõukogude Venemaal välja ülemaailmne imperialism, kes on süüdi ka selle pikalevenimises.[52] Ta paljastas imperialistlike suurriikide poliitikat, mille olemust püüti varjata vabaduse ja demokraatia loosungitega: «Inglise-prantsuse imperialism, keda väikekodanlike demokraatide fantaasia kujutas demokraatia sõbrana, rõhutute kaitsjana, osutus tegelikult kiskjaks, ... kes kasutab «vabade» vabariiklaste, prantslaste ja ameeriklaste sõjavägesid sandarmite ja timukate osa täitjatena, väikeste ja nõrkade rahvuste sõltumatuse ja vabaduse kägistajatena.» [53]

V. I. Lenin andis ajaloolistele faktidele tugineva hinnangu ka interventsioonile Eestis: «Kui inglise ja ameerika kodanluse esindajad ilmusid Soomesse, Eestisse, hakkasid nad kägistama veel suurema ülbusega kui vene imperialistid, suuremaga sellepärast, et vene imperialistid olid vana aja esindajad ega osanud õieti kägistadagi, need inimesed aga oskavad kägistada ning kägistavad lõpuni.» [54] Samuti annavad ta tööd vastuse küsimusele: miks vene valgekaartlaste ja imperialistide liit Oktoobrirevolutsiooni päevil osutus revolutsioonilise rahva vastu võimetuks, kuna Eesti ja mõne teise piiririigi kodanlus liidus interventidega suutis Kodusõjas võitjaks jääda?

V. I. Lenin peatub oma töödes ka Kodusõja käiku mõjutanud sisemistel teguritel, pöörates peatähelepanu klassijõududе vahekorrale. Tema

[50] Vt. Документы внешней политики СССР. Том I. M., 1957, lk. 603.

[51] *D. Rudnev*, Eesti V. I. Lenini dokumentides. «Eesti Kommunist» 1968, nr. 8, lk. 9—10.

[52] *V. I. Lenin*, VK(b)P VIII ülevenemaaline konverents 2.—4. detsembril 1919. Teosed, 30. kd., lk. 147.

[53] *V. I. Lenin*, Pitirim Sorokini väärtuslikud ülestunnistused. Teosed, 28. kd., lk. 168.

[54] *V. I. Lenin*, VII ülevenemaaline nõukogude kongress 5.—9. detsembril 1919. Teosed, 30. kd., lk. 192.

töödest saamegi vastuse, miks kodanlus Eestis ja mõnel pool mujal suutis Kodusõja päevil lõhkuda töölisklassi ja talurahva liidu ning tõusta väikekodanlike hulkade etteotsa.

Üheks abinõuks, mis kodanlusel võimaldas rahvahulki mõjutada, oli natsionalistlik propaganda. V. I. Lenin juhtis tähelepanu tsarismi rahvusliku rõhumise poliitika tagajärgedele, mis andsid end Kodusõja käigus tunda. Kirjas Ukraina töölistele ja talupoegadele Denikini üle saavutatud võidu puhul märkis ta, et «kapitalistidel õnnestus ajutiselt mängida poola, läti, eesti, soome talupoegade ja väikeomanike rahvuslikul umbusul suurvenelaste suhtes, õnnestus ajutiseks selle umbusu pinnal nende ja meie vahele vihavaenu külvata».[55] Teisal märkis ta: «Tsarism, mõisnikud, kapitalistid kägistasid tervet rida ääremaade rahvaid — Lätit, Soomet jne. Sajandeid kestnud rõhumisega kutsusid nad siin esile vihkamise.»[56]

Oktoobrirevolutsiooni päevil ei olnud eesti kodanluse natsionalistlikul propagandal teatavasti erilist edu. Saksa okupatsioon aga ei hajutanud mitte üksnes eesti proletariaadi, vaid lõi eeldusi natsionalistliku ideoloogia levikuks ka töörahva seas. Eesti rahvusliku marksistlik-leninliku ajalooteaduse üks rajajaid V. Kingissepp ütles väga kujukalt, et okupatsiooni verekoerad hammustasid rahvusliku marutõve eod proletariaadi verre.[57]

Kodusõja ajal suutis kodanlus demagoogilise propaganda abil õhutada elanikkonnas, eelkõige väikekodanlaste seas, Nõukogude-vastaseid meeleolusid. V. I. Lenin on tähelepanu juhtinud sellele, et just väikekodanlus on oma majandusliku seisundi tõttu nii kodanluse kui ka proletariaadiga võrreldes palju patriootilisem,[58] seega siis eriti vastuvõtlik natsionalistlikule ideoloogiale.

Kuna kodanlik propaganda kujutas Nõukogude valitsust rahvaste enesemääramise õiguse vastasena, siis soovitas V. I. Lenin kommunistidel suhtuda äärmiselt tähelepanelikult elanikkonna rahvuslikesse tunnetesse. Piiririikide elanikkonnas esineva rahvusliku umbusalduse kohta märkis ta, et see läheb mööda ettevaatliku ja kannatliku poliitika korral. «Just nimelt Poola, Läti, Leedu, Eesti, Soome riigi iseseisvuse tunnustamisega võidame me pikkamööda, kuid kõrvalekaldumatult väikeste naaberriikide kõige mahajäänumate, kapitalistide poolt kõige rohkem petetud ja mahasurutud töörahva hulkade usalduse. Just niiviisi kisume me nad kõige kindlamini välja «nende oma» rahvuslike kapitalistide mõju alt, viime nad kõige kindlamini täieliku usalduse poole, tulevase ühtse rahvusvahelise nõukogude vabariigi poole.» [59] Korduvalt kinnitas V. I. Lenin, et Nõukogude valitsuse eesmärgiks on rahuarmastavad ja heanaaberlikud suhted naaberriikidega ning et Nõukogude valitsus teeb kõik mis võimalik

[55] Sealsamas, lk. 268.

[56] *V. I. Lenin*, Ettekanne I ülevenemaalisel töötavate kasakate kongressil 1. märtsil 1920. Sealsamas, lk. 358.

[57] *V. Kingissepp*, Iseseisvuse ikke all. Tallinn, 1953, lk. 8.

[58] *V. I. Lenin*, Pitirim Sorokini väärtuslikud ülestunnistused. Teosed, 28. kd., lk. 168.

[59] *V. I. Lenin*, Kiri Ukraina töölistele ja talupoegadele Denikini üle saavutatud võidu puhul. Teosed, 30. kd., lk. 268.

vanadele eelarvamustele lõputegemiseks: «. . . me tahame ära hävitada selle neetud mineviku, kus iga suurvenelast peeti rõhujaks.» [60]

V. I. Lenin osutas ka vene valgekaartlaste ja Eesti ning teiste piiririikide valitsevate ringkondade valitsemismeetodite erinevustele. Ta iseloomustas vene kodanlust sõnadega «tuim, organiseerimata, ebakultuurne»,[61] «põlastusväärselt viletsad . . . . vaenlased» [62] ja viitas sellele, et võit vene kodanluse üle oli suhteliselt kerge.

Ka Kodusõja päevil rõhutas V. I. Lenin mitmel korral, et vene valgekindralite tagala on ebakindel, et seal valitsev terroripoliitika annab rahvale parima õppetunni ning et valgekaartlaste poolt ootab elanikkonda vaid lõputu peksmine, röövimine ja vägivald. Ta väitis värvikalt, et «Koltšak andis meile miljoneid nõukogude võimu pooldajaid tööstuskeskustest kõige kaugemal asuvates piirkondades, kus meil oleks olnud neid raske enda poole võita».[63]

Erinevalt vene valgekaartlike kindralite nürimeelsest poliitikast, kes sisepoliitiliste ja sotsiaalsete probleemide lahendamiseks pidasid kõige mõjuvamaks vahendiks tääki ja nuuti, kasutas piiririikide kodanlus hoopis painduvamaid meetodeid. Tõsi küll, ka eesti kodanlus rakendas Kodusõja aastail revolutsioonilise töörahva vastu massilist valget terrorit. V. I. Lenin häbimärgistas ühte eesti kodanluse niisugust vägivallategu — suure grupi Eesti ametiühingute I kongressi delegaatide alatut tapmist.[64] Kuid terrori kõrval olid eesti kodanluse arsenalis tähtsaks relvaks ka mõningad reformid ja nende ümber tehtav demagoogiline propaganda. Sellise «piitsa ja prääniku» poliitika elluviimisel etendasid olulist osa väikekodanlikud parteid. V. I. Lenin märkis Nõukogude Venemaa piiririikide kohta: «Kõigis nendes riikides eksisteerivad kodanlikud valitsused, kelle koosseisu kuuluvad peaaegu alati kodanlikud kokkuleplased, inimesed, kes astuvad bolševike vastu välja oma klassiseisundi tõttu.» [65] Rääkides Balti riikide ja Soome valitsevatest ringkondadest, tarvitas V. I. Lenin väljendeid «väikekodanlikud elemendid», «väikekodanlik demokraatia» jne.[66] Väikekodanlike parteide osa Eestis kodanliku korra kindlustamisel on üldtuntud. Nagu näitasid Asutava Kogu valimised 1919. aasta märtsis, leidis rahvahulkades kõlapinda eelkõige just väikekodanlike parteide propaganda «iseseisvuse» ja «demokraatia hüvedest».

Tähtsat osa Kodusõja tulemuste otsustamisel etendas talurahvas. V. I. Lenin juhtis tähelepanu talurahva reaktsioonilisele osale varasemates Euroopa revolutsioonides ja nimetas kulaklust aktiivseks kontrrevolutsiooniliseks jõuks. Kuid samal ajal näitas ta, et valgekaartlike kindra-

[60] V. I. Lenin, Ettekanne I ülevenemaalisel töötavate kasakate kongressil 1. märtsil 1920. Sealsamas, lk. 365.

[61] V. I. Lenin, Kõne Moskva Tööliste, Talupoegade ja Punaarmeelaste Saadikute Nõukogus 12. märtsil 1918. Teosed, 27. kd., lk. 142.

[62] V. I. Lenin, Ränk, kuid vajalik õppetund. Sealsamas, lk. 45.

[63] V. I. Lenin, Kõne rindele minevatele Sverdlovi ülikooli kuulajatele 24. oktoobril 1919. Teosed, 30. kd., lk. 59.

[64] V. I. Lenin, Kõne Presnja rajooni tööliste ja punaarmeelaste parteitul konverentsil 24. jaanuaril 1920. Sealsamas, lk. 280.

[65] V. I. Lenin, VK(b)P VIII ülevenemaaline konverents. Sealsamas, lk. 151.

[66] Sealsamas, lk. 152 jm.

lle võimu maitsta saanud talurahva põhimass pooldab iseenda kogemuste najal nõukogude võimu, et Koltšaki tagalas tõusevad üles isegi jõukad talupojad.[67] Eestis aga moodustas talurahva põhiosa Kodusõja päevil otseselt kodanluse reservi. Valitsevate ringkondade poolt laialt reklaamitud maareform, mõisamaade tükeldamine ja oma maalapi lubamine kõigile maapuuduse all kannatajatele kujunes kodanluse oluliseks trumbiks talurahva kehvemate kihtide ja isegi maatööliste mõjutamisel. Kodanlike ja väikekodanlike parteide poolt petetud talurahva hoiak mõjutas otseselt ka sõjaväe meeleolu, sest sõdurite põhimass pärines külast. G. V. Tšitšerin, V. I. Lenini lähemaid võitluskaaslasi, märkis kujukalt, et eesti sõdurid võitlesid ainult sellepärast, et nad arvasid, nagu kaitseksid nad oma iseseisvust, oma kodukollet, oma majapidamist.[68]

Pärast seda kui kadusid lootused nõukogude võimu peatseks taastamiseks Eestis, tõusis paratamatult küsimus: milliseks kujuneb vahekord Nõukogude Venemaa ja kodanliku Eesti vahel?

V. I. Lenin jälgis tähelepanelikult olukorda Eestis ja teistes naaberriikides ning alates 1919. aasta suvest pidas ta eriti silmas nendega rahu sõlmimise võimalusi. Ta mõtteavaldused selles küsimuses on äärmiselt huvipakkuvad ja aitavad mõista kodanliku Eesti keerulist sise- ja välispoliitilist olukorda välismaise sõjalise interventsiooni ja Kodusõja ajal. Korduvalt rõhutas ta, et Nõukogude riigi välispoliitika kõige tähtsamaks eesmärgiks on rahu saavutamine kui olulisem eeltingimus ühiskonna kõigi jõudude rakendamiseks sotsialistlikku ülesehitustöösse. Võitlus rahu eest — see oli peajoon, mis läbis punase niidina Nõukogude valitsuse välispoliitikat neil aastail. V. I. Lenin paljastas lõpuni ameerika, inglise ja prantsuse imperialistide sõjaplaanid ja näitas nende osa Nõukogude-vastase interventsiooni igakülgsete innustajate ja organiseerijatena.

Välismaise sõjalise interventsiooni ja Kodusõja ajaloo kontseptsiooni formuleeris V. I. Lenin esmakordselt terviklikumal kujul VK(b)P VIII konverentsil ja VII nõukogude kongressil peetud ettekannetes, kus ta andis ka selle ajajärgu periodiseeringu, eraldades Nõukogude vabariigi vastu suunatud interventsioonisõjas kolm põhietappi. «Esimeseks, Ententele loomulikult kättesaadavamaks ja kergemaks etapiks oli tema katse toime tulla Nõukogude Venemaaga omaenese sõjavägede abil.» [69] Sellel etapil (1918. aasta lõpul ja 1919. aasta alguses), nagu rõhutas V. I. Lenin, oleks olnud küllalt kõige väiksemast hulgast Antantil olemasolevatest armeedest, et nõukogude võimu lämmatada. «Kuid me suutsime võita vaenlase, sest kõige raskemal momendil andis end tunda kogu maailma tööliste poolehoid.» [70] Just töölisklassi rahvusvahelise solidaarsuse tõttu tuli imperialistidel oma väed Nõukogudemaa pinnalt ära viia, kuna need

[67] V. I. Lenin, Kõne rindele minevatele Sverdlovi ülikooli kuulajatele 24. oktoobril 1919. Sealsamas, lk. 58.

[68] Г. В. Чичерин, Статьи и речи по вопросам международной политики. М., 1961, lk. 137.

[69] V. I. Lenin, VII ülevenemaaline nõukogude kongress 5.—9. detsembril 1919. Teosed, 30. kd., lk. 185.

[70] V. I. Lenin, VK(b)P VIII ülevenemaaline konverents 2.—4. detsembril 1919. Sealsamas, lk. 149—159.

ei soovinud sõdida esimese sotsialistliku riigi vastu. «See võit, mille me saavutasime, sundides ära koristama Inglise ja Prantsuse sõjaväed, oli kõige tähtsam võit, mille me Entente'i üle oleme saavutanud. Me võtsime temalt ära tema sõdurid,»[71] märkis V. I. Lenin. Imperialistlike riikide töötajate kohta ütles ta, et need hoidsid rohkem Nõukogudemaa kui oma valitsuse poole.[72]

Välismaise interventsiooni ja Kodusõja t e i s e l e t a p i l (kevadel ja suvel 1919) püüdsid Antanti riigid Nõukogude Venemaa vastu kasutada väikesi piiririike. V. I. Lenin rõhutas: «Entente'i teine meetod, tema võitluse teine süsteem seisis selles, et kasutada meie vastu väikeriike.»[73] Just seoses selle etapiga iseloomustas V. I. Lenin kõige konkreetsemalt välisimperialistide röövellikke meetodeid ja kodanliku Eesti riigi osa ning kohta Nõukogude-vastases interventsioonis. Ta ütles: «Soome ja Eesti näol oleme me absoluutse täpsusega kindlaks teinud, et Entente võttis tarvitusele kõik abinõud, et sundida neid Nõukogude Venemaa vastu välja astuma.»[74] Samas lisas ta: «On teada, missugust survet avaldas Entente'i imperialism nendele kiiruga loodud, jõuetutele väikeriikidele, kes isegi kõige igapäevasemates küsimustes, nagu toitlusküsimus, ja igas muus suhtes sõltuvad täielikult Entente'ist. Sellest sõltuvusest nad välja rabelda ei suuda. Kõik surveabinõud — rahanduslik, toitlusalane, sõjaline — lasti käiku, et sundida Eestit, Soomet ja kahtlemata ka Lätit, Leedut ning Poolat, sundida kogu seda riikide tsüklit astuma meie vastu.»[75]

V. I. Lenin märkis, et interventsiooni ja Kodusõja k o l m a n d a l e t a p i l, alates 1919. aasta sügisest, toimus Antanti riikide töölishulkade ja intelligentsi meeleolus murrang. Loosung «Käed eemale Nõukogude Venemaast!» omandas laiades rahvahulkades erakordse populaarsuse. Lääne-Euroopa proletariaat osutas Nõukogudemaale otsest abi, keeldudes laadimast interventidele määratud sõjavarustust ja nõudes otsustavalt interventsiooni lõpetamist.

Vastuolude süvenemine interventide leeris tuli kasuks Nõukogude valitsuse rahupoliitikale.

1919. aasta algupoolel oli Nõukogude valitsuse peatähelepanu pööratud teadavasti sellele, et saavutada rahu imperialistlike suurriikidega. Näiteks oma kirjas G. V. Tšitšerinile ja M. M. Litvinovile 6. maist 1919 rõhutab V. I. Lenin, et Nõukogude valitsus on valmis rahuläbirääkimisteks sõja tõeliste süüdlaste — Inglismaa, Prantsusmaa ja Ameerikaga, aga mitte «etturitega», kuna just imperialistid toetavad ja ässitavad soomlasi, eestlasi ja poolakaid interventsioonisõtta.[76]

[71] V. I. Lenin, VIII ülevenemaaline nõukogude kongress 5.—9. detsembril 1919. Sealsamas, lk. 187.

[72] V. I. Lenin, Kõne Presnja rajooni tööliste ja punaarmeelaste parteitul konverentsil 24. jaanuaril 1920. Sealsamas, lk. 277.

[73] V. I. Lenin, VK(b)P VIII ülevenemaaline konverents 2.—4. detsembril 1919. Sealsamas, lk. 150.

[74] V. I. Lenin, VK(b)P VIII ülevenemaaline konverents 2.—4. detsembril 1919. Sealsamas, lk. 150.

[75] Sealsamas, lk. 151.

[76] *В. И. Ленин*, Г. В. Чичерину и М. М. Литвинову. Полное собрание сочинений, т. 50, lk. 305.

Tõsi küll, juba 1919. aasta kevadel jõudsid mitmed signaalid Nõukogude valitsuse rahusoovist ka Eesti kodanliku valitsuseni. Kuid tookord pidas Nõukogude valitsus silmas eelkõige üldise rahu saavutamise vajadust ning interventsiooni lõpetamist kõikidel rinnetel.

Antanti imperialistid ei tahtnud esialgu Nõukogude Venemaaga suhete normaliseerimisest kuuldagi. Seepärast tuli Nõukogude valitsusel muuta rahu eest peetava võitluse taktikat. 1919. aasta suvel intensiivistas Nõukogude valitsus võitlust läänepoolsete piiririikidega rahu sõlmimise eest. G. V. Tšitšerin meenutab, et Nõukogude valitsuse rahuettepanekud Balti riikidele ja Poolale tehti V. I. Lenini aktiivsel osavõtul. «See oli jälle meie välispoliitika pöördepunkt, mille juures ilmnes Vladimir Iljitši kogu võrratu paindlikkus ja poliitiline realism. Meil tuli arvestada kodanlike natsionalistlike vabariikide lõpliku tekkimise fakti meie kõrval. Ja Vladimir Iljitš pani kindlalt ja selgelt aluse meie naabritega rahu ja sõbralike suhete poliitikale.»[77] G. V. Tšitšerin märkis ka seda, et just eesti kommunistid juhtisid Nõukogude valitsuse tähelepanu Eestiga rahu saavutamise eeldustele, kuna seal rahu sõlmimist nõudsid laiad rahvahulgad ja isegi kodanlikes ringkondades esines tugev rahu pooldav vool.[78]

Arvestades kujunenud olukorda ning pidades silmas nii Nõukogude Venemaa huve kui ka Eesti töörahva revolutsioonilise võitluse perspektiive, pidasid Eesti bolševikud otstarbekaks likvideerida Eesti Töörahva Kommuuni tegevus ja soovitada Nõukogude valitsusel Eesti kodanlikule valitsusele rahu pakkuda.

19. juunil 1919 saatis Kommunistliku Partei Eesti Keskkomitee välismaa büroo VK(b)P Keskkomiteele kirja, mille koopia anti üle V. I. Leninile. Kirjas analüüsiti Eesti Töörahva Kommuuni lüüasaamise põhjusi, põhjendati selle tegevuse lõpetamise vajadust ja rõhutati, et Eesti nõukogude vabariik tuleks taastada sisemise revolutsiooni tulemusena. Samas märgiti: kui Punaarmee läheneb Eesti piirile, oleks soovitav, et Nõukogude valitsus pakuks Eesti valgete valitsusele rahu ning juhul, kui viimane lõpetab aktiivse sõjategevuse, ei tuleks Eestisse tungida.[79]

Ka eesti kodanlikud riigitegelased ise astusid samme nii V. I. Lenini kui ka teiste Nõukogude ametiisikutega kontakti loomiseks ning rahuküsimuse arutamiseks. Tähelepanu väärivad näiteks V. I. Lenini ja G. V. Tšitšerini läbirääkimised Eesti kodanliku valitsuse usaldusmehe, ühiskonnaja koolitegelase professor W. Goode'iga. Viimane sõitis Eesti diplomaadi A. Piibu õhutusel 1919. aasta suvel Eestisse, kohustudes tegema 1000-naelase tasu eest liberaalse ajalehe «Manchester Guardiani» veergudel propagandat «Eesti kasuks». Kuna W. Goode tundis suurt huvi Nõukogude Venemaa olude vastu, siis saatsid Eesti võimud ta Pihkva kandis läbi rinde ülesandega sondeerida Nõukogude juhtivate riigitegelaste seisukohti rahu sõlmimise küsimuses. W. Goode'i ja V. I. Lenini jutuajamisel puudutatigi Nõukogude Venemaa ja piiririikide vahekorda. On teada, et W. Goode

[77] *Г. В. Чичерин*, Статьи и речи по вопросам международной политики, lk. 282.

[78] Sealsamas, lk. 136.

[79] *А. Лийман, Э. Маттизен*, Логика истории. 50 лет со дня рождения Эстляндской Трудовой Коммуны. Таллин, 1968, lk. 146.

tutvustas Nõukogude juhtivatele riigimeestele Eesti valitsuse mõningaid seisukohti, eriti soovi luua neutraalne tsoon kodanliku Eesti ja Nõukogude vägede vahel.

31. augustil tegi Nõukogude valitsus kodanliku Eesti valitsusele ettepaneku alustada rahuläbirääkimisi Eesti riigi iseseisvuse tunnustamise alusel.[80]

Mitmed V. I. Lenini mõtteavaldused ei jäta kahtlust, et ta pidas just Eestit nõrgaks lüliks sotsialismimaa vaenlaste rindes, kellega rahu sõlmides Nõukogude riigil õnnestub läbi murda imperialistide organiseeritud blokaadirõngast. V. I. Lenini ettekandes Ida rahvaste kommunistlike organisatsioonide II ülevenemaalisel kongressil 22. novembril 1919,[81] partei Keskkomitee poliitilises aruandes VK(b)P VIII ülevenemaalisele kongressile 2. detsembril 1919,[82] aruandes Ülevenemaalise Kesktäitevkomitee ja Rahvakomissaride Nõukogu tööst Ülevenemaalise Kesktäitevkomitee VII koosseisu esimesel istungjärgul 2. veebruaril 1920[83] ja mujalgi on sügavalt analüüsitud kodanliku Eesti poliitikat Nõukogude Venemaa suhtes ning tõstetud esile need tegurid, mis viisid lõppkokkuvõttes rahu sõlmimisele kahe riigi vahel. See analüüs ei haara üksnes sündmuste ja nähtuste välist pealispinda, vaid on jõudnud nende juurteni. V. I. Lenini kõned ja artiklid aitavad ajaloolastel kujukamalt mõista kodanliku Eesti rahvusvahelise olukorra kogu keerukust ja vastuolulisust välismaise sõjalise interventsiooni ja Kodusõja päevil.

Eesti valitsevad kodanlikud ringkonnad vihkasid nõukogude võimu juba oma klassihuvide tõttu ning olid seepärast valmis kaasa aitama tema kukutamiseks Venemaal. Kodanlus kartis sotsialistliku naaberriigi püsimajäämist, mis oleks ka eesti proletariaadile olnud eeskujuks ja klassivõitlust õhutavaks teguriks. Lisaks sellele avaldasid imperialistid Eesti kodanlikule valitsusele ränka survet, et viimane rakendaks kõik oma jõud sõjaks Nõukogude Venemaa vastu. Samal ajal aga tuli Eesti kodanlikul valitsusel tõsiselt arvestada mitmeid tegureid, mis tegid aktiivse osavõtu Nõukogude-vastasest interventsioonist vägagi raskeks ja aitasid otsustavalt kaasa rahu saavutamisele. Ühe säärase mõjusa tegurina märkis V. I. Lenin rahvahulkade rahutahet Eestis ning töölisklassi aktiivset võitlust rahu eest. Kõige eredamaks näiteks rahvahulkade rahutahtest oli Eesti ametiühingute I kongress 30.—31. augustil 1919 Tallinnas, kus üksmeelselt nõuti rahu sõlmimist sotsialistliku naaberriigiga. Kuigi kodanlik valitsus ajas kongressi laiali, kasutades ettekäändena just selle nõude esitamist, ja tappis 25 aktiivsemat töölistegelast, jäi see ametiühingute kongress töölisklassi võimsaks tahteavalduseks. Kõnes Moskva tööliste ja punaarmeelaste parteitul konverentsil 3. septembril 1919 rõhutas V. I. Lenin asjaolu, et Eesti ametiühingute kongress oli nõudnud rahu sõlmimist Nõukogude Venemaaga.[84] Ta ütles: «Väike Eesti andis oma

[80] Документы внешней политики СССР. Т. II. М., 1958, lk. 242—243.
[81] Teosed, 30. kd., lk. 128—139.
[82] Sealsamas, lk. 146—164.
[83] Sealsamas, lk. 289—309.
[84] *V. I. Lenin*, Kõne Basmannõi, Leforti, Aleksejevi ja Sokolniki rajooni tööliste ja punaarmeelaste parteitul konverentsil 3. septembril 1919. Sealsamas, lk. 7.

parteitul ametiühingute konverentsil väärika vastuse tugevale Inglismaale, — Inglismaale, kes ähvardas meid neljateistkümne riigi liiduga.»[85]

Rahu saavutamisel kuulubki Eesti töölisklassile auväärne koht. Eriti sundis 1919. aasta sügisel toimunud Tallinna proletariaadi streigivõitlus valitsevaid ringkondi tõsiselt mõtlema rahuläbirääkimiste alustamisele.

1919. aasta oktoobris rõhutas V. I. Lenin, et massilised andmed kõnelevad Eesti talurahva rahutahtest.[86] Seega oli terav vastuolu laiade rahvahulkade tahte ja kitsa valitseva kildkonna poliitika vahel, mida V. I. Lenin tolleaegses Eestis täheldas ja Nõukogude valitsuse välispoliitika kujundamisel arvestas, olulisemaid rahu saavutamist mõjutavaid tegureid.

Teiseks oluliseks lüliks interventide leeri lõhestavas vastuolude ahelas oli antagonism imperialistlike suurriikide ja Nõukogudemaa väikeriikidest läänenaabrite vahel. «Nende katse mobiliseerida väikeriike meie vastu kukkus läbi sellepärast, et rahvusvahelise imperialismi huvide ja nende maade huvide vahel valitseb vastuolu,»[87] rõhutas V. I. Lenin.

Milles siis V. I. Lenin neid vastuolusid nägi? Eelkõige muidugi Eesti laiade rahvahulkade huvide ja imperialistlike suurriikide poliitika erinevuses. Imperialistid püüdsid Eesti sõjaväge ära kasutada kahurilihana nõukogude võimu kukutamiseks Venemaal, rahvamassid aga nõudsid otsustavalt interventsioonisõja lõpetamist.

Küllaltki tähelepandav antagonism ilmnes ka imperialistlike suurriikide ja Eesti valitsevate kodanlike ringkondade mõningate välispoliitiliste taotluste vahel. See vastuolu avaldus nii kodanliku Eesti iseseisvuse tunnustamise küsimuses suurriikide poolt kui ka imperialistide poliitikas Vene valgekaartlaste suhtes. V. I. Lenin märkis, et «igaüks neist väikeriikidest on juba omaenda turjal tunda saanud Entente'i käppa. Nad teavad, et kui prantsuse, ameerika ja inglise kapitalistid ütlevad: «Me garanteerime teile sõltumatuse» — siis tähendab see praktikas: «Me ostame teilt kokku kõik teie rikkuste allikad ja peame teid orjuses. Peale selle kohtleme me teid niisama ülbelt kui ohvitser, kes on tulnud võõrale maale valitsema ja spekuleerima ega soovi mitte kedagi arvestada.» Nad teavad, et pahatihti tähendab Inglise saadik niisuguses riigis rohkem kui ükskõik missugune sealne tsaar või parlament.»[88] Nende sõnadega ei iseloomustanud V. I. Lenin väga tabavalt mitte ainult Eesti ajaloo antud momenti, vaid ka 1920.—1930-ndate aastate Eesti ajalugu üldse. Tõsi küll, kodanluse teatud kildkonnale polnud midagi imperialistlikest riikidest sõltumise vastu, sest tugev seljatagune ühe või teise imperialistliku suurriigi näol aitas tugevdada kodanluse klassipositsioone proletariaadi revolutsioonilise liikumise vastu. Seepärast oligi kodanliku valitsuse poliitika avalikult imperialistidele võimaluste piirides vastutulelik. Neile pakuti Eesti maapõuevarasid, Londoni äriringkondadele lubati kontsessioone Eestis ning avaldati soovi, et Inglise laevastik jääks pidevamalt Balti vetesse.

[85] Sealsamas.
[86] *V. I. Lenin*, Л. Д. Троцкому. Полное собрание сочинений, т. 51, lk. 69.
[87] *V. I. Lenin*, VK(b)P VIII ülevenemaaline konverents. Teosed, 30. kd., lk. 152.
[88] Sealsamas.

Kodanluse natsionalistlik juhtkond aga pidi siingi arvestama rahvahulkade tahet. Paratamatult kajastus hulkade meeleolu valitsevates poliitilistes ringkondades, kus osalt püüti kinni pidada «iseseisvuse» illusioonidest ja seetõttu suhtuti kõhklevalt kodanliku Eesti liiga kaugele ulatuvasse majanduslikku ja poliitilisse allutamisse suurriikidele. Seepärast lisaski V. I. Lenin eeltoodule täie õigusega: «Ja kui väikekodanlikud demokraadid ei ole siiamaani suutnud nendest tõdedest aru saada, siis praegu sunnib tegelikkus neid sellest aru saama. Selgub, et imperialistide poolt riisutavate väikeriikide kodanlike ja väikekodanlike elementide suhtes oleme meie kui mitte liitlased, siis usaldusväärsemad ja väärtuslikumad naabrid kui imperialistid.»[89]

Iseloomustades kujukalt kodanliku Eesti ja imperialistlike suurriikide vahel kujunenud suhteid, ütles V. I. Lenin: «Meie jäime võitluses Entente'i vastu peale sellepärast, et Entente lootis väikestele rahvustele ja samal ajal tõukas nad enesest eemale.»[90] Teatavasti nägi kodanlik valitsus klassisõja ajal väga palju vaeva, et imperialistidelt Eesti kodanlikule riigile tunnustust välja kaubelda. Suurriigid eesotsas Inglismaa, Ameerika Ühendriikide ja Prantsusmaaga ei tahtnud algul sellest kuuldagi. Veel enam: nad pidasid Eesti edasise saatuse üle meelsamini nõu vene valgekaartlastega kui eesti kodanlusega. See asjaolu põhjustas Eesti kodanlikes valitsusringkondades tõsist rahutust ja isegi rahulolematust imperialistlike suurriikide poliitika suhtes. V. I. Lenin mõistis seda asjaolu väga hästi. Näiteks aruandekõnes Ülevenemaalise Kesktäitevkomitee istungjärgul 2. veebruaril 1920 juhtis ta tähelepanu sellele, et Nõukogude valitsuse kätte on langenud mitmed valgekaartlaste dokumendid, mis paljastasid imperialistlike suurriikide poliitikat kodanlike piiririikide, eriti Eesti suhtes. Ühes telegrammis näiteks räägiti Ameerika Ühendriikide valitsuse instruktsioonist Ameerika komissarile «Balti provintsides», kus muu seas nähti ette, et «tema käitumine ei tohi sisendada kohalikule elanikkonnale lootusi, et Ameerika valitsus võiks olla nõus toetama separatistlikke liikumisi, mis lähevad autonoomiast kaugemale. Vastupidi, Ameerika valitsus loodab, et Baltimaade elanikkond abistab oma vene vendi nende üldriiklikus töös.»[91] «Siin on kõik need dokumendid,» tähendas V. I. Lenin, «mis me avaldame ja mis kujukalt näitavad, kuidas käis võitlus Eesti ümber, kuidas Entente koos Koltšaki, Ameerika, Inglismaa ja Prantsusmaaga avaldasid kõik Eestile survet, et aga ei sõlmitaks rahu bolševikega, ja kuidas bolševikud, kes lubasid territoriaalseid järeleandmisi ja garanteerisid iseseisvuse, saavutasid selles võistluses võidu.»[92]

Palju tähelepanu pööras V. I. Lenin piiririikide ja vene valgekaartlaste vahekorra analüüsile. On üldiselt teada, kui maruvaenulikult vene valgekaartlased suhtusid kodanliku Eesti ja teiste Balti riikide iseseisvusesse. Balti riikide lahkulöömisest Venemaast ei tahtnud kuulda ei

[89] Sealsamas.
[90] *V. I. Lenin*, VII ülevenemaaline nõukogude kongress 5.—9. detsembril 1919. Sealsamas, lk. 191.
[91] Sealsamas, lk. 294.
[92] Sealsamas, lk. 296.

mustasajalastest reaktsionäärid ega vene kodanliku «demokraatia» esindajad. Seepärast rõhutaski V. I. Lenin piiririikide kohta: «. . . . igaüks neist riikidest on pärast möödunud imperialistlikku sõda paratamatult kahevahel küsimuses, kas neil on praegu mõtet võidelda bolševike vastu, kui teiseks võimupretendendiks Venemaal, pretendendiks, kes annab alust pidada teda soliidseks, on ainult Koltšak või Denikin, s. o. vana imperialistliku Venemaa esindajad, et aga Koltšak või Denikin on siin vana Venemaa esindajaiks, selles pole kahtlust.»[93] Teisal kriipsutas V. I. Lenin alla: «. . . . väikeriigid ei saa ühineda võitluseks bolševike vastu, kuna nad kardavad, et nende endi võidu ja Denikini samaaegse võidu korral taastatakse Vene impeerium, kes nagu ennegi ei lase väikerahvaid elada.»[94] Seega juhtis V. I. Lenin tähelepanu Eesti ja teiste väikeste piiririikide kodanluse paradoksaalsele olukorrale: just Nõukogudevastase võitluse «võidukas lõpp» oleks tähendanud lõppu ka nendele kodanlikele riikidele endile.

Eriti keerukaks muutus kodanliku Eesti ja vene valgekaartlaste vahekord 1919. aasta sügisel Judenitši teise sõjakäigu päevil. Kuigi nii kodanliku armee sõdurid kui ka laiad rahvahulgad nõudsid rahu sõlmimist ning toimus isegi üsna intensiivne pinna sondeerimine rahuläbirääkimiste alustamiseks, nõudsid imperialistide esindajad kategooriliselt, et kodanliku Eesti väed toetaksid Judenitši vägesid.

Eesti valitsev natsionalistlik kildkond püüdis oma klassipositsiooni tõttu nii palju kui võimalik osa võtta Nõukogude-vastasest võitlusest. Kui ohtlik see oli Nõukogude võimule, sellele juhtis V. I. Lenin korduvalt tähelepanu. Kõnes Presnja rajooni tööliste ja punaarmeelaste parteitul konverentsil 24. jaanuaril 1920 ütles ta näiteks: «Pole mingit kahtlust, et kõige vähemast Soome abist või — natuke rohkem — Eesti abist oleks olnud küllalt, et otsustada Petrogradi saatus.»[95] Ja rõhutas teisal: «Kui kõik need väikeriigid oleksid meie vastu välja astunud . . . . , siis pole vähimatki kahtlust, et me oleksime saanud lüüa.»[96] V. I. Lenin juhtis tähelepanu sellele, et hoolimata imperialistide survest ei võtnud väikeriigid aktiivselt osa Judenitši sõjakäigust. Sõltudes Antantist, ei julgenud nad sellest ka otseselt keelduda, vaid kasutasid venitamise, äraootamise taktikat.[97]

Teatavasti andis kodanliku Eesti väejuhatus Judenitši pealetungi toetamiseks vaid paar löögiväeosa. Isegi kodanlikud autorid tunnistavad, et Loodearmee toetamine oli sõjaväes äärmiselt ebapopulaarne, et üks pataljon keeldus rindele minemast jne.[98]

[93] *V. I. Lenin*, VK(b)P VIII ülevenemaaline konverents 2.—4. detsembril 1919. Sealsamas, lk. 151—152.
[94] *V. I. Lenin*, Kõne Presnja rajooni tööliste ja punaarmeelaste parteitul konverentsil 24. jaanuaril 1920. Sealsamas, lk. 277.
[95] *V. I. Lenin*, VK(b)P VIII ülevenemaaline konverents 2.—4. detsembril 1919. Sealsamas, lk. 151.
[96] *V. I. Lenin*, Ettekanne I ülevenemaalisel töötavate kasakate kongressil 1. märtsil 1920. Sealsamas, lk. 359.
[97] Sealsamas.
[98] *E. Laaman*, Eesti iseseisvuse sünd. Tartu, 1936, lk. 679.

V. I. Leninil oli seepärast täiesti õigus 1919. aasta oktoobris küsida: «Kas on kontrollitud, et eestlased sõdivad? Kas ei ole siin pettust? Kas ei lähe mitte Judenitšiga kaasa ainult valged eestlased (ohvitserid), kes moodustavad eestlaste hulgas tühise vähemuse?» [99] Ta toonitas, et Judenitši armee esialgset edu soodustas valgekaartlaste hea relvastuse ja muude tegurite kõrval ka alanud pinnasondeerimine rahuläbirääkimisteks: «Te teate, et meie ettepanekule alustada rahuläbirääkimisi on nii Läti, Leedu kui ka Eesti valitsus vastanud nõusolekuga. Ja on loomulik, et need viimased teated kutsusid meie vägedes esile kõhklusi, andsid meile lootust, et sõda jõuab lõpule.» [100]

Kui valgekaartlased Petrogradi lähistel puruks löödi, kirjutas V. I. Lenin: «Iga hinna eest jälitage taganevaid vägesid, pekske neid, ärge jätke neile mitte tundigi, mitte minutitki hingetõmbamise aega. Praegu me saame anda ja peamegi andma võimalikult tugeva löögi, et purustada vaenlane lõplikult.» [101]

Kui Punaarmee taganevate valgekaartlaste kannul 1919. aasta oktoobris lähenes Eesti piirile, tegi Trotski ettepaneku, et Punaarmee tungiks Judenitši vägede lõplikuks hävitamiseks Eestisse. Välisasjade rahvakomissar G. V. Tšitšerin oli selle vastu. Ta rõhutas, et Punaarmee sissetung Eestisse muudaks järsult kõikide väikerahvaste meeleolu, kellega Nõukogude riik juba läbirääkimisi peab või kavatseb pidada. [102] V. I. Lenin kiitis 22. oktoobril selle seisukoha heaks, kirjutades: «Minu arvates on Tšitšerinil õigus.» [103]

22. novembril märkis V. I. Lenin: «Me teame, et eestlased jätsid maha Judenitši väed, ja praegu on ajalehtedes käimas pöörane poleemika selle üle, et eestlased ei taha teda abistada, ja Soome, kuidas tema kodanlus seda tahtiski, ei andnud samuti Judenitšile abi.» [104]

Teatavasti viivitas Eesti kodanlik valitsus esialgu Judenitši väeosade saatuse otsustamisega ning Nõukogude valitsusel ja partei Keskkomiteel tuli V. I. Lenini osavõtul veel hiljemgi arutada Eestisse tungimise küsimust. [105]

Imperialistlike riikide plaanide kohta Eesti ärakasutamiseks võõrastes huvides kirjutas J. Poska, tookordne kodanliku valitsuse välispoliitika juhte: «Prantsuse valitsus tüürib sinna poole, et meie ise oma kätega enesele haua kaevaksime.» [106] V. I. Leninil oli täiesti õigus, kui ta ühes kõnes 9. veebruaril 1920 rõhutas: «Väikeriikide kodanlikud valitsused, kuigi nad bolševikke ei armasta, veendusid ometi, et bolševikud tahavad nendega heanaaberlikke suhteid, samal ajal kui need, kellega oli kindral Denikin

[99] *В. И. Ленин*, Л. Д. Троцкому. Полное собрание сочинений, т. 51, lk. 69.
[100] *V. I. Lenin*, Kõne rindele minevatele Sverdlovi ülikooli kuulajatele 24. oktoobril 1919. Teosed, 30. kd., lk. 60.
[101] *V. I. Lenin*, Tervitus Petrogradi töölistele. Sealsamas, lk. 96—97.
[102] *В. И. Ленин*, Л. Д. Троцкому. Полное собрание сочинений, т. 51, lk. 69.
[103] Sealsamas.
[104] *V. I. Lenin*, Ettekanne Ida rahvaste kommunistlike organisatsioonide II ülevenemaalisel kongressil 22. novembril 1919. Teosed, 30. kd., lk. 134.
[105] *В. И. Ленин*, Л. Д. Троцкому. Полное собрание сочинений, т. 51, lk. 80.
[106] Eesti NSV Oktoobrirevolutsiooni ja Sotsialistliku Ülesehituse Riiklik Keskarhiiv, f. 1622, nim. 1, s.-ü. 217, l. 3.

või mõni muu kindral, otsekohe pärast võitu kõik paberid väikerahvaste iseseisvuse kohta hävitaksid.» [107]

V. I. Lenin osutas ka vastuoludele valitsevate ringkondade endi leeris: «Kõigis meiega vaenujalal olevates riikides kasvavad meile sõbralikud jõud. Võtame väikesed riigid — Soome, Läti, Poola, Rumeenia. Kõik katsed luua seal suur- ja väikekodanluse koalitsioon meie vastu võitlemiseks on lõppenud krahhiga....» [108] Teatavasti sai just Eesti väikekodanlikele poliitikutele kõige enne selgeks, et parempoolsetes ringkondades ja sõjaväe juhtkonnas populaarne loosung «Sõda võiduka lõpuni!» oleks tegelikult nii või teisiti viinud Eesti kodanliku riigi likvideerimisele. Seepärast avaldas väikekodanlik ajakirjandus hoolimata sõjatsensuurist 1919. aasta sügisel rahulolematust valitsuse välispoliitikaga, nõudes Nõukogude Venemaaga rahu sõlmimist ka ilma imperialistide nõusolekuta, Judenitši armeega koostöö lõpetamist jne.

VIII nõukogude kongressi ajajärgul valminud töödes tegi V. I. Lenin kokkuvõtteid Kodusõja ajast ja analüüsis eelkõige neid tegureid, mis viisid selleni, et Nõukogudemaal õnnestus tagasi lüüa mitme suurriigi sõjaline interventsioon. Töölisklassi ja talurahva liidu ning revolutsioonilise patriotismi kõrval seadis ta nende tegurite reas kolmandale kohale imperialismisisesed vastuolud Antanti-riikide endi vahel. [109] Seejuures käsitles ta imperialismisiseseid vastuolusid nii üldises plaanis kui ka konkreetselt seoses Eestiga. Rääkides vastuoludest, mis aitasid kaasa rahu teokssaamisele kodanliku Eesti ja Nõukogude Venemaa vahel, ütles V. I. Lenin: «Kuna Entente'i suurriigid on üksteise suhtes liiga vaenulikud, siis ei saa nad ühineda võitluseks nõukogude võimu vastu. Saksamaa haub kättemaksu Prantsusmaale röövelliku Versailles' rahu eest, Prantsusmaa ässitab meie kallale Poolat, Inglismaa aga lubab Eestil rahu sõlmida, peaasi et see Eesti oleks kaubavahetuses Inglismaaga.» [110] Esialgu oli Suurbritannia valitsus kategooriliselt rahu sõlmimise vastu Nõukogude Venemaa ja Eesti vahel, kuid pärast Judenitši sõjakäigu kokkuvarisemist asus ta selles küsimuses neutraalsele seisukohale, vastandina Prantsusmaale ja Ameerika Ühendriikidele. Üldiselt aga olid imperialistlikud ringkonnad — Prantsuse ja Ameerika Ühendriikide valitsused ja sõjakad elemendid inglise kodanluse ridadest — rahu sõlmimise vastu. Et kodanlik Eesti sõlmis rahu Antanti-riikide nõusolekuta ja et imperialistid püüdsid seda takistada, sellele juhtis tähelepanu Lenin mitmel korral. [111]

Rahulepingu sõlmimist Nõukogude Venemaa ja kodanliku Eesti vahel soodustas ka piiririikide monoliitse Nõukogude-vastase ühisrinde puudu-

[107] *V. I. Lenin*, Kõne Blaguše-Leforti rajooni parteitul konverentsil 9. veebruaril 1920. Teosed, 30. kd., lk. 322.
[108] *V. I. Lenin*, Ettekanne vabariigi sise- ja välisolukorra kohta VK(b)P Moskva konverentsil 12. juulil 1919. Ajalehes avaldatud kokkuvõte. Teosed, 29. kd., lk. 456.
[109] Vt. Очерки истории исторической науки в СССР, IV, lk. 114—115.
[110] *V. I. Lenin*, Kõne Presnja rajooni tööliste ja punaarmeelaste parteitul konverentsil 24. jaanuaril 1920. Teosed, 30. kd., lk. 277.
[111] *V. I. Lenin*, Ettekanne I ülevenemaalisel töötavate kasakate kongressil 1. märtsil 1920. Teosed, 30. kd., lk. 361; Kõne VK(b)P IX ülevenemaalisel konverentsil 22. septembril 1920. Teosed, 31. kd., lk. 245; Meie välis- ja siseolukord ning partei ülesanded. (Kõne VK(b)P Moskva kubermangu konverentsil 21. novembril 1920.) Sealsamas, lk. 374 jm.

mine. Teatavasti taotles Eesti valitsus alates 1919. aasta sügisest vägagi aktiivselt nn. Balti liidu loomist, et eelkõige Nõukogude Venemaa suhtes teostada kooskõlastatud poliitikat. 1920. aasta jaanuaris Helsingis toimunud Balti riikide, Soome ja Poola konverentsil selgus lõplikult, et Eesti valitsusel ei õnnestu rahu sõlmimise küsimuses naabritega ühiseid seisukohti välja töötada. Just Helsingi konverents ja samal ajal Nõukogude-vastase blokaadi lõpetamine Antanti-riikide poolt 16. jaanuaril 1920 oli viimaseks tõukeks, mis viis 2. veebruaril 1920 Tartus rahulepingu allakirjutamisele Nõukogude Venemaa ja kodanliku Eesti vahel.

Kodanlik Eesti langes imperialistide poolt organiseeritud Nõukogude-vastasest rindest välja kõige enne. Sellel faktil on suur põhimõtteline tähtsus. Rahu kodanliku Eestiga ennustas, et teisedki riigid peavad varem või hiljem sedasama teed minema. Just selles mõttes rääkiski V. I. Lenin Tartu rahu maailma-ajaloolisest tähtsusest ja nimetas rahu kodanliku Eestiga suureks võiduks imperialismi üle: «Ma ütlen, et sellel võidul on hiiglasuur ajalooline tähtsus, sest see on saavutatud ilma vägivalla tarvitamiseta, see võit saavutati ülemaailmse imperialismi üle, võit, tänu millele bolševikud võidavad kogu maailma poolehoiu.» [112] V. I. Lenin oli kindel, et sellele esimesele rahule järgnevad teised.[113] Kodanliku Eestiga rahu sõlmimise faktist tegi V. I. Lenin väga tähtsa järelduse kogu Nõukogude Venemaa edasise välispoliitika kohta: «Kui meie, olles proletaarne organisatsioon, Nõukogude vabariik, sõlmime rahu, tegutseme rahu vaimus kodanlike valitsuste suhtes, kes on suurte imperialismi magnaatide suhtes rõhutud olukorras, siis tuleb siit teha järeldus, milliseks peab kujunema meie rahvusvaheline poliitika.» [114] Ja edasi: «Meie seame endile praegu peaülesandeks: võita ekspluateerijad ja tõmmata enda poole need, kes kõiguvad, — see on ülemaailmne ülesanne. Kõikuvate hulka kuulubki terve rida kodanlikke riike, kes kui kodanlikud riigid meid vihkavad, teisest küljest aga, olles riikideks, keda rõhutakse, eelistavad meiega rahu. Sellega seletubki see rahu, mis sõlmiti Eestiga.» [115]

V. I. Lenin käsitles Tartu rahu ja suhteid riikide vahel, lähtudes oma imperialismiteooriast. Ta rõhutas, et imperialismi epohhil sõltub enamik maailma maadest ja rahvastest ekspluateerivate maade vähemikust. Nõukogude valitsuse eesmärgiks on võita ekspluateeritavate maade usaldus ja sümpaatia, mida on võimalik teha ainult sõjast ja igasugusest vägivallapoliitikast loobumisega.[116]

Rahu Eestiga nimetas V. I. Lenin korduvalt suureks võiduks, mis Nõukogude targa välispoliitika tulemusena saavutati kapitalistliku maailma interventsioonipoliitika üle. Samal ajal aga juhtis ta tähelepanu eesti kodanluse liialdatud ja ebaõiglastele nõudlustele Nõukogude Vene-

[112] *V. I. Lenin*, Aruanne Ülevenemaalise Kesktäitevkomitee ja Rahvakomissaride Nõukogu tööst Ülevenemaalise Kesktäitevkomitee VII koosseisu esimesel istungjärgul 2. veebruaril 1920. Teosed, 30. kd., lk. 296.

[113] *V. I. Lenin*, Kui juba sõda, siis olgu nagu sõjas. Sealsamas, lk. 319.

[114] *V. I. Lenin*, Aruanne Ülevenemaalise Kesktäitevkomitee ja Rahvakomissaride Nõukogu tööst Ülevenemaalise Kesktäitevkomitee VII koosseisu esimesel istungjärgul 2. veebruaril 1920. Sealsamas, lk. 296.

[115] Sealsamas, lk. 296—297.

[116] Sealsamas, lk. 291—292.

maa vastu. Kuigi rõhuv enamik neist nõudmistest lükati tagasi, loovutati Eestile ometi teatav maa-ala, kus venelastest elanikkond oli enamuses. Seoses sellega märkis Lenin: «. . . tegime rea territoriaalseid järeleandmisi, niisuguseid järeleandmisi, mis täielikult ei vastanud rangele kinnipidamisele rahvuste enesemääramise printsiibist. . . .» [117] Teisal märkis ta, et Eestiga rahu sõlmimiseks nõustuti isegi materiaalsete ohvritega,[118] et Eestile tehti tohutu suuri järeleandmisi ning nõustuti isegi kontsessioonidega.[119] Üldiselt hindas Lenin Tartu rahulepingut kui demokraatlikku.[120]

Oma hinnangutes Tartu rahule lähtus V. I. Lenin sotsialismi kindlustamise ja ülesehitamise vajadustest ning nägi rahulepingus vahendit, mis aitab kaasa Nõukogude Venemaa majandusliku olukorra paranemisele. 24. jaanuaril 1920 ütles Lenin: «Ja me sõlmime rahu Eestiga, mis juba annab meile blokaadi faktilise läbimurdmise isegi sel juhul, kui blokaadi formaalne lõpetamine osutub ainult pettuseks.» [121] 5. veebruaril väitis ta, et see rahu on aken Euroopasse, mille kaudu meil avaneb võimalus alustada kaubavahetust Läänemaadega,[122] ja rõhutas mõni päev hiljem: «Meil on juba raiutud aken Euroopasse, mida me püüame laialt kasutada.» [123] Lenini sõnadest selgub seega, et Nõukogude Venemaa kavatses laialdaselt kasutada kodanliku Eesti vahendust kaubavahetuses Lääne-Euroopaga, teiselt poolt aga oletas, et ka kodanlikul Eestil arenevad Nõukogude Venemaaga tugevad majanduslikud sidemed. Teatavasti oligi Eestil pärast Tartu rahu sõlmimist transiidimaana vägagi suur osatähtsus kaubavahetuses Nõukogude Venemaa ja kapitalistliku maailma vahel.

V. I. Lenin juhtis tähelepanu ka sellele, et pärast rahu sõlmimist toimub Eesti proletariaadi klassivõitlus uutes ja soodsamates tingimustes, ning rõhutas: «Eesti elab üle Kerenski võimu taolise perioodi, töölised hakkavad jõudma arusaamisele, et nende asutavat kogu pakkuvad juhid, kes rüüstasid ametiühingud ja tapsid 20 kommunisti, on alatud, töölised kukutavad varsti selle võimu ja loovad Nõukogude Eesti, kes sõlmib meiega uue rahulepingu.» [124]

■

Oktoobrirevolutsiooni, välismaise sõjalise interventsiooni ja Kodusõja ajalool on V. I. Lenini käsitluses eriline koht. Vaadeldes neid sündmusi dialektiliselt, peatus V. I. Lenin paljudel Eesti ajaloo olulistel probleemi-

[117] Sealsamas, lk. 293.

[118] *V. I. Lenin*, Vastus Inglise ajalehe «Daily Express» korrespondendi küsimustele. Sealsamas, lk. 340.

[119] *V. I. Lenin*, Vastus Ameerika ajalehe «New York Evening Journal» korrespondendi küsimustele. Sealsamas, lk. 339.

[120] *V. I. Lenin*, Aruanne Ülevenemaalise Kesktäitevkomitee ja Rahvakomissaride Nõukogu tööst Ülevenemaalise Kesktäitevkomitee VII koosseisu esimesel istungjärgul 2. veebruaril 1920. Sealsamas, lk. 293.

[121] *V. I. Lenin*, Kõne Presnja rajooni tööliste ja punaarmeelaste parteitul konverentsil 24. jaanuaril 1920. Sealsamas, lk. 277.

[122] *V. I. Lenin*, Kõne Moskva sõlme raudteelaste konverentsil 5. veebruaril 1920. Sealsamas, lk. 317.

[123] *V. I. Lenin*, Kõne Blaguše-Leforti rajooni parteitul konverentsil 9. veebruaril 1920. Sealsamas, lk. 322.

[124] *V. I. Lenin*, Kõne Presnja rajooni tööliste ja punaarmeelaste parteitul konverentsil 24. jaanuaril 1920. Sealsamas, lk. 280.

del, sõlmküsimustel ja sündmustel. Seejuures ei ole tegemist juhuslike seisukohavõttudega, vaid kokkuvõttes põhjaliku ja mitmekülgse Eesti ajaloo kõnesoleva perioodi kõige olulisemate probleemide käsitlusega. Koos leninliku imperialismiteooriaga, õpetusega sotsialistliku revolutsiooni võidu võimalikkusest ühel eraldi võetud kapitalistlikul maal ning proletariaadi revolutsioonilise töölispartei ja rahvahulkade osast ajaloos kujutab V. I. Lenini käsitlus Oktoobrirevolutsioonist ja Kodusõja sündmustest Eestis võrdlemisi terviklikku marksistlikku üldistust ning moodustab säärasena ühe olulise komponendi nende aastate sündmusi käsitlevas eesti ajaloo historiograafias.

Endel Laul

LENINI-TEMAATIKA EESTI AJALOOKIRJANDUSES

Laia avalikkuse tähelepanu nii kogu maailmas kui ka Eestis pöördus V. I. Lenin-Uljanovile kui ajaloolisele isikule pärast Veebruarirevolutsiooni. Bolševistlik ajakirjandus tõi rõõmustavaid teateid tema teelolekust, jõudmisest Petrogradi, avaldas tööliskollektiivide tervitusi tema tagasisaabumise puhul, tõi hiljem teateid tema esinemistest koosolekutel, nõupidamistel, avaldas tema elu ja revolutsioonilist tegevust tutvustavaid ülevaateid. Samasisulisi kirjutisi ja Lenini artikleid, mis tollal kandsid allkirja N. Lenin, avaldati 1917. aasta kevadel ja suve hakul küllalt palju ka Eesti bolševike häälekandjas «Kiir». Samal ajal vallandas kodanlik ja väikekodanlik ajakirjandus tema vastu laimukampaania, tembeldades ta Saksa agendiks.

Juulisündmuste ajal, kui Ajutine Valitsus, keda teatud osa elanikkonnast pidas ikka veel demokraatlikuks, rüüstas kogu Venemaal bolševike organisatsioone, andis käsu V. I. Lenini vahistamiseks ja alustas tema intensiivset jälitamist, kerkis tema nimi uuesti avalikkuse tähelepanu keskpunkti. Kõigest sellest, samuti V. I. Lenini põrandaalla minemisest, tõid teateid nii bolševistlik («Kiire» järglane «Tööline», samuti «Maatamees» ja teised ajalehed) kui ka väikekodanlik ja isegi kõige parempoolsem, kõige reaktsioonilisem ajakirjandus.

Kaaluka poliitikategelasena, kellest tahes-tahtmata avalikult nii palju kõneldi, jättis V. I. Lenin neil päevil tugeva jälje rahvahulkade teadvusse.

Oktoobrirevolutsiooni päevil teatasid tuhanded telegrammid ja ajalehed V. I. Lenini saamisest Nõukogude Venemaa kui esimese sotsialistliku riigi valitsuse juhiks — Rahvakomissaride Nõukogu esimeheks — ja sellest, mida see valitsus ennenägematu sotsiaalse pöörde teostamiseks ette võttis.

Suure Sotsialistliku Oktoobrirevolutsiooni ja Kodusõja aastail ilmus bolševistlikus ajakirjanduses V. I. Lenini elulugusid, fotosid, teda kujutavate kunstiteoste reproduktsioone jne. Eesti bolševistlikus ajakirjanduses avaldati esimene V. I. Lenini elulugu 1917. aasta aprillis,[1] üks järgmisi koos pildiga 1919. aastal «Klassivõitluses».[2] 1920. aastal ilmus V. I. Lenini 50. sünnipäeva puhul H. Pöögelmanni sulest ülevaade tema elust.[3] Need esimesed kirjutused V. I. Leninist eesti keeles tutvustasid teda Eesti töörahvale kui erakordset ajaloolist isikut. Hiljem on eesti keeles ilmunud taolisi, aga ka hoopis põhjalikumalt Lenini isikut ja tema teoreetilist pärandit tutvustavaid kirjutusi loendamatult palju.

[1] Lenin Viktor Tshernovi valgustusel. «Kiir» 20. apr. 1917.

[2] V. Uljanov-Lenin (joonis allkirjaga). «Klassivõitlus» 1919, nr. 1/2, lk. 1; Uljanov-Lenin (Allkirjastamata elulooline ülevaade.) Sealsamas, lk. 10.

[3] H. P[öögelmann], Vladimir Iljitsch Uljanov (N. Lenin). (Sai 22/10. aprillil 50 aastat vanaks.) «Klassivõitlus» 1920, nr. 3-4-5, lk. 26—28.

Niipalju sellest, kuidas V. I. Lenin sai tuttavaks Eesti töörahva laiematele hulkadele. Käesoleva artikli põhieesmärgiks aga on anda ülevaade uurimustest V. I. Lenini kontaktide kohta Eestiga, mis kujutab endast omaette historiograafilist, meie rahva ajaloo seisukohalt vägagi huvitavat teemat. Ühtlasi peatutakse lühidalt V. I. Lenini ajalooalase pärandi tutvustamisel eesti lugejale.

Eesti autorite huvi V. I. Lenini teoreetilise, sealhulgas tema ajalooalase pärandi vastu, ühtlasi selle sihiteadliku propageerimise algus ulatub tagasi 1920.—1930-ndatesse aastatesse. Seda pärandit uurima, omandama, lahti mõtestama ja eestlasest lugejale tutvustama hakkasid Nõukogude Venemaal tegutsevad eesti kommunistid-revolutsionäärid, samuti kodanlikus Eestis põrandaall tegutsevad juhtivad parteitöötajad.

V. I. Lenini ideelis-teoreetilist pärandit tutvustatakse õige mitmest aspektist mitmetes Hans Pöögelmanni ja teiste artiklites.[4] Paljudes neis käsitletakse rahvusküsimust ja proletaarset internatsionalismi ajaloo aspektist, ulatuslikult vaadeldakse ka revolutsioonide ja revolutsioonilise liikumise ajaloo teoreetilisi probleeme.[5] Tutvustatakse V. I. Lenini seisukohti näiteks Vene esimest kodanlik-demokraatlikku revolutsiooni kandnud jõudude küsimuses,[6] tema imperialismiteooriat,[7] räägitakse temast kui relvastatud ülestõusu strateegist ja taktikust,[8] samuti teoreetikust (eeskätt 1920. aastal ilmunud töö ««Pahempoolsuse» lastehaigus kommunismis» põhjal).[9] Revolutsioonilise liikumise teooria probleemid on tihedalt seotud bolševismi ja Kommunistliku Partei ajaloo küsimustega. Sellistena käsitlevad neid oma artiklites ka R. Vakmann, O. Rästas jt.[10]

Üheks varasemaks Lenini-teemaliseks, ajalooteaduse ajaloos väga arvestatavaks kirjutiseks on H. Pöögelmanni artikkel «Lenin ja töölisteliikumine Eestis»,[11] mis ilmus V. I. Lenini surma puhul 1924. aasta jaanuaris. Selles ajalehe kohta küllaltki pikas artiklis tutvustatakse 1907. aasta suvest pärinevat V. I. Lenini seisukohavõttu VSDTP Eesti organisatsioonide ülemaalise Terijoe konverentsi resolutsioonide kohta. H. Pöögelmann märgib: «Võib olla, oli see esimene juhtumine, kus sm. Lenin — avalikult

[4] Näit. *H. Pöögelmann*, V. I. Lenin Venemaa majanduslises elus. «Edasi» 5. veebr. 1924; *H. Pöögelmann*, Lenin ja Marx. «Edasi» 21. jaan. 1925; *S. Allermann*, Marksistlik-leninline riigiõpetus. «Klassivõitlus» 1933, nr. 155—156, lk. 85—102; *N. Karotamm*, Lenin kui teoreetik. «Klassivõitlus» 1934, nr. 1. lk. 3—7.

[5] *A. Leetsmann*, Vladimir Iljitsh ja rahvusküsimus Venemaal. «Edasi» 27. jaan. 1924; *R. Vakmann*, Lenin ja rahvusküsimus. «Edasi» 21. jaan. 1925; *J. Koit*, Leninismi alusel proletariaadi ühtsusele. «Klassivõitlus» 1936, nr. 1, lk. 37—47.

[6] *A. Hansov*, Lenin ja revolutsiooni kandvad jõud 1905. a. «Edasi» 22. jaan. 1925.

[7] Lenina õpetus proletaarsest revolutsioonist. Kapitalismi küpsus proletaarseks revolutsiooniks. «Klassivõitlus» 1931, nr. 131—132, lk. 32—40; nr. 133—134, lk. 19—27; nr. 135—136, lk. 42—50; nr. 138, lk. 25—26.

[8] *K. M.*, Lenin kui sõjariistus ülestõusu strateeg ja juht. «Klassivõitlus» 1929, nr. 103—104, lk. 29—38.

[9] *R. Isak*, Lenin ja Oktoobrirevolutsioon. «Edasi» 21. jaan. 1925.

[10] Vt. *R. V[akmann]*, Trotskismus ja leninismus. «Klassivõitlus» 1924/1925, nr. 48, lk. 22—24; «Klassivõitlus» 1925, nr. 49, lk. 15—16; *O. R[ästas]*, Enamluse organisatsioonilised põhimõtted. «Klassivõitlus» 1929, nr. 103—104, lk. 3—10.

[11] «Edasi» 27. jaan. 1924.

vähemalt — Eesti töölisliikumist arvustas.»[12] Konstateerinud, et «V.S.-D.T.P. keskkohal seistes ja liikumise laineid üle maa silmas pidades ei läinud Eesti töörahvahulkade võitlus ka järgnevatel aastatel tähelepanematult Lenini silmist mööda», käsitleb ta leninlikult Tallinna ja Eesti [illegible] Oktoobripöörde ettevalmistamise plaanides 1917. aasta suvel, Eesti kodanluse ja väikekodanlike parteide rahvusliku reetmise poliitikat, Lenini poolt tõstatatud iseseisva Eesti nõukogude rahvusvabariigi väljakuulutamise küsimuse omaaegset otsustamist, 1918. aasta Saksa okupatsiooni ning sellele järgnenud veriseid sündmusi Eestis kuni Lenini surmani.

H. Pöögelmann oli esimene, kes leninlikult vaatles mitmeid bolševismi ja töölisliikumise ajaloo olulisi momente Eestis. Hilisemad uurimistööd ei ole H. Pöögelmanni seisukohti neis küsimustes sisuliselt korrigeerinud, vaid ainult täiendanud.

■

Ulatuslikumalt hakkas eesti keeles ilmuma kirjandust V. I. Lenini kohta pärast nõukogude võimu taaskehtestamist Eestis 1940. aastal ja veelgi enam pärast Suure Isamaasõja võidukat lõppu.

1947. aastal tegi J. Sepp (D. Rudnev) katse süstematiseerida ja anda esmakordselt terviklikum ülevaade V. I. Lenini vaadetest Eesti ajaloole.[13] Tuues ajalookirjanduses seni avaldamata andmeid elavast huvist, mida V. I. Lenin osutas Eesti vastu nii Oktoobri-eelsel ajajärgul kui ka Oktoobrirevolutsiooni ajal ja pärast seda, tutvustab ta V. I. Lenini hinnangut VSDTP Eesti organisatsioonide Terijoe konverentsi resolutsioonidele Riigiduuma küsimuses,[14] analüüsib seoses Eesti ajaloo mõningate nähtustega V. I. Lenini vaateid rahvusküsimusele ning käsitleb üksikasjalikumalt tema sõnavõtte ja iseloomustusi Eesti ajaloole Oktoobrirevolutsiooni ettevalmistamisest kuni Tartu rahuni (1920). Nagu enamasti kõigis tolleaegsetes taolistes käsitlustes on siingi kohati J. V. Stalini isiku rõhutamisega liialdatud.

1940-ndatel aastatel jätkati juba sõjaeelsetel aastakümnetel uurijate tähelepanu köitnud sotsiaaldemokraatliku liikumise algusajajärgu probleemide uurimist. I. Kurtšavov avaldas eesti ja vene keeles 1947. aastal mälestustele, kirjandusele ja arhiiviallikatele rajaneva populaarse lühiuurimuse V. I. Lenini võitluskaaslase, järjekindla iskralase M. I. Kalinini revolutsioonilisest tegevusest ja esimeste sotsiaaldemokraatlike ringide ning VSDTP Tallinna Komitee rajamisest. Ümbertöötatuna avaldati see uuesti eesti keeles 1957. aastal ja vene keeles 1958. aastal.[15]

[12] Sealsamas. Selles käesoleva teema seisukohalt huvipakkuvas küsimuses ei ole kogu hilisem ajaloouurimine suutnud midagi täpsustavat välja selgitada.

[13] *J. Sepp*, Lenin Eestist. «Eesti Bolševik» 1947, nr. 8, lk. 38—49.

[14] Seda küsimust oli D. Rudnev põhjalikumalt käsitlenud veidi varem ilmunud artiklis, kus ta vaatleb leninliku strateegia ja taktika (bolševismi) esimesi ajaloolisi võite menševismi üle. (Vt. *J. Sepp* [D. Rudnev], 40 aastat Terijoki konverentsist. «Eesti Bolševik» 1947, nr. 1/2, lk. 102—108.)

[15] *I. Kurtšavov*, M. I. Kalinin Tallinnas. Tallinn, 1957. 68 lk.; *И. Курчавов*, М. И. Калинин в Таллине. Таллин, 1958. 72 lk.

Lenini-temaatikat revolutsioonilise liikumise tõusu ajajärgust arendas märgatavalt edasi M. Laosson, kes käsitles leninlikku «Pravdat» ja Eesti töölisliikumist.[16] Neil ja hilisematelgi aastatel V. I. Lenini üheks lähedasemaks võitluskaaslaseks olnud G. I. Petrovski mälestused tema sõidust V. I. Lenini ülesandel 1914. aasta märtsis Tallinna kirjutas 1947. aastal üles ja avaldas ajalehes «Sovetskaja Estonia» [17] juba tol ajal Lenini-temaatika vastu huvi tundnud ajakirjanik D. Rudnev.

Leninlike ajakirjanduslike traditsioonide uurimiseks samast ajajärgust hakati kasutama ka ajakirjanduslikke algallikaid, 1912.—1914. aastate «Kiirt» ja «Pravdat».[18]

1940-ndate aastate lõpul käsitles A. Nugis Lenini õpetust talurahvast kui proletariaadi liitlasest, G. Naan aga andis ajaloolis-filosoofilise ülevaate Lenini ideede võidukäigust.[19]

1950-ndate aastate alguseks olid Nõukogude Eesti ajaloolased läbi teinud küllaltki põhjaliku, süsteemipärase leninliku koolituse. Nad olid kollektiivselt välja töötanud marksistlik-leninliku Eesti NSV ajaloo ja Eestimaa Kommunistliku Partei ajaloo periodiseeringu, A. Vassaril oli valminud esimene Eesti ajaloo marksistlik loengukursus Tartu Riiklikus Ülikoolis, töötati mitmete uute, nende hulgas ka Lenini-temaatikasse kuuluvate probleemide uurimisel. Ühise jõupingutuse viljana valmis eesti ja vene keeles üheköiteline ülevaateteos «Eesti NSV ajalugu»,[20] kus esmakordselt eesti ajalooteaduses süstemaatiliselt rakendati V. I. Lenini ajaloolis-teoreetilist pärandit ning kajastati tol ajal teada olnud V. I. Lenini kontakte Eestiga.

1950-ndate aastate keskpaigaks jõuti Eestiga seotud Lenini-temaatika uurimisel märkimisväärselt edasi sotsiaaldemokraatliku liikumise alguse, Terijoe konverentsi, mõnede 1912.—1914. aasta (peamiselt revolutsioonilise ajakirjanduse ajaloo) ning Oktoobrirevolutsiooni ja Kodusõja ajaloo küsimustes.

■

Ulatuslikum, rohkesti täpsustusi toonud ja mitmekülgsem Eestiga seotud Lenini-temaatika uurimine võttis hoogu pärast NLKP XX kongressi. Ümbertöötatult, täiendatult ja mitmekülgsemalt V. I. Lenini kontakte Eestiga kajastades anti välja üheköiteline «Eesti NSV ajalugu».[21] Eel-

16 *M. Laosson*, «Pravda» eesti töölisliikumisest 1912.—1914. a. «Eesti Bolševik» 1949, nr. 9, lk. 75—80.

17 30 апр. 1947.

18 *E. Laul*, Kommunistliku ajakirjanduse päeva tähistamise algusest Eestis. «Edasi» 5. mail 1953.

19 *A. Nugis*, Lenini õpetus talurahvast kui proletariaadi liitlasest. «Eesti Bolševik» 1949, nr. 2, lk. 22—37; *G. Naan*, Lenini ideede võidukäik. «Eesti Bolševik» 1949, nr. 2, lk. 12—21.

20 Eesti NSV ajalugu. Kõige vanemast ajast tänapäevani. Toimetanud G. Naan. Tallinn, 1952. 484 lk.; История Эстонской ССР (с древнейших времен до наших дней). Под редакцией Г. И. Наана. Таллин, 1952. 554 lk.

21 Eesti NSV ajalugu (kõige vanemast ajast tänapäevani). Teine trükk. Toimetanud G. Naan. Tallinn, 1957, 652 lk.; История Эстонской ССР (с древнейших времен до наших дней). Второе издание. Под редакцией Г. И. Наана. Таллин, 1958. 750 lk.

kõige põhjalikumalt kajastab kõnesolevat probleemistikku XIX sajandi lõpust kuni 1917. aastani kolmeköitelise «Eesti NSV ajaloo» II köide.[22]

Süstemaatilisemalt käsitletakse leninlike ideede propagandat ja teisi Lenini-teemasid 1890-ndatest aastatest kuni 1940. aastani EKP ajaloolaste kollektiivses teoses «Ülevaade Eestimaa Kommunistliku Partei ajaloost», millest on ilmunud kaks köidet.[23]

Saavutati uut edu varem võrdlemisi pealiskaudselt käsitletud «Iskra»-ajajärgu, s. o. marksismi propaganda ja sotsiaaldemokraatliku liikumise kõige varasemate aastate uurimisel Eestis. V. I. Lenini noorema venna viibimisest Tartus (septembrist 1900 kuni detsembrini 1901) ja tema osavõtust marksistlikust propagandast kirjutas seoses VSDTP Eesti organisatsioonide varasema ajalooga H. Moosberg, kes kasutas selleks Riikliku Ajaloo Keskarhiivi materjale.[24] NLKP Keskkomitee Marksismi-Leninismi Instituudi Partei Keskarhiivis säilitatava Uljanovite fondi, mälestuste ja teiste materjalide alusel käsitles D. Rudnev V. I. Lenini venna Dmitri Uljanovi Tartus viibimise ajajärku (1900—1901).[25] D. Uljanov tundis hästi V. I. Lenini töid ja aitas kaasa tema ideede levikule Tartu revolutsioonilise meelsusega üliõpilaste hulgas. D. Rudnev käsitles senisest avaramalt seda revolutsioonilise liikumise varasemat ajajärku ning V. I. Lenini võib-olla esimesi kontakte Eestiga. V. I. Lenini esimeste teoste Eestisse toomisest ja nende esimestest tõlgetest kirjutas uute andmete alusel suure asjatundlikkusega F. Teder.[26]

Uue, võrdlemisi olulise tähtsusega killukese Eestiga seotud leniniaanasse tõi tähelepanu juhtimine ühele 1905.—1907. aasta revolutsiooni päevil kirjutatud ja Eesti sotsiaaldemokraatidele adresseeritud artiklile, mille arvatavaks autoriks võiks olla V. I. Lenin ja mis koos teiste tema kirjutistega avaldati 1907. aastal bolševistlikus väljaandes «Tööline».[27]

22 Eesti NSV ajalugu kolmes köites. II köide. XIX sajandi 50-ndaist aastaist kuni 1917. aasta märtsini. Toimetuse kolleegium: peatoimetaja J. Saat, tegevtoimetaja A. Vassar, E. Jansen, H. Kruus, A. Päss. Tallinn, 1963. 712 lk. + 1 kaart; История Эстонской ССР в трех томах. Том II. (С 50-х годов XIX века по март 1917 года). Редакционная коллегия: И. Саат (главный редактор), А. Вассар (редактор), Х. Круус, А. Пясс, Э. Янсен. Таллин, 1966. 794 lk. + 1 kaart.

23 Ülevaade Eestimaa Kommunistliku Partei ajaloost. I osa (XIX sajandi 90. aastad — 1920). Toimetanud A. Panksejev, A. Liebman. Tallinn, 1961. 358 lk.; II osa (aastad 1920—1940). Toimetanud A. Panksejev, M. Pesti. Tallinn, 1963. 407 lk.; Очерки истории Коммунистической партии Эстонии. Часть I (90-е годы XIX века — 1920 год). Под редакцией А. Панксеева, А. Либмана. Таллин, 1961. 408 lk.; Часть II (1920—1940 годы). Под редакцией А. Панксеева, М. Пести. Таллин, 1963. 460 lk.

24 *H. Moosberg*, Võitlus VSDTP organisatsiooni loomise eest Eestis (aastad 1895—1904). «Eesti Kommunist» 1956, nr. 9, lk. 54—69; *Х. Моосберг*, Борьба за создание организации РСДРП в Эстонии (1895—1904 годы). «Коммунист Эстонии», 1956, № 9, lk. [illegible].

25 *D. Rudnev*, Dmitri Iljitš Uljanov Tartus. Tallinn, 1958. 58 lk.; *Д. Руднев*, Дмитрий Ильич Ульянов в Тарту. Таллин, 1959. 64 lk. +1 kleebis; *D. Rudnev*, Dmitri Iljitš Uljanov Tartus. «Eesti Kommunist» 1958, nr. 4, lk. 38—48; *Д. Руднев*, Дмитрий Ильич Ульянов в Тарту. «Коммунист Эстонии», 1958, № 4, lk. 41—53.

26 *F. Teder*, Millal ilmusid esmakordselt Eestisse V. I. Lenini teosed? «Eesti Kommunist» 1968, nr. 6, lk. 20—22; *Ф. Тедер*, Когда впервые появились в Эстонии произведения В. И. Ленина? «Коммунист Эстонии», 1968, № 6, lk. 23—25.

27 *E. Laul*, Eesti töölisajakirjanduse ajaloost. Rajamisest kuni Oktoobripäevadeni. Tallinn, 1962, lk. 40—45. Kõnesolev artikkel on publitseeritud raamatu lisana lk. 304—307.

Mainitud artikli olemasolu kõneleb sellest, et kas V. I. Lenin isiklikult või keegi teine VSDTP Keskkomitee leninlikust tuumikust suunas seoses partei V kongressi ettevalmistamisega siinse rahvusliku piirkonna VSDTP organisatsioonide tegevust. Erilist tähelepanu on eelnevalt tsiteeritud töö autor püüdnud pöörata nende V. I. Lenini tööde kindlakstegemisele, mida eesti bolševikud oma ajalehtedes Oktoobri-eelsel ajajärgul on avaldanud või tsiteerinud autorit nimetamata.

Mõndagi uut on NLKP XX kongressile järgnenud aastail saavutatud ka revolutsioonilise liikumise tõusuaastate (1910—1914) Lenini-temaatika uurimisel. Selgitati välja «Kiires» 1912.—1914. aastal ilmunud Lenini kirjutised, mida saadi kokku 13. 8 neist on «Pravdast» tõlgitud tervikuna, üks osaliselt, 4 kujutavad endast lühendatud ümberjutustusi V. I. Lenini artiklitest.[28] Jätkus ajakirjanduse leninlike traditsioonide uurimine.[29]

Teose «Ülevaade Eestimaa Kommunistliku Partei ajaloost» koostamise käigus avaldati S. Zabrodskaja ülevaade «Eesti bolševistlikud organisatsioonid uue revolutsioonilise tõusu aastail (1910—1914)», kus Marksismi-Leninismi Instituudi Partei Keskarhiivi fondide, sealhulgas hiljuti mõnede äsja Poola Rahvavabariigist üleantud dokumentide jt. arhiivimaterjalide alusel esmakordselt käsitleti mitmekülgsemalt, teema ammendavusele lähenevalt leninliku Keskkomitee ja V. I. Lenini kontakte Eestiga revolutsioonilise liikumise tõusu ajajärgul.[30]

Neid sidemeid, mis V. I. Leninil Eestiga olid VSDTP Keskkomitee Venemaa büroo ja «Pravda» toimetuse kaudu, valgustas enamasti samade arhiivimaterjalide ja teiste allikate alusel hiljem konkreetsemalt D. Rudnev.[31] D. Rudnev andis ülevaate ka V. I. Leninile Eestist ja Eesti revolutsioonilise liikumise tegelastelt saadetud kirjadest, telegrammidest ja muudest dokumentidest, nii äsja leituist kui ka varem teada olnuist.[32] Temale kuulub ka ülevaade uutest materjalidest Eesti kohta V. I. Lenini tööde viiendas väljaandes.[33]

Teenekas Lenini-temaatika uurija D. Rudnev kirjutas vähe tuntud ja osalt täiesti uute allikate alusel huvitava olukirjeldusliku teose «Viktor Kingissepp Moskvas».[34] Sellega ei avanud ta mitte ainult täiesti uue

[28] Sealsamas, lk. 187.

[29] *E. Laul*, Eesti töölisajakirjanduse revolutsioonilistest traditsioonidest. «Eesti Kommunist» 1957, nr. 5, lk. 44—47; *Э. Лаул*, О революционных традициях эстонской рабочей печати. «Коммунист Эстонии», 1957, № 5, lk. 47—50.

[30] «Eesti Kommunist» 1957, nr. 4, lk. 64—79; nr. 5, lk. 70—84; *С. Забродская*, Большевистские организации Эстонии в годы нового революционного подъема (1910—1914). «Коммунист Эстонии», 1957, № 4, lk. 68—84; № 5, lk. 76—92.

[31] *D. Rudnev*, Lenini ülesandel. «Eesti Kommunist» 1961, nr. 10, lk. 48—51; *Д. Руднев*, По заданию Ленина. «Коммунист Эстонии», 1961, № 10, lk. 51—62; *D. Rudnev*, Leninlik «Pravda» ja töölisliikumine Eestis (1912—1914). Tallinn, 1962. 143 lk.; *Д. Руднев*, Ленинская газета «Правда» (1912—1914 гг.) и рабочее движение в Эстонии. Таллин, 1962. 156 lk.

[32] *D. Rudnev*, Mõtted, millega pöörduti suure Lenini poole. «Eesti Kommunist» 1965, nr. 4, lk. 9—18; *Д. Руднев*, Мысль обращенная к вождю. «Коммунист Эстонии», 1965, № 4, lk. 10—20.

[33] *D. Rudnev*, Hindamatu väärtusega leheküljed. (Uusi materjale Eesti kohta V. I. Lenini tööde viiendas väljaandes.) «Eesti Kommunist» 1965, nr. 9, lk. 7—15; *Д. Руднев*, Бесценные страницы. (Новые материалы об Эстонии в пятом издании ленинских трудов). «Коммунист Эстонии», 1965, № 9, lk. 7—15.

[34] *D. Rudnev*, Viktor Kingissepp Moskvas. Tallinn, 1963. 92 lk.

lehekülje V. Kingissepa biograafia seni väga vähe tuntud ajalõigust (märtsist novembrini), vaid käsitles ka erakordseid sündmusi V. I. Lenini elus ja noore nõukogude riigi ajaloos.

Pärast NLKP XX kongressi on mõnevõrra hakatud käsitlema ka hilisemasse aega, 1920.—1930-ndaisse aastatesse kuuluvat Lenini-temaatikat. J. Saat avaldas oma nii ajaloouurimise aspektist üldse kui ka Lenini-temaatika seisukohalt huvi pakkuvad mälestused V. I. Lenini tööde tundmaõppimisest kodanlikus Eestis, eriti poliitiliste vangide poolt vanglais aastail 1924—1938.[35] Pikemas ajalõikes (1917—1940) käsitles Lenini ideede propagandat ja Lenini kuju kajastamist Eesti revolutsioonilises legaalses ajakirjanduses J. Ant.[36]

Väga paljudest eestlaste kohtumistest V. I. Leniniga kas isiklikult või kirja teel ja arvukaist revolutsioonilistest episoodidest, samuti allikatest, kust V. I. Lenin sai informatsiooni Eesti kohta, kõneleb D. Rudnevi ajakirjanduslik-publitsistlik dokumentaaljutustuste raamat «Läbi aegade inimeste südames», mille koostamisel on kasutatud rohkesti ja mitmekülgset, nii varem tuntud kui ka uusi materjale.[37] Hinnatav on teose lõpus leiduv ülevaade kasutatud kirjandusest ja allikatest. Seoses selle raamatu koostamisega avastatud uuemad Lenini-teemalised materjalid on autor avaldanud eri artiklitena.[38]

On asutud uurima V. I. Lenini osa eesti ajalooteaduses. Kiievis 15.—18. juunini 1965 toimunud üleliidulisel teaduslikul sessioonil, mis toimus teemal «V. I. Lenin ja ajalooteadus», esitati ka Eestist ettekanne, mis ilmus sessioonil peetud ettekannete kogumikus.[39]

V. I. Lenini ideede võidukäigust Eestis Oktoobri-eelsel ajajärgul annab ülevaate oma uurimuses «Leninlikul võitlusteel» E. Kaup,[40] kes paljude Moskva, Tallinna, Tartu ja Riia arhiividest kogutud materjalide, mälestuste, perioodiliste väljaannete, mitmesuguste publitseeritud allikate, NLKP otsuste ja resolutsioonide ning muude materjalide alusel näitab, kuidas Eesti bolševikud oma tegevuses lähtusid marksismi-leninismi õpe-

[35] *J. Saat*, Kuidas me uurisime Lenini töid kodanlikus Eestis. «Eesti Kommunist» 1960, nr. 4, lk. 43—48; *И. Саат*, Как мы изучали труды Ленина в буржуазной Эстонии. «Коммунист Эстонии», 1960, № 4, lk. 46—51.

[36] *J. Ant*, V. I. Lenin ja tema ideed eesti revolutsioonilises ajakirjanduses. «Eesti Kommunist» 1968, nr. 12, lk. 13—17; *Я. Ант*, Революционная печать Эстонии о В. И. Ленине и его идеях. «Коммунист Эстонии», 1968, № 12, lk. 15—20.

[37] *D. Rudnev*, Läbi aegade inimeste südames. Dokumentaaljutustus. Tallinn, 1960. 268 lk.; *Д. Руднев*, Сбереженное людьми и временем. Документальные очерки. Таллин, 1966. 295 lk. Vt. ka *H. Aasa*, Jutustus V. Kingissepa elu Moskva perioodist. «Eesti Kommunist» 1963, nr. 3, lk. 55—56.

[38] *D. Rudnev*, Punased saadikud (I. E. Gukovski ja M. M. Litvinov). «Eesti Kommunist» 1965, nr. 1, lk. 9—19; *Д. Руднев*, Красные послы. (Исидор Гуковский и Максим Литвинов). «Коммунист Эстонии», 1965, № 1, lk. 9—20; *D. Rudnev*, Eesti revolutsionääride kohtumised Leniniga. «Eesti Kommunist» 1966, nr. 9, lk. 39—46; *Д. Руднев*, Встречи эстонских революционеров с В. И. Лениным. «Коммунист Эстонии», 1966, № 9, lk. 43—51.

[39] *Э. Н. Лаул*, Ленин и эстонская марксистская историческая наука (до 1940 г.). Sbt.: В. И. Ленин и историческая наука. М., 1968, lk. 200—207.

[40] *E. Kaup*, Leninlikul võitlusteel. Leninlike ideede levik ning võitlus töölisliikumise ühtsuse eest Eestis Oktoobri-eelsel perioodil (1902—1917). Tallinn, 1967. 288 lk. + illustr. 24 lehel (rets.: *E. Laul*, «Eesti Kommunist» 1968, nr. 1, lk. 88—91).

tusest, bolševike strateegiast ja taktikast ning visas võitluses natsionalismi ja väikekodanlike oportunistide lõhestava tegevuse vastu suutsid saavutada ühtsuse Eesti töölisliikumises. Raamatu lisana esitatud tabel «Oktoobri-eelsel perioodil Eestis levitatud ja avaldatud K. Marxi, F. Engelsi ja V. I. Lenini tööd» sisaldab andmeid Eestis marksismi-leninismi klassikute tööde levitamise, tõlkimise ja avaldamise kohta, samuti mitmesuguseid täpsustavaid ajaloolisi õiendeid ning viib seega Lenini-teema uurimist Eestis tunduvalt edasi, andes ülevaatliku, seni kõige konkreetsematel faktidel rajaneva pildi marksismi-leninismi ideede levimise ajaloost kõnesoleval ajajärgul.

■

NLKP XX kongressile järgnenud aastail on Eestiga seotud Lenini-temaatika uurimine vabanenud varem esinenud ühekülgsusest ning teinud, nagu paljude teistegi probleemide uurimine, tunduvaid edusamme. Lenini-temaatikast on tänini läbi uuritud üksikküsimusi ja tähtsamaid sõlmprobleeme peaaegu kõigist ajajärkudest. Tulemused on lugejatele kättesaadavaks tehtud nii üldkäsitlustes, monograafiates kui ka brošüürides, artiklites ja mitmes silmapaistva publitsistliku meisterlikkusega kirjutatud populaarses raamatus.

Lenini-temaatika uurimise tähtsamaks keskuseks vabariigis on NLKP Marksismi-Leninismi Instituudi filiaalina töötav EKP Keskkomitee Partei Ajaloo Instituut. Oma panuse sel alal on andnud ka Eesti NSV Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituudi töötajad ja vabariigi kõrgemate koolide õppejõud, eriti aga ajaloolane-publitsist D. Rudnev.

Edaspidisteks suuremateks ülesanneteks on uurida leninismi propagandat ja leninlike ideede levikut 1920.—1930-ndail aastail kodanlikus Eestis ja Nõukogude Liidus elanud eestlaste hulgas, käsitleda V. I. Lenini tööde publitseerimise, tõlkimise ja Eestis levimise ajalugu ning mitmeid seni veel ebaselgeks jäänud vähema ulatusega küsimusi.

2

Ellen Plotnik, Joosep Saat

EESTIMAA KOMMUNISTLIKU PARTEI AJALOO UURIMINE*

Suure Sotsialistliku Oktoobrirevolutsiooni võit tõstis Venemaal, maailma ühes suuremas riigis, proletariaadi valitsevaks klassiks ja Kommunistliku Partei sotsialistliku suurriigi juhtivaks jõuks. See maailmaajaloolise tähtsusega sündmus kutsus paljude kapitalistlike maade töölistes esile suure huvi Venemaa Kommunistliku (bolševike) Partei ajaloo vastu. Kõige suuremat huvi selle vastu aga ilmutasid nõukogude rahvad ise. Nii tekkis kohe nõukogude riigi algusaegadel tuntav vajadus Marxi, Engelsi ja Lenini tööde, samuti parteiajalooalase kirjanduse ja õpikute järele.

VK(b)P Keskkomitee ülesandel moodustati 1919. aastal Riikliku Kirjastuse juurde V. I. Lenini tööde väljaandmise komisjon ja 1920. aastal VK(b)P ajaloo komisjon.[1] Viimase ülesandeks oli koguda ning säilitada partei ajaloo alaseid dokumente ja materjale, uurida neid ning välja anda dokumentide kogumikke, partei ajaloo õpikuid ja muud kirjandust. V. I. Lenini tööde väljaandmise komisjon kogus ka Lenini ellu ja tegevusse puutuvaid materjale. Mõlemad komisjonid tegutsesid tihedalt käsikäes. Mõned parteitöötajad võtsid osa nii ühe kui ka teise tööst.

1920. aastal organiseeriti Marxi ja Engelsi tööde kogumiseks, uurimiseks ja väljaandmiseks K. Marxi ja F. Engelsi Instituut. Sama aasta 25. septembril nimetati V. I. Lenini ettepanekul VK(b)P ajaloo komisjon Rahvakomissaride Nõukogu otsusega Ümber Oktoobrirevolutsiooni ja VK(b)P ajaloo komisjoniks (lühendatult: Istpart) ja viidi üle Hariduse Rahvakomissariaadi alluvusse. Soodsamate tingimuste loomiseks arvati ta 1. detsembril 1921 VK(b)P Keskkomitee aparaadi koosseisu osakonna õigustes.[2] Suuremates linnades, rahvusvabariikides ja oblastikeskustes moodustati tema osakonnad, mis VK(b)P XII kongressi otsusega allutati kohalikele parteikomiteedele.

Komisjon hakkas Moskvas välja andma oma ajakirja «Proletarskaja Revoljutsija». Ilmus ka kaks numbrit «Bjulleten Istparta». Tema Petrogradi büroo andis välja ajakirja «Krasnaja Letopis». Mõlemas neis avaldati ka EKP ajaloosse puutuvaid materjale. Suurt tähelepanu tuli komisjonil pöörata partei ajaloo materjalide avastamisele, kogumisele ja uuri-

* Sissejuhatav osa ja ajavahemiku 1940. aastast kuni käesoleva ajani käsitlus J. Saadilt, ülevaade aastate 1920—1940 kohta E. Plotnikult.

[1] *Г. Д. Алексеева*, Создание центров советской исторической науки и их деятельность в 1918—1923 гг. Rmt.: История и историки. Историография истории СССР. Сборник статей. М., 1965, lk. 107; vt. ka: Очерки истории исторической науки в СССР, IV. Под редакцией М. В. Нечкиной (главный редактор), Г. Д. Алексеевой, М. А. Алпатова, И. Б. Берхина, Б. Г. Вебера, Г. Н. Голикова, Е. Н. Городецкого, В. А. Дунаевского, А. М. Станиславской, Л. В. Черепнина. М., 1966, lk. 214—215.

[2] Институт марксизма-ленинизма при ЦК КПСС. (ИМЛ). Советская историческая энциклопедия. Т. 6, М., 1965, veerud 105—106; *Н. С. Комаров*, Создание и деятельность Истпарта (1920—1928). «Вопросы истории КПСС», 1958, № 5, lk. 154; *Н. Н. Маслов*, Ленин как историк партии. Л., 1964, lk. 45—48.

misele. Seoses sellega pandi alus partei ajaloo arhiivile ja partei keskraamatukogule, avaldati suurel hulgal parteidokumente ja anti välja partei perioodiliste publikatsioonide kordustrükke.

Kuigi V. I. Lenin oma viimastel eluaastatel oli üle koormatud partei-lise ja riikliku tööga, aitas ta aktiivselt kaasa partei ajaloo dokumentide, käsikirjade jne. leidmiseks.[3] Ta pöördus isiklikult parteiorganisatsioonide ja paljude võitluskaaslaste poole palvega, et nad enda käes olevad mater-jalid ja illegaalsed väljaanded saadaksid NSV Liidu Teaduste Akadeemia Raamatukogu juures asuvasse käsikirjade fondi, kus säilitati möödunud aegadel ilmunud partei illegaalseid väljaandeid.

Juba enne nõukogude võimu kehtestamist oli partei ajaloost ilmunud silmapaistvaid töid, nagu N. Baturini «Ülevaade sotsiaaldemokraatia aja-loost Venemaal» (1906) ja M. Ljadovi «Venemaa sotsiaaldemokraatliku töölispartei ajalugu» (kaks köidet kavatsetud kolmest).[4] Nõukogude võimu esimestel aastatel ilmusid sellealased märkimisväärsed tööd A. Bub-novilt ja V. Nevskilt.[5] Ljadovi ja Nevski kõnesolevad teosed olid kirjuta-tud V. I. Lenini õpetuse valguses ja laialdase allikmaterjali põhjal.

1920-ndail aastail ilmus komisjoni organiseerimisel ka kollektiivselt, mitme autori osavõtul koostatud «Venemaa Kommunistliku (bolševike) Partei ajalugu».[6]

Juba oma olemasolu esimese kolme aasta jooksul tegi komisjon doku-mentaalsete materjalide ja mälestuste avaldamisel ära hinnatava töö. Organiseeriti näitusi ja väljapanekuid partei ajaloost, anti juhtnööre revo-lutsioonimuuseumide asutamiseks, organiseeriti osakondi oblastites ja rahvuspiirkondades. Kõige selle tulemusena rajati 1920-ndate aastate algul organisatsioonilised alused bolševike partei ajaloo uurimiseks.

Teoreetiline alus partei ajaloo uurimiseks oli hakanud kujunema juba V. I. Lenini esimeste töödega. Teoses «Mis teha?» andis ta esmakordselt teaduslikult üldistatud kokkuvõtte Venemaa sotsiaaldemokraatia ajaloost, fikseeris selle põhietapid ning töölisklassi ja kõigi rõhutud rahvakihtide vabastamiseks peetud võitluse peamised seaduspärasused. Teose lõpp-sõnas peatus ta Vene sotsiaaldemokraatia ajaloo kolmel perioodil. Töös «Pahempoolsuse» lastehaigus kommunismis» iseloomustas V. I. Lenin bolševismi ajaloo peamisi etappe üksikasjalikumalt.[7] Bolševismi ajaloo üldistamine ja arenemisetappide kindlaksmääramine V. I. Lenini poolt oli suure metodoloogilise tähtsusega ka EKP ajaloo uurimise seisukohalt, kuna VSDTP Eesti organisatsioonidel oli pikka aega olnud ühine võitlus-tee kõigi teiste VSDTP organisatsioonidega.

Oma rikkaliku teoreetilise pärandi ja praktilise tegevusega pani V. I. Lenin aluse Nõukogude Liidu Kommunistliku Partei ajaloole, uuele ajalooteaduse distsipliinile, mis käsitleb marksistliku partei tegevuse sea-duspärasusi lahutamatus ühtsuses marksismi-leninismi teooriaga ja prole-tariaadi klassivõitluse revolutsioonilise praktikaga.

[3] *Н. Н. Маслов*, Ленин как историк партии, lk. 45—46.
[4] Vt. Очерки истории исторической науки в СССР, IV, lk. 400; vt. ka: Советская историческая энциклопедия. Т. 2. М., 1962, veerud 167—168.
[5] Vt. Очерки истории исторической науки в СССР, IV, lk. 541—542.
[6] Sealsamas, lk. 543.
[7] Teosed, 31. kd., lk. 10—15.

Samal ajal pandi alus ka EKP ajaloo sihikindlamale ja organiseeritud uurimisele, ajapikku ka EKP ajaloo kohta ilmunud kirjanduse historio-graafilisele käsitlemisele. Eestimaa Kommunistliku Partei juhtivad tege-lased, eeskätt H. Pöögelmann ja J. Anvelt ei olnud mitte ainult hoolsad EKP ajaloo uurijad, vaid ka EKP ajalugu käsitleva kirjanduse ja allikate esimesed iseloomustajad ja hindajad. Oma töödes «Enamlus ja vähemlus Eestis 1905. a.», «Marx ja marksism Eestis» [8] jt. on H. Pöögelmann hin-nanud ja iseloomustanud nii EKP ajaloo allikmaterjale kui ka üksikuid Eesti revolutsioonilise liikumise ja EKP ajaloo ajajärke ja mõningaid sündmusi. Sedasama on teinud J. Anvelt ühes oma pikemas diskussiooni-lises kirjutuses [9] ja mujal.

Kuid 1930-ndail aastail ja hiljemgi käsitleti EKP ajaloo alast kirjan-dust historiograafilisest aspektist siiski üsna juhuslikult. Esimesed selle-sisulised arvestatavad kirjutised on ilmunud alles viimasel aastakümnel. Käsitledes Eesti revolutsioonilise liikumise ajaloo uurimist NSV Liidus aastail 1918—1937, peatus H. Moosberg ka EKP ajaloo uurimisel.[10] Rikka-likule arhiiviainesele ja EKP ajalookirjandusele tugineva ülevaate EKP ajaloo komisjoni tegevusest andis E. Plotnik.[11]

Oma uurimisteemade piires on EKP ajaloo historiograafia küsimusi käsitlenud mitmed uurijad.[12] Riivamisi on EKP ajaloo historiograafia küsi-mustel peatutud muuteemalistes historiograafilistes ülevaadetes.[13] Uuri-mist vajavatele EKP ajaloo küsimustele, samuti koordineerimisega seoses olevatele ja teistele probleemidele on korduvalt tähelepanu juhtinud EKP Keskkomitee Partei Ajaloo Instituudi direktor A. Panksejev.[14] Siiani aga puudub terviklikum ülevaade EKP ajaloo historiograafiast.

Käesolevas kirjutises püütakse anda ülevaade EKP ajaloo uurimise esimestest algmetest kuni tänapäevani ning määrata EKP ajaloo uuri-mise

[8] *H. Pöögelmann*, Enamlus ja vähemlus Eestis 1905. a. Lisa: Dokumente «Eesti sotsiaaldemokraatiast». L., 1933. 83 lk.; *H. Pöögelmann*, Marx ja marksism Eestis. «Klassivõitlus» 1933, nr. 153, lk. 25—30. Ilmunud ka eraldi väljaandena *H. Pöögelmann*, Marx ja marksism Eestis. L., 1933. 22 lk.
[9] *J. Anvelt*, «Meie lahkuminekud» ehk EKP «vastasrinna» ajaloolised unenäod. L., 1928. 135 lk.
[10] *H. Moosberg*, Eesti revolutsioonilise liikumise ajaloo uurimisest NSV Liidus aastail 1918—1937. Rmt.: Eesti NSV ajaloo küsimusi II. Tartu Riikliku Ülikooli Toimetised, vihik 114. Tartu, 1961, lk. 78—97.
[11] *E. Plotnik*, EKP ajaloo komisjoni tegevus 1925—1937. Rmt.: Töid EKP ajaloo alalt III. Tallinn, 1968, lk. 218—259.
[12] Vt. näit. *A. Liebman*, Eestimaa Kommunistliku Partei loomise ajaloost (veebruar 1920—aprill 1922). Tallinn, 1960. 344 lk. *O. Kuuli*, Ühise võitluslipu alla. (Eestimaa Kommunistliku Partei võitlus sidemete tugevdamise eest töörahva hulkadega aastail 1929—1934.) Tallinn, 1961, lk. 4—10.
[13] Vt. *O. Kuuli*, 1940. aasta sotsialistlik revolutsioon Eestis. Historiograafiline ülevaade. Rmt.: Töid EKP ajaloo alalt I. Tallinn, 1965, lk. 108—136; *H. Arumäe*, Suur Sotsialistlik Oktoobrirevolutsioon Eestis. Historiograafiline ülevaade. «Eesti NSV Teaduste Akadeemia Toimetised — Ühiskonnateadused» 1967, nr. 4, lk. 378—401.
[14] *A. Panksejev*, Loova ajalooteaduse eest. Eesti NSV ajaloolaste ülesandeid NLKP XXII kongressi otsuste valgusel. Tallinn, 1962. 94 lk.; *A. Panksejev*, Eesti ajaloolaste aktuaalseid ülesandeid. «Eesti Kommunist» 1962, nr. 11, lk. 16—22; *А. Панксеев*, Насущные задачи историков Советской Эстонии. «Коммунист Эстонии», 1962, № 11, lk. 18—25; *A. Panksejev*, Uurimistöö koordineerimisest EKP ajaloo alal. «Rahva Hääl» 16. apr. 1969.

mise põhijooned ja peamised arengujärgud, ühtlasi aga osutatud ka edasist uurimist vajavatele probleemidele.

■

Revolutsioonilise liikumise ja seda juhtinud VSDTP Eesti organisatsioonide ajalugu oli Kodusõja lõppedes ligi 20 aastat vana, kui tema iga aga hakata arvestama sotsiaaldemokraatliku liikumise tekkest ning esimestest üliõpilas- ja töölisringidest, siis mõnevõrra vanemgi. Esimesena hakkasid seda uurima EKP juhtivad tegelased Nõukogude Venemaal, kes olid nii sündmustest osavõtjad kui ka leninliku partei Eesti organisatsioonide ajaloo esimesed historiograafid. Kodanlikus Eestis oli EKP keelatud ja tema ajalugu saadi käsitleda õige vähesel määral, eelkõige nende üksikute killukeste ja materjalide näol, mis ilmusid peamiselt illegaalsete, harva ka legaalsete väljaannete lehekülgedel.

1919. aastal ilmus EKP Keskkomitee väljaandel Eestis põranda all umbes 300 000 eksemplari mitmesuguseid trükiseid.[15] Neis avaldati ka artikleid, mis valgustasid partei ajaloo sündmusi.

Partei ajaloo küsimusi on käsitletud mitmetes J. Anveldi, V. Kingissepa jt. EKP juhtide kirjutistes, mis avaldati «Kommunisti» veergudel. Niisugusteks olid näiteks agraar- ja talurahvaküsimust käsitlevad J. Anveldi artiklid «Meie partei ja maaproletariaat» [16] ja «Meie partei ja «talurahvas»»,[17] kus selgitatakse eesti kommunistide seisukohta talurahvaküsimuses sõjajärgse revolutsioonilise kriisi aastail.

Partei ajaloo ulatuslikum käsitlemine sai võimalikuks Eesti Töörahva Kommuuni Kultuuri- ja Haridusvalitsuse väljaandel 1919. aastal Petrogradis ilmuma hakanud EKP ajakirjas «Klassivõitlus», samuti VK(b)P eesti osakondade häälekandjas «Edasi», mis ilmus samuti Petrogradis.

Nõukogude Venemaal elavaid eesti rahvusest töölisi ja talurahvast varustasid trükisõnaga VK(b)P Eesti Osakondade Keskkomitee käsutuses olev Eesti Kirjastuse Ühisus, mis peale õpikute andis välja ka teaduslikku kirjandust, sealhulgas marksismi-leninismi klassikute tööde tõlkeid, ja Kommunistliku Internatsionaali Eesti Sektsiooni kirjastus, mis aastail 1923—1934 kandis «Külvaja» nimetust, 1934. aastast aga kuulus Välismaatööliste Kirjastusühingu koosseisu. Nende kirjastuste väljaanded levisid mingil määral (täpsemalt on see veel välja selgitamata) ka kodanlikus Eestis.

1920-ndate aastate algupoolel on raske rääkida EKP ajaloost kui eesti nõukogude ajaloo eridistsipliinist, kuna tegemist on peamiselt mälestuste ja tähtpäevakirjutistega. «Klassivõitluses» näiteks ilmusid M. I. Kalinini mälestused tema tegevusest Tallinnas,[18] mis valgustavad VSDTP esimeste töölisringide tekkimist Tallinnas ja sotsiaaldemokraatliku liikumise ühendamise algust massilise töölisliikumisega Eestis.

[15] Vt. Eestimaa Kommunistliku Partei I kongress. Dokumente ja materjale. Tallinn, 1960, lk. 20.
[16] «Kommunist» 1. jaan. 1922.
[17] «Kommunist» 14. jaan. 1922.
[18] Kalinini Tallinna mälestustest. («Klassivõitluse» jaoks kirjutatud.) «Klassivõitlus» 1919, nr. 12, lk. 13—14.

Olulisi andmeid partei ajaloost sisaldab J. Käsperti memuaarartikkel V. S.-d. töölispartei tegevusest Eestis 1912. a. kuni Veebruarirevolutsioonini [19] ja tema meenutused 1912.—1914. aastate «Kiirest».[20] Neis käsitletakse bolševike aktiivse tegevuse tulemusena alanud elavnemist Eesti töölisliikumises aastail 1910 ja 1911, töölisajalehe «Kiir» asutamist 1912. aastal ning Tallinna ja Narva komiteede esindajate VSDTP Keskkomitega ühendusse astumist «Pravda» vahendusel. Pikemalt peatutakse VSDTP Eesti organisatsioonide ülemaalisel piirkondlikul konverentsil, mis toimus 15. juunil 1914 Narvas Paemurru küla lähedal, samuti VSDTP Eesti organisatsioonide tegevusel Esimese maailmasõja ajal kuni Veebruarirevolutsioonini.

1922. aastal möödus kümme aastat «Kiire» asutamisest. Tallinnas EKP kontrolli all ilmuv legaalne töörahva ajaleht «Tööline» avaldas sel puhul eriväljaande ««Kiir» — «Tööline»». Ülevaade 1912. aasta «Kiirest» kuni 1922. aasta «Tööliseni» pärines selles J. Anveldilt. Samal aastal ilmusid VSDTP Eesti organisatsioonide tegevusest aktiivselt osa võtnud H. Klaasi mälestused,[21] mis samuti kajastavad paljusid bolševike partei ajaloo sündmusi tsaariaegses Eestis.

Nii tekkisid 1920-ndate aastate alguses, kui VK(b)P ajaloo uurimiseks loodi organisatsioonilised alused, ka EKP ajaloo esimesed uurimislikud algmed, ja «Klassivõitluse» toimetuse näol teatud organisatsiooniline keskus. Kuid kõik see oli ilmselt ebapiisav. EKP ajaloo uurimise organiseerimiseks tuli luua eri keskus. Eeskujuks siin oli Istpart.

11. juulil 1922 toimus VK(b)P Peterburi Kubermangu Komitee eesti sektsiooni organiseerimisel Petrogradi eestlaste-parteilaste ülelinnaline koosolek, mille päevakorras oli partei ajaloo komisjoni moodustamine. Komisjoni (nagu neid tol ajal moodustati kogu Nõukogudemaal [22]) koosseisu said J. Ikmelt, J. Palvadre, H. Klaas, H. Pöögelmann ja R. Vakmann.[23]

26. juulil, s. o. paar nädalat hiljem, tehti EKP Keskkomitee otsusega partei ajaloo koostamine ülesandeks Hans Pöögelmannile kui Keskkomitee liikmele.

Esialgu asi ilmselt hoogu ei võtnud, sest H. Pöögelmann ja teisedki olid väga koormatud jooksva parteitööga. On vaid teada, et 1923. aastal informeeris VK(b)P Petrogradi Kubermangu Komitee agitatsiooniosakonna eesti sektsioon avalikkust «Edasi» kaudu, et ta on seadnud eesmärgiks «koguda üksikute seltsimeeste käes olevaid andmeid, et neid tulevikus kasutada ajaloolise materjalina Eestimaa revolutsiooni liikumise üldise ülevaate kokkusäädmiseks».[24] Ühtlasi paluti saata mälestusi.

Olulise tähtsusega sündmuseks kujunes EKP ajaloo komisjoni asuta-

[19] «Klassivõitlus» 1921, nr. 1/2, lk. 23—27.
[20] *J. Käspert*, Narva «Kiir» 1912—1914. «Klassivõitlus» 1919, nr. 1/2, lk. 15—17; nr. 5/6, lk. 18—21; nr. 12, lk. 21—27.
[21] *H. Klaas*, Minevikust. Petrograd, 1922. 61 lk.
[22] Vt. *Н. С. Комаров*, Создание и деятельность Истпарта (1920—1928 гг.). «Вопросы истории КПСС», 1958, № 5, lk. 156; vt. ka *E. Plotnik*, EKP ajaloo komisjoni tegevus 1925—1937. Rmt.: Töid EKP ajaloo alalt III, lk. 219.
[23] EKP Keskkomitee Parteiarhiiv (edaspidi lühendatult EKPA), f. 6495, nim. 3, s.-ü. 7, l. 50.
[24] EKPA, f. 27, nim. 1, s.-ü. 5, l. 45.

mine 6. septembril 1925. Siitpeale algas EKP ajaloo allikate sihipärane kogumine, süstematiseerimine, töötlemine ja publitseerimine, samuti süstemaatiline uurimistöö ning EKP ajaloo kujunemine Eesti ajalooteaduse eridistsipliiniks.

Esialgne tegevuskava töötati välja juba komisjoni asutamiskoosolekul.[25] Selle kohaselt otsustati olemasolevad materjalid koondada EKP ajaloo komisjoni valdusse (H. Pöögelmanni kätte), hakata korraldama mälestuste õhtuid, saata VK(b)P eesti osakondadele ringkiri palvega koostada oma piirkondades inimeste nimekirjad, kes võiksid mälestusi kirjutada, ja saata need koos muude materjalidega (ajaloolised dokumendid, fotod jne.) «Edasi» toimetuse aadressil komisjoni sekretärile H. Pöögelmannile,[26] koostada materjalide kogumise intensiivistamiseks üleskutse ja avaldada see ajakirjanduses ning hakata bibliografeerima ja koguma ilmuvat kirjandust, mis kajastab Eesti töölisliikumise ajalugu. Otto Rästale tehti ülesandeks pidada kontakti VK(b)P KK partei ajaloo komisjoniga. Komisjoni koosolekuid otsustati hakata pidama iga kahe nädala tagant puhkepäeviti.

16. septembril 1925 ilmuski «Edasis» H. Pöögelmanni koostatud sellesisuline üleskutse, mida hiljem korrati. Nagu selgub, pöörati algul peatähelepanu mälestuste, osalt ka 1905.—1907. aasta revolutsiooni kohta käivate materjalide kogumisele. Kogu seda tööd juhtis H. Pöögelmann. 1925. aasta sügisel sai komisjoni liikmeks, hiljem sekretäriks J. Käspert, H. Pöögelmann aga jäi nagu varemgi teoreetiliselt suunavaks komisjoni liikmeks.

EKP ajaloo komisjoni koosolekul 11. oktoobril 1925, millest võtsid osa H. Pöögelmann, J. Käspert ja R. Vakmann, arutati läbi mälestuste kirjapaneku põhiprintsiibid. Otsustati kõigepealt üles kirjutada mälestused suuremates keskustes (Tallinnas, Narvas, Tartus, Peterburis) toimunu kohta. Komisjoni iga liige pidi vastutama ühe paikkonna eest: H. Pöögelmann näiteks selle eest, et mälestused oleksid kirja pandud Tallinna, J. Käspert aga Narva sündmuste kohta jne. Orienteeruvalt määrati kindlaks, keda eelkõige ja tingimata mälestusi jutustama kutsuda. Jutustamise ja üleskirjutamise kergendamiseks jaotati Eesti töölisliikumise ajalugu viide perioodi, millega ühtlasi anti Eesti töölisliikumise ja EKP ajaloo esimene, kõige üldisem leninlikule periodiseeringule lähedane periodiseering, mida hiljem on detailiseeritud.

Mälestuste üleskirjutamise koosolekutega alustati 1925. aasta lõpukuudel ja need kujunesid EKP ajaloo komisjoni üheks peamiseks töövormiks.[27] Seejuures pöörati peatähelepanu töölisliikumise ja VSDTP Eesti organisatsioonide varasema ajaloo kohta käivate mälestuste, vähemal määral ka dokumentaalsete jt. materjalide kogumisele. Läks korda kirja panna suur hulk mälestusi 1905.—1907. aasta revolutsiooni sündmustest Tallinnas, Narvas, Tartus ja Peterburis kui tähtsamates revolutsioonilise

[25] Vt. *E. Plotnik*, EKP ajaloo komisjoni tegevus 1925—1937. Rmt.: Töid EKP ajaloo alalt III, lk. 223.

[26] H. Pöögelmann oli 26. augustist 1925 alates «Edasi» vastutav toimetaja.

[27] Lähemalt vt. *E. Plotnik*, EKP ajaloo komisjoni tegevus 1925—1937. Rmt.: Töid EKP ajaloo alalt III, lk. 225—231.

liikumise keskustes. Juba 1926. aastal jõudis lugejate kätte sellesisuline kogumik.[28] H. Pöögelmanni ettepanekul hakati mälestuste kogumisel 1926. aastast alates rakendama ka temaatilist printsiipi.[29] Samal aastal oli EKP ajaloo komisjoni aktivistide nimekirjas 268 isikut. Mälestuste üleskirjutamisel oli 26. septembriks Tartu sündmustega jõutud kuni 1906., Tallinna sündmustega kuni 1906. ja Narva sündmustega isegi kuni 1912. aasta lõpuni.

Ajaloo komisjoni koosolekul 26. septembril 1926 juhtis H. Pöögelmanni tähelepanu vajadusele tungida kaasajale lähenedes üha enam detailidesse, kasutades selleks nii mälestusi kui ka dokumente, maakaarte ja ajakirjandust. Ta kordas oma varasemat ettepanekut laiendada ja täpsustada kirjapandavate mälestuste temaatikat. Temaatika läbitöötamiseks loodi vastavad teemakomisjonid ja alakomisjonid.[30] Neis lahendusteks, samuti kui paljus muuski, tugineti üleliidulise partei ajaloo komisjoni (Ispart) kogemustele.

Ajapikku selgus üha rohkem, et mälestuste kogumise kõrval tuleb suuremat tähelepanu pöörata dokumentaalsete jt. mittemälestuslike materjalide kogumisele. 1926. aasta 19. oktoobri koosolekul karistussalkade tegevuse uurimise komisjoni tööplaani arutamisel (koost. A. Lukin) rõhutas H. Pöögelmann veel kord, et ei või piirduda üksnes mälestustega, vaid tuleb uurida ka tolleaegset ajakirjandust ning arhiivimaterjale. Ta avaldas soovi, et V. Kingissepa nimelise Haridusmaja juurde tuleks luua Eesti revolutsiooni ajaloo uurimise ring, muuseumidest ja arhiividest materjalide kogumiseks aga kasutada Lääne Vähemusrahvaste Kommunistliku Ülikooli eesti sektori üliõpilasi. Ettepanekut toetas H. Klaas. Praktikas oli seda moodust juba kasutanud H. Pöögelmann ise. Samal 19. oktoobri koosolekul otsustati kasutusele võtta küsitluslehed (ankeedid) revolutsioonilisest liikumisest osavõtu kohta käivate andmete kogumiseks Eesti vanematelt partei- ja töölisliikumise tegelastelt.

1927. aastal täiendati EKP Keskkomitee Venemaa Büroo otsusega EKP ajaloo komisjoni koosseisu, koopteerides sinna Jaan Saksa, Hans Saksa, Selma Jänese, Oskar Elleki, Aleksander Blaufeldti, Jaan Tamme, Alma Tiivase, Robert Sihveri ja Ernst Kilteri. Mõneti täiendati ka organisatsioonilist külge. J. Käspert koostas juhendi väljavõtete tegemiseks arhiividest, ajalehtedest ja muudest allikatest.

Juba 1926. aastal valmis «EKP ajaloo lühikese ülevaate» käsikiri. Selle autorit pole märgitud, kuid vastav ülesanne oli 1922. aastal antud H. Pöögelmannile. Kirjutaja suur kompetentsus «Teataja» probleemis, «Volta» koosoleku kirjeldus, Terijoe konverentsi käsitlus ja muugi viitab sellele, et kõige tõenäolisemalt oligi selle autoriks või vähemalt üheks autoritest H. Pöögelmann. Kuid ülevaade oli visandlik, erilise teoreetilise sügavuseta. Nähtavasti ei peetud teda tollalgi avaldamisküpseks.

[28] 1905. aasta Eestis. Kirjeldused, mälestused, dokumendid. L., 1926, 216 lk. + 3 lehte illustr.; vt. ka Eesti NSV ajalugu kolmes köites. II köide. Tallinn, 1963, lk. 292.

[29] *E. Plotnik*, EKP ajaloo komisjoni tegevus 1925—1937. Rmt.: Töid EKP ajaloo alalt III, lk. 225—226.

[30] Vt. nende tegevusest lähemalt *E. Plotnik*, EKP ajaloo komisjoni tegevus 1925—1937. Rmt.: Töid EKP ajaloo alalt III, lk. 226—228.

Järgmiseks süstemaatilise ülevaate andmise katseks, kus lühidalt puudutati ka EKP ajalugu, oli 1928. aastal ilmunud H. Pöögelmanni «Klassivõitluse ajalugu».[31] Varasema, tunduvalt pealiskaudsema katse anda süstemaatiline ülevaade töölisliikumise ajaloost ja puudutada ka EKP ajaloo küsimusi oli juba 1922. aastal teinud V. Vöölmann.[32]

Partei ajaloo komisjon hakkas välja andma ajakirja «Proletaarne Revolutsioon Eestis», mida ajavahemikul 1926—1933 ilmus kokku 14 numbrit.[33] Temas avaldati peamiselt mälestusi, nii isiklikke kui ka kollektiivseid (peamiselt isiklike mälestuste põhjal kirjutatud ülevaadete kujul), ja mitmesuguseid arhiivimaterjale (näiteks väljavõtteid Eestimaa kubermangu sandarmivalitsuse arhiivist, VSDTP Tallinna Komitee lendlehti, Eesti Töörahva Kommuuni dokumente, fotosid jm.). Ilmus ka mõningaid uurimislikku laadi artikleid, retsensioone, revolutsioonilaule, peamiselt omaaegseid rahvalike laulude töötlusi jm. Kogu laekunud materjali aga ei suudetud avaldada. Peatähelepanu oli koondatud revolutsiooniaastate 1905—1907, 1917 ja Kodusõja ajaloole.

Esimestel aastatel (1926—1927) sisaldasid ajakirja «Proletaarne Revolutsioon Eestis» numbrid vaheldumisi EKP ajaloo komisjoni ja Eesti punaväe ajaloo komisjoni materjale. Aastail 1928—1929 avaldati materjale ja kirjutusi Suurest Sotsialistlikust Oktoobrirevolutsioonist, Eesti Töörahva Kommuunist ja Saaremaa töörahva ülestõusust. 1930. aastast peale anti välja seganumbreid, mis sisaldavad kirjutisi ja materjale ajaloo eri perioodidest ja erinevatel teemadel.

1926. aastal ilmus EKP ajaloo komisjoni toimetuste esimese numbrina «1905. aasta Eestis»,[34] mis sisaldas H. Pöögelmanni, J. Anveldi, R. Vakmanni ja O. Rästa artikleid. Kõigis neis on rakendatud marksistlik-leninlikku metodoloogiat ja antakse bolševistlik hinnang revolutsiooni iseloomu, teda liikumapannud jõudude ja eesmärkide kohta. Kogumiku keskses artiklis, mis pärineb J. Anveldi sulest, analüüsitakse revolutsioonilise liikumise põhjusi, peatutakse 1905. aasta streigiliikumise algusel ja töörahva klassiteadlikkuse süvenemisel, samuti eesti kodanluse ja väikekodanlike sotsiaaldemokraatide osal revolutsioonis, iseloomustatakse kodanlik-radikaalse ajalehe «Teataja» ja föderalistliku «Uudiste» sihtjooni ning mõju.[35] Revolutsiooni lüüasaamise üheks kõige tähtsamaks põhjuseks luges J. Anvelt revolutsioonilise sotsiaaldemokraatia nõrkust. VSDTP bolševike kantsiks pidas ta peamiselt Tallinna, mujal aga olnud bolševike mõju veel nõrk. Revolutsioonilised sotsiaaldemokraadid suutnud talurahvast veel vähe organiseerida otseseks relvastatud võitluseks.

[31] *H. Pöögelmann*, Klassivõitluse ajalugu. Lühike kokkuvõte. L., 1928. 176 lk.

[32] *В. Вельман*, Краткий очерк эстонского рабочего движения. «Пролетарская революция», 1922, № 12, lk. 86—93.

[33] 1926. a. ilmus 1 number, 1927. a. 3, 1928. a. 2, 1929. a. 2, 1930. a. 1, 1931. a. 2, 1932. a. 1 ja 1933. a. 2 numbrit. «Proletaarse Revolutsiooni Eestis» asutamisest, temas ilmunud kirjutistest, raskustest väljaandmisel ja muust temaga seoses olevast vt. lähemalt *E. Plotnik*, EKP ajaloo komisjoni tegevus 1925—1937. Töid EKP ajaloo alalt III, lk. 236—250.

[34] 1905. aasta Eestis. Kirjutused, mälestused, dokumendid. L., 1926. 216 lk.

[35] *J. Anvelt*, 1905. aasta revolutsioonilisest liikumisest Eestis. Rmt.: 1905. aasta Eestis, lk. 56—59.

Faktiderikka ülevaate bolševike partei tegevusest kõnesoleval perioodil andis R. Vakmanni artikkel «Venemaa Sotsiaaldemokraatlise Partei tegevus Tallinnas 1905. a.».[36]

Tekkivat parteiajaloolist mõtet iseloomustavad erinevad kontseptsioonid ja seisukohad, mis kõige poleemilisemalt avaldusid sotsiaaldemokraatliku liikumise alguse ja 1905.—1907. aasta revolutsiooni küsimustes. Neis küsimustes peetigi pealahingud erinevate kontseptsioonide vahel. Seetõttu on 1905.—1907. aasta revolutsiooni historiograafiline pärand kõige rikkalikum, koosnedes viiest eri raamatust,[37] eri osadest üldisemates käsitlustes[38] ja arvukatest artiklitest, mis käsitlevad kas ainult EKP ajaloo probleeme esimese Vene revolutsiooni aastaist või puudutavad seda seoses teiste küsimustega.

1905.—1907. aasta revolutsiooni ajaloole koondus tähelepanu eriti seoses tema aastapäevadega, muidugi ka sellepärast, et siit või vahetult sellele eelnenud aastaist sai alguse suurem osa EKP ajaloo põhiprobleemidest.

EKP ajaloo komisjoni kontseptsioonidest erinevaid arusaamasid esitasid J. Palvadre, V. Vöölmann, H. Klaas ja P. Peterson. J. Palvadre kui Leningradi ülikooli õppejõud avaldas ülikooli «Teadusliku Uurimise Instituudi Toimetistes» uurimuse «1905.—1907. a. revolutsioon Eestis», mis ilmus eri raamatuna ka vene keeles.[39] Mõni aasta hiljem ilmus V. Vöölmannilt samateemaline teos.[40] V. Vöölmanni oma oli eelkõige parteiajaloolise sisuga, J. Palvadre töös aga käsitleti EKP ajalugu vaid põgusalt. EKP ajaloo komisjoni väljaannetes avaldatud retsensioonid andsid mõlemale teosele negatiivse hinnangu.

Kriitika osaliseks sai nii J. Palvadre kui ka V. Vöölmanni töös esinev väide, et Eesti bolševistliku organisatsiooni aluspõhjaks olevat olnud Tartu marksistlikud ringid ja föderalist P. Speegi toimetusel ilmunud ajaleht «Uudised». Järjekindla leninlase M. I. Kalinini osa aga mainisid nad mõlemad vaid möödaminnes. Eesti sotsiaaldemokraatlike organisatsioonide bolševiseerijaks olevat nende arvates olnud V. Vöölmann, H. Pöögelmann kui «radikaalne kodanlane» jäeti kõrvale. Peatudes käesoleva sajandi alguse eesti demokraatlikul ajakirjandusel, tõstsid nad eriti esile ajalehte «Uudised».[41] Viimase ümber koondunud nn. föderalistide rühmituse kohta oli J. Anvelt juba 1926. aastal kirjutanud: «Ometi ei jõudnud «Uudiste» haritlaste ringkond vähegi järjekindla revolutsioonilise sotsiaaldemokraatia maailmavaateni. Oma aukliku arusaamisega

[36] Sealsamas, lk. 102—119.

[37] 1905. aasta Eestis. Kirjeldused, mälestused, dokumendid. L., 1926. 216 lk.; *Я. Пальвадре*, 1905—7 г.г. в Эстонии. В приложении — документы. Л., [1926]. 166 lk.; *В. Вельман*, 1905 год в Эстонии. На пути к диктатуре пролетариата. М., 1932. 88 lk.; *H. Pöögelmann*, Enamlus ja vähemlus Eestis 1905. a. Lisa Dokumente «Eesti sotsiaaldemokraatiast». L., 1933. 83 lk.; Enamluse ajaloo võltsimise vastu. M.-L., 1934. 80 lk.

[38] *J. Anvelt*, «Meie lahkuminekud» ehk EKP «vastasrinna» ajaloolised unenäod. L., 1928. 135 lk.; *H. Pöögelmann*, Klassivõitluse ajalugu. L., 1928. 176 lk.

[39] *Я. Пальвадре*, 1905—7 г.г. в Эстонии. Л., 1926. 166 lk.

[40] *В. Вельман*, 1905 год в Эстонии. Л., 1932, 88 lk.

[41] *Я. К. Пальвадре*, Революция 1905—7 г.г. в Эстонии, lk. 36; *В. Вельман*, 1905 год в Эстонии, lk. 12—13.

marksismist, ümbritsetud väikekodanlikust õhkkonnast, koos seistes revolutsioonilisest töölisklassist eraldatud haritlastest, ei suutnud ta võitleva töörahva esimestes ridadeski seista.»[42]

EKP ajaloo komisjoni väljaannetes hinnati föderaliste üldiselt kui väikekodanliku kallakuga sotsiaaldemokraate.[43] Vastandina sellele olid J. Palvadre ja V. Vöölmann seisukohal, et föderalistide programm olevat VSDTP omast erinenud vaid õige vähe, ainult rahvus- ja organisatsioonilistes küsimustes.[44]

Paljusid EKP ajaloo küsimusi, mille ümber olid tekkinud ägedad vaidlused, püüdis J. Anvelt õigesse valgusse seada oma pikemas diskussioonilises artiklis, mis ilmus 1928. aastal «Klassivõitluses»[45] ja veel samal aastal ka eri raamatuna.[46] Ta ei piirdunud selles ainult opositsionääride seisukohtade ümberlükkamisega, vaid selgitas ja analüüsis parteiorganisatsiooni tegevust ja taktikat kõigil EKP ajaloo tähtsamatel perioodidel, iseloomustades paljusid parteilisest tegevusest otseselt osa võtnud või revolutsioonilise liikumisega kaasa läinud tegelasi. J. Anvelt peatus parteiorganisatsiooni tegevusel 1905.—1907. aasta revolutsioonis, Narva pravdistliku töölisajalehe «Kiir» asutamisel ja tema ideelis-parteilise positsiooni väljakujunemisel. Peale selle käsitles ta Eesti bolševike tegevust imperialistliku maailmasõja ajal ning Veebruari- ja Oktoobrirevolutsiooni päevil, bolševike taktikat maa-, talurahva- ja rahvusküsimuses, samuti Eesti iseseisvuse ja teiste riikidega ühinemise küsimuses ning Eesti Töörahva Kommuuni perioodi. Kuna opositsionäärid olid eriti ägedalt rünnanud H. Pöögelmanni, siis peatus J. Anvelt muu hulgas tema kui bolševiku tegevusel Esimese Vene revolutsiooni ajal, Eestimaa parteiorganisatsioonide esimesel konverentsil 1907. aasta veebruaris Terijoel ja ajalehe «Uus Ilm» toimetajana emigrandipõlves.

1929. ja 1930. aasta vahetusel ilmus J. Reeseni artikkel «Eestimaa Kommunistlise Partei seisukoht maa- ja talurahvaküsimuses Eestis», milles on püütud rakendada marksistlik-leninlikku metodoloogiat ja mis osutub üheks kaalukamaks uurimuseks EKP ajaloo selles lõigus.[47] Tuginedes K. Marxi, F. Engelsi ja V. I. Lenini seisukohtadele talurahvaküsimuses, vaadeldakse selles üldse bolševike, samuti Eesti bolševike agraarprogrammi evolutsiooni, mis oli tingitud revolutsioonilise töölisliikumise arenemisest. Artiklis leidub ebatäpsusi ja libastumisi, samuti tänapäevaks vananenud seisukohti, eriti Eesti bolševike agraarpoliitikat aastail 1917—1918 käsitlevas osas. Käsitlus ulatub ainult 1924. aastani ega kajasta

[42] *J. Anvelt*, 1905. aasta revolutsioonilisest liikumisest Eestis. Rmt.: 1905. aasta Eestis, lk. 50.

[43] *H. Pöögelmann*, Klassivõitluse ajalugu, lk. 33; *H. Pöögelmann*, Enamlus ja vähemlus Eestis 1905. a., lk. 33—44.

[44] *В. Вельман*, 1905 год в Эстонии, lk. 48—49.

[45] *J. Anvelt*, «Meie lahkuminekud» ehk EKP «vastasrinna» ajaloolised unenäod. «Klassivõitlus» 1928, nr. 92—93, veerg 29—56; nr. 94—95, veerg 25—38; nr. 96—97, veerg 49—64; nr. 98—99, veerg 33—64.

[46] *J. Anvelt*, «Meie lahkuminekud» ehk EKP «vastasrinna» ajaloolised unenäod. L., 1928, 135 lk.

[47] «Proletaarne Revolutsioon Eestis» 1929, nr. 7, lk. 39—48; nr. 8, lk. 38—48; 1930, nr. 9, lk. 33—40.

seega korrektiive, mida EKP maa- ja talurahvaküsimuses tegi oma 1926. aasta novembrikonverentsil.

EKP juhtivad tegelased rajasid ka kodanliku pseudoteaduse ja antisovjetismi vastu võitlemise traditsioonid. 1930. aastal ilmus R. Vakmanni sulest artikkel «Enamluse uurimisest Valges Eestis», milles ta võttis vaatluse alla E. Laamani ja J. Ernitsa 1930. aastal ilmunud raamatu «Enamlus Eestis» metodoloogilise külje.[48] Üldse oli nõukogude ajalooteadusele neil aastail omane suur huvi metodoloogiliste probleemide ja ühiskondlik-ajalooalaste üldistuste vastu. Marksistlik-leninlikule metodoloogiale tuginedes fikseeris R. Vakmann E. Laamani ja J. Ernitsa kõnesoleva teose põhilised metodoloogilised puudused, kodanlikele teadlastele omased traditsioonilised vead, nagu rahvuse käsitamine põhilise ühiskondliku üksusena, psüühiliste tegurite esikohale seadmine majanduslike suhtes, subjektivism, mis töölisklassi juhtide suhtes muutus lausa laimuks, nähtuste isoleeritud käsitlus ja dialektilise analüüsi puudumine. «Ajalugu kirjutatakse nagu kalendrit,» iseloomustas selliseid töid R. Vakmann.[49]

1930-ndate aastate algupoolel ilmunud EKP ajaloo käsitlused olid varasematega võrreldes üldiselt faktiderikkamad ja tõid seosed ajastu ja sündmuste vahel paremini esile, ka nende teoreetiline tase oli kõrgem. Kuid just siis komplitseerus ja muutus vastuoluliseks ajalooteaduse arenemine Nõukogude Liidus tervikuna. Süvenev isikukultus pani end ajalooteaduses maksma J. V. Stalini kirja kaudu ajakirja «Proletarskaja Revoljutsija» toimetusele 1931. aastal.

J. V. Stalini kõnesolev kiri oli otseselt suunatud Slutski artikli «Bolševikud saksa sotsiaaldemokraatiast tema sõjaeelse kriisi ajajärgul» vastu, kuid puudutas samal ajal ka väga paljusid partei ajaloo ja teooria põhiprobleeme. Partei ajaloo uurijatele anti õige ja vajalik ülesanne tõsta bolševismi ajaloo uurimine senisest kõrgemale tasemele, seada partei ajaloo tundmaõppimine teaduslikule, bolševistlikule pinnale. Kuid nõudes trotskistlike ja igasuguste teiste bolševike partei ajaloo võltsijate (ka nendesse liberaalselt suhtujate) vastu otseste surveabinõude rakendamist, ei olnud kirjas üldse jäetud võimalust partei ajaloo küsimuste üle diskuteerimiseks. Juhuslikke eksitusi, dokumentidest või sündmustest ebaõiget arusaamist jne., nagu seda uurimistöös ikka juhtub, hakati tõlgendama tahtliku parteivaenuliku tegevusena. Et end võimalike süüdistuste vastu kindlustada, hakkasid ajaloolased oma väiteid varustama suure hulga tsitaatidega marksismi-leninismi klassikute ja J. V. Stalini teostest, Stalinile hakati omistama teeneid, mida tal ei olnud. Loov uurimistöö partei ajaloo alal muutus väga raskeks ja puhuti võimatuks. Niisuguses õhkkonnas transformeerus kriitiline suhtumine ajalooteadusesse hüperkriitikaks, mille abil arvati kõige paremini võivat garanteerida bolševismi puhtust. Tegelikult aga hakkas selle tagajärjel teaduses juurduma dogmatism, tähenärimine ja pahempoolne ekstremism, mida kalduti samastama revolutsioonilisusega, ning teaduslikust argumentatsioonist

[48] «Proletaarne Revolutsioon Eestis» 1930, nr. 9, lk. 1—12.

[49] Sealsamas, lk. 4.

mitte hooliv meelevaldsus. «Stalini kiri tekitas kahtlustamisi ja põhjendamata kriitika atmosfääri.» [50]

Eestikeelses tõlkes ilmus kõnesolev J. V. Stalini kiri samal aastal «Klassivõitluses».[51] Ajakirja toimetus lisas sellele oma järelsõna, milles EKP ajaloo senist ebapiisavat läbitöötamist kvalifitseeriti poliitiliseks veaks.[52] Ka ajakirja «Proletaarne Revolutsioon Eestis» juhtkirjas märgiti, et «meie partei ajaloo kirjutamine on senini peaaegu täiesti sööti jäetud teadusala»,[53] ning otsustati siin nüüd murrang saavutada.[54]

J. V. Stalini kirja mõjul elavneski EKP ajaloo uurimine märgatavalt. H. Pöögelmannilt näiteks ilmus 1933. aastal «Enamlus ja vähemlus Eestis 1905. a.» [55], hinnatavamaid bolševismi ajaloo marksistlik-leninlikke käsitlusi, ja mitmed artiklid. Otto Rästas avaldas mõneti memuaarse teose «Põrandaalused»,[56] mis käsitleb EKP põrandaalust tegevust kodanlikus Eestis.

Süvenes kriitiline ja enesekriitiline käsitluslaad. Eeskätt asuti ümber hindama EKP suhtumist talurahvasse kui proletariaadi liitlasse Oktoobrirevolutsiooni ja Eesti Töörahva Kommuuni päevil ning kodanliku Eesti algusaastail.

1932. aasta märtsis avaldas EKP Keskkomitee manifesti «Kogu Eestimaa töörahvale», kus esmakordselt kritiseeriti avalikult Eesti Töörahva Kommuuni vigu agraarküsimuse lahendamisel. Tõuge selleks oli saadud J. V. Stalini kirjast.[57] Hilisemad käsitlused on selle kriitika põhjendatuks lugenud. Veel samal 1932. aastal aga väideti manifesti arvestamata, et 1917/18. aastal olnud olukord Eestis Eesti Töörahva Kommuuni aegsest (1918/19. aastal olnust) oluliselt erinev ning bolševike agraarpoliitika Oktoobrirevolutsiooni päevil seega õige.[58]

Otto Rästas oma raamatus «Põrandaalused», mis ilmus 1932. aastal, asus sellest erinevale seisukohale, avaldades arvamust, et Eesti bolševikud olid juba 1917.—1918. aastal lahendanud maaküsimuse ebaõigesti, Kommuun omalt poolt olevat neid vigu vaid süvendanud.[59]

1934. aastal sai retsenseerimisküpseks H. Pöögelmanni monograafia

[50] Очерки истории исторический науки в СССР, IV. M., 1966, lk. 162.

[51] *J. Stalin*, Enamluse ajaloo mõnedest küsimustest. «Klassivõitlus» 1931, nr. 138, lk. 1—10.

[52] Sealsamas, lk. 10.

[53] Sm. Stalini kiri enamluse ajaloo mõningatest küsimustest ja EKP mõnedest ülesannetest ajaloo väerinnal. (Sm. Stalini kirja aastapäevaks.) «Proletaarne Revolutsioon Eestis» 1932, nr. 12, lk. 6.

[54] Sealsamas, lk. 8.

[55] *H. Pöögelmann*, Enamlus ja vähemlus Eestis 1905. a. Lisa: Dokumente «Eesti sotsiaaldemokraatiast». L., 1933. 83 lk.

[56] *O. Rästas*, Põrandaalused. Üks etaap Eestimaa Kommunistlise Partei põrandaalusest tööst. L., 1932. 112 lk. Uuesti publitseeritud 1957. a. (Vt. *O. Rästas*, Põrandaalused. Üks etapp Eestimaa Kommunistliku Partei põrandaalusest tööst. Tallinn, 1957. 127 lk.)

[57] *L. Looring* [J. Meerits], Mõnedest EKP küsimustest pärast Oktoobrirevolutsiooni. «Klassivõitlus» 1932, nr. 148—149, lk. 30. Ilmunud ka eri väljaandena (L., 1933, 105 lk.).

[58] Sealsamas, lk. 26.

[59] *O. Rästas*, Põrandaalused. Üks etapp Eestimaa Kommunistliku Partei põrandaalusest tööst. Tallinn, 1961, lk. 88—90.

«1917. aasta revolutsioon Eestis» käsikiri.[60] 30. septembril 1934 Moskvast saadetud retsensioonis märgiti käsikirja peamise puudusena seda, «et autor maaküsimuse lahendamist Eesti nõukogude valitsuse poolt 1917.—1918. aastal ilma arvustava märkuseta kirjeldab».[61] Seda loeti niivõrd tõsiseks veaks, et ilma vastava paranduseta ei peetud võimalikuks teost trükki anda.[62]

1936. aastal saadeti käsikiri uuesti retsenseerimiseks. 1937. aasta augustis kirjutas O. Rästas L. Looringule: «Kuidas on H. P. «17. aastaga»? Saatke märkused ära! Mul on 200 lhk. läbi. Pöörake tähelepanu viimasele osale, kus maaküsimust käsitakse. Ma ei tea veel, mis ta lõpukokkuvõttes ütleb, kui seal vigadest on öeldud, siis ehk läheb, väikseid muudatusi tehes.» [63]

Nagu nähtub säilinud retsensioonidest ja käsikirjal olevaist remarkidest, polnud retsensendid selgi korral rahul seisukohaga, mida H. Pöögelmann oli avaldanud Eesti bolševike 1917.—1918. aasta agraar- ja rahvuspoliitika kohta.[64]

Käsikirja parandatud variandist nähtub, et autor on selles küsimuses leinud mõningaid korrektiive, mööndes, et mõisate kollektiivne majandamine võinuks ehk anda rahuldavaid tagajärgi siis, kui nõukogude võim oleks Eestis püsima jäänud; puuduseks peab ta aga seda, et ei pööratud vajalikul määral tähelepanu maad soovivatele talurahvakihtidele.[65] Retsensendid ei pidanud neid korrektiive piisavaiks.

Rahvusküsimuses pidas H. Pöögelmann, nagu nähtub käsikirja parandatud variandist, Eesti bolševike peamiseks puuduseks nõrka agitatsiooni ja selgitustööd.[66] Retsensent ei pidanud võimalikuks sellega piirduda ning tegi ettepaneku «küsimus teravama enesearvustuse vaatevinkli all üles seada ja kaaluda, kas Eesti enamlased sel ajal kogu Lenini mõtte ulatusest aru said».[67]

H. Pöögelmanni see teos pidi ilmuma Suure Sotsialistliku Oktoobrirevolutsiooni XX aastapäevaks,[68] kuid takerdus retsensioonidesse ja jäägi lõpuks välja andmata.

Eesti töörahva 1924. aasta 1. detsembri ülestõusu 10. aastapäeva puhul avaldas N. Karotamm artikli,[69] milles ta näitas, et sellele ülestõusule ei

[60] EKPA, f. 6495, nim. 1, s.-ü. 320, l. 150.

[61] EKPA, f. 27, nim. 1, s.-ü. 504, l. 7.

[62] Sealsamas.

[63] EKPA, f. 25, nim. 1, s.-ü. 100, l. 30.

[64] Sealsamas, s.-ü. 40, l. 3; s.-ü. 100, l. 30.

[65] Sealsamas, s.-ü. 40, l. 117 ja 118.

[66] Sealsamas, l. 119.

[67] Sealsamas, l. 134. V. I. Lenin tegi mäletavasti 1917. aastal Eesti bolševikele ettepaneku «kaaluda, kas teatud rahvusvahelistel põhjustel kohane poleks Eestimaad iseseisvaks kuulutada» (*J. Anvelt*, «Meie lahkuminekud» ehk EKP «vastasrinna» ajaloolised juured, lk. 93).

[68] EKPA, f. 25, nim. 1, s.-ü. 97, l. 2, 5; s.-ü. 101, l. 119.

[69] *N. Karotamm*, 1924. a. 1. detsembri sõjariistus ülestõusu kümnendal aastapäeval. «Klassivõitlus» 1934, nr. 11, lk. 1—7. Täiendatuna ilmus artikkel pealkirja all «1924. aasta 1. detsembri relvastatud ülestõus» ajalehtedes «Kommunist» 1. dets. 1940, «Rahva Hääl» 2. dets. 1940 ja «Eesti Bolševik» 1946, nr. 22, lk. 1626—1634. Vt. ka *N. Karotamm*, Meie järjekordsed ülesanded. Kõnesid ja kirjutusi 1946/1947. aastal. Tallinn, 1947, lk. [illegible]—304.

saanud jätta mõju avaldamata Oktoobrirevolutsiooni päevil maa- ja talurahvaküsimuses tehtud vead, mis suurt osa olid etendanud Eesti Töörahva Kommuuni päevil ja mis püsisid suurel määral veel 1924. aastalgi. Partei ei näidanud 1917/18. aastal kehvikule ja keskmikule selgesti ja konkreetselt, mida neile annab nõukogude võim. Oli esinenud ka keskmiku osatähtsuse alahindamist revolutsioonis.

Enesekriitiline suhtumine maa- ja talurahvaküsimuses tehtud vigadesse oli positiivne saavutus. Kuid ka J. Stalini kirja negatiivne mõju ei jäänud ilmnemata. Üheks selle näiteks on raamat «Enamluse ajaloo võltsimise vastu».[70] Viimases peatutakse põhiliselt kahel probleemil: sotsiaaldemokraatliku liikumise tekkimisel ja parteiorganisatsiooni loomisel Eestis, kusjuures antakse hinnang ka föderalistide tegevusele. Teravalt kritiseeritakse temas V. Vöölmanni ja viimasega solidariseerunud eesti revolutsioonilise liikumise tegelasi, kes oma raamatus «1905. aasta Eestis» pidasid Eesti bolševistliku organisatsiooni loomise ajaks 1902. aastat. Opositsionääride seisukohad 1905.—1907. aasta revolutsiooni küsimustes kvalifitseeriti täies ulatuses menševistlikeks[71] ja tahtlikuks EKP ajaloo võltsimiseks. Nende kirjutistes esinevatest ebatäpsustest, vigadest, puudustest ja erinevatest tõlgendustest tehti kaugeleulatuvaid poliitilisi järeldusi ning esitati ränki süüdistusi.

Samal ajal esines ka opositsionääride kirjutistes laimu ja poliitilisi süüdistusi EKP juhtivate tegelaste aadressil.

Ülepingutatud kriitika väljendus ka võitluses nn. rahvusdemokratismi vastu, mille all mõisteti palvadristide (J. Palvadre, V. Vöölmanni, A. Vallneri, P. Petersoni jt.) ideoloogilisi seisukohti. Sellele võitlusele, mis eriti tugevnes pärast J. V. Stalini kirja avaldamist, oli ajakirjades «Proletaarne Revolutsioon Eestis» ja «Klassivõitlus» antud eriline koht. J. Reesen näitas ühes oma raamatus talurahva kihinemise kohta Eestis, et J. Palvadre on hinnanud alla kulakluse osatähtsust ja mõju nii kodanlikus Eestis kui ka NSV Liidus enne kollektiviseerimist.[72] N. Karotamm tegi katset leida J. Palvadre, V. Vöölmanni, A. Vallneri ja teiste opositsionääride teostes ühiseid seisukohti ja luua sel teel nende ideoloogiast terviklikku üldpilti.[73]

EKP ajaloo komisjoni poolt 1930-ndail aastail väljaantud poliitilises kirjanduses iseloomustati opositsionääride üksikuid teoreetilisi vaasinguid kui kontrrevolutsioonilist ideoloogiat ning nendes nähti NSV Liidus oleva eesti kulakluse ja Valge-Eesti fašistliku kodanluse agentuuri.

Tegelikult polnud opositsionääride kontseptsioonide kvalifitseerimine menševistlikeks põhjendatud, kuigi näiteks J. Palvadrel võime konstateerida mõningaid väikekodanlikke seisukohavõtte. Nii näiteks pidas ta Eestit Tsaari-Venemaa kolooniaks,[74] omistas eesti linnakodanlusele 1905.—1907.

[70] [*L. Looring*], Enamluse ajaloo võltsimise vastu. M.-L., 1934. 79 lk.
[71] Sealsamas, lk. 3.
[72] *J. Reesen*, Talurahva klassiline kihinemine ja rahvusdemokratism. L., 1932. 115 lk. Ilmunud ka ajakirjas «Proletaarne Revolutsioon Eestis» 1932, nr. 12, lk. 20—52.
[73] *N. Karotamm*, Peajooni Eesti rahvusdemokratismi ideoloogiast. L., 1934. 20 lk.
[74] *Я. Пальвадре*, 1905—7 г.г. в Эстонии, lk. 5; EKPA, f. 27, nim. 1, s.-ü. 742, l. 4.

aasta revolutsioonis rahvuslikke vabanemistaotlusi ja väitis, et varasem väikekodanlik liikumine, mille esindajaiks ta pidas nii C. R. Jakobsoni kui ka A. Grenzsteini, omandas 1905. aastal sotsialistliku värvingu.[75] Ilmselt olid J. Palvadre niisuguste kontseptsioonide kujunemist mõjutanud kodanlike ja baltisaksa autorite tööd, mille seisukohti ta ebakriitiliselt kasutas. 1935. aastal tunnistasid R. Vakmann ja H. Pöögelmann Internatsionaalse Kontrollkomisjoni ees, et nad olid rahvusdemokratismi valesti mõistnud.[76]

Opositsionääride väärseisukohtade kriitiseerimine oli põhjendatud ja nende töödes esinevate moonutuste paljastamine vajalik, kuid EKP ajaloo komisjoni kriitika jäi siiski ühekülgseks. Nii rahvusdemokratismi küsimus kui ka opositsionääride historiograafiline pärand vajavad veel üksikasjalikumat uurimist.

Stalini kultuse negatiivne mõju väljendus ka Kominterni mõnedes seisukohtades,[77] sealtkaudu EKP poliitikaski ja EKP ajaloo uurimises, nagu see nähtub «Klassivõitluses» ilmunud artiklitest. EKP juhtivate tegelaste pahempoolsed vead avaldusid ebaõiges suhtumises teistesse tööliserakondadesse. Nad samastasid näiteks Eesti Sotsialistlikku Tööliste Partei fašistidega (sotsiaalfašistid),[78] pealööki ei suunatud mitte fašismi, vaid pahempoolsete sotsiaaldemokraatide pihta, kutsuti võitlema nii kodanluse diktatuuri demokraatliku kui ka fašistliku vormi vastu. Need väärseisukohad esinesid eriti J. Reeseni artiklites ja EKP 1932. aasta märtsimanifestis, aga ka mujal. Nad ei takistanud mitte ainult fašismivastase ühisrinde organiseerimist, vaid ka paljude sündmuste ja nähtuste õiget hindamist EKP ajaloos.

1933. aastal lakkas ilmumast EKP ajaloo komisjoni ajakiri «Proletaarne Revolutsioon Eestis». 1936. aastal ühendati ajakirjad «Klassivõitlus», «Leegid» ja «Naistööline ja Naiskolhoosnik» ning nende asemel hakkas ilmuma «Kommunismi Teel», millega ajalooalaste kirjutiste avaldamise võimalused kitsenesid. Teoks ei saanud kavatsetud käsitlused V. Kingissepa ja 1924. aasta 1. detsembri ülestõusu kohta. Vaadeldav periood EKP ajaloo historiograafias lõppes 1937. aastal H. Pöögelmanni artiklite ilmumisega ajakirjas «Kommunismi Teel».[79]

J. Stalini väärarusaamad rahvusküsimuses ja tema kultusega kaasnenud repressioonid tabasid väga raskelt ka Eestimaa Kommunistlikku Parteid. Aastail 1937—1938, samuti järgnevail aastail enne Suurt Isamaasõda arreteeriti väljamõeldud süüdistuste esitamisega EKP juhtivad tegelased ning suleti eesti kõrgemad õppeasutused, ajakirjad ja kirjas-

[75] EKPA, f. 27, nim. 1, s.-ü. 742, l. 13. *Я. Пальвадре*, 1905—7 г.г. в Эстонии, lk. 32.
[76] EKPA, f. 25, nim. 2, s.-ü. 1678, l. 43, 47, 48, 50.
[77] Под знаменем пролетарского интернационализма. Речь М. А. Суслова. «Правда», 26 авг. 1969.
[78] J. V. Stalini arvamuse järgi «fašism on kodanluse võitlusorganisatsioon, mis tugineb sotsiaaldemokraatia aktiivsele toetusele. Objektiivselt on sotsiaaldemokraatia fašismi mõõdukas tiib.» (*J. V. Stalin*, Rahvusvahelisest olukorrast. Teosed, 6. kd., lk. 277.)
[79] *H. P*[*öögelmann*], Juulisündmused Eestis 1917. a. «Kommunismi Teel» 1937, nr. 6 (13), lk. 38—41; *H. Pöögelmann*, Oktoober Eestis. «Kommunismi Teel» 1937, nr. 10 (17), lk. 48—53.

tused. Sellega katkes teatud ajaks ka Eesti revolutsioonilise liikumise ja EKP ajaloo uurimine.

Kõigele vaatamata tegi EKP ajaloo uurimine ja tema marksistlik-leninlikult mõtestamine ajavahemikul Suurest Sotsialistlikust Oktoobrirevolutsioonist kuni 1940. aastal Eestis toimunud sotsialistliku revolutsioonini läbi märgatava arengu. Oktoobrirevolutsiooni ja Kodusõja ajal, 1920-ndate aastate algul, hakati parteipoliitilistes väljaannetes käsitlema mitmeid partei ajaloo perioode ja probleeme, kuid esialgu jäi see veel küllaltki juhuslikuks. Alles EKP ajaloo komisjoni loomisega 1925. aastal muutus partei ajaloo uurimine tunduvalt sihipärasemaks ja organiseeritumaks. Nagu üleliiduliseski ulatuses, paelus ka eestlastest parteiajaloolaste tähelepanu sel ajal kõige enam sotsiaaldemokraatliku liikumise tekkimine ja 1905.—1907. aasta revolutsioon. Eriti rikkalik pärand tekkis 1905.—1907. aasta revolutsiooni kohta, samuti partei ajaloo alal. Vähem suudeti läbi töötada kahe kodanlik-demokraatliku revolutsiooni vaheline ajajärk, kuigi siingi täienesid teadmised selle kohta seoses teiste küsimuste käsitlemisega. Tunduvat edu saavutati Oktoobrirevolutsiooni, Kodusõja ja välismaise sõjalise interventsiooni ajajärgu marksistlik-leninlikul uurimisel ja seoses sellega ka EKP ajaloo käsitlemisel. Neil aastakümneil kujunes EKP ajalugu Eesti ajalooteaduse eri distsipliiniks.

Kogutud mälestuste ja dokumentaalsete materjalidega, samuti väljavõtetega perioodikast, fotodega jne. pandi alus tulevase EKP ajaloo arhiivifondidele, mis tänapäeval kujutavad endast olulist allikalist baasi mitte ainult EKP, vaid ka Eesti töölisliikumise ajaloo uurimisel. Sel ajajärgul sündis marksistlik ajalooteaduslik kriitika ning tegi esimesi edusamme EKP ajaloo bibliograafia.

■

Sotsialistliku revolutsiooni võit ja nõukogude võimu taaskehtestamine Eestis 1940. aastal ning Eestimaa Kommunistliku Partei muutumine juhtivaks ja valitsevaks parteiks kutsus esile vajaduse jätkata partei ajaloo uurimist, mis vahepeal oli soiku jäänud, ja lõi selleks ka vajalikud võimalused. Tegelike töödega alustamiseks moodustas EK(b)P Keskkomitee komisjoni, kuhu kuulusid esimehena P. Keerdo, sekretärina H. Moosberg ja liikmena J. Saat. Eesti NSV Riikliku Ajaloo ja Revolutsiooni Muuseumi organiseerimisel ning sellega seoses ka Eesti revolutsioonilise liikumise ja EKP ajaloo materjalide kogumisel on vägagi hinnatavad H. Moosbergi saavutused. Koguti mälestusi ka esimeste sotsiaaldemokraatlike organisatsioonide loomise kohta Eestis. Suurem osa kogutud materjale aga läks Saksa fašistliku okupatsiooni aastail kaduma.

Nõukogude Liidu Suure Isamaasõja aastail ei olnud Eesti kommunistidel kuigi palju mahti oma partei ajaloo uurimiseks. Küll aga ilmus ajalehtedes «Rahva Hääl» ja «Talurahvaleht», partisanide ajalehes «Tasuja», ühiskondlik-poliitilises ja kirjanduslikus ajakirjas «Sõjasarv», artiklite kogumikus «Võit jääb meile», samuti väeosade ajalehtedes partei ja valitsuse üleskutseid eesti rahvale, juhtivate töötajate sõnavõtte ja artik-

leid,[80] mis valgustasid EK(b)P poliitikat võitluses Eesti NSV vabastamise eest fašistlikest orjastajatest ning on väärtuslikeks EKP ajaloo materjalideks Suure Isamaasõja aastaist.

Väga väärtuslikud on H. Kruusi juhtimisel tegutsenud brigaadi poolt kirja pandud rahvuslike väeosade võitlejate, partei- ja nõukogude aktivistide mälestused, mis käsitlevad Eesti kaitsmist 1941. aastal, ning hiljem väeosades 8. Eesti Laskurkorpuse üksuste kohta kogutud materjalid, mis säilitatakse EKP Keskkomitee Parteiarhiivis ja on suureks abiks ka partei ajaloo uurijaile.

Pärast Eesti NSV vabastamist tuli uuesti alustada teadusliku uurimistöö baasi loomist, kaadri komplekteerimist ja ettevalmistamist. 1946. aastal asutati EK(b)P Keskkomitee juures Parteiarhiiv, mille direktoriks määrati vana bolševik G. Kudeberg, aktiivne osavõtja revolutsioonilisest liikumisest Eestis, kelle initsiatiivil toodi Leningradist üle ka omaaegse EKP ajaloo komisjoni arhiiv. Kohe alustati saabunud materjalide korraldamist ja koostati uurijate jaoks arhiivis leiduvate materjalide kohta esialgne temaatiline nimestik.

Pärast Suure Isamaasõja lõppu korraldati üleliidulises ulatuses ümber partei- ja nõukogude juhtiva kaadri ettevalmistamine.

EK(b)P Keskkomitee suunas Kõrgemasse Parteikooli ja selle kaugõppeosakonda Eesti partei ja nõukogude töötajaid, kelledest paljud olid kodanlikus Eestis aktiivselt osa võtnud revolutsioonilisest liikumisest. Kuni 1949. aastani suunati sinna 63 töötajat, kellest 1948. aastal 37 õppimisega lõpule jõudsid.[81] Paljud Kõrgema Parteikooli lõpetanuist astusid hiljem ÜK(b)P Keskkomitee Ühiskonnateaduste Akadeemia aspirantuuri ja valisid väitekirja teemad Eestimaa Kommunistliku Partei ajaloo alalt. Esimesed niisugused kandidaadiväitekirjad (V. Reiman ja J. Saat)[82] kaitsti seal 1949. aastal. Sellega oli alanud kõrgema eriharidusega ja teadusliku kvalifikatsiooniga EKP ajaloo uurijate ettevalmistamine ja EKP ajaloo monograafiline uurimine. Oma kandidaadiväitekirjades (1955) käsitlesid A. Päss[83] ja H. Minno[84] EKP ajalugu Oktoobrirevolutsiooni

[80] Vt. näit. *N. Karotamm*, Surm Saksa okupantidele. Kirjutisi Suure Isamaasõja päevil. M., 1944. 244 lk.; *J. Vares*, Nõukogude Eesti taassünd. Valimik artikleid ja sõnavõtte (1942—1945). Tallinn, 1945. 192 lk.; «Sõjasarv» (M.) 1943, nr-d 1—3, (M.) 1944, nr. 4, (L.) nr-d 5—6; Võit jääb meile. Koguteos. L., 1942. 177 lk.

[81] *N. Karotamm*, Aruandekõne EK(b) Partei V kongressil Eestimaa Kommunistliku (bolševike) Partei Keskkomitee tööst. Rmt.: *N. Karotamm*, Sotsialistlikul teel. Kõnesid ja kirjutisi 1947—1949. Tallinn, 1949, lk. 385—426.

[82] Ümbertöötatult ja täiendatult ilmusid neist hiljem trükist *V. Reiman*, Eesti bolševikud võitluses nõukogude võimu eest. 1917—veebruar 1918. Tallinn, 1957. 226 lk.; *J. Saat*, Eesti bolševikud Oktoobrirevolutsiooni ajajärgul. Tallinn, 1956. 233 lk.; *И. Саат*, Большевики Эстонии в период Октябрьской революции. Таллин, 1956. 241 lk. (rets.: *N. Zabrodskaja*, «Eesti Kommunist» 1957, nr. 3, lk. 69—75; *С. Забродская*, «Коммунист Эстонии», 1957, № 3, lk. 75—82).

[83] *А. К. Пясс*, Коммунистическая партия Эстонии — организатор и вдохновитель борьбы трудящихся против иностранных интервентов и их пособников — эстонских буржуазных националистов в 1918—1920 гг. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук. М., 1955. 19 lk.

[84] *Г. Минно*, Борьба коммунистической партии за власть Советов в Эстонии (октябрь 1917 г. — июль 1919 г.). Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук. М., 1955. 14 lk.

ja Kodusõja ajajärgul, A. Puusepp[85] (1950) Nõukogude Liidu Suure Isamaasõja ajal ja A. Panksejev[86] (1953) neljandal viisaastakul.

Aastail 1945—1947 töötas EK(b)P Keskkomitee juures teoreetiline seminar, kus arutati ka mõningaid EK(b)P ajaloo küsimusi. Samal aastal hakkas ilmuma EK(b)P Keskkomitee ühiskondlik-poliitiline ajakiri «Eesti Bolševik», mis algusest peale on avaldanud rohkesti artikleid ka EKP ja Eesti töörahva revolutsioonilise võitluse ajaloo teemadel.

Eestimaa Kommunistliku Partei ajaloo uurimiseks ja marksismi-leninismi klassikute teoste väljaandmiseks eesti keeles asutati 1947. aastal ÜK(b)P Keskkomitee Marxi-Engelsi-Lenini Instituudi filiaalina EK(b)P Keskkomitee Partei Ajaloo Instituut.[87]

Partei Ajaloo Instituudi ja EK(b)P Keskkomitee ühiskondlik-poliitilise ajakirja asutamisega loodi olulised organisatsioonilised eeldused EKP ajaloo uurimiseks ja uurimistulemuste trükis avaldamiseks. Kõige selle tulemusena elavnes uurimistöö.

Kuna instituudi asutamise ajal valmistus eesti rahvas tähistama Oktoobrirevolutsiooni 30. aastapäeva, siis asus ka instituut kõigepealt uurima selle suure ülemaailmse tähtsusega revolutsiooni ajalugu, tema eeldusi ja seaduspärasust Eestis. Esialgu kujunes tähtsamaks ülesandeks Eestis toimunud Oktoobrirevolutsiooni sündmuste kronoloogia koostamine.

Seoses mitme revolutsioonilise liikumise ja EKP ajaloo tähtpäevadega ilmus juba instituudi tegevuse esimestel aastatel rida artikleid ja artiklite kogumikke. A. Liebman avaldas artiklite sarja EKP tegevusest sõjajärgse revolutsioonilise kriisi aastail,[88] samuti EKP ajalooga tihedalt seotud revolutsioonilise liikumise teemadel.[89]

Kõik need artiklid on uurimislikku laadi, kirjutatud rikkaliku allikaimese alusel ja käsitlevad EKP ajalugu mitmetest uutest aspektidest.

Uusi andmeid EKP ajaloo kohta sisaldavad ka H. Moosbergi artikkel eestikeelsest töölisajakirjandusest aastail 1905—1907[90] ja J. Sepa

[85] *А. Пусеп*, Партия большевиков — организатор и вдохновитель борьбы эстонского народа против немецко-фашистских захватчиков (1941—1944 гг.). Кандидатская диссертация. *М.*, 1950. Viidatud «Институт истории партии при ЦК КП Эстонии. Республиканский координационный план по истории партии» (Таллин, 1968) järgi.

[86] *А. К. Панксеев*, Борьба Коммунистической партии Эстонии за выполнение четвертой сталинской пятилетки. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук. М., 1953. 16 lk.

[87] EKP Keskkomitee Partei Ajaloo Instituudi esimene direktor oli J. Käbin. Alates 1949. aastast juhatas instituuti J. Saat. Pärast tema valimist 1956. aastal Eesti NSV Teaduste Akadeemia Ühiskonnateaduste Osakonna akadeemiksekretäriks asus sellele kohale A. Päss. Alates 1960. aastast on EKP KK Ajaloo Instituudi direktoriks A. Panksejev.

[88] *A. Liebman*, EKP esimene kongress. «Eesti Bolševik» 1948, nr. 1, lk. 66—75; *A. Liebman*, EKP teine kongress. «Eesti Bolševik» 1948, nr. 7, lk. 58—70; *A. Liebman*, EKP kolmas kongress. «Eesti Bolševik» 1948, nr. 21, lk. 50—60.

[89] *A. Liebman*, Eesti sotsiaaldemokraadid — Irboska veretöö peaorganisaatorid. «Eesti Bolševik» 1947, nr. 18, lk. 52—62; *A. Liebman*, 1924. aasta 1. detsembri relvastatud ülestõus. «Eesti Bolševik» 1948, nr. 22, lk. 63—77.

[90] *H. Moosberg*, Eestikeelsest töölisajakirjandusest 1905.—1907. a. «Eesti Bolševik» 1947, nr. 8, lk. 61—64.

(D. Rudnevi) «40 aastat Terijoki konverentsist»[91], milles autor käsitleb leninliku strateegia ja taktika võitu, s. o. bolševismi võitu Eesti töölisliikumises.

E. Pälli, J. Saadi ja J. Markovitši ühises artiklis, mis ilmus V. Kingissepa 25. surma-aastapäevaks, käsitletakse selle mehise ja ennastsalgava revolutsiooni juhi organisaatorlikku tegevust ja kujunemist marksistiks-leninlaseks.[92] Esmakordselt võeti selles vaatluse alla V. Kingissepa kui silmapaistva publitsisti stiili iseärasused. Kuna artikli kirjutamise ajal ei olnud võimalik nimetada teisi EKP juhtivaid tegelasi, nagu näiteks J. Anvelti, H. Töögelmanni ja O. Rästast, kes olid represseeritud, kuid kellega V. Kingissepp tihedasti koos töötas, siis ei saadud tema tegevust kajastada vajaliku avarusega, vaid see jäi paljuski ühekülgseks. Samal põhjusel on suurendatud V. Kingissepa osa VSDTP Eesti organisatsioonide ajaloos ning näidatud, nagu oleks tema pärast M. I. Kalininit asunud juhtima Tallinna parteiorganisatsiooni, mis muidugi ei vasta tõsioludele.

Ka D. Rudnevi kõnesolevas artiklis ei ole saadud rääkida teiste juhtivate eesti bolševike, näiteks H. Pöögelmanni võitlusest menševike ja föderalistide vastu nii konverentsi ettevalmistamisel kui ka selle käigus. Niisugune ühekülgne käsitlus oli üldiselt omane selleaegsetele EKP ja revolutsioonilise liikumise ajaloo käsitlustele.

Sõjajärgseil aastail asuti nõukogude ühiskonna ajaloo ja EKP ajaloolise osa uurimisele aastaist 1940—1941. Juba koguteos «Viis aastat Nõukogude Eestit» sisaldab sisukaid EKP ajalugu valgustavaid artikleid.[93] Kirjutises «Eesti töörahvas võitluses nõukogude võimu eest 1917—1920» annab H. Allik lühikese ülevaate Eesti bolševike tegevusest Oktoobrirevolutsiooni ettevalmistamisel ja läbiviimisel ning nõukogude võimu kehtestamisel. Samuti iseloomustab ta kommunistide juhtivat osa Eesti töörahva organiseerimisel võitlusse kodanluse ja interventidega. Artiklis «Eesti töörahva võitlus nõukogude võimu eest kodanliku Eesti aastail» käsitleb P. Keerdo EKP tegevust illegaalsete ning legaalsete vormide kasutamisel ja töörahva organiseerimisel kodanlikus Eestis. Mõlemad autorid on tuginenud oma mälestustele, kuid kasutanud ka partei ajakirjandust ja vähemal määral arhiivimaterjale. Teised selles kogumikus avaldatud artiklid käsitlevad eesti rahva võitlust saksa röövvallutajate ja nende käsilaste vastu aastail 1941—1944 ja nõukogude võimu taastamist pärast Eesti NSV vabastamist.

E. Pälli sulest ilmus kogumik[94], kus enamik artikleid käsitleb EKP poliitikat ideoloogia, kirjanduse ja kunsti küsimustes, partei suhtumist haritlaskonnasse jt. küsimusi sõjajärgseist aastaist.

1946. aasta jaanuaris asutati Eesti NSV Teaduste Akadeemia, mille süsteemis alustas 1947. aastal tööd ka Ajaloo Instituut. Viimasel tuli

[91] *J. Sepp*, 40 aastat Terijoki konverentsist. «Eesti Bolševik» 1947, nr. 3/4, lk. 102—108.

[92] *E. Päll, J. Saat, J. Mark[ovitš]*, Viktor Kingissepp kui eesti töörahva organisaator, ideoloog ja publitsist. «Eesti Bolševik» 1947, nr. 8, lk. 13—37.

[93] Tallinn, 1945. 141 lk.

[94] *E. Päll*, Töös ja võitluses. Valimik artikleid ja sõnavõtte 1944.—1947. a. Tallinn, 1948. 267 lk. (rets.: *K. Raid*, «Eesti Bolševik» 1948, nr. 6, lk. 69—72).

paljude ajaloprobleemide lahendamisel uurida ka selliseid küsimusi, mis on seotud töörahva revolutsioonilise võitluse ja EKP ajalooga. Nii algas mõlema instituudi teaduslike töötajate, samuti kõrgemate koolide õppejõudude koostöö Eesti NSV ajaloo ja EKP ajaloo üldkäsitluste koostamisel. Selle töö viljana ilmus 1952. aastal ühekõiteline «Eesti NSV ajalugu».[95]

Selle teose lehekülgedel püüti esitada süstemaatiliselt ka kõiki EKP ajaloo teada olnud sündmusi ja nähtusi VSDTP Eesti organisatsioonide rajamisest kuni kaasajani. Kuna aga teos valmis Stalini kultuse olukorras, sattus temasse ka EKP ajaloo osas vigu ja moonutusi. EKP juhtivaid töötajaid, kes 1930-ndate aastate lõpul olid sotsialistliku seaduslikkuse rikkumise tagajärjel represseeritud, nimetati «rahvavaenlasteks», nende osa EKP ajaloos ja Eesti revolutsioonilises liikumises esitati moonutatult. Pärast NLKP XX kongressi need vead ja moonutused kõrvaldati ning raamat anti välja parandatuna ja täiendatuna uues trükis.[96]

Partei XX kongressile eelnenud aastail valmisid mitmed uurimused, mis ei ole kirjutatud partei ajaloo teemadel, kuid sisaldavad rohkesti andmeid bolševike partei võitlustaktika ja parteiorganisatsioonide tegevuse ning töölisliikumise kohta Eestis XIX sajandi lõpust kuni 1917. aastani. Kõige tähtsama osa neist moodustavad H. Moosbergi uurimused, eeskätt tema doktoriväitekiri 1905.—1907. aasta revolutsioonist Eestis, mille põhitulemused on lühendatud kujul avaldatud trükis.[97]

On ilmunud venekeelne dokumentide ja materjalide kogumik «1905.—1907. a. revolutsioon Eestis»[98], mis sisaldab VSDTP Eesti organisatsioonide lendlehti jt. parteiajaloo materjale.

Käsitledes Punaarmee eesti väeosade loomist ja nende osavõttu lahingutest Kodusõja rinnetel, näitab J. Tipner kommunistide juhtivat ja organiseerivat osa Eesti töörahva relvastatud jõudude väljaarendamisel.[99]

Oluliseks sammuks eesti ajalooteaduse arenemises sõjajärgseil aastail oli EKP ajaloo periodiseeringu väljatöötamine. EKP ajaloo varasema ajajärgu uurimisel ja perioodiseeringu väljatöötamisel tuginesid Eesti NSV

[95] Eesti NSV ajalugu (kõige vanemast ajast tänapäevani). Toimetanud G. Naan, Tallinn, 1952. 484 lk. + 5 kaarti; История Эстонской ССР (с древнейших времен до наших дней). Под редакцией Г. И. Наана. Таллин, 1952. 554 lk. + 5 kaarti.

[96] Eesti NSV ajalugu (kõige vanemast ajast tänapäevani). Teine trükk. Toimetanud G. Naan, Tallinn, 1957. 852 lk. + 3 kaarti; История Эстонской ССР (с древнейших времен до наших дней). Второе издание. Под редакцией Г. И. Наана. Таллин, 1958. 750 lk. + 3 kaarti.

[97] *H. Moosberg*, 1905.—1907. a. revolutsioon Eestis. Tallinn, 1955. 155 lk. + 2 kaarti (rets.: *E. Laul*, «Eesti Kommunist» 1956, nr. 2, lk. 54—57); vt. ka *H. Moosberg, M. Lõhmus*, Talurahvaliikumine Eestis 1905.—1907. a. revolutsiooni päevil. Tallinn, 1955. 36 lk.

[98] Революция 1905—1907 гг. в Эстонии. Сборник документов и материалов. Таллин, 1955. 696 lk.

[99] *J. Tipner*, Eesti töörahva relvastatud võitlus nõukogude võimu eest Kodusõja aastail. Tallinn, 1953. 212 lk.; *J. Tipner*, Punaarmee eesti väeosade võitlusteest. Tallinn, 1957. 40 lk.; *И. Типнер*, О боевом пути Эстонских частей Красной Армии. Таллин, 1957. 43 lk.; *И. Типнер*, В огне революции. Таллин, 1964. 311 lk.

ajaloolased V. I. Lenini ulatuslikule ajaloolisele pärandile, hilisemate ajajärkude osas ka NLKP ajaloo periodiseeringule, kuna VSDTP Eesti organisatsioonid tekkisid ja nende ajalugu kulges pikemat aega ülevenemaalise VSDTP organisatsiooni lahutamatu osana.

Juba oma töös «Mis teha?» piiritles V. I. Lenin Vene sotsiaaldemokraatia ajaloo esimese perioodi (aastad 1884—1894), mida ta iseloomustab kui sotsiaaldemokraatia teooria ja programmi tekkimise ja kindlustamise ajajärku, kus sotsiaaldemokraatia Venemaal arenes lahus töölisliikumisest ja partei elas läbi embrüonaalse etapi.[100]

Oma hilisemates, 1913. ja 1915. aastast pärinevates töödes[101] iseloomustab V. I. Lenin sotsiaaldemokraatia varasemat ajajärku, aastaid 1883—1893 kui massilise töölisliikumise tekkimise ajajärku, mil Vene sotsiaaldemokraatia eksisteeris ainult ideelise vooluna. Ühtlasi eristab ta samas aastad 1894—1904, mil sotsiaaldemokraatlik liikumine Venemaal arenes seoses massilise töölisliikumisega. Sealsamas tõstab ta esile aastad 1905—1907, kui esimese Vene revolutsiooni ajajärgu.

Artiklis «Suhtumine kodanlikesse parteidesse» (1907) iseloomustas V. I. Lenin 1905. aasta oktoobrit-detsembrit kui Vene revolutsiooni kõige suurema tõusu ja 1907. aasta keskpaika kui sügavaima languse perioodi Oktoobri-eelsel ajajärgul.[102]

Teoses ««Pahempoolsuse» lastehaigus kommunismis» (1920) peatus V. I. Lenin põhjalikumalt bolševismi ajaloo peamistel etappidel,[103] käsitledes aastaid 1907—1910 kui reaktsiooniajajärku, mil tsarismil läks korda kõik revolutsioonilised ja opositsioonilised parteid purustada. Ühtlasi iseloomustab Lenin seda kui parteile ja töölisklassile kibedate kogemuste, õppimise, legaalse ja illegaalse tegevuse oskuste omandamise ja kasutamise viljakat ajajärku.

Aastad 1910—1914 tõstab V. I. Lenin esile kui revolutsioonilise liikumise uue tõusu ajajärgu. See tõus oli algul küll uskumatult aeglane, kuid kiirenes hoogsalt pärast 1912. aasta Leena-sündmusi. Edasi märgib V. I. Lenin oma kõnesolevas töös eri ajajärkudena Esimest imperialistlikku maailmasõda (1914—1917) ja teist revolutsiooni Venemaal (veebruarist oktoobrini 1917).[104]

Eraldi tõstab esile V. I. Lenin ka ajalõigu 25. oktoobrist 1917 kuni 1918. aasta veebruarini, mil pärast seda, kui partei Oktoobripäevil oli poliitilise võimu enda kätte võitnud ja valitsevaks parteiks saanud, seisis ta ees ülesanne organiseerida Venemaa valitsemist.

Partei ajaloo leninlik periodiseering oli aluseks «Nõukogude Liidu Kommunistliku Partei ajaloo» koostamisel.[105]

EKP ajaloo periodiseering, milles samuti lähtuti leninlikust periodiseeringust, töötati välja pärast Suurt Isamaasõda, kuigi Eesti töölisliiku-

[100] Teosed, 5. kd., lk. 469.

[101] *V. I. Lenin*, Kuidas V. Zassulitš hävitab likvidaatorlust. Teosed, 19. kd., lk. 363; *V. I. Lenin*, II Internatsionaali krahh. Teosed, 21. kd., lk. 298.

[102] Teosed, 12. kd., lk. 463.

[103] Teosed, 31. kd., lk. 12.

[104] Sealsamas, lk. 12—13.

[105] Nõukogude Liidu Kommunistliku Partei ajalugu. Tallinn, 1959. 656 lk.

mise ajaloo kõige üldisema periodiseeringu oli andnud juba EKP ajaloo komisjon.[106]

Kuna EKP oli juba oma tekkimisest peale NLKP üks võitlussalku ja kuulus tema koosseisu, siis polnud algusest peale kahtlust selles, et ka tema ajaloo periodiseering ühtib NLKP ajaloo omaga, välja arvatud aastad 1920—1940, mil Eesti oli imperialistide poolt vägivaldsel teel ajutiselt teistest Nõukogude vabariikidest lahutatud ning EKP kuulus III Kommunistliku Internatsionaali koosseisu selle ühe sektsioonina.

Senistest kõige täielikuma EKP ajaloo periodiseeringu esitas pärast Suurt Isamaasõda EK(b)P Keskkomitee esimene sekretär N. Karotamm, kes Eesti NSV Teaduste Akadeemia sessioonil 25. aprillil 1947 esines sellesisulise ettekandega.[107] Selle EKP ajaloo periodiseeringu projekti aluseks oli võetud 1938. aastal ilmunud «Üleliidulise Kommunistliku (bolševike) Partei ajaloo lühikursuses»[108] esinev periodiseering ning eraldi käsitletud aastaid 1920—1940. N. Karotamme projekt võeti EK(b)P Keskkomitee Partei Ajaloo Instituudis aluseks EKP ajaloo periodiseeringu väljatöötamisel. Selle töö lõpuleviimiseks aitasid kaasa Eesti NSV ajaloolaste tööd Eesti ajaloo marksistliku periodiseeringu väljatöötamisel. 1948. aastal avaldasid ajaloolased H. Kruus, A. Vassar, A. Liebman ja G. Naan ühise töö tulemusena artikli «Eesti ajaloo periodiseerimisest».[109] Hiljem avaldati Eesti ajaloo periodiseeringu põhiseisukohad H. Moora, A. Vassari, J. Saadi ja V. Maamäe poolt rohkem viimistletud kujul kogumikus «Eesti NSV ajaloo periodiseerimisest».[110]

Ülevaadetes EKP ajaloost[111] rakendatud periodiseeringus on arvesse võetud V. I. Lenini näpunäited ja uue «Nõukogude Liidu Kommunistliku Partei ajaloo»[112] periodiseering, samuti kriitilised sõnavõtud lühikursuse periodiseeringu kohta, kus J. V. Stalin oli esitanud V. I. Lenini seisukohtadest erinevaid põhjendamatuid formuleeringuid.[113]

[106] Vt. *E. Plotnik*, EKP ajaloo komisjoni tegevus 1925—1937. Rmt.: Töid EKP ajaloo alalt III, lk. 224—225.

[107] EK(b)P Keskkomitee sekretäri sm. N. Karotamme ettekanne Eesti NSV Teaduste Akadeemia sessioonil 25. aprillil 1947. a. «Eesti Bolševik» 1947, nr. 15, lk. 19—43; vt. ka *N. Karotamm*, Eestimaa Kommunistliku (bolševike) Partei ajaloo küsimusi. Eesti NSV Teaduste Akadeemia Teaduslik sessioon 23.—29. aprillini 1947. a. Üldkogu istungid. Tartu, 1948, lk. 188—229.

[108] История Всесоюзной Коммунистической партии (большевиков). Краткий курс. (М.), 1938. 351 lk.

[109] «Eesti Bolševik» 1948, nr. 17, lk. 39—58.

[110] Tallinn, 1954. 88 lk.

[111] Ülevaade Eestimaa Kommunistliku Partei ajaloost. I osa. Tallinn, 1961; II osa, Tallinn, 1963.

[112] История Коммунистической партии Советского Союза, М., 1959. 743 lk. (Издание второе, дополнение). М., 1963, 784 lk.; Nõukogude Liidu Kommunistliku Partei ajalugu. Tallinn, 1959. 655 lk.; Teine, täiendatud väljaanne. Tallinn, 1963. 734 lk.

[113] *П. Поспелов*, В. И. Ленин и пражская конференция. «Правда» 18 янв. 1962; *Н. Н. Маслов*, Ленин как историк партии. Л., 1964, lk. 129—130; *Б. Н. Пономарев*, Историческую науку и образование — на уровень задач коммунистического строительства. «Вопросы истории КПСС», 1963, № 1, lk. 21—22.

Pärast NLKP XX kongressi, mis teatavasti toimus Moskvas 14.—25. veebruarini 1956, algas EKP ajaloo uurijate töös uus ajajärk. Kongressil mõisteti hukka J. V. Stalini kultus kui marksismile-leninismile võõras nähtus. Isikukultuse tagajärgede likvideerimisega ja partei elu leninlike normide ning ideoloogilise töö leninlike põhimõtete taastamisega loodi vajalikud tingimused ka nõukogude ajalooteaduse, ühtlasi parteiajalooteaduse viljakaks arenemiseks.

Kõigepealt alustati omaaegsete EKP juhtivate töötajate J. Anveldi, H. Pöögelmanni, O. Rästase, R. Vakmanni jt. rehabiliteerimist, nende tegelise osa väljaselgitamist EKP ja kogu Eesti revolutsioonilise liikumise ajaloos.

Siiani oli partei ajaloo ja üldse ajalooalaste uurimuste suureks puuduseks olnud see, et nad olid kirjutatud väga väheste arhiivimaterjalide alusel. Pärast NLKP XX kongressi tekkis siingi murrang ning uurijad hakkasid üha rohkem arhiiviainest kasutama. Enne 1955. aastat kaitstud 20-nes kandidaadiväitekirjas oli näiteks EKP Keskkomitee Parteiarhiivile viidatud ainult 352, ajakirjandusele aga 3300 korral.[114]

Üheks sõjajärgseil aastail toimunud uurimistöö puuduseks oli ka see, et EKP juhtivate tegelaste ajalooalase pärandi ja EKP ajaloo komisjoni uurimistöö tulemuste kasutamisel neile enamasti ei viidatud. Seetõttu jäid EKP ajaloo historiograafiast välja uurijad, kellel seal kindel koht oleks pidanud olema. Osa 1920.—1930-ndate aastate marksistlik-leninlikust Eesti ajaloo, eeskätt just EKP ajaloo historiograafilisest pärandist jäi üldse kasutamata. Pärast NLKP XX kongressi on hakatud probleeme käsitlema konkreetsemalt ja neid sügavamalt marksistlikult analüüsima. Kummutati paljud senised seisukohad. Et uuritavat probleemi sügavamalt analüüsida, teda lahti mõtestada, toodi käibesse palju uusi arhiivimaterjale, kuid hakati ulatuslikumalt kasutama ka mälestusi ja muud allikainest.

1961. aasta veebruaris moodustati Kõrgema Atestatsioonikomisjoni pleenumi otsusega EKP Keskkomitee Partei Ajaloo Instituudi teaduslik nõukogu, kellel on õigus korraldada kandidaadiväitekirjade kaitsmist partei ajaloo alal. Sellest ajast peale muutus parteiajalooalane uurimistöö viljakamaks ja sihikindlamaks.

Pärast NLKP XX kongressi toimunud põhjalik töö ümberkorraldamine EKP ajaloo uurimisel võimaldas asuda paljude seni pealiskaudselt käsitletud probleemide ja tervete ajajärkude monograafilisele uurimisele. Üheks niisuguseks ajajärguks olid 1920.—1930-ndad aastad.

Nende aastakümnete varasemaid aastaid on põhjalikumalt käsitlenud A. Liebman uurimuses «Eestimaa Kommunistliku Partei loomise ajaloost (veebruar 1920 — aprill 1922)»,[115] kus rikkalikule arhiiviainesele tuginedes

[114] *A. Panksejev*, Nõukogude Eesti ajaloolaste aktuaalseid ülesandeid. «Eesti Kommunist» 1962, nr. 11, lk. 21; *А. Панксеев*, Насущные задачи историков Советской Эстонии. «Коммунист Эстонии», 1962, № 11, lk. 24.

[115] *A. Liebman*, Eestimaa Kommunistliku Partei loomise ajaloost (veebruar 1920 — aprill 1922). Tallinn, 1960. 344 lk. (rets-d: *A. Lebbin*, «Eesti Kommunist» 1961, nr. 2, lk. 65—68; *А. Леббин*, «Коммунист Эстонии», 1961, № 2, lk. 70—74; *R. Lumi*, «Rahva Hääl» 24. veebr. 1961).

vaadeldakse tähtsat ajajärku EKP ajaloos — partei kui III, Kommunistliku Internatsionaali ühe sektsiooni konstitueerimise lõpuleviimist ning I ja II kongressi perioodi. Eriline rõhk on seejuures asetatud niisugustele olulistele küsimustele, nagu EKP organisatsiooniliste, taktikaliste ja programmiliste aluste väljakujunemine, EKP programmiliste põhialuste ja põhikirja vastuvõtmine, illegaalsete parteikollektiivide kindlustumine, sidemete tihenemine töörahva hulkadega ja partei mõju tugevnemine ametiühingutes, maatöörahva ja talupoegade hulgas, samuti Kommunistliku Noorsooühingu loomine. Autor näitab, kuidas eriti nimetamisväärseid tulemusi saavutati legaalse töö ühendamisel illegaalsega ja kuidas EKP II kongressil valmistati ette Töörahva Ühist Väerinnet ning töötati välja selle taktikalised alused.

A. Lebbini uurimustes on rikkaliku faktilise materjali alusel hoolikalt läbi töötatud EKP ühisrinde taktika 1921.—1924. aastal, kusjuures pearõhk asetseb aastail 1922—1924.[116]

Esimese tõsisema katse anda sõjajärgse revolutsioonilise kriisi aastate (veebruar 1920 — detsember 1924) EKP ajaloo kohta süstemaatiline käsitlus tegi A. Liebman.[117]

Tuginedes arhiivimaterjalidele ja asjaosaliste mälestustele, uuris Eesti töörahva 1924. aasta 1. detsembri relvastatud ülestõusu A. Sunila. Tema 1961. aastal valminud sellesisulises monograafias[118] käsitletakse ülestõusu põhjusi, ettevalmistamise käiku ja EKP osa selles, analüüsitakse lüüasaamise põhjusi, peatutakse õpistel ja ülestõusu ajaloolisel tähtsusel. Selle suure ja põhimõttelise tähtsusega teema uurimisel aga on jäänud veel lahendamata või täiendavat uurimist vajavaid küsimusi ja probleeme.

Pärast ülestõusu mahasurumist hakkasid eesti kodanluse ideoloogid levitama valet ja laimu Eesti töölisklassi ja EKP aadressil, väites, nagu oleks EKP-l puudunud rahvahulkade toetus. A. Viigi lükkab oma uurimuses 1. detsembri ülestõusu kohta ümber kodanluse valeväited ja targutused, näidates, et ülestõusul olid kõik eeldused võiduks.[119] Ühtlasi analüüsis ta kaotuse tõelisi põhjusi.

Täienduseks EKP sõjajärgse revolutsioonilise kriisi aastate (1920—1924) ajaloole on Vello Toome uurimistöö, mis käsitleb EKP kolme

[116] *A. Lebbin*, Eestimaa Kommunistlik Partei võitluses Töörahva Ühisrinde eest (1921—1924). Tallinn, 1959. 43 lk. *A. Lebbin*, EKP võitlus väikekodanlike parteide reformistliku olemuse vastu töölisklassi ühtsuse eest (1920.—1923. a.). Tallinna Polütehnilise Instituudi Toimetised, seeria A, nr. 138. Tallinn, 1958. 62 lk. *А. Леббин*, Коммунистическая партия Эстонии в борьбе за единый фронт трудящихся (1920—1924 гг.). Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук. Тарту, 1958. 30 lk.

[117] *A. Liebman*, Eestimaa Kommunistlik Partei sõjajärgse revolutsioonilise kriisi aastail (veebruar 1920 — detsember 1924). Tallinn, 1961. 172 lk.

[118] *A. Sunila*, Eesti proletariaadi relvastatud ülestõus 1. detsembril 1924. aastal. Tallinn, 1961. 291 lk.; *А. Сунила*, Вооруженное восстание эстонского пролетариата 1 декабря 1924 года. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук, Таллин, 1961. 20 lk.

[119] *A. Viigi*, Eesti kodanluse väärkontseptsioonidest 1924. a. 1. detsembri ülestõusu kohta. Tartu Riikliku Ülikooli Toimetised, vihik 173. Tartu, 1965, lk. 3—17.

illegaalse kongressi (I, II ja III) dokumentaalset pärandit.[120] EKP illegaalsete kongresside dokumentide põhjalik läbitöötamine ja võrdlemine asjaosaliste mälestustega võimaldas autoril täpsustada mitmeid fakte EKP ajaloos. Ta tegi kindlaks, et 1960. aastal publitseeritud EKP I kongressi protokoll ei ole täpne, kuna enne selle ärasaatmist Petrogradi EKP Keskkomitee Venemaa bürool tehti temas konspiratsiooni eesmärgil mitmeid muudatusi, mis moonutasid EKP kollektiivide ja nende liikmete arvu. V. Toomil läks korda restaureerida EKP I kongressi protokoll selle esialgsel kujul.

Kuni 1960-ndate aastate alguseni oli puudulikult uuritud ka EKP tegevust aastail 1929—1934. Suure osa sellest lüngast täidab nüüd O. Kuuli uurimus.[121]

Kriitika hindas O. Kuuli teost «Ühise võitluslipu alla» tervikuna positiivselt,[122] kuid märkis, et uudseid seisukohti ei ole puhuti põhjendatud küllaldase veenva faktilise materjaliga ja et mõndagi sündmust või nähtust seletatakse peamiselt või eeskätt subjektiivsete teguritega. Uurida tuleks veel pahempoolsete vigade tekkimise põhjusi.

Viimase aastakümne jooksul on 1920.—1930-ndate aastate EKP ajaloo kohta ilmunud ka mitmed lühiuurimused. EKP sidemeid töörahva hulkadega aastail 1926—1930 tugevdada aidanud Eesti Tööliste Partei (ETP) loomisest ja tegevusest, tema ajakirjandusest, juhtivatest tegelastest (V. Kaaver, A. Grimpel, L. Käär, H. Rätsep, M. Kitsing, A. Luik jt.) ja riigikogurühma tegevusest, kes tegutses tihedas kontaktis EKP Keskkomitee illegaalse bürooga, annavad sisuka ülevaate O. Kuuli ja A. Liebman.[123]

1932.—1933. aastal Narvas EKP kontrolli all ilmunud venekeelse töörahva ajalehe «Rabotšaja Pravda» (pärast sulgemist «Pravda») tegevust käsitles D. Rudnev.[124]

[120] Vt. *V. Toom*, EKP kongresside dokumentaalsest pärandist. «Eesti Kommunist» 1967, nr. 3, lk. 20—25; *В. Тоом*, О документальном наследии съездов Компартии Эстонии. «Коммунист Эстонии», 1967, № 3, lk. 23—28; *V. Toom*, Eestimaa Kommunistliku Partei III kongress (aeg, koht, osavõtjad). Rmt.: Töid EKP ajaloo alalt III, lk. 159—169; *V. Toom*, EKP I ja II kongressi protokollid. Rmt.: Töid NLKP ajaloo alalt V. Tartu Riikliku Ülikooli Toimetised, vihik 203. Tartu, 1967, lk. 94—102; *В. Тоом*, Документальные материалы партийных органов и организаций как источники по истории Коммунистической партии Эстонии (1920—1923). Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук. Таллин, 1967. 16 lk.

[121] *O. Kuuli*, Ühise võitluslipu alla. (Eestimaa Kommunistliku Partei võitlus sidemete tugevdamise eest töörahva hulkadega aastail 1929—1934.) Tallinn, 1961. 213 lk.; *О. Куули*, Борьба Коммунистической партии Эстонии за укрепление связей с трудящимися массами (1929—1934 гг.). Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук. Таллин, 1962. 18 lk.

[122] *E. Plotnik*, Teos EKP ajaloo väheuuritud perioodist. «Eesti Kommunist» 1962, nr. 4, lk. 69—72. (Vt. ka Meie materjalide arutelu. «Eesti Kommunist» 1962, nr. 7, lk. 73.)

[123] *O. Kuuli, A. Liebman*, Ühest eesti töölisparteist. «Eesti Kommunist» 1961, nr. 6, lk. 22—33; *О. Куули, А. Либман*, Из прошлого рабочего движения в Эстонии. «Коммунист Эстонии», 1961, № 6, lk. 25—37.

[124] *D. Rudnev*, Tööliste ja kehvikute ajaleht. «Eesti Kommunist» 1961, nr. 5, lk. 9—19; *Д. Руднев*, Газета рабочих и бедняков. «Коммунист Эстонии», 1961, № 5, lk. 9—20.

Uurijate tähelepanu on köitnud ka EKP tegevus 1939.—1940. aastal rahvahulkade koondamisel võitlusse fašismi vastu ja sotsialistliku revolutsiooni eest.[125]

Ülevaatlikus teoses «Töörahva riigi eest» käsitlevad O. Kuuli, A. Liebman ja H. Saarniit rohke arhiivainese, ajakirjanduse ja muu trükisõna alusel Eesti ametiühingute võitlust ja kommunistide juhtivat osa ametiühingulises töös aastail 1918—1940. Eriti põhjalikult analüüsivad nad kommunistide tegevust mitmesugustes legaalsetes töölisorganisatsioonides.[126]

Ühisrinde leninliku taktika võidust Eesti töölisorganisatsioonides aastail 1933—1935 avaldas uurimuse ka A. Tolk.[127]

1940. aasta sotsialistliku revolutsiooni küsimusi käsitleb I. Jankovski mitmetes artiklites. Tema sulest on ka vastavad osad EKP üldkäsitlustes. Samuti on ta esinenud teaduslike ettekannetega, kus lähemalt peatus ka EKP ajaloo probleemidel. Seejuures on I. Jankovskil muist artikleid ja teaduslikke ettekandeid valminud koos O. Kuuliga.[128]

Uurimusi EKP juhtivast osast ja taktikast 1940. aasta revolutsioonis on avaldanud veel mitmed teised parteiajaloolased, nagu S. Kutsar-Zabrodskaja, A. Tolk ja O. Kuuli, kusjuures neil on erinevaid seisukohti 1940. aasta juunipöörde ja J. Varese valitsuse olemuse hindamisel.[129] Mõneti erinevad seisukohad 1940. aasta revolutsiooni küsimustes on ka Läti ja Leedu ajaloolastel. 1940. aasta revolutsioon vajab seega veel uurimist, ka Eestimaa Kommunistliku Partei ajaloo seisukohalt.

H. Tiido uurimistöö objektiks oli EKP agraarpoliitika 1940. aasta sotsialistlikus revolutsioonis. Ta vaatleb selles kommunistide tööd talurahva

[125] *O. Kuuli*, EKP võitluses fašismi vastu aastail 1933—1939. «Eesti Kommunist» 1963, nr. 6, lk. 23—32; *О. Куули*, Борьба Коммунистической партии Эстонии против фашизма в 1933—1939 годах. «Коммунист Эстонии», 1963, № 6, lk. 26—36; *O. Kuuli*, Mida tõi fašistlik diktatuur eesti rahvale. «Eesti Kommunist» 1964, nr. 5, lk. 41—49; *О. Куули*, Что принесла фашистская диктатура эстонскому народу. «Коммунист Эстонии», 1964, № 5, lk. 45—55.

[126] Tallinn, 1967. 452 lk.

[127] *A. Tolk*, Ühisrinde leninliku taktika võit töölisklassi parteides ning ametiühingutes Eestis aastail 1933—1935. Rmt.: Töid NLKP ajaloo alalt I. Pühendatud NLKP XXII kongressile. Tartu Riikliku Ülikooli Toimetised, vihik 109. Tartu, 1961, lk. 23—55; *А. Толк*, Тактика Коммунистической партии Эстонии в борьбе против буржуазии в 1930—1940 гг. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук. Таллин, 1967. 28 lk.

[128] *I. Jankovski*, EKP 1940. aasta aprillikonverents. «Eesti Kommunist» 1963, nr. 6, lk. 33—40; *И. Янковский*, Апрельская конференция КП Эстонии в 1940 году. «Коммунист Эстонии», 1963, № 6, lk. 37—45; *I. Jankovski*, 1940. aasta revolutsioon Eestis. «Eesti Kommunist» 1955, nr. 7, lk. 21—32; *И. Янковский*, Революция 1940 года в Эстонии. «Коммунист Эстонии», 1955, № 7, lk. 22—34; *I. Jankovski, O. Kuuli*, Rahvas ja revolutsioon. «Eesti Kommunist» 1965, nr. 7, lk. 20—28; *И. Янковский, О. Куули*, Народ и революция. «Коммунист Эстонии», 1965, № 7, lk. 22—34.

[129] *S. Kutsar-Zabrodskaja*, Eestimaa Kommunistlik Partei 1940. aasta sotsialistlikus revolutsioonis. Tallinn, 1960. 162 lk. (rets.: *S. Karp*, «Eesti Kommunist» 1960, nr. 7, lk. 65—68; *С. Карп*, «Коммунист Эстонии», 1960, № 7, lk. 72—75); *A. Tolk*, Eestimaa Kommunistliku Partei taktikast 1940. a. revolutsioonis. Rmt.: Töid NLKP ajaloo alalt III, lk. 18—47; *O. Kuuli*, Revolutsioonilise rahvavalitsuse juht. «Eesti Kommunist» 1964, nr. 12, lk. 8—12; *О. Куули*, Глава революционного правительства. «Коммунист Эстонии», 1964, № 12, lk. 9—14.

hulgas ja näitab, kuidas EKP suunas kohe võitlusteraviku kodanluse vastu, tuginedes kindlalt kehvikuile ja olles liidus keskmikega.[130]

Artikli Eesti, Leedu ja Läti komparteide tegevusest rahvamasside organiseerimisel 1940. aasta sotsialistliku revolutsiooni läbiviimiseks ning nende komparteide taktikast avaldas 1968. aastal NSV Liidu keskajakirjanduses prof. I. Šteiman.[131]

EKP taktika küsimusi 1940. aasta sotsialistlikus revolutsioonis aitavad selgitada ka mõnede revolutsioonist juhtivalt osavõtnud partei- ja nõukogude töötajate artiklid.[132]

EKP võitlust revolutsiooniliste ümberkorralduste eest rahvamajanduses ja kultuuri alal esimesel nõukogude aastal (1940—1941) on uurinud V. Ruus ja F. Kinkar.[133]

NLKP XX kongressi järgsed aastad rikastasid EKP ajaloo uurimist saavutustega ka Oktoobrirevolutsiooni ja Oktoobri-eelsest ajajärgust, samuti Kodusõja aastaist. Mitmest uuest aspektist käsitleb EKP ajalugu kuni 1917. aastani E. Kaup.[134] Oma uurimuses annab ta ülevaate Eesti poliitiliste emigrantide revolutsioonilistest organisatsioonidest Helsingis, Pariisis, Londonis, Šveitsis, Saksamaal, USA-s ja mujal ning näitab, kuidas eestlastest leninlased H. Pöögelmann, J. E. Sõrmus, H. Kiilaspea, N. Janson, J. Kirkmann, O. Ellek ja teised aastail 1907—1917 võitlesid proletariaadi internatsionaalse tegevusühtsuse eest nii Eestis kui ka rahvusvahelises ulatuses. Kõnesolevas teoses viib E. Kaup edasi Oktoobrirevolutsiooni eelduste uurimise seisukohalt kaht väga olulist probleemi, nimelt leninlike ideede leviku ja töölisklassi ühtsuse küsimusi. Väga tugevad on tema töös puhtparteiajaloolised momendid. E. Kaup jõudis järeldusele, et bolševike Eesti organisatsioonides oli 1917. aasta augusti keskpaiku 7350, Oktoobrirevolutsiooni päevil aga 8000—8500

[130] *H. Tiido*, Nõukogude maareform Eestis. Tallinn, 1960. 80 lk.; *Г. Тидо*, Создание партийных организаций и беспартийного актива на селе в 1940 году. Rmt.: Töid NLKP ajaloo alalt I, lk. 73—86; *Г. Тидо*, Аграрная политика КП Эстонии в 1940—1941 гг. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук. Таллин, 1961. 30 lk.

[131] *Н. А. Штейман*, Социалистическая революция 1940 г. в Прибалтике. «Вопросы истории КПСС», 1968, № 6, lk. 55—69.

[132] *H. Allik*, Mälestusi 1940. aasta 21. juuni ettevalmistamisest. Rmt.: Saabus päev. Tallinn, 1960, lk. 45—69; *A. Uibo*, 21. juuni 1940. a. — ajaloolise tähtsusega pöördepunkt Eesti töörahva elus. «Eesti Bolševik» 1945, nr. 11/12, lk. 497—502.

[133] *V. Ruus*, Eestimaa Kommunistliku Partei tegevus tarbijate kooperatsiooni sotsialistlikul ümberkorraldamisel Eesti NSV-s aastail 1940—1941. Rmt.: Töid NLKP ajaloo alalt I, lk. 56—72; *V. Ruus*, Kommunistliku partei tegevus väliskaubanduse sotsialistlikul ümberkorraldamisel Eesti NSV-s. Rmt.: Töid NLKP ajaloo alalt III, lk. 3—17; *V. Ruus*, EKP tegevusest sotsialistliku võistluse organiseerimisel rahvamajanduses (1940—1941). Rmt.: Töid NLKP ajaloo alalt, lk. 103—110; *В. Руус*, Деятельность и опыт КП Эстонии по социалистическому преобразованию торговли (1940—1941). Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук. Таллин, 1964. [illegible] lk.; *F. Kinkar*, EKP võitlusest revolutsiooniliste ümberkorralduste eest kultuuri alal 1940—1941. a. Rmt.: Töid NLKP ajaloo alalt III, lk. 3—17.

[134] *E. Kaup*, Leninlikul võitlusteel. Leninlike ideede levik ning võitlus töölisliikumise ühtsuse eest Eestis Oktoobri-eelsel perioodil (1902—1917). Tallinn, 1967. 287 lk. (rets.: *E. Laul*, «Eesti Kommunist» 1968, nr. 1, lk. 88—91); *Э. Г. Кауп*, Распространение ленинских идей и борьба за единство рабочего движения в Эстонии в дооктябрьский период (1902—1917). Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук. Таллин, 1966. 30 lk.

liiget. See tähendab, et koondades oma ridadesse umbes ühe kümnendiku Eesti töölistest, oli VSDTP Eesti organisatsioon suurimaid leninliku partei väesalku.

Täiendavaid andmeid VSDTP Eesti organisatsioonide tegevusest 1905.—1907. a. revolutsiooni ajajärgul lisab ka A. Blumfeldti uurimus.[135] K. Siilivask on avaldanud rea uurimusi, milledes ta annab mitmekülgse ülevaatliku pildi VSDT(b)P Eesti organisatsioonide tegevusest Oktoobrirevolutsiooni ja Kodusõja päevil (aastad 1917—1920), eriti aga Veebruarirevolutsiooni ja kaksikvõimu ajal.[136] Autor näitab, et Eesti bolševikud juhindusid revolutsioonilises võitluses V. I. Lenini seisukohtadest ja lõid tiheda kontakti VSDT(b)P teiste piirkondlike ja sõjaväeliste organisatsioonidega. Nad pidasid järjekindlat võitlust kodanlik-natsionalistlike ja väikekodanlike parteide vastu, saavutades suurt edu Eesti tööliste ja talupoegade, soldatite ja madruste vabastamisel kokkuleppepoliitika mõju alt. Bolševike juhtimisel loodi Eestis tööliste ja sõjaväelaste nõukogud, kes tegutsesid tihedas koostöös Petrogradi, Balti laevastiku meremeeste ja XII armee soldatite nõukogudega. Oktoobrirevolutsiooni eel saavutasid bolševikud Eestimaa nõukogudes enamuse. Eesti bolševikud saavutasid edu ka rahvus- ja agraarküsimuse lahendamisel. See kõik aitas tagada Eesti töörahva võimuletuleku maailma kõigi aegade suurimas revolutsioonis. K. Siilivaselt on Oktoobrirevolutsiooni teemal ilmunud brošüüre ja mitmed teaduslikud artiklid. Ta on võtnud osa ka EKP ajaloo üldkäsitluse kirjutamisest. Oma töödega on autor aidanud EKP ajaloo uurimist vaadeldaval ajajärgul edasi viia.

Eesti bolševike võitlust emakeele õiguste eest Oktoobrirevolutsiooni ajal ja bolševike rahvuspoliitikat Eestis on üksikasjalise materjali alusel uurinud E. Silk.[137]

[135] *А. Блумфельдт*, Борьба организаций РСДРП Эстонии за интернациональное единство рабочего движения в период революции 1905—1907 гг. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук. Таллин, 1962. 22 lk.

[136] *K. Siilivask*, Eesti bolševistlikud organisatsioonid Suure Sotsialistliku Oktoobrirevolutsiooni võidu ajajärgul. Rmt.: Ülevaade Eestimaa Kommunistliku Partei ajaloost, I osa, VI ptk. (§-d 1 ja 2). Tallinn, 1961, lk. 207—231; *К. Сийливаск*, Большевистские организации Эстонии в период победы Великой Октябрьской социалистической революции. Rmt.: Очерки истории Коммунистической партии Эстонии, ч. I, гл. VI (§§ 1 и 2). Таллин, 1961, lk. 233—261; *K. Siilivask*, Eesti bolševike sidemed teiste VSDT(b)P organisatsioonidega Oktoobriperioodil. «Eesti Kommunist» 1967, nr. 10, lk. 15—20; *К. Сийливаск*, Связи эстонских большевиков с другими организациями РСДРП(б) в Октябрьский период. «Коммунист Эстонии», 1967, № 10, lk. 17—23; *K. Siilivask*, VSDT(b)P Eesti organisatsioonide üleminek sotsialistliku revolutsiooni leninlikule orientatsioonile. Rmt.: Töid NLKP ajaloo alalt I, lk. 33—62; *K. Siilivask*, Veebruarirevolutsioon Eestis. «Eesti Kommunist» 1967, nr. 2, lk. 31—38; *К. Сийливаск*, Февральская революция в Эстонии. «Коммунист Эстонии», 1967, № 2, lk. 34—42; *К. Сийливаск*, Эстония в период свержения самодержавия и мирного развития социалистической революции. Rmt.: Борьба за Советскую власть в Прибалтике. Гл. II. М., 1967, lk. 57—84; *К. К. Сийливаск*, Великая Октябрьская социалистическая революция в Эстонии. Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора исторических наук. Тарту, 1967. 51 lk.

[137] *E. Silk*, Bolševike võitlus eesti keele õiguste eest 1917. aastal. «Keel ja Kirjandus» 1958, nr. 11, lk. 670—680; *E. Silk*, Rahvusliku liikumise ja eesti bolševike rahvuspoliitika küsimusi Oktoobrirevolutsiooni ettevalmistamise ajal Eestis. Töid ajaloo alalt II. Pühendatud NLKP 60. aastapäevale. Tartu Riikliku Ülikooli Toimetised, vihik 137. Tartu, 1963, lk. 16—50.

EKP Oktoobrirevolutsiooni-aegse ajaloo tundmaõppimisel ja uurimisel on suureks abiks H. Arumäe historiograafiline ülevaade, milles vaadeldakse Oktoobrirevolutsiooni ajal ja sellele järgnenud aastail toimunud sotsialistlike ümberkorralduste käsitlust Eesti ajalookirjanduses. Eriti väärtuslik selles ülevaates on osa, milles iseloomustatakse eesti juhtivate bolševike J. Anveldi, H. Pöögelmanni, V. Kingissepa jt. 1917.—1920. aastal avaldatud tööde olulisemaid seisukohti.[138] EKP tegevust välismaise interventsiooni ja Kodusõja ajajärgul (1918—1920) on uurinud E. Mattisen.[139]

Eesti Töörahva Kommuuni 40. aastapäeva puhul väljaantud kogutteos[140], mille autoriteks on J. Saat, Ü. Taigro, B. Levin, E. Sõgel ja A. Drizulis, käsitletakse kommunistide võitlust Eesti nõukogude vabariigi eest, selle esimesi saavutusi sotsialismi ehitamisel ning sisult sotsialistliku, vormilt rahvusliku kultuuri loomisel. Ü. Taigrolt on ilmunud ka teisi töid, milles näidatakse EKP tegevust Eesti Töörahva Kommuuni ja Kodusõja perioodil.[141]

Koguteoses «Nad kaitsesid nõukogude võimu» näidatakse, kuidas esimese sotsialistliku riigi vabaduse ja sõltumatuse eest peetud lahingutes tõusid esile tuhanded kangelased, Kommunistliku Partei kasvandikud, nende hulgas ka eesti rahva vaprad pojad armeekomandörid August Kork ja Aleksander Kukk, diviisikomandörid Jakob Palvadre ja Johannes Raudmets, brigaadikomandörid August Lillakas, Roman Sokk ja Eduard Teiter, brigaadikomissar Aleksander Jea, polgukomandör Voldemar Puss, patareikomandörid Paul Leevald, Harald Tummeltau ja paljud teised.

Moskvas väljaantud venekeelne koguteos «Oktoobri lipu all» sisaldab artikleid J. Saadilt, Ü. Taigrolt, A. Liebmanilt ja M. Pestilt ning käsitleb Eesti töörahva ja EKP ajalugu Oktoobrirevolutsioonist kuni nõukogude võimu taastamiseni Eestis 1940. aastal.[142]

[138] *H. Arumäe*, Suur Sotsialistlik Oktoobrirevolutsioon Eestis. Historiograafiline ülevaade. «Eesti NSV Teaduste Akadeemia Toimetised — Ühiskonnateadused» 1967, nr. 4, lk. 378—401.

[139] *E. Mattisen*, Eesti kommunistlik organisatsioon välismaise interventsiooni ja Kodusõja ajajärgul (1918—1920). Rmt.: Ülevaade Eestimaa Kommunistliku Partei ajaloost. I osa. Tallinn, 1961, VIII peatükk, lk. 292—356; *Э. А. Маттизен*, Коммунистическая организация Эстонии в период иностранной интервенции и гражданской войны (1918—1920 годы). Rmt.: Очерки истории Коммунистической партии Эстонии. Часть I. Таллин, 1961, VIII глава, lk. 331—405; *Э. А. Маттизен*, Борьба эстонского народа за освобождение родины (глава пятая) и Эстляндская Трудовая Коммуна. Rmt.: Борьба за Советскую власть в Прибалтике. М., 1967, lk. 187—242; *Э. Маттизен*, Коммунистическая партия — организатор и вдохновитель борьбы эстонского народа против англо-американских интервентов и внутренней контреволюции 1918—1920 гг. (Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук). М., 1955. Viidatud «Республиканский координационный план по истории партии». (Таллин, 1968), lk. 15 järgi.

[140] Eesti Töörahva Kommuun. (Toimetaja J. Saat.) Tallinn, 1960. 128 lk.

[141] *Ülo Taigro*, Töörahva võitlus Valge-Eesti tagalas Ameerika-Inglise interventsiooni ajajärgul (1918—1919). Tallinn, 1955. 32 lk.; *Ülo Taigro*, Eesti Töörahva Kommuun. 2. täiendatud ja parandatud trükk. Tallinn, 1958. 71 lk.; *Ülo Taigro*, 29. november 1918. 50 aastat Eesti Töörahva Kommuuni asutamisest. Tallinn, 1968. 109 lk.

[142] Под знаменем Октября. (Трудящиеся Эстонии в борьбе за Советскую власть 1917—1940 гг.) Сборник статей. М., 1959. 199 lk.

1950-ndate aastate lõpul arenes Eesti NSV ajaloolaste ja majandusteadlaste osavõtul diskussioon EKP agraarpoliitikast Oktoobrirevolutsiooni ja Kodusõja ajajärgul. Tõuke selleks andis analoogiline mõttevahetus Läti NSV-s. Vaieldi eelkõige küsimuse üle, kuidas hinnata EKP suunda ühismajapidamiste loomisele mõisates ja nende eitavat hoiakut mõisamaade tükeldamise suhtes. Diskussiooni ajal ilmus R. Antonsi ja A. Liebmani artikkel, milles esitati seisukoht, et EKP poliitikat 1917.—1918. aastal tuleb lugeda põhiliselt õigeks, küll aga olevat maa jaotamise küsimuses tehtud vigu hiljem, nimelt Kodusõja aastail.[143] N. Karotamme artiklis [144] aga asuti seisukohale, et EKP agraarpoliitikas esinevad vead pärinevad juba 1917. aastast. Kindlamalt põhjendatud lahenduseni seni siiski ei ole jõutud. Küsimus nõuab Eesti agraarolude ja EKP agraarpoliitika üksikasjalisemat monograafilist uurimist. Selle probleemi lahendamiseks pakuvad teatud pidepunkte H. Saarniidu viimasel ajal avaldatud uurimused EKP agraarpoliitikast Oktoobrirevolutsiooni ajajärgul.[145]

Põhjalikumalt on hakatud uurima ka nõukogude ühiskonna ja EKP viimaste aastakümnete ajalugu.

A. Panksejev käsitleb oma 1961. aastal ilmunud teoses [146] EKP võitlust töölisklassi ja talurahva liidu kindlustamise eest aastail 1944—1960, puudutades tagasihaaravalt seda küsimust ajajärgul enne 1940. aasta sotsialistlikku revolutsiooni. Suurt tähelepanu on seejuures pööratud V. I. Lenini õpetusele töölisklassi ja talurahva liidust. Peatutakse ka vabariigi parteiorganisatsiooni poliitilisel ja organisatsioonilisel tegevusel seoses põllumajanduse kollektiviseerimisega. Lõpuosas näidatakse, et leninlikud ideed töölisklassi ja talurahva liidust kui sotsialismi ja kommunismi ülesehitamise otsustavast jõust leidsid täieliku kinnituse Eestimaa Kommunistliku Partei teoreetilises ja praktilises tegevuses.

1967. aastal avaldas A. Panksejev uurimuse «Leninlike organisatsiooniliste printsiipide alusel» [147], milles käsitletakse EKP tegevust oma arvulise ja kvalitatiivse koosseisu reguleerimisel ning parteijõudude paigutamisel. Hiljem arendas autor selle doktoriväitekirjaks, mida kaitses edukalt NLKP Keskkomitee Marksismi-Leninismi Instituudi teaduslikus nõukogus Moskvas.

[143] *R. Antons, A. Liebman*, Eesti bolševike agraarpoliitikast Oktoobrirevolutsiooni perioodil. «Eesti Kommunist» 1958, nr. 8, lk. 45—57; *Р. Антонс, А. Либман*, Об аграрной политике эстонских большевиков в период Октябрьской революции. «Коммунист Эстонии», 1958, № 8, lk. 50—63.

[144] *Н. Каротамм*, Решение Компартией Эстонии аграрного вопроса в 1917—1919 годах. «Вопросы истории КПСС», 1959, № 5, lk. 70—85.

[145] *H. Saarniit*, Mõisate ülevõtmisest Eestis leninliku maadekreedi alusel. Rmt.: Töid EKP ajaloo alalt, II. Tallinn, 1966, lk. 7—53; *H. Saarniit*, Eesti bolševike seisukohad agraarküsimuses Oktoobri-eelsel perioodil. «Eesti Kommunist» 1967, nr. 6, lk. 9—25; *Х. Саарнийт*, Позиции эстонских большевиков по аграрному вопросу в предоктябрьский период. «Коммунист Эстонии», 1967, № 6, lk. 21—29.

[146] *A. Panksejev*, EKP võitlus töölisklassi ja talurahva liidu kindlustamise eest aastail 1944—1960. Tallinn, 1961. 152 lk. (rets.: *A. Korsmik*, «Eesti Kommunist» 1961, nr. 4, lk. 75—78; *А. Корсмик*, «Коммунист Эстонии», 1961, № 4, lk. 84—88).

[147] *А. Панксеев*, На основе ленинских организационных принципов. (О деятельности Компартии Эстонии по регулированию своего количественного и качественного состава, по расстановке партийных сил). Таллин, 1967. 409 lk. (rets.: «Eesti Kommunist» 1968, nr. 2, lk. 59—63; «Коммунист Эстонии», 1968, № 2, lk. 67—72).

Partei ajaloo alases kirjanduses on partei ridade kasvu ja reguleerimise probleeme jälgitud siiani üsnagi puudulikult nii Eesti NSV-s kui ka üleliidulises ulatuses. Seepärast on A. Panksejevi kõnesolev töö oluliseks saavutuseks EKP ajaloo uurimisel.

A. Panksejevilt on ilmunud teisigi uurimusi partei ridade kasvu reguleerimise kohta.[148]

J. Kalits näitab oma töödes, et nõukogude sotsialistlik patriotism ja proletaarne internatsionalism on tähtsaks edasiviivaks jõuks võitluses kommunistliku ühiskonna loomise eest. Ta annab marksistliku määrangu isamaa ja patriotismi mõistele Nõukogude Eesti tingimustes. Samuti selgitab ta, kuidas isamaa mõiste on seotud ühiskondlike klasside eesmärkide ja poliitikaga, paljastab nõukogude sotsialistliku patriotismi ja proletaarse internatsionalismi moonutamise katseid kaasaegsete revisionistide töödes ja toob päevavalgele nende antimarksistlikke seisukohti.[149]

EKP propagandatöö küsimusi, mis pärast NLKP XX kongressi teravalt päevakorda kerkisid, on uurinud J. Jakobson.[150] Nagu selgus, oli ka Eesti NSV-s parteiorganisatsioonide tegevuse peamiseks puuduseks see, et propaganda ja kogu ideoloogiline töö vabariigis oli nõrgalt seotud eluga ning kandis akadeemilist, raamatulikku iseloomu. J. Jakobson pani parteipropaganda olukorra parandamiseks ette tõsta parteikomiteede osatähtsust parteiharidustöö süsteemi täiustamiseks ja propagandistide kvalifikatsiooni tõstmiseks tehtava töö parandamisel. Pikemalt peatub ta oma kõnesolevas töös parteipropaganda ideelis-teoreetilise taseme tõstmise ja propaganda elule lähendamise probleemidel.

I. Ševtšuk huvitus NLKP rahvusprogrammi elluviimisest kultuuri valdkonnas. Ta näitab, et rahvuslikud vormid kommunismi ehitamise ajajärgul ei tardu, vaid muutuvad, täiustuvad ja lähenevad üksteisele, vabanedes kõigest iganenust, mis on vastuolus uute elutingimustega. Need objektiivsed protsessid kulgevad vastastikuses toimes, dialektilises ühtsuses.[151]

[148] *A. Panksejev*, EKP tegevusest partei ridade kasvu reguleerimisel (aastail 1944—1965). Rmt.: Töid EKP ajaloo alalt II. Tallinn. 1966, lk. 149—214.

[149] *J. Kalits*, Sotsialistlikust patriotismist ja internatsionalismist. Tallinn, 1962. 69 lk.; *J. Kalits*, Patriotismi ja internatsionalismi ühtsusest. Tallinn, 1964. 72 lk.; *J. Kalits*, Sõprus ei tunne piire. Tallinn, 1966. 71 lk.; *J. Kalits*, Proletaarsest internatsionalismist ja nõukogude patriotismist. Tallinn, 1967. 23 lk.; *J. Kalits*, Sotsialismi täielik võit on paratamatu. (Kommunistlike ja töölisparteide 1960. a. Moskva nõupidamise materjalid.) Tallinn, 1961. 30 lk.; *И. Калитс*, Строительство Советской высшей школы в Эстонской ССР и роль вузов в подготовке национальных кадров советской интеллигенции. (Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук). M., 1953. (VI. Республиканский координационный план по истории партии. Таллин, 1968, lk. 70.)

[150] *J. Jakobson*, Mõningaid propagandatöö küsimusi Nõukogude Eestis. Tallinn, 1958. 106 lk.; *И. Якобсон*, Повышение уровня партийной пропаганды на основе решений XX съезда КПСС. (По материалам КП Эстонии). Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук. M., 1958. 17 lk.

[151] *И. О. Шевчук*, Осуществление национальной программы партии в области культуры в 1961—1965 годах. (По материалам Коммунистической партии Эстонии). Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук. Таллин, 1968. 23 lk.; *I. Ševtšuk*, EKP tegevusest rahvusliku filmikunsti arengu suunamisel ja juhtimisel aastail 1961—1965. Töid NLKP ajaloo alalt IV. Tartu Riikliku Ülikooli Toimetised, vihik 202. Tartu, 1968, lk. 87—112; *I. Ševtšuk*, Eesti NSV teatrite osast sotsialistlike rahvuste lähendamisel aastail 1961—1964. Eesti Põllumajanduse Akadeemia. Töid EKP ajaloo alalt. 44. Tartu, 1966, lk. 98—123.

Rahvaste sõpruse viljastavat mõju mitmesugustel elualadel Eesti NSV-s käsitletakse ka artiklite kogumikus «Vennalikus peres».[152] Oma avaartiklis «Leninlikust rahvuspoliitikast» märgib E. Jaanimägi, et kooskõlas marksismi-leninismi teooriaga ja vastavalt oma kogemustele käsitab ka Eesti töölisklass EKP juhtimisel rahvusküsimust sotsialistliku revolutsiooni koostisosana.

EKP tegevust töötajate kasvatamisel Eesti NSV-s rahvaste sõpruse ja proletaarse internatsionalismi vaimus, tiheda koostöö arendamist Nõukogude Eesti ja teiste nõukogude vennasvabariikide töötajate vahel on uurinud ka I. Obram, K. Hallik ja teised parteiajaloolased.[153]

Käesoleval ajal kasvab meie maal järjest rajooni- ja külanõukogude osatähtsus kommunismi ehitamisel. See asjaolu aktiviseerib ka EKP kohalike organisatsioonide tegevust ja seob tihedamalt nende tööd rajooni- ja külanõukogudega. J. Kalits uurib küsimust, kuidas partei suudab edukamalt juhtida kohalike nõukogude tööd. Kõigepealt vaatleb ta nõukogudes töötavate parteigruppide kui saadikute töö parteilise suunamise kõige lähedasemate organisatsiooniliste lülide tegevust.[154]

G. Volkova oma uurimuses peatub ametiühingute parteilisel juhtimisel ning küsimustel, kuidas tugevdada ametiühingute osa tööstusettevõtete juhtimisel, vähendades nende palgalist koosseisu jne.[155]

EKP võitlust Eesti NSV rahvamajanduse tõusu eest käsitletakse veel mitme teise uurija töös.[156] H. Hartmann uuris EKP tegevust NLKP XXII

[152] Vennalikus peres. Artikleid rahvaste sõprusest. Tallinn, 1961. 356 lk.

[153] *I. Obram*, Sotsialistlik võistlus kui rahvaste sõpruse kasvatamise vahend. Rmt.: Töid EKP ajaloo alalt I. Tallinn, 1965, lk. 165—187; *I. Obram*, EKP tegevus õppiva noorsoo kasvatamisel rahvaste sõpruse ja proletaarse internatsionalismi vaimus (aastail 1956—1961). Töid EKP ajaloo alalt II. Tallinn, 1966, lk. 220—250; *И. Обрам*, Некоторые данные о динамике национального состава КП Эстонии в 1950—1965 гг. Rmt.: Строительство коммунизма и проблемы интернационального воспитания. Киев, 1969, lk. 186—190; *И. Обрам*, Деятельность Коммунистической партии Эстонии по интернациональному воспитанию населения республики (1956—1961 годы). Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук. Таллин, 1969. 31 lk.; *К. Халлик*, Сотрудничество Советской Эстонии с братскими республиками в развитии социалистической культуры (1945—1962 гг.). Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук. М., 1965. 19 lk.

[154] *J. Kalits*, Parteiorganisatsioonide ülesannetest kohalike nõukogude töö suunamisel maal. Eesti Põllumajanduse Akadeemia teaduslike tööde kogumik. Töid EKP ajaloo alalt, nr. 44. Tartu, 1966, lk. 124—138.

[155] *G. Volkova*, Nõukogude Eesti tööstusettevõtete alaliste tootmisnõupidamiste tööst. Töid EKP ajaloo alalt I. Tallinn, 1965, lk. 240—268; *G. Volkova*, Eesti ametiühingute osa rahvahulkade tehnika-alase loomingu arendamisel (aastad 1958—1961). Töid EKP ajaloo alalt II. Tallinn, 1965, lk. 254—284; *Г. Волкова*, Деятельность Коммунистической партии Эстонии по повышению роли профсоюзов в хозяйственном строительстве (в промышленности) 1956—1961 годы. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук. Таллин, 1967. 23 lk.

[156] *И. Волков*, Деятельность КП Эстонии по созданию и воспитанию кадров сельского хозяйства (1945—1948 годы). Rmt.: Töid NLKP ajaloo alalt V, lk. 129—150; *И. Волков*, Деятельность партийной организации Эстонской ССР по подготовке и повышению квалификации руководящих колхозных кадров и специалистов сельского хозяйства в 1949—1953 гг. Rmt.: Töid NLKP ajaloo alalt I, lk. 111—134; *И. Волков*, Из опыта работы колхозно-совхозных производственных управлений и первичных парторганизаций КП Эстонии по улучшению руководства сельским хозяйством (1962—1964 гг.). Rmt.: Töid NLKP ajaloo alalt III, lk. 121—143; *И. Н. Волков*, Деятельность Коммунистической партии Эстонии по созданию и воспитанию руководящих кадров сельского

ja XXIII kongressi vahelisel perioodil rahvamajanduse juhtimisel ja rahva heaolu tõstmisel, samuti EKP parteiorganisatsioonilist ja ideoloogilist tööd sellel ajajärgul.[157] Kokkuvõtliku ülevaate vabariigi parteiorganisatsiooni kogemustest NLKP XXIII kongressi otsuste elluviimisel annab EKP Keskkomitee sekretäri Artur Vaderi teos «Eestimaa Kommunistlik Partei töörahva võitluse avangardis».[158]

E. Orgmäe käsitleb oma uurimistöös õigusemõistmise korraldamist Eesti NSV-s esimesel nõukogude aastal ja Suure Isamaasõja järgsel perioodil.[159]

B. Nedzvetski on uurinud kommunistliku lasteliikumise tekkimist ja arenemist Eestis, pöörates erilist tähelepanu EKP osa näitamisele laste kommunistliku liikumise organiseerimisel ja juhtimisel.[160]

Eestimaa Kommunistliku Partei ajakirjanduse ajalugu selle algusest kuni tänapäevani on veel kirjutamata. Tema üksikuid perioode aga on uuritud küllaltki põhjalikult. 1962. aasta oli nõukogude ajakirjanduse juubeliaasta: möödus 50 aastat «Pravda» ilmuma hakkamisest. Ka Eesti NSV-s märgiti seda sündmust mitmete EKP ajakirjanduse ajalugu käsitlevate teoste avaldamisega. D. Rudnevi uurimuses «Leninlik «Pravda» ja töölisliikumine Eestis (1912—1914)» [161] vaadeldakse neid tihedaid sidemeid, mis «Pravdal» oli Eesti töölisliikumisega, ning antakse pilt sellest, mida «Pravda» kirjutas Eesti kohta. Selgub seegi, kuidas «Pravda» aitas

хозяйства республики (1949—1958 гг.). Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук. (Ilmumiskohta ei ole antud.) 1961. 18 lk.; *И. Сорокин*, Некоторые вопросы работы коммунистической партии Эстонии по восстановлению и развитию материально-технической базы сельского хозяйства республики в 1945—1948 гг. Rmt.: Töid NLKP ajaloo alalt I, lk. 87—110.

[157] *H. Hartmann*, Eestimaa Kommunistlik Partei NLKP XXII ja XXIII kongressi vahelisel perioodil. Tallinn, 1968. 117 lk. (rotaprint); *Х. Хартманн*, Коммунистическая партия Эстонии в период между XXII и XXIII съездами КПСС (1961—1965 гг.). Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук. Таллин, 1968. 29 lk.

[158] *Artur Vader*, Eestimaa Kommunistlik Partei töörahva võitluse avangardis. Vabariigi parteiorganisatsiooni kogemusi NLKP XXIII kongressi otsuste elluviimisel. Tallinn, 1969. lk. 140; *Артур Вадер*, Коммунистическая партия Эстонии на боевом посту. Из опыта работы партийной организации республики по осуществлению решений XXIII съезда КПСС. Таллин, 1969. 159 lk.

[159] *E. Orgmäe*, EKP tegevus Eesti NSV kohtuorganite loomisel ja sotsialistliku õigusemõistmise korraldamisel (aastad 1940—1949). Tallinn, 1969. 72 lk.; *Э. Х. Оргмяэ*, Руководящая роль Коммунистической партии Эстонии в установлении социалистического правосудия в Эстонской ССР (1940—1949 гг.). Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук. Таллин, 1969. 36 lk.

[160] *B. Nedzvetski*, Eesti proletaarse lasteliikumise hälli juures. «Nõukogude Kool» 1964, nr. 1, lk. 45—51; *B. Nedzvetski*, Kommunistlike noorte tegevusest Pärnus kooliõpilaste hulgas 1921.—1922. a. «Nõukogude Kool» 1960, nr. 12, lk. 950—958; *B. Nedzvetski*, Pioneerilaager Rannamõisas 1932. a. «Nõukogude Õpetaja» 10. juulil 1965. a.; *Б. Н. Недзвецкий*, Возникновение и развитие детского коммунистического движения в Эстонии. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата педагогических наук. Тарту, 1965. 28 lk.

[161] *D. Rudnev*, Leninlik «Pravda» ja töölisliikumine Eestis (1912—1914). Tallinn, 1962. 141 lk.; *Д. Руднев*, Ленинская газета «Правда» (1912—1914 гг.) и рабочее движение в Эстонии. Таллин, 1962. 155 lk.; *Д. М. Руднев*, Из истории эстонской большевистской организации — Коммунистической партии Эстонии. Доклад по опубликованным работам на соискание ученой степени кандидата исторических наук. Таллин, 1967. 39 lk.

VSDTP Keskkomiteel luua tihedat kontakti Eesti bolševistliku organisatsiooniga ja juhtida Eesti töölisliikumist. Juubeliaastal ilmunud E. Laulu raamat [162] on esimeseks katseks anda süstemaatiline ülevaade Eesti tööliste ajakirjanduse, sealhulgas partei ajakirjanduse ajaloost, alates selle tekkimisest kuni 1918. aasta veebruarini.

«Pravda» 50. aastapäeva puhul ilmus ka artiklite ja mälestuste kogumik «Eesliinil» [163], milles jutustatakse, kuidas «Pravda» eeskujul ja tema otsesel innustusel hakati üle kogu Venemaa, sealhulgas ka Eestis, asutama bolševistlikke ajalehti. Kogumik annab ülevaate Eesti revolutsioonilise töölisajakirjanduse ajaloost, alates selle tekkimisest sajandi algul ja lõpetades nõukogude ajakirjanduse tänapäeva probleemidega Eesti NSV-s.

Legaalse revolutsioonilise töölisajakirjanduse ajalugu kodanlikus Eestis on uurinud K. Tammistu ja J. Ant. Esimene neist käsitleb legaalse töölisajakirjanduse asutamise ja väljaandmise küsimust sõjajärgse revolutsioonilise kriisi aastail ning töölisajalehtede osa Töörahva Ühise Väerinde organiseerimisel,[164] teine näitab, et revolutsiooniline legaalne töölisajakirjandus 1920-ndate aastate lõpul aitas tõhustada EKP agitatsiooni- ja propagandatööd, levitada töölisklassi ridades marksismi-leninismi ideid ja organiseerida töörahvast EKP ümber kodanluse võimu kukutamiseks.[165]

EKP tegevust Suure Isamaasõja ajal on uurinud parteiajaloolased V. Leede ja R. Lumi, aga ka P. Larin, A. Pusta, P. Izmestjev ja S. Purge.[166] Parteipoliitilisest tööst Punaarmee Eesti rahvuslikes väeosades annavad

[162] *E. Laul*, Eesti töölisajakirjanduse ajaloost. Rajamisest kuni Oktoobripäevadeni. Tallinn, 1962. 307 lk. (rets-d: *J. Peegel*, «Keel ja Kirjandus» 1962, nr. 10, lk. 637—638; «Eesti Kommunist» 1962, nr. 5, lk. 82—84; «Коммунист Эстонии», 1962, № 5, lk. 91—93); *Э. Лаул*, Из истории эстонской рабочей печати (со времени возникновения до Октябрьской революции). Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук. Таллин, 1962. 24 lk.

[163] Eesliinil. 50 aastat «Pravda» jälgedes. Artikleid ja mälestusi. Tallinn, 1962. 452 lk. (rets.: «Eesti Kommunist» 1962, nr. 5, lk. 78—80; «Коммунист Эстонии», 1962, № 5, lk. 87—89).

[164] *K. Tammistu*, Legaalne revolutsiooniline töölisajakirjandus — eesti töörahva kasvataja proletaarse internatsionalismi vaimus (1920—1924). Töid EKP ajaloo alalt III. Tallinn, 1968, lk. 118—158; *K. Tammistu*, Eesti töölisajalehed võitluses Töörahva Ühise Väerinde loomise eest. «Eesti Kommunist» 1967, nr. 4, lk. 34—39; *К. Таммисту*, Эстонские рабочие газеты в борьбе за создание Единого фронта трудящихся. «Коммунист Эстонии», 1967, № 4, lk. 37—43.

[165] *J. Ant*, EKP tegevus legaalse revolutsioonilise töölisajakirjanduse väljaandmisel aastail 1928—1930. Töid NLKP ajaloo alalt VI. Tartu Riikliku Ülikooli Toimetised, vihik 233. Tartu, 1969, lk. 38—55; *J. Ant*, V. I. Lenin ja tema ideed Eesti revolutsioonilises ajakirjanduses. «Eesti Kommunist» 1968, nr. 12, lk. 13—17; *Ю. Ант*, Революционная печать Эстонии о В. И. Ленине и его идеях. «Коммунист Эстонии», 1968, № 12, lk. 15—20; *Ю. М. Ант*, Легальная революционная рабочая печать в Эстонии 1926—1930 гг. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук. Таллин, 1969. 30 lk.

[166] *A. Pusta ja P. Izmestjev*, Lahingutes nõukogude kodumaa eest. Mälestusi Eesti Laskurkorpuse lahingupäevilt Suures Isamaasõjas. Tallinn, 1964. 148 lk.; *S. Purge*, Karmidel aastatel. Nõukogude Eestist evakueerunud Suure Isamaasõja tagalas 1941—1944. Tallinn, 1964. 210 lk.; Võitlevas tagalas. ENSV-st 1941. a. evakueerunute mälestusi oma elust ja tegevusest Nõukogude tagalas Suure Isamaasõja aastail. Tallinn, 1967. 478 lk.

isiklike mälestuste ja arhiivimaterjalide alusel ülevaate A. Pusta ja P. Izmestjev oma raamatus «Lahingutes nõukogude kodumaa eest». Neid probleeme kajastavad ka paljud memuaarid Eesti Laskurkorpuse väejuhtide (L. Pärna, K. Aru, A. Feldmani, V. Külaotsa, F. Paulmani) sulest, samuti sõjaveteranide mälestuste kogumikud, nagu «Karastustules», «Suure võitluse algus» ja «Vabastamislahingutes».[167] Eesti NSV-st Nõukogude tagalasse evakueerunute hulgas tehtud parteipoliitilisel tööl peatutakse S. Purge uurimuses «Karmidel aastatel» ja kogumikus «Võitlevas tagalas».

R. Lumi on palju aastaid uurinud Eesti partisanide võitlust Saksa fašistlike röövvallutajate vastu Suure Isamaasõja päevil. Sel teemal on temalt ilmunud artikleid, samuti on ta koostanud sellesisulisi koguteoseid, kirjutanud üles mälestusi ja jutustusi.[168] Oma raamatus «Tasujad» annab ta veenva ülevaate EKP tegevusest rahva organiseerimisel võitlusse fašismiga ning kasvatamisel nõukogude patriotismi, rahvusliku uhkuse ja internatsionalismi vaimus. Samuti peatub ta ka kommunistide, kommunistlike noorte ja nõukogude aktivistide juhtival osal võitluses oma kodumaa vabastamise eest.

Partisanivõitlust Eestis Suure Isamaasõja aastail on uurinud ka V. Leede.[169]

Sõjaajaloolase P. Larini uurimustest [170] on ulatuslikumad «Eesti Laskurkorpus Suures Isamaasõjas» ja 1941. aasta kaitselahinguid käsitlev teos, milles vaadeldakse ka kommunistide osa võitluses oma sünnimaa vabastamisel ja näidatakse, kuidas korpus oli ühtlasi kommunistliku kasvatuse kooliks. Raamatus jälgitakse ka parteipoliitilist tööd ja selle iseärasusi Eesti Laskurkorpuse formeerimisel ja lahingutes.

[167] Karastustules. Nõukogude armee 8. Eesti Laskurkorpuse võitlejate mälestusi Suurest Isamaasõjast. (Koostajad: D. Kiljako, F. Sepp. Toimetuskolleegium: P. Larin, B. Tamm, O. Utt (toimetajad)). Tallinn, 1963. 560 lk. + 3 kaarti; Suure võitluse algus. Mälestusi Suure Isamaasõja esimestest kuudest. (Toimetuse kolleegium: A. Liebman, I. Paul, A. Resev, M. Teder (toimet.), O. Utt (toimet.). Koost.: K. Mang ja A. Pähklimägi.) Tallinn, 1965. 718 lk.; Vabastamislahingutes. (Koostanud V. Kapp, D. Kiljako. Toimetuse kolleegium: H. Lessel, M. Pesti, A. Pusta, G. Reitsak, B. Tamm, O. Utt (toimetaja).) Tallinn, 1966. 516 lk. + 35 kleebist.

[168] *R. Lumi*, Tasujad. Tallinn, 1967. 263 lk.; *Р. Я. Луми*, Партизанская борьба и антифашистское движение в Эстонии в период Великой Отечественной войны. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук. Таллин, 1967. 28 lk.; Rahvatasujad. Mälestusi ja jutustusi partisanivõitlusest. Esimene raamat. (Koostanud R. Lumi.) Tallinn, 1963. 260 lk.; Rahvatasujad. Mälestusi ja jutustusi partisanivõitlusest ning antifašistlikust liikumisest. Teine raamat. (Koostanud R. Lumi.) Tallinn, 1965. 404 lk.

[169] *V. Leede*, Eestimaa Kommunistliku Partei tegevusest partisaniliikumise juhtimisel Suure Isamaasõja ajal. Töid EKP ajaloo alalt I. Tallinn, 1965, lk. 137—162.

[170] *P. Larin*, Eesti Laskurkorpus Suures Isamaasõjas. Nõukogude armee 8. Eesti Laskurkorpuse võitlustee 1941—1945. Tallinn, 1962. 279 lk.; *P. Larin*, Lahingud Eestis 1941. aastal. Tallinn, 1962. 160 lk. (rets. viimase kohta: *V. Leede*, *F. Sepp*, *I. Paul*, «Eesti Kommunist» 1962, nr. 8, lk. 65—68; рец.: *В. Леэде*, *И. Пауль*, *Ф. Сепп*, «Коммунист Эстонии», 1962, № 8, lk. 72—76); *P. Larin*, Kuulsusrikas võitlustee. Nõukogude Liidu kangelane Ludvig Kurist. Tallinn, 1959. 75 lk.; *П. Ларин*, Эстонский народ в Великой Отечественной войне 1941—1945. Таллин, 1964. 352 lk. (Lühend. tõlge teostest «Eesti Laskurkorpus Suures Isamaasõjas» ja «Lahingud Eestis 1941. aastal».)

EKP tegevust võitluses fašismi purustamise eest Nõukogude Liidu rahvaste Suures Isamaasõjas on uurinud ka B. Tamm.[171]

1950-ndate aastate teisest poolest alates elavnes allikmaterjalide publitseerimine, milles märkimisväärsed teened on EKP Keskkomitee Partei Ajaloo Instituudi direktori asetäitjal R. Majakal ning sama instituudi teaduslikel töötajatel A. Liebmanil ja H. Hartmannil. 1960. aastal andis instituut välja EKP I kongressi kohta käivate dokumentide ja materjalide kogumiku,[172] millesse on koondatud partei dokumendid veebruarist 1920 kuni jaanuarini 1921. 1962. aastal ilmus samasugune kogumik EKP II kongressi kohta,[173] mis sisaldab EKP dokumente ja materjale jaanuarist 1921 kuni aprillini 1922. Mõlemad kogumikud on varustatud eessõna, kommentaaride ja registritega. Samasugune kogumik on ilmunud ka 1940. aasta sotsialistliku revolutsiooni kohta Eestis.[174] Selles avaldatud dokumendid ja materjalid näitavad EKP mõju järjekindlat suurenemist töörahva hulkades revolutsiooni eelõhtul ja tõestavad veenvalt revolutsiooni sügavalt rahvalikku olemust.

Oktoobrirevolutsiooni 50. aastapäeva eel publitseeriti EKP väljapaistva tegelase H. Püügelmanni «1917. aasta revolutsioon Eestis»,[175] mis on varustatud toimetaja E. Plotniku saatesõna ja kommentaaridega. «Saateks» hinnatakse teost kui esimest ulatuslikumat marksistlikku uurimust sellel teemal, kuid samal ajal juhitakse tähelepanu mõningatele ebatäpsustele temas.

On välja antud ka dokumentide ja materjalide kogumikke, mis tutvustavad lugejaskonda Oktoobrirevolutsiooni sündmustega[176] ja Eesti Töörahva Kommuuni tegevusega,[177] nendega seoses ka EKP tööd.

Tunduvalt on elavnenud ka memuaarkirjanduse ja segakogumike (mälestusi, dokumente ja muid materjale sisaldavate) väljaandmine, milledest mõned käsitlevad omaaegsete EKP juhtivate tegelaste elu. Üheks selliseks on V. Kingissepa elule ja tegevusele pühendatud teos «Elukutse — riigikukutaja».[178]

[171] *B. Tamm*, Eesti rahva võitlusest Suures Isamaasõjas (1941—1945). Tallinn, 1959. 175 lk.; *Б. Тамм*, Борьба эстонского народа за свободу и независимость Советской Родины в годы Великой Отечественной войны Советского Союза. (Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук). Л. 1954. (Viidatud «Республиканский координационный план по истории партии» (Таллин, 1968) lk. 40 järgi.)

[172] Eestimaa Kommunistliku Partei I kongress. Dokumente ja materjale. (Toimet. R. Majak, koost. H. Hartmann ja A. Liebman.) Tallinn, 1960. 147 lk.

[173] Eestimaa Kommunistliku Partei II kongress. Dokumente ja materjale EKP tegevusest ajavahemikul 1921. aasta jaanuarist 1922. aasta aprillini. (Toimet. R. Majak, koost. H. Hartmann.) Tallinn, 1962. 444 lk.

[174] 1940. aasta sotsialistlik revolutsioon Eestis. Dokumente ja materjale. Tallinn, 1960. 500 lk.

[175] Tallinn, 1965. 64 lk.

[176] Suur Sotsialistlik Oktoobrirevolutsioon Eestis. Dokumentide ja materjalide kogumik. Tallinn, 1957. 844 lk.; **Великая Октябрьская** социалистическая революция в Эстонии. Сборник документов и материалов. Таллин, 1958. 622 lk.

[177] Eesti Töörahva Kommuun. Dokumentide ja materjalide kogumik. Tallinn, 1958. 144 lk.

[178] Elukutse — riigikukutaja. Mälestusi ja dokumente V. Kingissepast (75. sünnipäevaks). Tallinn, 1963. 280 lk. (rets.: *L. Vilu*, «Eesti Kommunist» 1963, nr. 3, lk. 83—84; *Л. Вилу*, «Коммунист Эстонии», 1963, № 3, lk. 94—95).

J. Anveldi 80. sünni-aastapäevaks ilmus 1964. aastal asjatundlikult koostatud mälestuste ja dokumentide kogumik.[179]

Monograafiliselt on asutud uurima H. Püügelmanni biograafiat. Ilmunud on artikleid ja E. Plotniku sulest ülevaade tema elust ja tegevusest aastail 1875—1919.[180] Viimane on valminud suure hulga parteiajaloolise materjali hoolika läbitöötamise tulemusena ja on märkimisväärseks panuseks partei ajaloo alaste tööde vabariiklikus koordineerimisplaanis ettenähtud Eesti töölisliikumise ja EKP väljapaistvate tegelaste elulugude koostamisse.[181]

On ilmunud biograafilise teatmeteose «Revolutsiooni lipukandjad» esimene osa, kus antakse 50 silmapaistva revolutsionääri-kommunisti lühibiograafiad.[182]

EKP ajalugu kajastavale memuaarkirjandusele on iseloomulik, et enamasti on nende autorid kasutanud ka dokumente ja muid materjale, mistõttu need kujutavad endast teatud määral ka uurimusi.

Niisugusteks on 1961. aastal uues väljaandes ilmunud O. Rästa «Põrandaalused», mis on kirjutatud nii isiklike mälestuste kui ka omal ajal EKP ajaloo komisjonile saabunud materjalide alusel. Teoses käsitletakse EKP illegaalset tegevust kodanlikus Eestis aastail 1918—1922. Väljaanne on varustatud eessõna, O. Rästa lühikese eluloo ja kommentaaridega toimetajalt A. Lebbinilt.[183]

Kommunistide-poliitvangide rasket võitlust kodanliku Eesti vanglais kajastab raamat «Trellide taga».[184] Kuigi kriitika[185] märkis selle ühe peamise puudusena vähese tähelepanu pööramist vangla parteiorganisatsiooni juhtinud Vabe (Vangimaja Büroo) tegevusele, samuti seda, et

[179] Jaan Anvelt, Mälestusi ja dokumente J. Anveldist. Tallinn, 1965. 254 lk.

[180] *E. Plotnik*, Hans Püügelmann. Elu ja tegevus 1875—1919. I. Tallinn, 1965. 352 lk.; *H. Moosberg*, Tulihingeline võitleja sotsialismi võidu eest. (Hans Püügelmanni 90. sünnipäevaks.) «Eesti Kommunist» 1965, nr. 12, lk. 10—18; *Х. Мосберг*, Пламенный борец за победу социализма. «Коммунист Эстонии», 1965, № 12, lk. 11—20.

[181] Республиканский координационный план по истории партии. Таллин, 1968, lk. 20—24.

[182] Revolutsiooni lipukandjad I. Lühikesi ülevaateid Eestis tegutsenud väljapaistvate revolutsionääride elust ja tegevusest. Koost. H. Villemson. Tallinn, 1962. 194 lk. (rets.: *K. Martinson*, «Noorte Hääl» 22. märts 1962). Esimene osa sisaldab M. Aitsami, A. Allermanni, S. Andrejevi, A. Annuse, J. Anveldi, H. Arboni, O. Cheri, A. Ellami, A. Hanseni, H. Heidemanni, J. Heintuki, N. Jansoni, J. Jürna, M. Kalinini, P. Keerdo, V. Kingissepa, E. Kingissepp-Lelle, V. Klementi, A. Kreisbergi, J. Kreuksi, G. Kreuksi, J. Käsperti, J. Lauristini, A. Leineri, M. Likemetsa, R. Mirringu, F. Okki, A. Pauki, P. Petree, R. Pälsoni, H. Püügelmanni, I. Rabtšinski, A. Riismanni, K. Rimša, O. Rästase, A. Sakkarti, J. Saksi, V. Sassi, J. Sihveri, A. Sommerlingi, E. Strauchi, H. Suuderi, E. Sõrmuse, A. Tiivase, A. Tisleri, J. Tompi, V. Tuberiku, O. Tuule, R. Vakmanni ja J. Varese biograafia.

[183] *O. Rästas*, Põrandaalused. Üks etapp. Eestimaa Kommunistliku Partei põrandaalusest tööst. Tallinn, 1961. 183 lk. Esimest korda ilmusid «Põrandaalused» 1932. aastal pühendatuna V. Kingissepa kümnendale surma-aastapäevale. (Vt. *O. Rästas*, Põrandaalused. Üks etaap Eestimaa Kommunistlise Partei põrandaalusest tööst. L., 1932. 112 lk.)

[184] Trellide taga. Mälestusi ja dokumente Eesti kommunistide võitlusest kodanlikus vanglas. Tallinn, 1962. 690 lk.

[185] *O. Kuuli*, Raamat tõelistest eesti rahva kangelastest. «Eesti Kommunist» 1962, nr. 11, lk. 69—74; *О. Куули*, Книга о подлинных героях эстонского народа. «Коммунист Эстонии», 1962, № 11, lk. 77—82.

kogumikus ei leidu materjale poliitvangide võitluse ja taktika küsimuste arutamise kohta EKP Keskkomitee Poliitbüroos, sisaldab teos ometi väärtuslikke materjale EKP ajaloost ning on säärasena ainulaadne ja hinnatav.

Väärtuslikud on ka V. Riisi mälestused «Rannamännid»,[186] mille kirjutamisel on kasutatud samuti dokumentaalmaterjale ja mis jutustab silmapaistva kommunisti Aleksander Ellami elust ja võitlusest, samuti tema vanematest ja teistest perekonnaliikmetest aastail 1905—1934.

V. Riisi koostatud on ka koguteos «Hispaania tules»,[187] mis sisaldab mälestusi ja dokumente fašismivastasest võitlusest 1936.—1939. aastal Hispaanias, millest ka Eesti kommunistid osa võtsid.

Komsomoli ajalugu on uurinud K. Martinson, S. Loorberg, V. Väljas jt.

Koguteos «Karastumine» sisaldab mälestusi Eesti töölisnoorsoo revolutsioonilisest liikumisest.[188] ELKNÜ ajalugu käsitleb artiklite kogumik «Meie komsomol».[189]

1940. aasta sotsialistlikust revolutsioonist Eestis jutustavad sündmustest osavõtjad raamatus «Saabus päev». On ilmunud ka sellesisuline dokumentide kogumik,[190] mis kajastab EKP mõju järjekindlat suurenemist rahvahulkades revolutsiooni eelõhtul ja ajal.

EKP ajaloo paljude tähtsate probleemide monograafiline läbitöötamine, allikmaterjalide ja memuaaride publitseerimine ning üldse Eesti NSV-s ajaloo uurimisel saavutatud edu võimaldasid asuda 3-köitelise EKP ajaloo koostamisele. NLKP XXII kongressiks ilmus 1961. aastal EKP Keskkomitee Partei Ajaloo Instituudi väljaandel sellest I osa, II osa jõudis lugejateni 1963. aastal.[191] Valminud on ka III osa käsikiri. Teos kujutab endast esmakordset katset teaduslikult süstematiseerida ja üldistada Eestimaa Kommunistliku Partei ajalugu minevikust tänapäevani.

[186] *V. Riis*, Rannamännid. (Mälestusi Saaremaa võitlusrikkast ajaloost.) Tallinn, 1967. 128 lk.

[187] Hispaania tules. Mälestusi ja dokumente fašismivastasest võitlusest Hispaanias 1936—1939. Tallinn, 1965. 296 lk. (rets-d: *I. Obram*, «Eesti Kommunist» 1965, nr. 3, lk. 90—93).

[188] Karastumine. Mälestusi Eesti noorsoo revolutsioonilisest liikumisest. Tallinn, 1958. 460 lk.

[189] Meie komsomol. Artikleid ELKNÜ ajaloost. (Koost. K. Siilivask. Toimet. L. Laks.) Tallinn, 1968. 243 lk. + illustr. 16 lehel. Sisu: *K. Siilivask*, Saateks, lk. 5—10; *K. Martinson*, Vana kaardiväe jälgedes, lk. 11—40; *V. Väljas*, Noorsoo võitluse eesotsas, lk. 41—73; *A. Sunila*, EKNÜ 1924. aasta detsembriülestõusu ettevalmistamisel ja läbiviimisel, lk. 74—84; *K. Martinson*, Võitlus jätkub, lk. 85—121; *K. Siilivask*, Uut elu rajamas, lk. 122—137; *P. Larin*, Eesti kommunistlikud noored Suures Isamaasõjas, lk. 138—167; *S. Loorberg*, Tööka argipäeva kangelaslikkus, lk. 168—208; *E. Agapova*, Uute traditsioonide loomine, lk. 209—241.

[190] Saabus päev. 1940. aasta revolutsioonilistest sündmustest osavõtjad jutustavad. Tallinn, 1960. 377 lk. (rets.: *H. Maarits*, «Eesti Kommunist» 1960, nr. 7, lk. 69—71). 1940. aasta sotsialistlik revolutsioon Eestis. Tallinn, 1960. 476 lk.

[191] Ülevaade Eestimaa Kommunistliku Partei ajaloost. I osa. (XIX sajandi 90. aastad — 1920.) Toimet. A. Panksejev, A. Liebman. Tallinn, 1961. 358 lk.; II osa. (Aastad 1920—1940.) Toimet. A. Panksejev, M. Pesti. Tallinn, 1963. 407 lk.; Очерки истории Коммунистической партии Эстонии. Часть I (90-е годы XIX века — 1920 год). Под редакцией А. Панксеева, А. Либмана. Таллин, 1961. 408 lk.; Часть II (1920—1940 годы). Под редакцией А. Панксеева, М. Пести. Таллин, 1963. 460 lk.

Esimene osa, mis hõlmab ajavahemikku XIX sajandi 90-ndaist aastaist kuni 1920. aastani, sai positiivse vastuvõtu osaliseks.[192] Teine osa on pühendatud EKP võitlusele kodanliku diktatuuri aastail (1920—1940), mil EKP tegutses Kommunistliku Internatsionaali sektsioonina. Retsensendid andsid ka sellele köitele tunnustava hinnangu.[193] Peale trükisõna on tema kirjutamiseks kasutatud täiesti uut allikmaterjali, mida marksistlik-leninlikku metodoloogiat rakendades on õnnestunult üldistatud. Teose lehekülgedel on õigesse ajaloolisse valgusse asetatud isikukultuse päevil repressioonide ohvriks langenud EKP juhtivad seltsimehed J. Anvelt, H. Pöögelmann, O. Rästas, J. Käspert, R. Vakmann, R. Mirring, A. Sakkart ja mitmed teised. Põhjalikumalt vaadeldakse nii EKP juhtivate organite kui ka kohalike parteikollektiivide ja -organisatsioonide tegevust. Uudne on teoses maaorganisatsioonide tegevuse käsitlus, millega ühenduses suurt tähelepanu pööratakse EKP agraarpoliitikale. Esmakordselt antakse siin terviklikum ülevaade Eesti kommunistide-poliitvangide parteiorganisatsiooni loomisest ja tegevusest 1920.—1930-ndail aastail. Samuti peatutakse mõjul, mida Eesti proletariaadi klassivõitlusele ja EKP tegevusele avaldas 1935. aastal toimunud Kominterni VII kongress. Tähelepanu on pööratud ka kuni viimase ajani ajalookirjanduses puudulikult valgustatud ELKNÜ tegevusele pärast 1. detsembri relvastatud ülestõusu.

■

Pärast NLKP XX kongressi on EKP ajaloo uurimine toimunud edukamalt kui kunagi varem. Eriti suurt tähtsust omab seejuures NSV Liidu Kõrgema ja Kesk-erihariduse Ministeeriumi kolleegiumi ning NLKP Keskkomitee Marksismi-Leninismi Instituudi juhatuse 1964. aasta otsus teadusliku uurimistöö koordineerimisest partei ajaloo alal. Eesti NSV-s asus sellealast uurimistööd koordineerima EKP Keskkomitee Partei Ajaloo Instituudi teaduslik nõukogu, kes seda teeb koostöös Eesti NSV kõrgemate koolide NLKP ajaloo ja marksismi-leninismi kateedritega. 1968. aastaks valmiski sellealane vabariiklik koordineerimisplaan,[194] mis sisaldab 13 kuude gruppi koondatud põhiprobleemi. Kolm esimest gruppi käsitlevad EKP ajaloo eri küsimusi, nagu agraarpoliitikat, Eesti põllumajanduse sotsialistlikku ümberkujundamist ja partei osa selles, EKP tegevust ideo-

[192] *L. Kreslina*, Tõsine teaduslik töö. «Eesti Kommunist» 1962, nr. 1, lk. 87—91; *Л. Креслина*, Серьезный научный труд. «Коммунист Эстонии», 1962, № 1, lk. 84—89; *А. А. Дризул*, Значительный вклад в изучение истории Компартии Эстонии. «Вопросы истории КПСС», 1962, № 5, lk. 197—201. Hiljem selgus, et lk. 269 märgitud Eestimaa nõukogude III kongress oli tegelikult Eesti Töörahva ja Sõjaväelaste Saadikute Nõukogu ülemaaline kokkutulek, mitte aga nõukogude kongress, ja see ei toimunud 1918. aasta jaanuaris, vaid eelmise aasta 28. detsembril. (Vt. *E. Plotnik*, Hans Pöögelmann, lk. 255.)

[193] *E. Rannik*, *H. Saarniit*, Üldistav teos EKP võitlustee tähtsast etapist. «Eesti Kommunist» 1964, nr. 3, lk. 87—92; *Э. Ранник*, *Х. Саарнийт*, Обобщающий труд о важном этапе борьбы Компартии Эстонии. «Коммунист Эстонии», 1964, № 3, lk. 101—107; *Э. Маттизен*, *М. Андерсон*, Двадцать лет героической борьбы. «Вопросы истории КПСС», 1964, № 9, lk. 136—140.

[194] Республиканский координационный план по истории партии. Таллин, 1968. 104 lk. (rotaprint).

loogia ja kultuuri valdkonnas, partei rahvuspoliitikat ja töörahva kasvatamist proletaarse internatsionalismi vaimus, töölisajakirjanduse ajalugu, ajakirjanduse parteilist juhtimist, partei ehituse ja mõningaid muid probleeme.

Lähtudes NLKP Keskkomitee 1967. aasta augusti otsusest ühiskonnateaduste kohta, samuti NLKP ajaloo alal fikseeritud uurimissuundadest,[195] on vabariigis välja selgitatud kõige enam uurimist vajavad teemad ja probleemid partei ajaloos, milledele osalt juba varem oli tähelepanu juhitud.[196] Nii tuntakse Eesti NSV-s vajadust ulatuslikumate üldistavate uurimuste järele Eesti töölisklassi osast sotsialismi ehitamisel, tema võitlusest kommunismi materiaal-tehnilise baasi loomisel ja EKP osast vabariigi tööstuse juhtimisel. Vabariigi ajaloolaste tähtsaimaks ülesandeks on luua kapitaalsed tööd Eesti sotsialistliku töölisklassi ja tema juhtiva jõu, Eestimaa Kommunistliku Partei ajaloost. Kuna Eestimaa Kommunistliku Partei ehituse probleeme on veel liiga vähe uuritud, siis moodustati selle suunaliste uurimistööde teostamiseks 1969. aastal EKP Keskkomitee Partei Ajaloo Instituudi juurde partei ehituse sektor.

Vähe on uuritud ka Eesti põllumajanduse kollektiviseerimise ja kolhoositalurahva ajalugu. Ajaloolaste ülesanne on anda objektiivne, sügavalt teaduslik käsitlus põllumajanduse kollektiviseerimise ettevalmistamisest ja teostamisest, kulakluse kui klassi likvideerimisest ja vabariigi parteiorganisatsioonide tegevusest põllumajanduse arendamisel pärast 1953. aastat. Samuti on vaja uurimusi leninliku rahvuspoliitika elluviimisest partei tegevuse kõigil etappidel. Kõige rikkalikumat ainest sellesisuliseks uurimistööks pakub eriti sõjajärgne periood. Uurimist ja teoreetilist üldistamist vajab ka EKP organisatsiooniline töö ja kaadripoliitika, tema tegevus ideoloogilise töö valdkonnas ja rahva kommunistlikul kasvatamisel. Tänuväärseks ülesandeks on koostada üldistav teos vabariigi töörahva võitlusest hitlerlike okupantide vastu Suure Isamaasõja aastail. Sellesisuline ülesanne antigi EKP Keskkomitee Partei Ajaloo Instituudile EKP Keskkomitee Büroo otsusega.

Hinnatavat tööd teevad EKP Keskkomitee Partei Ajaloo Instituudi juures ühiskondlikel alustel tegutsevad Suure Isamaasõja ajaloo vabariiklik komisjon (esimees A. Pusta), Eestimaa Leninliku Kommunistliku Noorsoo Ühingu ajaloo komisjon (esimees A. Meri) ning Suure Sotsialistliku Oktoobrirevolutsiooni ja Kodusõja ajaloo komisjon (esimees E. Mattisen).

1960-ndail aastail on avaldanud partei ajaloo alaseid temaatilisi kogumikke mitmed teaduslikud asutused. EKP Keskkomitee Partei Ajaloo Instituut annab välja «Töid EKP ajaloo alalt», mida aastail 1965—1970 on ilmunud neli köidet. NLKP ajaloo alaseid kogumikke ja üksikuid töid

[195] О мерах по дальнейшему развитию общественных наук и повышению их роли в коммунистическом строительстве. Постановление ЦК КПСС. «Коммунист», 1967, № 13, lk. 3—13.

[196] Vt. *A. Panksejev*, Loova ajalooteaduse eest. Tallinn, 1962. 94 lk.; *A. Panksejev*, Nõukogude Eesti ajaloolaste aktuaalseid ülesandeid. «Eesti Kommunist» 1962, nr. 11, lk. 16—22; *А. Панксеев*, Насущные задачи историков Советской Эстонии. «Коммунист Эстонии», 1962, № 11, lk. 18—25; *A. Panksejev*, Uurimistöö koordineerimisest EKP ajaloo alal. «Rahva Hääl» 16. apr. 1969.

avaldavad ka Tartu Riiklik Ülikool, Eesti Põllumajanduse Akadeemia ja Tallinna Polütehniline Instituut.

Tänapäevaks on EKP ajalugu kujunenud ulatuslikult viljeldavaks eesti ajalooteaduse distsipliiniks ja V. I. Lenini ideelis-teoreetiline pärand tema kindlaks metodoloogiliseks vundamendiks. Perspektiivse koordineerimisplaani olemasolu, parteiajaloolaste praegune tase ja selle järjekindel tõus, nende tegevus ühises rindes vabariigi teiste ajaloolaste ja vennasvabariikide parteiajaloolastega tagab EKP ajaloo uurimise edasise edu.

Otto Karma, Karl Siilivask

TÖÖLISKLASSI JA REVOLUTSIOONILISE LIIKUMISE AJALOO UURIMINE*

Eesti territoorium oli XIX sajandi lõpust alates Venemaa industriaalselt ja sotsiaalselt arenenumaid piirkondi. Imperialismiperioodi seaduspärasused ja spetsiifika ilmnesid seepärast siin mõneti isegi selgemalt kui tsaaririigi teistes kapitalistlikult arenenud rajoonides. Seetõttu on V. I. Lenini teoreetiline pärand, mis käsitleb kapitalismi- ja imperialismiperioodi majanduse ning töölisliikumise arenemise seaduspärasusi, täiel määral rakendatav ka Eesti ajaloo vastavate probleemide uurimisel.

V. I. Lenini tööd sisaldavad mitmekülgselt väljaarendatud kontseptsioone ka tööstuse ja töölisliikumise sõlmprobleemide kohta, millega aitavad õigesti mõista neid kapitalismi ja imperialismi vastuoludest ja võitlusest rikkaid ajajärke eesti rahva ajaloos. Erilist tähtsust omavad siin V. I. Lenini seisukohad marksistliku teooria ja töölisliikumise vahekordade küsimustes, tema õpetus monopolistlikust kapitalismist, partei osast töölisliikumises ja töölisliikumise ning ülddemokraatlike liikumiste, kaasa arvatud rahvuslik liikumine, vahekorrast. V. I. Lenini õpetus revolutsioonilisest situatsioonist, proletariaadist kui revolutsiooni hegemoonist, talurahvast kui proletariaadi liitlasest ja tema poolt väljatöötatud kodanlik-demokraatliku revolutsiooni teooria ning õpetus kodanlik-demokraatliku revolutsiooni sotsialistlikuks revolutsiooniks ümberkasvamisest said hiilgava kinnituse ka Eesti töölisklassi revolutsioonilise ajaloo praktikas.

Eesti töölisklassi ja revolutsioonilise liikumise marksistlikus historiograafias võime leninlikul etapil eristada nelja üsna ilmsete erijoontega põhijärku.

Esimesel neist, ajavahemikul XX sajandi algusest kuni novembrini 1917, tekkisid marksistlik-leninliku ajalookäsitluse algmed. Selle ajajärgu algust tähistavad H. Pöögelmanni ja teiste sulest ajalehtede veergudel ilmunud töölisliikumise küsimusi käsitlevad artiklid. Töölisväljaannetes, eriti ajalehes «Kiir» (1912—1914), jätkasid seda traditsiooni V. Kingissepp, J. Anvelt, H. Pöögelmann, V. Buk ja teised, kes kõik rõhutavad töölisklassi kui kapitalismi hauakaevaja ajaloolist missiooni ning paljastavad mõisnike ja kodanluse reaktsioonilist osa.

Suure Sotsialistliku Oktoobrirevolutsiooni võit tähendas tohutut murrangut kõigil elualadel. Avardusid võimalused ka töölisklassi ajaloolise osa käsitlemiseks nii bolševistlikus ajakirjanduses kui ka eri väljaannetes. Temaatika laienemine, ajaloolise ja dialektilise materialismi rakendamise süvenemine bolševike-revolutsionääride ajalooalastes publitsistlikes ja uurimuslikes töödes, Eesti Punaväe ajaloo keskkomisjoni (asut. 1923) ja Eestimaa Kommunistliku Partei ajaloo komisjoni (asut. 1925) kui organisatsiooniliste keskuste loomine ning ajakirjade «Klassivõitlus» ja «Proletaarne Revolutsioon Eestis» ilmumahakkamine kahe sotsialistliku revolutsiooni vahelisel ajajärgul (novembrist 1917 — suveni 1940) annab põhjust kõnelda uuest arenemisjärgust Eesti töölisklassi ajaloo uurimises leninlikul etapil. Ajajärgu algul ilmus rohkesti mälestusi, esmajoones ajakirjas «Klassivõitlus». Kuna arhiivimaterjalid asusid enamasti Eestis ning polnud kättesaadavad, Nõukogude Venemaa arhiivides leiduvatest aga puudus esialgu ülevaade, põhinesid selleaegsed käsitlused suurelt osalt autorite kui sündmustest osavõtnute isiklikel mälestustel. Uurimistööd selle sõna otseses mõttes puudusid. Alles ajapikku asuti Eesti töölisklassi ja revolutsioonilise liikumise ajaloo, nagu muudegi ajaloharude süstemaatilisele uurimisele, milleks vajaliku aluse lõi faktilise materjali, eriti mälestuste laialdane kogumine, süstematiseerimine ja publitseerimine. Kuid kasutatud materjali kriitiline analüüs on tihtigi jäänud veel küllalt pinnapealseks, ka käsitluste teoreetiline tase pole puhuti vajalikul kõrgusel.

Nõukogude võimu taaskehtestamisega Eestis, õieti pärast Suure Isamaasõja lõppu algas Eesti töölisklassi ja revolutsioonilise liikumise ajaloo uurimisel uus, kolmas arengujärk, mis langeb ajavahemikku 1940. aasta suvest kuni 1950-ndate aastate keskpaigani. Sel ajajärgul kerkivad töölisklassi ja revolutsioonilise liikumise ajaloo küsimused teiste uurimisalade kõrval tähtsale kohale. 1940.—1950-ndate aastate vahetusel avaldasid J. Saat, A. Vassar, A. Veimer, D. Rudnev (J. Sepp), V. Reiman, H. Moosberg ja teised rea uurimusi ning valmisid mitmed hinnatavad väitekirjad, kus juba ulatuslikuma allikmaterjali, sealhulgas ka arhiivimaterjali alusel valgustati Eesti töölisklassi ajalugu alates tema formeerumisest kuni Eesti NSV industrialiseerimiseni. Süstemaatiliselt käsitletakse töölisklassi ja töölisliikumise ajalugu selle algusest kuni kaasajani Eesti ajaloo esimeses üldkäsitluses — 1952. aastal ilmunud üheköitelises «Eesti NSV ajaloos».

Vaatamata silmapaistvatele uurimistulemustele ja edusammudele metodoloogias, esineb sellest ajajärgust pärinevates uurimustes mitmeid olulisi puudusi. Neile on enamasti omane skemaatilisus ja illustratiivsus, allikaid on kasutatud vähe ja neid on mõneti ühekülgselt läbi töötatud. Repressioonide ohvriks langenud juhtivate kommunistide (H. Pöögelmann, J. Anvelt, O. Rästas jt.) osast mindi vaikides mööda ka töölisliikumise ajaloos või anti nende tegevusele negatiivne hinnang.

Neljas arengujärk Eesti töölisklassi ja revolutsioonilise liikumise ajaloo uurimises algas pärast NLKP XX kongressi ja jätkub praegugi. Tuginedes NLKP XX kongressi ja Keskkomitee otsustele ning praktilisele tegevusele, vabaneti ka töölisklassi ja revolutsioonilise liikumise ajaloo käsitlustes varem esinenud puudustest ja väärseisukohtadest. Uuritavate probleemide ring avardus ning süvenes uurimuste teaduslik-teoreetiline käsitlus. Kvalifitseeritud ajaloolaste tegevuse kõrval kujunes massiliseks koduuurimine, mis on andnud palju hinnatavat töölisklassi ja revolutsioonilise liikumise kohaliku ajaloo osas.

Teadlaste jõupingutused koondati nüüd kindlate perioodide või probleemide uurimiseks. Olulisemad neist on 1) Eesti töölisklassi formeerumine ja töölisliikumise algus, 2) revolutsiooniline liikumine Eestis

* O. Karmalt on töölisklassi, K. Siilivaselt revolutsioonilise liikumise ajaloo käsitlus; nende endi uurimistöid on iseloomustanud kogumiku koostaja-toimetaja.

imperialismi ja kodanlik-demokraatlike revolutsioonide ajajärgul, 3) Oktoobrirevolutsioon, Kodusõda ja välismaine sõjaline interventsioon, 4) töölisklassi olukord ja revolutsiooniline liikumine kodanlikus Eestis, 5) 1940. aasta sotsialistlik revolutsioon Eestis, 6) töölisklassi osa sotsialismi ja kommunismi ülesehitamisel Eesti NSV-s.

Nende probleemide uurimisel tehtud tööd vaadeldaksegi allpool, kusjuures püütakse selgitada töölisklassi ja revolutsioonilise liikumise ajaloo uurimise arengujooni, historiograafilisi arengujärke ja nende omapära. Üldjoontes iseloomustatakse Eesti töölisklassi ajaloo uurimise allikaid Oktoobri-eelsest ajajärgust ja 1920.—1930-ndaist aastaist ning peatutakse baltisaksa ja eesti kodanlike ajaloolaste töödel, milledes sisaldub hinnanguid Eesti töölisklassi võitluse ja revolutsioonilise liikumise kohta.

■

Kodanlikes ja baltisaksa ajalookäsitlustes ei tunta peale väheste erandite erilist huvi töölisklassi ajaloo vastu; töölisklassi ajaloolist missiooni püütakse eitada, revolutsioonilist liikumist aga käsitletakse kõverpeeglis ja halvustavalt. Ometi sisaldavad mitmed baltisaksa, samuti 1920.—1930-ndatest aastatest pärinevad ülevaated, eriti aga statistilised väljaanded, hinnatavat andmestikku, mida nõukogude uurijad on edukalt kasutanud.

XIX sajandi teisel veerandil algas tööstuslik revolutsioon ka Eestis, kõigepealt suurte kalevivabrikute rajamise näol. Esialgu äratasid niisugused tööstuslikud suurettevõtted oma uudsusega lihtsalt inimlikku huvi, millele on osutanud ka Eesti kultuuriajaloos tuntud J. H. Rosenplänter.[1] Alles siis, kui Narva Kalevi- ja Linavabriku kõrvale kerkis uue tööstushiiglasena Kreenholmi Manufaktuur, hakati kohalikus ajakirjanduses arutama, mida see õieti endaga kaasa toob. Esialgu kajastusid ajakirjanduses suurtööstuse ja käsitöö vahekorras toimuvad muudatused. Kuid uuest juttu tehes peatuti rohkem masinatel ja tehnikal, kui uue ühiskondliku jõuna formeeruval töölisklassil. Mõnevõrra teadlikumalt hakati neid muutusi jälgima XIX sajandi teisel poolel. Niisuguse teadlikuma suhtumise valdkonda kuulub kõigepealt Tartu ülikooli professori W. Stieda poolt üliõpilaste osavõtul Tartus korraldatud töönduslоendus, mille tulemused ka trükis avaldati.[2] Statistiliste andmete kogumisel, süstematiseerimisel ja avaldamisel töötas pikemat aega väga viljakalt Eestimaa Kubermangu Statistika Komitee (asut. 1863) organiseerija ja kauaaegne juhataja Paul Jordan, kellelt on olemas mitmed väärtuslikud statistilised väljaanded.[3] P. Jordani kolleegiks Liivimaa kubermangus oli Fr. Jung-

[1] Vt. *J. H. Rosenplänter*, Ma-kele Päwa-ramat. Pernos 1833, lk. 45.

[2] *W. Stieda*, Die gewerbliche Thätigkeit in der Stadt Dorpat. Dorpat, 1879. 43 + IV lk.

[3] *P. Jordan*, Beiträge zur Geographie und Statistik des Gouvernements Ehstland. Reval, 1889. 97 lk.; *P. Jordan*, Beiträge zur Statistik des Gouvernements Ehstland, I. Reval, 1867. 106 lk.; *P. Jordan*, Die Resultate der ehstländischen Volkszählung vom 29. December 1881 in textlicher Beleuchtung. Reval, 1886. 159 lk.; *P. Jordan*, Die Resultate der Volkszählung der Stadt Reval am 16. November 1871. Reval, 1874. 151 lk.

Stilling, kelle huvialaks olid peamiselt agraarsuhted, kuid kelle tööd on arvestatavad ka käesoleva teema seisukohalt.[4]

Peamiselt kodu- ja perekonna-ajaloo aspektist käsitles Põltsamaal XVIII sajandil rajatud klaasikodade ja -ahjude ning Rõika-Meleski peeglivabriku ajalugu Fr. Amelung.[5]

Uue ühiskondliku jõuna paistis Eesti töölisklass esmakordselt laiemalt silma 1872. aastal puhkenud Kreenholmi suurstreigi ja Narva 1882. aasta ja Kunda 1883. aasta streigi päevil. Tolleaegne ajakirjandus («Virulane», «Olevik», «Eesti Postimees» jt.) avaldas sõnumeid ja kirjutisi, milles üldjoontes valgustati streikide käiku, muidugi ainult niipalju, kui seda võimaldas tsensuur.

Teateid töölisliikumisest, peamiselt küll vaid Lääne-Euroopa materjalide alusel, püüdis Eestis esmakordselt järjekindlamalt avaldada Jaak Järve toimetamisel ilmuv ajaleht «Virulane». Tema vahendusel kuulis eesti lugeja esmakordselt ka K. Marxist ja Pariisi kommunaaride kangelaslikust võitlusest. «Virulases» ja «Eesti Postimehes» kõneldi esmakordselt ka sotsialismist, kuigi selle olemus jäi lugejatele vägagi ähmaseks.

XIX sajandi lõpul ja XX sajandi algul algas Eesti tööstuse ja töölisliikumise ajaloo käsituses uus ajajärk, mil sellesse algul kandus üldmarksistlik, hiljem ka leninlik ajaloomõte. Töölisklassi käsitamist uue ühiskondliku jõuna, samuti tema sotsiaalselt õigusteta seisundi nägemist võib juba täheldada Eestis töötanud taani inseneri P. Rosenstand-Wöldike 1890. aastal avaldatud raamatus.[6] Selles märgitakse töölisseisuse (s. o. töölisklassi) kui uue ühiskondliku jõu tekkimist seoses tehnika ja mehhaniseeritud tootmise arenemisega, nähakse vastuolusid töö ja kapitali vahel ning mõistetakse, et kaasaegse riigi vundamendiks on saanud rahavõim.[7] Rosenstand-Wöldike arvab paratamatult saabuvat päeva, millal valitsus pole enam suuteline kaitsma kapitali omandiõigust ning otsustav võitlus töö ja kapitali vahel lõpeb esimese võiduga.[8] Temagi arusaamine klassivõitlusest, samuti sotsialismist ja kommunismist jäi veel ähmaseks.

Uued töölisklassi ja töölisliikumise marksistliku käsitluse katsed, mis enam arhiivi tolmu alla koltuma ei jäänud nagu Rosenstand-Wöldike oma, tehti XX sajandi alguses eesti kirjanike ja haritlaste (E. Vilde, M. Martna jt.) artiklites, mis avaldati E. Vilde tegevtoimetusel 1901. aastal ilmuma hakanud ajalehes «Teataja», P. Speegi toimetatud «Uudistes» ja mujal.

Olulise tähtsusega on 1906. aastal ajakirjas «Bõloje» postuumselt

[4] *Fr. v. Jung-Stilling*, Material zu einer allgemeinen Statistik Livland und Oesels I. Riga, 1863. IV + 93 lk.; II, Riga, 1864. IV + 223 lk.; III. Riga, 1866. VIII + 165 lk.; *F. v. Jung-Stilling*, *W. Anders*, Ergebnisse der livländischen Volkszählung (vom 29. December 1881). I.—III. Bd. Riga, 1883—1885.

[5] *F. Amelung*, Das Kirchspiel Klein-St. Johannis. Dorpat, 1879. 47 lk.; *F. Amelung*, Studien zur Geschichte Oberpahlens und seiner industriellen Blütezeit. Dorpat, 1892. 64 lk.

[6] *P. Rosenstand-Wöldike*, Das «Mene Tekel» der Socialen Frage. [Tartu], 1890. (RAKA, f. 2059, nim. 1, s.-ü. 99. Trükis.)

[7] Sealsamas, lk. 16.

[8] Sealsamas, lk. 45—46.

avaldatud töölise-revolutsionääri V. Gerassimovi mälestused,[9] milles kirjeldatakse tööliste, eriti alaealiste ebainimlikke elu- ja töötingimusi, metsikut ekspluateerimist ning antakse esmakordselt avalikus trükisõnas üksikasjalikum ülevaade Kreenholmis 1872. aastal toimunud streigist.

Esimesed ülevaatlikud käsitlused üksikute tehaste ajaloost ilmusid XX sajandi algul juubelialbumite näol. Kreenholmi Manufaktuuri asutamise 50. aastapäevaks anti 1907. aastal välja vene, järgmisel aastal ka eesti keeles album,[10] mis sisaldab rohkesti illustratsioone ning andmeid tehase ajaloo toodangu ja tööliste arvu kohta. Samuti anti a/s. «Waldhofi» kümneaastase tegevuse tähistamiseks 1909. aastal välja eri album, kus pearõhk on pandud fotomaterjalile.[11] Niisugused albumid täitsid ettevõtte reklaamprospekti ülesandeid, kuid neil on tähtsust ka ajaloouurimise seisukohalt.

Kodanlikus Eestis ei tegeldud töölisklassi ja töölisliikumise ajalooga märkimisväärselt. Niipalju kui seda tehtigi, laimati bolševike partei juhtimisel toimunud revolutsioonilist liikumist ja kujutati seda vääras valguses. Samal ajal aga koguti ja süstematiseeriti küllaltki ulatuslikult andmeid tolleaegse tööstuse ja tööliste töötingimuste kohta.

Eriuurimusena, mis käsitleb Eesti tööstuse ajalugu kuni XIX sajandi lõpuni, ilmus 1920-ndate aastate lõpul I. Friedenthali tagasihoidlik, vägagi piiratud allikmaterjalil baseeruv magistritöö.[12] Üldistustele, veel vähem töölisklassi käsitlemisele ühiskondliku jõuna I. Friedenthal selles ei pretendeerinud.

Juba kodanliku riigi algaastail tekkis praktiline vajadus saada ülevaadet Eesti territooriumil kujunenud tööstusest, tööstustööliste arvust ja tööstusettevõtete koormatusest. Vastavate andmete saamiseks korraldati 1919. aastal tööstusettevõtetes ankeetküsitlus, kus lisaks tööliste tegelikule arvule tuli näidata ka «normaalseis». Kuigi ankeetlehtede täitmine toimus võrdlemisi suvaliselt, saadi selle tulemusena siiski esimest korda andmed nii Eesti ala tööstuse kohta tervikuna kui ka tööstusharude lõikes. Andmed avaldati ajakirjanduses [13] ja neid on kasutatud ka ajaloo-käsitlustes — kahjuks koos mõnede ebatäpsustega, mis teosest teosesse on edasi kandunud.

1921. aastal loodi Riigi Statistika Keskbüroo, kelle väljaandel hakkas 1922. aasta märtsis ilmuma kuukiri «Eesti Statistika». Siitpeale on võimalik kõnelda juba arvestatavamast tööstus- ja tööstatistikast Eestis. «Eesti Statistikas» avaldatud kokkuvõtete aluseks olid igakuised bülletäänid, haigekassade registreerimislehtede teisendid, tööinspektsiooni andmed. Nende kogumisel arvestati Rahvusvahelise Statistika Instituudi ja Rahvaste Liidu Tööbüroo soove. Tööstatistika küsimusi käsitlenud

[9] Üks viimaseid väljaandeid: *В. Г. Герасимов,* Жизнь русского рабочего. Воспоминания. М., 1959, 64 lk.

[10] Кренгольмская мануфактура 1857—1907. СПб., 1907. 305 lk.; Kreenholm 1857—1907. Kreenholmi puuvillavabrik. Ajaloolik kirjeldus. Tartu, 1908. 254 lk. + 101 lk. illustr.

[11] Russische Aktiengesellschaft Zellstoff-fabrik Waldhof Pernau, Livland. 1900—1910. St.-Peterburg, 1910. 15 lk. + 44 tahvl.

[12] *I. Friedenthal,* Die Entwicklung der Industrie in Estland bis zum Ausgang des 19. Jahrhunderts. Beiträge zur Kunde Estlands XIV. 1928/1929, lk. 49—83.

[13] «Päevaleht» 16. märtsil 1920.

H. Reiman tunnistab töölisorganisatsioonide statistika puudumise lünklikkus ning märgib selle põhjusena asjaolu, et need organisatsioonid ei olnud kohustatud oma tegevuse kohta andmeid esitama ja et neil puudus ka uurimist korraldav keskorgan.[14] Ebatäielik oli ka tööpuuduse ja töötatööliste arvestus, mis baseerus vaid tööbörside andmetel.

1925. aastal korraldas Riigi Statistika Keskbüroo Tallinnas 300 ja Narvas 150 töölisleibkonna büdžeti uurimise. Selle tulemused avaldasid H. Reiman ja R. Sõrmus koos koondtabelitega.[15] Võrdluseks on esitatud rohkesti andmeid väliskirjandusest, ka Nõukogude Liidust. Uurimisobjektiks oli töölisleibkondade koosseis, tulud ja kulud, toitlus ja korteriolud. Võrdlus teiste maadega loob kujuka pildi Eesti tööliste rasketest elutingimustest.

Teise büdžetiuurimise, mille objektiks olid tööstustööliste, kaubandustöötajate, riigi- ja omavalitsusametnike, põllutööliste, üksikult elavate palgaliste ja põlevkivitööstuse tööliste leibkonnad, korraldas Statistika Keskbüroo 1. aprillist 1937 kuni 1. aprillini 1938. Sellegi tulemustest tegi kokkuvõtted H. Reiman.[16] Selgus, et Eesti töölised ei suuda oma elu-vajadusi rahuldada põhitöökohast saadava töötasu arvel, vaid peavad selleks rohkesti tegema lisatööd.[17] Kõigi vaatlusaluste leibkondade võlakoorem moodustas 10 protsenti nende varandusest. Seetõttu hakati büdžetiuurimist avalikult nimetama vaesuse aruandeks.

Uuriti ka tööliste tööpäeva pikkust. R. Sõrmuse andmeil kasvas aastail 1933—1937 ületundide arv tööstuses 1,8 protsendilt 4,7 protsendile.[18]

Eesti tööliste tervishoidlike olude, kindlustuse ja haigekassade tegevuse kohta sisaldab andmeid Eesti Haigekassade Liidu (hiljem ka Sotsiaalse Arengu Eesti Ühingu) häälekandja kuukiri «Töö ja Tervis» (1926—1940), mille vastutavaks toimetajaks, hiljem tegevtoimetajaks, oli sotsiaaldemokraat Leopold Johanson. Eesti töölisklassi kodanliku perioodi uurijatel on allikana kasutada ka aastail 1937—1940 ilmunud Tööliskoja häälekandja «Tööliskoja Teataja», milles leidub materjali töölisvanemate valimistest ja tegevusest, samuti töötingimustest ning sotsiaalseadusandlusest.

Kõigile neile väljaannetele on ühine kodanlikule ajakirjandusele omane joon — klassivõitluse teravamate probleemide vältimine. Poliitilised hinnangud töölisliikumise kohta neis on mõistagi kindla tendentsiga

[14] *H. Reiman,* Eesti tööstatistika korralduse põhijooned. «Eesti Statistika» 1926, nr. 5, lk. 6.

[15] [*H. Reiman, R. Sõrmus*], Eesti töölisebüdzhet 1925. a. (Tallinna ja Narva töölisleibkondade majanduslik olukord.) Tallinn, 1926. 108 lk.

[16] *H. Reiman,* Tööstustööliste leibkondade büdžetid. «Eesti Statistika» 1939, nr. 3, lk. 119—146; *H. Reiman,* Kaubandus-tööstusametnike ja -teenistujate leibkondade büdžetid. «Eesti Statistika» 1939, nr. 4, lk. 229—235; *H. Reiman,* Riigi- ja omavalitsusametnike ja -teenijate leibkondade büdžetid. «Eesti Statistika» 1939, nr. 5, lk. 285—300; *H. Reiman,* Põllutööliste leibkondade büdžetid. «Eesti Statistika» 1939, nr. 6, 341—346; *H. Reiman,* Üksikult elavate palgaliste büdžetid. Sealsamas, lk. 347—352; *H. Reiman,* Põlevkivitööstuse tööliste leibkondade büdžetid. Sealsamas, lk. 353—358.

[17] *H. Reiman,* Tööstustööliste leibkondade büdžetid. «Eesti Statistika» 1939, nr. 3, lk. 126.

[18] *R. Sõrmus,* Tööpäeva pikkus tööstuses 1933—1937. «Eesti Statistika» 1938, nr. 6, lk. 300.

ning revolutsioonilise töölisliikumise vastu, kusjuures sotsiaaldemokraatlikud autorid püüdsid eitada kommunistide juhtivat osa.

Sama tendents esineb ka koguteostes. Koguteoses «Tartu» näiteks on olemas artikkel «Tartu üldhaigekassad, tööbörs ja tööliste ametiühingud», milles märgitakse, et 1922. aasta lõpul ja 1923. aastal pääsesid Tartu Ametiühisuste Kesknõukogus mõjule kommunistid. Viimaseid süüdistatakse selles, et nende tõttu olevat Kesknõukogus esiplaanile kerkinud sisemine poliitiline võitlus, mis põhjustanud ametiühingulise töö tagasiminekut.[19] Kodanliku võimu repressioonidest töölisorganisatsioonide vastu minnakse vaikides mööda. Peatükis «Sotsiaalne ala» käsitletakse koguteoses «Eesti» tööliskusimusi, palgaolusid ja töökaitseseadusandlust. Siingi märgitakse tauniva varjundiga tõsiasja, et suurem osa ametiühinguid oli oma tegevuses pearõhu asetanud poliitilistele küsimustele.[20]

Üksikute ettevõtete ajaloost avaldati kodanlikus Eestis kolm ülevaadet. Esimene neist ilmus 1922. aastal Põhja Paberi- ja Puupapivabrikute Aktsiaühingu väljaandel[21] ning sisaldab küll ettevõtte ajaloo kohta faktilist materjali, kuid ei paku peaaegu mitte midagi tööliste kohta, kõnelemata töölisliikumisest. Teine taoline oli pühendatud Balti Puuvillamanufaktuuri 25-aastasele tegevusele ning täitis ettevõtte reklaamväljaande ülesandeid.[22] Tegevusest ülevaadet pakkuvate andmete ja pildimaterjali kõrval esineb siingi tööliste töö- ja elutingimusi puudutavaid vaid üsna napilt.

Neist põhjalikum on Kreenholmi Manufaktuuri 75. aastapäevaks ilmunud ülevaade ettevõtte tegevusest. Teatud määral on see jätkuks 50. juubeli puhul väljaantule.[23] Väga asjaliku ülevaate kõrval majanduslikust tegevusest sisaldab ta ka tööliste kohta rohkem andmeid kui kapitalistliku ettevõtte ajaloolt võiks oodata. Omaette peatükis esitatakse ettevõtte tööliste ja Kreenholmi tööliselamutes elavate tööliste arv, antakse ülevaade töötingimustest ja tööajast, töölisorganisatsioonidest jne. Olukorda pärast Tartu rahulepingu sõlmimist hinnatakse üsna objektiivselt: «Varem pakkus Kreenholmi Manufaktuurile suure turu lai Venemaa, kelle nõuetele vastavalt olid ehitatud hooned ja arendatud vabriku sisseseaded. See suur ja lai turg oli nüüd Kreenholmilt võetud.»[24] Sellest oli paratamatult tingitud toodangu piiramine ja tööliste arvu vähendamine sõjaeelselt 10 460-lt 1450-le 1920. aastal. Sõjajärgse kõrgseisu saavutas tööliste arv 1925. aastal (3070), kuid langes siis jälle. 1931. aastal oli Kreenholmis 2480 töölist, s. o. vähem kui veerand sõjaeelsega võrreldes. Tahes või tahtmata anti nende faktidega kodanliku Eesti riigi tööstuspoliitikale ja tööstuse olukorrale kriitiline hinnang.

[19] Tartu. Tartu Linna-uurimise Toimkonna toimetatud. Tartus 1927, lk. 607.

[20] *V. Grohmann*, Tööliskusimus. Rmt.: Eesti. Maa, rahvas, kultuur. Tartu, 1926, lk. 884.

[21] Die Baltische Papierindustrie. Brandenburg, 1922. 104 lk.

[22] Aktsia Selts Balti-Puuvilla ketramise ja kudumise vabrik Tallinnas. 1900—1925. (I. k., l. a.) 24 lk. + 87 fotot.

[23] Kreenholmi Puuvillasaaduste Manufaktuuri Osaühisus 1857—1932. Tallinn, 1933. 143 lk. + illustratsioonid 73 lehel + põhiplaan.

[24] Sealsamas, lk. 76.

■

Eesti töölisklassi formeerumine ja töölisliikumise algus XIX sajandil on köitnud paljude nõukogude ajaloolaste tähelepanu. Nende küsimuste marksistliku käsitlemise elemente aga esineb juba XIX—XX sajandi vahetusel E. Vilde, M. Martna ja teistegi kirjutistes, kes proletariaadis nägid uut, progressiivset ühiskondlikku jõudu. Üldse aga pöörati kuni 1940-ndate aastateni neile suhteliselt vähe tähelepanu. Mitmetes H. Pöögelmanni 1905.—1907. aasta revolutsiooni ajal kirjutatud ja veidi hilisemates V. Buki, J. Anveldi, V. Kingissepa jt. artiklites leidub üldisi viiteid Eesti töölisklassi kujunemisele XIX sajandil. Üksikuid sündmusi ja nähtusi töölisliikumise ja töölisklassi XIX sajandi ajaloost on nad korduvalt riivamisi puudutanud ka oma artiklites, mis ilmusid eesti esimese «Pravda»-suunalise ajalehe «Kiir» veergudel.

Tallinna proletariaadi kujunemise küsimustel on kirjandusele ja statistilistele väljaannetele tuginedes peatunud J. Jürgens oma artiklis «Tallinn seitsesada aastat vana».[25] Ta märgib õigesti, et töölisklassi arvuline suurenemine, eriti XIX sajandi lõpul, muutis Tallinna XX sajandil Eesti revolutsioonilise liikumise keskuseks. 1905.—1907. aasta revolutsiooni eel olnud siin üle 10 000 töölise.

1926. aastal ilmunud kogumikus «1905. aasta Eestis»,[26] peatus Jaan Anvelt lühidalt ka suurtööstuse ja proletariaadi kujunemisel ning streigiliikumisel XIX sajandi lõpul.[27] Sama probleemi puudutas H. Pöögelmann 1933. aastal artiklis «Marx ja marksism Eestis»,[28] avaldades arvamust, et üksikud Marxi ideed olevat jõudnud esmakordselt Eestisse XIX sajandi 70.—80-ndail aastail. Nende levitajaiks olevat olnud seoses tehaste ehitamisega Saksamaalt Eestisse tulnud oskustöölised. Tartus levinud marksism teistest ülikoolidest väljaheidetud üliõpilaste kaudu. Üheks esimeseks raamatuks Eestis, milles avalikult esitati sotsialismi ideid, peab ta 1903. aastal ilmunud M. Martna teost «C. R. Jakobson». Märksa ulatuslikumalt ja konkreetsemalt käsitles Eesti tööstusproletariaadi formeerumist ning XIX sajandi ja XX sajandi alguse töölisliikumist H. Pöögelmann oma teises samal aastal ilmunud artiklis,[29] mida võibki pidada tolleaegseks arvestatavamaks ülevaateks Eesti töölisliikumisest. Peale trükiste oli H. Pöögelmann selle kirjutamiseks kasutanud ka mälestusi ja arhiivimaterjali.

Kodanliku Eesti ajaloolased töölisklassi tekkimise ja töölisliikumise probleemidega ei tegelnud.

Nõukogude Eestis uuris esimesena üksikasjalisemalt tööstuslikku revolutsiooni XIX sajandi esimesel poolel ja seoses sellega ka töölisklassi kujunemist L. Loone. Ta esitas väärtuslikke andmeid nii manufak-

[25] «Klassivõitlus» 1929, nr. 11, lk. 26—37.

[26] Leningrad, 1926. 216 lk.

[27] Vt. *J. Anvelt*, 1905. aasta revolutsioonilisest liikumisest Eestis. Rmt.: 1905. aasta Eestis. Kirjeldused, mälestused, dokumendid. L., 1926, lk. 17—59.

[28] «Klassivõitlus» 1933, nr. 153, lk. 25—30.

[29] *H. Pöögelmann*, Eesti töölisliikumise algaegult. «Proletaarne Revolutsioon Eestis» 1933, nr. 14, lk. 1—19.

tuurtööstuse arenemise kui ka vabrikutööstuse tekkimise kohta.[30] 1955. aastal ilmunud kolmeköitelise «Eesti NSV ajaloo» esimeses köites pärinevad temalt XVIII sajandi ja XIX sajandi esimese poole tööstuse arengut käsitlevad osad.[31] Nende probleemide ringi on uue ja mitmekülgse allikmaterjali alusel tunduvalt laiendanud O. Karma, kes oma uurimuses käsitleb manufaktuurtööstuse arenemist Eestis alates XVII sajandist, vabrikutööstuse tekkimist XIX sajandi teisel veerandil, tema edasist arenemist ning tööstustööliste arvu dünaamikat sajandi teisel poolel.[32] Eesti tööstuse arengu seostamisel üleveneмaalise majandusliku kompleksiga on Nõukogude Eesti uurijad kasutanud Venemaa majandust käsitlevaid uurimusi, nende hulgas V. Jatsunski omi. Viimasel kujunes Eesti ajaloolastega tihe kontakt ja ta võttis osa Baltimaade majandusprobleemide uurimisest,[33] näidates, kuivõrd tähtis osa siinsete linnade arenemises oli nende alade majanduslikel seostel Vene aladega.

1872. aasta Kreenholmi streiki, seda suursündmust töölisliikumise algusaegadest valgustas marksistlikelt seisukohtadelt esimesena põhjalikumalt R. Kleis.[34] Tema juhendamisel ja toimetamisel valmis Arhiivide Osakonna, RAKA ja Ajaloo Instituudi ühise töö viljana selle suurstreigi 80. aastapäevaks vastav dokumentide kogumik.[35] Kreenholmi 1872. aasta streiki käsitleb ka P. Sillaots oma diplomitöö alusel koostatud raamatus.[36] Kreenholmi 1872. aasta streigi 80. aastapäeva tähistati 1952. aastal teadusliku sessiooniga, mis toimus Narvas.

Nii Kreenholmi kui ka teiste Eestis XIX sajandi teisel poolel toimunud streikide kohta säilinud tähtsamad dokumendid on avaldatud ka üleliidulises allikpublikatsioonide sarjas.[37]

Kaalukamaks XIX sajandi teise poole töölisklassi olukorra ja töölis-

[30] *Л. А. Лооне*, Из истории промышленного переворота в Эстонии. «Вопросы истории», 1952, № 5, lk. 77—96; *Л. А. Лооне*, Из истории зарождения промышленного пролетариата в Эстонии в первой половине XIX в. «Исторические записки», 1954, № 45, lk. 148—162.

[31] Eesti NSV ajalugu kolmes köites. Peatoimet. G. Naan. I köide. Kõige vanemast ajast XIX sajandi 50-ndate aastateni. Toimet. A. Vassar. Tallinn, 1955, lk. 452—456, 508—520, 639—656; История Эстонской ССР в трех томах. Том I. (С древнейших времен до середины XIX века). Под ред. А. Вассара и Г. Наана. Таллин, 1961, lk. 561—566, 635—650, 779—797.

[32] *O. Karma*, Tööstuslikult revolutsioonilt sotsialistlikule revolutsioonile Eestis. Tööstuse arenemine 1917. aastani. Tallinn. 1963, lk. 11—103 (rets-d: *L. Tiik*, *F. Sauks*, «Eesti NSV Teaduste Akadeemia Toimetised — Ühiskonnateaduste Seeria» 1964, nr. 4, lk. 360—363; *A. Köörna*, «Eesti Kommunist» 1964, nr. 7, lk. 64—68).

[33] *V. Jatsunski*, Majanduslikud sidemed Venemaaga Baltimaade linnade arengutegurina kapitalismi ajastul. «Eesti NSV Teaduste Akadeemia Toimetised» 1953, nr. 3, lk. 327—342; *В. К. Яцунский*, Значение экономических связей с Россией для хозяйственного развития городов Прибалтики в эпоху капитализма. «Исторические записки», 1964, № 45, lk. 105—147; *В. К. Яцунский*, К вопросу о развитии промышленности Прибалтики во второй половине XIX века. «Известия АН Латвийской ССР», 1953, № 9, lk. 5—12.

[34] *R. Kleis*, Kreenholmi streik 1872. a. «Eesti Bolševik» 1947, nr. 17, lk. 68—78.

[35] Кренгольмская стачка 1872 г. Сборник документов и материалов. Таллин, 1952. XVI + 220 lk.

[36] *P. Sillaots*, Kreenholmi streik 1872. a. Tallinn, 1952. 66 lk.

[37] Рабочее движение в России в XIX веке. Сборник документов и материалов. Под ред. А. М. Панкратовой. Т. II 1861—1884. Часть первая 1861—1874. М., 1950. 799 lk. + 14 illustr. Часть вторая 1875—1884. М. 780 lk. + 15 illustr.

liikumise ajaloo uurijaks kujunes A. Vassar. Töötades sõjajärgsetel aastatel Tartu ülikoolis Eesti NSV ajaloo dotsendina, on tal suuri teeneid Eesti ajaloo marksistlikul ümberhindamisel ja töölisliikumise ajaloo uurimisel. A. Vassara sulest ilmusid 1952. aastal artiklid «Töölisliikumise algusest Eestis»[38] ja «Kaheksakümmend aastat Kreenholmi streigist».[39] 1954. aastal lisandus neile ulatuslikum ülevaade töölisliikumisest Eestis 1870.—1880-ndail aastail.[40] Kapitalismi arenemise ja töölisliikumise leninlikele kontseptsioonidele tuginedes vaadeldakse viimases neist töölisliikumise ja suurtööstuse arenemist, tööstusproletariaadi kujunemist ning olukorda Eestis XIX sajandi teisel poolel ühtse protsessina, kusjuures põhjalikult peatutakse 1872., 1882. ja 1883. aasta streigil.

Omaks võtnud leninliku ajalooalase teoreetilise pärandi ja metodoloogia, on Nõukogude Eesti ajaloolased kodanlikest ajaloolastest erinevalt suurt tähelepanu pööranud ka kapitalismi arenemisele suurtööstuses XIX sajandi teisel poolel. Kolmeköitelise «Eesti NSV ajaloo» teises köites on sellest, samuti proletariaadi olukorrast ja töölisliikumisest esmakordselt antud algallikaile tuginev küllalt ulatuslik ja terviklik ning nähtuste kõiki olulisemaid külgi kajastav marksistlik-leninlik käsitlus. Sealsamas vaatleb A. Vassar kapitalismi arenemist tööstuses ja seoses sellega ka transpordi ja krediidinduse kujunemist, muutusi siseturus ja kaubanduses, ühiskondlikus tööjaotuses ja sotsiaalsetes vahekordades XIX sajandi lõpuks, proletariaadi olukorda ja töölisliikumist 1860.—1880-ndail aastail, vabrikuseadusi ning marksismi ideede levimise algust Eestis.[41] Kasutades 1897. aasta rahvaloenduse andmeid, selgitas ta välja põllumajandusliku ja kaubanduslik-tööstusliku rahvastiku arvulise vahekorra ning proletariaadi ja poolproletariaadi osatähtsuse (66,6%) Eesti elanikkonnas.[42] Linnade, käsitöö ja väiketööstuse arenemist linnades ning muudatusi linnade elanikkonna koosseisus käsitleb O. Karma.[43] Oma tööstusajaloolises uurimuses on ta analüüsinud kapitalismi arenemist Eestis tööstusharude lõikes ja ühtlasi fikseerinud tööstuse arenemise üldjooned XIX sajandi teisel poolel.[44] Eesti linnaproletariaadi ajaloo uurimisse tõi rohkesti uut R. Pullati ajaloolis-demograafiline töö Tallinna elanikkonnast aastail 1871—1917,[45] milles vaadeldakse ka linna kõigi proletaarsete kihtide struktuuri ja osatähtsust.

[38] «Eesti NSV Teaduste Akadeemia Toimetised» 1952, nr. 1, lk. 26—53.

[39] «Eesti Bolševik» 1952, nr. 7, lk. 42—52.

[40] *A. Vassar*, Töölisliikumise esimesed sammud Eestis. (XIX sajandi 70-ndad ja 80-ndad aastad.) Tallinn, 1954. 145 lk.

[41] Eesti NSV ajalugu kolmes köites. II köide. XIX sajandi 50-ndaist aastaist kuni 1917. aasta märtsini. Toimetuse kolleegium: peatoimetaja J. Saat, tegevtoimetaja A. Vassar, E. Jansen, H. Kruus, A. Päss. Tallinn, 1963, lk. 60—95, 104—112, 121—124, 158—189.

[42] Sealsamas, lk. 122—124.

[43] Sealsamas, lk. 96—98, 113—120.

[44] *O. Karma*, Tööstuslikult revolutsioonilt sotsialistlikule revolutsioonile Eestis, lk. 104—200.

[45] *R. Pullat*, Tallinnast ja tallinlastest. Nihked elanikkonna sotsiaalses koosseisus 1871—1917. Tallinn, 1966. 160 lk. (rets-d: *A. Köörna*, «Eesti Kommunist» 1967, nr. 2, lk. 87—90; *A. Кеэрна*, «Коммунист Эстонии», 1967, № 2, lk. 93—97; *K. Siilivask*, «Eesti NSV Teaduste Akadeemia Toimetised — Ühiskonnateadused» 1968, nr. 1, lk. 90—92).

Rakendades metoodikat, mida V. I. Lenin on kasutanud oma suurteose «Kapitalismi arenemine Venemaal» kirjutamisel, on Eesti nõukogude ajaloolased töölisklassi ja töölisliikumise ajaloo põhiprobleemistiku sellest perioodist marksistlikult läbi töötanud. Põhjalikumat valgustamist, eriti revolutsiooni eelduste aspektidest, vajab vaid Eesti linnade sotsiaalne struktuur tervikuna, kaasa arvatud muidugi ka linnaproletariaadi struktuur.

■

Revolutsiooniline liikumine Eestis imperialismi ja kodanlik-demokraatlike revolutsioonide ajajärgul köitis juba kaasaegsete tähelepanu ning kajastub ka selleaegsetes ajaloolis-publitsistlikes kirjutistes. Kõige suuremat tähelepanu tõmbas endale ajastu keskse sündmusena 1905.—1907. aasta revolutsioon, mida E. Vilde juba 1906. aastal saksa sotsiaaldemokraatlikus ajakirjas «Die Neue Zeit» ilmunud artiklis «Eestlaste ülestõusuliikumine» käsitles kui tööliste ja töötava talurahva suurt klassilahingut ekspluateerijate vastu.[46]

Neil aastail peatus H. Pöögelmann mitmes artiklis klasside ja parteide vahekordadel ning töölisklassi revolutsioonilisel võitlusel 1905. aastal, paljastades eesti kodanluse reaktsioonilist osa selles.[47]

1905.—1906. aasta revolutsioonilistest sündmustest Eestis andis esimese terviklikuma ülevaate isiklike mälestuste ja ajakirjanduse alusel M. Martna,[48] peatudes ka revolutsiooni ajaloolistel ja majanduslikel põhjustel. Sügavamalt avamata on tal jäänud revolutsiooni sotsiaalne olemus ja eesmärgid, teda liikumapannud ja kandnud jõud. Teise katse valgustada ülevaatlikumalt 1905.—1907. aasta revolutsiooni Eestis tegi silmapaistev läti bolševik K. Landers, kes artiklis «Eesti vabastusliikumise ajaloost» [49] annab küllaltki asjatundliku ülevaate Eesti töörahva revolutsioonilisest võitlusest 1905. aasta novembris-detsembris ja peatub ka Eesti töörahva osal Venemaa vabastusliikumises.

J. Anvelt, V. Kingissepp, H. Pöögelmann jt. eesti bolševikud rõhutasid oma «Kiire» veergudel ilmunud artiklites tootlike jõudude määravat osa revolutsioonilises liikumises, nähes töölisklassis kõige eesrindlikumat ja otsustava tähtsusega ühiskondlikku jõudu kaasaegsel Venemaal ja Eestis.

Oktoobrirevolutsiooni ja Kodusõja aastail oli eesti marksistide-leninlaste peamine tähelepanu koondatud kaasaja sündmustele. Kuid seoses sellega tuli puhuti peatuda ka töölisklassi varasematel kogemustel, eriti 1905.—1907. aastal omandatuil. Alates 1919. aastast ilmus Petrogradis Eesti Töörahva Kommuuni Kultuuri- ja Haridusvalitsuse väljaandel ajakiri «Klassivõitlus», mis hakkas avaldama revolutsiooniteemalisi artikleid,

[46] Eesti NSV ajalugu kolmes köites, II köide, lk. 287.

[47] *H. Pöögelmann*, Mis Jaan Tõnisson sotsial-demokratidest arvab. Rmt.: Elu ja võitlus, I. Peterburi, 1907, lk. 21—72; *H. Pöögelmann*, Politikalised parteid ja klassivõitlus. Edu kalender 1907. aasta jaoks. Valgas 1906, lk. 158—179.

[48] Eesti NSV ajalugu kolmes köites, II köide; lk. 287—288.

[49] *К. Ландер*, Из истории эстонского освободительного движения. «Вестник жизни», 1907, № 5—7.

memuaare ja dokumente. Oma ulatuse ja põhjalikkuse poolest olid siin ilmunuist hinnatavamad J. Käsperti mälestused 1912.—1914. aastate «Kiirest», mis küllalt ulatuslikult kajastasid ka tolleaegse Eesti töölisliikumise ajalugu.[50] «Klassivõitluses» avaldati esmakordselt ka M. I. Kalinini mälestused revolutsioonilisest liikumisest ja marksistlike ringide loomisest Tallinnas ajavahemikul 1901—1904,[51] mis on jäänud üheks tähtsaimaks allikaks nende aastate töölisliikumise uurimisel.

1919. aastast hakkas «Klassivõitlus» järjekindlalt avaldama silmapaistvate eesti revolutsionääride elulugusid. Esimestena ilmusid J. Sihveri,[52] J. Anveldi ning revolutsionäär-viiulikunstniku J. E. Sõrmuse [53] elu ja tegevuse ülevaated, mille autoriks on A. Vallner.

J. Depmani sulest ilmus kirjutis «Narva «Kiir» ja tema kägistajad» [54], kus arhiivimaterjalide alusel valgustatakse tsaaripolitsei ja tsensuuri vägivalda «Kiire» kallal.

1922. aastal avaldas EKP Keskkomitee juhtivate tegelastega opositsioonis olev V. Vöölmann vene keeles lühikese ülevaate Eesti töölisliikumisest aastail 1902—1922.[55] Selles leidub väärtuslikku faktilist materjali, sest V. Vöölmann ise oli töölisliikumisest aktiivselt osa võtnud. Ent samal ajal on ta suurendanud oma isiklikku osa, ignoreerinud olulisi sündmusi ja tungib põhjendamatult kallale mitmele EKP tolleaegsele tegelasele. Samasuguseid tendentse ilmneb vana revolutsionääri H. Klaasi mälestustes, mis 1922. aastal avaldati eesti ja 1926. aastal ka vene keeles.[56] Töölisliikumise ja bolševike Eesti organisatsioonide ajaloo paljude küsimuste valgustamisel on nende mälestused aga vajalikud, mõnel juhul isegi ainukesteks allikateks.

Revolutsioonilise liikumise ajaloo uurimine elavnes pärast EKP ajaloo komisjoni loomist ja seoses 1905.—1907. aasta revolutsiooni 20. aastapäeva tähistamisega. Tähtsal kohal komisjoni tegevuses olid VSDTP Eesti organisatsioonide ajaloo probleemid, kuid tegelikult kujunesid tema töö viljana ilmunud töölisliikumise ajaloo käsitlused neist isegi ulatuslikumaks.

1905.—1907. aasta revolutsiooni aastapäevaks ilmus Leningradi ülikooli ajaloo alal äsja lõpetanud J. Palvadrelt vene keeles ülevaade sellest revolutsioonist Eestis.[57] Kuid paljud tema hinnangud revolutsioonisünd-

[50] *J. Käspert*, Narva «Kiir» 1912—1914. «Klassivõitlus» 1919, nr. 1/2, lk. 15—17; nr. 5/6, lk. 12—14; nr. 9, lk. 21—22; nr. 10, lk. 18—21; nr. 12, lk. 21—27.

[51] Kalinini Tallinna mälestustest. («Klassivõitluse» jaoks kirjutatud.) «Klassivõitlus» 1919, nr. 12, lk. 13—14.

[52] *Ar. W[allner]*, Jaan Sihver. «Klassivõitlus» 1919, nr. 3/4, lk. 9—11.

[53] *Ar. W[allner]*, Jaan Anvelt. «Klassivõitlus» 1919, nr. 5/6, lk. 9—10; *Ar. W[allner]*, Julius Eduard Sõrmus. «Klassivõitlus» 1919, nr. 5/6, lk. 15—16.

[54] «Klassivõitlus» 1925, nr. 59—60, lk. 26—28, 31—33; nr. 61—62, lk. 23—29; nr. 63—64, lk. 23—30; nr. 65—66, lk. 22—27; nr. 67—68, lk. 31—36.

[55] *В. Вельман*, Краткий очерк эстонского рабочего движения (1902—1922 гг.). «Пролетарская революция», 1922, № 12, lk. 86—94.

[56] *H. Klaas*, Minevikust. Petrograd, 1922. 61 lk.; *Х. Клаас*, Мои первые шаги на революционном пути. Из воспоминаний о рабочем движении в Петербурге и Прибалтийском крае в 1904—1905 гг. Л., 1926. 64 lk.

[57] *Я. К. Пальвадре*, Революция 1905—1907 гг. в Эстонии. В приложении — документы. Л., (1925). 166 lk.

mustele ja eesti föderalistide tegevusele on subjektiivsed, osalt päris vildakad, ning kutsusid varsti peale teose ilmumist esile diskussiooni.

1926. aastal EKP ajaloo komisjoni väljaandel ilmunud kogumik «1905. aasta Eestis»[58] ei olnud niivõrd teaduslik uurimus, kui mälestuste ja mõningate muude materjalide põhjal koostatud ülevaade 1905. aasta sündmustest. Seda rõhutab eessõnas ka kogumiku koostaja H. Pöögelmann. J. Anveldi artiklis «1905. aasta revolutsioonilisest liikumisest Eestis» antakse lühike ülevaade revolutsiooni alguskuude streikidest kuni revolutsioonilise võitluse haripunktini 1905. aasta lõpul. Artikkel on esimesena õnnestunud marksistlik ülevaade 1905. aasta revolutsiooni tähtsamatest sündmustest Eestis. O. Rästas käsitleb oma artiklis «Oktoobrisündmused 1905. aastal Eestimaal» oktoobrikuu üldstreiki ja sellega seotud tähtsamaid sündmusi. Artiklis «Haripunktil» valgustab H. Pöögelmann relvastatud võitlust Eestis 1905. aasta lõpul. Revolutsiooni taandumisjärku kirjeldab J. Käspert, kes selgitab ka revolutsiooni kaotuse põhjusi. R. Vakmanni ülevaade valgustab VSDTP Tallinna organisatsiooni tegevust 1905. aastal. Kogumiku teine osa sisaldab mälestusi revolutsioonisündmustest Tartus, Põltsamaal, Kuusalus, Saaremaal ja mitmel pool mujal ning dokumente ja tähtsamate sündmuste kroonika. Seega annab kogumik esmakordselt küllalt laialdase ja ülevaatliku pildi 1905.—1907. aasta revolutsioonist Eestis.

Peaaegu üheaegselt kõnesoleva kogumikuga ilmus ajakirja «Proletaarne Revolutsioon Eestis» esimene number, mis samuti on pühendatud peamiselt 1905.—1907. aasta revolutsioonile ja sellele eelnenud sündmustele.[59] Number sisaldab ülevaate «Töölisteliikumine Narvas aastatel 1895—1906», dokumentide sarjad «Politseidepartemangu teated Narva tööliste liikumise kohta», «1905. aasta liikumisesse puutuvad lendlehed», «Tallinna komitee lendlehed», kirjutise Siversi karistussalga tegevusest Viljandis, A. Lukini mälestused põrandaaluse trükikoja tegevusest 1906. aastal ja üht-teist muudki.

1927. aastal ilmunud «Proletaarne Revolutsioon Eestis» nr. 2 (3) sisaldab peaasjalikult mälestusi ja arhiivimaterjale töölisliikumisest XIX—XX sajandi vahetusel ning 1905. aastal, viimaste hulgas ka E. Oti mälestused revolutsioonilisest liikumisest Tartus 1905. aastal.[60]

1926. aastal puhkes EKP vastasrinna (J. Palvadre, V. Vöölmann jt.) algatusel teravatooniline diskussioon EKP taktika ja strateegia küsimustes 1905. aasta revolutsioonis, millel üksikasjalikumalt peatutakse käesolevas kogumikus E. Plotniku ja J. Saadi ülevaates «Eestimaa Kommunistliku Partei ajaloo uurimine».

Ajajärk Stolõpini reaktsiooni algusest (juuni 1907) kuni Veebruarirevolutsioonini 1917 ei leidnud tollal erilist valgustamist, kui välja arvata mõned mälestused ja dokumentide publikatsioonid, peamiselt revolutsioonilise liikumise tõusuperioodist (1912—1914). Veebruarirevolutsioonile

[58] 1905. aasta Eestis. Kirjeldused, mälestused, dokumendid. L., 1926. 215 lk.
[59] «Proletaarne Revolutsioon Eestis» 1926, nr. 1, 49 lk.
[60] Vt. *Ed. Ott*, Revolutsioonilisest liikumisest Tartus enne 1905. aasta oktoobrit. «Proletaarne Revolutsioon Eestis» 1927, nr. 2(3), lk. 21—26; *Ed. Ott*, Mälestused põrandaalusest tegevusest Tartus. Sealsamas, lk. 26—28.

Eestis aga oli seoses tema 10. aastapäevaga pühendatud ajakirja «Proletaarne Revolutsioon Eestis» terve kaksiknumber,[61] mis sisaldab H. Pöögelmanni artikli «Veebruarirevolutsioon Tallinnas»[62], A. Jea ülevaate Veebruarirevolutsioonist ja sellele järgnenud ajajärgust Tartus[63] ning anonüümse ülevaate «Veebruarirevolutsioonist Narvas».[64] Kauaks ajaks jäid need ainsateks arvestatavateks marksistlikeks ülevaadeteks Veebruarirevolutsiooni sündmustest Eesti tähtsamates linnades.

Seega pandi 1920.—1930-ndatel aastatel Nõukogude Liidus alus imperialismiperioodi Eesti töölisklassi ja revolutsioonilise liikumise ajaloo marksistlikule uurimisele, kusjuures selle kõige väärtuslikum osa anti 1905.—1907. aasta revolutsiooni, osalt sellele eelnenud töölisliikumise ning ka kodanlik-demokraatliku Veebruarirevolutsiooni valgustamisel. Tolleaegsete käsitluste olulisemaks puuduseks on see, et kirjutised tuginesid võrdlemisi nappidele arhiivimaterjalidele, vähe tähelepanu pöörati majanduse ja klassijõududega seoses olevaile probleemidele; pealiskaudsemalt käsitletuks jäi ajavahemik 1907. aastast kuni 1917. aastani.

1905. aasta revolutsiooni 25. aastapäeva lähenedes kerkis selle tähistamise küsimus üles ka kodanlikus Eestis. Tartu ülikooli õppejõudude algatusel asutati 1929. aastal 1905. Aasta Selts, kes asus koguma asjakohaseid dokumente ja mälestusi, mis avaldati raamatus «Punased aastad Eestis».[65] Sellega peamiselt seltsi tegevus piirduski. Avaldatud mälestused pärinevad kodanlikelt ja väikekodanlikelt tegelastelt, on tendentslikud ning neisse tuleb suhtuda väga kriitiliselt; neil on vaid teatud allikaline väärtus. Juba kogumiku sissejuhatuses esitatakse täiesti väär kontseptsioon, nagu võidelnuksid 1905. aastal kõik eestlased Eesti «iseseisvuse» ja «Eesti vabariigi», s. o. kodanliku riigi eest. Sama kontseptsiooni kordab M. Aitsam oma raamatus 1905. aasta sündmustest Läänemaal.[66] Raamatu hinnatavaks küljeks on temas leiduv üksikasjaline faktiline materjal, mille autor on kogunud ja trükisõnas jäädvustanud.

Rahvusvahelise ametiühinguliikumise ajalugu käsitledes annab E. Joonas ülevaate ka Eesti ametiühingute ajaloost kuni 1939. aastani, kuid teeb seda mõistagi sotsiaaldemokraatide positsioonilt.[67] Teos on välja kasvanud enam kui kümne aasta jooksul ametiühingute poolt korraldatud kursustel peetud loengute sarjast. Ta on esimeseks ametiühingute ajalooks Eestis ja sisaldab hinnatavaid andmeid eelkõige ametiühingute tegevuse varasemast perioodist.

Töölisklassi ja revolutsioonilise liikumise ajalugu imperialismi ja kodanlik-demokraatlike revolutsioonide ajajärgul oli võimalik ulatuslikumalt ja järjekindlamalt uurida alles Nõukogude Eestis, siis, kui oli välja

[61] «Proletaarne Revolutsioon Eestis» 1928, nr. 4/5.
[62] Sealsamas, lk. 1—10.
[63] *A. Jea*, Veebruarirevolutsioon ja järgnev ajajärk Tartus. Sealsamas, lk. 10—20.
[64] Sealsamas, lk. 21—30.
[65] Punased aastad Eestis, I. Mälestusi ja dokumente 1905. aasta liikumisest Eestis. Toimet. H. Kruus. Tartu, 1932. 252 lk.
[66] *M. Aitsam*, 1905. aasta Läänemaal eel- ja järellugudega. Isiklikke mälestusi ja uurimusi. Tallinn, 1937. VII + 423 lk.
[67] *E. Joonas*, Ametiühingulise liikumise üldajalugu. Tallinn, 1939. 423 lk. Ptk.: Eesti ametiühingulise liikumise iseloomujooni, lk. 282—315.

kujunenud kvalifitseeritud marksistlike ajaloolaste kaader. Esimene selleteemaline ülevaade leidub 1952. aastal ilmunud üheköitelise «Eesti NSV ajaloo» vastavas peatükis. Kuna selleks ajaks ei olnud ajastu põhiprobleemid veel põhjalikumalt läbi uuritud, on seegi peatükk jäänud skemaatiliseks ja käsitlus illustratiivseks. Vaikides minnakse mööda J. Anveldist, H. Pöögelmannist ja mitmetest teistest.

Peagi aga hakkasid üksteise järel valmima väärtuslikud uurimused. Eriti oluline oli, et asuti põhjalikumalt selgitama ajajärgu majanduselu arenemist. Pioneeriks selles osas oli O. Karma, kes oma esimesed uurimistulemused avaldas 1952. aastal artiklina.[68] Neli aastat hiljem valmis tal ka kandidaadiväitekiri.[69] Laiendatud kujul on O. Karma oma uurimise tulemused esitanud monograafias «Tööstuslikult revolutsioonilt sotsialistlikule revolutsioonile Eestis», mida juba eespool on mainitud. Ta on uurinud monopolistliku suurtööstuse tekkimist ja arenemist, tööstus- ja finantskapitali kohalikke ja rahvusvahelisi sidemeid ning tööstustööliste kaadri kujunemist ning töölisklassi olukorda (peatükid IV—VI). Neid ühiskondlikke ja majanduslikke nähtusi on autor käsitlenud sotsialistliku revolutsiooni objektiivsete eelduste aspektist. O. Karmalt pärineb ka 1963. aastal ilmunud kolmeköitelise «Eesti NSV ajaloo» II köites peatükk «Eesti majanduslik areng XIX saj. lõpul ja XX saj. algul».[70]

Majandusteadlase pilguga vaatles Eesti suurtööstuse arenemist R. Renter. Tema käsitlus ulatub samuti kuni 1917. aastani ja puudutab mõneti ka tööliste olukorda ja töölisliikumist.[71]

Kandidaadiväitekirjana valmis ja avaldati trükis majandusteadlase A. Köörna uurimus Eesti tööstuse, põllumajanduse ja kaubanduse arengust XIX sajandi algul.[72] Majanduslike probleemide kõrval käsitletakse selles proletariaadi klassistruktuuri, näidatakse töölisklassi ekspluateerimise tugevnemist ning klassivõitluse teravnemist ja antakse teatud pilt ka revolutsioonilisest liikumisest.

Esimese maailmasõja aastate ajalugu Eestis on lähemalt uurinud A. Takkin, kelle selleteemaline kandidaadiväitekiri ilmus lühendatud kujul trükist.[73] Sõja- ja majandusprobleemide kõrval peatutakse selles ka töölisklassi olukorra halvenemisel sõja ajal. Sõjaolukorda käsitleb A. Takkin kui kriisiseisundit, mil kapitalismi vastuolud selgemalt ja teravamalt välja kujunesid.

Suurtööstuse arenemine ja töölisklassi olukord XIX sajandi lõpul ja XX alguses, mis 1950-ndate aastate algul oli Eesti ajaloo uurimises olnud

[68] *O. Karma*, Jooni suurtööstuse arenemisest Eestis monopolistliku kapitalismi ajajärgul (kuni kapitalismi üldkriisi tekkimiseni). «Eesti NSV Teaduste Akadeemia Toimetised» 1952, nr. 4, lk. 19—41.

[69] *О. Карма*, Развитие крупной промышленности в Эстонии в конце XIX в. и начале XX в. Автореферат дисс. на соискание учен. степени кандидата ист. наук. Таллин, 1956. 19 lk.

[70] Lk. 298—328.

[71] *R. Renter*, Suurtööstuse tekkimine ja arenemine Eestis XIX ja XX sajandil. Tallinn, 1958. 148 lk.

[72] *A. Köörna*, Suure Sotsialistliku Oktoobrirevolutsiooni majanduslikud eeldused Eestis. Tallinn, 1961. 198 lk.

[73] *A. Takkin*, Eesti Esimese maailmasõja aastail. Tallinn, 1961. 128 lk.

veel valgeks laiguks, leidsid seega järgneva aastakümne jooksul tõsist tähelepanu.

Marksismi levimisest ja töölisliikumisest Eestis XIX—XX sajandi vahetusel annab kolmeköitelise «Eesti NSV ajaloo» II köites ülevaate H. Moosberg,[74] vaadeldes üksikasjalisemalt tööliste, aga ka talurahva ja üliõpilaste revolutsioonilist liikumist. Üksikasjalikumalt on üliõpilaste revolutsioonilist liikumist uurinud E. Jansen,[75] eriti aga L. Eringson.[76]

1905.—1907. aasta revolutsiooni ajaloole on pühendatud ka H. Moosbergi doktoriväitekiri, mis trükis avaldati lühendatult.[77] 1905.—1907. aasta sündmusi valgustatakse selles palju põhjalikumalt kui üheski teises varem ilmunud ülevaates. Revolutsiooni tõusuperioodi kõrval antakse põgus ülevaade ka tema taandumisjärgust. Kahjuks ilmus ülevaade ajal, mil ei olnud võimalik rääkida H. Pöögelmanni ja teiste silmapaistvate revolutsionääride tegevusest. Täiendavat materjali 1905.—1907. aasta revolutsiooni käsitlusse tõi E. Kaup,[78] samuti A. Blumfeldt, kes uuris Eesti föderalistide tegevust.[79] Kolmeköitelise «Eesti NSV ajaloo» II köite vastav peatükk on H. Moosbergilt.[80] Neis on vabanetud puudustest, mis selle perioodi käsitlustes esinesid enne 1956. aastat. 1955. aastal ilmus 1905.—1907. a. revolutsiooni Eestis kajastavate dokumentide kogumik.[81] Väärtuslikku materjali pakub ka NSV Liidu Teaduste Akadeemia poolt väljaantud viieköiteline dokumentide ja materjalide kogumik «1905.—1907. a. revolutsioon Venemaal».[82] Samateemaline ja -laadne kogumik, mis Eestigi ajaloo seisukohalt huvi pakub, ilmus Läti NSV-s.[83] Selle revolutsiooni kajastusi eesti ilukirjanduses on selgitanud K. Siilivask.[84]

1905. aasta detsembri relvastatud ülestõusu eelõhtul iseloomustas V. I. Lenin väga tabavalt revolutsiooni ja tsarismi vahelises võitluses saabunud ajutise tasakaalu momenti, kusjuures ta osutas Tallinnas

[74] Lk. 329—352.

[75] *Э. Янсен*, О революционном движении среди тартуских студентов в конце XIX и начале XX веков. Ученые записки Тартуского государственного университета, № 35, 1954, lk. 3—50.

[76] *Л. Эрингсон*, Тартуский университет в 1905 году. Ученые записки Тартуского государственного университета, вып. 56. Тарту, 1957. 64 lk.; *Л. Эрингсон*, Из истории Тартуского университета в конце XIX и начале XX вв. Ученые записки Тартуского государственного университета, вып. 114. Тарту, 1961, lk. 177—214.

[77] *H. Moosberg*, 1905.—1907. a. revolutsioon Eestis. Tallinn, 1955. 152 lk. (rets.: *E. Laul*, «Eesti Kommunist» 1956, nr. 2, lk. 54—57; *Э. Лаул*, «Коммунист Эстонии», 1956, № 2, lk. 59—62).

[78] *E. Kaup*, Tallinna töölised 1905.—1907. a. revolutsioonis. Tallinn, 1957. 52 lk.

[79] *A. Blumfeldt*, Eesti föderalistide programmiliste ja organisatsiooniliste seisukohtade kriitika. Tartu Riikliku Ülikooli Toimetised, vihik 109. Tartu, 1961, lk. 3—22; *A. Blumfeldt*, Kes olid föderalistid? «Eesti Kommunist» 1962, nr. 2, lk. 67—74.

[80] Lk. 353—446.

[81] Революция 1905—1907 гг. в Эстонии. Сборник документов и материалов. Таллин, 1955. 696 lk.

[82] Революция 1905—1907 гг. в России. Документы и материалы. Главная редакция: А. Н. Панкратова, А. Л. Сидоров, Л. М. Иванов, А. А. Новосельский и Г. А. Белов (т. I—V). М.-Л., 1955—1960.

[83] Революция 1905—1907 гг. в Латвии. Документы и материалы. Рига, 1956. XXXV + 487 lk.

[84] *K. Siilivask*, 1905.—1907. a. rahvarevolutsiooni kajastusi eesti kirjanduses. «Looming» 1955, nr. 11, lk. 1342—1361.

16. oktoobril toimepandud veretööle, sellega esile kutsutud rahvahulkade raevupuhangule ja hetkelisele hirmule ning segadusele tsaarivõimu esindajate ridades. V. I. Lenin nägi selles tsarismi lõpu algust.[85]

Nõukogude Eesti ajaloolased on oma 1905. aasta revolutsiooni käsitlevates uurimustes erilist tähelepanu pööranud just oktoobrisündmustele ja heroilisele ülestõusule detsembris, mille ajaloolist tähtsust V. I. Lenin väga hindas. Nii aadellikus kui ka kodanlikus ajalookirjanduses räägiti detsembri relvastatud ülestõusust küllaltki ebamääraselt ja moonutatult, avaliku vaenulikkusega. Tänu nõukogude uurijatele, eeskätt H. Moosbergile, on meil nüüd olemas asjalik pilt tööliste ja talupoegade relvastatud võitluse aukartust äratavast ulatusest. Me näeme sellest, millise jõu ja ulatuse andis rahvahulkade võitlusele töölisklassi ja talurahva liit, mille eest ainukestena järjekindlalt võitlesid bolševikud V. I. Lenini juhtimisel.

Kokku võttes võib märkida, et 1905.—1907. aasta revolutsiooni Eestis on V. I. Lenini seisukohtadest lähtudes juba küllaltki mitmekülgselt uuritud. Mitmed probleemid, sealhulgas väikekodanlike hulkade osavõtt revolutsioonist, ja mitmed väiksemad küsimused aga vajavad veel täiendavat uurimist. Puudujäägiks tuleb pidada sedagi, et tänini ei ole ilmunud sündmuste tähtsusele vastavat soliidset monograafiat.

1905.—1907. aasta revolutsioonile järgnenud revolutsioonilise töölisliikumise ajaloo uurimine seisis ka veel pärast Suurt Isamaasõda üsna pikka aega söötis. Üheköitelise «Eesti NSV ajaloo» vastavad osad nii 1952. kui ka 1957. aasta väljaandes ei suutnud sellest rahuldavat ülevaadet anda, kuna puudusid vastavad eriuurimused. Olukord hakkas paranema alles 1950-ndate aastate keskpaiku. Mitmes artiklis[86] ja 1960. aastal ilmunud raamatus[87] valgustab G. Lukin üksikasjaliselt revolutsioonilise liikumise küsimusi Eestis neil aastail. Tema kirjutatud on ka vastavad peatükid kolmeköitelise «Eesti NSV ajaloo» II köites.[88]

Tühiku, mis pikka aega püsis Esimese maailmasõja aastate töölisliikumise ajaloo uurimises, täitis A. Takkin. Enne tema uurimuste ilmumist oli olemas vaid V. Külaotsa ülevaade revolutsioonilisest liikumisest tsaariarmee Eestis asuvais väeosades.[89] Takkinilt on olemas artikkel Tallinna

[85] *V. I. Lenin*, Revolutsiooni esimene võit. Teosed, 9. kd., lk. 391.

[86] *G. Lukin*, 1905.—1907. aasta revolutsiooni tähtsus revolutsioonilise liikumise edasisele käigule Eestis. «Eesti Kommunist» 1956, nr. 8, lk. 11—19; *Г. Лукин*, Значение революции 1905—1907 годов для дальнейшего развития революционного движения в Эстонии. «Коммунист Эстонии», 1956, № 8, lk. 12—21; *G. Lukin*, Eesti ja Soome töörahva ajaloolised sõprussidemed. «Eesti Kommunist» 1958, nr. 9, lk. 24—31; *Г. Лукич*, Исторические дружественные связи эстонских и финских трудящихся. «Коммунист Эстонии», 1958, № 9, lk. 26—34; *G. Lukin*, Peterburi revolutsioonilise liikumise mõju Eesti töölisliikumisele kahe kodanlik-demokraatliku revolutsiooni vahemikul. Rmt.: Eesti ühendamisest Venemaaga ja selle ajaloolisest tähtsusest. Tallinn, 1960, lk. 231—248.

[87] *G. Lukin*, Töölisliikumine Eestis Stolõpini reaktsiooni ja uue revolutsioonilise liikumise tõusu aastail (1907—1914). Tallinn, 1960. 287 lk.

[88] Lk. 447—525.

[89] *V. Külaots*, Revolutsioonilisest liikumisest Vene armee Eestis asuvais väeosades aastail 1914—1917. Tallinn, 1957. 94 lk.

tööstustööliste olukorrast sõja-aastail.[90] Samuti on töölisklassi olukord ja revolutsioonilise liikumise küsimused tähtsal kohal tema uurimuses «Eesti Esimese maailmasõja aastail», millest juttu oli eespool. Tema kirjutatud on ka peatükk «Eesti imperialistliku Maailmasõja ja Veebruarirevolutsiooni ajajärgul» kolmeköitelise «Eesti NSV ajaloo» II köites.[91] Lühiülevaate Veebruarirevolutsioonist samas köites kirjutas J. Saat.[92] Ka Takkini mainitud teoses on Veebruarirevolutsiooni käsitlev osa väga napp, piirdudes sündmuste iseloomustamisega vaid Eesti suuremates linnades. Ülevaate kodanlik-demokraatlikust Veebruarirevolutsioonist Eestis on andnud K. Siilivask, selle revolutsiooni historiograafiat on käsitlenud E. Laul.[93]

Töölisliikumise ühtsuse eest peetud võitlust Eestis Oktoobri-eelsel perioodil käsitleb E. Kaup oma uurimuses «Leninlikul võitlusteel», mis sisaldab palju uut ka töölisliikumise ajaloo alal.[94]

Seega on imperialismi ja kodanlik-demokraatlike revolutsioonide ajajärgu töölisklassi ja revolutsioonilise liikumise ajaloo põhiprobleemid, millede kohta kodanlik ajalooteadus õieti midagi olulist ei andnud, tänapäevaks küllalt põhjalikult ja üha sügavamalt läbi uuritud.

■

Oktoobrirevolutsiooni, Kodusõja ja välismaise sõjalise interventsiooni ajaloo uurimisele panid aluse eesti revolutsioonilise liikumise juhid, eriti Hans Pöögelmann, Viktor Kingissepp ja Jaan Anvelt. Juba nende tolleaegsetes artiklites ja brošüürides sisaldub rohkesti tänini paikapidavaid hinnanguid revolutsioonisündmuste kohta.

Oktoobrirevolutsiooni tähtsust Eesti ajaloos hindas ajaloolisest aspektist esimesena H. Pöögelmann oma brošüüris «Vaba Eesti»,[95] mis ilmus 1917. aasta lõpul. Ta annab selles lühikese ülevaate Eesti ajaloost 1917. aastani, paljastab eesti kodanluse tsaarisõbralikku poliitikat ja koostööd kodanliku Ajutise Valitsusega ning rõhutab, et tõelise vabaduse sai töörahvas alles sotsialistliku revolutsiooni tulemusena.

Pärast Eesti okupeerimist Saksa vägede poolt jätkas H. Pöögelmann Oktoobrirevolutsiooni ajalooga tegelemist Nõukogude Venemaal. 1918.

[90] *A. Takkin*, Tallinna tööstustööliste majanduslikust ja poliitilisest olukorrast 1914.—1917. a. «Eesti NSV Teaduste Akadeemia Toimetised — Ühiskonnateaduste Seeria» 1959, nr. 2, lk. 138—148.

[91] Lk. 526—568.

[92] Lk. 560—567.

[93] *K. Siilivask*, Veebruarirevolutsioon Eestis. «Eesti Kommunist» 1967, nr. 2, lk. 31—38; *К. Сийливаск*, Февральская революция в Эстонии. «Коммунист Эстонии», 1967, № 2, lk. 34—42; *K. Siilivask*, Tsaarivõimu lõpupäevad Eestis. «Looming» 1967, nr. 2, lk. 258—275; *E. Laul*, Veebruarirevolutsiooni historiograafiast Eestis. «Eesti NSV Teaduste Akadeemia Toimetised — Ühiskonnateadused» 1968, nr. 1, lk. 26—38.

[94] *E. Kaup*, Leninlikul võitlusteel. Leninlike ideede levik ning võitlus töölisliikumise ühtsuse eest Eestis Oktoobri-eelsel perioodil (1902—1917). Tallinn, 1967. 285 lk. (rets.: *E. Laul*, «Eesti Kommunist» 1968, nr. 1, lk. 88—91).

[95] *H. Pöögelmann*, Vaba Eesti. Märgukiri Eesti asutava kogu valijatele. Tallinn (1917). 32 lk.

aastal valmisid tal brošüürid «Eesti tulevik»[96] ja «Mis vaheajal sün-dis».[97] Esimeses neist paljastatakse eesti kodanluse «iseseisvuse» polii-kat, teises antakse ülevaade Oktoobrirevolutsiooni sündmustest Eestis.

Tähelepanuväärseks ja püsiva historiograafilise väärtusega on V. Kin-gissepa 1918. aastal kirjutatud publitsistlik «Kellele iseseisvus, kellele ike»,[98] mis hõlmab ajajärku Veebruarirevolutsioonist Saksa okupatsiooni viimaste nädalateni. Kasutades väljavõtteid ajalehtedest ja dokumenti-dest, näitab V. Kingissepp mürgise sarkasmi ja raudse loogikaga, kuidas truualamlik eesti kodanlus alles pärast Oktoobrirevolutsiooni võitu ja nõukogude võimu kindlustumist asus nn. iseseisvuse poliitikat ajama.

1919. aastal avaldas J. Anvelt brošüüri «Töörahva võimuvalitsuse kindlustamisest»,[99] milles näitab, et Oktoobrirevolutsioon Eestis võitis just tänu töörahva massilisele väljaastumisele. «Klassivõitluse» esimeses numbris hakkas ilmuma Artur Vallneri ülevaade Eesti Töörahva Kom-muuni teostamisest.[100] Selles käsitletakse eesti kodanluse nihkumist riigi-aparaadi ja omavalitsusasutuste etteotsa, kodanliku Maanõukogu tege-vust ja põhjusi, mis viisid bolševikud 1917. aasta oktoobris võidule, sa-muti mitmeid nõukogude riikluse rajamise probleeme. Eesti Asutava Kogu valimiste väljakuulutamist peab A. Vallner bolševike poliitiliseks veaks.[101]

«Klassivõitluses» avaldati 1919. aastal endise Eestimaa Sõja-revolut-sioonikomitee esimehe I. Rabtšinski mälestused «Oktoobripäevad Ees-tis»,[102] mis sisaldavad erakordselt väärtuslikke andmeid relvastatud üles-tõusu ettevalmistamise ja teostamise kohta Eestis. Hiljem saatis Rab-tšinski artikli täienduseks lisaandmeid.[103] Artikkel koos viimastega on ilmunud ka Nõukogude Eestis.[104]

Selgitades põhjusi, miks eesti kodanlus 1917. aasta oktoobris võimu ilma relvastatud võitluseta töölisklassile loovutas, jõudis J. Anvelt sei-sukohale, et see tulenes eelkõige tema jõuetusest, kuna reaalne jõud sõja-väe ja Eesti töörahva toetuse näol oli bolševike, s. o. nõukogude poolel.[105] J. Anvelt on uurinud ka Eesti töörahva kaotuse põhjusi Kodusõjas ja näeb neid 1917.—1918. aastal Eesti bolševike poolt tehtud vigades, pea-

[96] *H. Pöögelmann*, Eesti tulevik. Peterburis 1918. 32 lk.

[97] *H. Pöögelmann*, Mis vaheajal sündis. (Teejuhiks sõjavangist tagasitulijatele.) Peterburis 1918. 32 lk.

[98] *V. Kingissepp*, Kellele iseseisvus, kellele ike? Peterburis 1918. 56 lk. Kordustrükk: *V. Kingissepp*, Kellele iseseisvus, kellele ike? Tallinn, 1946, lk. 1—60.

[99] *J. Anvelt*, Töörahva võimuvalitsuse kindlustamisest. Peterburis 1919. 46 lk.

[100] *Ar. W[allner]*, Eesti Töörahva Kommuuna teostamise lühikene ülevaade. «Klassi-võitlus» 1919, nr. 1/2, lk. 7—9; nr. 3/4, lk. 2—6; nr. 5/6, lk. 7—8; nr. 7, lk. 5—7; nr. 8, lk. 8—9.

[101] «Klassivõitlus» 1919, nr. 3/4, lk. 2—6.

[102] «Klassivõitlus» 1919, nr. 11, lk. 16—21.

[103] *И. Рабчинский*, Октябрьские дни в Эстонии. «Klassivõitlus» 1925, nr. 67—68, lk. 7—8.

[104] *I. Rabtšinski*, Oktoobripäevad Eestis. «Eesti NSV Teaduste Akadeemia Toimeti-sed — Ühiskonnateaduste Seeria» 1956, nr. 3, lk. 206—219; vt. ka: *I. Rabtšinski*, Oktoob-ripäevad Eestis. Rmt.: Nõukogude võimu eest. Veebruari- ja Oktoobrirevolutsioonist Eestis aktiivselt osavõtnute mälestuste kogu. Tallinn, 1957, lk. 139—161.

[105] *J. Anvelt*, Miks nad ilma vastupanekuta alla andsid? «Klassivõitlus» 1925, nr. 67—68, lk. 3—6.

miselt organisatoorsetes. Eesti Töörahva Kommuuni ajal aga «esines neid märksa enam (sõja-strateegilised, majandusalased jt.)».[106] Ent kaotuse peapõhjuseks peab ta ikkagi välisinterventsiooni.

Eesti Töörahva Kommuuni majandusprobleeme on lähemalt käsitlenud H. Pöögelmann.[107]

H. Pöögelmanni, J. Anveldi ja mitmete teiste tolleaegsete juhtivate eesti bolševike kirjutistes esineb tendents igati õigustada Eesti bolševike agraar- ja rahvuspoliitikat aastail 1917—1919. Nad olid arvamusel, et revolutsiooni juhtivaks jõuks on proletariaat koos teda toetava maaprole-tariaadiga, kesktalurahvast ja isegi väiketalupidajaid, s. o. kehvtalupoegi, samuti linnaväikekodanlust aga uskusid nad kalduvat kodanluse poole.[108]

Oktoobrirevolutsioonist Eestis avaldas ajakiri «Proletaarne Revolut-sioon Eestis» rohkesti materjale. 1928. aastal ilmus allkirjata ülevaade «Revolutsiooniline võitlus Rakveres ja Virumaal 1917—18. a.»[109] A. Jea valgustas Tartu sündmusi artiklis «Suur Oktoober Tartus».[110] Pikem ülevaade Oktoobri-ajajärgu kohta Viljandis ilmus J. Karu sulest.[111]

Rohkesti ülevaateid ja mälestusi avaldati ka Eesti Punakaardi loomi-sest ja tegevusest. Esialgse ülevaate Eesti Punakaardi ja Punaarmee eesti väeosade ajaloost koostas 1927. aastaks H. Tummeltau.[112] Sama aasta «Proletaarne Revolutsioon Eestis» nr. 3(4) on täielikult pühenda-tud kommunistlike kütipolkude ajaloole. Ta sisaldab ülevaateid eesti sotsialistlike väeosade moodustamisest 1918. aastal, sõjategevusest Ees-tis 1918. aasta detsembris ja 1919. aasta jaanuaris ning mitmeid mäles-tusi.[113] 1928. aastal leiame temast H. Tummeltau sisuka artikli «Meie sõjalised vead võitlustes Narva all 1918—19. a. talvel».[114] 1929. aastal avaldati Saaremaa töörahva ülestõusu 10. aastapäeva puhul vastavasisu-line ülevaade.[115]

Eesti Punaväe ajaloo keskkomisjoni poolt kogutud ja publitseeritud materjalide alusel avaldasid A. Jea ja A. Lukin 1934. aastal esimese mahu-ka raamatu Eesti Punakaardi ja Punaväe võitlusteest Kodusõjas.[116] Peatähelepanu on selles koondatud sõjasündmustele, kuid leidub mõn-dagi väärtuslikku ka 1917. aasta kohta. Arvuliste andmetega linnavoli-kogude ja Vene Asutava Kogu valimiste kohta lükkab R. Vakmann üm-

[106] *J. Anvelt*, Sõjariistus võitlus Eesti töölisklassi ajaloos. «Proletaarne Revolut-sioon Eestis» 1927, nr. 1(2), lk. 3—8.

[107] *H. Pöögelmann*, Mõned põhijooned majanduslise elu korraldamiseks Eesti töö-rahva nõukogude vabariigis. Peterburis 1919. 29 lk.

[108] Vt. *J. Anvelt*, Töörahva võimuvalitsuse kindlustamisest, lk. 8—9; *J. Anvelt*, Oktoobrirevolutsioon ja maaküsimus Eestis. «Klassivõitlus» 1919, nr. 11, lk. 22—25.

[109] «Proletaarne Revolutsioon Eestis» 1928, nr. 4(5), lk. 41—46.

[110] «Proletaarne Revolutsioon Eestis» 1929, nr. 8, lk. 1—23.

[111] *J. K[ar]u*, Viljandi sündmused 1917. a. ja 1918. a. algul. Sealsamas, lk. 24—38.

[112] *H. Tummeltau*, Eesti töörahva Punavägi. «Proletaarne Revolutsioon Eestis» 1927, nr. 1(2), lk. 8—26.

[113] «Proletaarne Revolutsioon Eestis» 1927, nr. 3(4), lk. 1—49.

[114] «Proletaarne Revolutsioon Eestis» 1928, nr. 6, lk. 8—19.

[115] *H. Tummeltau*, Saaremaa töörahva sõjariistus ülestõus 1919. a. veebruaris. «Pro-letaarne Revolutsioon Eestis» 1929, nr. 7, lk. 2—13.

[116] Eesti Punakaart ja Punavägi Kodusõjas. Koostanud A. Lukin ja A. Jea. M.-L., 1934. 212 lk.

ber kodanlike autorite E. Laamani ja J. Ernitsa väited, nagu oleks bolševikel Eestis Oktoobrirevolutsiooni teostamisel puudunud rahvahulkade toetus.[117]

Neil aastail ilmus Oktoobrirevolutsiooni ajalugu käsitlevaid artikleid ka ajakirjas «Klassivõitlus». Silmapaistvam neist on J. Anveldi «Oktoobrirevolutsioon Eestis»,[118] kus antakse lühiülevaade 1917. aasta sündmustest Eestis ja räägitakse Oktoobrirevolutsiooni tähtsusest. Väga väärtuslik on ka H. Põögelmanni artikkel «1917. aasta revolutsioon Eestis», mis ilmus 1933. aastal,[119] hõlmab ajavahemikku Veebruarirevolutsioonist kuni Oktoobrirevolutsioonini ja tugineb H. Põögelmanni ning teiste sündmustest osavõtnute mälestustele, Nõukogude Liidus publitseeritud materjalidele ja perioodikale. 1941. aastal ilmus A. Looringu sulest artikkel «Saaremaa töörahva ülestõus 1919. a. veebruaris».[120]

Kodanlikus Eestis, sügaval põranda all, kirjutas V. Kingissepp 1919.—1920. a. raamatu «Iseseisvuse ikke all». Trükis ilmus see Peterburis.[121] Leninlikku kodusõjakontseptsiooni aluseks võttes valgustatakse siin rikkaliku faktilise materjali alusel töörahva võitlust kodanluse ja interventide vastu valge Eesti tagalas 1918. aasta algusest kuni 1919. aasta lõpuni. Ühe esimesena juhtis V. Kingissepp tähelepanu ka sellele, et laostades Eesti suurtööstuse, pillutas Saksa okupatsioon sellega laiali Eesti proletariaadi põhijõud, mis oli üheks oluliseks kaotuse põhjuseks Kodusõjas.

Seoses Eesti NSV astumisega NSV Liidu koosseisu, ilmus 1940. aastal Moskvas R. Mikkeri ülevaateartikkel «Võitlus nõukogude võimu eest Eestis aastail 1917—1918».[122]

Seega pandi Nõukogude Venemaal 1920.—1930-ndail aastail alus Oktoobrirevolutsiooni ja Kodusõja marksistlik-leninlikule uurimisele ning säilitati järelpõlvedele hindamatu historiograafiline pärand. Peale selle koguti rohke faktiline materjal, millest eriti hinnatavad on sündmustest osavõtnute mälestused.

Pärast nõukogude võimu taaskehtestamist Eestis, peamiselt aga pärast Suure Isamaasõja lõppu, algas siingi mitmekülgne ja süstemaatiline Oktoobrirevolutsiooni ja Kodusõja ajaloo uurimine. Üheks esimeseks, kes käsitleb võitlust nõukogude võimu eest Eestis Oktoobrirevolutsiooni ja Kodusõja päevil, oli Hendrik Allik.[123] Mitmed artiklid ja brošüürid,

[117] *R. Vakman*, Enamluse uurimine valges Eestis. «Proletaarne Revolutsioon Eestis» 1930, nr. 9, lk. 1—12.

[118] «Klassivõitlus» 1927, nr. 88—89, vrg. 15—20.

[119] *Г. Пегельман*, Революция 1917 года в Эстонии. «Красная летопись», 1933, № 5—6, lk. 105—136; *Hans Põögelmann*, 1917. aasta revolutsioon Eestis. (Toimetanud E. Plotnik.) Tallinn, 1965. 63 lk. (Kordustrükk. «Saateks» ja kommentaarid koostanud toimetaja.)

[120] «Vilsnurk» 1941, nr. 4, lk. 363—373.

[121] *V. Kingissepp*, Iseseisvuse ikke all. Peterburis 1920. 226 lk. Kordustrükid: Tallinnas 1946 ja 1958.

[122] *R. Миккер*, Борьба за Советскую власть в Эстонии в 1917—1918 года. «Исторический журнал», 1940, № 11, lk. 45—56.

[123] *H. Allik*, Eesti töörahvas võitluses nõukogude võimu eest 1917—1920. Rmt.: Viis aastat Nõukogude Eestit. Tallinn, 1945, lk. 7—22.

mis valgustavad küsimusi sellest perioodist, ent sisaldavad ka faktilisi eksimusi, kirjutas D. Rudnev, mõned neist pseudonüümi J. Sepp all.[124] Mitmed artiklid sel teemal avaldasid H. Kruus[125] ja J. Saat.[126] Viimane neist kujunes Oktoobrirevolutsiooni ajaloo viljakaimaks uurijaks Eesti NSV-s. Kui teiste kirjutised kujutavad enesest oma enamikus ülevaateartikleid ja sisaldavad uut materjali vähe ning ainult mõnede piiratud küsimuste kohta, siis J. Saat asus põhjalikumalt uurima allikmaterjale.

Mitmed artiklid, mis Oktoobrirevolutsiooni ajaloo uurimist Eestis faktilise materjali osas edasi viisid, avaldas V. Reiman.[127]

Nõukogude riikluse probleeme, peamiselt õigusajaloo seisukohalt, on uurinud E. Rannik.[128] P. Vihalem kummutab mitmes artiklis kodanliku riigi tekkimise Nõukogude-vastaseid väärkontseptsioone, ka J. Uluotsa nn. lepinguteooria.[129]

Kodusõja ja interventsiooni ajalugu uuriti 1950-ndate aastate algusel suhteliselt tagasihoidlikult. Seoses tähtpäevadega või muidu valminud mitmed J. Saadi,[130] A. Liebmani,[131] D. Rudnevi,[132] A. Gronski ja O. Rissi[133] artiklid valgustavad Kodusõja sündmusi, paljastavad Antanti

[124] *J. Sepp*, Nõukogude riikluse areng Eestis. «Eesti Bolševik» 1946, nr. 13, lk. 933—941; nr. 20, lk. 1464—1485; *J. Sepp*, Võitlus nõukogude võimu eest Eestis 1917—1919. Tallinn, 1947. 136 lk.; *D. Rudnev*, Oktoobrirevolutsiooni ettevalmistamine Eestis. «Eesti Bolševik» 1947, nr. 19, lk. 50—60.

[125] *H. Kruus*, Eesti kodanliku riigi loomine kui klassivõitluse ja reaktsiooni tee Suure Sotsialistliku Oktoobrirevolutsiooni vastu. «Rahva Hääl» 2. ja 3. nov. 1946; *H. Kruus*, Eesti teel Suurele Oktoobrirevolutsioonile. «Rahva Hääl» 30. sept. ja 2. okt. 1947.

[126] *J. Saat*, Nõukogude võimu võit Eestis 1917. a. «Looming» 1946, nr. 10—11, lk. 1091—1102; *J. Saat*, Eesti bolševike tegevus 1917. a. juunis ja juulis rahvahulkade enda poole võitmise, nende võitlustahtelisuse kasvatamise ja organiseerimise alal. «Eesti Bolševik» 1949, nr. 14, lk. 31—39; nr. 15, lk. 38—49; *J. Saat*, Suur Sotsialistlik Oktoobrirevolutsioon Eestis. Tallinn, 1950. 30 lk.

[127] *V. Reiman*, Võitlus nõukogude võimu eest Eestis 1917—1918. «Eesti Bolševik» 1950, nr. 10, lk. 44—59; nr. 11, lk. 53—67; *В. Рейман*, Борьба большевиков за Советскую власть в Эстонии (октябрь 1917 г. — февраль 1918 г.). Rmt.: Установление Советской власти на местах (сборник документов). М., 1953, lk. 463—539.

[128] *E. Rannik*, Kohalike nõukogude moodustamine ja nende õiguslik seisund Eestis aastail 1917—1918. «Eesti NSV Teaduste Akadeemia Toimetised — Ühiskonnateaduste Seeria» 1956, nr. 1, lk. 23—42.

[129] *P. Vihalem*, Kuidas Jüri Uluots ja teised kodanlikud natsionalistid võltsisid eesti rahva ajalugu. «Eesti Bolševik» 1946, nr. 1, lk. 6—16; *P. Vihalem*, Kodanliku Eesti ühiskonnateaduste Nõukogude-vastasest orientatsioonist. «Eesti Bolševik» 1948, nr. 11, lk. 9—19.

[130] *J. Saat*, Landesveeri-vastase sõja tõeline olemus. «Eesti Bolševik» 1948, nr. 12, lk. 55—61; *J. Saat*, Kolmkümmend aastat Irboska veretööst. «Eesti Bolševik» 1949, nr. 17, lk. 9—23.

[131] *A. Liebman*, Eesti sotsiaaldemokraadid — Irboska veretöö peaorganisaatorid. «Eesti Bolševik» 1947, nr. 18, lk. 52—62; *A. Liebman*, Ametiühingud kodanlikus Eestis Kodusõja ajajärgul (veebr. 1918 — 1920). «Nõukogude Kool» 1949, nr. 7, lk. 393—407.

[132] *J. Sepp* [D. Rudnev], *A. Ellis* [A. Gronski], Kommunistliku Partei võitlus Inglise-Ameerika imperialistide kolonisaatoripoliitika vastu Eestis. «Eesti Bolševik» 1948, nr. 12, lk. 18—35; *D. Rudnev*, Inglise imperialism — Nõukogude-vastase interventsiooni organiseerija Eestis 1918—1920. «Eesti Bolševik» 1949, nr. 13, lk. 73—78.

[133] *A. Gronski*, *O. Riss*, Inglise-Ameerika imperialismi osast Nõukogude-vastases interventsioonis Baltimaadel ja eesti rahva orjastamisest. «Eesti Bolševik» 1950, nr. 3, lk. 74—80.

imperialistide ning eesti kodanluse ja sotside kui nende käsilaste kontrrevolutsioonilist tegevust. Nende kirjutamiseks on enamasti kasutatud teadaolevat materjali, eriti V. Kingissepa töödest, uurimislik osa nendes on väike, esineb ka lihtsustamist ning ebatäpsusi.

Eesti Kommunistlike Kütipolkude ajaloost on paar artiklit ilmunud J. Tipnerilt.[134] Tema sellesisuline raamat, mis ilmus 1953. aastal, annab arhiivimaterjalide alusel ulatusliku ülevaate eesti kütiväeosade kangelaslikust võitlusteest 1918. aastast alates kuni 1920. aasta lõpuni.[135] Eesti Punakaardi ja formeeruvate Punaarmee üksuste võitlust imperialistliku Saksamaa vägede vastu Eestis 1918. aasta veebruaris-märtsis käsitles esimest korda ulatuslikumalt K. Siilivask 1954. aastal.[136] 1950-ndate aastate keskpaiku avaldas oma esimesed uurimused ka Ü. Taigro,[137] kes hiljem kujunes üheks viljakamaks Kodusõja ja interventsiooniperioodi uurijaks.

Need tööd viisid tublisti edasi Oktoobrirevolutsiooni ja Kodusõja ajaloo uurimist Eestis ja tõid käibele hulga uut allikmaterjali, kuigi ka neile on omased isikukultusest tulenenud puudused.

Pärast NLKP XX kongressi aastail 1956—1958 Eesti NSV-s ilmunud uurimused ning mälestuste ja dokumentide kogumikud on oma põhilises osas väga väärtuslikud ning neil on püsiv tähtsus Oktoobrirevolutsiooni ja Kodusõja ajaloo historiograafias.

Neil aastail ilmusid Oktoobriperioodi käsitlevad J. Saadi[138] ja V. Reimani[139] raamatud ja artiklid, milledes on kokku võetud nende senise uurimistöö tulemused. Eri teosena avaldas oma uurimistulemused ka M. Petrov, kes käsitleb Balti Laevastiku meremeeste osa võitluses nõukogude võimu eest Eestis.[140] Hinnatav selles töös on madruste revolutsioonilise tegevuse kohta esitatud faktiline materjal, niipea aga, kui autor asub vaatlema revolutsioonilisi sündmusi väljaspool laevastikku, muutub käsitlus väheveenvaks, esineb rohkesti ebatäp-

[134] *J. Tipner*, Eesti punaste kütipolkude sangarlik võitlustee. «Eesti Kommunist» 1958, nr. 3, lk. 50—56; *J. Tipner*, Narva lahingu 30. aastapäevaks. «Eesti Bolševik» 1958, nr. 24, lk. 48—59.

[135] *J. Tipner*, Eesti töörahva relvastatud võitlus nõukogude võimu eest Kodusõja aastail. Tallinn, 1953. 212 lk.

[136] *K. Siilivask*, Nõukogude armee sünnilahingud Eesti NSV territooriumil. «Eesti Kommunist» 1954, nr. 2, lk. 36—42.

[137] *Ü. Taigro*, Eesti töörahva võitlus Ameerika-Inglise interventsiooni vastu (1918—1919). «Eesti NSV Teaduste Akadeemia Toimetised» 1954, nr. 4, lk. 499—513; *Ü. Taigro*, Töörahva võitlus Valge-Eesti tagalas Ameerika-Inglise interventsiooni ajajärgul (1918—1919). Tallinn, 1955. 32 lk.

[138] *J. Saat*, Eesti bolševikud Oktoobrirevolutsiooni ajajärgul. Tallinn, 1956. 232 lk. (rets.: *S. Zabrodskaja*, «Eesti Kommunist» 1957, nr. 3, lk. 69—75); *И. Саат*, Большевики Эстонии в период Октябрьской революции. Таллин, 1956. 242 lk. (rets.: *С. Забродская*, «Коммунист Эстонии», 1957, № 3, lk. 75—82); *J. Saat*, Eestimaa Revolutsioonilise Sõjakomitee tegevusest Suure Sotsialistliku Oktoobrirevolutsiooni perioodil. «Eesti NSV Teaduste Akadeemia Toimetised — Ühiskonnateaduste Seeria» 1956, nr. 3, lk. [illegible]—205.

[139] *V. Reiman*, Eesti bolševikud võitluses nõukogude võimu eest 1917 — veebruar 1918. Tallinn, 1957. 226 lk.

[140] *M. Petrov*, Balti laevastiku meremeeste osavõtt võitlusest nõukogude võimu eest Eestis 1917. aastal. Tallinn, 1957. 216 lk.

susi ja faktilisi vigu, diferentseerimatut lähenemist nõukogudele, kodanlikele ja väikekodanlikele parteidele jne.

Ilmus ka artiklite kogumikke ja üksikartikleid,[141] milledes käsitleti mitmesuguseid kitsamaid probleeme või võeti kokku lokaalajaloo uurimistöö tulemusi.

1957. aastal avaldati mahukas dokumentide kogumik[142] ja revolutsioonist osavõtnute mälestuste kogumikud.[143] Viimasel ajal ilmunud uurimustest on väärtuslikumaid E. Kauba juba eespool mainitud «Leninlikul võitlusteel», mille II osas käsitletakse ühtsuse saavutamist töölisliikumises 1917. aastal.

1957. aastast alates on kiiresti kasvanud Oktoobrirevolutsiooni käsitlevate monograafiate, artiklite, dokumentide ja mälestuste kogumike hulk. Järk-järgult on vabanetud isikukultusest tingitud vigadest ja puudustest. Omaaegsete juhtivate eesti kommunistide tegevus leiab asjalikku ja õiglast valgustamist, tunduvalt on laienenud allikmaterjali kasutamine ja süvenenud selle kriitiline läbitöötamine.

Kuid Oktoobrirevolutsiooni ajaloo uurimine ei ole toimunud vajaliku põhjalikkusega kõigil aladel. Teadlaste tähelepanu on köitnud esijoones

[141] Suur Sotsialistlik Oktoobrirevolutsioon Eestis (artiklite kogumik). Tallinn, 1957. 224 lk.

(Sisu: *H. Moosberg*, Eesti kodanluse kontrrevolutsioonilisest tegevusest ja töörahva võitlusest selle vastu sotsialistliku revolutsiooni rahuliku arengu perioodil (märts — juuli algus 1917), lk. 7—36; *K. Siilivask*, Võitlus Oktoobrirevolutsiooni teostamise ja nõukogude võimu kindlustamise eest Tartu linnas ja maakonnas (märts 1917 — veebr. 1918), lk. 37—87; *S. Endrikson*, Suur Sotsialistlik Oktoobrirevolutsioon ja nõukogude võimu ülesehitamine Viljandi linnas ning maakonnas (nov. 1917 — veebr. 1918), lk. 88—111; *I. Paul*, Punakaart võitluses nõukogude võimu eest Eestis (1917—1918), lk. 111—163; *E. Kukk*, Revolutsiooniline kohus Eestis (okt. 1917 — veebr. 1918), lk. 164—194; *J. Raid*, Eesti töörahva võitlus Kommunistliku Partei juhtimisel saksa okupantide vastu 1918. aastal, lk. 195—222.)

O. Karma, Eesti töölisklassi olukorrast ja võitlusest Oktoobrirevolutsiooni ettevalmistamise ja läbiviimise ajajärgul. «Eesti NSV Teaduste Akadeemia Toimetised — Ühiskonnateaduste Seeria» 1957, nr. 3—4, lk. 225—252; *G. Lukin*, Eesti bolševike võitlus töölisklassi ja kehvtalurahva liidu tugevdamise eest Suure Sotsialistliku Oktoobrirevolutsiooni ettevalmistusperioodil. Sealsamas, lk. 253—277; *G. Lukin*, Eesti ametiühingud Oktoobrirevolutsiooni ettevalmistamise ja läbiviimise perioodil. «Eesti Kommunist» 1957, nr. 8, lk. 48—55; *Г. Лукин*, Профсоюзы Эстонии в период подготовки и проведения Октябрьской революции. «Коммунист Эстонии», 1957, № 8, lk. 50—58.

[142] Suur Sotsialistlik Oktoobrirevolutsioon Eestis. Dokumentide ja materjalide kogumik. Toim. kolleegium: V. Maamägi, M. Pesti, S. Zabrodskaja, J. Saat (vastutav toimet.). Koostajad: V. Boikov, V. Gussarova, H. Hartmann, E. Jaanvärk, M. Muzõkantova, M. Petrov, K. Possudijevskaja, O. Rüütel, A. Saarniit, H. Saarniit, A. Takkin, M. Tallell. Tallinn, 1957. 843 lk. (rets.: *K. Laigna*, «Eesti NSV Teaduste Akadeemia Toimetised — Ühiskonnateaduste Seeria» 1958, nr. 3, lk. 225—227); Великая Октябрьская Социалистическая Революция в Эстонии. Сборник документов и материалов. Ред. коллегия: С. А. Забродская, В. А. Маамяги, М. А. Пести, И. М. Саат (ответств. редактор). Составители: В. А. Бойков, В. Г. Гусарова, М. И. Музыкантова, М. А. Петров, К. А. Посудиевская, О. К. Рютель, Х. К. Саарнийт, А. Ю. Таккин, Э. Э. Янверк. Таллин, 1958. 623 lk. + 1 kaart.

[143] Neljakümne aasta eest. Vanade revolutsionääride mälestusi. ««Loomingu» Raamatukogu» 1957, nr. 18. 80 lk.; Nõukogude võimu eest. Veebruari- ja Oktoobrirevolutsioonist Eestis aktiivselt osavõtnute mälestuste kogu. Tallinn, 1957. 512 lk. + 1 kaart; Karastumine. Mälestusi Eesti noorsoo revolutsioonilisest liikumisest. Koostaja K. Martinson. Tallinn, 1958. 460 lk. (rets.: *H. Pukk*, «Looming» 1959, nr. 2, lk. 302—306).

bolševike organisatsioonide, töölisliikumise ja kohalike nõukogude, eriti Tallinna, Tartu ja Narva nõukogu tegevus. Üksikasjalisemalt käsitleti ka Balti laevastiku madruste revolutsioonilist võitlust. Märksa vähem uuriti revolutsioonisündmusi maal. Üksnes riivamisi puudutati seda ka maavägedes, eriti väljaspool Tallinna. Revolutsiooniliste sündmuste sotsiaalmajanduslikku tagapõhja ja sellest tulenenud klassijõudude asetust Eestis uuriti veelgi vähem.

Väärtuslikuks lisaks Oktoobrirevolutsiooni ja Kodusõja ajaloo uurimisele on mitmed viimasel ajal ilmunud Eesti revolutsioonilise liikumise juhtivate tegelaste biograafiad ja nende elu ning tegevust kajastavad mälestuste ja dokumentide kogumikud.[144]

1960. aastal ilmus P. Vihalema monograafia,[145] mis võtab kokku autori senised uurimistulemused ja käsitleb põhjalikult eesti kodanluse kontrrevolutsioonilist poliitikat aastail 1917—1920. Senistest uurimustest on see kõige põhjalikum ja oma sügava teoreetilise käsitluse poolest eeskujulikkuvam. Silmapaistvalt hästi on selles ära kasutatud V. I. Lenini seisukohad ja leninlik metodoloogia interventsiooni ja eesti kodanluse kontrrevolutsioonilise tegevuse paljastamisel.

Oktoobrirevolutsiooni 50. aastapäeva eel ja seoses sellega koondus tähelepanu jälle sellele ajajärgule. J. Saadilt ilmusid rikkalikule allikmaterjalile tuginevad uurimused nõukogude võimu kindlustamisest ja Eesti suveräänse rahvusriigi loomisest.[146] Samuti ilmus uus mahukas Oktoobrirevolutsioonist ja Kodusõjast osavõtnute mälestuste kogumik.[147] Mitmed artiklid, mis sisaldavad palju uut Oktoobrirevolutsioonist Eestis, ilmusid K. Siilivaselt.[148]

[144] *D. Rudnev*, Ivan Rabtšinski. Tallinn, 1960. 100 lk.; *E. Plotnik*, Hans Pöögelmann. Tallinn, 1965. 352 lk.; Jaan Anvelt. Mälestusi ja dokumente J. Anveldist. Tallinn, 1965. 255 lk.; Revolutsiooni lipukandjad. Lühikesi ülevaateid Eestis tegutsenud väljapaistvate revolutsionääride elust ja tegevusest, I. Koostaja R. Majak. Toimetaja H. Aasamaa. Tallinn, 1962. 195 lk.; Elukutse — riigikukutaja. Mälestusi ja dokumente V. Kingissepast (75. sünnipäevaks). Tallinn, 1963. 280 lk.

[145] *P. Vihalem*, Eesti kodanlus imperialistide teenistuses (1917—1920). Tallinn, 1960. 770 lk.

[146] *J. Saat*, Oktoobrirevolutsioon Tallinnas, tema saavutusi ja nende kaitsmine (november 1917 — märts 1918). «Eesti NSV Teaduste Akadeemia Toimetised — Ühiskonnateadused» 1967, nr. 1, lk. 3—28; *J. Saat*, Kodanlike võimuorganite lammutamise ja nõukogude riigiaparaadi loomise algusajast Eestis Oktoobrirevolutsiooni päevil (okt. 1917 — veebr. 1918). «Eesti NSV Teaduste Akadeemia Toimetised — Ühiskonnateadused» 1967, nr. 2, lk. 131—152; *J. Saat*, Nõukogude võimu kehtestamine Eesti maakondades Oktoobrirevolutsiooni päevil (oktoober 1917 — veebruar 1918). «Eesti NSV Teaduste Akadeemia Toimetised — Ühiskonnateadused» 1967, nr. 3, lk. 223—239; nr. 4, lk. 337—359.

[147] Koidikul. Mälestusi Suurest Sotsialistlikust Oktoobrirevolutsioonist ja Kodusõjast. Tallinn, 1967. 538 lk.

[148] *K. Siilivask*, VSDT(b)P Eesti organisatsioonide üleminek sotsialistliku revolutsiooni leninlikule orientatsioonile. Töid NLKP ajaloo alalt V. Tartu Riikliku Ülikooli Toimetised, vihik 203. Tartu, 1967, lk. 33—62; *K. Siilivask*, Suure Sotsialistliku Oktoobrirevolutsiooni võit Eestis. «Nõukogude Kool» 1967, nr. 11, lk. 843—848; *K. Siilivask*, Eesti bolševike sidemed teiste VSDT(b)P organisatsioonidega Oktoobriperioodil. «Eesti Kommunist» 1967, nr. 10, lk. 15—21; *К. Сийливаськ*, Связи эстонских большевиков с другими организациями РСДРП(б) в октябрьский период. «Коммунист Эстонии», 1967, № 10, lk. 17—23.

Oktoobrirevolutsiooni tähtsust Nõukogude Eesti tänapäeva suurte saavutuste seisukohalt rõhutab oma raamatus eredalt EKP Keskkomitee esimene sekretär J. Käbin.[149]

Esimene asjalik ja kõigiti arvestatav ülevaade Oktoobrirevolutsiooni historiograafiast pärineb H. Arumäelt, kes iseloomustab nii selle kodanlikku käsitlust kui ka marksistlik-leninlikku historiograafiat alates Eesti bolševike töödega aastaist 1917—1919 ja lõpetades tänapäeva nõukogude uurijate töötulemustega.[150]

Suurte sammudega on läinud edasi Kodusõja ajaloo uurimine, millele viljakalt mõjus Eesti Töörahva Kommuuni 40. aastapäeva tähistamine 1958. aastal. Ilmusid mitmed artiklid ja brošüürid Ü. Taigrolt,[151] E. Mattisenilt[152] ja A. Koobilt.[153] Esimene neist valgustab üksikasjalisemalt Eesti Töörahva Kommuuni tegevust ja tema tähtsust, A. Koobi tähelepanu on koondunud Tartu rahu osale Nõukogude-vastase interventsioonirõnga läbimurdmisel.

Väga hinnatav on ka Eesti Töörahva Kommuuni tegevust valgustava dokumentide kogumiku ilmumine.[154]

Saaremaa töörahva kangelaslikku ülestõusu 1919. aasta veebruaris käsitlevad lähemalt A. Sunila[155] ja E. Kaup.[156] Tühiku, mis oli olemas 1918. aasta Saksa okupatsiooni uurimisel, täitis J. Raid, kes oma raamatus «Okupatsiooni ikkes» valgustab nii Eesti töörahva võitlust okupantide vastu kui ka Saksa vägede revolutsioneerumist.[157]

[149] *J. Käbin*, Oktoobrirevolutsioon ja eesti rahvas. Tallinn, 1967, 148 lk. (rets.: Mida on sotsialism andnud eesti rahvale? «Eesti Kommunist» 1967, nr. 12, lk. 81—83); *И. Г. Кэбин*, Октябрьская революция и эстонский народ. Таллин, 1967. 167 lk. (rets.: Что дал социализм эстонскому народу? «Коммунист Эстонии», 1967, № 12, lk. 88—91).

[150] *H. Arumäe*, Suur Sotsialistlik Oktoobrirevolutsioon Eestis. Historiograafiline ülevaade. «Eesti NSV Teaduste Akadeemia Toimetised — Ühiskonnateadused» 1967, nr. 4, lk. 378—401.

[151] *Ü. Taigro*, Eesti töörahva võitlus nõukogude võimu ja rahu eest Kodusõja aastail (1918—1920). Tallinn, 1957. 155 lk.; *Ü. Taigro*, Eesti töörahva võitlus nõukogude korra taaskehtestamise eest 1918. a. Saksa okupatsiooni ajal. «Looming» 1957, nr. 1, lk. 107—118; *Ü. Taigro*, Eesti Töörahva Kommuun. Tallinn, 1957. 48 lk. (Täiendatud ja parandatud trükk 1958); *Ü. Taigro*, Eesti Töörahva Kommuuni 40. aastapäev. «Looming» 1958, nr. 4, lk. 1704—1712.

[152] *E. Mattisen*, Eesti töörahva võitlus nõukogude võimu eest 1918. a. sügisel. Eesti Põllumajanduse Akadeemia teaduslike tööde kogumik, 7. kd. Tartu, 1958, lk. 19—33; *E. Mattisen*, 40 aastat Eesti Töörahva Kommuuni loomisest. «Eesti Kommunist» 1958, nr. 11, lk. 38—49; *Э. Маттизен*, 40 лет Эстляндской трудовой коммуны. «Коммунист Эстонии», 1958, № 10, lk. 41—54.

[153] *A. Koop*, Nõukogude välispoliitika ajalooline võit. (Tartu rahu sõlmimise 40. aastapäeva puhul.) «Eesti Kommunist» 1960, nr. 2, lk. 45—56; *А. Кооп*, Историческая победа Советской внешней политики. (К сорокалетию со дня подписания тартуского мира). «Коммунист Эстонии», 1960, № 2, lk. 48—60.

[154] Eesti Töörahva Kommuun. Dokumentide ja materjalide kogumik. Tallinn, 1958. 183 lk.

[155] *A. Sunila*, Saaremaa töörahva ülestõus 1919. aastal. Tallinn, 1954. 83 lk., illustr. + 1 kaart.

[156] *E. Kaup*, Saaremaa töörahva revolutsioonilise võitluse unustamatud leheküljed. «Eesti Kommunist» 1959, nr. 2, lk. 105—113; *Э. Кауп*, Незабываемые страницы революционной борьбы трудящихся Сааремаа. «Коммунист Эстонии», 1959, № 2, lk. 105—113.

[157] *J. Raid*, Okupatsiooni ikkes. 1918. a. Saksa okupatsioon Eestis. Tallinn, 1966. 224 lk.

Eesti Töörahva Kommuuni 50. aastapäev jäi ulatuslikumate uurimuste poolest oodatust vaesemaks. Uuesti anti välja Ü. Taigro 1958. aastal ilmunud ülevaade kommuuni ajaloost,[158] uuena ilmus A. Liebmani ja E. Mattiseni venekeelne teos «Ajaloo loogika».[159] Esimeses on eriti hinnatav ülevaade Kodusõjas silmapaistnud punakomandöridest, teine sisaldab uuemaid andmeid revolutsioonilisest liikumisest Saksa sõdurite hulgas ja Eesti Töörahva Kommuuni valitsuse tegevusest.

Kokkuvõtteks Nõukogude Eestis ja teistes Balti vabariikides Oktoobrirevolutsiooni ja Kodusõja ajaloo alal tehtud uurimistööst võib lugeda 1967. aastal üleliidulisele areenile jõudnud venekeelset koguteost «Võitlus nõukogude võimu eest Baltimaadel».[160] Seda võitlust Eestis valgustavad osad on A. Köörna, J. Saadi, K. Siilivase, M. Petrovi ja E. Mattiseni sulest.

Kuigi Oktoobrirevolutsiooni ja Kodusõja ajalugu Eestis on juba küllaltki palju uuritud, tuleb soovida, et selle ajajärgu kohta ilmuks ka ulatuslikumaid monograafiaid ning kogu seda ajajärku tervikuna käsitlev soliidne kahe- või koguni kolmeköiteline ajalugu.

■

Tähtsal kohal eesti marksistlik-leninlikus ajalookäsitluses on olnud ka **töölisklassi ja revolutsioonilise liikumise ajalugu kodanlikus Eestis.**

On mõistetav, et EKP omaaegsed juhtivad tegelased Nõukogude Liidus tundsid suurt huvi töölisklassi ja revolutsioonilise liikumise vastu kodanlikus Eestis, kuid tollal reageeriti neile kui päevaküsimustele enamasti publitsistlike artiklitega, vähem uurimustega. Avaldati ka EKP ja töölisliikumisega seotud dokumente, näiteks EKP kongresside ja konverentside resolutsioone ja mälestusi. Suurem osa neist on tänapäeva ajalooteaduses arvestatav kui oluline allikmaterjal, kuid nad sisaldavad ka esialgseid marksistlik-leninlikke hinnanguid, mis hilisemas uurimistöös on leidnud kasutamist.

[158] *Ü. Taigro*, 29. nov. 1918. 50 aastat Eesti Töörahva Kommuuni asutamisest. Tallinn, 1968. 109 lk. (rets.: *K. Siilivask*, «Eesti Kommunist» 1969, nr. 3, lk. 77—79; *K. Сийливаск*, «Коммунист Эстонии», 1969, № 3, lk. 72—74).

[159] *А. Либман, Э. Маттизен*, Логика истории. 50 лет со дня рождения Эстляндской Трудовой Коммуны. Таллин, 1968. 155 lk. + 3 illustr. (rets-d: *К. Сийливаск*, «Коммунист Эстонии», 1969, № 3, lk. 72—74; K. Siilivask, «Eesti Kommunist» 1969, nr. 3, lk. 77—79). 21.—22. novembrini 1968 Tallinnas toimunud Eesti Töörahva Kommuuni 50. aastapäeva konverentsi ettekanded avaldati hiljem eraldi raamatuna. (Vt. Eesti Nõukogude Vabariik. 50 aastat Töörahva Kommuuni. Tallinn, 1969. 199 lk.)

[160] Борьба за Советскую власть в Прибалтике. Редколлегия: И. И. Минц, А. А. Дризул, Ю. И. Жугжда, В. А. Маамяги. М., 1967. 623 lk. Eestit käsitlevad kirjutised: *А. А. Кёёрна, И. М. Саат*, Социально-экономические и политические предпосылки социалистической революции в Прибалтике, lk. 9—56; *К. К. Сийливаск*, Эстония в период свержения самодержавия и мирного развития социалистической революции, lk. 57—84; *И. М. Саат*, Эстония в период подготовки вооруженного восстания и победы социалистической революции, lk. 85—138; *М. А. Петров*, Первые шаги советской власти в Эстонии, lk. 139—186; *Э. А. Маттизен*, Борьба эстонского народа за освобождение родины, lk. 187—208; *Э. А. Маттизен*, Эстляндская Трудовая Коммуна, lk. 209—242 (rets-d: *А. Либман*, «Коммунист Эстонии», 1968, № 2, lk. 73—77; *A. Liebman*, «Eesti Kommunist» 1968, nr. 2, lk. 64—67; *С. С. Хесин*, «История СССР», 1968, № 4, lk. 141—143; *В. Кульвичюс*, «Советская Литва», 9 апр. 1968 г.).

Ajaloolis-publitsistlike reageeringutega oli kõige aktiivsem jällegi H. Pöögelmann. 1921. aastal kirjutas ta artikli «Punane laine Eestis tõuseb»,[161] «Valged verekoerad ja neile kaasairvitajad»[162] ja «Isborsk».[163] Viimased kaks avaldati ka omaette brošüüridena.[164]

Ajakirjas «Klassivõitlus» oli 1920-ndate aastate esimesel poolel pidevalt rubriik «Kirjad ja mälestused Eestist», kus enamasti avaldati mälestusi (A. Heilberg, I. Adamson, J. Abner jt.) illegaalsest tööst ja kodanliku politsei kuritegudest, samuti nekrolooge kodanluse poolt hukatud seltsimeestele (J. Kuppar, J. Schütz, M. Peterkop, R. Nieländer, V. Kingissepp, J. Kreuks, A. Sommerling, J. Tomp jt.). Viimastes sisalduvad eluloolised andmed on suure ajaloolise väärtusega.

Sündmuseks, mis endale kõige suuremat tähelepanu tõmbas, oli 1924. aasta 1. detsembri relvastatud ülestõus. Püüti saada täpsemat ülevaadet ülestõusu käigust ja välja selgitada lüüasaamise põhjusi. Mõnevõrra teravdas huvi selle sündmuse vastu ka EKP vastasrind, kes süüdistas EKP Keskkomiteed ülestõusu korraldamisel avantürismis, blankismis jms. 1925. aastal avaldas H. Tummeltau artikli «Eesti töörahva võitluse väerind 1. detsembril 1924»,[165] milles anti esimene ülevaade ülestõusule viinud tingimuste valmimisest ja ülestõusust endast. O. Rästalt on artikkel «1. detsembri sündmustest»[166] ja J. Anveldilt kirjutis «Miks meie kaotasime?»[167] Viimases märgitakse, et oli 75 protsenti šansse ülestõus võita, kuid esinenud sõjalis-taktikaliste vigade tõttu (jõudude killustamine ja ebapiisavate jõudude paiskamine peamiste objektide vastu) lõppes see kaotusega. J. Anveldilt ilmus ka artikkel «1. detsembri ülestõusu aastapäeva puhul».[168] Avaldati rohkesti materjali valgest terrorist ja selle ohvritest pärast 1. detsembri ülestõusu.

1920-ndate aastate teisel poolel pöördus huvi kodanliku Eesti majandusprobleemidele ja võrsuvale fašistlikule «vapside» liikumisele.[169] Samuti võeti luubi alla kodanlike ja väikekodanlike parteide poliitika ning selgitati olukorda töölisliikumises.[170] Neil aastail esinenud majanduslikku ja poliitilist stabilisatsiooni hinnati ajutistena, tunti muret ametiühinguliikumise lõhestumise üle, s. o. töölisliikumise ühtsuse pärast.

[161] «Klassivõitlus» 1921, nr. 1/2, lk. 3—6.

[162] «Klassivõitlus» 1921, nr. 3/4, lk. 18—23.

[163] «Klassivõitlus» 1921, nr. 9/10, lk. 2—8.

[164] *H. Rooskaja* [H. Pöögelmann], Valged verekoerad. (I. k. ja i. a.) 24 lk. Äratrükk «Klassivõitlusest» 1921, nr. 3/4; *H. P[öögelmann]*, Isborsk (Irboska). Peterburis 1922. 63 lk. Äratrükk «Klassivõitlusest» 1921, nr. 9/10. Viimases leidub ka tapetute nimekiri, ajalehes «Kommunist» ilmunud V. Kingissepa jt. isiklikud mälestused Juhan Tippost, Edmund Hammerist, Johannes Allikust, Karl Wolbrückist ja August Tuuderist.

[165] «Klassivõitlus» 1925, nr. 48, lk. 9—14.

[166] «Klassivõitlus» 1925, nr. 49, lk. 9—11.

[167] «Klassivõitlus» 1925, nr. 52, lk. 3—10.

[168] «Klassivõitlus» 1925, nr. 69/70, lk. 1—11.

[169] *L. Looring*, Eesti kodanlus tüürib faschistlisele diktatuurile. «Klassivõitlus» 1926, nr. 76—77, lk. 9—16; *J. Anvelt*, Kapitalistlise stabiilsuse küsimus Eestis. «Klassivõitlus» 1927, nr. 82—83, lk. 7—14.

[170] Vt. «Verevärskendamine» Eesti sotside parteis. «Klassivõitlus» 1927, nr. 80, vrg. 5—16; *O. Rästas*, Ametiühisuste konverents Eestis. «Klassivõitlus» 1928, nr. 84/85, vrg. 43—48; *J. Reesen*, Jaan Tõnissoni valitsus Eestis. «Klassivõitlus» 1928, nr. 91, vrg. 19—24; *J. Reesen*, Eesti majandus ja NSV Liit. «Klassivõitlus» 1928, nr. 92—93, vrg. 19—28;

1920-ndate aastate lõpul tõusid kõige teravamalt päevakorrale majanduskriisiga, töölisliikumise elavnemisega ja fašismiohu süvenemisega seotud küsimused.[171] Kuigi selleteemalistes artiklites tehti mõningaid pahempoolseid vigu ja eesti sotsiaaldemokraate (esialgu ka pahempoolseid) kvalifitseeriti «vapside», s. o. eesti fašistide käsilastena, on omeli hinnangud «vapside» liikumise, kodanliku parlamentarismi kriisi ja fašistliku riigipöörde kohta põhiliselt õiged. Mitmed suuremad põhimõttelise tähtsusega kodanliku Eesti sisepoliitika ja revolutsioonilise liikumise ajaloo küsimused ja sündmused said juba sellal õige marksistliku hinnangu.

Oskuslikult on kodanluse võimu kriisi majanduskriisi taustal analüüsinud H. Pöögelmann.[172] Leninlike meetodite rakendamine ilmneb siin probleemi kompleksses nägemises ja käsitlemises, aga ka tema allutamises kindlale eesmärgile. Töölisklassi olukorra selgitamise kõrval vaatleb autor Eesti elanikkonna sotsiaalset struktuuri, selles toimunud nihkeid ning neist tulenevaid järeldusi. Autor leiab, et kujunenud ummikust on võimalik välja pääseda ainult revolutsiooni teel.

Alles Nõukogude Eestis oli võimalik asuda kodanliku perioodi töölisklassi ja revolutsioonilise liikumise ajaloo mitmekülgsemale uurimisele ning selleks vajalike arhiivimaterjalide läbitöötamisele. Esialgu piirduti üksikküsimusi või probleeme käsitlevate ülevaadetega, mis ilmusid enamasti ajakirjas «Eesti Bolševik».[173]

Vajalike uurimuste puudumise tõttu jäid pinnapealseks töölisklassi ja revolutsioonilist liikumist valgustavad osad ka 1952. aastal ilmunud ühelisköitelises «Eesti NSV ajaloos». Selle teine, 1957. aastal ilmunud väljaanne aga rajaneb juba algallikate ulatuslikumale läbitöötamisele ja sügavamatele sisulistele üldistustele, mis pärinevad 1920.—1930-ndate aastate ajaloo uurimisele spetsialiseerunud O. Elango, A. Liebmani, M. Pesti ja H. Saarniidu sulest.

Selleks ajaks oli alanud kodanliku Eesti ajaloo mitmekülgsem ja sügavam uurimine. Kitsamate ajalõikude läbitöötamise tulemusena valmisid

J. Reesen, Rahandusline seisukord Eestis. «Klassivõitlus» 1928, nr. 94—95, vrg. 43—50; J. Reesen, Töölisklassi seisukord ja palgavõitlus Eestis. «Klassivõitlus» 1928, nr. 98—99, vrg. 23—34 jt.

[171] H. Pöögelmann, «Parlamentarismi kriis» Eestis ja üldse. «Klassivõitlus» 1929, nr. 107—108, vrg. 19—28; O. Rästas, Tööliste majanduslise võitluse teravnemine Eestis ja kodanluse majandusline seisukord. «Klassivõitlus» 1929, nr. 111—112, vrg. 25—34; H. Pöögelmann, Kriis, nõiaring ja faschism Eestis. «Klassivõitlus» 1930, nr. 119—122, vrg. 97—110; J. Reesen, Märkusi klassivõitlusest ja seisukorrast valges Eestis. «Klassivõitlus» 1930, nr. 125—126, vrg. 59—70; N. Karotamm, Põhiseaduse muutmine Eestis ja faschism. «Klassivõitlus» 1933, nr. 158, lk. 4—8; H. Pöögelmann, Sots-faschistide osa faschistide võidus Eestis. «Klassivõitlus» 1933, nr. 158, lk. 8—13; J. Reesen, Pätsi-Laidoneri faschistliku diktatuuri sise- ja välispoliitika. «Klassivõitlus» 1935, nr. 1, lk. 12—17; nr. 2, lk. 6—11; nr. 3, lk. 6—13; nr. 4, lk. 8—14; nr. 6, lk. 5—11; nr. 7—8, lk. 23—26.

[172] H. Pöögelmann, Majandusline kriis Eestis. L., 1932. 60 lk.

[173] N. Karotamm, 1924. aasta 1. detsembri ülestõus. «Eesti Bolševik» 1946, nr. 22, lk. 1626—1634; A. Gronski, «115 protsess». «Eesti Bolševik» 1946, nr. 24, lk. 1819—1825; A. Liebman, 1924. aasta 1. detsembri relvastatud ülestõus. «Eesti Bolševik» 1948, nr. 22, lk. 63—77; A. Liebman, Ametiühingud kodanlikus Eestis töölisliikumise tõusu ajajärgul (aastail 1920—1924). «Eesti Bolševik» 1949, nr. 6, lk. 71—78.

O. Elango ja H. Saarniidu kandidaadiväitekirjad, mis lühendatuina ja ümbertöötatult jõudsid ka lugejateni.[174] Muude küsimuste kõrval näitavad mõlemad autorid Eesti tööstuse ja tööliste rasket olukorda 1920-ndail aastail ning käsitlevad üksikasjaliselt töölisklassi ja revolutsioonilise liikumise ajalugu.

Aastaid 1929—1934 uuris lähemalt E. Plotnik, kellel sel teemal samuti kandidaadiväitekiri valmis ja kes avaldatud artiklites käsitleb ka töölisliikumist neil aastail.[175]

Kodanliku Eesti majanduslikku olukorda on majandusteadlasena oma Nõukogude Eesti tööstuse arengut käsitlevate uurimuste sissejuhatavates osades korduvalt vaadelnud A. Veimer.[176]

Kodanliku Eesti tööstuse olukorda uuris majandusteadlane O. Sepre,[177] kes eriti peatus monopolide parasiitlikul osal Eesti majanduselus. Üsna tagaplaanile on tema kirjutistes aga jäänud tootmise ühiskonnastumisega seostuvad protsessid, samuti töölisklassi struktuur.

Kodanliku Eesti tööstustööliste majanduslikku olukorda suurtööstuse laostumise foonil on lähemalt uurinud Kalju Kask.[178] Nagu ta oma sellesisulise brošüüri eessõnas märgib, seadis ta endale ülesandeks tööstustööliste suhtelise ja absoluutse vaesumise ning seda põhjustanud tegurite selgitamise. Ta leidis, et tööliste elatustase halvenes pidevalt. Sama probleemi on süvendatult uurinud G. Rekker, kelle peamise tähelepanu objektiks oli tööpuudus kodanlikus Eestis ja töölisklassi relatiivne vaesumine.[179]

Klassijõudude vahekorda kodanlikus Eestis, samuti proletaarse revolutsiooni vajalikkuse majanduslikku põhjendust käsitletakse ka kollektiivse tööna 1968. aastal valminud majandusliku mõtte põhijoontes.[180]

Arstiabi ja sotsiaalkindlustust kui töölisklassi olukorra üht olulist

[174] H. Saarniit, Kodanlik Eesti sõjajärgse revolutsioonilise kriisi aastail (1920—1924). Tallinn, 1958. 208 lk.; O. Elango, Eesti kapitalismi ajutise, ebakindla stabiliseerimise aastail (1925—1929). Tallinn, 1958. 156 lk.

[175] E. Plotnik, Töölisliikumine Eestis majanduskriisi aastail (1929—1934). Tartu Riikliku Ülikooli Toimetised, vihik 43. Tartu, 1956, lk. 40—58.

[176] A. Veimer, Eesti NSV Sotsialistlik industrialiseerimine. Tallinn, 1958. 390 lk.; А. Веймер, Комплексное развитие и специализация промышленности эстонского экономического административного района. Таллин, 1961. 348 lk.

[177] О. Сепре, Зависимость буржуазной Эстонии от империалистических стран. Таллин, 1960. 123 lk.; O. Sepre, Eesti kodanlik riik monopolide teenistuses. Tallinn, 1963. 188 lk. (rets.: V. Virulain, «Eesti Kommunist» 1963, nr. 12, lk. 78—82; В. Вирулайн, «Коммунист Эстонии», 1963, № 12, lk. 87—92).

[178] K. Kask, Tööstustööliste majanduslikust olukorrast kodanlikus Eestis. Tallinn, 1957. 75 lk.

[179] G. Rekker, Natsionaalse tulu jaotus ja töölisklassi relatiivne vaesumine kodanlikus Eestis. Töid poliitilise ökonoomia alalt. Tartu Riikliku Ülikooli Toimetised, vihik 66. Tartu, 1958, lk. 112—124; G. Rekker, Tööpuudusest ja selle olemusest kodanlikus Eestis. Majandusteaduslikke töid II. Tartu Riikliku Ülikooli Toimetised, vihik 97. Tartus 1960, lk. 192—209; G. Rekker, Töölisperekondade tulud ja kulud kodanlikus Eestis (1925. aasta kodanliku büdžeti uurimuse kriitiline ülevaade). Majandusteaduslikke töid IV. Tartu Riikliku Ülikooli Toimetised, vihik 118, Tartu, 1962, lk. 123—141.

[180] V. Krinal, L. Loone, I. Soidra, Majandusliku mõtte põhijooni kodanlikus Eestis (1920—1940). Tallinn, 1968. 256 lk. (rets.: E.-L. Mikkelsaar, «Eesti Kommunist» 1969, nr. 4, lk. 62—64).

tahku on uurinud S. Ahelik,[181] kes selleks kasutas laialdaselt arhiiviainest. Ta näitab, et valdav enamik töölistest olid kodanlikus Eestis vanaduspäevadeks täiesti kindlustamata.

Tööliste elatustaset Eestis ühelt poolt kodanliku, teiselt poolt nõukogude võimu tingimustes on selgitanud H. Allik.[182] Omaette probleemiks on tal seejuures võrreldavate reaalpalkade väljaselgitamine.

Kodanlikku perioodi käsitlevate nõukogude autorite uurimistöö raskuspunkt aga asetseb klassivõitluse probleemidel, mis lahutamatult seostuvad EKP ajalooga. Siinkohal peatutakse vaid neil uurimustel, milledes domineerivad töölisklassi ja töölisliikumise ajaloo aspektid. Nii vaadeldakse A. Lebbini uurimuses [183] töörahva ühisrinde kujunemist Eestis aastail 1921—1924. 1924. aasta 1. detsembri ülestõusu käsitleb A. Sunila.[184] Tuginedes V. I. Lenini revolutsiooniteooriale, analüüsib ta üksikasjaliselt ülestõusu ettevalmistamist, selle käiku, lüüasaamise põhjusi ja ajaloolist tähtsust. A. Sunila arvates oli ülestõusu lüüasaamise peamiseks põhjuseks see, et ei suudetud täiel määral järgida Lenini õpetust ülestõusust kui kunstist.

Töölisklassi olukorra halvenemist ja revolutsioonilist võitlust 1920-ndate aastate lõpust 1934. aastani valgustab ka O. Kuuli.[185]

Fašistliku diktatuuri välispoliitikat paljastab M. Pesti.[186] Ametiühinguliikumine ja töölisliikumise ühtsuse ning fašismivastase rahvarinde kujunemine neilsamadel aastatel oli A. Tolgi huviobjektiks.[187]

Üksikasjalise ülevaate Eesti töölisliikumisest kodanlikus Eestis annavad O. Kuuli, A. Liebman ja H. Saarniit Eesti ametiühingute ajaloo ülevaates aastaist 1918—1940.[188] Rohke uudse faktilise materjali alusel valgustavad nad ametiühingute tegevust Kodusõja algusest peale. Näidatakse ametiühingute kindlat koondumist EKP ümber aastail 1919—1924, samuti ametiühingute lõhenemist ja selle põhjusi 1920-ndate aastate teisel poolel. Kujukalt on ka näidatud, kuidas taastati ametiühinguliikumise ühtsus 1930-ndate aastate teisel poolel ja milline otsustav osa oli töölis-

[181] *S. Ahelik*, Arstiabist ja sotsiaalkindlustusest kodanlikus Eestis. Tallinn, 1964. 211 lk. (rets.: *O. Kuuli*, «Eesti Kommunist» 1964, nr. 9, lk. 101—103).

[182] *H. Allik*, Võrdlusi tööstustööliste elatustasemest Eestis. Tallinn, 1955. 44 lk.

[183] *A. Lebbin*, Eestimaa Kommunistlik Partei võitluses töörahva ühisrinde eest (1921—1924). Tallinn, 1961. 240 lk.

[184] *A. Sunila*, Eesti proletariaadi relvastatud ülestõus 1. detsembril 1924. Tallinn, 1961. 290 lk.

[185] *O. Kuuli*, Ühise võitluslipu all. (Eestimaa Kommunistliku Partei võitlus sidemete tugevdamise eest töörahva hulkadega aastail 1929—1934.) Tallinn, 1961. 214 lk. (rets.: *E. Plotnik*, «Eesti Kommunist» 1962, nr. 4, lk. 69—72; vt. ka Meie materjalide arutelu. «Eesti Kommunist» 1962, nr. 7, lk. 73).

[186] *M. Pesti*, Rahvuslik reetmine «rahvusluse» sildi all. Tallinn, 1960. 240 lk. (rets.: *O. Kuuli*, «Eesti Kommunist» 1960, nr. 6, lk. 65—68; *О. Куули*, «Коммунист Эстонии», 1960, № 6, lk. 73—76).

[187] *A. Tolk*, Ühisrinde leninliku taktika võit töölisklassi parteides ning ametiühingutes Eestis aastail 1933—1935. Töid NLKP ajaloo alalt, I. Tartu Riikliku Ülikooli Toimetised, vihik 109. Tartu, 1961, lk. 23—55; *A. Tolk*, Ametiühingulise võitluse ühisrinne «kodurahu» režiimi vastu (1935—1940). Eesti Põllumajanduse Akadeemia Toimetised, nr. 44. Tartu, 1966, lk. 5—48.

[188] *O. Kuuli, A. Liebman, H. Saarniit*, Töörahva riigi eest. Eesti ametiühingute võitlusest aastatel 1918—1940. Tallinn, 1967. 452 lk. (rets.: *M. Pesti*, «Eesti Kommunist» 1967, nr. 8, lk. 70—75; *М. Пести*, «Коммунист Эстонии», 1967, № 8, lk. 80—86).

klassi ühisrindel 1940. aasta sotsialistliku revolutsiooni võidu tagamisel. Faktilise materjali ulatuse ja teoreetilise käsitluse sügavuse poolest tuleb seda teost pidada üheks paremaks kodanliku diktatuuri aastate töölisliikumise kohta kirjutatute hulgas.

On asutud uurima ka töölisnoorsoo olukorda ja revolutsioonilist liikumist. Artiklite kogumikus «Meie komsomol» [189] antakse küllaltki mitmepalgeline ülevaade Eestimaa Kommunistliku Noorsoo Ühingu ajaloost ning proletaarse noorsoo revolutsioonilisest võitlusest alates 1917. aastast.

Ametiühingute tegevust 1930.—1940-ndail aastail Eestis uurib V. Boikov, kellelt on trükis ilmunud ülevaade ametiühingute varasemast tegevusest.[190]

Väga hinnatavaks täienduseks Eesti töölisklassi võitluse ajaloole on 1962. aastal ilmunud Eesti kommunistide, endiste poliitvangide mälestuste ja nende tegevust kajastavate dokumentide kogumik.[191]

■

1940. aasta sotsialistlik revolutsioon Eestis, mille tulemusena loodi Eesti Nõukogude Sotsialistlik Vabariik, on eesti nõukogude ajaloolastele olnud üheks huvipakkuvamaks teemaks.

Esialgu, nõukogude võimu esimesel aastal ja Suure Isamaasõja ajal, ei uuritud 1940. aasta sotsialistliku revolutsiooni probleeme põhjalikumalt. Piirduti peamiselt revolutsiooni aastapäevadele pühendatud juubeliartiklitega, kus kajastub revolutsiooniliste sündmuste faktoloogiline külg ja sündmuste analüüs, mis tugineb leninlikul revolutsioonilise situatsiooni iseloomustusel.

Samal ajal, jätkates ja edasi arendades oma kontseptsiooni eesti rahva ühtsusest ja klassivastuolude puudumisest nn. iseseisvuse aastail, esitas kodanlik-natsionalistlik historiograafia juba saksa fašistliku okupatsiooni aastail oma antihistoristliku, nõukogudevastase kontseptsiooni 1940. aasta revolutsiooni küsimuses ja on emigratsioonis selle juurde jäänud tänini. Selle kohaselt püütakse 1940. aasta revolutsiooni kui niisugust üldse eitada, väites, et kodanluse võim olevat Eestis kukutatud «Moskva agentide» juhtimisel Punaarmee poolt. Nad vaikivad maha töörahva võimsa väljaastumise 21. juunil 1940 ja sellele järgnenud nädalatel, rahva rõhuva enamiku aktiivse toetuse töölisklassi nõudmistele. 1940. aasta revolutsiooniliste sündmuste faktoloogiline külg ei tähenda neile midagi.

Esimeseks nõukogude ajaloolase teaduslikult arvestatavaks artikliks

[189] Meie komsomol. Artikleid ELKNÜ ajaloost. Koostanud K. Siilivask. Tallinn, 1968. 243 lk. + illustr. 16 lehel (rets.: *O. Kuuli, V. Toom*, «Eesti Kommunist» 1968, nr. 11, lk. 83—86; *О. Куули, В. Тоом*, «Коммунист Эстонии», 1968, № 11, lk. 83).

[190] *V. Boikov*, Eesti ametiühingute võitlus fašistliku diktatuuri vastu (1934—1940. a.). «Eesti NSV Teaduste Akadeemia Toimetised — Ühiskonnateaduste Seeria» 1961, nr. 3, lk. 206—223.

[191] Trellide taga. Mälestusi ja dokumente Eesti kommunistide võitlusest kodanlikus vanglas. Tallinn, 1962. 704 lk. (rets.: *O. Kuuli*, «Eesti Kommunist» 1962, nr. 11, lk. 69—74; *О. Куули*, «Коммунист Эстонии», 1962, № 11, lk. 77—82).

sel teemal võib lugeda 1949. aastal ilmunud A. Liebmani ülevaadet revolutsioonilistest sündmustest juunis-juulis 1940.[192]

Selles ja reas teistes 1940-ndatel aastatel ilmunud artiklites peeti 21. juunit 1940. a. sotsialistliku revolutsiooni alguseks Eestis. Esimese üldülevaate 1940. aasta sotsialistlikust revolutsioonist ning ülesehitustööst esimesel nõukogude aastal Eestis andis V. Maamägi üheköitelises «Eesti NSV ajaloos».[193] Ebaselgelt formuleeriti siin sotsialistliku revolutsiooni alguse ja edasiarenemise küsimused, sealhulgas küsimus J. Vares-Barbaruse valitsuse tegevuse iseloomust. 1950-ndate aastate alguses tegeles nende küsimustega terve grupp ühiskonnateadlasi, kuhu kuulusid ajaloolased V. Maamägi, S. Kutsar-Zabrodskaja, L. Vilberg ja õigusteadlane I. Sildmäe.[194] Kaks artiklit sel teemal valmis I. Jankovskil.[195] V. Maamäelt ja I. Jankovskilt pärineb 1957. aastal ilmunud üheköitelise «Eesti NSV ajaloo» vastav peatükk,[196] milles käsitletakse revolutsioonilise kriisi valmimist, 1940. aasta sotsialistliku revolutsiooni käiku, Eesti NSV vastuvõtmist NSV Liidu koosseisu ja nõukogude võimu esimesi samme Eestis mitmekülgsemalt ja põhjalikumalt, kui 1952. aastal ilmunud esimeses trükis.

Selleks ajaks olid ajaloolased ja teised ühiskonnateadlased 1940. aasta revolutsiooni probleeme uurinud juba ka monograafiliselt,[197] fikseerumas oli hakanud Eesti NSV ajaloo periodiseering nii üldse kui ka selle ajajärgu osas.[198]

Jätkates juhtivate EKP tegelaste poolt 1930-ndail aastail rajatud antisovjetismi vastu võitlemise traditsiooni, avaldasid nõukogude ajaloolased 1940. aasta sotsialistlikku revolutsiooni valgustavate dokumentide ja

[192] *A. Liebman*, Revolutsioonilised sündmused Eestis 1940. aasta suvel. «Eesti Bolševik» 1949, nr. 12, lk. 40—56.

[193] Eesti NSV ajalugu. Tallinn, 1952, lk. 373—400.

[194] Vt. *O. Kuuli*, 1940. aasta sotsialistlik revolutsioon Eestis. (Historiograafiline ülevaade.) Töid EKP ajaloo alalt I. Tallinn, 1965, lk. 111—112.

[195] *I. Jankovski*, 1940. aasta revolutsioon Eestis. «Eesti Bolševik» 1955, nr. 7, lk. 22—32; *И. Янковский*, Революция 1940 года в Эстонии. «Коммунист Эстонии», 1954, № 7, lk. 22—34; *I. Jankovski*, Mõningaist 1940. a. revolutsiooni küsimustest. «Looming» 1957, nr. 7, lk. 1074—1083.

[196] Eesti NSV ajalugu. Tallinn, 1957. I. Jankovski sulest on XIII peatükk, §-d 1—2, lk. 508—523, V. Maamäe sulest §-d 3—4, lk. 523—534.

[197] *И. Я. Сильдмяе*, Борьба за восстановление Советской власти в Эстонии (1934—1940). Тарту, 1952. 264 lk. (Käsikirjaline kandidaadiväitekiri, asub NSV Liidu Lenini-nimelises Riiklikus Raamatukogus); *В. А. Маамяги*, Борьба эстонского народа за социализм (1940—1950 гг.). М. 1954, 252 lk. (Käsikirjaline kandidaadiväitekiri, asub NSV Liidu Lenini-nimelises Riiklikus Raamatukogus); *С. Забродская*, Боевой путь Коммунистической партии (большевиков) Эстонии. «Советская Эстония», 7 и 8 апр. 1951; *S. Zabrodskaja*, Eesti bolševikkude IV kongress. «Eesti Bolševik» 1951, nr. 3, lk. 42—48; *S. Zabrodskaja*, Eestimaa Kommunistlik Partei fašistliku diktatuuri kukutamise ja nõukogude võimu taastamise ajajärgul. Tallinn, 1954, 36 lk.; *Л. М. Вильберг*, Образование Эстонской Советской Социалистической Республики в 1940 году. М., 1954. 13+316+13 lk. (Käsikirjaline kandidaadiväitekiri, asub NSV Liidu Lenini-nimelises Riiklikus Raamatukogus.)

[198] (*H. Kruus, A. Liebman, G. Naan, A. Vassar*), Eesti ajaloo periodiseerimisest. «Eesti Bolševik» 1948, lk. 57—58; *V. Maamägi*, Katse periodiseerida sotsialistlikku formatsiooni Eesti NSV ajaloos. Rmt.: Eesti NSV ajaloo periodiseerimisest. Tallinn, 1954, lk. 70—87.

materjalide kogumiku,[199] mis sisaldab 353 nimetust dokumente ja muid materjale ning annab ettekujutuse revolutsioonilise situatsiooni kujunemisest 1939. aastast peale, kodanluse diktatuuri kukutamisest 21. juunil 1940, nõukogude võimu taastamisest Eestis selle tulemusena ja noore nõukogude vabariigi astumisest NSV Liidu koosseisu.

Nõukogude ajaloolaste ja ühiskonnateadlaste uurimistöö tulemused ning dokumentaalsete materjalide publitseerimine kinnitavad veenvalt, et antikommunismi ideoloogide kontseptsioonil 1940. aasta revolutsiooni kohta ei ole mingit teaduslikku alust.

Samal ajal on mõned 1940. aasta sotsialistliku revolutsiooni küsimused eesti nõukogude historiograafias jäänud vaieldavaiks.

1950-ndate aastate algul avaldatud töödes oli levinud seisukoht, et J. Varese valitsus oli fašismi ja reaktsiooni vastu võitlev valitsus, ta ei olnud proletariaadi diktatuuri funktsioone täitvaks organiks. V. Maamägi näiteks rõhutab 1954. aastal ilmunud artiklis, et sotsialistliku revolutsiooni ülesanded kerkisid päevakorrale alles pärast Riigivolikogu valimisi 15. juulil.[200] Uurides 1940. aasta sündmuste materjale, asus S. Zabrodskaja seisukohale, et 21. juunil 1940. aastal algas Eestis rahvademokraatlik revolutsioon.[201] Järk-järgult kasvas see üle sotsialistlikuks revolutsiooniks, mis võitis 21. juulil. Seega esitati nn. kahe revolutsiooni tees. Selle kõrval jäid mitmed uurijad, nagu I. Sildmäe, M. Pesti,[202] I. Jankovski[203] ja mõned teisedki endiselt arvamusele, et 1940. aasta sündmusi tuleb käsitleda ühtse sotsialistliku revolutsiooni protsessina.

Pärast NLKP XX kongressi elavnes tunduvalt 1940. aasta sündmuste uurimine. Üheköitelise «Eesti NSV ajaloo» 1957. aasta väljaandes on 1940. aasta revolutsiooni käsitlus põhjalikum ja sotsialistliku revolutsiooni alguseks loetakse siin 21. juunit. Ilmus rida artikleid, mis selle revolutsiooni iseloomu ja arengujärkude kohta avaldavad erinevaid seisukohti.[204]

[199] 1940. aasta sotsialistlik revolutsioon Eestis. Dokumente ja materjale. Toimet. kolleegium: S. Kutsar-Zabrodskaja, V. Leede, V. Maamägi (peatoimet.). Koostajad: V. Gussarova, H. Hartmann, E. Jaanvärk, A. Matsulevitš, A. Saarniit, H. Saarniit. Tallinn, 1960. 500 lk.; vt. ka О революционной ситуации в Эстонии накануне восстановления Советской власти в 1940 г. [Документы]. Подготовили В. Г. Гусарова, В. А. Маамяги, А. Т. Матсулевич. «Исторический архив», 1960, № 3, lk. 3—34.

[200] *V. Maamägi*, Katse periodiseerida sotsialistlikku formatsiooni Eesti NSV ajaloos. Rmt.: Eesti NSV ajaloo periodiseerimisest, lk. 78.

[201] *S. Zabrodskaja*, Eestimaa Kommunistlik Partei fašistliku diktatuuri kukutamise ja nõukogude võimu taastamise ajajärgul. Tallinn, 1954, lk. 25—34.

[202] *М. А. Пести*, Внешняя политика буржуазной Эстонии на службе англо-американского и германского империализма в годы фашистской диктатуры (1934—1940 гг.). М., 1955. (Ajalookandidaadi väitekirja käsikiri, asub NSV Liidu Lenini-nimelises Riiklikus Raamatukogus.)

[203] *I. Jankovski*, 1940. aasta revolutsioon Eestis. «Eesti Kommunist» 1955, nr. 7, lk. 22—32; *И. Янковский*, Революция 1940 года в Эстонии. «Коммунист Эстонии», 1955, № 7, lk. 22—34.

[204] *I. Jankovski*, Mõningaist 1940. a. revolutsiooni küsimustest. «Looming» 1957, nr. 7, lk. 1074—1083; *I. Sildmäe*, Nõukogude võimu taaskehtestamine Eestis 1940. a. suvel. Õigusteaduskonna töid. Tartu Riikliku Ülikooli Toimetised. Tartu, 1959, lk. 3—18; *М. Пести*, Победа советской власти в Эстонии. Rmt.: Под знаменем Октября. М., 1959, lk. 191—195.

Seoses 1940. aasta revolutsiooni 20. aastapäevaga hoogustus tema ajaloo uurimine veelgi. Ilmus juba eespool märgitud ulatuslik dokumentide publikatsioon ja mälestuste kogumik.[205] S. Kutsar-Zabrodskaja avaldas monograafia 1940. aasta revolutsiooni kohta Eestis,[206] mis sisaldab uusi materjale nii revolutsioonilise situatsiooni kujunemise kohta Eestis 1939.—1940. aastal kui ka revolutsiooni enda kohta. S. Kutsar-Zabrodskaja on siin loobunud «kahe revolutsiooni» kontseptsioonist, kuid ei esita J. Varese valitsuse funktsioonide ja olemuse küsimustes oma seisukohti vajaliku selgusega.

1960. aastal vabariigi aastapäevale pühendatud majandusteadusliku konverentsil tegi V. Rjanžin katset anda 1940. aasta revolutsiooni uus periodiseering. Selle kohaselt kulgenud revolutsioon kolmes etapis: 21. juunist kuni 16. juulini toimunud revolutsiooni antifašistlik, demokraatlik etapp; 17. kuni 21. juulini kasvanud demokraatlik revolutsioon üle sotsialistlikuks; 21. juulist kuni 25. augustini toimunud sotsialistlik revolutsioon.[207] Seda nõrgalt argumenteeritud kontseptsiooni ei saa lugeda põhjendatuks.

1960. aastal avaldas ka I. Jankovski artikli 1940. aasta revolutsioonist,[208] kus ta näitab selles demokraatlike ja sotsialistlike ülesannete läbipõimumist, ent peab ikkagi määravaks revolutsiooni sotsialistlikku iseloomu.

Kodanliku riigiaparaadi lammutamist ja sotsialistliku riigiaparaadi loomist 1940. aastal käsitles lähemalt A. Vask.[209]

I. Jankovskilt pärineb ka EKP ajaloo ülevaate II osas leiduv ülevaade 1940. aasta revolutsioonist.[210] Siingi käsitab ta sündmusi 1940. aasta 21. juunist peale ühtse sotsialistliku revolutsioonina, mille algetapil tuli lahendada ka terve rida demokraatliku, antifašistliku võitluse ülesandeid.

Selle probleemi juurde pöördus veel kord tagasi V. Maamägi 1966. aastal, nähes 1940. aasta sotsialistliku revolutsiooni kahes etapis selle revolutsiooni omapära.[211]

1969. aasta mais toimus Tallinnas Moskva, Läti ja Leedu ajaloolaste osavõtul selles küsimuses diskussioon. V. Maamägi rõhutas siin, et 1940.

[205] Saabus päev. 1940. aasta revolutsioonilistest sündmustest osavõtjad jutustavad. Tallinn, 1960. 381 lk.

[206] *S. Kutsar-Zabrodskaja*, Eestimaa Kommunistlik Partei 1940. aasta sotsialistlikus revolutsioonis. Tallinn, 1960. 162 lk. (rets.: *S. Karp*, «Eesti Kommunist» 1960, nr. 7, lk. 65—68; *С. Карп*, «Коммунист Эстонии», 1960, № 7, lk. 72—75).

[207] *V. Rjanžin*, 1940. aasta sotsialistliku revolutsiooni iseloomulikud jooned ja iseärasused Eestis. Eesti NSV kahekümnendale aastapäevale pühendatud majandusteadusliku konverentsi ettekannete teesid. Tartu, 1960, lk. 12—13.

[208] *I. Jankovski*, 1940. a. revolutsiooni iseloomust ja mõningatest iseärasustest. «Nõukogude Kool» 1960, nr. 7, lk. 493—500.

[209] *A. Vask*, Kuidas sündis sotsialistlik riiklus Eestis 1940. aastal. «Eesti Kommunist» 1962, nr. 4, lk. 73—82; *А. Васьк*, Как родилась социалистическая государственность в Эстонии в 1940 году. «Коммунист Эстонии», 1962, № 4, lk. 64—74.

[210] Ülevaade Eestimaa Kommunistliku Partei ajaloost. II osa. Tallinn, 1963, lk. 321—387.

[211] *В. Маамяги*, К трактовке революционных событий 1940 года в Эстонии. «Eesti NSV Teaduste Akadeemia Toimetised — Ühiskonnateaduste Seeria» 1966, nr. 3, lk. 314—338.

aasta revolutsioonil tuli vaieldamatult lahendada sotsialistlikud ülesanded, kuid revolutsiooni käigus on selgelt eraldatavad kaks etappi või kaks faasi.[212] Esimesel etapil, kuni Riigivolikogu valimisteni 14.—15. juulil, Kommunistlik Partei ei esitanud otseselt veel sotsialistlikke loosungeid, ei kutsunud üles Nõukogude võimu taastamisele. Need ülesanded lahendati teisel etapil, pärast töörahva võitu valimistel. I. Jankovski, O. Kuuli, I. Sildmäe jt. rõhutasid, et J. Varese revolutsioonilise valitsuse moodustamine pani alguse proletariaadi diktatuuri kehtestamise protsessile Eestis ja et objektiivselt see valitsus täitis proletariaadi diktatuuri funktsioone.

Arutluse käigus tuldi järeldusele, et perioodi fašistliku diktatuuri kukutamisest kuni töörahva võiduni valimistel tuleb vaadelda kui sotsialistliku revolutsiooni eri faasi.[213] Proletariaadi diktatuuri kehtestamise aja küsimuses diskussioonist osavõtjad ühisele arvamusele ei jõudnud.

Kokku võttes võib väita, et 1940. aasta sündmusi on marksistlik-leninlikule metodoloogiale tuginedes nõukogude teadlased juba üsna põhjalikult uurinud. Edaspidi aga tuleks ühiste jõududega koostada revolutsiooni kohta põhjalikum üldistav ülevaateteos.

■

Lähtudes V. I. Lenini õpetusest, pööravad nõukogude ajaloolased suurt tähelepanu **töölisklassi osale sotsialismi ja kommunismi ülesehitamisel Eesti NSV-s.**

Sotsialismi ehitamise esimest aastat Nõukogude Eestis hakati ajalookirjanduses kajastama küllaltki varakult, kuid teda on senini vaadeldud eelkõige võitude ja saavutuste aspektist. Selle väga tähtsa ning sündmusterohke perioodi sügavam, dialektiline analüüs aga puudub veel. Uurijatele pakuvad väärtuslikku materjali sündmustest juhtivalt osa võtnud J. Lauristini postuumne artiklite ja sõnavõttude kogumik,[214] mis ilmus 1946. aastal, J. Varese artiklid ja sõnavõtud Nõukogude Eesti taassünnist[215] ning kogumik «Viis aastat nõukogude Eestit».[216]

Nõukogude võimu tingimustes omandas töölisliikumine uued vormid. Üheks tähtsamaks neist kujunes sotsialistlik võistlus, mille sündi nõukogude võimu esimesel aastal käsitleb V. Boikov.[217]

Töölisklassi ajaloo uurimise seisukohalt ainulaadseks statistiliste andmete allikaks sellest ajajärgust on Eesti NSV Riikliku Arvestusvalitsuse (1941. aasta märtsist Eesti NSV Statistikavalitsus) poolt väljaantud kuukiri «Eesti NSV Rahvamajanduse Näitarve» (1941. aastal «Eesti NSV Rahvamajanduse Plaani täitmise Põhinäitarve»).

[212] *П. С. Кольцов, Б. А. Томан*, Проблемы истории социалистической революции 1940 г. в Прибалтике. «Вопросы истории КПСС», 1969, № 11, lk. 151.

[213] Sealsamas, lk. 152.

[214] *J. Lauristin*, Esimene nõukogude aasta Eestis. Tallinn, 1946. 180 lk.

[215] *J. Vares*, Aasta nõukogude võimu Eestis. M., 1942. 49 lk.; *J. Vares*, Nõukogude Eesti taassünd. Valimik artikleid ja sõnavõtte (1942—1945). Tallinn, 1945. 191 lk.

[216] Tallinn, (1945). 144 lk.

[217] *V. Boikov*, Sotsialistlik võistlus Eesti tööstusettevõtetes esimesel nõukogude aastal. Rmt.: Kaasaja ajaloost. Tallinn, 1961, lk. 116—131.

Uurimist ootab töölisklassi olukord ja osavõtt vastupanuliikumisest Nõukogude Eestis fašistliku okupatsiooni aastail. Esimene samm selle teema käsitlemisel tehti partisanivõitlust valgustavate mälestuste ja jutustuste kogumiku väljaandmisega.[218] Okupatsiooniajast annab mõningase ülevaate 1947. aastal ilmunud koguteos «Saksa fašistlik okupatsioon Eestis»,[219] mille põhiosa avaldati 1960. aastal uues trükis.[220] Kogumikus räägitakse sõjaraskustest ja kannatustest ning fašistlikust terrorist, esitatakse andmeid ka tööstusele tekitatud kahjudest.

Nõukogude perioodi tööstuse ja töölisklassi uurijate rinne on sõjajärgsetel aastatel tublisti laienenud. Ajaloolaste kõrval tegelevad selle perioodiga ka majandusteadlased ja sotsioloogid. Allpool peatume vaid kõige olulisematel seda uurimisrinnet iseloomustavatel töödel.

Mis statistiliste andmete avaldamisse puutub, siis kõigepealt peab märkima vastava perioodilise väljaande puudumist. Selline väljaanne oleks väga vajalik ja oodatav ka ajalooteaduse seisukohalt. Alates 1957. aastast on Eesti NSV Statistika Keskvalitsuse poolt antud välja statistilisi kogumikke mõningate tagasivaadetega kuni 1940. aastani.[221] Eesti NSV kui liiduvabariigi kohta leiame statistilisi andmeid ka NSV Liidu Statistika Keskvalitsuse väljaannetes, milledest 1956. aastal ilmunud kogumik avaldati ka eesti keeles.[222]

Nõukogude Eesti tööstuse arengu käsitlemisel kuulub juhtiv koht A. Veimerile,[223] kes suure hulga algallikate ja statistiliste andmete alusel on uurinud sotsialistlikku industrialiseerimist ja tööstuse spetsialiseerumist ning paiknemist Eesti NSV-s. Seejuures on ta tööstuse kiire arengu foonil näidanud insener-tehnilise kaadri ettevalmistamist vabariigis ja töötajate elatustaseme tõusu. Masinaehituse arenemisprobleeme Eesti NSV-s, ka kaadri kasvu ja kommunistlikku töösse suhtumist masinaehituses on põhjalikult käsitlenud majandusteadlane E. Kull.[224] Majandusteaduslikust aspektist vaatleb Eesti NSV rasketööstuse arengut oma asjalikus ja rohket faktilist materjali sisaldavas ülevaates R. Renter.[225] Eesti NSV energiabaasi kujunemist uurib ajaloolane Kulno Kala, kellelt sisse-

[218] Rahvatasujad. Mälestusi ja jutustusi partisanivõitlusest. Esimene raamat. Tallinn, 1963. 360 lk. (rets.: *A. Päss*, «Eesti Kommunist» 1963, nr. 2, lk. 95—98; *А. Пясс*, «Коммунист Эстонии», 1963, nr. 2, lk. 106—109).

[219] Saksa fašistlik okupatsioon Eestis aastail 1941—1944. Toimet. kolleegium: M. Laosson, E. Päll, J. Saat. Tallinn, 1947. 575 lk. + illustr. 8 lehel.

[220] Minevik ja tänapäev. (Koostaja J. Undusk.) Tallinn, 1960. 439 lk. Uues väljaandes on ära trükitud enamik eelmise artikleid ja dokumente ning illustratsioone.

[221] Eesti NSV rahvamajandus. Statistiline kogumik. Tallinn, 1957. 308 lk.; Eesti NSV rahvamajanduse areng. Lühikene statistiline kogumik. Tallinn, 1967. 244 lk.; Eesti nõukogude võimu aastail. Lühikene statistiline kogumik. Tallinn, 1967. 104 lk.

[222] NSV Liidu rahvamajandus. Statistiline kogumik. Tallinn, 1956. 263 lk.

[223] *A. Veimeri* eespool mainitud tööde kõrval vt. *A. Veimer*, Eesti NSV majandusprobleeme. Tallinn, 1945. 184 lk.; *A. Veimer*, Eesti NSV tööstus tõusu teel. Tallinn, 1949. 273 lk.; *А. Г. Веймер*, Развитие промышленности Эстонской ССР за семилетие (1959—1965). M., 1967. 248 lk.

[224] *E. Kull*, Masinaehitus Eesti NSV-s. Tallinn, 1960. 128 lk.

[225] *R. Renter*, Eesti NSV rasketööstus ja selle arenemisperspektiivid. Tallinn, 1964. 192 lk.

juhatava osana on valminud ülevaade elektrienergia tootmisest ja tööstuslikust tarbimisest kodanlikus Eestis.[226]

Tööstuse arengut ja majanduselus toimunud murrangulisi muutusi kajastab mitmekülgselt 1960. aastal ilmunud Eesti NSV Teaduste Akadeemia Majanduse Instituudi töötajate artiklite kogumik.[227] Käsitletava teema ja materjali uudsuse seisukohast tuleks sellest eelkõige märkida L. Brutuse artiklit Eesti NSV sotsialistlikust industrialiseerimisest, V. Tarmisto käsitlust muutustest tööstuse paiknemises, I. Kaganovitši ülevaadet tööviljakuse tõusust põlevkivikaevandamisel ning I. Kaganovitši ja E. Purju ühist artiklit tööjõu kasutamisest ning tehnilisest progressist Eesti NSV puuvillatööstuses.

Tööstuse arengut Eesti NSV-s tootlike jõudude paiknemise seisukohast on korduvalt käsitlenud majandusgeograaf V. Tarmisto, kes on kujunenud selle probleemi juhtivaks uurijaks. Erilist tähelepanu on ta seejuures pööranud vabariigi pealinnale Tallinnale.[228]

Nõukogude Eesti töölisklassi kasvamist, osavõttu sotsialistliku majandusbaasi loomisest ja tehnilisest progressist aastail 1945—1950 käsitleb E. Jaanvärk oma 1962. aastal kaitstud kandidaadiväitekirjas.[229] Viimane rajaneb ulatuslikul arhiiviainesel, mida autor on leninlikku metodoloogiat rakendades hästi vaaginud. Oma kõnesolevas uurimuses valgustab E. Jaanvärk paljurahvuselise, kuid monoliitse sotsialistliku töölisklassi kujunemist Eesti NSV-s ja tema peremehetunde arenemist. Peale selle on E. Jaanvärk avaldanud mitmed oma uurimisteemaga seostuvad artiklid.

Kitsamas lõikes, ainult kahe suurima tekstiilikombinaadi kollektiivi töövõistluse aspektist käsitleb sama perioodi M. Lõhmuse kandidaadiväitekiri.[230] M. Lõhmuselt on ka ilmunud artikkel sotsialismi saavutustest Kreenholmi Manufaktuuris aastail 1940—1941.[231] Sotsialistliku võistluse osa neljanda viisaastaku ülesannete täitmisel on käsitlenud J. Leede.[232]

[226] *K. Kala*, Elektrienergia tootmisest ja tööstuslikust tarbimisest kodanlikus Eestis. «Eesti NSV Teaduste Akadeemia Toimetised — Ühiskonnateadused» 1969, nr. 1, lk. 44—53.

[227] Nõukogude Eesti majandus 1940—1960. Tallinn, 1960. 483 lk.

[228] *V. Tarmisto*, Tallinna tööstuse kohast Eesti NSV tööstuses. Eesti Geograafia Seltsi Aastaraamat 1959. Tallinn, 1960, lk. 176—197; *В. Тармисто*, О некотором опыте экономико-географического исследования промышленных центров (на примере г. Таллина). Rmt.: Вопросы географии городов Прибалтики. Таллин, 1962, lk. 73—87.

[229] *E. Jaanvärk*, Nõukogude Eesti töölisklass ja vabariigi tööstuse areng aastail 1945—1950. Tallinn, 1963. 191 lk. (rets.: *O. Kuuli, L. Randmets*, «Eesti Kommunist» 1963, nr. 5, lk. 66—68; *О. Куули, Л. Рандметс*, «Коммунист Эстонии», 1963, № 5, lk. 77—80).

[230] *M. Лыхмус*, Борьба рабочих комбинатов Кренгольмской и Балтийской мануфактуры за выполнение четвертой пятилетки (1946—1950 гг.). M., 1954. (Käsikirjaline kandidaadiväitekiri, asub NSV Liidu Lenini-nimelises Riiklikus Raamatukogus.)

[231] *M. Lõhmus*, Sotsialistlikud ümberkorraldused Kreenholmi Manufaktuuris 1940.—1941. aastal. Tartu Riikliku Ülikooli Toimetised, vihik 114. Tartu, 1961, lk. 3—10.

[232] *E. Лееде*, Возникновение новых форм социалистического соревнования в промышленности Эстонской ССР в годы IV пятилетки. Из истории борьбы эстонского народа за социализм. (Сборник статей). Труды Таллинского политехнического института. Серия Б, № 1. Таллин, 1960, lk. 113—131.

A. Rannest on huvitanud tööviljakuse tõus ja kollektiivi osavõtt ettevõtte tegevusest.[233]

Töölisklassi osa tööstuse arendamisel aastail 1951—1957 valgustab L. Randmets oma 1961. aastal valminud kandidaadiväitekirjas, mille põhiseisukohad on avaldatud pikemas artiklis jm.[234]

1965. aastal valmis A. Schmidti kandidaadiväitekiri kommunistliku töö liikumisest Eesti põlevkivitööstuses. Samalt uurijalt on ilmunud mitmed artiklid kommunistliku töö liikumisest ja tehnilise intelligentsi koostööst töölistega.[235]

Esimesed tulemused on avaldatud ka konkreetsetest sotsioloogilistest uurimistest, mille eesmärgiks on tööstusettevõtete kollektiivide iseloomustamine.[236]

Pärast NLKP XX kongressi hakkas uut hoogu võtma üksikettevõtete ja kollektiivide ajalugude koostamine. Esimene nõukogudeaegne tehase ajalugu ilmus 1957. aastal Kreenholmi Manufaktuuri 100. aastapäevaks.[237] Kuna selle üheks autoriks on kutseline kirjanik T. Tomberg, on teos saanud ilukirjandusliku kallaku. Puudu jääb temas ettevõtte ajaloo pidevusest, mõnevõrra pealiskaudselt on käsitletud ka selle hiigelettevõtte kollektiivi.

Järgmisena valmis masinatehase «Ilmarine» ajalugu. Selle teose autoriks on kutseline ajakirjanik H. Linnuse ja ta ilmus tehase 100. aasta juubeliks. Peale tehase ajaloo leidub siin ülevaade ka selle kollektiiviga seoses olevatest mõningatest aktuaalsematest probleemidest tänapäeval.[238]

Teine, analoogiline, kuid märksa sisutihedam ajalugu valmis H. Linnusel Balti Manufaktuuri kohta.[239]

[233] *A. Rannes*, Tööviljakuse tõus viiendal viisaastakul. Tallinn, 1964. 58 lk., illustr.; *A. Rannes*, Kollektiivi osavõtt tootmise juhtimisest ja planeerimisest. Tallinn, 1966. 66 lk.

[234] *Л. Б. Рандметс*, Рабочий класс Эстонии в борьбе за дальнейший подъем промышленности (1951—1957 гг.). Строительство коммунизма и рост творческой активности масс. Сборник статей. М., 1960, lk. 182—238; *L. Randmets*, Eesti NSV töölisklassi kasv ja tema täienemise peamised allikad. Rmt.: Töid EKP ajaloo alalt I. Tallinn, 1965, lk. 215—239.

[235] *A. Schmidt*, Tehnilise intelligentsi ja tööliste loominguline koostöö. «Eesti Kommunist» 1962, nr. 10, lk. 34—39; *А. Шмидт*, Творческое сотрудничество технической интеллигенции и рабочих. «Коммунист Эстонии», 1962, № 10, lk. 38—44; *А. А. Шмидт*, Возникновение и развитие соревнования за коммунистический труд в сланцевой промышленности Эстонской ССР. Труды Таллинского политехнического института. Серия Б, № 12. Таллин, 1964, lk. 75—130.

[236] *M. Lõhmus*, Tööstusettevõtte kollektiivi sotsioloogilise uurimise kogemustest sälkkaart-ankeedi abil. Tartu Riikliku Ülikooli Toimetised, vihik 164. Tartu, 1965, lk. 59—83; *Э. Янверк*, Некоторые результаты конкретно-социологических исследований внутриклассовых изменений рабочего класса Эстонии. Изменение внутриклассовой структуры рабочего класса. Тезисы докладов..., Киев, 1965, lk. 46—52.

[237] *(T. Tomberg ja V. Zubov)*, Kreenholmi Manufaktuur 1857—1957. Tallinn, 1957. 107 lk. + illustr. 30 lehel; *Т. Томберг, В. Зубов*, Кренгольмская мануфактура (к 100-летию). 1857—1957. Таллин, 1957. 112 lk. + 29 illustr.

[238] *H. Linnuse*, Masinaehitustehas «Ilmarine». 1859—1959. Tallinn, 1959. 105 lk. + illustr. 19 lehel.

[239] *H. Linnuse*, Balti Manufaktuur 1898—1963. Ajalooline ja majanduslik ülevaade. Tallinn, 1965. 215 lk. (rets.: *L. Randmets*, «Eesti Kommunist» 1966, nr. 3, lk. 82—85; *Л. Рандметс*, «Коммунист Эстонии», 1966, № 3, lk. 94—97).

Järjekordse juubeliväljaandena ilmus ajaloolase Edmund Maieri sulest populaarne ülevaade Tallinna Masinatehase ajaloost ja tänapäevast.[240]

Eelmistest põhjalikum on ajaloolase V. Gussarova kirjutatud «Volta» tehase ajalugu.[241] Autor on läbi töötanud rohkesti allikmaterjali, mis võimaldas tal anda sisutiheda pildi nii tehase ajaloost kui ka tänapäevast. Tehase kollektiivi kujunemist on vaadeldud nii seoses tehase taassünniga pärast Suurt Isamaasõda kui ka edasise arenemisega kuni tänapäevani.

Tsemenditehase «Punane Kunda» ajalugu ja tänapäeva käsitlev teos valmis kollektiivse tööna.[242] Üheks tema autoriks on E. Normak, kes töötas insenerina samas tehases, teised kaks on kutselised ajaloolased. Töös on rohkesti tähelepanu pööratud «Punase Kunda» uue tehase valmimisele üleliidulise komsomoli löökehitusena, samuti jälgitakse iseloomulikke muutusi tehase kollektiivis. Käsitluse lõpul antakse ülevaade Kunda töölisasula arenemisest linnaks.

Ajaloolaste kollektiivse tööna valmis uurimus, mis käsitleb V. Kingissepa nimelise Tallinna Tselluloosi- ja Paberikombinaadi ajalugu ja tegevust ning ilmus üheaegselt eesti ja vene keeles.[243] Seoses Eesti raudtee 100. aastapäevaga 1970. aastal on kirjastamiseks ette valmistatud Eesti raudtee ajalugu.

Seega on just viimastel aastatel rohkenenud tööstusettevõtete ja nende kollektiivide ajalugu käsitlev kirjandus. Selle sisu on muutunud tihedamaks, tõusnud on teaduslik tase. Kaugeltki ei ole veel suudetud rahuldada tööstusettevõtete soove uurida nende ajalugu.

Tehaste kodu-uurijate koostatud kroonikatest on senini avaldatud vaid «Eesti Kaabli» 1964. aasta kroonika.[244] Mõeldav aga oleks, et suuremad ettevõtted hakkaksid oma kroonikaid avaldama järjekindlalt. Mõnelgi puhul saaksid selleks kaasa aidata kutselised ajaloolased. Kõige viljakamaid tulemusi aga annaks ajaloolaste ja kodu-uurijate ühine koordineeritud tegevus.

Sügavamat uurimist vajavate probleemide hulk nõukogude perioodist laieneb seda enam, mida kaugemale jõuame sotsialismi ehitamise praktikas. Üheks keskseimaks küsimuseks jääb seejuures nii töölis-

[240] *E. Maier*, Tallinna Masinatehas 1865—1965. Tööline sammub läbi sajandi. Tallinn, 1965. 139 lk. (rets.: *L. Randmets*, «Eesti Kommunist» 1966, nr. 3, lk. 82—85); *Э. Майер*, Таллинский машиностроительный завод 1865—1965. Рабочий шагает сквозь годы столетия. Таллин, 1965. 148 lk. (rets.: *Л. Рандметс*, «Коммунист Эстонии», 1966, № 3, lk. 94—97).

[241] *В. Гусарова*, Завод «Вольта». Страницы истории. Таллин, 1967. 208 lk.; *V. Gussarova*, Tehas «Volta». Lehekülgi ajaloost. Tallinn, 1968. 187. lk.

[242] *O. Karma, O. Landberg, E. Normak*, Punane Kunda. Toimet. O. Karma. Tallinn, 1968. 256 lk. + 12 kleebist (rets.: *R. Pullat*, «Eesti NSV Teaduste Akadeemia Toimetised — Ühiskonnateadused» 1969, nr. 1, lk. 81—83).

[243] *E. Jaanvärk, O. Karma, A. Kivi*, Paberiveskist kombinaadiks. Kolm sajandit V. Kingissepa nimelises Tallinna Tselluloosi- ja Paberikombinaadis. Tallinn, 1968. 182 lk. + illustr. 56 lehel.; *О. Карма, А. Киви, Э. Янверк*, От бумажной мельницы к целлюлозно-бумажному комбинату. 300-летняя история Таллинского целлюлозно-бумажного комбината им. В. Кингисеппа. Таллин, 1968. 197 lk. + illustr. 56 lehel.

[244] Tehase «Eesti Kaabel» 1964. aasta kroonika. Kodu-uurimise Teateid. Metoodilisi materjale, nr. 6. Tallinn, 1965, lk. 36—59.

klassi struktuuris ja olemuses kui ka üldse ühiskonnas esinevate muutuste jälgimine, seda eriti seoses toimuva teaduslik-tehnilise revolutsiooniga.

Nõukogude Eesti ajaloolastel on arhiividest, omaaegsest perioodikast ja sündmuste kaasaegsete mälestustest kogutud rikkaliku materjali alusel valminud küllaltki rohkesti nii lühemaid kui ka pikemaid uurimusi ja ülevaateteoseid, mis veenvalt avavad töölisklassi otsustava osa võitluses sotsiaalse progressi eest. Ajapikku on uurijate kvalifikatsioon ja nende uurimistööde tase märkimisväärselt tõusnud. V. I. Lenini kontseptsioonid tsaariimpeeriumis XIX sajandi teisel poolel ja käesoleva alguses asetleidnud ühiskondlik-majanduslike protsesside sisust ja tähendusest on ka Nõukogude Eesti ajaloolastel aidanud mõista ja mõtestada analoogilisi protsesse Eesti töölisklassi ajaloos. Mõistagi pole nad V. I. Lenini rikkalikku ideelis-teoreetilist ja metodoloogilist pärandit suutnud veel kaugeltki ammendavalt ära kasutada. Oluliste sotsiaalsete protsesside selge väljaeraldamine ajaloo üldisest käigust, nende kvantitatiivne ja ka kvalitatiivne analüüs on leninliku metodoloogia ja metoodika iseloomulikeks külgedeks, mida on juba rakendatud, kuid mida saab tulevikus veelgi oskuslikumalt ja laiemalt rakendada.

Herbert Ligi, Ants Ruusmann, Enn Tarvel

TALURAHVA- JA AGRAARAJALOO UURIMINE*

Mitmes Ida-Euroopa riigis oli agraarküsimus pikka aega kogu ühiskondliku elu teljeks. Et V. I. Lenin, K. Marxi õpetuse suur edasiarendaja, elas ja töötas Venemaal, kus see küsimus oli eriti terav, tuli tal sellele osutada väga tõsist tähelepanu: terve rida tema töid on pühendatud agraartemaatikale, esmajoones kapitalismi arengule Venemaa põllumajanduses.

V. I. Lenini teoreetiline pärand kujunes võimsaks, väga mitmekülgselt ja viljakalt rakendatavaks tunnetusvahendiks ka Eesti talurahva ja põllumajanduse ajaloo uurimisel.

Kuigi Lenini sulest pole ilmunud eriuurimusi feodaalsuhete tekke ajajärgu kohta, võime ta töödest siiski leida feodaalse rendi geneesi ja arenemise tervikliku kontseptsiooni. Materialistlikule ajalookäsitusele ja klassivõitluse õpetusele tuginev leninlik käsitus näeb feodaalsuhete tekkes ning edasises arenemises eeskätt tootlike jõudude ja klassivõitluse arenemise tulemust.

Marksismieelses eesti historiograafias domineeris talurahva klassivõitluse ajaloo käsitlemisel rahvuslik-idealistlik, kirjeldav suund, leninliku lähenemisviisi võidulepääsemise tulemusena aga hakati talurahva feodalismivastases võitluses nägema oma aja äraelanud ühiskondlikku formatsiooni lammutavat jõudu.

Eriti suure murrangu tõi leninlike kontseptsioonide rakendamine eesti XIX sajandi agraarajaloo kui murrangulise perioodi käsitlusse. Suutmata täielikult ületada baltisaksa historiograafia traditsioonilisi kontseptsioone, nägid ka eesti kodanlikud ajalooteaduse esindajad selles perioodis eeskätt mõisate põllumajanduse arengut ja aadli tegevust «põllumajanduse uuendamisel» ning talurahvareformide elluviimisel. Talurahva ajalooline tegevus aga jäi paratamatult tagaplaanile.

XIX sajand oli eesti rahva ajaloos väga rikas mitmesugustest agraarpoliitilistest sündmustest, millede seletamiseks marksismieelne ajalooline mõte oli välja töötanud mitmed oma olemuselt idealistlikud kontseptsioonid. Lenini poolt tsarismi agraarpoliitikale, eriti aga 1861. aasta talurahvareformile antud sügav ja mitmekülgne analüüs aitas ka Nõukogude Eesti agraarajaloolastel õigesti näha balti aadli poolt läbiviidud talurahvareformide sotsiaalset olemust, nende teostamise põhjusi ning keerukat elluviimise mehhaanikat.

Eesti talurahva ajaloolist saatust ja tema klassivõitluse iseloomu ning tähendust imperialismiperioodil oleks võimatu õigesti mõista, juhindumata V. I. Lenini õpetusest talurahvast kui proletariaadi, selle kõige eesrindlikuma klassi liitlasest. Just selle ajajärgu käsitlemisel ning nendes küsimustes põrkasid kõige teravamalt kokku eesti talurahva ajaloo kodan-

* Ülevaate feodalismi- ja kapitalismi (kuni 1917) perioodi agraarajaloo uurimisest enne 1940. aastat ja H. Ligi töödest koostas E. Tarvel, pärast 1940. aastat — H. Ligi, kodanliku vabariigi ja Nõukogude Eesti agraarajaloo uurimisest — A. Ruusmann, tema enda uurimistulemustest — J. Kahk.

lik-natsionalistlik ja marksistlik-leninlik kontseptsioon. Ainult Lenini juhtmõtete valguses on võimalik õigesti mõista ka nii keerukaid ja komplitseeritud nähtusi nagu mitmesuguste klasside ja poliitiliste rühmituste, nende hulgas ka bolševike partei agraarpoliitikat kodanlik-demokraatlike revolutsioonide ja Suure Sotsialistliku Oktoobrirevolutsiooni läbiviimise ajajärgul. Ka põllumajanduse üleviimist sotsialistliku suurmajapidamise rööbastele kui kõige olulisemat ajaloolist murrangut eesti talurahva elus on võimalik edukalt uurida vaid V. I. Lenini töödele tuginedes. Põllumajanduse kollektiviseerimine toimus Eestis mitmeti erinevates ajaloolistes tingimustes kui omal ajal vanemates vennasvabariikides ja kujutab endast järjekordset ajaloolist kogemust leninliku kooperatsiooniplaani realiseerimisel.

Üldisema tähendusega on V. I. Lenini õpetus talurahva kui ühiskondliku klassi kahesugusest olemusest: talurahva poliitiline käitumine ning ideoloogia tulenevad ühelt poolt väikeomaniku, teiselt poolt ekspluateeritava iseloomujoonte olemasolust temas. V. I. Lenin rõhutas seejuures korduvalt, et ka kapitalismiperioodil domineerivad talurahva juures rõhutud klassile iseloomulikud jooned, ning vastandas talurahvademokraatia otsustavalt liberaalsele demokraatiale. Juhindudes V. I. Lenini dialektilisest lähenemisest talurahvale, läks Eesti marksistlikel ajaloolastel korda palju selgemalt ja sügavamalt mõtestada ka taolisi keerulisi nähtusi, nagu rahvuslik liikumine XIX sajandi teisel poolel ning poliitiline võitlus ja revolutsiooniline liikumine XIX—XX sajandi vahetusel.

■

Kuigi marksismi-leninismi ideed olid Eestis hakanud levima juba XIX sajandi lõpul, ei rakendatud neid esialgu veel Eesti agraarajaloo uurimisel. Kuid juba Oktoobri-eelseil aastail hakkasid tsarismivastase revolutsioonilise võitluse praktikas kujunema marksistlik-leninlikud vaated eesti talurahva ajaloolisele osale. Tuginedes V. I. Lenini õpetusele, käsitasid juhtivad Eesti bolševikud eesotsas H. Pöögelmanni, V. Kingissepa ja J. Anveldiga eesti talurahvast töölisklassi liitlasena. Oma publitsistlike töödega panid nad aluse uuele, leninlikule etapile eesti talurahva ajaloo uurimises.

Kodanliku Eesti historiograafias kujunesid välja üksikud lemmikprobleemid, millele pöörati suhteliselt rohkem tähelepanu. Poliitilise ajaloo niisuguste lõikude kõrval, nagu võitlus saksa-skandinaavia vallutajatega XIII sajandil, Vene-Liivi sõjad, nn. Rootsi aeg, rahvuslik liikumine jne., hakati tähelepanu pöörama ka majandusajaloole, lähtudes eeldusest, et poliitiline ja kultuuriline areng oleneb maa majandusest. Eesti tingimustes kujunes majandusajaloo kõige tähtsamaks lõiguks agraarajalugu.

Eesti kodanlikud agraarajaloolased püüdsid baltisakslaste kultuurtreegerlikele kontseptsioonidele vastu seada tõepärasemat, objektiivsemal uurimistööl rajanevat ajaloopilti. 1920-ndatel aastatel ning 1930-ndate algul langes see ülesanne kokku eesti kodanluse sotsiaalse tellimusega, kes oli hakanud välismaise interventsiooni ja Kodusõja ajal orienteeruma Inglismaale ja Prantsusmaale. Saksa feodaalide sissetungile eelnenud perioodi, nn. muistse iseseisvusaja käsitlemisel püüti seda näidata majan-

dusliku jõukuse ja arenenud kultuuri ning aktiivse poliitilise tegevuse perioodina. Eitav hoiak baltisaksa valitseva klassi suhtes laienes ka järgnevatele sajanditele. Rahvusliku liikumise traditsioone jätkates räägiti 700-aastasest orjapõlvest.

Seoses Eesti kodanluse lähenemisega fašistlikule Saksamaale 1930-ndatel aastatel tõid ajaloolaste reaktsioonilise tiiva esindajad (J. Uluots, J. Vasar jt.) neisse kontseptsioonidesse rea mugandusi. Riigikogu liige, endine ja tulevane vägede ülemjuhataja kindral J. Laidoner väitis 1927. aastal peetud kõnes, et jutud 700-aastasest orjapõlvest tuleks lõpetada.[1] Eestlased ei olevat langenud pärisorjusse mitte XIII sajandil sakslaste vallutuse tagajärjel, vaid XVIII sajandil Eesti ühendamisel Venemaaga. J. Vasar väitis 1930. aastal, et eesti talupojad olevat säilitanud oma vabaduse XVI sajandi alguseni.[2] Agraarajaloos avaldus kõnesolev konjunktuuri muutumine vähem, hoopis ilmsem oli see poliitilise ajaloo alal.[3]

Just nagu ühenduslüliks baltisaksa historiograafia ja kodanliku Eesti agraarajaloolaste vahel oli taani rahvusest ajaloolane P. Johansen. Ta oli agraarajaloo alal ettevalmistuse saanud Leipzigis professor Rudolf Kötzschke juures ning töötas produktiivselt majandus- ja asustusajaloo alal. P. Johanseni puuduseks oli kalduvus liiga nõrgalt põhjendatud hüpoteeside konstrueerimisele. Tema majandusajaloolise suunaga käsitlustes avaldusid idealistlikud kontseptsioonid. Nii näiteks seletas ta majanduslikku või poliitilist laadi nähtusi rahvusliku iseloomuga. P. Johansen uuris väga mitmesuguseid agraarajaloo küsimusi, nagu põllumajanduslikku maakasutust ja põldude jaotust, adramaa tekke- ja arenemislugu, saraskonda ja ajaloolist topograafiat.[4] Ta on tuntud ka kui Eesti vanema agraarajaloo allikate asjatundlik publitseerija ja kommenteerija.[5] Tema 1925. aastal ilmunud «Siedlung und Agrarwesen der Esten im Mittelalter» tõi uusi tuuli eesti agraarajalookirjandusse; seni polnud eestlaste vanemast ajaloost keegi nii põhjalikult ega nii asjalikult kirjutanud. Tänu Eesti ajaloo allikate heale tundmisele sai P. Johansenist autoriteet Eesti vanema agraarajaloo alal. Ideoloogiliselt jälgis ta baltisaksa ajaloolaste

[1] «Kaja» 19. veebr. 1927; «Teataja» 22. veebr. 1927.

[2] «Päevaleht» 15. märtsil 1930.

[3] Õigusajaloolane ja poliitik J. Uluots tuli näiteks välja teooriaga, mille järgi eestlased olevat XIII sajandi algul alistunud sakslastest röövvallutajaile lepingu alusel. (*J. Uluots*, Die Verträge der Esten mit den Fremden im XIII. Jahrhundert. Tartu, 1937. 69 lk. + 2 kleebist.)

[4] *P. Johansen*, Siedlung und Agrarwesen der Esten im Mittelalter. Ein Beitrag zur estnischen Kulturgeschichte. Verhandlungen der Gelehrten Estnischen Gesellschaft. Bd. 23. Dorpat, 1925. VIII + 108 lk. + 8 kaarti; *P. Johansen*, Siedlungsforschung in Estland und Lettland. Deutsche Siedlungsforschungen Rudolf Kötzschke zum 60. Geburtstage dargebracht von Freunden, Fachgenossen und Schülern. Leipzig-Berlin, 1927, lk. 217—235; *P. Johansen*, Die Estlandliste des Liber Census Daniae. Mit vollständigem Facsimile, 2 Abbildungen, 2 Siegeltafeln, 5 Karten im Text und 5 im Anhange. Kopenhagen-Reval, 1933. VIII + 1012 lk.

[5] *P. Johansen*, Bruchstücke des Landbuches der Ordensmeister für Rujen und Helmet. Beiträge zur Kunde Estlands. Bd. XXI. Tallinn, 1937, lk. 43—61; *P. Johansen*, Beiträge zur älteren estnischen Agrargeschichte. Beiträge zur Kunde Estlands. Bd. XIII. Reval, 1927/1928, lk. 144—157; Bd. XIV. Reval, 1928/1929, lk. 16—38; *P. Johansen*, Analecta estonica. «Ajalooline Ajakiri» 1930, nr. 3, lk. 145—154; nr. 4, lk. 207—215.

kultuurtreegerlikke traditsioone, kuid mugandas nad tema töödele omase akadeemilise käsitlusviisiga vastuvõetavaks ka kodanlikele eesti ajaloolastele. Tegelikult rõhutas ta järjekindlalt saksa mõju eestlaste asustusvormidele, väljajaotusele, maamõõtmisühikule, elamule jne. Näidates, et eestlastel valitses XIII sajandi algul kahtlemata künnipõllundus, mitte aga «metsik alepõllundus», eitas ta otsustavalt kolmeväljasüsteemi esinemist siin enne saksa-skandinaavia vallutust. Veel rohkem on kultuurtreegerlikust vaimust kantud tema hilisemad, Lääne-Saksamaal valminud tööd.[6]

Võrdluseks võib mainida Riias töötanud baltisaksa ajaloolast H. Bosset, kes nagu P. Johansengi oli vääramatuks autoriteediks paljudele kodanlikele eesti ajaloolastele ja kes palju avalikumalt kaitses vanu kultuurtreegerlikke seisukohti.[7] Teadusliku sügavuse poolest ei kannata H. Bosse võrdlust P. Johanseniga.

XIII—XVI sajandi agraarajalooga tegeles õige viljakalt E. Blumfeldt, kes ajalooalase hariduse oli omandanud Tartu ülikoolis soomlasest professori A. R. Cederbergi, poliitilise ajaloo viljeleja käe all. Ajaloobibliograafilise tegevuse kõrval pühendas E. Blumfeldt peamise tähelepanu agraarajaloole. Tema sulest pärinevad ülevaated agraarajaloost XIII—XVII sajandi keskpaigani «Eesti ajaloos», mis ilmus Eesti Kirjanduse Seltsi väljaandel, ja «Eesti majandusajaloos».[8] Põhjalikumalt on E. Blumfeldt uurinud Lääne-Eesti, eriti Saaremaa ajalugu,[9] kasutades seejuures ka Taani ja Rootsi arhiive. Tema uurimused tuginevad küllalt soliidsele allikainesele ja võrdlemisi hoolikale allikate analüüsile.

Mitmetes küsimustes arvustas E. Blumfeldt põhjendatult baltisaksa ajaloolaste seisukohti. Ta kritiseeris A. von Transehe-Rosenecki mõisate tekkimise teooriat tühjaks jäänud talumaadel, samuti P. Johanseni seisukohti orjade küsimuses ja arusaama üksjalgade tekkimisest. Üldiselt aga võttis E. Blumfeldt omaks P. Johanseni ja H. Bosse agraarajalooalased seisukohad ja kasutas talurahva sunnismaistamise seletamisel nende, samuti baltisaksa ajaloolase A. von Transehe-Rosenecki poolt ülevõetud Fustel de Coulanges'i võlastumise teooriat.

Eesti vanema agraarajalooga tegeles ka Tartu ülikooli Eestimaa õiguse ajaloo professor J. Uluots. Tema poolt põllumajandusteaduskon-

[6] Näiteks *P. Johansen*, Nordische Mission, Revals Gründung und Schwedensiedlung in Estland. Stockholm, 1951. 406 lk.

[7] *H. Bosse*, Der livländische Bauer am Ausgang der Ordenszeit (bis 1651). Mitteilungen aus der livländischen Geschichte, 24. Band, 4. Heft. Riga, 1933, lk. 281—511; vt. ka *Я. Зутис*, Очерки по историографии Латвии. Часть I. Прибалтийско-немецкая историография. Рига, 1949, lk. 224 jj.

[8] Eesti ajalugu. II kd. Eesti Keskaeg. Toimet. H. Kruus. Tartu, 1937. XVI + 504 lk.; III kd. Rootsi ja Poola aeg. Tegevtoimet. O. Liiv, peatoimet. H. Kruus. Tartu, 1940. XV + 424 lk.; Eesti majandusajalugu I. Toimet. H. Sepp, O. Liiv, J. Vasar. Tartu, 1937. 547 lk.

[9] Saaremaa. Maadeteaduslik, majanduslik ja ajallooline kirjeldus. Toimet. A. Luha, E. Blumfeldt ja A. Tammekann. Tartu, 1934. XIV + 858 lk. + 3 kaarti + 2 tabelit; Läänemaa. Maateaduslik, majanduslik ja ajalooline kirjeldus. Toimet. H. Haberman jt. Tartu, 1938. 4 pagineerimata lehte + 318 lk. + 2 kaarti; *E. Blumfeldt*, Jooni taanieagse Saaremaa agraarajaloost. «Ajalooline Ajakiri» 1931, nr. 1, lk. 15—31; nr. 2, lk. 78—100.

nas peetud agraarajaloo loengutest moodustus aja jooksul Eesti agraarajaloo käsitlus kõige vanematest aegadest kuni 1930-ndate aastateni.[10] Tema käsitus oli rõhutatult formaaljuriidilist laadi, mis selgub juba liigendusest (resp. periodiseeringust). Mõisamajanduse arengu alguse asetas J. Uluots väga varasesse aega — 1280. aastaks olevat Harjus-Virus talumaast olnud mõisastatud tervelt 10 protsenti. Sunnismaistamise seostas temagi võlastumisega.

Mõjutatuna kodanliku Eesti mõningate ringkondade Rootsi-orientatsioonilisest kultuuripoliitikast, tegeldi 1920.—1930-ndail aastail rohkesti nn. Rootsi ajaga, mida enamasti kalduti idealiseerima V. Reimani poolt juba sajandi algul käikulastud «vana hea rootsi aja» kontseptsiooni vaimus.

O. Liivi doktoriväitekiri[11] andis ülevaate Eesti ala üldisest majanduslikust organisatsioonist, teravilja tootmisest mõisa- ja talumajanduses ning teraviljakaubandusest. Töös on rikkalikult faktilist materjali, kuid selle esitamisel lööb läbi faktograafiline käsitluslaad. Majandusajalooalase kirjanduse põua ajal oli kõnesolev kahtlemata tähelepanuväärne teos. Eesti Kirjanduse Seltsi väljaandel ilmunud «Eesti ajaloo» III köites ja «Eesti majandusajaloos» on O. Liivi kirjutatud XVII sajandi majandus- ja sotsiaalolusid käsitlevad osad. «Eesti majandusajalugu» andis ülevaate põllumajanduse, ka selle tehnilise külje üldisest seisundist, külvipinna ja viljasaakide suurusest, talurahva õiguslikust ja majanduslikust seisundist, kusjuures rõhutati talupoegade kaitset Rootsi valitsuse poolt. Käsitledes 1695.—1697. aasta suurt nälga Eestis,[12] kus faktiline materjal (vilja väljavedu nälgivalt Eesti- ja Liivimaalt) otse tõukab andma Rootsi majanduspoliitikale negatiivset hinnangut, pole O. Liiv seda siiski teinud.

Karl XI talurahvapoliitikat ülistas eriti eeskätt sõjaajaloolasena tuntud H. Sepp,[13] kes reformide peamist tõukejõudu nägi «töövõimelise ja sitke kuninga tahtejõus».

Reaktsiooniliste vaadetega ajaloolane J. Vasar, kes 1930-ndate aastate keskpaigast oli lähedalt seotud valitsevate kodanlike ringkondadega ning sai hiljem okupeeritud Eestis hitlerlaste käsilaseks, avaldas 1930.—1931. aastal oma doktoriväitekirja mõisate reduktsiooni kohta Liivimaal XVII sajandi lõpul.[14] Sellele teemale oli J. Vasara tähelepanu juhtinud tema õpetaja prof. A. R. Cederberg. Rohkesti faktilist materjali sisaldav väite-

[10] *J. Uluots*, Grundzüge der Agrargeschichte Estlands. Tartu, 1935. 228 lk. + 1 kaart.

[11] *O. Liiv*, Die wirtschaftliche Lage des estnischen Gebietes am Ausgang des XVII. Jahrhunderts. Allgemeiner Überblick, Getreideproduktion und Getreidehandel. Opetatud Eesti Seltsi Toimetused XXVII. Tartu, 1935. XLII + 336 lk. + 5 kaarti.

[12] Vt. *O. Liiv*, Suur näljaaeg Eestis 1695—1697. Lisa: Valimik dokumente suurest näljaajast. Ajalooline Arhiiv III. Tartu-Tallinn, 1938. 416 lk.

[13] *H. Sepp*, Talupoegade kaitse Rootsiaja lõpul, eriti Liivimaal. «Ajalooline Ajakiri» 1929, nr 2, lk. 75—83; nr. 3, lk. 133—156; nr. 4, lk. 187—212.

[14] *J. Vasar*, Die grosse livländische Gütterreduktion. Die Entstehung des Konflikts zwischen Karl XI und der livländischen Ritter- und Landschaft 1678—1684. Acta et Commentationes Universitatis Tartuensis (Dorpatensis), B Humaniora, XX. Tartu, 1930, lk. 1—176; XXII. Tartu, 1931, lk. 177—400.

kiri käsitleb küllaltki kitsast ajalõiku, aastaid 1678—1684, ega ilmuta vähimatki huvi Eestimaal toimunud analoogilise protsessi vastu. Reduktsiooni käsitles J. Vasar baltisaksa historiograafia eeskujul Liivimaa rüütelkonna ja Rootsi keskvalitsuse vahel tekkinud konflikti tagajärjena. Artiklis Karl XI talurahvapoliitika kohta [15] esineb selle idealiseerimise tendentsi.

Artiklis «Rootsi aja senisest uurimisest ja edaspidistest uurimisülesannetest, eriti Liivimaa suhtes» [16] seadis J. Vasar küsimärgi alla V. Reimani poolt väljatöötatud apologiseeriva Rootsi aja skeemi ja näitas artiklis ««Halb» Poola ja «hää» Rootsi aeg», [17] et tendentsliku probleemiseade tõttu on talurahva majanduslikku ja õiguslikku olukorda Poola võimu perioodil XVI—XVII sajandi vahetusel hinnatud tegelikust halvemana, eriti võrrelduna ülistatud «vana hea Rootsi ajaga». Selline n.-ö. positiivne huvi Poola aja vastu tekkis 1930. aastal, s. o. ajal, millal toimus kodanliku Eesti ja Poola välispoliitiline lähenemine. Selle oma seisukoha arendas J. Vasar lähemalt välja kirjastusühingu «Loodus» poolt väljaantud ülevaateteoses «Eesti rahva ajalugu», kus on küllalt palju ruumi pühendatud ka agraaroludele. Juhan Vasara sulest on selles agraarajaloo käsitlus XIII sajandist kuni XIX sajandi keskpaigani.[18]

Nn. hilisema Rootsi aja hindamisel näitas J. Vasar «Eesti rahva ajaloos», et käsikäes Karl XI reformidega pidid talupojad Liivi- ja Eestimaal kannatama teatava koormiste tõusu all, õiguslik kaitse aga, mis Karl XI reformidega pidi kaasnema, jäi tegelikult olematuks. J. Vasar on siin huvitunud peamiselt valitsuse agraarpoliitikast ja talurahva õiguslikust seisundist, talupoegade majanduslik olukord, rääkimata tootlike jõudude arengust, on jäänud vaatlusväljalt kõrvale.

Hoopis vähem tegeldi kodanlikus Eestis XVIII sajandi ja XIX sajandi alguse agraarajalooga. Suuremalt osalt järgiti siin baltisaksa historiograafias omaksvõetud kontseptsioone. Nii kujutas H. Sepp oma lühiuurimustes XVIII sajandit põllumajanduse stagnatsiooni perioodina.[19] Temalt pärineb ka XVIII sajandi põllumajanduse ajaloo ülevaade «Eesti majandusajaloos». Vene keskvalitsuse fiskaal- ja majanduspoliitikale, agraarolude reformimise üritustele ning algavale põllumajanduse kapitalistlikule ümberkujunemisele pühendatud osad selles teoses on J. Vasara kirjutatud. Faktidele järele andes pidi J. Vasar tunnistama, et Venemaaga ühendamine purustas järk-järgult Eesti ala majandusruumi kitsa suletuse. Agraarreforme aga käsitles ta formaalselt ja idealistlikelt positsioonidelt, seostades neid liberalistlike õpetuste maksvuselepääsuga.

[15] *J. Vasar*, Karl XI talupoegadekaitse põhialuste väljakujunemine Liivimaal a. 1681—1684. «Ajalooline Ajakiri» 1931, nr. 1, lk. 1—14; nr. 2, lk. 65—78; nr. 3, lk. 129—143.

[16] «Ajalooline Ajakiri» 1930, nr. 1/2, lk. 27—36.

[17] «Olion» 1930, nr. 8, lk. 2—6.

[18] Eesti rahva ajalugu II. Toimet. J. Libe, A. Oinas, H. Sepp, J. Vasar. Tartu, 1933, [illegible] 727 jj., 854 jj.

[19] *H. Sepp*, Põllumajanduse teoreetiline käsitlus Liivimaal XVII ja XVIII sajandil. Eesti Rahva Muuseumi Aastaraamat IX—X, 1933/1934. Tartu, 1934, lk. 204—211; vrd. *H. Sepp*, Majandusolud Eestis XVIII sajandil. Rmt.: Korp. Sakala 1909—1934. Tartu, 1934, lk. 88—112.

Agraarolusid Eestimaa kubermangus XIX sajandi teisel poolel käsitles H. Sepp kompilatiivses artiklis «Põhja-Eesti majanduslik olustik XIX sajandi teisel poolel»,[20] kus ta oma aja majandusteadlaste ja agraarstatistikute (E. von Bodisco, A. N. Haruzini, H. von Samsoni) kirjutistele tuginedes ja omapoolset tõsisemat sünteesi luua püüdmata on peatähelepanu koondanud taluomanike kihi tekkimisele. Olulised probleemid talurahva diferentseerumisest ja feodalismi iganditest põllumajanduses on jäänud tagaplaanile.

Majandusajaloolaselt Feliks Sauksilt ilmus lühiuurimusi lambakasvatussaaduste turustamise ja lühikrediidiühistute ajaloo kohta Eestis.[21]

Talurahva sotsiaalsele kihistumisele XIX sajandi teisel poolel pööras esimesena tähelepanu kirjanik ja publitsist Jaan Kärner, kelle vastavas teoses [22] on selgesti tunda marksismi mõju. Selles oma uurimuses ei peatu J. Kärner mitte ainult talurahva kihistumisel, vaid ka kodanluse eri kihtide, vabriku- ja maaproletariaadi kujunemisel ning ühiskondlik-ideeliste voolude eristumisel. Rahvuslikku liikumist käsitab ta ainult talupereemeeste liikumisena, märkamata kehvtalurahva sotsiaalset käärimist, mida hakkasid nägema alles eesti nõukogude ajaloolased.

Majandusteadlase ja kodanliku poliitikategelase N. Köstneri 1915. aastal Moskva Kaubanduse Instituudis diplomitööna valminud ning 1927. aastal trükist ilmunud uurimus [23] käsitles mõisamajanduse kujunemist ja maaproletariaadi tekkimist Liivimaal. Riigisakslasest liberaalse kodanliku majandusteadlase A. Agthe 1909. aastal maaproletariaadi probleemi kohta ilmunud uurimusega [24] võrreldes tähendas see sammu edasi, kuna N. Köstner arvestas rohkem majanduslikke tegureid. Kuid temagi piirdus peamiselt vaid maaproletariaadi tekke analüüsimisega. Neid J. Kärneri ja N. Köstneri alustatud uurimissuundi ei jätkatud kodanlikus Eestis 1920.—1930-ndail aastail.

Enamik kodanlikke agraarajaloolasi läks peaaegu täiesti mööda ka talurahva antifeodaalse võitluse temaatikast. Talurahva võitlust XIII—XVIII sajandil ei uuritud üldse, kui mitte arvestada mõningaid päris diletantlikke töid.[25] Kuuest talurahvaliikumise lainest XVIII sajandi teisel ja XIX sajandi esimesel poolel Eesti- ja Liivimaal (aastail 1784, 1797, 1802—1807, 1816—1823, 1840—1846, 1858) uuriti põhjalikumalt ainult ühte — aastail 1840—1846 toimunut. 1802.—1807. aastate rahutuste kohta ilmus

[20] «Ajalooline Ajakiri» 1938, nr. 1, lk. 4—20.

[21] *F. Sauks*, Majandusajalooline taust ja lühikrediidiühistute areng kuni Maailmasõjani. Rmt.: Eesti krediidiühistud. Tartu, 1940, lk. 55—108; *F. Sauks*, Lambakasvatussaaduste turustamine XIX sajandil Eesti- ja Liivimaal. «Ajalooline Ajakiri» 1938, nr. 3, lk. 121—132; nr. 4, lk. 145—154.

[22] *J. Kärner*, Ärkamisaegne Eesti ühiskond. Mõningaid jooni. Tartus 1924. 70 lk.

[23] *N. Köstner*, Teo-orjuse langemine ja maaproletariaadi tekkimine Liivimaal. (Jooni Liivimaa tulundusajaloost XIX sajandil.) Tartus 1927. 93 lk.

[24] *A. Agthe*, Ursprung und Lage der Landarbeiter in Livland. «Zeitschrift für die gesammte Staatswissenschaft», Ergänzungsheft XXIX. Tübingen, 1909. XII + 158 lk.

[25] Näit. närviarst Juhan Luiga äärmiselt meelevaldselt allikaid ja fakte vassiv teos «Eesti vabadusvõitlus 1343—1345» (Tallinnas 1924. 182 lk.).

ainult mõni lühem kirjutis,[26] 1858. aasta rahutuste kohta samuti vaid paar arvesse tulevat artiklit.[27]

Esimeseks talurahvaliikumist käsitlevaks eriuurimuseks eesti historiograafias on 1930. aastal ilmunud Hans Kruusi doktoriväitekiri.[28] Erinevalt eelmistest ei käsitlenud H. Kruus talurahva käärimist Lõuna-Eestis XIX sajandi 40-ndail aastail mitte usulise, vaid sotsiaalse liikumisena. Õigeusu propagandat hindab H. Kruus ainult ühe ja välise tegurina, mis tekitas talupoegades lootust parandada usuvahetuse teel oma majanduslikku ja õiguslikku olukorda. Rikkalike uudsete allikmaterjalide hulgas kasutas H. Kruus esimesena eesti historiograafias ulatuslikult ajaloolist traditsiooni. Samuti esimesena eesti ajalooteaduses püüdis ta oma uurimuses võrdleva statistilise analüüsi abil välja selgitada rahvaliikumise kulgu ja levikut mõjutanud tegureid. Tema sulest on ka uurimused Lõuna-Eesti talurahva käärimisest 1841. aasta suvel ja vastuhakust Pühajärvel sama aasta septembris.[29] Põllumajanduslikke küsimusi ja talurahva diferentseerumist käsitles H. Kruus seoses muude probleemidega oma lühemas ülevaateteoses «Eesti ajalugu kõige uuemal ajal»,[30] mis omal ajal käsiraamatuna oli väga levinud ja hinnatud.

Baltisaksa historiograafiaga võrreldes kujutasid eesti kodanliku ajalooteaduse esindajate sulest ilmunud agraarajaloo käsitlused sammu edasi. Neis ei kajastunud enam nii suurel määral marksismieelsele ajalooteadusele omane tendents piirduda ajalooprotsesside ja -nähtuste seletamisel vaid ideeliste motiividega, uurimata vähegi sügavamalt nende põhjusi. Kodanlike ajaloolaste sulest ilmus küllaltki põhjalikke ülevaateid majanduse arengust ja tihtigi on neis osatud näha, kuidas majanduslikud situatsioonid ja tegurid mõjutasid poliitikat ja muid pealisehituslikke nähtusi. Kõik need tähelepanekud ja konstateeringud aga ei seostunud kindlaks vaadete süsteemiks, kuna kõnesolevad ajaloolased, kui nende kohta kasutada V. I. Lenini iseloomustust, uurisid ajaloolise tegevuse motiive, «tabamata objektiivset seaduspärasust ühiskondlike suhete süsteemi arenemises, märkamata, et nende suhete juured peituvad materiaalse tootmise arenemisastmes . . . .» [31].

[26] *N. Loone*, «Iggaüks» ja Silmsi talupojad a. 1803. «Ajalooline Ajakiri» 1933, nr. 4, lk. 206—218; *A. Margus*, 1805. a. rahutustest osavõtnud talusulaste karistamine Tallinnas. Rmt.: Vana Tallinn, II kd. Tallinn, 1937, lk. 57—69; *J. Volberg*, 500 teosulast 200 sõjamehega võitlemas. Sõda Kose-Uuemõisas 1805. a. «Uus Eesti» 11.—15. ja 18.—19. mail 1937.

[27] *L. Loone*, Talurahva rahutused Kuusalus a. 1858. «Ajalooline Ajakiri» 1934, nr. 4, lk. 172—180; *J. Volberg*, Kolga mäss — üksikasju rahutustest Kolga rannas 1858. aastal. «Uus Eesti» 5.—13. okt. 1937. Puuduliku ja ebakriitilise käsitluse 1858. aasta rahutustest andis J. Reinthal oma raamatus «Mahtra sõda, Talurahva rahutused Põhja-Eestis teise maareformi teostamise puhul». (Tallinn, 1923, 183 lk.)

[28] *H. Kruus*, Talurahva käärimine Lõuna-Eestis XIX sajandi 40-ndail aastail. Mit einem Referat: Die Bauernbewegung in Südestland in den 40-er Jahren des XIX Jahrhunderts. Tartus 1930. XIV + 464 lk. + 2 kaarti.

[29] *H. Kruus*, Pühajärve sõda 1841. a. Tartus 1927. 55 lk.

[30] *Hans Kruus*, Eesti ajalugu kõige uuemal ajal I. Eesti rahvusliku ärkamiseni. Tartu, 1927. 176 lk.

[31] *V. I. Lenin*, Karl Marx. (Lühike ülevaade eluloost ja marksismist.) Teosed, 21. kd., lk. 40.

Et kodanlikus Eestis ajaloolased lähema mineviku uurimisega ei tegelnud, siis jäi ka kodanliku Eesti agraarajalugu nende huvipiirkonnast välja. Hulk ülevaateid üksikute põllumajandusharude arengukäigust neil aastail aga pärineb mitmetelt majandus- ja poliitikategelastelt, põllumajandusspetsialistidelt ja majandusteadlastelt.

Enamasti on neile töödele iseloomulik rohke faktilise materjali kasutamine majandusliku arengu kirjeldamisel, kusjuures sotsiaal-majanduslikke vahekordi käsitleti vaid riivamisi või moonutatult.

Põhiprobleem, mida käsitleti peaaegu kõigis Eestis ilmunud ja kaasaja agraarküsimusele pühendatud kodanlike autorite kirjutistes, on valitsevate ringkondade agraarpoliitika, eriti maareform, ja selle sotsiaalsed tagajärjed. Varjates või kujutades moonutatult kodanluse poliitiliste manöövrite põhjusi ning tagapõhja, püüti seda näidata üldrahvaliku heateona, mille tulemusena klassivastuolud olevat tunduvalt nõrgenenud või täiesti kadunud. Kaarel Liidak (Karl Liidemann), kes 1917. aastal oli lõpetanud Moskvas Peetri Põllumajandusakadeemia ja töötas kodanlikus Eestis mitmel juhtival ametikohal põllutööministeeriumis ja mujal, on puhteri-alaste artiklite kõrval avaldanud ka agraarajaloolis-filosoofilise kallakuga kirjutisi, milledest olulisemad on koondatud kahte esseede kogumikku.[32] Liidaku arusaamad kujutavad endast segu narodniklusest ja nn. Rohelise Internatsionaali ideoloogiast. Klassivastuolud eesti külas kuulutas ta kodanliku maareformi tagajärjel nivelleerunuks; 1920.—1930-ndate aastate eesti talupoeg oli tema järgi maaeraomandisse kiindunud individualist, kellele olevat võõras olnud mistahes kollektiviseerimisidee. K. Liidak oli «maaorientatsioonilise rahvusriikluse» idee, nn. solidarismivaimu ja rahvustervikluse üks agaramaid propageerijaid. Ta rõhutas, et just «tugevamatest taludest» on vaja saada rohkem inimesi riigi juhtkonda.

1920.—1930-ndate aastate külaühiskonda kujutati vastuoludeta ja nivelleerununa ka tööerakondlastest autorite käsitluses. Th. Pool näiteks kirjeldas oma töös [33] maareformi teostamist vägagi täpselt, riivas ka nn. uut asundustegevust, popsiseadust ning hinge- ja lapitalude kruntimist, reformi sotsiaal-majanduslikke tagajärgi ta aga ei analüüsinud. Selle asemel püüdis ta lugejat uskuma panna, et «maaproletariaadi kaotamisega, uue arvurikka väikemaaomanikkude-pere loomisega on maauuendus palju kaasa aidanud klassivahede tasandamiseks ja sotsiaalse olukorra parandamiseks». Kodanlikku maareformi hinnates väljendas ta kodanluse teatud ringkondade unelmat, et nn. maauuendus olevat «parim vastukaal idast sisseimbuvale kommunismile ja läänest sisseimbuvale fašismile».[34]

Kui Th. Pool ja mõned teisedki kõnelesid veel klassivahedest, olgugi et «tasandatuist», siis Ed. Laaman eitas klasside olemasolu nii 1920.—

[32] *K. Liidemann*, Kas tunned maad. Tallinn, 1935. 208 lk.; *K. Liidak*, Suunad ja kavad. Valik agraarpoliitilisi ja maaühiskondlikke artikleid aastaist 1936—1939. Tallinn, 1939. 232 lk. K. Liidaku vaadete kohta vt. lähemalt *A. Eller*, K. Liidaku väikekodanlikust «agraarfilosoofiast». EPA teaduslike tööde kogumik, nr. 10. Tartu, 1959, lk. 14—44.

[33] *Th. Pool*, Maauuendus Eestis ja selle tulemusi. «Fenno-ugrica» V, A-6. Tallinn, 1936, lk. 1—41.

[34] Sealsamas, lk. 41.

1930-ndate aastate Eesti ühiskonnas üldse kui ka Eesti külaühiskonnas.[36] Tema järgi olevat «agraarrevolutsiooni», s. t. maareformi ja popsiseaduse ning üldise «palkade nivelleerumise» tagajärjel klassid kadunud ja ühiskonnas eksisteerivat veel vaid kihid ja kutsed.

Maareformist, popsiseadusest ja nn. uuest asundustegevusest kirjutasid 1930-ndatel aastatel veel mitmed teisedki kodanlikud autorid.[36] Pärast 1934. aasta riigipööret hakkas parempoolne käsitluslaad varem ülekaalus olnud sotsiaaldemokraatliku ja tööerakondliku käsitluslaadi arvel üha enam maad võtma. 1930-ndate aastate lõpul muutus ka valitsevate ringkondade endi suhtumine senistesse agraarreformidesse ning veidi enne 1940. aasta juunipööret tunnistas majandusminister L. Sepp, väljendades valitseva kliki seisukohta, maareformi selle «õilsatest sihtidest» hoolimata vealks.[37] Äraseletatult tähendas see, et needki tühised kergendused, mida kodanlik maareform jt. agraaralased muudatused teatavale osale maatöölistele olid toonud, olid kulaklusele ja tema ideoloogidele pinnaks silmas.

1920-ndail aastail, eriti 1930-ndate aastate lõpupoole käsitleti kodanliku agraarreformi kõrval ka põllumajanduse ning üksikute põllumajandusharude arengut,[38] kusjuures kõige tuumakamad neist käsitlustest kuuluvad Konjunktuuriinstituudile. Teraviljakasvatuse arengut vaatles põhjalikumalt E. Vint, kelle uurimust iseloomustab täpsus, kompaktsus ja historismiprintsiibi rakendamine.[39] Põllumajandussaaduste hinnad, turutoodangu dünaamika ja kriisiprobleemid pälvisid paljude autorite tähelepanu. Mitmed faktiderikkad artiklid ilmusid sellel teemal E. Jaska sulest.[40] Kaasaegsetele ei saanud tähelepanemata jääda mitmesugused kodanliku ühiskonna ummikusse jooksmise nähtused, nagu talude võlakoorma suurenemine ja oksjonid, s. o. väikeomanike raskustesse sattumine.[41] Käsitleti ka mehhaniseerimise, tööjõu, uudismaade ülesharimise ja maaparanduse

[35] *Ed. Laaman*, Eesti ühiskond. Selle koostis, areng ja iseloom. Tartu, 1936. 112 lk.

[36] *T. Sinberg*, Asundustegevuse võimalusi Eestis ja selle korraldamise põhijooni. Tallinn, 1933. 105 lk.; *T. Sinberg*, Uue asundustegevuse arengust Eestis 1929—1935. «Konjunktuur» 1936, nr. 21/22, lk. 510—521; nr. 25, lk. 735—749; *Ed. Laaman*, Põllutööliste ja popside küsimus Eestis. «Agronoomia» 1937, nr. 8, lk. 576—580; *E. Ant*, Tänapäeva asundusprobleeme. Rmt.: Omariikluse süvendamisel. Tartu, 1938, lk. 149—171.

[37] «Põllumajandus» 1940, nr. 23, lk. 509—513.

[38] *J. Janusson*, Eesti majanduslik areng. Tallinn, 1932, 79 lk.; *T. Kind*, Põllumajanduse areng iseseisvuse aastail. Põllutöökoja Aastaraamat 1937/38, VI. Tallinn, 1938, lk. 5—13; Põllumajanduse tootmisreservid ja nende rakendamisvõimalusi. Eesti tootmisreservide rakendamisvõimalusi. Konjunktuuriinstituudi Uurimused 1. Tallinn, 1937, lk. 17—60.

[39] *E. Vint*, Teraviljamajandus Eestis. «Konjunktuur» 1938, nr. 40, lk. 119—190.

[40] *E. Jaska*, Turutoodangu areng talundeis 1925—1935. «Konjunktuur» 1936, nr. 24, lk. 661—673; *E. Jaska*, Agraarkriisi mõjutusi Eesti põllumajandusele. «Konjunktuur» 1938, nr. 47/48, lk 524—538; *E. Jaska*, Agraarkriisi mõjutusi Eesti põllumajandusele. «Konjunktuur» 1939, nr. 60/61, lk. 614—626 ja 1940, nr. 62/63, lk. 40—48.

[41] *K. Jaama*, Talude oksjonid Eestis. «Põllumajandusturg» 1931, nr. 37, lk. 585—588; *A. Einborn*, Talundite oksjonid. «Konjunktuur» 1938, nr. 45/46, lk. 444—448; *A. Einborn*, Talundite oksjonid 1938. «Konjunktuur» 1939, nr. 59, lk. 480—484; *A. Einborn*, Põllumajanduse võlgnevus. «Konjunktuur» 1938, nr. 49, lk. 613—620; *J. Kurkus*, Talundite võlakoormatus. «Põllumajandusturg» 1930, nr. 24, lk. 355—360; vt. ka *J. Kurkuse* artiklite sarja ajakirjas «Põllumajandusturg» 1932, nr. 46, 48—51.

arengu probleeme.[42] Valdavas enamikus neid probleeme käsitlevais kirjutistes hoiduti laiematest üldistustest. Kuigi autorid pidid tunnistama, et Eesti põllumajandus oli arenenumate kapitalistlike maadega võrreldes endiselt maha jäänud, pidasid nad selle üheks olulisemaks põhjuseks vaid ebasoodsaid välisturuhindu.

Üsna ulatuslikku valgustamist leidis 1920.—1930-ndate aastate trükisõnas veel põllumajanduslik ühistegevus. Ka selle ajaloo käsitlemisel ilmnes selgesti tendents loobuda pärast K. Pätsi diktatuurivõimu kehtestamist kodanliku vabariigi algaastail levitatud sotsiaaldemagoogilistest ideedest. Kui veel 1924. aastal ilmunud A. Tammanni raamatus[43] rõhutati, et ühistegevuse sihiks olevat kapitalistlikku korda parandada töötavate kihtide kaitsmise teel kapitali rõhumise vastu, ühistegevuse lõppeesmärgiks aga olevat ei midagi vähemat kui sotsialismi rajamine,[44] siis 1930-ndate aastate teisel poolel mõistsid Pätsi-meelsed «teoreetikud» K. Inno ja E. Just ühistegevuse sotsiaaluuendusliku taotlused hukka.[45]

■

Nõukogude Liidus tehti 1920.—1930-ndail aastail eesti marksistlike ajaloolaste ja publitsistide poolt ära oluline töö leninlike kontseptsioonide rakendamiseks ka Eesti agraararengu käsitlemisel. Avaldamata eriuurimusi agraarajaloo kohta, on H. Pöögelmann, J. Anvelt, J. Palvadre jt. paljudes oma uuema aja klassivõitlust käsitlevates töödes andnud iseloomustusi ja hinnanguid ka Eesti varasema agraarajaloo sündmustele ja probleemidele.[46] Neid sageli napisõnalisi üldistusi ja seisukohavõtte iseloomustab marksistlik lähenemine ajalooprotsessi käsitamisele ja hindamisele. Rõhutatud tähelepanu osutatakse seejuures talurahva kihistumisele, maatööliste olukorrale, vastuoludele peremeeste ja maatööliste vahel, maatööliste klassivõitlusele jne. Need Eesti varasemat agraarajalugu mõnetalurahva klassivõitlusele jne. Need Eesti varasemat agraarajalugu mõne võrra käsitlevad ülevaated kujutavad endast hilisema Nõukogude Eesti agraarhistoriograafia üht lähtealust ja komponenti.

Nõukogude Liidus elavad eesti kommunistid hakkasid esimestena marksistlikult seisukohalt käsitlema ka kodanliku Eesti agraarolusid.

[42] *E. Järvesoo*, Meie põllumajanduse mehhaniseerimise senine areng ja «uusi suundi» selles. «Agronoomia» 1940, nr. 3, lk. 145—151; *F. Sööt*, Töönõudlus Eesti põllumajanduses. «Konjunktuur» 1938, nr. 43, lk. 291—354; *J. Einer*, Uudismaade ülesharimine. Põllutöökoja Aastaraamat 1936/37, V. Tallinn, 1937, lk. 40—50; *E. Roger*, Maaparandus Eestis iseseisvuse ajal. «Agronoomia» 1939, nr. 3, lk. 182—201.

[43] *A. Tammann*, Ühistegevus. I vihik. Tartu, 1924. 100 lk.

[44] Sealsamas, lk. 23.

[45] *K. Inno*, Mis on ühistegevus. «Ühisjõud» 1932, nr. 8, lk. 169; *E. Just*, Ühistegeliku ettevõtte omadused. «Ühisjõud» 1936, nr. 12, lk. 227.

[46] *H. Pöögelmann*, Klassivõitluse ajalugu. Lühike kokkuvõte. L. 1928, lk. 14 jj., 30; *H. Pöögelmann*, Eesti tööliste-liikumise alg-aegult. «Proletaarne Revolutsioon Eestis» 1933, nr. 14, lk. 2—10; *J. Anvelt*, 1905. aasta revolutsioonilisest liikumisest Eestis. Rmt.: 1905. aasta Eestis. Kirjeldused, mälestused, dokumendid. EKP. KK. Ajalookomisjoni Toimetused, nr. 1. L., 1926, lk. 18—26; *Я. К. Пальвадре*, Революция 1905—07 гг. в Эстонии. Л. [1926], lk. 6—21. Ka V. Kingissepp esitab oma 1919.—1920. a. Eestis põrandaall kirjutatud raamatus «Iseseisvuse ikke all» (Tallinn, 1953, lk. 64, 68 jj.) Saaremaa ülestõusu käsitledes sisukaid agraarajaloolisi ekskursse.

Küsimuste teoreetilise asetuse poolest oli neist kõige silmapaistvamaks Johannes Reesen, kes käsitles tootlikke jõude ja klassivahekordi kodanliku Eesti agraarajaloos, talurahva diferentseerumist ja revolutsioonilist liikumist (1. detsembri relvastatud ülestõus) ning teisi küsimusi.[47] Uurimuses «Talurahva klassiline kihinemine Eestis ja rahvusdemokratism»[48] pöörab J. Reesen peatähelepanu talurahva klassilisele kihinemisele Eestis pärast kodanlikku maareformi. Artiklis, mille kirjutamisel on rohkesti kasutatud kodanliku Eesti Statistika Keskbüroo poolt kuukirjas «Eesti Statistika» ja mujal avaldatud andmeid, jõutakse järeldusele, et kodanliku Eesti põllumajandus oli läinud kapitalismi intensiivse arenemise teed. Ühes kulakute majandusliku jõukuse kasvuga oli 1930-ndate aastate alguseks suurenenud nende erikaal maa majanduslikus elus, seega ka poliitikas.

■

Nõukogude korra taaskehtestamine Eestis 1940. aasta suvel tähendas uue ajajärgu algust ka Eesti agraarajaloo uurimises. Algas Eesti agraarajaloo plaanipärasem marksistlik-leninlik analüüs ning teadusliku kaadri ettevalmistamine, millest esimesel nõukogude aastal ei jõutud ära teha muidugi kuigi palju.

Ajaloolane L. Mark avaldas artikli talurahvarahutustest Karinus ja Orinas.[49] Trükist ilmus Liivimaa 1638. aasta maarevisjoni materjale,[50] mis on tähtsaks agraarajaloo allikaks. Sissejuhatuses esitatud kokkuvõtlikesse tabelitesse on koondatud näitajaid maavalduse jagunemise, talude suurusrühmade ja nende majandusliku potentsiaali kohta. Kodanliku Eesti agraarajaloo teemadel sel ajal ilmunud töödest olid sisukamad A. Vaigo kodanlikku maareformi kritiseeriv kirjutis[51] ning E. Järvesoo ja E. Vindi ühine artikkel, mis kritiseeris kehvtalurahva vastu suunatud Pätsi fašistliku režiimi agraarpoliitikat.[52]

Sõjapäevil ei olnud võimalik agraarajaloo uurimisega tegelda. Kuid ka talurahva ajalugu rakendati fašismivastase võitluse teenistusse. Juba 1942. aastal ilmus Moskvas kogumik,[53] kus Tartu Riikliku Ülikooli rektor professor H. Kruus artiklis «Eesti rahva võitlusest saksa okupantidega minevikus»[54] seostas käimasoleva võitluse saksa anastajate vastu eesti talurahva sajandeid väldanud võitlusega, mille eredamateks puhanguteks olid Jüriöö ülestõus, «Pühajärve sõda», «Mahtra sõda», 1905.—1907. aasta revolutsioon ja võitlus 1918. aastal saksa okupantide vastu.

[47] J. Reesen, Valmistusjõud ja klassivahekorrad Eestis. L., 1924. 141 lk.; J. Reesen, Talurahva klassiline kihinemine Eestis ja rahvusdemokratism. L., 1932. 115 lk.; J. Reesen, Esimese detsembri õppetunnid ja talurahvas. «Klassivõitlus» 1934, nr. 11, lk. 8—13.

[48] Artikkel ilmus ka ajakirjas «Proletaarne Revolutsioon Eestis» 1932, nr. 12, lk. 20—52.

[49] L. Mark, Talurahva rahutused Karinus ja Orinas 1805. «Ajalooline Ajakiri» 1941, nr. 3, lk. 130—139.

[50] Liivimaa 1638. a. maarevisjon. Eesti asustusala, I. Kaguosa. ENSV Riigi Keskarhiivi Tartu Osakonna Toimetused nr. 1(7). Tartu, 1941. XXIV + 336 lk.

[51] A. Vaigo, 1919. a. maaseadusest — uue sotsialistliku maareformini. «Agronoomia» 1940, nr. 10, lk. 749—762.

[52] E. Järvesoo, E. Vint, Põllumajanduse põhiküsimusi. «Põllumees» 1940, nr. 14, lk. 218—222; nr. 18, lk. 275—282.

[53] N. Andresen, N. Karotamm, H. Kruus, Eesti rahva põline võitlus saksa sissetungijate vastu. Toimet. N. Karotamm. M., 1942. 82 lk.

1943. aastal H. Kruusi sulest ilmunud kogumikus «Eesti ajalugu saksa fašismi vastu»,[55] eriti aga seoses Jüriöö ülestõusu 600. aastapäeva laialdase tähistamisega välja antud tema «Jüriöö käskudes» opereeritakse laialdaselt andmetega eesti talurahva ajaloost.[56] Nende ja teiste ajalooteemaliste kirjutiste kaudu süvenes Eesti ajaloo, sealhulgas ka agraarajaloo marksistlik-leninlik mõtestamine.

Okupeeritud Eesti NSV-s ei ilmunud agraarajaloo alalt midagi arvestatavat. Eestisse jäänud ajaloolaste pere aga sulas sõja-aastail sootuks kokku. Pärast Nõukogude Eesti vabastamist andis kvalifitseeritud ajaloolaste põud end ajalooteaduse selleski harus teravalt tunda. Uue, marksistlikule metodoloogiale tugineva ajaloolaste põlvkonna kasvatamine oli hädavajalik. Seda ülesannet asusid lahendama Tartu Riikliku Ülikooli ajalookateedrid, kuhu esimestel sõjajärgsetel aastatel koondus ka kogu Eesti ajaloo alane uurimistöö.

1947. aastal alustas tööd Eesti NSV Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituut, mille ajaloosektori * juhatajaks sai Tartu Riikliku Ülikooli dotsent A. Vassar, praegune Eesti NSV Teaduste Akadeemia korrespondentliige, kes oma teadlaseteed oli alustanud enne sõda arheoloogina. Jätkates võimalust mööda arheoloogia viljelemist, siirdus A. Vassar asustusloo uurimise kaudu agraarajaloo alale.

Äsja asutatud Ajaloo Instituudi esimeseks, nii teaduslikus kui ka poliitilises mõttes äärmiselt tähtsaks ülesandeks oli Eesti NSV ajaloo marksistliku üldkäsitluse koostamine. Agraarajaloo probleemid kerkisid seejuures päevakorrale algusest peale, juba seoses Eesti NSV ajaloo marksistliku periodiseeringu väljatöötamisega. Neid käsitles 1948. aasta juunis toimunud Tartu Riikliku Ülikooli teaduslikul konverentsil A. Vassar.[57] Ta tegi seda ka sama aasta lõpul Eesti NSV Teaduste Akadeemia teaduslikul sessioonil peetud ettekandes «Feodaalse killustumuse periood Eestis».[58] Esimene marksistlik Eesti NSV ajaloo üldkäsitlus[59] ilmus trükist 1952. aastal. Feodalismi ja monopolieelse kapitalismi agraarajalugu käsitlev osa selles on A. Vassari, imperialismiperioodi käsitlev osa H. Moosbergi sulest. Neis kummutatakse mitmed kodanlikus ajalookirjanduses juurdu-

[54] Sealsamas, lk. 3—42.

[55] H. Kruus, Eesti ajalugu saksa fašismi vastu. (M., 1943.) 77 lk.

[56] H. Kruus, Jüriöö käsud tänapäevale. (M., 1943.) 23 lk.

* 1955. aastal moodustati selle sektori baasil kaks uut sektorit — Oktoobri-eelse ja Oktoobri-järgse perioodi ajaloo sektor.

[57] Vt. Tartu Riiklik Ülikool. Teaduslik sessioon 12.—15. juunini 1948. a. (Sessiooni kalendaarium), lk. 8; Тартуский Гос. Университет. Научная сессия 12—15 июня 1948 г. (Календарь сессии), lk. 19; vt. ka O. Kask [I. Maaroos], Tartu Riikliku Ülikooli teaduslik sessioon lõppes. «Edasi» 17. juunil 1948.

[58] Vt. Eesti NSV Teaduste Akadeemia. Uurimusi ja ülevaateid I. Tartu, 1949, lk. 249, 294—295.

[59] Eesti NSV ajalugu (kõige vanemast ajast tänapäevani). Toimet. G. Naan. Tallinn, 1952, 484 lk. + 5 kaarti; История Эстонской ССР (с древнейших времен до наших дней). Под ред. Г. И. Наана. Таллин, 1952. 513 lk. + 5 kaarti.

nud ebateaduslikud kontseptsioonid ning käsitletakse marksistlikku meto-
doloogiat rakendades Eesti NSV agraarajaloo põhilisi nähtusi ja prot-
sesse.

Üheköiteline «Eesti NSV ajalugu» polnud veel ilmunud, kui alustati
kolmeköitelise «Eesti NSV ajaloo» I köite koostamist. Selleks rakendati
ka äsja ülikooli lõpetanud ajaloolasi, kelledest agraarajalooga hakkasid
tegelema J. Kahk ja E. Öpik. Mõlemad nad spetsialiseerusid esialgu talu-
rahvaliikumise uurimisele.

1955. aastal ilmunud «Eesti NSV ajaloo» I köites on feodalismiperioodi
agraarajaloo käsitlus märksa konkreetsem ja põhjalikum kui üheköitelises
«Eesti NSV ajaloos».

■

Oluliseks sündmuseks kogu nõukogude rahva elus oli NLKP XX kong-
ress ja partei poolt vastuvõetud otsused J. Stalini kultusest tulenenud
vigade ja moonutuste kohta. Tänu sellele kujunes soodsam atmosfäär ka
ajalooteaduse kõigi alade ja eriharude arenemiseks. Selgesti avaldub see
ka Eesti agraarajaloo uurimise alal. Võrreldes varasematega, kujunes
agraarajaloo käsitlus tunduvalt sisutihedamaks ja mitmekülgsemaks kol-
meköitelise «Eesti NSV ajaloo» venekeelse väljaande I köites, mis ilmus
1961. aastal, samuti 1963. aastal ilmunud eestikeelse II köite vastavates
osades. Paranesid ka võimalused uurimuste avaldamiseks ja noorte uuri-
jate kasvatamiseks. Mahtra sõja 100. aastapäevaks ilmus J. Kahki teos
1858. aasta talurahvarahutustest. Seejärel valmisid kandidaadiväitekirjad
H. Ligil, E. Tarvelil ja E. Öpikul, kelle kõigi kolme teaduslikuks juhen-
dajaks oli A. Vassar.

Pärast NLKP XX kongressi asuti lähemalt uurima ka Eesti talurahva
Oktoobri-järgset ajalugu. Sellele spetsialiseerus H. Saarniit ja noorema-
test uurijatest J. Kahki juhendamisel E. Laasi ning A. Ruusmann.

Varasemaga võrreldes muutus suuresti feodalismi tekkimise ja feo-
daalse killustumise (XIII—XVI sajand) käsitus.

Tuginemine K. Marxi ja V. I. Lenini metodoloogilistele seisukohtadele
XIII sajandi alguse eesti ühiskonna sotsiaal-majandusliku arengu uuri-
misel võimaldas A. Vassaril esimesena tõstatada küsimus feodaalsuhete
tekkimisest Eestis enne saksa-taani vallutust.

1945. aastal Tartu Riiklikus Ülikoolis toimunud teaduslikul konverent-
sil[60] esitas A. Vassar teesi, et kolmeväljasüsteem oli Eestis tuntud juba
enne saksa-taani vallutust. H. Moora käsitles 1947. aastal Eesti NSV
Teaduste Akadeemia teaduslikul sessioonil eestlaste ja venelaste suhteid
IX—XIII sajandil seoses nende rahvaste sotsiaal-majanduslikus arengus
neil sajandeil toimunud muudatustega.

Tunduvalt mõjutas agraarajaloo uurimist ja omaaegsete seisukohtade
ümberhindamist aastail 1949—1951 ajakirja «Voprossõ Istorii» veergu-
del toimunud diskussioon feodalismi- ja kapitalismiajajärgu periodiseeri-
mise küsimuses. Diskussioonil võitis seisukoht, et feodaalsuhted muutusid

[60] Научная конференция 14—16 июля 1945 года. Сводки докладов. Тарту, 1945,
lk. 10.

Kiievi-Venemaal valitsevaks mitte XI sajandil, nagu varem arvati, vaid
juba IX sajandil. 1951. aasta novembris Riias peetud NSV Liidu Teaduste
Akadeemia Ajaloo ja Filosoofia Osakonna ning Eesti, Läti ja Leedu NSV
teaduste akadeemiate ajaloo instituutide ühendatud teaduslikul sessioonil
toetas enamik sõnavõtnuist seisukohta, et IX sajandil algas feodaalsuhete
tekkimine ka Eestis ja Lätis.[61] See seisukoht võeti nüüd omaks ka Eesti
NSV ajaloo üldkäsitlustes. Mõnevõrra üksikasjalikumalt vaadeldi nn.
varafeodaalsete suhete kujunemist Eestis paaris A. Vassari[62] ja
H. Moora[63] artiklis. Saksa-taani vallutuse eelse ajaloo käsitamise seisu-
kohast oli neil artiklitel suur tähtsus. Marksistliku metodoloogia ja arheo-
loogilise materjali ulatuslik kasutamine võimaldasid XIII sajandi alguse
majanduslikku arengut ja ühiskondlikke vahekordi näha hoopis uues val-
guses. Esmakordselt tõstatati küsimus feodalismi kujunemisest Eestis
kohaliku, eesti ühiskonna sisemise arenemise tulemusena juba enne võõr-
vallutust. Siiski on neis töödes tingituna 1950-ndate aastate algul aja-
looteaduses valitsenud olukorrast, eriti tollal igati rõhutatud teesist, et
ühiskondlike nähtuste uurimisel tuleb peatähelepanu pöörata «uue võrse-
tele», feodaalsuhete arenemise astet märksa üle hinnatud.

Feodalismi kujunemise keeruka probleemi uurimisel töötasid aastaid
koos H. Moora ja H. Ligi. Kirjalike allikate, arheoloogia, etnograafia,
mullateaduse ja paleobotaanika andmetele tuginedes püüdsid nad anda
üldistavat ja ülevaatlikku pilti tootlike jõudude arenemisest XI—XIII
sajandil,[64] lähtudes V. I. Lenini teesist, et klassiühiskonna kujunemisel
etendab otsustavat osa tööjaotus. «Kui aga kogukonda tungis tööjaotus
ja tema liikmed hakkasid igaüks omaette tootma mingisugust üht saa-
dust ning müüma seda turul, siis selle kaubatootjate materiaalse eralda-
tuse väljendusvormiks oli eraomanduse institutsioon,»[65] kirjutas V. I. Le-
nin.

Tööjaotuse arengu tase ja ulatus olid klassisuhete arenemisel ja feo-
daalühiskonna tekkimisel otsustavaks teguriks ka Baltimaadel. Erilist
tähelepanu osutasid H. Moora ja H. Ligi Baltikumi eri osade majanduses
valitsenud ühiste joonte ja erinevuste esiletoomisele ning nende põhjuste
väljaselgitamisele.[66] Tuginedes tõsiasjale, et XIII sajandi algul ei olnud

[61] Объединенная сессия посвященная истории Прибалтики периода феодализма. «Известия Академии наук СССР — Серия истории и философии», 1952, № 1, lk. 87—99.

[62] *A. Vassar*, Eesti NSV ajaloo feodalismi ajajärgu periodiseerimisest. Rmt.: Eesti NSV ajaloo periodiseerimisest. Tallinn, 1954, lk. 21—53; *A. Vassar*, Eesti maad muistse Vene riigi koosseisus. «Eesti NSV Teaduste Akadeemia Toimetised» 1954, nr. 2, lk. 167—181.

[63] *Х. А. Моора*, Возникновение классового общества в Прибалтике (по археологическим данным). Советская археология, т. XVII. М., 1953, lk. 105—132; *H. Moora*, Muistsete linnuste uurimise tulemustest Eesti NSV-s. Rmt.: Muistsed asulad ja linnused. Tallinn, 1955, lk. 46—94.

[64] *Х. А. Моора, Х. М. Лиги*, К истории сельского хозяйства в Прибалтике в период образования феодальных отношений (XI—XIII вв.). Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы 1963 г. Вильнюс, 1964, lk. 77—89.

[65] *V. I. Lenin*, Mis on «rahvasõbrad» ja kuidas nad võitlevad sotsiaaldemokraatide vastu? (Vastus «Russkoe Bogatstvo» artiklitele marksistide vastu.) Teosed, 1. kd., lk. 133.

[66] *Х. А. Моора, Х. М. Лиги*, К вопросу о генезисе феодальных отношений у народов Прибалтики. Rmt.: Проблемы возникновения феодализма у народов СССР. М., 1969, lk. 118—153.

eestlastel veel riiki ja et kõigis analoogilise arengutasemega maades veel mõni aeg pärast riigi tekkimistki moodustasid vabad kogukondlased rahvastiku valdava enamiku, jõudsid nad seisukohale, et enne XIII sajandit ei olnud feodaalsuhted Eestis veel põhilised ja määravad.[67] Võrrelnud eestlaste ning nende ida- ja lõunanaabrite majandust ja ühiskondlikku korraldust XII—XIII sajandi vahetusel, leidsid H. Moora ja H. Ligi, et eestlaste ühiskondlike olude mahajäämuse põhjus peitus nende majanduse omapäras. Samal ajal kui maaviljelus ja karjakasvatus ei jäänud naabrite omast maha ja võisid olla aluseks feodaalsuhete kujunemisele, oli teiste majandusharude tähtsus eestlastel suhteliselt väike. Kuna käsitöö oli nõrgemini arenenud ja puudusid niisugused tolleaegsel turul eriti hinnatud kaubad nagu karusnahad ja vaha, olid eeldused kaubanduseks tagasihoidlikumad kui ida- ja lõunanaabritel. Kaubandus aga oli ülikkonna majanduslikus ja sotsiaalses esiletõusus tähtsaks teguriks.

Eesti põllumajanduse laastamisest saksa-taani vallutuse ajal ning sellele järgnenud majanduslikust arengust kuni XIV sajandi lõpuni andis ülevaate S. Vahtre,[68] kes leidis, et vallutuseelsele tasemele jõudis Eesti põllumajandus ühe inimpõlve jooksul, s. o. XIII sajandi keskpaigaks. Järgnenud poolteise sajandi jooksul laienes põllupind uute külade ja mõisate rajamise arvel märgatavalt, suurenes ka maaviljeluse osatähtsus. Lisaks sellele täpsustab S. Vahtre kõnesolev uurimus mitmeid üksikküsimusi ja esitab uusi lahendusi, teiste hulgas päraldiste loeteludes sageli esineva vormeli *agri culti et inculti* tõlgenduse.

S. Vahtre publitseeris ka Jüriöö ülestõusu põhiallika — «Liivimaa noorema riimkroonika», mille varustas põhjaliku allikakriitilise ülevaatega.[69]

Uurides Jüriöö ülestõusu põhjusi ja käiku, asus A. Vassar seisukohale, et see ülestõus kujutas endast feodaalse ekspluateerimise vastu suunatud talurahvasõda. Samuti analüüsis ta üksikasjalikult ülestõusu alguspäeva valikut mõjustanud tegureid.[70] S. Vahtre tegi kindlaks, et ülestõus puhkes ja omandas erilise jõu Harjumaal sellepärast, et mõisate loomine algas seal varem ja kulges märksa hoogsamalt kui mujal.[71]

Eesti ala sotsiaalmajandusliku arengu määras XVI—XVII sajandil teoorjusliku mõisamajanduse väljakujunemine ja sellega vahetult seotud talurahva lõplik pärisorjastamine. Esimesed marksistlikud ülevaated selle perioodi agraarajaloost pärinevad A. Vassari sulest ning tuginevad kodanlike ajaloolaste tööde kriitilisele läbitöötamisele ja publitseeritud

[67] *Х. А. Моора*, *Х. М. Лиги*, Хозяйство и общественный строй народов Прибалтики в начале XIII века. (К вопросу о возникновении феодальных отношений). Таллин, 1969. 72 lk.; *H. Ligi*, Talupoegade koormised Eestis 13. sajandist 19. sajandi alguseni. Tallinn, 1968, lk. 9—52.

[68] *S. Vahtre*, Põllumajandus ja agraarsuhted Eestis XIII ja XIV sajandil. Õppevahend ajaloo-osakonna üliõpilastele. Tartu, 1966. 87 lk. (Rotaprint.)

[69] Liivimaa noorem riimkroonika 1315—1348. Tallinn, 1960. 167 lk.

[70] Eesti NSV ajalugu (kõige vanemast ajast tänapäevani), 1952, lk. 59—62; *A. Vassar*, Miks Eesti talurahvasõda 1343. aastal puhkes teatud tähtpäevadel? «Eesti NSV Teaduste Akadeemia Toimetised — Ühiskonnateaduste Seeria» 1956, nr. 1, lk. 75—79.

[71] *S. Vahtre*, Eesti talurahvasõja (Jüriöö ülestõusu) lähtekohast. «Eesti NSV Teaduste Akadeemia Toimetised — Ühiskonnateaduste Seeria» 1956, nr. 1, lk. 66—74.

allikate hoolikale uurimisele.[72] A. Vassari algatusel loobuti seisukohast, mille järgi Liivi sõda tähistab uue perioodi algust feodalismis. Selleks pöördepunktiks hakati pidama XV—XVI sajandi vahetust, mil algas teoorjusliku mõisamajanduse intensiivsem arenemine ja tugevnes pärisorjuslik surve. Sellest jaotusest on kinni peetud kõigis Eesti NSV Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituudi väljaandel ilmunud Eesti ajaloo üldkäsitlustes.[73]

Ajalooprotsessis on teatavasti kaalukas osa ekspluateeritava talurahva klassivõitlusel. Seepärast on mõistetav, et Nõukogude Eesti ajaloolased asusid innukalt uurima Liivi sõja puhkemisega kaasnenud talurahvaliikumise tõusulainet. 1952. aastal ilmus J. Kahki artikkel, milles tuuakse käibele rohkesti uusi fakte eesti talupoegade ja vene sõdurite ühise võitluse kohta Liivi sõja algul[74] ning esitatakse mitmeid uusi seisukohti Ivan Groznõi poliitika ja eesti talurahva ajaloolise osa mõistmiseks Liivi sõja päevil. 1560. a. ülestõusu kui eesti talupoegade klassivõitluse ühe kõige väljapaistvama avalduse võttis esimesena lähema vaatluse alla S. Vahtre, määrates muu hulgas kindlaks ka ülestõusu puhkemise aja ja koha.[75]

Teoorjusliku mõisamajanduse kujunemist on üksikasjalikumalt jälginud H. Ligi oma 1961. aastal trükis ilmunud kandidaadiväitekirjas[76] ning seda probleemi käsitlevates artiklites.[77] Feodaalsuhete arenemist ja talu-

[72] (*А. К. Вассар*, *Я. Я. Зутис*), Эстония и Латвия в XIII—XIV вв. Rmt.: Очерки истории СССР. Период феодализма IX—XV вв. в двух частях. II. Под ред. Б. Д. Грекова, Л. В. Черепнина, В. Т. Пашуто. М., 1953, lk. 574—613; (*А. Вассар*), Эстония. Rmt.: Очерки истории СССР. Период феодализма. Конец XV в. — начало XVII в. Под ред. А. Н. Насонова, Л. В. Черепнина, А. А. Зимина. М., 1955, lk. 784—801.

[73] Selles periodiseerimise küsimuses aga pole Nõukogude Eesti ajaloolased tänini ühisele seisukohale jõudnud. S. Vahtre ja J. Madisson astusid välja feodaalse killustumuse lõpu XV—XVI sajandi vahetusse paigutamise vastu, pooldades uue perioodi alustamist Liivi sõjaga. (*J. Madisson*, *S. Vahtre*, Ühest Eesti ajaloo periodiseerimise küsimusest. «Edasi» 4. juunil 1957.) J. Madissonile ja S. Vahtrele vastas A. Vassar artiklis «Veel kord ühest Eesti ajaloo periodiseerimise küsimusest» («Edasi» 24. sept. 1957). J. Madissoni ja S. Vahtre seisukohti toetas K. Siilivask artiklis «Feodaalse killustumuse lõpuperioodi piiritlemisest Eesti NSV ajaloos» («Edasi» 24. jaan. 1958). Tartu Riikliku Ülikooli NSV Liidu ajaloo kateedri autorite kollektiivi koostatud Eesti NSV ajaloo katseõpikus keskkoolidele rakendatigi seda periodiseeringut. (Vt. Eesti NSV ajalugu. Keskkooli IX—XI klassile. Toimet. K. Siilivask. Tartu, 1959. 240 lk.) Järgmised trükid ilmusid 1960. ja 1961. a.

[74] *J. Kahk*, Liivi sõjad ühe etapina eesti ja vene rahva ajaloolise sõpruse kujunemise protsessis. «Nõukogude Kool» 1952, nr. 5, lk. 263—273.

[75] *S. Vahtre*, Eesti talurahva ülestõus 1560. a. sügisel. «Looming» 1955, nr. 5, lk. 623—632.

[76] *H. Ligi*, Eesti talurahva olukord ja klassivõitlus Liivi sõja algul (1558—1561). Tallinn, 1961. 474 lk. + illustr. 3 lehel (rets-d: *S. Vahtre*, «Eesti NSV Teaduste Akadeemia Toimetised — Ühiskonnateaduste Seeria» 1962, nr. 1, lk. 98—102; *J. Kahk*, *E. Tarvel*, «Nõukogude Kool» 1962, nr. 1, lk. 76—79).

[77] *H. Ligi*, Üksjalgadest Eesti alal XVI sajandi keskpaiku. «Eesti NSV Teaduste Akadeemia — Ühiskonnateaduste Seeria» 1958, nr. 1, lk. 16—29; *H. Ligi*, Teoorjuslikust mõisamajandusest Eesti alal XVI sajandi keskel. «Eesti NSV Teaduste Akadeemia Toimetised — Ühiskonnateaduste Seeria» 1958, nr. 2, lk. 83—98; *Х. М. Лиги*, О развитии мызно-барщинного хозяйства в Эстонии в середине XVI в. Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы 1959 г. М., 1961, lk. 81—93; *Х. М. Лиги*, Закрепощение крестьян в Эстонии. Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы 1961 г. Рига, 1963, lk. 126—134.

rahva olukorra muutumist jälgitakse neis juba XIII sajandi algusest, eriti aga XV—XVI sajandi vahetusest alates. H. Ligi rajas veenva faktoloogilise vundamendi A. Vassari seisukohale, et teoorjusliku mõisamajanduse hoogsam arenemine Eestis algas alles XV—XVI sajandi vahetusel. Selle peamiseks põhjuseks loeb ta vilja väljaveo suurenemist Läände. H. Ligi uurimused korrigeerisid ühtlasi oluliselt eesti talurahva majandusliku ja õigusliku olukorra üldpilti, mida osalt kodanliku Eesti, eriti aga baltisaksa historiograafias oli püütud põhjendamatult roosilisena kujutada. H. Ligi on üksikasjalikumalt käsitlenud ka eesti talupoegade klassivõitlust Liivi sõja algusaastail ja välja selgitanud nii ülestõusu programmi kui ka levikuala.

Veel kümmekond aastat tagasi oli ajavahemik 1582—1625 Lõuna-Eesti agraarajaloos peaaegu valge laik. Siis hakkas nn. Poola ajaga tegelema E. Tarvel, kellelt nüüd on ilmunud sellesisuline põhjalik monograafia[78] ja mitmed lühemad uurimused. E. Tarveli teeneks on kõigepealt paljude uute, kõnesoleva perioodi agraarajaloo seisukohalt erakordselt väärtuslike allikate teaduslikku käibesse toomine. Esimese eesti ajaloolasena kasutas ta 1590. ja 1616. aasta revisjoniprotokolle ja teisi «Leedu meetrika» materjale, samuti Poola Rahvavabariigi arhiivides säilitatavaid staarostkondade inventare, sissetulekute registreid jms. Nendele tuginedes näitab ta kujukalt, kuidas Poola võimud kohe pärast Lõuna-Eesti nende kätte minekut asusid üllatava kiirusega looma suurejoonelist riigimõisate süsteemi.[79]

E. Tarvel näitas, et kirjanduses levinud seisukoht, nagu oleks rõhuva osa riigimõisate sissetulekust andnud mõisa oma põllud ja nagu oleks teorent loonusrendiga võrreldes olnud suures ülekaalus, võlgneb oma tekkimise M. Dovnar-Zapolski väärale metoodikale. Tegelikult said riigimõisad vaid umbes kolmandiku viljast oma põldudelt. XVII sajandi algul eelistasid Poola võimud kohati koguni raharenti: 1616. aastaks oli näiteks enamik Tartu staarostkonna talupoegi viidud raharendile. Võrrelnud talu kandevõimet temalt nõutavate koormistega, leidis E. Tarvel, et raha- ja loonusrendi näol tuli talupoegadel ära anda keskmiselt ¼ oma tööviljast talumajandis, tegu aga nõudis 30—40 protsenti rakmetööjõust. Esimesena uuris E. Tarvel ka talurahva kihinemist Poolale kuuluval alal, kusjuures ta avastas kaks väikesearvulist eelisseisundis olevat talupoegade rühma — võbraanetsid ja haidukid.

E. Tarvel on püüdnud kindlaks teha ka adramaa kui kohaliku maakasutus- ja maksustusühiku keskmist normaalsuurust eri aladel ning fik-

[78] *Э. Тарвел*, Фольварк, пан и подданный. Таллин, 1964. 352 lk.; *E. Tarvel*, Adramaa talupoegade olukorrast Lõuna-Eestis XVI sajandi lõpul ja XVII sajandi algul. Tallinn, 1964. 104 lk. (rets-d: *Ю. Kaxк*, «История СССР», 1967, № 1, lk. 182—185; *H. Ligi*, «Eesti NSV Teaduste Akadeemia Toimetised — Ühiskonnateadused» 1967, nr. 4, lk. 426—430; *L. Żytkowicz*, «Zapiski Historyczne» 1966, № 4, lk. 124—129; *Y. Ochmański* «Kwartalnik Historyczny» 1966, № 3, lk. 713—714; *A. Soom*, «Zeitschrift für Ostforschung» 1967, Heft 1, lk. 177—180; *A. Kiełbicka*, «Komunikaty Mazursko-Warmińskie» 1966, № 2, lk. 300—304).

[79] *E. Tarvel*, Riigimõisate majanduslikust arengust Lõuna-Eestis XVI sajandi lõpul ja XVII algul. «Eesti NSV Teaduste Akadeemia Toimetised — Ühiskonnateaduste Seeria» 1960, nr. 4, lk. 385—403.

seerida selle eri liikide levikualade piire. Et selgitada, millest talu suuruse hindamisel lähtuti — kas külvipinna suurusest, aastakülvist, rakmeloomade arvust, tööjõuliste inimeste arvust või muust — kasutas ta korrelatsiooniarvutust.[80]

Nõukogude Eesti ajaloolased on teinud tõsist tööd ka nn. Rootsi aja uurimisel. Suuremat tähelepanu on osutatud siiski selle lõppjärgule, mida lähemalt on uurinud E. Õpik ja H. Palli. Neist esimene koostas vastavad osad ka «Eesti NSV ajaloo» I köites. E. Õpik näitas, et kuigi mõisate reduktsioon ei parandanud mingil moel talurahva majanduslikku ega õiguslikku olukorda, süvenesid sellal talurahva hulgas naiivse monarhismi illusioonid ning mõni aeg domineerisid talurahvaliikumises legaalsed vormid, nagu palvekirjade saatmine jne. Nende illusioonide hajumisele aitas eriti kaasa aga 1695.—1697. aasta raske näljahäda ning Põhjasõja puhkemine, mil klassivõitluse tüüpiliseks vormiks sai mõisakoormiste kandmisest kõrvalehoidumine.[81]

H. Palli uuris eesti talurahva olukorra katastroofilist halvenemist Põhjasõja esimestel aastatel ja näitas, et see oli vahetult seotud Rootsi võimude poliitikaga, mille sihiks oli sõja pearaskuse veeretamine oma meretaguste kolooniate elanikkonnale.[82] Ta leidis samuti, et senistes uurimustes on Põhjasõja esimesel poolel tekitatud purustuste halvavat mõju Eesti põllumajandusele üle hinnatud; hoopis suuremat mõju sellele avaldasid Rootsi võimude poolt maale peale pandud sõjakoormised. Siiski funktsioneerisid nii mõisa- kui ka talumajandus enam-vähem normaalselt kuni 1709.—1710. aastani, mil ikaldus ja katk viisid majandusliku kokkuvarisemiseni.[83]

Tänini suhteliselt sööti jäänud agraarajaloo lõiguks on põllumajanduslikud tootlikud jõud.

Maaviljeluse üht sõlmküsimust — põllumajanduslikku maakasutust — on uurinud H. Ligi[84], tuginedes eeskätt XVII sajandi lõpust olemasolevatele maamõõtmise andmetele (mõisakaartidele). Oma peamise tähelepanu on ta seejuures pööranud tollal kasutusel olnud maaviljelussüsteemidele ning maaviljeluse ja karjakasvatuse vahekorrale talu- ja mõisamajapidamises. Uurimuses näidatakse üsnagi suuri erinevusi Lõuna- ja Põhja- ning Lääne-Eesti põllumajanduse vahel. Kahe teaduse, ajaloo ning agronoomia, eriti mullateaduse materjalide ja meetodite rakendamine võimaldas H. Ligil välja töötada huvitava ning põhimõttelise tähtsusega teooria

[80] *Enn Tarvel*, Jooni Eesti talurahva maakasutuse ja feodaalkoormistega maksustamise alustest XVI sajandil ja XVII sajandi algul. «Eesti NSV Teaduste Akadeemia Toimetised — Ühiskonnateaduste Seeria» 1965, nr. 1, lk. 49—68.

[81] *E. Õpik*, Talurahva mõisavastane võitlus Eestis Põhjasõja esimesel poolel. 1700—1710. Tallinn, 1964. 200 lk. + 2 kaarti.

[82] *H. Palli*, Rootsi võimude tegevusest ja poliitikast Eestis Põhjasõja ajal. Rmt.: Eesti ühendamisest Venemaaga ja selle ajaloolisest tähtsusest. Lühiuurimusi. Toimet. A. Vassar. Tallinn, 1960, lk. 13—53.

[83] *Х. Палли*, К вопросу об экономическом положении Эстонии в первой половине Северной войны (1700—1710). Rmt.: Skandinaavia kogumik XI. Tallinn, 1966, lk. 33—60.

[84] *H. Ligi*, Põllumajanduslik maakasutus Eestis XVI—XVII sajandil. Tallinn, 1963. 139 lk. + 3 illustr. (rets.: *H. Palli, J. Linnus*, «Eesti NSV Teaduste Akadeemia Toimetised — Ühiskonnateaduste Seeria» 1965, nr. 2, lk. 256—260).

mullastiku mõjust erinevustele mineviku maaviljelusviisides ja agrotehni-
listes võtetes ning põldude viljakuses. Sama temaatikaga on seotud mit-
med teisedki kirjutised.[85]

Talurahva feodalismivastast võitlust Põhjasõja esimesel poolel uuris
ulatusliku arhiivimaterjali põhjal üksikasjalikult E. Öpik. Ta jõudis seisu-
kohale, et Põhjasõja puhkedes suurenes talurahva ekspluateerimine jär-
sult. Lisaks mõisakoormistele ja riigimaksudele pandi talupoegade õlga-
dele kurnavad sõjakoormised, nagu maal viibivate, ajuti väga suurte
väekoondiste moonastamine, küüdid ja nekrutikohustus.[86] Kodanlikud aja-
loolased H. Sepp ja O. Liiv olid väitnud, et talupojad astunud Põhjasõja
ajal välja mõisnike, mitte aga Rootsi riigivõimu vastu. E. Öpiku uurimu-
sest selgub, et ei ole mingit alust kõnelda eesti talurahva rootsitruudu-
sest.[87] Talupoegade võitlus feodaalse ekspluateerimise vastu mõisa poolt
seostus kõige tihedamalt võitlusega sõjalis-koloniaalse rõhumise vastu.
Oma uurimistöös kasutas E. Öpik statistilist meetodit, mis võimaldas tal
anda kõigiti põhjendatud ülevaate eesti talupoegade antifeodaalse võitluse
iseloomust, ulatusest ja dünaamikast neil aastail.[88] Selgub, et Eestimaal
oli sellal kõige levinumaks klassivõitluse vormiks mitte enam mõisakoor-
miste kandmisest kõrvalehoidumine, vaid kollektiivne keeldumine feodaal-
sete koormiste kandmisest.

Erilist tähelepanu on nõukogude ajaloolased pööranud Eesti ala Vene-
maaga ühendamise tagajärgedele. Seoses Eesti Venemaaga tegeliku ühen-
damise 250. aastapäevaga valminud uurimused süvendasid juba varem
avaldatud seisukohta, et ühendamine soodustas mitte ainult Venemaa,
vaid ka Baltimaade endi majanduslikku arenemist.[89] Kujunesid uued, vara-
semate hoopiski soodsamad tingimused ka põllumajanduse arenemiseks,
toimus teoorjusliku mõisamajanduse üha süvenev seostumine turuga. Juu-
beliks ilmus ka Eesti NSV Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituudi ja Eesti
NSV Riikliku Ajaloo Keskarhiivi töötajate koostatud valimik dokumente,

[85] *Х. М. Лиги*, Земледелие и землепользование в Эстонии в XVII в. Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы 1959 г. Киев, 1961, lk. 108—117; *Х. Лиги*, *Э. Тарвел*, Сельское хозяйство Эстонии в XVI—XVII вв. «История СССР», 1964, № 5, lk. 41—59; *Х. А. Моора*, *Х. М. Лиги*, К истории сельского хозяйства в Прибалтике в период образования феодальных отношений (XI—XII вв.). Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы 1963 г. Вильнюс, 1964, lk. 77—89.

[86] *E. Öpik*, Eesti talurahval Põhjasõja ajal lasunud Rootsi sõjakoormistest. «Eesti NSV Teaduste Akadeemia Toimetised — Ühiskonnateaduste Seeria» 1960, nr. 4, lk. 364—384.

[87] *E. Öpik*, Eesti talurahva «Rootsi-truudusest» Põhjasõja ajal. Rmt.: Eesti ühendamisest Venemaaga ja selle ajaloolisest tähtsusest, lk. 54—102.

[88] *E. Öpik*, Talurahva mõisavastane võitlus Eestis Põhjasõja esimesel poolel 1700—1710. Tallinn, 1964. 200 lk. + 2 kaarti; *Э. Э. Эпик*, Подъем крестьянского движения на территории Эстонии в первую половину Северной войны (1700—1710 гг.). Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы 1961 г. Рига, 1963, lk. 195—206.

[89] *A. Vassar*, Mõningaid küsimusi Eesti ala ühendamisest Venemaaga. «Eesti NSV Teaduste Akadeemia Toimetised — Ühiskonnateaduste Seeria» 1960, nr. 3, lk. 231—249; *V. Maamägi*, *A. Vassar*, 250 aastat Eesti ühendamisest Venemaaga. «Eesti Kommunist» 1960, nr. 9, lk. 20—28; *В. Маамяги*, *А. Вассар*, 250-летие присоединения Эстонии к России. «Коммунист Эстонии», 1960, № 9, lk. 22—31.

milledest enamik valgustab talurahva olukorda ja tema võitlust feodaal-
korra ning Rootsi koloniaalvõimu vastu,[90] samuti ilmus trükist sellele
sündmusele pühendatud kogumik.[91]

V. Fainštein näitab, et kohe pärast Eesti ala faktilist ühendamist Vene-
maaga 1710. aastal algas küllaltki intensiivne tootlike jõudude taastu-
mise protsess.[92]

Põhjasõjale järgnenud poolsajandi uurimisel on ka Eesti ajaloo seisu-
kohalt eriti suured teened läti teadlasel J. Zutisel. Tema kapitaalses, riik-
liku preemiaga autasustatud monograafias [93] jälgitakse põhjalikult Balti
erikorra teket ja arenemist ning ajaloolist tähendust. J. Zutis analüüsis
üksikasjalikult tsaarivalitsuse agraarpoliitikat kõigis Balti kubermangu-
des. Ta näitas, et XVIII sajandil muutus talurahvaliikumine uueks tegu-
riks nn. Balti küsimuses. Läti ajaloolase M. Stepermanise doktoriväite-
kiri [94] viis märgatavalt edasi mitmete selle perioodi kesksete probleemide,
nende hulgas Liivimaa XVIII sajandi agraarreformide uurimist ning andis
esimesena ülevaate ka eesti rahva ajaloos tuntud 1784. aasta «pearaha-
rahutustest».

J. Konksu monograafia [95] raskuspunkt langeb küll järgnevasse perioodi,
kuid selles käsitletakse ka põllumajanduslike tootlike jõudude arenemist
ning agraarsuhteid Eestimaa kubermangus kogu XVIII sajandi ulatu-
ses. Kodanliku Eesti ajaloolased olid XVIII sajandit pidanud majandus-
liku stagnatsiooni ajaks. J. Konks aga konstateeris nii maaviljeluse kui
ka karjakasvatuse tunduvat edasiminekut, võrreldes mitte ainult Põhja-
sõjale järgnenud aastatega, vaid ka XVII sajandi lõpuga: laienes külvi-
pind, suurenes töö- ja produktiivloomade arv, tugevnesid pärisorjusliku
mõisamajanduse seosed turuga. Kasutades esimesena ulatuslikult XVIII
sajandi Eestimaa adramaarevisjonide protokolle ja 1803. aasta vakuraa-
matuid, vaatles J. Konks nende rikkalike andmete alusel üksikasjalikult
ordinaarse teo ning andamite suuruse muutumist 1 inimese, talupoja-
hinge kohta Harju- ja Läänemaal ning jõudis uudsele järeldusele, et talu-
rahvas elas XVIII sajandi 70-ndatel aastatel üldiselt vaeselt, sajandi
30-ndail aastail aga oli elanud veelgi vaesemalt.[96]

Samadele allikatele tugineb ka I. Sildmäe oma XVIII sajandi Eesti-

[90] Eesti rahva ajaloost Põhjasõja aastail 1700—1721. Valik dokumente. Tallinn, 1960. 451 lk. + 2 kaarti.

[91] Eesti ühendamisest Venemaaga ja selle ajaloolisest tähtsusest. Toimet. A. Vassar. Tallinn, 1960. 272 lk.

[92] *V. Fainštein*, Olukorra normaliseerumine Eesti külas aastail 1710—1721. Rmt.: Eesti ühendamisest Venemaaga ja selle ajaloolisest tähtsusest, lk. 146—183.

[93] *Я. Зутис*, Остзейский вопрос в XVIII веке. Рига, 1946. 649 lk.

[94] *M. Stepermanis*, Zemnieku nemieri Vidzeme 1750—1784. Rīgā, 1956. 400 lk. + 1 kaart.

[95] *J. Konks*, Eestimaa feodaal-pärisorjuslik põllumajandus ja talurahva olukord XVIII saj. lõpul ning XIX saj. 1. aastakümnel. Tartu Riikliku Ülikooli Toimetised, vihik 96. Tartu, 1960. 340 lk.

[96] *J. Konks*, Feodaalsest rendist ja talurahva olukorrast Harjumaal aastail 1732—1774. Eesti NSV ajaloo küsimusi IV. Tartu Riikliku Ülikooli Toimetised, vihik 164. Tartu, 1965, lk. 196; *J. Konks*, Feodaalrendist ja talurahva olukorrast Läänemaal aastail 1732—1803. Eesti NSV ajaloo küsimusi V. Tartu Riikliku Ülikooli Toimetised, vihik 223. Tartu, 1968, lk. 59—97.

maa kubermangu põllumajanduse arengule pühendatud töödes.[97] Ta kritiseerib õigusega varasemas kirjanduses kasutatud moodust otsustada feodaalrendi dünaamika üle XVIII sajandil adramaa arvu põhjal, sest adramaa suurus muutus aja jooksul tunduvalt. Adramaa asemel võttis ta aluseks tööjõulise mehe. Kuid allikakriitika nõuete ignoreerimine, lihtsustav ning ühekülgne lähenemine keerukatele probleemidele ja allikate iseloomu mittearvestav metoodika viisid selleni, et tema töö tulemusi ei saa lugeda põhjendatuiks.[98]

Pärisorjusliku korra lagunemise ja kapitalistlike suhete kujunemise ajajärgust (XVIII saj. lõpust XIX saj. keskpaigani) teati veel 20 aastat tagasi õieti vaid seda, mida olid kirjutanud A. v. Gernet ja A. v. Tobien. Kodanlikud ajaloolased olid piirdunud nende baltisaksa autorite ümberjutustamisega, parandades ja täpsustades neid J. Samarini ja A. Agthe töödele tuginedes ainult üksikutes küsimustes. Murranguliseks sündmuseks lugesid nad talurahva «vabastamist» 1816. ja 1819. aasta seaduse alusel, mille tulemusena pärisorjus asendunud teoorjusega. Juhindudes ajaloolise materialismi põhiteesist, et ühiskonna ajalugu on eelkõige tootmise, üksteisega vahetuvate tootmisviiside ajalugu, loobusid Eesti nõukogude ajaloolased juba esimese Eesti NSV ajaloo üldkäsitluse koostamisel A. Vassari ettepanekul taolisest formaal-juriidilisest jaotusest.[99] Uue periodiseeringu järgi moodustab ajavahemik XVIII sajandi 80-ndaist aastaist kuni XIX sajandi 50-ndate aastateni feodaal-pärisorjusliku korra viimase etapi, mille põhisisuks on pärisorjusliku korra lagunemine ning kapitalistlike suhete kujunemine. Formatsioonidevahelise piiri paigutamisel 1816.—1819. aasta reformidelt XIX sajandi keskpaika tugineti tootmissuhete sotsiaal-majandusliku sisu ja ühiskondlike suhete analüüsile,

[97] *I. Sildmäe*, Eestimaa põllumajanduse tasemest XVIII sajandil. «Eesti Kommunist» 1960, nr. 5, lk. 41—49; *I. Sildmäe*, Mõisa ja talu põllumajanduse arengu tasemest ja tendentsist Eestimaal XVIII sajandil. Tartu Riikliku Ülikooli Toimetised, vihik 87. Tartu, 1960, lk. 224—249; *I. Sildmäe*, Feodaalrendi arengu küsimusi Eestimaa põllumajanduses XVIII sajandil. Rmt.: Eesti ühendamisest Venemaaga ja selle ajaloolisest tähtsusest, lk. 184—203; *I. Sildmäe*, Teotöö kasvust ja selle saavutamise meetoditest Eestimaa mõisates XVIII sajandil. Tartu Riikliku Ülikooli Toimetised, vihik 118. Tartu, 1962, lk. 178—194; *I. Sildmäe*, Feodaal-pärisorjusliku tootmise ja feodaalrendi dünaamikast Eestimaal XVIII sajandil. Tartu Riikliku Ülikooli Toimetised, vihik 122. Tartu, 1962. 420 lk.

[98] Lähemalt vt. *Х. Лиги, Ю. Кахк*, К вопросу о методах изучения развития сельского хозяйства и положения крестьянства в феодальную эпоху. (По поводу монографии И. Сильдмяэ «О динамике феодально-крепостнического производства и феодальной ренты в Эстляндии в XVIII веке»). «Eesti NSV Teaduste Akadeemia Toimetised — Ühiskonnateaduste Seeria» 1963, nr. 1, lk. 73—90; vt. ka Diskussioon Eesti NSV ajaloo küsimustes. Sealsamas, 1965, nr. 3, lk. 381—388 ja *И. Я. Сильдмяэ*, О некоторых проблемах феодальной ренты. Tartu Riikliku Ülikooli Toimetised, vihik 175. Tartu, 1965, lk. 139—163 ning vastust sellele: *Х. Лиги, Ю. Кахк*, Необходимая справка к вопросу о методах изучения развития сельского хозяйства и положения крестьян в феодальную эпоху. «Eesti NSV Teaduste Akadeemia Toimetised — Ühiskonnateaduste Seeria» 1966, nr. 3, lk. 365—368. Viimast ei ole I. Sildmäe arvestanud oma poleemilises jätkus: *И. Сильдмяэ*, О некоторых спорных вопросах трактовки истории Эстонской ССР в XVIII веке. Tartu Riikliku Ülikooli Toimetised, vihik 199. Tartu, 1967, lk. 63—84.

[99] Vt. Eesti NSV ajalugu (kõige vanemast ajast tänapäevani), 1952, lk. 135—177; *A. Vassar*, Eesti NSV feodalismi ajajärgu periodiseerimisest. Rmt.: Eesti NSV ajaloo periodiseerimisest, lk. 47—51.

s. o. leninlikule metodoloogiale, mis välise formaal-juriidilise kesta taga võimaldas näha ajaloo tegelikke liikumapanevaid jõude. Just leninlik metodoloogia ja selle kriteeriumide rakendamine võimaldas Nõukogude Eesti ajaloolastel õigesti mõista XIX sajandi teise veerandi tootmissuhete tõelist olemust ja andis neile lähtepunktid neil aastakümneil aset leidnud keerukate sotsiaal-majanduslike protsesside sügavaks analüüsiks. Seejuures oli uurijatel võimalik tugineda V. I. Leninilt pärinevale teoorjusliku majanduse klassikalisele iseloomustusele, eriti silmas pidades «mittemajandusliku sunduse» spetsiifilisust, mille «vormid ja astmed võivad olla kõige mitmekesisemad, alates pärisorjusest ja lõpetades talupoja seisusliku mittetäieõiguslikkusega».[100]

Pärisorjusliku korra lagunemise ja kapitalistlike suhete kujunemise uurimisel on kõige enam tähelepanu pööratud talurahva feodalismivastasele võitlusele. Juba 1947. aasta kevadel toimunud Eesti NSV Teaduste Akadeemia teaduslikul sessioonil esines L. Loone pikema ettekandega Lõuna-Eesti talupoegade rahutustest aastail 1820 ja 1822—1823, mida ta hindas kui talupoegade loomulikku protesti röövelliku 1819. aasta Liivimaa talurahvaseaduse vastu ning võitlust kapitalismi arengu «ameerika tee» eest.[101]

L. Loone on püüdnud selgitada ka põllumajanduslike tootlike jõudude arenemist ning tootmissuhete mõju sellele feodalismi lagunemise ajajärgul.[102] Kubermanguvalitsuse aruannete alusel avaldas ta arvamust, et teravilja külvipind olevat Eestimaa kubermangus kõige suurema ulatuse saavutanud 1798. aastaks; järgmistel aastatel vähenenud külvid ja saagid tunduvalt. Siit järeldas L. Loone, et XVIII sajandi lõpul olevat teravilja tootmine saavutanud piiri, mida olevat raske olnud ületada kolmeväljasüsteemi, rutiinse tehnika ja teoorjuse tingimustes. Saagikuse langus ja sagedased ikaldused näitavat, et põldude laiendamine ei olevat enam andnud majanduslikku efekti. Äärmise piiri olevat selleks ajaks saavutanud ka koormised; ülemäärase ekspluateerimise tulemuseks olnud seisak rahvaarvu juurdekasvus, talupoegade laostumine ning nende klassivõitluse teravnemine. Neid nähtusi loebki L. Loone feodalismi kriisi põhikomponentideks.

Eespool juba mainitud J. Konksu monograafias «Eestimaa feodaalpärisorjuslik põllumajandus ja talurahva olukord XVIII saj. lõpul ning XIX saj. 1. aastakümnel» antakse konkreetne pilt feodaal-pärisorjusliku põllumajanduse arengust, tsaarivalitsuse agraarpoliitikast ja talurahvaliikumisest Eestimaa kubermangus XVIII—XIX sajandi vahetusel. J. Konks oli ka esimene, kes kummutas 1950-ndail aastail levinud eksliku arvamuse, nagu oleks Eestimaa 1804. aasta talurahvaseadus põh-

[100] *V. I. Lenin*, Kapitalismi arenemine Venemaal. Suurtööstusele siseturu tekkimise protsess. Teosed, 3. kd., lk. 152—153.

[101] *L. Loone*, Lõuna-Eesti talupoegade suhtumisest 1819. aasta talurahvaseadusesse. Rmt.: Eesti NSV Teaduste Akadeemia teaduslik sessioon 23.—29. aprillini 1947. E. Ühiskonnateaduste Osakonna istungid. Tartu, 1948, lk. 49—72.

[102] *Л. А. Лооне*, Развитие производительных сил в сельском хозяйстве Эстонии в первой половине XIX в. «Исторические записки», 1957, т. 60, lk. 215—247; *L. Loone*, Tootlike jõudude areng Eesti põllumajanduses XIX sajandi esimesel poolel. Rmt.: Materjale Baltimaade rahvamajanduse ajaloost. Tallinn, 1956, lk. 125—139.

justanud talupoegade koormiste tõusu, ja osutas sellele, et vastava ins rüktsiooni kohaselt oli koormiste tõstmine keelatud.

V. I. Lenin on kõrgelt hinnanud talurahva feodalismivastase võitlus ajaloolist tähtsust. «Kui oli pärisorjus, siis võitles kogu talurahva mass oma rõhujate vastu, mõisnike klassi vastu.... Talupojad ei saanud ühi neda, talupojad olid siis täiesti vaimupimeduse kütkes...., kuid talupojad võitlesid siiski, nii nagu nad oskasid ja suutsid,» kirju tas ta.[103]

V. I. Lenini ideedest juhindudes on feodaalkorra lagunemise ja kapi talistlike suhete kujunemise ajal toimunud talurahva klassivõitlust ja agraarsuhteid üksikasjalikult ja viljakalt uurinud J. Kahk. Nagu ilmneb tema mahukaima monograafia «Rahutused ja reformid»[104] pealkirjast, on ta oma põhiülesannet näinud selles, et kindlaks teha, kuidas eesti talu rahvas tollal võitles feodaalse ekspluateerimise vastu ning kuidas see võit lus mõjutas ühiskonna arengut. Seejuures vaatles ta nii rahutuste sotsiaal majanduslikku tausta kui ka nende dialektilist seost eesrindliku ühis kondliku mõtte ning tsaarivalitsuse ja aadli agraarpoliitikaga. Nii on J. Kahkil õnnestunud näidata eesti ja läti talupoegade klassivõitluse tõu sulaine täielikku kulgu ja ajaloolist tähtsust.

XIX sajandi alguse talurahvaseaduste käsitlemisel lähtus J. Kahk V. I. Lenini juhendist, et reformid kujutavad revolutsioonilise klassivõit luse paratamatut kõrvaltulemust, valitsevate klasside teatud järeleandmist, mis on võetud ette selleks, et oma kõikumalöönud võimu kindlustada.[105] Käesoleval korral vajas talurahvareforme Balti kubermangudes eriti tsaa rivalitsus, kes nende läbiviimisel aga sattus vastuollu suure osa kohaliku aadliga. J. Kahk seadis esimesena kahtluse alla 1950-ndail aastail üldtun nustatud, J. Zutise autoriteedile tugineva seisukoha, et 1804. aasta sea duse tagajärjel suurenenud talupoegade koormised kõikides Liivimaa mõi sates. Erinevalt J. Zutisest ja teistest selle küsimusega tegelnud uurijaist ei lähtunud J. Kahk adramaast, vaid püüdis võrrelda reaalsetel taludel XIX sajandi algul lasunud koormiste suurust 1804. aasta seaduse põhjal kehtestatud uute koormismääradega mõnedes Liivimaa mõisates. Selgus, et leidus mõisaid, kus talupoegade koormised polnud suurenenud, vaid koguni vähenenud.

[103] Vt. *V. I. Lenin*, Kehvtalurahvale. Selgitus talupoegadele sellest, mida sotsiaal demokraadid tahavad. Teosed, 6. kd., lk. 383—384.

[104] *J. Kahk*, Rahutused ja reformid. Talupoegade klassivõitlus ja mõisnike agraar poliitika Eestis XVIII ja XIX sajandi vahetusel (1790—1810). Tallinn, 1961. 620 lk. (rets.: *A. Vassar*, «Eesti NSV Teaduste Akadeemia Toimetised — Ühiskonnateaduste Seeria» 1962, nr. 2, lk. 192—200). Selles teoses avaldatud uurimistulemused koos teise uurimistöö (*J. Kahk*, Eesti talurahva võitlus vabaduse eest. Talurahva vastuhakud ja rahutused aastail 1816—1828. Tallinn, 1962. 128 lk.) tulemustega võttis J. Kahk kokku venekeelses teoses *Ю. Kахк*, Крестьянское движение и крестьянский вопрос в Эстонии в конце XVIII и в первой четверти XIX века. Таллин, 1962. 476 lk. + 1 kleebis (rets.: *X. Круус*, «Вопросы истории», 1963, № 10, lk. 147—149), mida ta kaitses 1963. aasta doktoriväitekirjana.

[105] *V. I. Lenin*, Semstvo tagakiusajad ja liberalismi Hannibalid. Teosed, 5. kd., lk. 58; *V. I. Lenin*, Sisepoliitiline ringvaade. Sealsamas, lk. 265; *V. I. Lenin*, Kiri «Põhja Ühingule». Märkusi «Põhja Ühingu» programmi kohta. Teosed, 6. kd., lk. 145; *V. I. Lenin*, Oma kaastööliste poolt paljastatud härra Struve. Sealsamas, lk. 322; *V. I. Lenin*, Revolutsioonilise sotsiaaldemokraatia platvorm. Teosed, 12. kd., lk. 185.

L. Loone oli nn. vabastamisrahutuste käsitlemisel piirdunud Eesti NSV Riiklikus Ajaloo Keskarhiivis leiduvate materjalidega, J. Kahk aga on oma lühimonograafia[106] kirjutamiseks palju väärtuslikku lisa ammutanud Läti NSV Riikliku Keskarhiivi rikkalikest fondidest. See võimaldas tal rekonstrueerida hoopis täpsema ja elavama pildi talurahvarahutustest neil aastail. Ta näitas veenvalt, et talupojad ei mõistnud vabaduse all muud kui mõisaorjusest vabanemist. J. Kahki uurimuses jälgitakse hoolikalt küla sotsiaalse diferentseerumise kajastumist talurahvaliikumises ning tal õnnestus leida tänini kõige vanemad dokumentaalsed tunnistajad talurahva vaesemate kihtide iseseisva kollektiivse väljaastumise kohta. Kasutades võrdlev-ajaloolist meetodit, tegi J. Kahk kindlaks mitmed ühised jooned üksteisest tuhandete kilomeetrite kaugusel ning üsnagi erinevates looduslikes ja ühiskondlikes oludes elanud talupoegade püüdlustes ja klassivõitluses. Tuginedes sellele, et rahutused puhkesid just neis mõisates, kus talupoegade koormised 1804. aasta seaduse alusel koostatud vakuraamatute järgi tõusid, leidis H. Ligi, et 1820. ja 1822.—1823. aasta rahutusi Liivimaal ei tule siduda mitte ainult «vabastamisega», vaid ka 1804. aasta seaduse elluviimisega.[107]

Tootlike jõudude uurimist põllumajanduses on oluliselt edasi viinud V. Fainštein,[108] samuti O. Ibiuse seni kahjuks käsikirja jäänud kapitaalne uurimus alkoholitootmise ajaloost Eestis,[109] millest trükis on ilmunud vaid kokkuvõtlik kirjutis piiritustööstuse põllumajanduslikust tähtsusest.[110]

Ida-Euroopa agraarajaloo sümpoosioni sessioonil Leningradis 1968. aastal esines H. Ligi ettekandega «Sulased Eesti talus feodalismiperioodil»,[111] milles ta arvuliselt määras palgatööliste institutsiooni arenguastme eri ajajärkudel ning näitas talurahva sotsiaalset mobiilsust, barjääri puudumist tema eri kihtide vahel.

Nimetatud autori peatööks on feodaalkoormiste ja talurahva majanduslikku kandevõime evolutsiooni käsitlev uurimus. Tuginenud on ta esmajoones adramaa revisjonide ja maamõõtmiste andmetele. Oma uurimistulemused avaldas H. Ligi mitmes artiklis[112] ja 1968. aastal ilmunud

[106] *J. Kahk*, Eesti talurahva võitlus vabaduse eest. Talurahva vastuhakud ja rahutused aastail 1816—1828. Tallinn, 1962. 128 lk. + 3 illustr. (rets.: *H. Ligi*, «Eesti NSV Teaduste Akadeemia Toimetised — Ühiskonnateaduste Seeria» 1964, nr. 2, lk. 160—162).

[107] *X. Лиги*, Лифляндский крестьянский закон 1804 года и феодальные повинности крестьян. «Eesti NSV Teaduste Akadeemia Toimetised — Ühiskonnateaduste Seeria» 1966, nr. 4, lk. 399 jj.

[108] *B. M. Файнштейн*, Генезис капитализма в эстляндском помещичьем хозяйстве. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата экономических наук. Тарту, 1967. 21 lk.; *V. Fainštein*, Talumaade mõisastamisest XIX sajandi teisel veerandil. Rmt.: Ajaloo järskudel radadel. Tallinn, 1966, lk. 133—145.

[109] *O. Ibius*, Alkoholi ja alkoholsete jookide tootmise ajalugu Eestis. (Käsikiri, säilitatakse Eesti NSV Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituudis.)

[110] *O. Ibius*, Piiritustööstuse põllumajanduslikust tähtsusest Eestis XVIII ja XIX sajandil. «Eesti NSV Teaduste Akadeemia Toimetised — Ühiskonnateaduste Seeria» 1959, nr. 1, lk. 41—56.

[111] Тезисы докладов и сообщений X (Ленинградской) сессии по аграрной истории Восточной Европы. Л., 1968, lk. 112—116.

[112] *X. M. Лиги*, Возникновение и развитие вспомогательной барщины в Эстляндии (XVI—XIX). Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы 1964 года. Кишинев, 1966, lk. 261—269; *Ю. Кахк, X. Лиги*, К вопросу об экономическом положении и фео-

monograafias.[113] Neist selgub, et XVIII sajandi esimesel poolel ei toimunud feodaalrendi struktuuris ja reaalses suuruses erilisi muutusi. Mõisapõldude hoogus kasv ja ulatuslik viinapõletamine ning härgade nuumamine sajandi teisel poolel aga tõid kaasa teokoormiste tõusu. See muidugi ei tähendanud, et talupoegade feodaalne ekspluateerimine suurenes samavõrra, sest tunduvalt tõusis ka talurahva majanduslik kandevõime: suurenes talude arv ja külvipind, samuti tööjõuliste inimeste ning rakme- ja produktiivloomade arv; teatavat osa etendas ka loonus- ja rahaandami vähenemine. Sellise probleemiseade ning oma uurimistulemustega aitas H. Ligi kummutada üleliiduliselt esinenud lihtsustatud arusaama, nagu oleksid talupoegade koormised feodalismiajal pidevalt suurenenud, sõltumata seejuures talude majanduslikust kandevõimest. Samal ajal õnnestus H. Ligil välja selgitada erinevusi feodaalrendi arenemisloos Lõuna- ja Põhja-Eestis.

H. Ligi uurimused annavad meile reljeefse feodaalkoormiste arenemise üldpildi. Ühtlasi lahendas ta uudselt mitmed olulised probleemid, nagu eri koormisliikide (kümnis, hinnus) juriidiline alus, teokoormiste evolutsioon mõisa vajaduse järgi nõutavatest teopäevadest regulaarseks nädalateoks, abitegu jne.

Kapitalismi elementide sissetungi Eestimaa põllumajandusse «vabastamisele» järgnenud aastakümnetel uuris L. Loone,[114] kes leidis, et 1840-ndail aastail viidi teatud osa talupoegadest üle raharendile. See omakorda tõi kaasa kapitalistlike suhete võidulepääsu nii mõisa- kui ka talumajapidamises. Raharendi levik toimus tema arvates kiiremini Viru- ja Järvamaal.

Kasutades 1847. aasta ankeedi andmeid, uuris A. Traat raharendi levikut Liivimaal enne XIX sajandi keskpaika.[115] Selgus, et raharendile oli Liivimaal viidud üsna väike osa (alla $^1/_{10}$) taludest. Kõigepealt viidi raharendile üle jõukamad talud. Kiiremini levis see rendi liik Pärnumaal, kus turustusvõimalused olid soodsamad.

L. Oengolt pärineb lühike, kuid sisutihe artikkel põllutöömasinate kat-

дальных повинностях крестьян в Эстляндской губернии в XVIII в. (Опыт применения электронно-счетных машин в историческом исследовании). Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы 1962 г. Минск, 1964, lk. 43—58; *Х. Лиги*, Лифляндский крестьянский закон 1804 года и феодальные повинности крестьян. «Eesti NSV Teaduste Akadeemia Toimetised — Ühiskonnateaduste Seeria» 1966, nr. 4, lk. 385—402; *H. Ligi*, Eestimaa 1804. aasta talurahvaseadus ja feodaalsed koormised. Rmt.: Ajaloo järskudel radadel. Tallinn, 1960, lk. 84—114; *Х. М. Лиги*, К вопросу о динамике феодальной ренты в Эстонии. Тезисы докладов и сообщений VIII сессии симпозиума по аграрной истории Восточной Европы. М., 1965, lk. 59—61.

[113] *H. Ligi*, Talupoegade koormised Eestis 13. sajandist 19. sajandi alguseni. Tallinn, 1968. 334 lk. + 2 kleebist. Lühendatud venekeelne väljaanne: *Х. М. Лиги*, Феодальные повинности эстонских крестьян до начала XIX века. Таллин, 1968. 202 lk. (Rotaprint.)

[114] *Л. А. Лооне*, О развитии некоторых элементов капитализма в сельском хозяйстве Северной Эстонии в 20—50-х годах XIX века. Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы 1958 г. Таллин, 1959, lk. 201—219.

[115] *A. Traat*, Ankeet talumaade raharendi leviku kohta Liivimaal 1847. aastal. «Eesti NSV Teaduste Akadeemia Toimetised — Ühiskonnateaduste Seeria» 1957, nr. 2, lk. 192—204.

setamise ja kasutuselevõtu kohta XIX sajandi esimesel poolel.[116] Sellest selgub, et üksikud mõisnikud ilmutasid huvi rehepeksu mehhaniseerimise vastu juba XVIII—XIX sajandi vahetusel. Sajandi esimesel veerandil leidsid põllutöömasinad kasutamist siiski vaid katseliselt ja väga piiratud ulatuses. Veelgi selgemini avaldub siin feodaalsuhete pidurdav osa XIX sajandi teisel veerandil. Murrang põllutöömasinate kasutamises toimus alles 1860.—1870-ndail aastail, tänu teoorjuse kaotamisele.

Oluline tähtsus feodalismi kriisi probleemi selgitamisel oli S. Vahtre artiklil rahvastiku liikumise kohta Eestimaal.[117] Ulatusliku demograafilise materjali alusel jõutakse selles seisukohale, et arvamus, nagu oleks feodalismi kriisi tagajärjel XVIII—XIX sajandi vahetusel sündimus langenud, ei pea paika. Vääraks osutus ka seisukoht, et XIX sajandi 20-ndatel aastatel olevat toimunud abiellumuse ja sündimuse suurem tõus. S. Vahtre näitab, et kõikumised iibes olid tingitud eelkõige ikaldustest, näljast ja epideemiatest, teatud tähtsus oli ka ulatuslikul nekrutivõtmisel Napoleoni sõdade ajal.

Oma varasemates talurahva klassivõitlusele pühendatud töödes jagas J. Kahk üldjoontes L. Loone vaateid feodalismi kriisi küsimuses, hiljuti ilmunud artiklis aga on ta jõudnud märksa teistsugusele arusaamale.[118] Kasutades matemaatilise statistika meetodeid, jälgis ta põllumajanduslike tootlike jõudude, talurahva majandusliku olukorra ja demograafiliste protsesside põhitendentse XIX sajandi teisel veerandil ja leidis, et pole alust kõnelda talumajandite hulgalisest laostumisest ja talupoegade massilisest väljasuremisest. V. I. Lenini 100. sünni-aastapäeva eel ilmus tema sulest teos, mis on pühendatud feodaalsüsteemi languse ja pärisorjuse kaotamise põhjuste probleemile.[119] Selles püütakse küsimusele läheneda laiahaardelisemalt ning leitakse, et senistes uurimustes on liiga rõhutatult ja ühekülgselt pööratud tähelepanu talude majanduslikule laostumisele ja talurahva klassivõitlusele ning liiga vähe tegeldud kaubamajanduse arenemise kui ühe feodaalsüsteemi langust põhjustanud teguriga. J. Kahk juhib tähelepanu ka sellele, et käsitledes 1861. aasta reformi, paigutas V. I. Lenin kaubamajanduse arengu reformi põhjuste seas esimesele kohale.[120] Vaadeldes talude laostumist ning tühjenemist, jõuab J. Kahk järeldusele, et see protsess küll esines, kuid polnud XIX sajandi keskpaigaks kujunenud veel kuigi ulatuslikuks ega kajastanud mitte niivõrd «uuele majandusviisile» üleminevate mõisnike püüet toot-

[116] *L. Oengo*, Esimestest põllumajandusmasinatest Eestis XIX sajandi esimesel poolel. «Eesti NSV Teaduste Akadeemia Toimetised — Ühiskonnateadused» 1967, nr. 1, lk. 67—80.

[117] *S. Vahtre*, Rahvastiku liikumisest Eestimaa kubermangus XVIII sajandi lõpul ja XIX sajandi esimesel poolel. Rmt.: Ajaloo järskudel radadel, lk. 56—83.

[118] *J. Kahk*, Zu den Hauptproblemen der Krise des Feudalsystems in Estland im zweiten Viertel des 19. Jahrhunderts. Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte, 1968 (Berlin), lk. 215—275.

[119] *J. Kahk*, Die Krise der feudalen Landwirtschaft in Estland. (Das zweite Viertel des 19. Jahrhunderts.) Tallinn, 1969. 356 lk. + 2 kleebist.

[120] Vt. *V. I. Lenin*, «Talurahvareform» ning proletariaadi ja talurahva revolutsioon. Teosed, 17. kd., lk. 92.

misareaali laiendada, kuivõrd talude majanduslikku stagnatsiooni ja nõrgenemist üle jõu käiva feodaalse ekspluateerimise tagajärjel.[121]

Agraarsuhete arengut monopolieelse kapitalismi ajajärgul (XIX sajandi teisel poolel) käsitleb V. I. Lenin üksikasjalikult oma uurimuses «Kapitalismi arenemine Venemaal», kus ta muu hulgas näitab Baltimaade tihedat majanduslikku seost ülejäänud Venemaa aladega ja iseloomustab Balti kubermange kui üht kapitalistlikult arenenumat piirkonda. Samuti peatub ta kõnesolevas uurimuses siinse talurahva sotsiaalsel kihistumisel ning vaatleb sulaste ja popside olukorda.

Sel ajajärgul Eesti külas asetleidnud sotsiaalmajanduslike protsesside ja ühiskondlike liikumiste uurimisel on Eesti nõukogude ajaloolased alati lähtunud V. I. Lenini õpetusest kahest sotsiaalsest sõjast. Kuni polnud veel täielikult võitnud kapitalistlik kord, eristab V. I. Lenin ühiskondlikus võitluses kaht «erinevat ja erilaadilist sotsiaalset sõda: üks tänapäeva isevalitsuslik-feodaalse korra rüpes ja teine tulevase, juba meie silme all sündiva kodanlik-demokraatliku korra rüpes».[122]

V. I. Lenini põhjalikult väljaarendatud kontseptsioon kapitalismi arenemise kahest teest põllumajanduses sai ka Eesti NSV ajaloolastele aluseks kõnesoleva perioodi talurahva ajaloo uurimisel. 1955. aastal kaitstud kandidaadiväitekirjas [123] andis J. Kahk rikkaliku arhiivimaterjali põhjal üksikasjalise pildi talurahvaliikumisest Eestis 1850-ndate aastate lõpul, mille kulminatsiooniks oli Mahtra sõja nimetuse all ilukirjanduse kaudu rahva hulgas üldtuntuks saanud talurahva ülestõus. Analüüsinud 1858. aasta rahutuste sotsiaal-majanduslikke põhjusi, ulatust ja tähtsust, leidis J. Kahk, et Mahtra sõda ei kujutanud endast lokaalset ja isoleeritud nähtust, vaid oli osa sellest ühiskondliku liikumise tõusust, mis arenes ülevenemaaliseks revolutsiooniliseks situatsiooniks ning mõjutas sellisena valitsevaid ringkondi 1861. aasta talurahvareformi ettevalmistamisel Venemaal.

Mahtra ülestõusu 100. aastapäeva tähistamiseks avaldati Eesti NSV Riikliku Ajaloo Keskarhiivi ja Eesti NSV Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituudi ühise töö viljana J. Kahki toimetamisel mahukas kogumik dokumente ja materjale.[124] Esmakordselt ilmus eestikeelses tõlkes anonüümseks jäänud publitsistlik teos «Eestlane ja tema isand», mis sisaldab rikkalikke andmeid eesti talupoja majandusliku olukorra kohta XIX sajandi keskel.[125]

Mitmed talurahva ajaloo probleemid tõstatati sõjajärgses historiograafias esmakordselt. Nii uurisid J. Kahk ja V. Miller Eesti ja vene progressiivsete haritlaste vaateid talurahvaküsimuses. Nad näitasid, et progressiivsed Eesti haritlased olid tuttavad vene revolutsiooniliste demo-

[121] *J. Kahk*, Die Krise der feudalen Landwirtschaft in Estland, lk. 186.

[122] *V. I. Lenin*, Sotsialism ja talurahvas. Teosed, 9. kd., lk. 275.

[123] *J. Kahk*, 1858. aasta talurahvarahutused Eestis. Mahtra sõda. Tallinn, 1958. 275 lk. + 1 kaart; vt. ka *Ю. Ю. Кахк*, Крестьянские волнения 1858 г. в Эстонии. «История СССР», 1958, № 3, lk. 129—144.

[124] 1858. aasta talurahvarahutused Eestis. Dokumente ja materjale. Tallinn, 1958. 570 lk. + 1 kaart.

[125] Eestlane ja tema isand. Talupoegade majandusliku olukorra ja nende seisundi valgustamiseks Eestimaal. Tallinn, 1959. 176 lk.

kraatide vaadetega.[126] Balti kubermangude agraarolud ja 1858. aasta sündmused Eestimaal leidsid valgustamist ka vene revolutsioonilis-demokraatlikus ajakirjanduses. Tuginedes peaasjalikult varem kasutamata valla- ja kihelkonnakohtute materjalidele, analüüsis J. Kahk eesti küla sotsiaalset struktuuri ja diferentseerumist kõnesoleval perioodil ning näitas talurahva erinevate kihtide osa 1858. aasta rahutustes.[127] A. Vassar jälgis kapitalistlike suhete kujunemist Eesti põllumajanduses nn. preisi teed mööda XIX sajandi viimastel aastakümnetel.[128]

Veel 1850-ndatel aastatel oli eesti talurahvaliikumises keskset kohal võitlus teoorjuse vastu, millest võtsid üheskoos ning ka enam-vähem ühesugusel määral osa nii taluperemehed kui ka sulased ja vabadikud. 1860-ndail aastail on olukord muutunud: tähtsaimaks rendivormiks sai raharent, algas talude päriseksostmine. Senised poolpatriarhaalsed suhted taluperemeeste ja sulasrahva vahel hakkasid asenduma kapitalistlikega. Lähtudes V. I. Lenini määratlusest, et maaproletariaat on nii täiesti maata talurahvas kui ka maalapiga põllutöölised,[129] hindab A. Vassar maaproletariaadi erikaalu Eestis 1860.—1870-ndatel aastatel ligi 70 protsendile maaelanikkonnast.[130] Talupoegade klassivõitluses kerkis tollal esiplaanile maanõudmine, talurahvaliikumise peavormiks aga sai mõneks ajaks palvekirjade esitamine. Oma varasemate uurimiste tulemused 1860-ndate aastate palvekirjade kampaania kohta võttis 1957. aastal avaldatud artiklis kokku akadeemik H. Kruus.[131] Üksikasjalikult aga on 1860.—1870-ndate aastate talurahvaliikumist uurinud A. Vassar, kes jõudis järeldusele, et 1864. aastal kõrgpunkti saavutanud petitsioonikampaania ajal astus talurahvas mõisnike vastu veel ühtse klassina. Kuid juba tollal hakkas ilmnema uus joon — sulaste ja vabadike esinemine iseseisvate nõudmistega. Talupoegade ühistes palvekirjades nõutakse mõisamaade ärajaotamist, sulaste ja vabadike eesmärgiks aga oli hingemaa, s. t. kogu maa võrdse ümberjaotamise nõudmine, mis 1840-ndail aastail oli olnud kõigile ühiseks nõudmiseks. Kui varem arvati, et palvekirjadeliikumine vaibus 1860-ndate aastate lõpuks, siis A. Vassar näitas veenvalt, et talurahva antifeodaalse võitluse rinne tollal nõrgenes, kuna sellest eemaldusid talu-

[126] *Ю. Ю. Кахк*, «Колокол» Герцена и крестьянское движение в Эстонии накануне и во время революционной ситуации 1859—1861 годов. «Eesti NSV Teaduste Akadeemia Toimetised» 1953, nr. 3, lk. 451—453; *V. Miller*, A. I. Herzeni sidemeist Tallinna progressiivsete haritlastega. «Eesti NSV Teaduste Akadeemia Toimetised» 1954, nr. 2, lk. 281—295.

[127] *J. Kahk*, Külakodanluse ja maaproletariaadi tekkimisest Eesti külas. (Kohtumaterjalide põhjal XVIII saj. lõpp — 1880. a.) «Eesti NSV Teaduste Akadeemia Toimetised» 1955, nr. 3, lk. 362—386; *J. Kahk*, Peremeeste ja sulaste osast talurahva antifeodaalsetes väljaastumistes XIX sajandi keskpaiku Eestis. «Eesti NSV Teaduste Akadeemia Toimetised» 1955, nr. 4, lk. 523—538.

[128] *A. Vassar*, Agraarsuhetest Eestis XIX sajandi 60—90-ndail aastail. Rmt.: Baltimaade rahvamajanduse ajaloost. Tallinn, 1956, lk. 140—152.

[129] *V. I. Lenin*, Kapitalismi arenemine Venemaal. Teosed, 3. kd., lk. 139.

[130] *A. Vassar*, Maajagamise nõudest 1860-ndate aastate palvekirjade-aktsioonides. «Eesti NSV Teaduste Akadeemia Toimetised — Ühiskonnateaduste Seeria» 1958, nr. 2, lk. 119—140.

[131] *Х. Х. Круус*, Петиционная кампания эстонских крестьян в 60-х годах XIX в. Rmt.: Из истории общественных движений и международных отношений. M., 1957, lk. 494—514.

rentnikud, sulaste ja vabadike võitlus maa ja inimlikumate elutingimuste eest aga koguni tugevnes.[132] Maaproletariaadi muutumine kõige aktiivsemaks jõuks mõisnikevastases võitluses ja maatööliste ning kehvikute huvide kokkupõrkumine jõukate, palgatööjõudu kasutavate talupoegade huvidega avaldus eriti selgesti maatameeste palvekirjade kampaanias 1873. aastal Viljandimaal kui kapitalistlikult kõige enam arenenud maakonnas.[133]

1860-ndate aastate lõpul laialdase ulatuse omandanud väljarändamisliikumist, mis kujutas endast omapärast talurahvaliikumise vormi, käsitles uute arhiivimaterjalide põhjal E. Jansen.[134]

Suhteliselt vähe on seni uuritud põllumajanduslike tootlike jõudude ajalugu monopolismieelse kapitalismi ajajärgul. Maaparandusest Eesti põllumajanduses ilmus O. Karma lühimonograafia,[135] milles vaadeldakse maaparanduse arenemist lihtsast kraavitamisest täpsetele mõõtmistele ja loodimistele tugineva drenaaži kasutamiselevõtuni. Maaparandusel varasematel sajanditel on autor peatunud võrdlemisi põgusalt, käsitluse raskuspunkt langeb XIX sajandi teise poolde ja käesoleva, XX sajandi algusesse.

Jätkates samal ajal Nõukogude Liidus tegutsenud eesti kommunistide traditsioone ja tuginedes nende uurimistulemustele ning marksistlikele üldistustele talurahvaliikumise ja Eesti agraarolude kohta 1905.—1907. aasta revolutsiooni eel ning revolutsioonile järgnenud aastail, asusid Eesti nõukogude ajaloolased imperialismiperioodi agraarajaloo, eriti talurahvaliikumise uurimisele. Kõige üldisema XIX—XX sajandi vahetuse agraarolude marksistlik-leninliku iseloomustuse andsid 1952. aastal ilmunud üheköitelises «Eesti NSV ajaloos» H. Moosberg ja J. Saat.[136] Selles on esitatud talurahvaliikumise arengujooned 1905.—1907. aasta revolutsiooni päevil, antud agraarküsimuse kui kodanlik-demokraatliku revolutsiooni põhiküsimuse, samuti Stolõpini reformi leninlik iseloomustus ja analüüsitud bolševike partei agraarpoliitikat. Siitpeale on töötavat ja ekspluateeritavat talurahvast Eesti ajaloos käsitletud kui töölisklassi liitlast revolutsioonilises võitluses. Vastupidi kodanlikele autoritele, kes läksid vaikides mööda või koguni eitasid diferentseerumist eesti külaühiskonnas, hakkasid nõukogude ajaloolased uurima ka eesti talurahva diferentseerumist.

Talurahvaliikumist Eestis 1905.—1907. aasta revolutsiooni päevil käsit-

[132] *А. К. Вассар*, К вопросу о роли батраков и бобылей в крестьянском движении в Эстонии в 60—70-х годах XIX в. Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы 1959 г. М., 1961, lk. 274—285.

[133] *A. Vassar*, Viljandimaa maatameeste massiline palvekirjade aktsioon 1873. aastal. «Eesti NSV Teaduste Akadeemia Toimetised — Ühiskonnateaduste Seeria» 1959, nr. 4, lk. 367—395.

[134] *E. Jansen*, Väljarändamisliikumisest Eestis 1860-ndate aastate lõpul ja selle peegeldumisest erinevate ideoloogiliste suundade võitluses. Rmt.: C. R. Jakobson ja tema ajastu. Tallinn, 1957, lk. 3—33.

[135] *O. Karma*, Jooni maaparanduse arengust Eestis kuni 1917. aastani. Tallinn, 1959, 98 lk. (rets.: *V. Miller*, «Eesti NSV Teaduste Akadeemia Toimetised — Ühiskonnateaduste Seeria» 1959, nr. 4, lk. 438—440).

[136] Eesti NSV ajalugu (kõige vanemast ajast tänapäevani). Tallinn, 1952, lk. 219—220, 228—229, 231—233, 241—242, 266—267, 269, 274—275, 280.

les kõrvuti töölisklassi revolutsioonilise liikumisega H. Moosberg,[137] osutades erilist tähelepanu klassijõudude asetusele revolutsioonis. Hoolikalt on ta püüdnud analüüsida ka talurahva eri kihtide nõudmisi ning peatunud karistussalkade tegevusel. Koos M. Lõhmusega avaldas H. Moosberg revolutsiooni juubeliaastal revolutsiooniaegset talurahvaliikumist käsitleva uurimuse.[138] Samal aastal ilmus 1905.—1907. aasta revolutsioonisündmustele pühendatud, samuti selleaegset talurahvaliikumist kajastav dokumentide ja materjalide kogumik.[139]

Eesti põllumajanduse ja talurahva olukorda Esimese maailmasõja aastail uuris A. Takkin.[140] Rohkesti uut faktilist materjali käibele tuues näitas ta, kuidas sõjast tingitud põllumajandussaaduste hindade tõus stimuleeris külvipinna laiendamist, tööjõu, tööriistade ja mineraalväetise nappus aga viisid agrotehnilise taseme järsule langusele. A. Takkin oli esimese autorina juba üheköitelises «Eesti NSV ajaloos» käsitlenud muutusi klassivahekordades Eesti külas Oktoobrirevolutsiooni eelõhtul, siin tegi ta seda märksa põhjalikumalt, peatudes ka talurahva rahulolematuse ja käärimise konkreetsetel väljendustel.

Feodalismi igandite, eriti mõisnike maaomandi pidurdavast mõjust Eesti põllumajanduse arenemisele ning viimase põhitendentsidest XIX—XX sajandi vahetusel on lühikese, kuid sisuka ülevaate andnud O. Karma.[141] Seni olid suhteliselt väheuuritud agraarajaloo lõiguks jäänud Stolõpini reaktsiooni ja uue revolutsioonilise tõusu aastad. Tootlike jõudude arenemise põhitendentsidest põllumajanduses annab ettekujutuse A. Köörna oma töödega, mis on pühendatud Oktoobrirevolutsiooni majanduslike eelduste kujunemisele.[142] Vastavad peatükid «Eesti NSV ajaloo» II köites (autor G. Lukin) käsitlevad talurahva diferentseerumist, põllumajanduslike organisatsioonide kujunemist, väljarändamist ja külakehvistu võitlust.[143]

Sõjajärgseil aastail algas kodanliku Eesti agraarsuhete ja agraarpoliitika süvendatud marksistlik uurimine ning pandi alus nõukogude perioodi (alates 1940. aastast kuni käesoleva ajani) agraarajaloo uurimisele. Kui enne NLKP XX kongressi selles valdkonnas avaldatud töödes võib kohata juhuslikele illustratiivsetele näidetele tuginevaid tõestusi, siis pärast seda on ka uurimistöö selles osas aset leidnud sisuline süvenemine ja edukamalt kasutatud leninlikke meetodeid.

[137] *H. Moosberg*, 1905.—1907. a. revolutsioon Eestis. Tallinn, 1955. 153 lk. + 2 kaarti (rets.: *E. Laul*, «Eesti Kommunist» 1956, nr. 2, lk. 54—57; *Э. Лаул*, «Коммунист Эстонии», 1956, № 2, lk. 59—62).

[138] *H. Moosberg, M. Lõhmus*, Talurahvaliikumine Eestis 1905.—1907. a. revolutsiooni päevil. Tallinn, 1955. 36 lk.

[139] Революция 1905—1907 гг. в Эстонии. Сборник документов и материалов. Таллинн, 1955. 698 lk. + 1 kaart.

[140] *A. Takkin*, Eesti Esimese maailmasõja aastail. Tallinn, 1961, lk. 35—57, 95—97.

[141] Eesti NSV ajalugu kolmes köites. II köide. Tallinn, 1963, lk. 312—324.

[142] *A. Köörna*, Suure Sotsialistliku Oktoobrirevolutsiooni majanduslikud eeldused Eestis. Tallinn, 1961. 198 lk.; *A. Köörna*, Eesti turu ja kaubanduse arengust ülevenemaalise turu koosseisus aastatel 1900—1913. Majandusteaduslikke töid II. Tartu Riikliku Ülikooli Toimetised, vihik 97. Tartu, 1960, lk. 268—326.

[143] Eesti NSV ajalugu kolmes köites, II köide, lk. 454—463, 465—466, 476—477.

Oma doktoritöös, millest trükis on ilmunud vaid osa,[144] käsitleb N. Buzulukov sissejuhatavalt, kuid küllalt ulatuslikult, agraarsuhteid kodanlikus Eestis, põhiosa aga on pühendatud põllumajanduse olukorrale ja ümberkorraldustele aastail 1940—1950. Peale üldiste statistiliste andmete on N. Buzulukov 10 valla kohta kasutanud 1939. aasta põllumajandusloenduse algandmeid ning EK(b)P Keskkomitee ja Eesti NSV Ministrite Nõukogu poolt 1947. aastal loodud uurimisbrigaadi kogutud andmeid 3 valla kohta aastaist 1947—1949. Suurt tähelepanu on autor pööranud nii kodanlikule kui ka sõjaeelsele ja -järgsele nõukogude maareformile, talurahva klassistruktuurile ja selles toimunud nihetele sotsiaal-majanduslikus olukorras. Hinnatav on talude kogu- ja kaubatoodangu käsitlus, samuti riiklike müüginormide ja maksude analüüs. Kuigi töös esineb faktidega suvaliselt ümberkäimist ja hinnangutega liialdamist, oli see siiski esimeseks põhjalikumaks katseks marksistlikult käsitleda 1920.—1930-ndate aastate agraarolusid.

Agraarküsimusele kodanlikus Eestis on pühendatud 1957. aastal ilmunud R. Antonsi raamat,[145] mis hõlmab küllaltki pikka ajavahemikku (1900—1956) ning käsitleb agraarsuhete paljusid külgi. Raamat kujutab endast aga ennekõike ülevaatlikku käsitlust ega ületa probleemiasetuselt ja esitatud materjali hulgalt N. Buzulukovi tööd, on aga viimasest kompaktsem ja viimistletum. Põllumajanduse arengut ja agraarsuhteid kodanlikus Eestis 1920-ndail aastail käsitles H. Saarniit oma 1958. aastal ilmunud uurimuses.[146] H. Saarniidu käsitlusi iseloomustab algallikaist leitud faktide hulgaline ja rangelt täpne kasutamine, asjalik stiil, läbikaalutud hinnangud ja põhjendatud järeldused. Kodanliku Eesti agraararengu järgnevat perioodi (aastaid 1925—1929) on käsitlenud Oie Elango.[147] Kodanliku vabariigi majanduslikule arengule üldhinnangut andes näitas Oskar Sepre, et vaatamata kodanliku propaganda omaaegsetele väidetele, ei saa kõnelda põllumajanduse õitsengust kodanlikus Eestis.[148]

Uurides 1940.—1941. aasta nõukogude maareformi ja agraarolusid, peatub H. Tiido sissejuhatavalt, kuid küllaltki põhjalikult ka kodanliku vabariigi viimasel aastakümnel. Ta huvi on köitnud talurahva sotsiaalmajanduslik seisund, töölisklassi ja talurahva liidu küsimus, põllutööliste olukord jne.[149]

Nõukogude Eesti 25. aastapäevaks ilmusid trükist A. Ruusmanni artik-

[144] *N. Buzulukov*, Eesti talundite majanduse analüüs alates nõukogude maareformist (1944.—1947. a.) kuni massilise kollektiviseerimiseni (1949. a.). Rmt.: Nõukogude teaduse arengust Eesti NSV-s 1940—1950. Tallinn, 1950, lk. 147—195.

[145] *R. Antons*, Agraarsuhted kodanlikus Eestis. Tallinn, 1957. 268 lk.

[146] *H. Saarniit*, Kodanlik Eesti sõjajärgse revolutsioonilise kriisi aastail (1920—1924). Tallinn, 1958. 208 lk.; *H. Saarniit*, Maatöörahva koondamisest töörahva ühisesse väerinda aastail 1922—1923. Töid EKP ajaloo alalt I. Tallinn, 1965, lk. 60—91.

[147] *O. Elango*, Kodanlik Eesti kapitalismi ajutise ebakindla stabilisatsiooni aastail (1925—1929). Tallinn, 1958. 154 lk.

[148] *O. Sepre*, Kodanliku Eesti põllumajanduse «õitseng». Tallinn, 1959. 43 lk.

[149] *H. Tiido*, Talurahva olukorrast kodanlikus Eestis. Tallinn, 1959. 40 lk.; *H. Tiido*, Märkmeid põllutööliste olukorrast kodanlikus Eestis (1934—1940). EPA teaduslike tööde kogumik, nr. 34. Tartu, 1963, lk. 73—89.

lid,[150] mis tähendavad sammu edasi agraarküsimuse uurimisel Eestis. Kui seni oli põhiliselt piirdutud siiski vaid juba omal ajal trükitud kirjanduse ning algallikate marksistliku analüüsimisega, siis A. Ruusmann kasutas omaaegseid statistilisi algandmeid (1939. aasta põllumajandusloenduse materjalid) ja rakendas originaalseid matemaatilise analüüsi meetodeid. Kõige selle tõttu läks tal korda läheneda talurahva sotsiaalse struktuuri küsimusele senisest palju konkreetsemalt ja mitmekülgsemalt ning näidata, et Eesti külas oli kodanluse võimu lõpuaastail oma tööjõudu müüvate inimeste osatähtsus suurem kui seni arvati. Senistest käsitlustest sügavam oli ka tema poolt antud ülevaade kodanliku valitsuse agraarpoliitilistest manöövritest, nagu kulakute toetamine viljamonopoli loopoliitilistest manöövritest, nagu kulakute toetamine viljamonopoli loomise teel, tööjõuküsimuse reguleerimiseks kasutatud abinõude rahvavastane iseloom jne. Ka taludest lahkunute edaspidine käekäik köitis A. Ruusmanni tähelepanu. Sellele küsimusele pühendatud artiklis aga on esiplaanil metoodilised probleemid (korrelatsiooni- ja faktoranalüüsi rakendamise võimalused).[151]

Talurahva ühiskondliku teadvuse kujunemist kodanlikus Eestis on uurinud A. Eller.[152] V. Krinali, L. Loone ja I. Soidra ülevaates majandusliku mõtte ajaloost kodanlikus Eestis[153] antakse kõige muu kõrval ka asjalik ülevaade kodanlikus Eestis levinud agraarteoreetilistest seisukohtadest, analüüsitakse ja kritiseeritakse neid ning võrreldakse töölisklassi agraarteoreetiliste vaadetega.

Esimese, sõjaeelse nõukogude aasta agraarolusid ja ümberkorraldusi on seni kõige põhjalikumalt uurinud H. Tiido. Rida tema töid[154] valgustavad olukorda maal ja partei poliitikat, esmajoones maareformi läbiviimist küllaltki sügavalt ja üksikasjalikult.

Saksa okupatsiooniaegsete agraarolude põhjalikum käsitlus meil kahjuks veel puudub. Ilmunud on vaid H. Alliku artikkel,[155] kus vaadeldakse okupantide «põllumajanduspoliitikat» ning selle tagajärgi. Lühidalt on Eesti NSV põllumajanduse arengul sõjajärgseil aastail peatunud

[150] *A. Ruusmann*, Missugust ajaloolist arenguteed mööda jõudis eesti töötav talurahvas sotsialismile. Rmt.: Eesti talurahvas teel sotsialismile. Tallinn, 1965, lk. 58—115; *A. Ruusmann*, Talurahva klassistruktuurist Eestis 1940. aasta sotsialistliku revolutsiooni eelõhtul. Sealsamas, lk. 116—195.

[151] *А. Руусманн*, Из опыта применения факторского анализа в историческом исследовании. «Вестник Московского Университета». Серия IX. История. 1966, № 6, lk. 78—91.

[152] *A. Eller*, Eesti talurahva ühiskondliku teadvuse arengust. EPA teaduslike tööde kogumik, nr. 7. Tartu, 1958, lk. 49—63.

[153] *V. Krinal, L. Loone, I. Soidra*, Majandusliku mõtte põhijooni kodanlikus Eestis (1920—1940). Tallinn, 1968. 256 lk.

[154] *H. Tiido*, Nõukogude maareform Eestis. Tallinn, 1960. 79 lk.; *H. Tiido*, Maa natsionaliseerimine Eestis 1940. a. EPA teaduslike tööde kogumik, nr. 34. Tartu, 1963, lk. 90—99; *Г. Тийдо*, Создание партийных организаций и беспартийного актива на селе в 1940 году. Töid NLKP ajaloo alalt I. Tartu Riikliku Ülikooli Toimetised, vihik 109. Tartu, 1961, lk. 73—86.

[155] *H. Allik*, Saksa okupantide röövtöö Eesti põllumajanduses. Rmt-d: Saksa fašistlik okupatsioon Eestis. Tallinn, 1947, lk. 205—224 ja Minevik ja tänapäev. Tallinn, 1960, lk. 253—273. Väga lühidalt puudutatakse Eesti põllumajandusele okupatsiooniajal tekitatud kahjusid ka A. Jõeääre artiklis «Kui suurt kahju tegid saksa okupandid Eesti rahvamajandusele». Rmt-d: Saksa fašistlik okupatsioon Eestis, lk. 181—194 ja Minevik ja tänapäev, lk. 193—203.

E. Brandt,[156] kes annab napi ülevaate Eesti NSV põllumajanduse kollektiviseerimisest ning osutab selle üldisematele iseärasustele, võrreldes kollektiviseerimisega vanemais vennasvabariikides. Vähesel määral esineb agraarajaloolist aspekti ka mitmetes majandus- ja põllumajandusteadlaste töödes ning partei- ja riigijuhtide raamatutes, artiklites ja kõnedes.[157]

Küllalt suurt tähelepanu on Nõukogude Eesti ajaloolaste poolt pühendatud ka sellisele suurele murrangule meie talurahva elus nagu kollektiviseerimine. N. Buzulukov suunas oma uurimuses, millel me peatusime juba eespool, peatähelepanu olukorrale Eesti külas kollektiviseerimise eelõhtul, kollektiviseerimist Eestis kogu selle ulatuses vaatlevad V. Matin ja M. Bronštein oma 1959. aastal ilmunud teoses.[158] Kollektiviseerimise ja sellele eelnenud aastate kõrval on nad silmas pidanud ka kolhooside arengut aastail 1950—1958. Raamatu esimeses osas on autorid õigesti püstitanud olulisemad põhiprobleemid ja ära näidanud arenemise põhitendentsid, konkreetset, faktilist materjali on nad aga veel suhteliselt vähe läbi töötanud. Seetõttu pakkus ajavahemik 1944—1950 edasistele uurijatele veel rohkesti tööd. Neid asusidki lahendama Eesti NSV Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituudi töötajad E. Laasi 1961. ja A. Ruusmann 1964. aastal.

E. Laasi sulest on ilmunud mitu kollektiviseerimist ja sellele eelnenud aastaid käsitlevat artiklit,[159] mis sisaldavad uusi seisukohti talurahva klassistruktuuri küsimustes (kus E. Laasil on lahkarvamusi N. Buzulukoviga) ja püüavad selgitada talurahva eri kihtide erinevat aktiivsust kolhoosidesse astumisel. Viimati ilmunud artiklis diskuteerib ta A. Ruusmanniga. 1966. aastal valminud kandidaadiväitekirjas käsitleb E. Laasi kollektiviseerimise ettevalmistamist ja läbiviimist Võrumaal.[160]

[156] *E. Brandt*, Sotsialismi ülesehitamise mõningaid iseärasusi Nõukogude Eestis. Tallinn, 1955. 80 lk.

[157] *E. Vint*, Teravilja tootmine Eesti NSV-s. Tartu, 1948. 231 lk.; Eesti NSV vabariiklik nõupidamine loomakasvatuse küsimustes 24.—27. maini 1948. Tallinn, 1949. 468 lk.; *N. Karotamm*, Uut elu ehitades. Kõnesid ja kirjutusi 1945/46. aastal. Tallinn, 1946. 422 lk.; *N. Karotamm*, Meie järjekordsed ülesanded. Kõnesid ja kirjutisi 1946/47. aastal. Tallinn, 1947. 410 lk.; *N. Karotamm*, Sotsialistlikul teel. Kõnesid ja kirjutusi 1947—1949. Tallinn, 1949. 459 lk.; *A. Veimer*, Eesti NSV majandusprobleeme. Tallinn, 1945. 184 lk.; *A. Veimer*, Uuest stalinlikust rahvamajanduse taastamise ja arendamise viie aasta plaanist. Tallinn, 1946. 90 lk.; *A. Veimer*, Sõjajärgse viisaastaku probleeme Nõukogude Eestis. Tallinn, 1947. 114 lk.

[158] *V. Matin ja M. Bronštein*, Eesti NSV põllumajanduse kollektiviseerimine ning selle sotsiaalsed ja majanduslikud tulemused. Tallinn, 1959. 195 lk.

[159] *E. Laasi*, Esimene sõjajärgne aasta Võrumaa külas. Rmt.: Eesti talurahvas teel sotsialismile, lk. 196—229; *E. Laasi*, Sotsialistliku suurtootmise eelduste kujunemisest Võrumaal aastail 1944—1947. «Eesti NSV Teaduste Akadeemia Toimetised — Ühiskonnateaduste Seeria» 1964, nr. 1, lk. 58—75; *E. Laasi*, Talurahva erinevate sotsiaalsete kihtide aktiivsusest kolhoosidesse astumisel Võrumaal massilise kollektiviseerimise eelõhtul. «Eesti NSV Teaduste Akadeemia Toimetised — Ühiskonnateaduste Seeria» 1966, nr. 2, lk. 204—216; *E. Laasi*, Veel kord tootlike jõudude seisukorrast ja tootmistegevuse arenemisest Eesti NSV talumajanduses aastail 1944—1948. «Eesti NSV Teaduste Akadeemia Toimetised — Ühiskonnateadused» 1968, nr. 4, lk. 404—417.

[160] *E. Laasi*, Eesti NSV talumajapidamiste kollektiviseerimise ettevalmistamine ja selle teostamine (Võru maakonna materjalide alusel). Tallinn, 1966. XIII + 339 lk. (Käsikiri, asub Eesti NSV Teaduste Akadeemia Teaduslikus Keskraamatukogus.)

Aastate 1944—1950 agraarajaloo kohta on A. Ruusmannilt ilmunud üks artikkel, samale ajavahemikule on pühendatud ka tema kandidaadiväitekiri.[161] Viimases on püütud konkreetsele faktilisele materjalile tuginedes anda ülevaatlik käsitlus sõjajärgsete aastate Eesti põllumajanduse tähtsamatest probleemidest, eriti kollektiviseerimisest ja selle ettevalmistamisest. Töös valgustatakse niisuguseid seni vähe käsitletud küsimusi, nagu talumajanduse tootlike jõudude seisukord ja arenemine aastail 1944—1948, talurahva naturaal- ja töökohustused ning maksud, põllumajanduse riikliku sektori ja põllumajandusliku ühistegevuse areng.

Väga lühidalt, kuid olulisemaid protsesse ja tendentse hästi iseloomustades peatuvad kollektiviseerimise-eelsete aastate agraarküsimustel N. Karotamm[162] ning E. Tõnurist.[163] Üksikküsimusi sellest perioodist on valgustanud K. Kala[164] ja H. Tolga.[165] J. Kahki tähelepanu on köitnud põllumajanduse sotsialistliku suurtootmise rööbastele üleviimise üldised probleemid ning nende kõrvutamine vanemates vennasvabariikides ja rahvademokraatiamaades toimunuga.[166]

Ajajärk 1950-ndatest aastatest käesoleva ajani on vähem läbi uuritud kui sellele eelnenud aastad. Neid aastaid käsitlevad uurimused pärinevad eelkõige parteiajaloolastelt ja majandusteadlastelt. V. Matin ja M. Bronštein selgitavad oma eespool mainitud raamatus asjatundlikult kolhooside arenemises aastail 1950—1953 esinenud seisaku ja tagurpidimineku põhjusi. Nad on analüüsinud ka kolhoosipõllumajanduse arenemist järgneval viiel aastal, esile tõstes partei ja valitsuse otsustavaid samme kolhoosimajanduse tugevdamiseks.[167]

Tõsiseks saavutuseks nende aastate agraarküsimuste käsitlemisel on 1967. aastal ilmunud E. Tõnuristi eespool mainitud uurimus. Esitades võrdlevaid andmeid ja lühiülevaateid agraaroludest kodanlikus Eestis

[161] *A. Ruusmann*, Tootlike jõudude seisukorrast ja tootmistegevuse arenemisest Eesti NSV talumajanduses aastail 1944—1948. «Eesti NSV Teaduste Akadeemia Toimetised — Ühiskonnateaduste Seeria» 1968, nr. 1, lk. 38—57 (rets.: *E. Laasi*, «Eesti NSV Teaduste Akadeemia Toimetised — Ühiskonnateadused» 1968, nr. 4, lk. 404—417); *A. Ruusmann*, Põllumajanduse taastamine ja kollektiviseerimine Eesti NSV-s aastail 1944—1950. Tallinn, 1967. 465 lk. (Käsikiri, asub Eesti NSV Teaduste Akadeemia Teaduslikus Keskraamatukogus.)

[162] *Н. Каротамм*, Коллективизация сельского хозяйства в Эстонской ССР. История советского крестьянства и колхозного строительства в СССР. М., 1963. lk. 323—335.

[163] *E. Tõnurist*, Eesti NSV põllunduse sotsialistlik rekonstrueerimine. Tallinn, 1967. 174 lk.

[164] *K. Kala*, Põllumajanduse elektrifitseerimisest Eesti NSV-s aastail 1945—1950. «Eesti NSV Teaduste Akadeemia Toimetised — Ühiskonnateadused» 1968, nr. 2, lk. 175—189.

[165] *H. Tolga*, Maareformi taastamine Eesti NSV-s 1944.—1947. a. Eesti Põllumajanduse Akadeemia teaduslike tööde kogumik VII. Tartu, 1958, lk. 34—48.

[166] *J. Kahk*, Mõningaid põllumajanduses sotsialistlike tootmissuhete võidulepääsemise võrdleva analüüsi küsimusi. Rmt.: Eesti talurahvas teel sotsialismile, lk. 7—57.

[167] Vt. *В. Матин, М. Бронштейн*, Становление и развитие колхозного строя в Эстонской ССР. Rmt.: Очерки истории коллективизации сельского хозяйства в союзных республиках. М., 1963, lk. 508—559; Majandusajalooline aspekt on tähtsal kohal M. Bronšteini, D. Krugljaki ja L. Tulbi töös «Materiaalse huvitatuse printsiibi rakendamine Eesti NSV kolhoosides» (Tallinn, 1956. 108 lk.), samuti M. Bronšteini brošüüris «Kolhoositoodangu varumissüsteemi täiustamine» (Tallinn, 1959. 40 lk.). Vähem on

ning sõjajärgseil aastail, keskendab autor oma peatähelepanu viimasele aastakümnele. Suure asjatundlikkuse ja põhjalikkusega valgustab ja analüüsib ta vabariigi põllumajanduse kõiki tähtsamaid probleeme ja edusamme ning tõmbab võrdlusjooni teiste liiduvabariikide ja naaberriikidega.

Olulise tähtsusega ajalooteadusele on majandusteadlase E. Vindi arvukad artiklid[168] ja tema doktoriväitekiri,[169] milledes analüüsitakse paljusid probleeme vabariigi põllumajanduse lähemast minevikust.

Teiste majandusteadlaste töödes kajastub majandusajalooline aspekt tagasihoidlikumalt. Märkimist väärivad E. Brandti tööd, mis valgustavad agraarküsimusi 1950-ndatest aastatest.[170] Mõningaid põllumajanduse arenguküsimusi on ajaloolisest aspektist valgustanud ka mitmed põllumajandusteadlased, spetsialistid ning partei- ja riigijuhid oma uurimustes ning ettekannetes, eriti seoses Eesti NSV 25. aastapäevaga.[171]

Pärast NLKP XX kongressi kirjutatud 1920.—1930-ndate aastate ja nõukogude ühiskonna agraar- ja talurahvaajalugu käsitlevad tööd sisaldavad tavaliselt tunduvalt rohkem fakte, on vabamad illustratiivsusest ja haaravad uuritavaid probleeme sügavamalt ning üksikasjalikumalt kui varemaist aastaist pärinevad. Neile uurimustele on omane probleemide teoreetiliselt sügavam püstitamine ja uut otsiv, sügavalt marksistlik-leninlik metodoloogiline lähenemine.

■

Ehkki eesti marksistlik agraarajaloomõte tekkis Oktoobri-eelsel ajajärgul ja arenes tunduvalt edasi NSV Liidus 1920.—1930-ndail aastail ning teatud määral võib marksismi-leninismi mõjusid leida ka mõnede kodanlikus Eestis töötanud teadlaste sellealastes uurimustes, algas marksistlik-

ajaloolisi tagasivaateid M. Bronšteini hilisemates töödes (vt. *M. Bronštein*, *H. Metsa*, Väärtus, hind ja hinnapoliitika. Tallinn, 1964. 135 lk.; *M. Bronštein*, Kolhoositootmise taseme ühtlustamine. Tallinn, 1966. 135 lk.). V. Matini sulest on ilmunud artikkel kolhooside jagamatuist fondidest (*В. Матин*, Рост неделимых фондов колхозов Эстонской ССР. EPA teaduslike tööde kogumik, nr. 34. Tartu, 1963, lk. 42—54).

[168] *E. Vint*, Põllumajanduse areng Nõukogude Eestis. Rmt.: «Nõukogude Eesti majandus 1940—1960. Tallinn, 1960, lk. 65—90; *E. Vint*, Põllumajanduse arendamine käesoleval seitseaastakul Eesti NSV-s. Rmt.: Põllumajandusökonoomika küsimusi III. Tallinn, 1960, lk. 5—12; *E. Vint*, Põllumajanduse arendamise suundadest Nõukogude Eestis. Rmt.: Vabariikliku majandusteadusliku konverentsi materjalid. Tallinn, 1962, lk. 21—30; *E. Vint*, Sotsialistliku põllumajanduse arengust Nõukogude Eestis. Rmt.: Põllumajandusökonoomika küsimusi V. Tallinn, 1965, lk. 5—20.

[169] *E. Vint*, Põllumajandusliku tootmise intensiivistamise majanduslik efektiivsus Eesti NSV-s. Tallinn, 1967. 577 lk. (Käsikiri, asub Eesti NSV Teaduste Akadeemia Teaduslikus Keskraamatukogus.)

[170] *Э. Брандт*, Создание экономического базиса социализма в Эстонской ССР. Таллин, 1957, 135 lk.; *Э. Брандт*, Развитие социалистической экономики Эстонской ССР за 20 лет. Таллин, 1960, 38 lk.; *E. Brandt*, Võrdne võrdsete hulgas. Tallinn, 1960, 79 lk.

[171] Vt. «Sotsialistlik Põllumajandus» 1965, nr. 13 (E. Kanteri, O. Valingu, A. Vilde H. artiklid); *J. Käbin*, Oktoobrirevolutsioon ja Eesti rahvas. Tallinn, 1967. 147 lk.; *A. Müürisepp*, Eesti NSV 25-aastane. Tallinn, 1965. 171 lk. Põllumajanduse arenemise küsimusi puudutab A. Müürisepp ka oma raamatus «Seitseaastak Eestis» (Tallinn, 1960, 107 lk.).

leninliku metodoloogia laialdasem rakendamine siin pärast Suure Isamaasõja lõppu. Kuni 1950-ndate aastate keskpaigani toimus see mõneti ühekülgselt, kusjuures esines ka skematismi ja marksistlik-leninliku metodoloogia dogmaatilist rakendamist. Järgnevate aastatega võrreldes ei olnud selleaegne puhtagraarajalooalane toodang kuigi suur, sest kvalifitseeritud ajaloolaste võrdlemisi hõredal perel tuli lahendada terve hulk muid kiireloomulisi ning suure teadusliku ja ideoloogilise tähtsusega probleeme. Kõrvuti üldkäsitluste koostamisega algas aga juba sõjajärgseil aastail üksikute agraarajaloo lõikude monograafiline uurimine. Esmajoones pöördus uurijate tähelepanu talurahva klassivõitluse väljapaistvamatele avaldustele, nagu Mahtra sõda, 1905.—1907. aasta revolutsioon ja Jüriöö ülestõus. Nende aastate eriti kaalukaks tulemuseks aga on nõukogude koolituse saanud kõrgema haridusega, osalt ka juba teadusliku kvalifikatsiooniga agraarajaloolaste kaadri kujunemine.

Märksa tulemuslikumalt toimus agraar- ja talurahvaajaloo uurimine alates 1950-ndate aastate teisest poolest. NLKP XX kongressi otsuste elluviimine lõi soodsa atmosfääri ajalooteaduse kõigi harude arenemiseks. Suureks kooliks eesti talurahva ajaloo uurimisele kujunes Mahtra ülestõusu 100. aastapäeva tähistamisest alguse saanud ja regulaarselt igal aastal toimuv Ida-Euroopa agraarajaloo sümpoosion, mis on muutunud üleliiduliseks talurahva-ajaloo uurijate foorumiks. Selle sümpoosioni kaks sessiooni (aastail 1958 ja 1966) toimusid Tallinnas.

1958. aastast alates on peaaegu igal aastal ilmunud mõni Eesti agraarajaloole pühendatud monograafia. Järjest laienenud on ka uuritavate teemade ring. Talurahva klassivõitluse ajaloo kõrval on hakatud üha rohkem tegelema põllumajanduse ajalooga. Järjest ulatuslikumalt tegeldakse nõukogude ühiskonna agraar- ja talurahvaajaloo probleemidega. Uued teemad on tinginud ka uute uurimismeetodite otsimist ja kasutamisele võtmist. Üleliidulises ulatuses on äratanud tähelepanu eesti agraarajaloolaste katsed kasutada massiliste statistiliste allikate läbitöötamiseks raale ning uurida olulisemaid agraarajaloo probleeme pikema ajalõigu, mitme sajandi ulatuses.

3

[illegible] ajaloo [illegible] Balti[illegible]
[illegible] muististe kaimele,
XVII [illegible] arheoloogilisi leide
[illegible] muististest.[1]
[illegible] 1838 aastal Tar-
[illegible] Tallinnas loodud Eesti-
[illegible] ka järgnevatel aas-
[illegible] kohalikud seltsid,
[illegible] kogudes. Juba algusest
[illegible] Seltside või nende liik-
[illegible] kaevamisi. Seltside väl-
[illegible] kirjalikud kaevamis-
[illegible] selle juures kandis [illegible]
[illegible] asjaarmastajaliku iseloomu
[illegible] muinasleidude [illegible]
[illegible] Ka sellealased kirjuti-
[illegible] Kui neis tehtigi katset arheoloogi-
[illegible] siis taandus see [illegible]
[illegible] püstitatud küsimusele, missugu-
[illegible] muistised. Selle [illegible]
[illegible] fantastilistele järeldustele. [illegible]
[illegible] arheoloogilisi andmeid [illegible]
[illegible] väljapoole. [illegible]
[illegible] arheoloogilist [illegible]
[illegible] lahtiti [illegible]
[illegible] esimestel aastakümnetel [illegible]
[illegible] pärinud [illegible]
[illegible] ajal Eestis [illegible]
[illegible] mõisnike [illegible]

Arheoloogia kui teadus oli [illegible] mujalgi alles kujunemas. [illegible]
[illegible] olid saanud [illegible]
[illegible] leidnud oma kutsumuse arheoloogia-
[illegible] Tartu ülikooli mineraloogiaprofessor [illegible]
[illegible] (1810–1887). Kui geoloogi huvitas [illegible]
[illegible] kivinég mille uurimisel ta [illegible] aja kohta [illegible]
[illegible] tulemusi. Kiviaja muististe [illegible] ja
[illegible] hakkas ta [illegible] möödunud sajandi kiviaja [illegible]
[illegible] geoloogilisi meetodeid.

[1] [illegible]

Lembit Jaanits, Evald Tõnisson

ARHEOLOOGIA ARENG

Arheoloogia algmed tekkisid Eestis nagu mujalgi Ida-Baltikumis XVIII sajandi lõpul ja XIX algul, mil suurenes huvi muistsete kalmete, linnuste ja neist leitavate esemete vastu, rajati mitmed arheoloogilisi leide sisaldavad erakogud ja hakkas ilmuma kirjutisi muististest.[1]

Arheoloogia edasine arenemine oli seotud esijoones 1838. aastal Tartus asutatud Õpetatud Eesti Seltsi ja 1842. aastal Tallinnas loodud Eestimaa Kirjanduse Ühingu tegevusega. Oma osa andsid ka järgnevatel aastakümnetel Kuressaares, Viljandis ja Paides tekkinud kohalikud seltsid. Kõigi nende juurde kujunesid muuseumid, millede kogudes juba algusest peale kuulus silmapaistev koht muinsusesemetele. Seltside või nende liikmete algatusel teostatigi valdav enamik muististe kaevamisi. Seltside väljaannetes ilmus teateid, mõnikord ka pikemaid kirjutisi kaevatud muististe ja saadud muinasleidude kohta. Kõige selle juures kandis tolleaegne arheoloogiaalane tegevus enamasti mõistagi asjaarmastuslikku iseloomu. Kaevamiste eesmärgiks oli eelkõige hinnaliste muinasleidude kogumine, mitte aga tervikliku ülevaate saamine muististest. Ka sellealased kirjutised jäid diletantlikult kitsapiirilisteks. Kui neis tehtigi katset arheoloogilist materjali kasutada üldisemateks järeldusteks, siis taandus see peamiselt ühele ja samale lihtsustatult püstitatud küsimusele: missuguse rahva esivanematele kuuluvad avastatud muistised. Selle küsimuse lahendamise katsed viisid aga pahatihti üsna fantastilistele järeldustele. Vaatamata teatud püüdlustele kasutada arheoloogilisi andmeid ajalooallikana, jäid need ometi tegelikust ajalooourimisest väljapoole. Kuni Oktoobrirevolutsioonini ilmunud ajalookirjanduses arvestati arheoloogilist ainest üldiselt väga vähe ja esiajaloogi valgustamisel lähtuti peamiselt kirjalike allikate andmetest. Veel käesoleva sajandi esimestel aastakümnetel domineerisid eesti ja teiste soome-ugri rahvaste päritolu käsitlemisel keeleteadlaste seisukohad. Muististe kaitse oli tol ajal Eestis nagu Tsaari-Venemaal üldse halvasti korraldatud ega hõlmanud mõisnike maavaldusi.

Arheoloogia kui teadus oli sel ajal mujalgi alles kujunemas. Tema edasiviijaiks osutusid sageli uurijad, kes olid saanud ettevalmistuse mõnel muul teadusalal, kuid hiljem leidnud oma kutsumuse arheoloogias. Eestis oli selliseks meheks Tartu ülikooli mineraloogiaprofessor C. Grewingk (1819—1887). Kui geoloogi huvitas teda esmajoones esiajaloo kaugem ajajärk — kiviaeg, mille uurimisel ta saavutas oma aja kohta märkimisväärseid tulemusi. Kiviaja muististe leiusuhete selgitamiseks ja dateerimiseks hakkas ta nagu enamik möödunud sajandi kiviaja uurijaid rakendama geoloogilisi meetodeid.

[1] Eesti arheoloogia sünniaegadest vt. lähemalt *A. M. Tallgren*, Zur Archäologie Eestis I. Vom Anfang der Besiedelung bis etwa 500 n. Chr. Acta et Commentationes Universitatis Dorpatensis B III, 6. Dorpat, 1922, lk. 5—21.

Ka Eesti rauaaja muististe esimesel silmapaistval uurijal, Tartu ülikooli ajalooprofessoril R. Hausmannil (1842—1918) puudus veel vastav erialane ettevalmistus, ent seda korvas põhjalik sisseelamine arheoloogia valdkonda, materjali hea tundmine, peen analüüsivõime ja arenenud kriitikameel. Kui Riias 1896. aastal X ülevenemaaline arheoloogiakongress toimus, langes selle korraldamise pearaskus R. Hausmanni õlgadele. Kongressi eel suurenes ka vene teadlaste huvi Ida-Baltimaade arheoloogia vastu, elavnes arheoloogiliste kaevamiste korraldamine ja ilmusid mitmed mahukad väljaanded. Eriline väärtus nende hulgas on R. Hausmanni koostatud ja ulatusliku sissejuhatusega varustatud arheoloogianäituse kataloogil, mis süstematiseeris kogu tol ajal teada olnud materjali.[2]

Esimese eesti soost asjaarmastaja arheoloogina tegutses Abja vallakooli õpetaja Jaan Jung (1835—1900), kes möödunud sajandi lõpukümnendeil rahvaluulekogujate eeskujul loodud laialdast korrespondentide võrku rakendades tegi ära väärtusliku töö Eesti kinnismuististe ja nendega seotud rahvapärimuste registreerimisel. Kuigi Jungi töö tulemused ei vasta tänapäeva teaduse nõuetele, on neil materjalidena püsiv väärtus.

Teatud osa Eesti ja teiste Ida-Baltimaade arheoloogia arendamisel Oktoobri-eelsel ajajärgul etendas lühikest aega Riias töötanud saksa arheoloog M. Ebert (1879—1929), kes lisaks muule avaldas pikema ülevaate Eesti ja Läti muististest.[3] Siin tegutsenud arheoloogidest oli M. Ebert õieti esimene, kes oli saanud erialase teadusliku ettevalmistuse. Tüpoloogilise meetodi rajaja O. Monteliuse õpilasena rakendas ta seda meetodit järjekindlalt ka oma mainitud ülevaates. M. Eberti toimetusel ilmus ka koguteos, mis oli pühendatud XVI ülevenemaalisele arheoloogiakongressile. Viimane pidi toimuma 1914. aastal Pihkvas, kuid jäi alanud sõja tõttu pidamata. Tähelepanuväärseks saavutuseks oli selles koguteoses avaldatud Baltimaade arheoloogia bibliograafia kuni 1913. aastani.[4]

Suure Sotsialistliku Oktoobrirevolutsiooni võit ning marksismi-leninismi ideede võidulepääs Venemaal avaldas silmapaistvat mõju arheoloogia edasisele arenemisele. On üldiselt teada, millist suurt tähelepanu marksismi-leninismi klassikud pühendasid inimühiskonna arenemise selgitamisel ja teadusliku kommunismi ideede väljatöötamisel esiajaloole, muistse ühiskonna arenemise üldiste seaduspärasuste lahtimõtestamisele. Nende ideed said lähtekohaks nõukogude arheoloogiale. Eesmärk polnud nüüd enam ainult muistsete esemete või kultuuride uurimine, vaid esijoones muistse ühiskonna, majanduse ja kultuuri arenemise ning selle seaduspärasuste väljaselgitamine. Oma sisult pidi arheoloogia muutuma ajalooteaduse lahutamatuks osaks, erinedes ajalooteaduste teistest distsipliini-

[2] Katalog der Ausstellung zum X. archäologischen Kongress in Riga 1896. Riga, 1896. LXXXV + 255 lk. + 34 tahvl.

[3] *M. Ebert*, Die baltischen Provinzen Kurland, Livland, Estland 1913. «Praehistorische Zeitschrift», Band V, Heft 3/4 (Leipzig) 1913, lk. 498—559 + 2 tahvl.

[4] *A. Buchholtz u. A. Spreckelsen*, Bibliographie der Archäologie Liv-, Est- und Kurlands von den Anfängen bis 1913. Rmt.: Baltische Studien zur Archäologie und Geschichte. Arbeiten des Baltischen Vorbereitenden Komitees für den XVI. Archäologischen Kongress in Pleskau 1914. Riga, 1914, lk. 296—415.

dest ainult kasutatava allikmaterjali ja uurimismeetodite poolest. Teatavasti ei kulgenud nõukogude arheoloogia väljakujunemine 1920.—1930-ndail aastail kaugeltki sirgjooneliselt. Kritiseerides kodanlikus teaduses rakendatavat esemeuurimislikku tüpoloogilist meetodit, kaldus osa nõukogude arheolooge eitama arheoloogilise materjali üksikasjaliku analüüsi vajadust üldse. Muistse ühiskonna konkreetset ajalugu kippusid asendama skeemid ja abstraktsioonid. Ent tervikuna võttes arenes arheoloogia Nõukogude Liidus suurte sammudega edasi ning avaldas positiivset mõju arheoloogia edasisele arenemisele kogu maailmas, sealhulgas ka eesti arheoloogia arengule.

Oluliseks teetähiseks Eestis sai arheoloogia õppetooli asutamine Tartu ülikoolis 1920. aastal, millele oma rahvusliku kaadri puudumise tõttu kutsuti väljapaistev soome teadlane A. M. Tallgren (1885—1945). Töötades siin aastail 1920—1923 professorina, pani ta aluse arheoloogia õpetamisele Tartu ülikoolis ja sellealase uurimistöö korraldusele Eestis. Tema algatusel rajati ülikooli juurde arheoloogia kabinet ja Arheoloogia Muuseum, kuhu koondati Õpetatud Eesti Seltsi, Eesti Rahva Muuseumi ja mitmete teiste muuseumide arheoloogilised kogud, samuti käsikirjad ja erialased raamatukogud. Seega kujunes ülikooli juurde esmakordselt Eestis keskne arheoloogiaalane uurimisasutus. Üliõpilaste abil alustas Tallgren kinnismuististe arvelevõtmist ja kirjeldamist, kusjuures kasutati ära juba J. Jungi kogutud rohke materjal. See töö viidi esialgselt lõpule 1927. aastal, täiendavate andmete kogumine aga jätkus edaspidigi. Kõige selle tulemusena loodi kindel baas edasiseks õppe- ja uurimistööks. Suur tähtsus oli ka 1925. aastal kehtestatud muististe kaitse seadusel.

Arheoloogia kabinet hakkas avaldama oma toimetiste sarja, mis ilmus siiski ebaregulaarselt. Oluliseks arheoloogiliste uurimuste avaldamiskohaks kodanlikus Eestis kujunesid Õpetatud Eesti Seltsi väljaanded, eelkõige tema aastaraamatud ja toimetised. Küllaltki arvukalt ilmus arheoloogiaalaseid artikleid ka Eesti Rahva Muuseumi, Eestimaa Kirjanduse Ühingu ja kohalike muuseumide väljaannetes.

Uurijana omas Tallgren avarat silmaringi ja väga suurt töövõimet. Oma kolmeaastase Tartus viibimise vältel suutis ta pedagoogilise ja organisatoorse tegevuse kõrval läbi töötada kogu Eesti arheoloogilise materjali ja kirjutas lisaks mitmele artiklile loengukursustest väljakasvanud kaheosalise üldistava töö.[5] Olles kodus kogu Ida- ja Põhja-Euroopa vastavas aineses, käsitles Tallgren Eesti arheoloogilist materjali laialdasel rahvusvahelisel taustal. Ehkki ta kasutas tüpoloogilist meetodit, ei ole kõnesolev töö siiski kitsalt esemeuurimislik. Autor on asetanud selles pearõhu kronoloogia ja kultuurisuhete väljaselgitamisele, arvestades ka idapoolseid kultuuriühendusi. Tallgreni teeneks tuleb pidada arheoloogilise ainese seostamist omaaegsete looduslike tingimustega. Talle ei jäänud märkamata, et ühe või teise esiajaloo perioodi muististe levikus kajastub vastava

[5] *A. M. Tallgren*, Zur Archäologie Eestis I. Vom Anfang der Besiedelung bis etwa 500 n. Chr. Acta et Commentationes Universitatis Dorpatensis B III, 6. Dorpat, 1922. 140 lk. + 3 tahvl.; II. Von 500 bis etwa 1250 n. Chr. Acta et Commentationes Universitatis Dorpatensis B VIII, 1. Dorpat, 1925. 204 lk. + 13 tahvl. Mõlemad on ilmunud ka äratrükkidena.

ajajärgu majanduse laad, muistse majandusega seotud probleemide põhjalikuma käsitluseni ta aga ei jõudnud.

Aastail 1923—1925 oli Tartu ülikooli arheoloogiaprofessoriks rootsi teadlane B. Nerman, kes siin uuris peamiselt Skandinaavia ja Ida-Baltimaade vahelisi seoseid I aastatuhande teisel poolel ja II aastatuhande algul. Kasutades selleks kirjalikes allikates leiduvate teadete kõrvutamist arheoloogilise ainesega. Normannistliku teooria pooldajana hindas ta tendentslikult üle läänepoolseid kultuurisuhteid, mis avaldub ka tema hiljem ilmunud pikemas uurimuses.[6] Kõnesolev töö on siiski hinnatav mitmete esemetüüpide läbitöötamise ja dateerimise seisukohalt.

Pärast B. Nermani lahkumist viisid uurimistööd edasi noored, A. M. Tallgreni juhatusel teaduslikku tegevust alustanud jõud. Juhtivaks arheoloogiks kujunes H. Moora (1900—1968), kes 1927. aastal alustas loengute pidamist ülikoolis, valiti 1930. aastal arheoloogiaprofessori kohusetäitjaks ja arheoloogia kabineti ning muuseumi juhatajaks, 1938. aastal aga korraliseks professoriks. Tema lähemateks kaastöölisteks said 1920-ndail aastail M. Schmiedehelm ja R. Indreko (1900—1961), kelledele 1930-ndail aastail lisandus A. Vassar. Tallinnas jätkasid Eestimaa Kirjanduse Ühingu juures oma juba enne sõda alanud arheoloogiaharrastust ajalooõpetaja A. Spreckelsen (1863—1939) ja arst A. Friedenthal (1874—1941), kes kaevasid peaasjalikult Põhja-Eesti kivikalmeid.[7]

Juba XIX sajandi esimesel poolel alanud kogumistöö tulemusena oli 1920-ndaiks aastaiks arheoloogilist materjali kogunenud võrdlemisi rohkesti. Ent suure osa sellest moodustasid juhuleiud, kaevamistel saadud materjal aga pärines peaaegu üksnes kalmistutest. Veelgi olulisem oli see, et olemasolev aines jagunes eri perioodide vahel väga ebaühtlaselt. Kiviaja osas oli eriti palju juhuleidudena saadud mesoliitilisi luuesemeid. Hilisematest perioodidest oli kõige tugevamini esindatud vanem rauaaeg, kuhu kuuluvaid rikkalike leidudega kivikalmeid oli innukalt kaevatud möödunud sajandist alates. Pronksiajast ja rauaaja algusest aga oli teada ainult üksikuid leide. Tallgren oli seetõttu kaldunud koguni arvama, et Eesti alale oli neil aegadel jäänud vaid väga hõre asustus, kuna varasem elanikkond oli rännanud metallirikkamatesse piirkondadesse. Praktiliselt peaaegu uurimata olid monumentaalseimad muistised — linnused.

Kuna materiaalsed vahendid arheoloogiliste kaevamiste korraldamiseks ja kogu uurimistööks olid kodanlikus Eestis üsnagi piiratud ning kutseliste arheoloogide kaader väike, siis ei saadud esiajaloo eri perioodidele pöörata võrdset tähelepanu. Arendati esmajärjekorras nende ajajärkude uurimist, mille kohta oli juba rohkem materjali kogutud.

[6] *B. Nerman*, Die Verbindungen zwischen Skandinavien und dem Ostbaltikum in der jüngeren Eisenzeit. Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademiens Handlingar, del 40, 1. Stockholm, 1929. 185 lk.

[7] *A. Spreckelsen*, Das Gräberfeld Laakt (Lagedi), Kirchspiel St. Jürgens, Harrien, Estland. Õpetatud Eesti Seltsi Toimetused XXIV. Dorpat, 1927. 91 lk. + 3 tahvl. + 8 plaani; *A. Friedenthal*, Ein Hügelgrab der älteren und mittleren Eisenzeit Nord-Estlands. Beiträge zur Kunde Estlands XX. Tallinn, 1935/36, lk. 1—44; *A. Friedenthal*, Zwei Hügelgräber der älteren Eisenzeit Estlands. Beiträge zur Kunde Estlands 21. Tallinn, 1938, lk. 27—42 + 1 tahv.

Nii keskendus H. Moora ja M. Schmiedehelmi uurimistegevus vanemale rauaajale, R. Indreko aga pühendus eelkõige mesoliitikumi uurimisele.

Mesoliitikumi osas oli märkimisväärseks sündmuseks võrgujäänuste[8] avastamine 1929.—1930. aastal Narva äärelinnas Siivertsis, mis osutusid üheks vanimaks taoliseks leiuks Põhja-Euroopas. Samal ajal avastati Võrtsjärvest põhja pool, Moksis, s. o. piirkonnas, kust seni tunti vaid juhuleide, asulakoht tulekiviinventariga.[9] Omaette sündmuseks Eesti arheoloogias kujunesid R. Indreko juhitud ulatuslikud kaevamised aastail 1933—1937 Kunda Lammasmäel. Siit, muistsest asulakohast saadud inventar, sealhulgas arvukad kiviriistad, võimaldasid senisest paremini mõista peamiselt ainult luust juhuleidude järgi tuntud Kunda leiukompleksi. Suurt huvi pakuvad ka K. Orviku samaaegsed geoloogilised uuringud Kunda ümbruses. Kunda kunagise järve ajaloo ja vanuse selgitamine andis kindlad pidepunktid Kunda leidude dateerimiseks. Kunda Lammasmägi kujunes tol ajal üheks paremini uuritud mesoliitiliseks asulakohaks kogu Põhja-Euroopas ja sellisena äratas märgatavat huvi ka naabermaade arheoloogide hulgas. Kunda sai nagu mõõdupuuks, millega võrreldi teisi samalaadseid leiukohti, ja andis nimetuse tervele arheoloogilisele kultuurile — kunda kultuurile.

Juba kaevamiste kestel avaldas R. Indreko Kunda leidude kohta pikema kirjutise.[10] Nende alusel valmis tal ka 1941. aastal kaitstud ja hiljem avaldatud doktoriväitekiri, mis käsitleb kunda kultuuri mitte ainult Eestis, vaid kogu selle levikualal.[11] R. Indreko töö väärtus seisab kogu selle alase teada oleva leiumaterjali põhjalikus tüpoloogilises analüüsis ja geoloogilistele andmetele tuginevates dateeringutes. Järeldus, et kunda kultuur pärineb Kesk-Euroopa paleoliitikumist, põhineb aga liiga napil võrdlusmaterjalil; pärast seda, kui said teatavaks nõukogude uurijate avastused, muutis autor seda ise.[12] Töö nõrgaks kohaks on ka mesoliitikumi lõppjärgu käsitlus, milleks autoril tol ajal ei olnud vajalikul hulgal dateeritavat materjali.

Neoliitikumi uurimine jäi neil aastail üldiselt tagaplaanile. Peale väikesemate kaevamiste Jägalas 1920-ndate aastate algul ei kaevatud neoliitilisi asulaid kuni 1930-ndate aastate lõpuni, millal R. Indreko, olles lõpetanud materjali kogumise oma väitekirja jaoks, kavatses hakata süstemaatiliselt uurima neoliitikumi. 1938. ja 1939. aastal kaevas ta Akali (Konsa) asulat Emajõe suudmealal ja 1940. aastal Lommi asulat Narvast

[8] *R. Indreko*, Kiviaja võrgujäänuste leid Narvas. Eesti Rahva Muuseumi Aastaraamat VII, 1931. Tartu, 1932, lk. 48—67.

[9] *R. Indreko*, Der Siedlungsfund von Moksi, Gemeinde Võisiku. Õpetatud Eesti Seltsi Aastaraamat 1930. Tartu, 1932, lk. 197—218 + 6 tahvl.

[10] *R. Indreko*, Vorläufige Bemerkungen über die Kunda-Funde. Õpetatud Eesti Seltsi Aastaraamat 1934. Tartu, 1936, lk. 225—298 + 10 tahvl.

[11] *R. Indreko*, Die mittlere Steinzeit in Estland. Mit einer Übersicht über die Geologie des Kunda-Sees von K. Orviku. Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademiens Handlingar, del 66. Stockholm, 1948. 428 lk.

[12] *R. Indreko*, Einige Anmerkungen zum Ursprung des Kundakultur. Bericht über den V. internationalen Kongress für Vor- und Frühgeschichte Hamburg 1958. Berlin, 1961, lk. 422—435.

kirde pool (praegu Leningradi oblastis). Kaevati ka mõningaid juhuslikult avastatud hilisneoliitilisi haudu, millede kohta R. Indreko avaldas mõned artiklid.[13] Nendest haudadest leitud luustikke uuris antropoloog J. Aul.[14]

Pronksiajast ja rauaaja algusest jätkati peamiselt kivikirstkalmete kaevamist. Nende enamikus väga leiuvaeste kalmete dateerimine oli pikemat aega ebakindel. Siin oli suur tähtsus M. Schmiedehelmi kirjutisel Jäbara kalme kohta, milles ta tegi kindlaks, et kivikirstkalmed on iseloomulikud pronksiaja lõpule ja rauaaja algusele.[15] Kivikirstkalmete ehituse selgitamise ja nende kaevamise metoodika seisukohalt pakkusid palju uut A. Vassari uurimised Muuksis, Kahala järve ümbruses aastail 1936—1937.[16]

Uus peatükk hilispronksiaja ja rauaaja alguse uurimises algas sellesse ajajärku kuuluvate kindlustatud asulate avastamisega Asvas ja Irus 1930-ndail aastail. Oma ehituste ja kindlustuste jäänustega ning rikkaliku leiumaterjaliga, sealhulgas tõenditega kohalikust pronksesemete valmistamisest, aitasid kindlustatud asulad valgustada primitiivsete karjakasvatajate ja maaviljelejate majandust, elu-olu ja kultuurisuhteid I aastatuhandel e. m. a. palju mitmekülgsemalt ja ilmekamalt, kui seda oli võimaldanud senine napp materjal.[17]

Pronksiaja varasematest järkudest oli endiselt teada vaid väheseid juhuleide. Koos muu Ida-Baltimaade materjalidega käsitles neid oma uurimuses Läti arheoloog E. Šturms.[18]

Kesksemaks Eesti arheoloogide uurimistöös 1920.—1930-ndail aastail kujunes vanem ehk nn. rooma rauaaeg (põhiliselt meie ajaarvamise I aastatuhande esimest poolt hõlmav ajajärk). Esijoones jätkati siia kuuluvate kivikalmete kaevamist. Tänu kaevamistel tehtud tähelepanekutele õnnestus lõplikult selgitada kalmete ehitus, kalmed ise aga said oma ehitusele vastava nimetuse — tarandkalmed.

M. Schmiedehelmi uurimised toimusid esijoones tarandkalmete poolest rikkal Virumaal. Juba oma magistritöös astus M. Schmiedehelm välja möödunud sajandist pärineva seisukoha vastu, nagu oleksid metallesemete rohkuselt väljapaistvad tarandkalmed kuulunud siia sisse rännanud ger-

[13] *R. Indreko*, Sépultures néolithiques en Estonie. Õpetatud Eesti Seltsi Aastaraamat 1933. Tartu, 1935, lk. 202—223; *R. Indreko*, Ein Hockergrab in Ardu, Ksp. Kose. Õpetatud Eesti Seltsi Toimetused XXX, Litterarum Societas Esthonica 1838—1938 Liber saecularis. Tartu, 1938, lk. 185—200.

[14] *J. Aul*, Etude anthropologique des ossements humains néolithiques de Sope et d'Ardu. Õpetatud Eesti Seltsi Aastaraamat 1933. Tartu, 1935, lk. 224—282 + 12 tahvl.

[15] *M. Schmiedehelm*, Ein Grabfeld der vorrömischen Eisenzeit in Lüganuse. Õpetatud Eesti Seltsi Aastaraamat 1925. Tartu, 1926, lk. 119—134.

[16] *A. Vassar*, Drei Steinkistengräber aus Nordestland. Õpetatud Eesti Seltsi Aastaraamat 1937, I. Tartu, 1938, lk. 304—364 + 12 tahvl. + 1 kaart + 1 plaan.

[17] *R. Indreko*, Asva linnus-asula. Rmt.: Muistse Eesti linnused. Tartu, 1939, lk. 17—52 + 2 tahvl.; *A. Vassar*, Iru Linnapära. Sealsamas, lk. 53—100 + 6 tahvl.; *H. Moora*, Neue Funde der Bronze- und frühen Eisenzeit aus Estland. Õpetatud Eesti Seltsi Aastaraamat 1937, I. Tartu, 1938, lk. 365—380.

[18] *E. Šturms*, Die ältere Bronzezeit im Ostbaltikum. Vorgeschichtliche Forschungen. Heft 10. Berlin, Leipzig, 1936. 155 lk. + 28 tahvl. + 6 kaarti.

maani hõimule — gootidele.[19] M. Schmiedehelm töötas läbi nii Eesti kui ka lõunapoolsete Baltimaade ja tolleaegse Ida-Preisimaa kõnesolevasse perioodi kuuluvad materjalid. 1930. aastal esines ta Baltimaade arheoloogide kongressil ettekandega, milles tõestas, et juba meie ajaarvamise algul oli Kirde-Eesti rannikuelanikel Visla suudmealaga otseseid ühendusi, mis toimusid merd kaudu.[20] Hiljem valmis tal ulatuslik uurimus [21] Lääne-Masuuria materiaalse kultuuri kohta I aastatuhande algupoolel.

Vanemale rauaajale oli pühendatud ka suur osa H. Moora uurimistööst, kusjuures tema peamine tähelepanu oli koondatud Lätile kui kesksemale alale Ida-Baltikumis. Läti kõnesolevasse perioodi kuuluv materjal oli mitmekesine ja võimaldas sisuliselt käsitleda kõigi Ida-Baltimaade, s. o. ka Eesti ja Leedu probleemistikku. Mitmed kaevamised Läti territooriumil paiknevail kalmistuil korraldas H. Moora ise, tulemused aga avaldas artiklitena.[22] Üksikasjaliku analüüsi kogu kõnesoleva ja eelnenud perioodi kohta Lätis, tegelikult kogu Ida-Baltikumis, andis ta oma doktoriväitekirjas [23], mille väärtus ei piirdu ainult kogu arheoloogilise ainese läbitöötamise, dateerimise ja kultuurisuhete selgitamisega. Teiste uurijatega võrreldes astus H. Moora suure sammu edasi, kasutades asjatundlikult arheoloogilist materjali ulatuslikumate ajalooliste probleemide tõstatamiseks ja lahendamiseks. Jälgides erisuguste muististe levikut ja nende topograafiat, suutis ta esmakordselt veenvalt tõestada, et maaviljelus oli meie ajaarvamise alguseks kujunenud kohaliku rahvastiku peamiseks elatusalaks. Lõpliku kinnituse leidis ka seisukoht, et hiljemalt ajaarvamise vahetusest alates on Läänemere idaranniku põhjaosas elanud läänemeresoome hõimud, lõunaosas — balti hõimud. Oma põhjaliku ja laiahaardelise ainekäsitlusega kuulub H. Moora väitekiri kindlalt Baltimaade arheoloogiakirjanduse raudvara hulka.

Kõnesolevat perioodi käsitleb ka kolmas suurem uurimus,[24] milleks

[19] *M. Schmiedehelm*, Beiträge zu der sogenannten gotischen Frage im Baltikum. Sitzungsberichte der Gelehrten Estnischen Gesellschaft 1922. Dorpat, 1923, lk. 76—108.

[20] *M. Schmiedehelm*, Über die Beziehungen zwischen dem Weichselgebiet und Estland zur römischen Eisenzeit. Congressus Secundus Archaeologorum Balticorum Rigae, 19.—23. VIII 1930. Rigae, 1931, lk. 395—405.

[21] *M. Schmiedehelm*, Das Gräberfeld am Jaskowska-See in Masuren. Studien zur westmasurischen Kultur der römischen Eisenzeit. I. Teil. 370 lk. + 43 tahvl. + 7 kaarti. (Tartu, 1943.) (Käsikiri, asub Tartu Riikliku Ülikooli Teaduslikus Raamatukogus.)

[22] *H. Moora*, Ausgrabungen ältereisenzeitlicher Hügelgräber im Kreise Jēkabpils. Pieminekļu Valdes Materiālu Krājumi. Archaioloģijas Raksti I, 3. Rīga, 1928. 21 lk. + 19 tahvl.; *H. Moora*, Ein Hügelgrab der römischen Eisenzeit in Ile, Kreis Jelgava, Lettland. Congressus Secundus Archaeologorum Balticorum Rigae, 19.—23. VIII 1930. Rigae, 1931, lk. 437—460 + 9 tahvl.; *H. Moora*, Das II Hügelgrab von Gailiši, Gemeinde Ile, Kreis Jelgava. Senatne un Māksla 1938, II. Rīga, 1938, lk. 64—73.

[23] *H. Moora*, Die Eisenzeit in Lettland bis etwa 500 n. Chr. I. Teil. Die Funde. Õpetatud Eesti Seltsi Toimetused XXV. Tartu, 1929. XVI + 194 lk. + 3 tab. Tafeln zum I. Teil, 6 lk. + 44 tahvl. (rets.: *M. Schmiedehelm*, «Ajalooline Ajakiri» 1929, nr. 3, lk. 166—171); II. Teil. Analyse. Õpetatud Eesti Seltsi Toimetused XXIX. Tartu, 1938. 749 lk. + 16 tahvl. + 1 tab.

[24] *A. Vassar*, Nurmsi kivikalme Eestis ja tarandkalmete areng. Tartu, 1943. VI + 443 lk. + 3 plaani + 5 kaarti + 30 tahvl. (Käsikiri, asub Tartu Riikliku Ülikooli Teaduslikus Raamatukogus.)

materjali kogumist A. Vassar alustas 1930-ndate aastate keskel, lähtudes Kesk-Eesti muististest. Selles oma töös arendab A. Vassar edasi eriti tarandkalmete ehituse ja ehitamisega seotud küsimusi. Tal läks õigupoolest esimesena korda veenvalt tõestada tarandkalmete arengulist seost varasemate kivikirstkalmetega. Sellega aga tõestati ühtlasi, et läänemeresoome hõimud on Eesti alal asunud juba I aastatuhandel e. m. a. A. Vassari töö jäi trükis avaldamata, leiab aga käsikirjana praegugi eriteadlaste poolt kasutamist.

Kuni 1920-ndate aastate alguseni tunti Eestist I aastatuhande teisest poolest pärinevaid muistiseid väga vähe, mistõttu meie rauaaeg oli jaotatud ainult kaheks ajajärguks — vanemaks ja nooremaks. Alles siis, kui 1921. ja 1923. aastal Lääne-Eestis avastati kaks aastatuhande teise poolde kuuluvat suurt relvadest ja ehetest koosnevat leiukompleksi,[25] võidi hakata kõnelema ka kolmandast perioodist. A. M. Tallgren oma eespool nimetatud üldkäsitluses eraldaski esmakordselt omaette perioodina Eestis keskmise rauaaja (ajavahemik 400—800 m. a. j.). Selle perioodi materjal täienes esialgu aga ikkagi väga aeglaselt. Peale mõne H. Moora poolt Kagu-Eestis kaevatud kääpa ja mõnede väga leiuvaeste kivikalmete tuli juurde peamiselt peitleide, milledest mitmeid on käsitlenud H. Moora ja M. Schmiedehelm.[26]

Võimalused rikkalikuma materjali kogumiseks I aastatuhande teise poole kohta avardusid 1930-ndate aastate teisel poolel, mil välitöödeks määratud summade mõningane suurenemine võimaldas alustada linnamägede kaevamist. Kõnesolevasse perioodi kuuluvatest linnustest jõuti kaevata kaht. H. Moora kaevas esimesena neist väikest Peedu Kerikmäge Tartust edela pool.[27] A. Vassari juhatusel kaevati mitme aasta vältel Iru linnamäel, sealsamas, kus juba I aastatuhandel e. m. a. oli olnud kindlustatud asula.[28] Mõlemad kaevamised andsid olulist lisa varem suhteliselt «tühjana» paistnud ajajärgu valgustamiseks.

Arheoloogilise ainese poolest kõige rikkalikumalt esindatud perioodiks on kahtlemata esiajaloo hiliseim järk, noorem rauaaeg. Sellest ajajärgust oli muinasleide muuseumidesse kogunenud silmapaistval hulgal juba enne Oktoobrirevolutsiooni. Nende intensiivne juurdevool jätkus ka 1920.—1930-ndail aastail, mil korraldati mitmed kaevamised sellesse ajajärku kuuluvatel kalmistutel. Avastati arvukalt peitleide, nende hulgas ka hõbeehetest või müntidest koosnevaid aardeid. Eestist päevavalgele tulnud silmapaistvalt suured araabia, bütsantsi, saksa, anglosaksi jt. münte

[25] *A. M. Tallgren*, Ett viktigt estländskt førnfynd från slutet av mellersta järnåldern. Finskt Museum 1923. Helsingfors, 1923, lk. 1—14; *M. Schmiedehelm*, Der Fund von Kirimäe in Estland. Suomen Muinaismuistoyhdistyksen Aikakauskirja XXXV, 1. Helsinki, 1924, lk. 1—36.

[26] *H. Moora*, Hõbeaare Pilistverest. Eesti Rahva Muuseumi Aastaraamat I. Tartu, 1925, lk. 110—117; *H. Moora*, Der Verwahrfund von Piilsi, Kirchspiel Avinurme. Õpetatud Eesti Seltsi Aastaraamat 1933, lk. 283—303 + 4 tahvl.; *M. Schmiedehelm*, Keskmise rauaaja [illegible]leide Kambjast. Eesti Rahva Muuseumi Aastaraamat IX—X, 1933/34. Tartu, 1934, lk. 212—224.

[27] *H. Moora*, Peedu Kerikmägi. Rmt.: Muistse Eesti linnused, lk. 101—120 + 1 tahvel.

[28] *A. Vassar*, Iru Linnapära. Sealsamas, lk. 53—100 + 6 tahvl.

sisaldavad aardeleiud, milledest numismaatikud mitmed läbi töötasid,[29] äratasid laialdast huvi ka välismaiste teadlaste hulgas. Lisaks rohkele arheoloogilisele ja numismaatilisele materjalile heidavad esiajaloo viimasele perioodile teatud valgust ka vanimad kirjalikud ajalooallikad, eriti Henriku «Liivimaa kroonika».

Vaatamata sellele, et väikesearvulise arheoloogidepere peamine tähelepanu oli suunatud mesoliitikumile ja vanemale rauaajale, suudeti mõndagi ära teha ka kõnesoleva perioodi uurimisel. H. Moora avaldas juba 1926. aastal populaarteadusliku käsitluse muistsete eestlaste kultuurist, kasutades arheoloogilise ainese kõrval ka kirjalike allikate andmeid.[30] Järgnevalt analüüsis ta pikemas artiklis mõningaid Ida-Baltimaade noorema rauaaja ehteliike.[31] Omaette rühmana eraldas H. Moora Alutagusele ja Peipsist loodes asuvale alale iseloomulikud vadjapärased muistised.[32] Mitmes kirjutises käsitles ta muidki hilise rauaaja küsimusi.[33] Selle perioodi muististele pühendas mõned artiklid ka M. Schmiedehelm. Noorema rauaaja muististe kronoloogia seisukohalt pakub neist märgatavat huvi Iila kalmet käsitlev uurimus[34], samuti kirjutis XII sajandist pärineva Tartu aardeleiu kohta,[35] mis näitab eestlaste kultuurisidemeid muistse Vene aladega.

Olulisemaks muistiseliigiks noorema rauaaja uurimise seisukohalt kujunesid linnused. Nendest oli E. Laid (1904—1961) koostanud ülevaate juba 1920-ndatel aastatel.[36] See tugines peamiselt nende välistele, sageli ebatäpsetele kirjeldustele ega võimaldanud neid ei kronoloogiliselt ega funktsionaalselt rühmitada. Linnamägede uurimisse tõid murrangu 1936. aastal alustatud süstemaatilised kaevamised. Juba esimesed tulemused kin-

[29] *W. Anderson, R. Vasmer*, Der Chalifenmünzfund von Kochtel. Acta et Commentationes Universitatis Dorpatensis B VII, 2. Dorpat, 1926. XXII + 149 lk. + 6 tahvl. ja rida teisi uurimusi. Kokkuvõtlikult mündileidudest vt. *A. Friedenthal*, Baltische Münzfunde des 9.—12. Jahrhunderts an der Hand einer Münzfundkarte. Sitzungsberichte der Gesellschaft für Geschichte und Altertumskunde zu Riga 1934. Riga, 1936, lk. 142—154 + 1 kaart.

[30] *H. Moora*, Eestlaste kultuur muistsel iseseisvus-ajal. Tartu Ülikooli Arheoloogia Kabineti Toimetused IV. Tartu, 1926. 156 lk. + 3 kaarti (rets-d: *M. J. Eisen*, «Eesti Kirjandus» 1926, nr. 10, lk. 543—544; *H. S[epp]*, «Ajalooline Ajakiri» 1926, nr. 3, lk. 117—118; *A. M. T[allgren]*, Eurasia Septentrionalis Antiqua I. Helsinki, 1927, lk. 201—202).

[31] *H. Moora*, Bemerkungen über einige ostbaltische Schmucksachen der jüngeren Eisenzeit, I. Õpetatud Eesti Seltsi Aastaraamat 1928. Tartu, 1929, lk. 141—170 + 5 tahvl.; II. Õpetatud Eesti Seltsi Aastaraamat 1929. Tartu, 1931, lk. 25—44 + 2 tahvl.

[32] *H. Moora*, Wotische Altertümer aus Estland. Eurasia Septentrionalis Antiqua IV. Helsinki, 1929, lk. 272—283.

[33] *H. Moora*, A propos de la fondation de Tartu. Õpetatud Eesti Seltsi Aastaraamat 1933, lk. 186—201 + 1 kaart; *H. Moora*, Saaremaan rautakausi ja suuruuden aika. «Suomalainen Suomi» 1938, nr. 8, lk. 398—406.

[34] *M. Schmiedehelm*, Ein münzdatierter jungeisenzeitlicher Grabfund aus Iila. Õpetatud Eesti Seltsi Toimetused XXX, Litterarum Societas Esthonica 1838—1938. Liber saecularis. Tartu, 1938, lk. 633—652.

[35] *M. Schmiedehelm*, Ein Depotfund aus Tartu. Eurasia Septentrionalis Antiqua IV. Helsinki, 1929, lk. 263—271.

[36] *E. Laid*, Eesti muinaslinnad. (Tartu Ülikooli Arheoloogia Kabineti Toimetused I.) Tartu, 1923. 124 lk. + 1 kaart; vt. ka *E. Laid*, Uusi andmeid Eesti muinaslinnadest. «Ajalooline Ajakiri» 1933, nr. 1, lk. 1—24.

nitasid, et linnused pole mitte ainult väliselt teistest muististest võimsamad, vaid nad võimaldavad saada kõige mitmekülgsema pildi esiajaloost. Lisaks juba eespool nimetatud kindlustatud asulatele ja keskmise rauaaja linnustele toimusid kaevamised Lõhaveres, Varbolas ja Kuusalus.[37] Paljud linnamäed plaanistati täpsete mõõtmiste alusel. Kõige ulatuslikumateks kujunesid kaevamised Lõhavere linnamäel. Muu hulgas kinnitasid tulemused juba Jaan Jungi arvamust, et Lõhaveres on tegemist XIII sajandi algul Henriku «Liivimaa kroonikas» esineva Lembitu linnusega. Linnuste uurimise esimesed tulemused avaldati koguteoses «Muistse Eesti linnused». Selles on ühtlasi jäädvustatud linnuste kaevamistel omandatud metoodilised kogemused ja oskused. Raamatu sissejuhatavas kirjutises andis toimetaja H. Moora Eesti linnuste sisulise klassifikatsiooni.[38]

Suurt huvi arheoloogia arengu mõistmise seisukohalt kodanlikus Eestis pakuvad peamiselt H. Moora kirjutatud üldkäsitlused.[39] Nendes ei peegeldu mitte ainult arheoloogilise uurimistöö tulemused ja tase, vaid ka kõik see, mida olemasoleva arheoloogilise materjali kokkuvõtmise ja üldistamisega oli kodanlik arheoloogia tolleks ajaks saavutanud muistse majanduse, asustusolude, kultuuri, välisühenduste ja etniliste vahekordade selgitamisel. H. Moora kõnesolevad üldkäsitlused on esimesteks terviklikeks ülevaateiks Eesti esiajaloost. Eesti materjalide kõrval on neis arvestatud arheoloogia saavutusi naabermaades, samuti teiste teaduste, eelkõige keeleteaduse andmeid. Etniliste küsimuste käsitlemisel paistab silma püüd kõrvutada arheoloogilist materjali keeleteaduslikuga ja leida nende vahel teatud kooskõla, kuigi erinevuste tõttu mõlema teadusharu poolt kasutatavas absoluutses kronoloogias ei suudetud nende andmeid veel kindlalt ühendada.

Tervikuna võttes astus arheoloogia kodanlikus Eestis eelnenud ajajärguga võrreldes sammu edasi. Loodi hästikorraldatud keskne uurimisbaas, saadi ülevaade olemasolevatest kinnismuististest ja nende levikust, koguti ja töötati teaduslikult läbi suur hulk leiuainest. Kehtestati riiklik muististe kaitse. Nii kaevamiste metoodika kui ka uurimistöö sisulise külje poolest oldi kodanlike naabermaade tasemel. Arheoloogia omandas kindla koha ajalooteaduse teiste distsipliinide hulgas. Kuigi kutseliste arheoloogide kaader jäi väikesearvuliseks ja majanduslikud võimalused arheoloogilisteks välitöödeks üsnagi piiratuks, suutsid eesti arheoloogid eesotsas H. Mooraga oma uurimisvaldkonda laiendada ka väljapoole Eesti piire ning saavutada rahvusvahelise tunnustuse.

Allikmaterjali iseloomust tingitult saavutasid eesti arheoloogid peamisi tulemusi materiaalse kultuuri ajaloo uurimisel. Paljud kodanlike maade arheoloogid sellega piirdusidki. Tüpoloogilise meetodi äärmusli-

[37] *M. Schmiedehelm*, Kuusalu Pajulinn. Rmt.: Muistse Eesti linnused, lk. 121—133 + 1 tahvel; *H. Moora* ja *O. Saadre*, Lõhavere linnamägi. Sealsamas, lk. 134—182 + 5 tahvl.; *E. Laid*, Varbola Jaanilinn. Sealsamas, lk. 183—215 + 2 tahvl.

[38] *H. Moora*, Muistse Eesti linnused. Rmt.: Muistse Eesti linnused, lk. 9—16.

[39] *H. Moora*, Die Vorzeit Estlands. Veröffentlichungen des Archäologischen Kabinetts der Universität Tartu VI. Tartu, 1932. 90 lk. + 28 tahvl.; Eesti ajalugu I. Esiajalugu ja muistne vabadusvõitlus. Peatoim. H. Kruus, tegevtoimet. H. Moora. Tartu, 1935. (Esiajalugu lk. 1—269 + 35 tahvl.)

kud, nn. esemeuurimisliku suuna esindajad jälgisid esmajoones muististe vormide arenemist, tüüpide kujunemist ja nende omavahelisi mõjutusi, nägemata nende taga ühiskonda, kes need muistised oli loonud. Eesti arheoloogide, nagu kodanlike maade teistegi eesrindlikumate esiajaloolaste eesmärgid olid laiemad. Muististe uurimise kaudu püüdsid nad jälgida siinsete muistsete elanike kultuuri arenemist, nende kultuurisuhteid naabritega, asustuse levimist ja selle pidevust. Alates A. M. Tallgrenist, arvestasid nad muutuvaid looduslikke tingimusi ja nende seost asustusega erinevail ajalooperioodidel. Iseäranis H. Moora pööras suurt tähelepanu majanduse arenemise uurimisele. Muistsete kultuurisuhete selgitamisel püüti arvesse võtta võimalikult kõigi naaberalade teadaolevaid materjale. Püüti olla kursis arheoloogilise uurimistööga ka NSV Liidus. Arheoloogia kabinetti muretseti suhteliselt rohkesti nõukogude arheoloogiakirjandust. 1935. aastal sooritas H. Moora pikema uurimismatka NSV Liitu ning tutvus sealsete teadlaste, nende uurimistöö ja materjalidega.

Kodanliku ajalooteaduse osana ei olnud eesti arheoloogia mõistagi vaba selle iseloomulikest puudustest. Lähtudes üldiselt idealistlikelt seisukohtadelt, ei suutnud eesti arheoloogid püstitada, veel vähem lahendada mitmeid esiajaloo põhiküsimusi. «Tõsi küll, eesti arheoloogid seadsid üheks oma uurimistööde eesmärgiks mitte ainult muistse materiaalse kultuuri, vaid ka majanduse arenemise selgitamise, kuid kuna nad lähtusid idealistlikust maailmavaatest, siis ei mõistnud nad tootlike jõudude arenemise otsustavat osa ühiskonna ajaloos,» kirjutas H. Moora hiljem kriitiliselt kodanliku vabariigi aastail töötanud arheoloogide kohta. «Materiaalse kultuuri ajalugu käsitlesid nad lahus tootmise arenemisest. Tähtsaimaks liikumapanevaks jõuks Baltimaade kultuuri ajaloos peeti välised, peaasjalikult läänest tulnud mõjusid. Ühiskondlike suhete iseloomu küsimust sisuliselt ei püstitatudki.»[40] Eesti rahva ajaloo vanima perioodi käsitluse muutmine tõeliseks ühiskonna arenemise käsitluseks langes osaks eesti nõukogude arheoloogiale, milles hakati rakendama marksistlik-leninlikku metodoloogiat.

■

Pärast nõukogude korra taaskehtestamist Eestis 1940. aastal loodi tihedam kontakt NSV Liidu juhtivate arheoloogiakeskustega. Moskvas avaldati H. Moora artikkel, mis tutvustas nõukogude kolleegidele arheoloogilise uurimistöö tulemusi Eestis eelnenud 20 aasta kestel.[41] Arheoloogide ette kerkis ülesanne omandada ajaloolise materialismi metodoloogia ja selle alusel ümber hinnata oma senised seisukohad. Peatselt alanud Suur Isamaasõda ja Eesti NSV territooriumi okupeerimine fašistliku Saksamaa poolt katkestas aga mitmeks aastaks arheoloogia nagu teistegi teadus-

[40] *Х. А. Моора*, Основные результаты археологических исследований в Советской Эстонии. «Советская археология», 1967, № 3, lk. 82.

[41] *Г. Моора*, Археологические исследования в Эстонии за последние 20 лет. Краткие сообщения о докладах и полевых исследованиях Института истории материальной культуры (edaspidi: КСИИМК) X. М.-Л., 1941, lk. 89—94.

alade edasiarendamise. See sai jätkuda alles vabastatud Nõukogude Eestis.[42]

Sõda ja okupatsioon tekitasid siingi tunduvaid kahjustusi. Said kannatada arheoloogilised kogud nii keskses kui ka kohalikes muuseumides. Niigi väikesearvuline kvalifitseeritud teadlaste kaader hõrenes veelgi.

Suuri teeneid arheoloogilise uurimistöö baasi taastamisel ja uue kaadri väljaõpetamisel oli H. Mooral. Nähtusi sügavalt analüüsiva teadlasena omandas ta kiiresti ajaloolise materialismi metodoloogia ja hakkas seda oma uurimistöös järjekindlalt rakendama. Eriti suurt osa materialistliku ajalookäsituse juurutamises etendasid professor H. Moora loengud Tartu Riiklikus Ülikoolis, kus sõjajärgsetel aastatel said ettevalmistuse noored eesti arheoloogid.

Arheoloogia alal toimus ka organisatsioonilisi muudatusi. 1947. aasta algul alustas äsja loodud Eesti NSV Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituudi koosseisus tööd arheoloogia sektor (1958. aastast arheoloogia ja etnograafia sektor), mille juhatajaks kutsuti H. Moora. Sektorisse asus tööle ka M. Schmiedehelm. Tartu Riiklik Ülikool andis sektorile üle arheoloogia muuseumi kogud ja töövahendid. Sektor kujunes spetsiaalseks arheoloogilise uurimistöö keskuseks, kus tööd hakati korraldama kaugemaid perspektiive silmas pidavate plaanide alusel. Ühtlasi kujunes temast peamine arheoloogide kaadri ettevalmistamise keskus Eesti NSV-s.

Arheoloogia suunamisel nõukogulikule arenemisteele oli suur tähtsus kontaktidel, mis taastati või loodi teiste selle ala uurimisasutustega NSV Liidus, eelkõige NSV Liidu Teaduste Akadeemia Materiaalse Kultuuri Ajaloo Instituudiga (praegune Arheoloogia Instituut). Eesti arheoloogidele avanes nüüd võimalus lähemalt tutvuda ka idapoolsete alade arheoloogilise materjaliga, mille kohta varem oli suhteliselt vähe andmeid. See lõi eeldused Baltimaade ja idapoolsete alade vanimate ajalooliste sidemete ning etniliste ja kultuurisuhete objektiivseks valgustamiseks. Tunduvalt laienesid arheoloogilised välitööd.

1949. aastal korraldas NSV Liidu Teaduste Akadeemia Materiaalse Kultuuri Ajaloo Instituut Leningradis konverentsi, mis oli pühendatud Baltimaade arheoloogiale. Sellel esinesid ettekannetega ka mitmed eesti arheoloogid.[43] Üheks kesksemaks ettekandeks kujunes H. Moora oma, milles anti ülevaade Nõukogude Baltimaade arheoloogilise uurimise seisukorrast ja püstitati uued uurimisülesanded.[44] 1951. aastal peeti samasugune konverents Tartus[45] ja 1955. aastal Vilniuses. Viimasest võtsid osa ka

[42] Eesti nõukogude arheoloogia arengu kohta vt. *М. Х. Шмидехельм*, Некоторые результаты археологических исследований в Советской Эстонии. «Советская археология», 1963, № 3, lk. 136—144; *Х. А. Моора*, Основные результаты археологических исследований в Советской Эстонии. «Советская археология», 1967, № 3, lk. 82—90.

[43] Vt. *Г. Б. Федоров*, За передовую советскую археологию Прибалтики. КСИИМК XXIX. M., 1949, lk. 129—134. Osa konverentsi ettekandeist avaldati КСИИМК XLII. M., 19[illegible], lk. 13—140.

[44] *Х. А. Моора*, Некоторые вопросы археологического исследования Прибалтики. КСИИМК XLII, lk. 24—39.

[45] Vt. *Г. Б. Федоров*, Сессия Института истории материальной культуры АН СССР, посвященная археологии Прибалтики. Sealsamas, lk. 3—12.

etnograafid, folkloristid ja antropoloogid kui naaberteaduste esindajad ning sellel arutati mitmete eri teadusharude koostöö võimalusi.[46] Koostöö ühe vormina otsustati korraldada Baltimaade ühendatud kompleksne ekspeditsioon, mis töötaski mitme järgneva aasta jooksul.

Nõukogude Eesti arheoloogide üheks esmaseks ülesandeks oli selle teoreetilise pärandi ümberhindamine materialistliku metodoloogia alusel, mida olid jätnud endast baltisaksa ja kodanliku Eesti uurijad. Osalt tehti seda nii nimetatud kui ka järgnevatel konverentsidel peetud ettekannetes[47]. Vene-eesti suhteid, mida varem oli käsitletud tugevasti moonutatult, hakkas nii arheoloogiliste kui ka vanimate kirjalike allikate valgusel uurima Tartu Riikliku Ülikooli aspirant V. Trummal.[48] Tervikliku marksistliku käsitluse kogu Eesti esiajaloost andsid H. Moora koostatud vanimate perioodide kohta käivad peatükid üheköitelises «Eesti NSV ajaloos»[49] ja kolmeköitelises «Eesti NSV ajaloos»[50]. Järjekindel lähtumine tootlike jõudude ja tootmissuhete kui ühiskonna arenemise otsustavate tegurite jälgimisest võimaldas nendes töödes esiajaloo probleeme analüüsida hoopis sügavamalt kui varem. Marksistliku ajalooteaduse poolt kindlalt põhjendatud üldiste ajalooliste seaduspärasuste kaudu avanes tee ka muistse ühiskonna struktuuri mõistmiseks, milleks kodanlik esiajalooteadus ei olnud suuteline.

H. Moora etendas juhtivat osa mitte ainult Eesti, vaid ka teiste Ida-Baltimaade nõukoguliku arheoloogia väljakujundamisel. Eri raamatuna ilmus temalt Läti esiajaloo marksistlik üldkäsitlus.[51] Koos läti arheoloogi E. Šnorega kirjutas ta ka «Läti NSV ajaloo» esimeses köites leiduva esiajalugu käsitleva osa.[52] Seoses tööga, mida H. Moora tegi esiajaloo probleemide ümberhindamisel, valmis tal 1950-ndate aastate esimesel poolel rida artikleid, mis käsitlevad esiajaloo üksikuid perioode kõigi

[46] *H. Moora*, Baltimaade arheoloogia-, etnograafia- ja antropoloogia-alane ühendatud konverents Vilniuses. «Eesti NSV Teaduste Akadeemia Toimetised» 1955, nr. 2, lk. 326—327.

[47] Näit. *H. Moora*, Eesti-Vene suhteist IX—XIII sajandil. Eesti NSV Teaduste Akadeemia Teaduslik sessioon 23.—29. aprillini 1947. E. Ühiskonnateaduste Osakonna istungid. Tartu, 1948, lk. 20—48.

[48] *V. Trummal*, Vene-eesti vastastikused suhted IX sajandist kuni XIII sajandini. Tartu, 1955. 438 lk. (Käsikiri, asub Tartu Riikliku Ülikooli Teaduslikus Raamatukogus.)

[49] Eesti NSV ajalugu (kõige vanemast ajast tänapäevani). Toimetanud G. Naan. Tallinn, 1952, lk. 5—29 + 1 kaart; 2. tr. Tallinn, 1957, lk. 5—32 + 1 kaart; История Эстонской ССР (с древнейших времен до наших дней). Под редакцией Г. И. Наана. Таллин, 1952, lk. 5—33 + 1 kaart; Второе издание. Таллин, 1958, lk. 5—36 + 1 kaart.

[50] Eesti NSV ajalugu kolmes köites. Peatoimetaja G. Naan. I köide: Kõige vanemast ajast XIX sajandi 50-ndate aastateni. Toimetanud A. Vassar. Tallinn, 1955, lk. 7—109 + 1 kaart; История Эстонской ССР в трех томах. Том I (с древнейших времен до середины XIX века). Под редакцией А. Вассара и Г. Наана. Таллин, 1961, lk. 7—124 + 1 kaart.

[51] *H. Moora*, Pirmatnējā kopienas iekārta un agrā feodālā sabiedrība Latvijas PSR teritorijā. Rīgā, 1952. 172 lk. + 4 kaarti.

[52] История Латвийской ССР. Том I. С древнейших времен до 1860 г. Рига, 1952, lk. 6—43; Latvijas PSR vēsture. I sējums. No vissenākajiem laikiem līdz 1860. gadam. Rīgā, 1953, lk. 5—34.

Ida-Baltimaade ulatuses.[53] Üleliidulistes väljaannetes avaldatuna oli neil artiklitel suur tähtsus vastavate perioodide edasise uurimise seisukohalt.

Koos pärandi ümberhindamisega tuli asuda ka edasise arheoloogilise uurimistöö planeerimisele. Õigustatult asetati pearõhk neile esiajaloo perioodidele ja probleemidele, millele varem oli pööratud suhteliselt vähem tähelepanu.

Kiviaja osas tõsteti esiplaanile neoliitikumi uurimine, milleks kõigepealt tuli koguda täiendavat materjali. Alates 1948. aastast on L. Jaanits süstemaatiliselt kaevanud neoliitilisi asulaid Kagu-Eestis (Tamula, Villa, Kääpa), Emajõe suudmealal (Akali, Kullamägi), Võrtsjärve kaldal (Valma), Narva jõel (Riigiküla, Narva) ja Saaremaal (Loona, Naakamäe). Reas asulates leiti ka haudu. 1953. aastal valmis L. Jaanitsal oma uurimistulemuste alusel pikem käsikiri, mis hiljem täiendatud kujul ilmus trükist omaette monograafiana.[54] Tuginedes ulatuslikule materjalile, on autoril õnnestunud rajada kindlamale alusele Eesti neoliitikumi ja varase metalliaja kronoloogia ning senisest üksikasjalikumalt jälgida materiaalse kultuuri arenemist III—II aastatuhandel e. m. a. Tööl on teatav tähtsus ka naaberalade vanima ajaloo uurimise seisukohalt. Lisaks monograafiale on L. Jaanits avaldanud mitmeid teisigi uurimusi.[55] Eesti neoliitikumi vastu on huvi tundnud ka Leningradi arheoloog N. Gurina.[56] Senine uurimistöö on võimaldanud luua ettekujutuse kõnesoleva perioodi asustusest, ühiskondlik-majanduslikust korrast, kultuurisuhetest ja etnilistest oludest. Seoses täpsema kronoloogia väljatöötamisega sai võimalikuks eristada seni peaaegu tundmata varaneoliitiline kultuur muust neoliitikumist.

1960-ndail aastail jätkati neoliitikumi uurimise kõrval mesoliitiliste asulate kaevamisi (Kunda, Siimusaare, Jälevere). Erilist huvi pakub Narva linnas paiknev sellesse ajajärku kuuluv asulakoht, milles on mitu eri vanusega kultuurkihti. Hiliseim neist pärineb IV aastatuhandest

[53] *Х. А. Моора*, Памятники позднего неолита и ранней эпохи металла в Прибалтике. КСИИМК XLVIII. М., 1952, lk. 3—24; *Х. А. Моора*, Возникновение классового общества в Прибалтике (по археологическим данным). Советская археология XVII. М., 1953, lk. 105—132; *Х. А. Моора*, Археологические памятники I—IV вв. в Прибалтике. КСИИМК 53. М., 1954, lk. 3—22.

[54] *Л. Ю. Янитс*, Поселения эпохи неолита и раннего металла в приустье р. Эмайыги (Эстонская ССР). Таллин, 1959, 382 lk. + 35 tahvl. (rets-d: *Н. Н. Гурина*, «Советская этнография», 1960, № 3, lk. 182—184; *R. Indreko*, «Fornvännen» 1963, № 1, lk. 51—54).

[55] *Л. Ю. Янитс*, Новые данные по неолиту Прибалтики. Советская археология XIX, М., 1954, lk. 159—204; *Л. Ю. Янитс*, Неолитическое поселение Валма. Труды Прибалтийской комплексной экспедиции I. М., 1959, lk. 32—75 + 1 tahvl; *L. Jaanits*, Neue Gräberfunde auf dem spätneolithischen Wohnplatz Tamula in Estland. Suomen Muinaismuistoyhdistyksen Aikakauskirja 58. Helsinki, 1957, lk. 80—100; *L. Jaanits*, Über die Ergebnisse der Steinzeitforschung in Sowjetestland. Finskt Museum 1965. Helsingfors, 1965, lk. 5—46; *L. Jaanits*, Die frühneolithische Kultur in Estland. Congressus secundus internationalis fenno-ugristarum Helsingiae habitus 23.—28. VIII. 1965, pars II. Helsinki, 1968, lk. 12—25.

[56] *Н. Н. Гурина*, Из истории древних племен западных областей СССР. Материалы и исследования по археологии СССР 144, Л., 1967. 208 lk. + 2 plaani; *Н. Н. Гурина*, Новые неолитические памятники в Восточной Эстонии. Rmt.: Muistsed asulad ja linnused. Arheoloogiline kogumik I. Tallinn, 1955, lk. 153—175 + 10 tahvl.

e. m. a., seega mesoliitikumi hilisest ajajärgust, mida seni tunti väga halvasti. Uus aines on eriti oluline seetõttu, et ta annab esimesi pidepunkte kultuuri arenemise jälgimiseks üleminekul mesoliitikumist neoliitikumi.[57]

Suurt huvi pakub 1967.—1969. aastal kindlakstehtud Pulli mesoliitiline leiukoht Sindi lähedal Pärnu jõe ääres. See on vanimaks seni teada olevaks inimasustuse jäljeks Eestis, pärinedes VIII aastatuhandest e. m. a.[58]

Varane pronksiaeg (II aastatuhande teine pool ja I aastatuhande algus e. m. a.) on ikka veel Eesti esiajaloo üheks kõige nõrgemini uuritud ajajärguks. Mõningaid uusi andmeid tema kohta on saadud peamiselt neoliitiliste asulakohtade kaevamisel, n.-ö. kaasproduktina neoliitikumi uurimisel. Selgus, et mitmed neoliitilised asulad, eriti idapoolses Eestis, on edasi püsinud ka pronksiajal. Nende asulakohtade hilisemate osade kaevamine peaks olema lähemaid ülesandeid.

Märgatavalt on hoogustunud hilise pronksiaja ja rauaaja alguse (meie ajaarvamise eelse I aastatuhande) uurimine. 1950-ndail aastail jätkas A. Vassar kaevamisi Iru linnamäel. Neid on jätkatud ka Asvas ning alustatud selle lähedal paikneval kindlustatud asulakohal Ridalas. On uuritud kivikirstkalmeid ning kaevatud läbi ainsad meil teada olevad skandinaaviapärased laevkalmed Sõrves. Mitmete artiklite[59] kõrval, mis nende tööde tulemusi esitavad, on V. Lõugasel varase metalliaja kohta Eestis valminud monograafia, milles esmakordselt on kokku võetud kogu selle perioodi kohta olemasolev materjal.[60] Selleski uurimuses on rohkesti tähelepanu pühendatud kronoloogiale. V. Lõugase seisukohad paljude muististe vanuse kohta erinevad mõneti nende senistest dateeringutest.

Nii rauaaja alguse kui ka meie ajaarvamise I aastatuhande esimese poole, s. o. vanema rauaaja uurimist jätkas sõjajärgseil aastail M. Schmiedehelm. Teatavasti oli vanemat rauaaega üsna põhjalikult käsitletud juba varem. Seetõttu oli võimalik tähelepanu koondada ühele või teisele kitsamale piirkonnale. M. Schmiedehelmi valik langes Kirde-Eestile kui mõlema ajajärgu muististest ühele rikkamale piirkonnale, kus kõige selgemini ilmnesid esiajaloo nende järkude sõlmprobleemid.[61] Pealegi oli siit juba seniste kaevamiste tulemusena kogutud suhteliselt rohkem materjali. Lisaks kalmetele kaevati ka neisse ajajärkudesse kuuluvatel linnamägedel. Kogutud laialdase materjali alusel kirjutas M. Schmiedehelm mono-

[57] *Л. Ю. Янитс*, Новые данные по мезолиту Эстонии. Материалы и исследования по археологии СССР 126. М.-Л., 1966, lk. 114—123.

[58] *L. Jaanits*, Eesti vanim asustus ja vanimad asukad. «Eesti Loodus» 1969, nr. 7, lk. 410—414.

[59] *А. К. Вассар*, Укрепленное поселение Асва на острове Сааремаа. Rmt.: Muistsed asulad ja linnused. Arheoloogiline kogumik I, lk. 113—137 + 3 tahvl.; *V. Lõugas*, Zur Geschichte der bronzezeitlichen Metallindustrie in Estland. Rmt.: Pronksiajast varase feodalismini. Tallinn, 1966, lk. 102—113.

[60] *V. Lõugas*, Eesti varane metalliaeg (II a.-tuh. keskpaigast e. m. a. kuni I. sajandini m. a. j.). Dissertatsioon ajalooteaduste kandidaadi kraadi taotlemiseks. Tallinn, 1970. 567 lk. + 116 tahvl. (Käsikiri, asub Eesti NSV Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituudis.)

[61] *M. Schmiedehelm*, Rauaaja algus ja viljakasvatuse kujunemine põhiliseks elatusviisiks Kirde-Eesti alal. «Eesti NSV Teaduste Akadeemia Toimetised» 1952, nr. 3, lk. 13—30.

grafia,[62] millel on suur tähtsus nii Eesti kui ka naaberalade vastavate perioodide uurimise seisukohast. Ka metodoloogialt pakub see töö suurt huvi, kuna selles on asustuse ja etniliste olude selgitamiseks kasutatud ka keeleteaduse ja kirjalike ajalooallikate andmeid.

Virumaa kõrval on vanemat rauaaega uuritud teisteski Eesti piirkondades. Väärtuslikku lisa senisele pakuvad A. Vassari üldistavad artiklid läänepoolse Eesti kohta,[63] kus on esile toodud selle piirkonna muististes avalduvaid erijooni ning püütud neid seletada ühiskondlik-majandusliku korra ja etnilise omapäraga. Kagu-Eesti vanema rauaaja muistiseid uurib S. Laul.[64] Kuna siinne arheoloogiline aines on väga sarnane Põhja-Läti omaga, siis on S. Laul kaevamisi mõningal määral laiendanud ka Läti NSV territooriumile. Mitmeid selle ajajärgu kalmeid on uuritud mujalgi Eestis.[65]

Kuigi I aastatuhande esimest poolt on käsitletud juba paljudes töödes, ei tähenda see ometi, et võimalused tema uurimiseks oleksid ammendatud. Vastupidi, vanema rauaaja muististe rohkus ja iseloom, esijoones aga nende läbitöötamisel saavutatud tase võimaldavad tunduvalt süvendada eriti muistse majanduse, asustuse ja etniliste probleemide uurimist.

Keskmise rauaaja, s. o. I aastatuhande teise poole uurimisel on pearaskus langenud linnustele, kalmistuid aga tuntakse ikka veel vähe. Siiski on viimastel aastatel õnnestunud mõnest kalmest (Preedi kalme Paide rajoonis, Loo kalme Tallinna lähedal) saada sellesse ajajärku kuuluvaid leiukomplekte. Kõnesolevasse perioodi kuuluvaid kääpaid on kaevatud Ida-Eestis.[66] Viimastel aastatel toimusid M. Schmiedehelmi ja S. Laulu juhatusel kaevamised Loosis (Võru raj.) ja Kõnnus (Tartu raj.), kus kivikalme asetseb kääbaste vahetus naabruses. Ühes kalmistus esineva kahe erineva kalmetüübi uurimine pakub uusi võimalusi asustusolude ja etniliste suhete selgitamiseks Eesti kaguosas.

Selle perioodi linnustest on kõige põhjalikumalt uuritud Rõuge linnamäge, mille kaevamisi alustas H. Moora, jätkas ja viis lõpule M. Schmie-

[62] *М. Х. Шмидехельм*, Археологические памятники периода разложения родового строя на северо-востоке Эстонии (V в. до н. э. — V в. н. э.). Таллин, 1955, 269 lk. + 18 tahvl. (rets-d: *E. Kivikoski*, Suomen Museo 1956. Helsinki, 1956, lk. 78—82; *Ф. Д. Гуревич*, «Советская археология», 1957, № 1, lk. 279—283).

[63] *A. Vassar*, Lisandeid eesti hõimude uurimisele Lääne- ja Edela-Eestis I—IV sajandil. Rmt.: Eesti rahva etnilisest ajaloost. Tallinn, 1956, lk. 160—190; *A. Vassar*, Loode-eesti hõimudest meie ajaarvamise I aastatuhande algupoolel. «Eesti NSV Teaduste Akadeemia Toimetised — Ühiskonnateaduste Seeria» 1966, nr. 2, lk. 190—203.

[64] *S. Laul*, Jaagupi tarandkalme Elva rajoonis. Rmt.: Muistsed kalmed ja aarded. Arheoloogiline kogumik II. Tallinn, 1962, lk. 13—57 + 5 tahvl.; *S. Laul*, Virunuka tarandkalmed Võru rajoonis. «Eesti NSV Teaduste Akadeemia Toimetised — Ühiskonnateaduste Seeria» 1965, nr. 3, lk. 317—360 + 9 tahvl.

[65] *T. Moora*, Tarbja kivikalmed Paide lähedal ja Põhja-Eesti tarandkalmete keraamika. «Eesti NSV Teaduste Akadeemia Toimetised — Ühiskonnateadused» 1967, nr. 3, lk. [illegible]—301 + 9 tahvl.

[66] *M. Schmiedehelm*, Kääbaskalmistud Lindoras ja mujal Kagu-Eestis. Rmt.: Slaavi-läänemeresoome suhete ajaloost. Tallinn, 1965, lk. 17—62 + 6 tahvl.; *Ю. Селиранд*, Курганы второй половины I тысячелетия в западном Причудье. «Известия Академии наук Эстонской ССР — Серия общественных наук», 1965, № 4, lk. 471—485 + 2 tahvl.

dehelm. Rõuge on esimeseks linnuseks Eestis, mille õueosa on täielikult läbi kaevatud. On saadud ülevaade ka valli ehitusest. Peale selle on kaevatud läbi osa linnuse kõrval paiknenud asulast.[67] I aastatuhande teise poolde kuuluvat ainest on saadud ka Tõrva, Vooru, Otepää, Tartu, Unipiha, Alatskivi, Iru, Asva ja mitmelt teiselt linnamäelt. Omapärase kindlustatud asula jäänused on avastatud ja rekognostseeritud Valgjärve põhjas. See on Eestis esimeseks katsetuseks veealuse arheoloogia alal.[68]

I aastatuhande teise poole muististe uurimisel ja uurimistulemuste läbitöötamisel seisab ees veel suur töö. Lõuna-Eesti osas tegi sellega algust M. Aun.

I aastatuhande lõpp ja II aastatuhande esimesed sajandid moodustavad esiajaloo viimase perioodi, mida varasemas arheoloogiaalases kirjanduses nimetati nooremaks rauaajaks. Rohke ning mitmekesine arheoloogiline materjal ja kasutada olevad kirjalike ajalooallikate andmed võimaldavad seda ajajärku käsitleda põhjalikumalt kui eelmisi ja tõstatada ka selliseid küsimusi, millede lahendamine aitab valgustada esiajaloo varasemaid järke. Teiselt poolt on see otsekui sissejuhatuseks, mida tundmata on raske mõista järgnevat ajalugu. Seepärast on loomulik, et kõnesoleva perioodi uurimine püsib juba algusest peale eesti nõukogude arheoloogias keskel kohal. Seda enam, et just selle ajajärgu osas vajasid kodanliku arheoloogia seisukohad ümberhindamist.

Kõige olulisemaid tulemusi esiajaloo viimase perioodi uurimisel on kahtlemata andnud linnuste ulatuslik kaevamine. Aastail 1956—1962 jätkati H. Moora juhatusel kaevamisi Lõhaveres, Lembitu linnusel. Päevavalgele tulnud kindlustuste ja ehituste rusud ning rohke leiumaterjal konkretiseerib märgatavalt XIII sajandi esimestel aastakümnetel hargnenud muistse vabadusvõitluse sündmuste olustikulist tausta. Eriti oluliseks allikmaterjaliks on nad tolleaegsete ühiskondlike vahekordade, esijoones ülikkonna positsiooni ja võimaluste selgitamisel. Tööd Lõhavere linnamäel olid olulised ka selle poolest, et nende käigus arendati edasi ja viimistleti linnuste kaevamise metoodikat.

1950-ndast aastast alates kaevab O. Saadre Otepää linnamäel, et saada ülevaadet nii siinsest eestlaste linnusest kui ka selle rusudele rajatud piiskopilossist. V. Trummali juhatusel kaevati Tartu Toomemäel.[69] Kaevati ka Soontagana, Naanu, Sinialliku, Toolse, Padise, Valjala ja Paatsa linnust. Proovikaevamisi ja sondeerimisi tehti paljudes teisteski kohtades. Väiksemas ulatuses uuriti mõningaid kindlustamata asulaid (nagu Mustivere ja Tornimäe). Moskva arheoloogi S. Tarakanova ja O. Saadre juhatusel toi-

[67] *М. Х. Шмидехельм*, Городище Рыуге в Юго-Восточной Эстонии. Rmt.: Труды Прибалтийской объединенной комплексной экспедиции I. M., 1959, lk. 154—185.

[68] *J. Selirand*, Valgjärve arheoloogilise uurimise esialgseid tulemusi. «Eesti NSV Teaduste Akadeemia Toimetised — Ühiskonnateaduste Seeria» 1960, nr. 3, lk. 268—276 + 2 tahvl.

[69] *V. Trummal*, Arheoloogilised kaevamised Tartu linnusel. Rmt.: Eesti NSV ajaloo küsimusi III. Tartu Riikliku Ülikooli Toimetised, vihik 161. Tartu, 1964, 105 lk. + 17 tahvl.

musid kaevamised Tallinna Toompeal ja all-linnas.[70] Üldistavalt on linnuste uurimise tulemusi käsitlenud H. Moora.[71] Üheks pakilisemaks ülesandeks on nüüd linnuste kaevamiste tulemuste üksikasjalisem läbitöötamine.

Jätkus ka sellesse perioodi kuuluvate kalmistute kaevamine. Seni sel alal Eesti mandriosas saavutatu on kokku võtnud ja läbi töötanud J. Selirand.[72] Olemasolev materjal, millest suur osa on leitud juhuslikult või pärineb varasematest, ebatäpsetest ja puudulikult dokumenteeritud kaevamistest, ei võimalda siiski veel jälgida matmisviisi ja selle arenemist maa eri osades võrdse põhjalikkusega. Üheks piirkonnaks Eestis, kus rikkalikumalt leidub kõnesolevasse ajajärku kuuluvaid muistiseid, on Saaremaa koos Muhuga. Kuna saarte arheoloogilises materjalis ühtlasi ilmnevad mõningad erijooned, siis on selle läbitöötamine omaette uurimisteemaks, millega pikemat aega tegeleb A. Kustin.[73]

Oluliseks allikmaterjaliks esiajaloo viimase perioodi valgustamisel, eriti aga selleaegse ühiskondliku ning varandusliku diferentseerumise, kaubitsemise ja välisühenduste jälgimisel, on arvukad müntidest ja hõbeehetest koosnevad aardeleiud. Viimaseid on oma uurimuses käsitlenud E. Tõnisson[74], pöörates tähelepanu esijoones ehetest koosnevatele aaretele; mündileide on ta vaadelnud peamiselt ainult nende leviku, koostise ja dateerimise seisukohalt. Nende mündiaarete põhjalikum numismaatiline uurimine seisab veel ees.[75] Seda alustas numismaatik A. Molvõgin, kellel on valminud monograafia keskaja mündindusest.[76]

[70] *S. Tarakanova, O. Saadre*, Tallinnas 1952.—1953. aastal teostatud arheoloogiliste kaevamiste tulemusi. Rmt.: Muistsed asulad ja linnused. Arheoloogiline kogumik I, lk. 11—45 + 7 tahvl.

[71] *H. Moora*, Muistsete linnuste uurimise tulemustest Eesti NSV-s. Rmt.: Muistsed asulad ja linnused. Arheoloogiline kogumik I, lk. 46—94 + 7 tahvl.; *H. Moora*, Die wichtigsten Ergebnisse der Burgbergforschung im Ostbaltikum. Bericht über den V. internationalen Kongress für Vor- und Frühgeschichte Hamburg 1958. Berlin, 1961, lk. 554—556; *H. Moora*, Einige Ergebnisse der Burgbergforschung im Ostbaltikum. Suomen Museo 1967. Helsinki, 1967, lk. 64—96.

[72] *J. Selirand*, Eesti mandri kalmed 11.—13. sajandil. Tallinn, 1963. 596 lk. + 26 joon. ja 36 tahvl. (Käsikiri, asub Eesti NSV Teaduste Akadeemia Teaduslikus Raamatukogus); vt. ka *J. Selirand*, Kaberla maa-alune kalmistu (13.—17. sajand). Rmt.: Muistsed kalmed ja aarded. Arheoloogiline kogumik II, lk. 131—168 + 2 tahvl.

[73] *A. Kustin*, Saaremaa ja Muhu muistised feodalismi tärkamise perioodist (11. sajandist kuni 13. sajandi alguseni). Tallinn, 1962. 608 lk. + 7 joon. + 84 tahvl. (Käsikiri, asub Eesti NSV Teaduste Akadeemia Teaduslikus Raamatukogus); vt. ka *A. Kustin*, Kalmistu XIII—XIV sajandist Karjas, Saaremaal. «Eesti NSV Teaduste Akadeemia Toimetised — Ühiskonnateaduste Seeria» 1958, nr. 1, lk. 47—58 + 1 tab. + 6 tahvl. *A. Kustin*, Saaremaa muistsed linnused. «Eesti NSV Teaduste Akadeemia Toimetised — Ühiskonnateaduste Seeria» 1959, nr. 1, lk. 57—73 + 1 kaart; *A. Kustin*, Randvere kivikalmistu Saaremaal. Rmt.: Muistsed kalmed ja aarded. Arheoloogiline kogumik II, lk. 58—130 + 10 tahvl.; *A. Kustin*, Kiviringkalme Kureveres Saaremaal. Rmt.: Pronksiajast varase feodalismini, lk. 87—95.

[74] *E. Tõnisson*, Eesti aardeleiud 9.—13. sajandist. Rmt.: Muistsed kalmed ja aarded. Arheoloogiline kogumik II, lk. 182—274 + 11 tahvl.

[75] Ühe sellesse perioodi kuuluva mündiaarde töötles ja publitseeris V. Sõerd. (Vt. *V. Sõerd*, Ein Münzfund des XII. Jahrhunderts aus Kohtla-Käva. «Eesti NSV Teaduste Akadeemia Toimetised — Ühiskonnateaduste Seeria» 1965, nr. 4, lk. 486—513 + 8 tahvl.)

[76] *A. H. Молвыгин*, Денежное обращение и монетное дело на территории Эстонии в XIII — первой половине XVI вв. Таллин, 1967. 531 lk. + 12 joonist. (Käsikiri, asub Eesti NSV Teaduste Akadeemia Teaduslikus Raamatukogus.)

Vaatamata ulatuslikule tööle ja tunnustust väärivatele tulemustele ei saa esiajaloo viimast perioodi veel rahuldavalt läbiuurituks lugeda. On suudetud küll luua teatav üldpilt selleaegsetest ühiskondlik-majanduslikest suhetest, ent nende konkreetsed avaldusvormid maa eri osades pole kaugeltki veel selged. Kalmistumaterjalide alusel koostatud pikemad uurimused pole veel avaldamisküpsed. Linnuste osas aga, nagu märgitud, seisab veel ees kogutud ainese põhjalikum analüüsimine. Senisest suuremat tähelepanu tuleb pöörata rikkaliku numismaatilise ainese töötlemisele.

Uueks, alles Eesti nõukogude arheoloogide töödes ilmnevaks kvaliteediks on koostöö ajaloolastega niisugustes keerukates probleemides nagu muistse maaviljeluse detailne uurimine. Tuginedes esiajaloo viimase perioodi muististe uurimistulemustele Eestis ja mujal Ida-Baltimaades, kirjutas H. Moora mitmed üldistavad artiklid maaviljeluse arenemise,[77] käsitöö[78] ja kaubanduse[79] kohta Baltikumis. H. Moora ja ajaloolase H. Ligi ühises uurimuses[80] aga käsitletakse Ida-Baltimaade rahvaste majandust ja ühiskonnakorda XIII sajandi algul nii arheoloogiliste kui ka kirjalike ajalooallikate põhjal. Neis uurimustes selgitatakse eestlaste ja teiste Baltimaade rahvaste majanduse ja ühiskondlike vahekordade omapära feodaalsuhete tekkimise ajal ja püütakse näidata selle põhjusi.

Nõukogude Eesti arheoloogide haare on ulatunud ka väljapoole oma vabariigi piire. H. Moora, samuti teised eesti arheoloogid suuremal või vähemal määral, on oma töös alati arvestanud vastavaid uurimistulemusi naaberaladel, eelkõige teistes Balti liiduvabariikides. Omaette teemana tikseeriti arheoloogia sektori tööplaanis liivi muististe uurimine ning sellega asus tegelema E. Tõnisson. Koos läti arheoloogidega juhatas ta mitmeid kaevamisi ja inspekteeris muistiseid praeguses Riia, Cēsise ja Valmiera rajoonis. Kasutades kogu olemasolevat materjali, on E. Tõnisson püüdnud selgitada mitte ainult liivi kultuuri omapärast arenemiskäiku, vaid ka majanduslikke, ühiskondlikke ja etnilisi olusid.[81] Mõningaid väiksemaid kaevamisi ja otsinguid on eesti arheoloogid korraldanud ka Eesti NSV idapoolsel naaberalal.

[77] *Х. А. Моора, Х. М. Лиги*, К истории сельского хозяйства в Прибалтике в период образования феодальных отношений (XI—XIII вв.). Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы 1963 г. Вильнюс, 1964, lk. 77—89; *H. Moora*, Maanviljelyn varhaishistoriaa virolaisilla ja heidän naapurikansoillaan. «Kotiseutu» 1965, № 6, lk. 135—143; *H. Moora*, Zur älteren Geschichte des Bodenbaues bei den Esten und ihren Nachbarvölkern. Congressus secundus internationalis fenno-ugristarum Helsingiae habitus 23.—28. VIII. 1965, pars II, lk. 239—257.

[78] *H. Moora*, Käsitöö arenemisjärg Baltimail 12.—13. sajandil. Rmt.: Pronksiajast varase feodalismini, lk. 123—128.

[79] *H. Moora*, Über den ostbaltischen Handel im 12.—13. Jahrhundert. Archeologia Polski XIII : 2. Wrocław, 1969, lk. 517—525.

[80] *Х. А. Моора, Х. М. Лиги*, Хозяйство и общественный строй народов Прибалтики в начале XIII в. (К вопросу о возникновении феодальных отношений). Таллин, 1969. 72 lk.; *H. Moora, H. Ligi*, Wirtschaft und Gesellschaftsordnung der Völker des Baltikums zu Anfang des 13. Jahrhunderts. (Ilmumas.)

[81] *E. Tõnisson*, Liivlaste muistised Vidzemes (10. saj.—13. saj. algus). Tallinn, 1968. 512 lk. + 104 tahvl. (Käsikiri, asub Eesti NSV Teaduste Akadeemia Teaduslikus Raamatukogus); *E. Tõnisson*, Liivi kääbaskalmistud Krimuldas. «Eesti NSV Tea-

Suurt osa Eesti nõukogude arheoloogia arenemises on etendanud tihenev koostöö geoloogia, geograafia, mullateaduse, paleobotaanika, paleozooloogia ja loodusteaduse teiste harudega. Sellise koostöö algmed tekkisid juba arheoloogia sünniaegadel. Mõnevõrra kindlama suunitluse said nad 1920.—1930-ndail aastail. Veelgi kaugemale on selles jõudnud nõukogude arheoloogid. Tänapäeval on arheoloogia ja loodusteaduste koostöö kujunemas vastastikuseks, kusjuures arheoloogia varustab loodusteadust andmetega selle kohta, kuidas inimese tegevus on mõjutanud looduslike tingimuste kujunemist.

Inimühiskonna ja loodusliku keskkonna vastastikuste mõjutuste ajaloo selgitamise seisukohalt pakub huvi Põhja-Eesti vanimat asustusajalugu käsitlev uurimisteema, mille kallal töötab T. Moora, kes on juba avaldanud oma esimesed töötulemused.[82] Arheoloogia ja loodusteaduste senise koostöö üheks parimaks näiteks on K. Paaveri kapitaalne uurimus Baltimaade imetajatefauna ajaloost,[83] mis suuremalt osalt on koostatud arheoloogilistel kaevamistel kogutud osteoloogilise materjali alusel. Viljakaks on osutunud koostöö ka Eesti NSV Teaduste Akadeemia Zooloogia ja Botaanika Instituudi geobiokeemia laboratooriumiga, kus radioaktiivse süsiniku meetodil on määratud mitmete arheoloogiliste muististe vanus.[84] See on tõhusalt kaasa aidanud meie esiajaloo absoluutse kronoloogia täpsustamisele.[85]

Üheks kesksemaks probleemiks Nõukogude Eesti arheoloogias on olnud eesti rahva ja naaberrahvaste päritolu ja etnilise ajaloo küsimused. Juhtivat osa selle probleemi uurimisel etendas taas H. Moora, kes juba

dusle Akadeemia Toimetised — Ühiskonnateaduste Seeria» 1966, nr. 1, lk. 85—111; *E. Tõnisson*, Lisandeid Idumea ajaloole. Rmt.: Pronksiajast varase feodalismini, lk. 198—206; *Э. Тыниссон, Я. Граудонис*, Раскопки ливских курганов в Кримулде. «Известия Академии наук Латвийской ССР», 1961, № 10, lk. 37—54; *Я. Я. Граудонис, Э. Ю. Тыниссон*, Раскопки ливских курганов в Кримулде. «Советская археология», 1963, № 1, lk. 241—252.

[82] *T. Moora*, Asustuse levimisest ühes Kesk-Eesti piirkonnas m. a. I aastatuhande esimesel poolel. Rmt.: Pronksiajast varase feodalismini, lk. 129—138 + 1 kaart; *T. Moora*, Viljeleva majanduse algperioodi asustusest Lääne-Virumaal. Rakvere rajoonis. Koduuurijate seminar-kokkutulek 3.—7. juulini 1967. a. Ettekannete lühikokkuvõtted. Tallinn, 1967, lk. 81—88.

[83] *К. Паавер*, Формирование териофауны и изменчивость млекопитающих Прибалтики в голоцене. Тарту, 1965. 494 lk. + 1 tab. + 12 tahvl.

[84] *А. Лийва, Э. Ильвес, Я.-М. Пуннинг*, Список радиоуглеродных датировок Института зоологии и ботаники Академии наук Эстонской ССР. «Известия Академии наук Эстонской ССР — Серия биологическая», 1966, № 1, lk. 112—121; *Я.-М. Пуннинг, Э. Ильвес, А. Лийва*, Список радиоуглеродных датировок Института зоологии и ботаники Академии наук Эстонской ССР. Сообщение II. «Известия Академии наук Эстонской ССР — Биология», 1967, № 4, lk. 408—414; *Я.-М. Пуннинг, А. Лийва, Э. Ильвес*, Список радиоуглеродных датировок Института зоологии и ботаники Академии наук Эстонской ССР. Сообщение III. «Известия Академии наук Эстонской ССР — Биология», 1968, № 4, lk. 426—430. *Э. Ильвес, Я.-М. Пуннинг, А. Лийва*, Список радиоуглеродных датировок Института зоологии и ботаники Академии наук Эстонской ССР. Сообщение IV. «Известия Академии наук Эстонской ССР — Биология», 1969, № 4, lk. 417—426.

[85] *А. А. Лийва, Э. О. Ильвес, Л. Ю. Янитс*, Радиоуглеродное датирование некоторых археологических памятников Прибалтики. Rmt.: Археология и естественные науки. М., 1965, lk. 46—50.

1950-ndate aastate algupoolel avaldas mõned vastavasisulised artiklid.[86] Eesti ja naaberrahvaste etnilise ajaloo komplekse uurimistöö viljana ilmus 1956. aastal tema toimetusel artiklite kogumik,[87] millest peale arheoloogide võtsid autoritena osa keeleteadlased, antropoloog, etnograaf ja folklorist. Kogumik sai nii NSV Liidus kui ka välismaal tunnustuse osaliseks ja tema metoodilist külge seati eeskujuks selletaolisele uurimistööle mujalgi.[88] 1959. aastal määras Eesti NSV Ministrite Nõukogu kogumiku autoreile Nõukogude Eesti esimese preemia teaduse alal. Kogumiku keskses artiklis esitas H. Moora ka teiste teadusealade andmeid sünteesides eesti rahva vanema etnilise ajaloo peajooned terviklikumalt ja üksikasjalikumalt, kui seda oli tehtud kunagi varem. Ühtlasi valgustatakse selles mitmeti uudselt eestlaste lähemate naabrite, eriti balti ja läänemeresoome rahvaste kujunemist, kuna nende rahvaste etnogenees on tihti kulgenud vastastikuses seoses. Artikli sissejuhatavas osas esitab H. Moora oma teoreetilised seisukohad etnilise ajaloo uurimisel, rõhutades eriti olulisena seda, et hõimude ja rahvaste kujunemisprotsessi ei tule käsitleda omaette nähtusena, nagu seda enamasti tehti varasemates uurimustes, vaid ainult seoses nende hõimude ja rahvaste majandusliku ja ühiskond-

[86] *Х. А. Моора*, Вопросы этногенеза народов Советской Прибалтики по данным археологии. Краткие сообщения Института этнографии им. Н. Н. Миклухо-Маклая Академии наук СССР XII. М., 1950, lk. 29—37; *Х. А. Моора*, Некоторые вопросы этногенеза эстонского народа в свете археологических данных. Советская археология XXI. М., 1954, lk. 95—110.

[87] Eesti rahva etnilisest ajaloost. Artiklite kogumik. Toimetanud H. Moora. Tallinn, 1956. 279 lk. + 1 tab. (Sisu: *P. Ariste*, Läänemere keelte kujunemine ja vanem arenemisjärk, lk. 5—23; *A. Kask*, Eesti murrete kujunemisest ja rühmitumisest, lk. 24—40; *H. Moora*, Eesti rahva ja naaberrahvaste kujunemisest arheoloogia andmeil, lk. 41—119; *L. Jaanits*, Eesti NSV territooriumi kiviaja elanike päritolust, lk. 120—146; *M. Schmiedehelm*, Kirde-Eesti hõimudest I aastatuhande viimasel poolel e. m. a. ja meie ajaarvutuse I aastatuhande algupoolel, lk. 147—159; *A. Vassar*, Lisandeid eesti hõimude uurimisele Lääne- ja Edela-Eestis I—IV sajandil, lk. 160—190; *K. Mark*, Eesti rahva etnilise ajaloo küsimusi paleoantropoloogia valgusel, lk. 191—211 + 1 tab.; *A. Moora*, Ajaloolis-etnograafilistest valdkondadest Eestis, lk. 212—254; *H. Tampere*, Mõningaid eestlaste etnilise ajaloo küsimusi suulise rahvaloomingu valgusel, lk. 255—277); Вопросы этнической истории эстонского народа. Сборник статей. Под редакцией Х. А. Моора. Таллин, 1956, 332 lk. + 1 tab. (Содержание: *П. А. Аристе*, Формирование прибалтийско-финских языков и древнейший период их развития, lk. 5—27; *А. Х. Каск*, К вопросу об образовании и группировке эстонских диалектов, lk. 28—48; *Х. А. Моора*, Вопросы сложения эстонского народа и некоторых соседних народов в свете данных археологии, lk. 49—141; *Л. Ю. Янитс*, К вопросу об этнической принадлежности неолитического населения территории Эстонской ССР, lk. 142—171; *М. Х. Шмидехельм*, О племенах северо-восточной Эстонии во второй половине I тысячелетия до н. э. и в первой половине I тысячелетия н. э., lk. 172—186; *А. К. Вассар*, К изучению племен I—IV веков в западной и юго-западной Эстонии, lk. 187—218; *К. Ю. Марк*, Вопросы этнической истории эстонского народа в свете данных палеоантропологии, lk. 219—242 + 1 tab. *Х. А. Моора*, Об историко-этнографических областях Эстонии, lk. 243—292; *Х. Т. Тампере*, Некоторые вопросы этнической истории эстонцев в свете устного народного творчества, lk. 293—318).

[88] Rets-d: *I. Hegyi*, «Ethnographia» (Budapest) 1957, Nr. 4, lk. 650—652; *J. Gulya*, Acta linguistica Academiae Scientarum Hungaricae, VIII, fasc. 1. (Budapest) 1958, lk. 134—140; *Chr. Kupfer*, Deutsches Jahrbuch für Volkskunde, Bd. IV. (Berlin) 1958, lk. 226—230; *I. Paulson*, «Ethnos» (Stockholm) 1960, 3—4, lk. 256—257; *I. Paulson*, «Zeitschrift für Ethnologie» (Braunschweig) 1961, Bd. 85, H. 2, lk. 282—284; *Н. Чебоксаров*, «Советская этнография», 1960, № 3, lk. 180—182.

liku arenguga. Et etnilisi küsimusi tuleb uurida kompleksselt, mitme teadusharu poolt, seda mõisteti juba varemgi. Ent ei olnud kaugeltki selge, milline peab seejuures olema eri teadusharude osa. Eriti põhjalikult analüüsis H. Moora keeleteaduse ja arheoloogia vahekordi. Ta oli esimene, kes oskas lahti harutada umbsõlme, mis oli tekkinud soome-ugri keeleteaduses väljakujunenud dateeringute kokkusobimatusest arheoloogia andmetega. Analüüsides nii keeleteaduse kui ka arheoloogia andmeid, neid vastastikku täiendades ja kokku sobitades, jõudis H. Moora uudsetele sisulistele tulemustele ja näitas kätte ka metoodiliste otsingute tee, millel saavutatud tulemused peaksid tagama edasise uurimistöö edu. Olulisemad osad H. Moora artiklist avaldati ka Soomes.[89]

Otse kui jätkuks oma sellele kirjutisele avaldas H. Moora peatselt ka artikli balti hõimude vanema etnilise ajaloo põhietappidest,[90] andes sellega teatava tõuke balti rahvaste etnogeneesi edasisele uurimisele ning balti-slaavi ja balti-läänemeresoome etniliste suhete ajaloo süvendatud käsitlemisele.

Järgnevalt koondas H. Moora eri teadusalade esindajate tähelepanu Peipsi järve ümbrusele kui slaavi ja läänemeresoome rahvaste iidsele kokkupuutealale. 1965. aastal ilmus selle piirkonnaga seotud küsimusi käsitlev artiklite kogumik, milles on kirjutisi arheoloogia, keeleteaduse, toponüümika, antropoloogia ja folkloristika alalt.[91] Sama temaatikaga on seotud V. Trummali juba varem ilmunud artikkel venepärastest elementidest Kagu-Eesti arheoloogilises materjalis.[92]

Ühiskondlik-majandusliku arenemise mõju rahvakultuuri omapära kujunemisele, seega ka etnogeneesile, käsitleb H. Moora ja etnograaf A. Moora ühine artikkel Baltimaade ajaloolistest kultuurivaldkondadest.[93] Samal teemal esines H. Moora ka VII rahvusvahelisel antropoloogia ja etnograafia kongressil Moskvas.[94]

Suhteliselt tähtis osa eestlaste ja naaberrahvaste etnilise ajaloo probleemide valgustamisel on olnud antropoloogilisel materjalil. Seda on läbi töötanud ja üldistanud antropoloog K. Mark, kes oma uurimistöös sihi-

[89] *H. Moora*, Zur etnischen Geschichte der ostseefinnischen Stämme. Suomen Muinaismuistoyhdistyksen Aikakauskirja 59, 3. Helsinki, 1958. 39 lk.

[90] *Х. А. Моора*, О древней территории расселения балтийских племен. «Советская археология», 1958, № 2, lk. 9—33.

[91] Slaavi-läänemeresoome suhete ajaloost. Artiklite kogumik. Toimet. H. Moora ja L. Jaanits. Tallinn, 1965. 266 lk. + 6 tahvl.

[92] *V. Trummal*, Slaavi-vene elemendid Kagu-Eesti materiaalses kultuuris (kuni XIII sajandi alguseni). Rmt.: Eesti NSV ajaloo küsimusi I. Tartu Riikliku Ülikooli Toimetised, vihik nr. 87. Tartu, 1960, lk. 3—40.

[93] *H. Moora* ja *A. Moora*, Baltimaade ajaloolis-kultuuriliste allvaldkondade ja vähemate alljaotuste kujunemisest. Etnograafia Muuseumi Aastaraamat XVII. Tartu, 1960, lk. 20—83 + 1 tahv.; vt. ka *Х. А. Моора* и *А. Х. Моора*, К вопросу об историко-культурных подобластях и районах Прибалтики. «Советская этнография», 1960, № 3, lk. 21—51 + 1 kaart.

[94] *H. Moora*, Zur Frage nach der Entstehung des ostbaltischen Kulturgebietes. VII. Internationaler Kongress für Anthropologie und Ethnologie, Moskau, August 1964. Tallinn, 1964. 9 lk.; *Х. А. Моора*, К вопросу о возникновении прибалтийской историко-культурной области. VII международный конгресс антропологических и этнографических наук (Москва, август 1964 г.). М., 1964, 8 lk.

kindlalt peab silmas ka arheoloogia tulemusi.[95] Praegu uurib K. Mark soome-ugri rahvaste rassilist koostist ja päritolu, laiendades oma uurimisala kaugele väljapoole Eesti NSV piire. Ekspeditsioonidel on ta kogunud antropoloogilist materjali kõigi Nõukogude Liidus elavate soome-ugri rahvaste ja Soome elanike kohta. Oma töö tulemused on ta kokku võtnud mitmetes lühemates või pikemates uurimustes.[96]

Eesti arheoloogia on ajalooteaduse leninlikul etapil teinud läbi pika ja keerulise arenemistee. Kui poole sajandi eest pärast Esimesest maailmasõjast tingitud seisakut Eestis taas algas arheoloogiline uurimistöö, olid selle eesmärgid ja suunad veel üsna kitsad, küündimata esiajaloo põhiküsimusteni. Arheoloogia kui teadusliku distsipliini asendki oli mõnevõrra ebaselge.

Nõukogude Eestis on arheoloogia suunad selginenud ja eesmärk avardunud. Arheoloogia on omandanud kindla koha ajaloo distsipliinina ja kujunenud keskseks teaduseks esiajaloo uurimisel. Süstemaatiliselt toimuvail kaevamistel on kogutud suur hulk uut materjali. Uurimistöö on laienenud kõigile esiajaloo perioodidele. Silmapaistvaid tulemusi on saavutatud esiajaloo kronoloogia täpsustamisel, samuti muistse majanduse, ühiskonna ja etnilise ajalooga seotud küsimuste lahendamisel. On antud esimene üldine marksistlik käsitlus Eesti esiajaloost tervikuna. On kasvanud arheoloogide kaader, kelle väljaõpetamisel, nagu ka kogu uurimistöö suunamisel on olnud väga suured teened Eesti NSV Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituudi arheoloogia ja etnograafia sektori väljaarendajal ja kauaaegsel juhatajal akadeemik H. Mooral.

Kuid iga uus uurimus on esile tõstnud ka uusi probleeme, iga kokkuvõtlik üldkäsitlus on ilmsiks toonud seni kogutud materjalides leiduvaid

[95] *K. Mark*, Paleoantropoloogilistest uurimistest Eesti NSV-s. «Eesti NSV Teaduste Akadeemia Toimetised» 1953, nr. 4, lk. 505—523; *К. Ю. Марк*, Новые данные по палеоантропологии Эстонской ССР. Труды Института этнографии АН СССР, новая серия XXIII. М., 1954, lk. 126—137; *К. Ю. Марк*, Палеоантропология Эстонской ССР. Труды Института этнографии АН СССР, новая серия XXXII. М., 1956, lk. 170—228; *К. Ю. Марк*, Новые палеоантропологические материалы эпохи неолита в Прибалтике. «Известия Академии наук Эстонской ССР — Серия общественных наук», 1956, № 1, lk. 43—65; *K. Mark*, Zur Entstehung der gegenwärtigen Rassentypen im Ostbaltikum. Suomen Muinaismuistoyhdistyksen Aikakauskirja 59, 4. Helsinki, 1958. 59 lk.; *М. В. Витов, К. Ю. Марк, Н. Н. Чебоксаров*, Этническая антропология Восточной Прибалтики. Труды Прибалтийской объединенной комплексной экспедиции 2. М., 1959. 239 lk.; *K. Mark*, Ida-Eesti 11.—18. sajandi rahvastiku antropoloogia. Rmt.: Slaavi-läänemeresoome suhete ajaloost, lk. 150—204; *K. Mark*, Zur Entstehung der Rassentypen bei den Ostseefinnen. Congressus secundus internationalis fenno-ugristarum Helsingiae habitus 23.—28. VIII. 1965, pars II, lk. 58—66.

[96] *К. Ю. Марк*, Этническая антропология Мордвы. Труды Мордовской этнографической экспедиции I. М., 1960, lk. 118—179; *К. Ю. Марк*, Современная антропология марийцев в связи с вопросом этногенеза мари. Rmt.: Происхождения марийского народа. Йошкар-Ола, 1967, lk. 106—109; *K. Mark, N. N. Ceboksarov*, Über die Herkunft der finnisch-ugrischen Völker im Lichte anthropologischer Forschungen. Congressus secundus internationalis fenno-ugristarum Helsingiae habitus 23.—28. VIII. 1965, pars II, lk. 67—75; *K. Mark*, Zur Herkunft der finnisch-ugrischen Völker von Standpunkt der Anthropologie. (Käsikiri, 137 lk. + 13 kaarti, kirjastamisel.)

lünki. Viimastele on osaliselt tähelepanu juhitud juba eespool. Eesti esiajaloo edasisel uurimisel tuleb tähelepanu pöörata nendele perioodidele, mida praegu tuntakse alles suhteliselt halvasti. Samal ajal tuleb süvendada kogu esiajaloo uurimist tervikuna. Praegu on Nõukogude Eesti arheoloogidel käsil kõigi seniste uurimistulemuste kokkuvõtmine ja nende alusel põhjalikuma üldkäsitluse koostamine Eesti esiajaloost. See on töö, mille kavandas oma viimaseil eluaastail H. Moora, kuid mille teostamine jäi tema õpilaste hooleks.

Eesti nõukogude arheoloogia üheks iseloomulikumaks jooneks on olnud taotlus kasutada esiajaloo võimalikult mitmekülgsemaks valgustamiseks mitte ainult arheoloogilisi, vaid ka muude teadusalade allikaid. See ilmneb nii etnilise ajaloo, majanduse arenemise, asustusajaloo kui ka teiste probleemide käsitlemisel. Edaspidi tuleb püüda uurimistööde kompleksset iseloomu veelgi süvendada. Sellele aitaks tõhusalt kaasa laboratooriumide, välitööde tehniliste vahendite jne. ajakohastamine ning suurema tähelepanu pööramine esiajaloo küsimustele ka naaberteaduste poolt.

Ants Viires

ETNOGRAAFILISE MÕTTE ARENGU PÕHIJOONI

Etnograafia hakkas iseseisva, kindlaid eesmärke taotleva teadusliku distsipliinina kujunema teatavasti XIX sajandi teisel poolel. Eestis on ta omaette teadusharuna veelgi noorem; plaanipärane uurimistöö ei ole meil sel alal kestnud poolt sajanditki. A. W. Hupeli kodu-uurimuslikule suurtööle XVIII sajandi teisel poolel oli eelnenud küll umbes poolteistsada aastat mitmesuguse etnograafilise ainese rohkem või vähem õnnestunud, kuid kindla teadusliku süsteemita ja meetodita toimunud kogumist ja publitseerimist, millel kui etnograafia eelajalool alljärgnevas lähemalt ei peatuta.

Ehk küll etnograafi töös on olulisel kohal vahetu vaatlus ja küsitlus on, väliuurimistel, jäävad iga tõsisema uurimise edu tähtsaks eelduseks rikkalikud ainesekogud. Kui Jakob Hurda 1888. aastal algatatud suurejoonelise kogumisaktsiooniga rajati lühikese ajaga soliidne alus eesti rahvaluule, uskumuste ja kommete uurimiseks, siis esemelise vanavara ülemaalise suurkogumiseni jõuti paarkümmend aastat hiljem Eesti Rahva Muuseumi asutamisega 1909. aastal. Kuigi kogumistöö, mis toimus eelkõige kunstnik Kristjan Raua juhtimisel, Esimese maailmasõja ja Kodusõja ajal vaibus, jõuti väheste aastatega kokku kanda ulatuslik esemekogu. See jäi põhibaasiks edasisele eesti talurahva materiaalse kultuuri uurimisele, mis 1920-ndail aastail folkloristika ja etnograafia vahel kujunenud tööjaotuse kohaselt langes eesti etnograafia peaülesandeks.

Ainese kogumine ning korraldamine, et seda uurijaile kättesaadavaks teha, oli eesti etnograafide keskseks tööks ka järgnevatel aastakümnetel. Pidades silmas paljusid kodanlikus etnograafias levinud viljatuid ja materjaliga põhjendamata teooriaid, kirjutas 1930-ndate aastate lõpul selle kohta tabavalt üks tolleaegseid juhtivaid etnograafe Ferdinand Linnus (Leinbock): «Noorel eesti etnograafial on silmade ees olnud eriti järgmine juhtmotiiv: «teooriad mööduvad, materjal jääb». Seetõttu on meie esimene etnograafide generatsioon teadliku enesepiiramisega pühendunud eelkõige materjali kogumisele ja mitmesugustele ettevalmistavatele töödele, et luua tulevasele uurimisele kindel alus ja vajalikud abivahendid.» [1] Sel alal saavutati tõepoolest märkimisväärselt palju. Tähtsale kohale on kogumis- ja korraldustöö jäänud ka Nõukogude Eesti etnograafias. Eesti NSV Riikliku Etnograafiamuuseumi kogude rikkus ja silmapaistvalt hea korrastus nende kasutamist hõlbustavate rohkete abikartoteekidega, millele pandi alus 1920-ndail aastail, on leidnud laialdast tunnustust ka kaugel väljaspool meie vabariiki.

Käesolevas ei käsitleta lähemalt etnograafiaalase kogumistöö konkreetset käiku ega kõiki seniseid uurimistulemusi, mida on tehtud juba

[1] *F. Linnus*, Die estnische Ethnographie in den letzten fünf Jahren. Balticoslavica III. Wilno, 1938, lk. 135.

mitmetes sellekohastes üksikasjalistes ülevaadetes,[2] vaid asetatakse pea-
rõhk etnograafilist tööd suunanud teoreetilise ja metoodilise mõtte arene-
mise jälgimisele Eestis.

■

Kuni nõukogude korra taaskehtestamiseni 1940. aastal jäi eesti etno-
graafiale iseloomulikuks esemeuurimislik ja kirjeldav laad, uurimuste teo-
reetilise külje nõrkus. Teatud materialistlikest tendentsidest hoolimata ei
jõutud marksistliku meetodi teadliku ja järjekindla rakendamiseni. Ain-
saks olulisemaks tööks, milles on täheldatav marksismi mõju, oli vaid aja-
looharrastaja Aleksander Kruusbergi revolutsiooniaastal 1917 kirjutatud
uurimus eestlaste varasemaist abieluvormidest.[3] Selles mitmeti eklektili-
ses, evolutsionalistlikust vaatenurgast ja peamiselt trükiallikate najal kir-
jutatud töös võib täheldada dialektilise lähenemisviisi taotlusi ja püüdu
silmas pidada ka majanduslikke tegureid perekonna arenemisloos. Laia
lugemusega autor on arvestanud esmajoones, kuigi mõningate reservat-
sioonidega, Bachofeni, Morgani, Engelsi jt. seisukohti, ehkki talle olid
hästi tuttavad ka tollal kodanlikus teaduses juba laialt levinud reaktsioo-
nilised vaated abielu arenemise küsimustes (Starcke, Westermarck jt.).
Probleemi tõstatajana, nagu see oligi kavatsetud, on teos kahtlemata
väärtuslik ja tuleb ainult kahetseda, et eesti abielu ja perekonna ajalugu
siiani pole edasi uuritud.

A. Kruusbergi raamat, nagu öeldud, jäi üksiseisvaks nähtuseks kodan-
liku Eesti etnograafilises kirjanduses. Uurimistöö arenes temaatiliselt
hoopis teises suunas.

Etnograafilises kogumistöös ja muuseumikogude korraldamisel püüti
algusest peale leida eeskuju Soomest,[4] kus etnograafia oli A. O. Heikeli
algatusel hakanud omaette teadusena arenema juba 1880-ndail aastail.
Nii oli üsna loomulik, kui kodanlikus Eestis kodumaiste eriteadlaste puu-
dusel kutsuti Eesti Rahva Muuseumi direktoriks noor soome etnograaf
dr. Ilmari Manninen, kes muuseumi tegevusele pidi andma kindla
teadusliku suuna. Tema tööleasumisega 1922. aasta suvel algaski eesti
etnograafia kui teaduse iseseisev arenemistee.

I. Manninen ei piirdunud mitte ainult muuseumitöö energilise ja mee-
tedikindla juhtimisega ning isikliku uurimistegevusega, vaid alustas peagi
ka eesti etnograafide kaadri ettevalmistamist Tartu ülikoolis, pidades
algul loenguid õppeülesannete täitjana, alates 1924. aastast aga etnograa-

[2] Uuematest mainitagu näit. *A. Viires*, Über die ethnographische Forschungsarbeit in Sowjetestland. Finnisch-ugrische Forschungen XXXV. Helsinki, 1965, lk. 334—349; *A. Peterson*, Eesti nõukogude etnograafia aastail 1940—1965. Etnograafiamuuseumi Aastaraamat XXI. Tallinn, 1966, lk. 9—31.

[3] *A. Kruusberg*, Esiisade enneajalooline õigus. «Eesti Kirjandus» 1920, nr. 1—2, lk. 15—30; nr. 3—4, lk. 65—80; nr. 5, lk. 129—145; nr. 6, lk. 177—195; nr. 7—8, lk. 225—248; nr. 9—10, lk. 273—284. Ilmunud ka eri raamatuna: *A. Kruusberg*, Esiisade enneajalooline õigus I. Perekond. Tartu, 1920. 115 lk.

[4] Vt. *F. Leinbock*, Eesti Rahva Muuseum 1909—1934. Eesti Rahva Muuseumi Aastaraamat IX—X. Tartu, 1934, lk. 27, 28; *Jüri Linnus*, Rahva kaasabi etnograafilise materjali kogumisel. Kodu-uurimise teated, nr. 7. Tallinn, 1967, lk. 57—58.

fia dotsendina. I. Mannineni kuus ja pool aastat väldanud tegevus oli
niivõrd tagajärjekas, et kui ta Eestist aastavahetusel 1928—1929 lahkus,
siis võidi õigustatult rääkida tema loodud eesti etnograafide koolkon-
nast.[5]

Et selle lähtepunkte lähemalt mõista, tuleb paratamatult mõne sõnaga
iseloomustada soome omaaegset etnograafiat.

Soome etnograafia oli kaua aega arenenud soome-ugri keeleteaduse
otsesel mõjutusel ja sellega tihedas seoses. Siit tulenevalt otsisid juhtivad
etnograafid A. O. Heikel ja U. T. Sirelius soome-ugri ühist kultuuripäran-
dit, mida nad püüdsid leida evolutsionistliku koolkonna vaimus tüpoloogi-
liste sarjade koostamise abil eri arenguastmel olevate soome-ugri rahvaste
materiaalse kultuuri üksiknähtustest. Selle kõrval peeti teataval määral
silmas ka kultuurilaenude võimalusi. Etnograafia uurimisvaldkonnaks
loeti eelkõige materiaalset kultuuri.[6]

Oma dotsentuuri avaloengus Tartu ülikoolis 1924. aastal rõhutas
I. Manninen, et etnograafia on Eestis nagu Soomeski «asjalise vanava-
raga tegelev teadus, niihästi kirjeldav kui võrdlev»[7]. Etnograafilise uuri-
mistöö peaeesmärkidena Eestis esitas ta järgmised neli punkti: «1) Üht-
lase, võimalikult terve kirjeldava esituse loomine Eesti asjalisest vana-
varast. 2) Tüpoloogiliste tunnismärkide määramine ja tüübi arenemise
jälgimine tähtsamais rühmis. 3) Tähtsamate asjade ja tüübiliste teisen-
dite maateaduslise levimise määramine Eestis ning etnograafiliste kul-
tuuri-piirkondade kindlakstegemine. 4) Sugulussuhete määramine Eesti
ning naaberrahvaste asjalise vanavara vahel.»[8]

Kõrvuti ilmse soome etnograafilise mõtte mõjuga on selles program-
mis ka hoopis teistsuguseid rõhuasetusi ja uusi elemente. Tüpoloogia on
küll siingi olulisel kohal, kuid samal ajal juhitakse tähelepanu ka selle
meetodi piiratud võimalustele ning peetakse teatud määral silmas ese-
mete valmimis- ja kasutamiskeskkonda, mis evolutsionistide tüpoloogili-
ses meetodis oli hoopis tagaplaanil.[9]

Soome-ugri ühine kultuuripärand ei figureeri programmis üldse, kuigi
ei eitata teoreetilist võimalust, et eesti ja teiste «hõimrahvaste» vanava-
ras võib leiduda omavahel geneetilises ühenduses olevaid nähtusi. Hoo-
pis olulisemaks aga peetakse mujalt, eriti slaavlastelt saadud mõjutusi,
millega seletatakse mitmeid sarnasusi eri soome-ugri rahvaste materiaal-
ses kultuuris. Näitena tõi I. Manninen vene mõjul esinevaid olulisi ühis-
jooni setude ja karjalaste ning isegi Volga soomlaste ehitistes.[10] Niisiis
pidas Manninen eriti vajalikuks kultuurilaenude väljaselgitamist, millele
osutab ka tema programmi neljas punkt.

[5] *F. Leinbock*, Eesti etnograafia seniseid saavutisi ja tuleviku ülesandeid. «Ajalooline Ajakiri» 1930, nr. 1/2, lk. 48; vrd. ka *G. Ränk*, Ilmari Manninen and Estonian ethnography. Acta Ethnologica. Kobenhavn, 1936, lk. 125.

[6] Vt. lähemalt *Кустаа Вилкуна*, О положении финно-угорской этнографии (этнологии) в данное время. «Советское финноугроведение», 1965, № 2, lk. 129—132.

[7] *I. Manninen*, Etnograafia tegevuspiiridest ja sihtidest Eestis. «Eesti Kirjandus» 1924, nr. 12, lk. 530.

[8] Sealsamas, lk. 531—532.

[9] Sealsamas, lk. 532.

[10] Sealsamas, lk. 528.

Seega asetati eesti etnograafilise uurimise programmis senise soome uurimisega võrreldes hoopis suurem rõhk difusionistlikule kultuuriajaloolisele uurimismeetodile, mis tolleaegses Lääne-Euroopa etnograafias oli laialt levinud. Samasse suunda osutab ka programmis ettenähtud vajadus kindlaks määrata Eesti etnograafilised kultuuripiirkonnad. Seda nõuet Soome osas sellal veel tõsisemalt esile ei tõstetud.

Kultuuripiirkondade selgitamisel osutus paratamatult vajalikuks nähtuste leviku kaardistamine. Humanitaarteadustes olid kaardistamist hakanud järjekindlalt rakendama XX sajandi alguskümnendeil kõigepealt prantsuse keeleteadlased, kelle eeskujul asus ka eesti keele uurimisel juba 1921. aastal tööle A. Saareste. Euroopa etnograafilises uurimistöös hakkas levikukaartide kasutamine laiemalt pinda võitma just 1920-ndail aastail. See oli oluliseks metoodiliseks uuenduseks, mis edasises arengus viis etnograafiliste atlaste koostamisele. Eesti oli üks esimesi maid Euroopas, kus kultuurinähtuste kaardistamine kujunes pidevalt kasutatavaks metoodiliseks võtteks. Seda võib kohata juba kõige varasemates I. Mannineni juhendamisel valminud uurimustes[11] ja hiljem on eesti etnograafia valdkonnast vaevalt avaldatud mõnd mahukamat käsitlust, kus puuduksid levikukaardid.

Kaardistamiseks ülemaaliselt küllalt tihedate andmete saamiseks hakati 1925. aastal kasutama koolide abi, kelle kaudu küsitluslehtede varal hangiti massiliselt ainest mitmesuguste etnograafiliste nähtuste leviku kohta.[12] Territooriumi väiksuse tõttu osutus levikukaartide koostamine siin seesuguste võtetega suhteliselt hõlpsaks ja tulemusrikkaks uurimise abivahendiks.[13] Eesti rahvateadusliku kartografeerimise saavutusi tutvustati peagi ka mujal, näiteks Soomes ja Saksamaal.[14]

Tuginedes esmajoones levikukaartidele, võis F. Linnus juba 1932. aastal esimeses kokkuvõtlikus eestlaste materiaalse kultuuri ülevaates esitada Eesti territooriumi etnograafilise liigenduse.[15] Kultuurgeograafilise kaardistuse tõhusust 1920-ndatel aastatel kinnitab asjaolu, et selle alusel tehtud liigendus on leidnud põhijoontes kinnitust ka hilisemas uurimises.[16]

[11] Näit. *F. Leinbock*, Kabi- ja pottmütsid. Eesti Rahva Muuseumi Aastaraamat I. Tartu, 1925, lk. 89—103.

[12] Vrd. *I. Manninen*, Übersicht der ethnographischen Sammelarbeit in Eesti in den Jahren 1923—1926. Sitzungsberichte der Gelehrten Estnischen Gesellschaft 1927. Tartu, 1928, lk. 41—42.

[13] 1936. aastaks oli Eesti Rahva Muuseumis koostatud umbes 500 levikukaarti. (Vt. *F. Linnus*, Die estnische Ethnographie in den letzten fünf Jahren, lk. 133.)

[14] Vt. *I. Manninen*, Die Erforschung der volkstümlichen Sachkultur Estlands an der Hand von Verbreitungskarten. Sitzungsberichte der Finnischen Akademie der Wissenschaften 1929, lk. 56—57; *W. Steinitz*, Die volkskundliche «Geographie in Estland». «Zeitschrift für Volkskunde» 1932, lk. 258 jj. Soomes algaski kaardistamise laiem rakendamine etnograafilises uurimistöös alles 1930-ndail aastail. (Vt. *Ilmar Talve*, Suomalainen kansatiede. Scripta Ethnologica 14. Turku, 1963, lk. 14.)

[15] *F. Leinbock*, Die materielle Kultur der Esten. Tartu, 1932, lk. 87—89. Raamatus on avaldatud üldse 18 levikukaarti.

[16] Vrd. Abriß der estnischen Volkskunde. In Zusammenarbeit mit Fachgenossen herausgegeben von H. Moora und A. Viires. Tallinn, 1964, lk. 301—305.

Kogu oma väga viljakas uurimistöös koondas Manninen deskriptiivse esituse kõrval tähelepanu eriti eesti ja naaberrahvaste kultuurisuhetele, mida ta püüdis selgitada üksikelementide kaupa. Tema suured, eesti etnograafia alal põhjapanevad uurimused «Eesti rahvariiete ajalugu»[17] ja «Die Sachkultur Estlands»[18] on üles ehitatud esmajoones sellisele võrdlevanalüütilisele meetodile, kusjuures võrdlustes on haaratud sageli üsna laiu alasid, ulatudes nii mõnelgi juhul isegi teistesse maailmajagudesse. Seesugune käsitlusviis pihustas materjali ja raskendas sellest kokkuvõtliku ülevaate saamist, mida Manninen mainitud töödes ei esitagi.[19] Paljud kõrvutused jäid seejuures paratamatult mehhaanilisteks ja formaalseteks, eraldatuks vastavaid nähtusi sünnitanud elutingimustest ja keskkonnast. Sellisena on Mannineni küpse ea teaduslik looming kõigi oma puuduste ja heade külgedega sellesama kultuuriajaloolise lähenemisviisi avaldus, mille viljana sündisid Dmitri Zelenini «Russische (Ostslavische) Volkskunde» (1927) ja Kazimierz Moszyński «Kultura ludowa Słowian» I (1929). Koos nendega kuulub tema «Die Sachkultur Estlands» Ida-Euroopa etnograafia klassikaliste käsiraamatute hulka.

Nii oma 1924. aastal avaldatud uurimisprogrammis kui ka uurimustes seisis I. Manninen kaugel soome etnograafia traditsioonilisest ürgse soome-ugri kultuuri otsimise ideest. Soomes leidsid tema vastavad seisukohad tunnustust alles pärast Teist maailmasõda.[20] Eestis aga arenes uurimistöö algusest peale tema poolt osutatud suunas.

Ilmselt silmas pidades soome etnograafide tolleaegseid seisukohti ei läinud Mannineni õpilased Ferdinand Linnus ja Gustav Ränk, kes 1930-ndail aastail juhtisid etnograafilist tööd Eestis,[21] oma avaldustes küll päriselt mööda kunagise soome-ugri ürgkultuuri väljaselgitamise võimalusest, kuid seda peeti kaugema tuleviku ülesandeks, mida oleviku uurimistööd pidid ette valmistama.[22] Oma populaarteaduslikus eesti rahvakultuuri ülevaates räägib G. Ränk I. Mannineni eeskujul vanimais kultuurisugemeis avalduvast ühendusest «eriti vana Ida-Euraasia — soome-ugri ja siberi rahvaste kultuurkonnaga».[23] Seega on siin soome-ugri allutatud geograafilisele valdkonnale — Ida-Euraasiale. Väärib märkimist, et veel 1939. aastal heitis Helsingi ülikooli soome-ugri etnograafia professor Albert Hämäläinen G. Rängale tõsise puudusena ette, et too ei olnud oma

[17] Eesti Rahva Muuseumi Aastaraamat III. Tartu, 1927. 516 lk.

[18] I. Band, Tartu, 1931. XV+276 lk.; II. Band. Tartu, 1933. XII + 338 lk.

[19] Kokkuvõtte eesti materiaalses kultuuris avalduvaist kultuurilaenudest kavatses ta avaldada oma monograafia III köites. (Vt. *I. Manninen*, Die Sachkultur Estlands I, lk. IX.) Autori ootamatu surma tõttu see aga ei valminud.

[20] *Кустаа Вилкуна*, О положении финноугорской этнографии (этнологии) в данное время, «Советское финноугроведение», 1965, № 2, lk. 133—134; *Ilmar Talve*, Suomalainen kansatiede. Scripta Ethnologica 14, lk. 15 (eriti viide 42).

[21] F. Linnus Eesti Rahva Muuseumi direktorina ja rahvateadusliku osakonna juhatajana 1929—1941, G. Ränk muuseumi rahvateadusliku osakonna juhataja abina 1931—1939, alates 1939 Tartu ülikooli etnograafia professorina. Mõlemad koos Eerik Laiuga olid pärast Mannineni lahkumist õppeülesannete täitjaina pidanud ülikoolis etnograafiaalaseid loenguid.

[22] Näit. *F. Leinbock*, Die materielle Kultur der Esten, lk. 89.

[23] *G. Ränk*, Vana-eesti rahvakultuur. Elav Teadus nr. 41. Tartu, 1935, lk. 108—109.

uurimistöös seni peaaegu üldse probleeme asetanud «üldise soome-ugri kultuuripõhja suhtes».[24]

Ometi ei jäetud eesti etnograafia ülesannete kavandamisel kõrvale ka vajadust koguda materjali lähemate väikeste läänemeresoome rahvaste hulgas, kelle rahvaomast kultuuri peaaegu üldse ei tuntud ja kel endal puudusid selle uurimiseks võimalused ja tööjõud. Põhjalikumalt uuriti Kuramaa rannikul asuva liivi rahvakillu vaimset (O. Loorits) ja materiaalset kultuuri (F. Linnus). Kogutud etnograafilisest materjalist avaldati vaid väike osa.[25]

F. Linnus ja G. Ränk ei puudutanud oma eesti etnograafia uurimise sihte seadvais artiklites[26] soome-ugri küsimust üldse, vaid osutasid Manninen programmile kui uurimise lähtealusele ja peatusid peamiselt praktilistel uurimistöö plaanidel. Mõlemad tõstsid põhilisena esile tüpoloogilise uurimismeetodi, mille kohta G. Ränk 1937. aastal lisas kritiseerivalt: «Aja jooksul on aga puhttüpoloogilise uurimismeetodi juures tulnud teha korrektuure, olgu siis et muuseumisse kogutud esemtüübid ei pakkunud küllaldast materjali täieliku tüüpide levikupildi saamiseks, või olgu siis, et tüpoloogiline vaatlusviis pole ise enam rahuldanud uurijat. ... Moodsa etnograafia areng näitab ikka selgemalt ja selgemalt, et ainult surnud esemete najal ei jõuta kaugemale tüpoloogilistest skeemidest — mis muidugi on metoodiliseks abiks uurimistöö edasiviimisel — vaid asjadega koos tuleb jälgida ka eseme terminoloogiat, tarvitamisviise ja -kombeid. Ühe sõnaga, me teeksime tervikliku kultuuripildi loomisel suure vea, kui me liiga ripume puht-«ainelise» küljes ja jätame väljapoole oma vaatepiiri selle psüühilise kiti, mis ühe kultuuripiirkonna liidab elavaks tervikuks.»[27]

Tegelikult oli etnograafilise ainese plaanipärane kogumine I. Manninen juhtimisel algusest peale toimunud siin esitatud põhimõtete alusel, mis nõudsid esemete sidumist nende kasutamismiljööga.[28] Vastavasisulisi kirjeldusi laskis Eesti Rahva Muuseum suvistel uurimismatkadel peamiselt üliõpilastest stipendiaatidel koostada juba alates 1923. aastast. Eriti õnnestunud üritusena loodi 1931. aastal F. Linnuse algatusel vahetult kohtadelt etnograafilise teatmematerjali hankimiseks muuseumi korrespondentide võrk, mis sõja- ja sõjajärgsete raskuste järel taastatuna töötab edukalt tänapäevalgi.[29] Iseenesest oli seesugune rahva aktiivse abi

[24] Tartu ülikooli vakantsele etnograafia õppetoolile kandideerija teaduslikkude tööde hinnang. Acta et Commentationes Universitatis Tartuensis (Dorpatensis) C XXIV, 8. Tartu, 1939, lk. 12, vrd. ka lk. 5, 7.

[25] *F. Leinbock*, Liivlaste kalastusest ja vähipüügist. Eesti Rahva Muuseumi Aastaraamat IV. Tartu, 1928, lk. 109—151.

[26] *F. Leinbock*, Eesti etnograafia seniseid saavutisi ja tuleviku ülesandeid. «Ajalooline Ajakiri» 1930, nr. 1/2, lk. 42—52; *G. Ränk*, Etnograafilise uurimistöö praegune seisukord ja tuleviku kavatsused selle arendamiseks. «ERK» 1937, nr. 5/6, lk. 115—122.

[27] *G. Ränk*, Etnograafilise uurimistöö praegune seisukord ja tuleviku kavatsused selle arendamiseks. «ERK» 1937, nr. 5/6, lk. 115—116.

[28] [illegible] *I. Manninen*, Übersicht der ethnographischen Sammelarbeit in Eesti in den Jahren 1923—1926, lk. 32.

[29] Lähemalt vt. *J. Linnus*, Rahva kaasabi etnograafilise materjali kogumisel. Koduuurimise teated, nr. 7. Tallinn, 1968, lk. 61 jj.

kasutamine ainese kogumisel teaduslikuks otstarbeks Eestis vana traditsioon, mida folkloristid olid edukalt rakendanud alates Jakob Hurda suurüritusest. Näitlikuma keskkonnapildi saamiseks nõuti juba 1930. aastal ka etnograafiliste filmimistööde alustamist,[30] milles 1930-ndate aastate teisel poolel koostöös «Eesti Kultuurfilmiga» saavutatigi mõningaid tagasihoidlikke tulemusi.

Märkimisväärseid tulemusi saavutati üksikute paikkondade etnograafilisel uurimisel. Taoliste uurimuste headeks näideteks on G. Ränga 1930-ndail aastail ilmunud kaks rahva materiaalse kultuuri eri liikide paikkondlikult piiratud monograafilist käsitlust.[31] Mõlemas teoses on kasutatud mõningal määral ka arhiiviallikaid, mille suurt tähtsust etnograafilises uurimises rõhutas eriti F. Linnus.[32] Tema monograafiale eesti mesinduse varasemast ajaloost[33] ongi iseloomulik arhiiviainese põhjalik kasutamine. See teos paistab lisaks silma eriti oma võrdleva haarde ulatusega, mille tulemusena ta omandab kaalu, mis ulatub hoopis kaugemale kohalikust tähtsusest ja toob olulist lisa kogu Ida-Euroopa mesinduse vanemale ajaloole.

Nii F. Linnus kui G. Ränk rõhutasid vajadust uurida ka tolleaegse Eesti ääremaade vähemusrahvuste, eeskätt rootslaste ja venelaste etnograafiat, mis aitaks selgitada naaberrahvaste mõju eesti ainelisele kultuurile.[34] Vastavailt aladelt koguski Eesti Rahva Muuseum mõningat materjali. Lisaks sellele leidis F. Linnus, et oleks otstarbekas uurimistööd kooskõlastada naabermaades, eeskätt Nõukogude Venemaal ja Saksamaal tehtavaga, sest nii oleks hõlpsam «jõuda selgusele selle kohta, mis meie ainelises kultuuris on võõrsilt laenatud ja mis võiks olla meie omapära».[35] See tervitatav taotlus rahvusvahelise koostöö arendamiseks etnograafilises uurimises jäi tolle aja oludes ja võimaluste juures küll vaid paberile, kuid kõneleb igal juhul tervest ja kainest lähenemisest eesti etnograafia probleemidele.

Üldse tuleb märkida, et kodanliku Eesti ideoloogias 1920.—1930-ndail aastail olulisel kohal olnud vene-, eriti Nõukogude Vene vaenulikkus ei leidnud rahvateadusliku uurimise poolt nimetamisväärset toetust. I. Manninen «Die Sachkultur Estlands» ja F. Leinbocki «Die materielle Kultur der Esten» analüüsisid asjalikult ja objektiivselt vene-eesti kultuurisuhteid, mitmes spetsiaalsemas uurimuses aga oli nende käsitlus otseselt esi-

[30] *F. Leinbock*, Eesti etnograafia seniseid saavutisi ja tuleviku ülesandeid. «Ajalooline Ajakiri» 1930, nr. 1/2, lk. 49.

[31] *G. Ränk*, Peipsi kalastusest. Tartu, 1934. XVII + 216 lk.; *G. Ränk*, Saaremaa taluehitised. Etnograafiline uurimus I. Tartu, 1939. XXII + 382 lk.

[32] *F. Leinbock*, Eesti etnograafia seniseid saavutisi ja tuleviku ülesandeid. «Ajalooline Ajakiri» 1930, nr. 1/2, lk. 51.

[33] *F. Linnus*, Eesti vanem mesindus, I. Metsamesindus. Eesti Rahva Muuseumi Aastaraamat XII—XIII. Tartu, 1939. XXVI + 495 lk.

[34] *F. Leinbock*, Eesti etnograafia seniseid saavutisi ja tuleviku ülesandeid. «Ajalooline Ajakiri» 1930, nr. 1/2, lk. 50; *G. Ränk*, Etnograafilise uurimistöö praegune seisukord ja tuleviku kavatsused selle arendamiseks. «ERK» 1937, nr. 5/6, lk. 119; *F. Linnus*, Die estnische Ethnographie in den letzten fünf Jahren, lk. 129.

[35] *F. Leinbock*, Eesti etnograafia seniseid saavutisi ja tuleviku ülesandeid. «Ajalooline Ajakiri» 1930, nr. 1/2, lk. 51.

plaanil.[36] Eesti Rahva Muuseum oli laialdases väljaannete vahetuses Nõukogude Liidu uurimisasutustega,[37] mistõttu sealsest etnograafilisest ja kodu-uurimuslikust kirjandusest oli suhteliselt hea ülevaade. I. Manninen käis 1928. aastal ka ise Nõukogude Liidus võrdlusainest kogumas, luues seal muuseas isiklikud suhted Dmitri Zeleniniga, ühe tolleaegse nõukogude juhtiva etnograafiga. D. Zeleniniga pidasid 1930-ndail aastail ühendust ka teised eesti rahvateadlased (eriti folklorist Oskar Loorits), püüdes tema kaudu kursis olla sellealaste uurimistulemustega Nõukogude Liidus.[38] 1938. aastal võttis D. Zelenin kaastööga osa Õpetatud Eesti Seltsi 100 aasta juubelikogumikust «Liber saecularis». Nii püsis eesti etnograafia kodanliku vabariigi päevil pidevalt kontaktis ka nõukogude teadusega. Huvi ida suunas piirdus seejuures peamiselt vaid võrdlusmaterjali saamisega vene aladelt. Metodoloogilist eeskuju otsiti ikkagi eelkõige soome ja rootsi etnograafiast.

Oma ideeliste aluste poolest oli eesti etnograafia kodanliku riigi päevil natsionalistlik ja vana rahvakultuuri idealiseeriv. Nähtusi püüti vaadelda küll ajaloolises arenemises, ei võetud aga seejuures kuigivõrd arvesse nende sotsiaalset ja majanduslikku tingitust, vastastikuseid seoseid, konkreetset ajaloolist keskkonda, talurahva sotsiaalset liigendust ja muid tegureid, mida silmas peab marksistlik-leninlik etnograafiline ainekäsitlus. Kuid samal ajal ei liitunud eesti kodanlik etnograafia ka avalikult poliitilise reaktsiooniga. Tugev rõhuasetus kultuurilaenude uurimisele redutseeris üsna olulisel määral tema natsionalistlikku hoiakut, millele teatavat toitepinda pakkus soome-ugri ürgse kultuuripärandi postuleerimine ja selle otsimise taotlus. Tänu Ilmari Mannineni kainele uurijapilgule jäi see tegelikus uurimistöös juba algusest peale peaaegu täiesti kõrvale, nagu juba eespool kuulsime. Loodi kindel ja asjalik ajaloolis-geograafiline uurimismeetod, mida suurelt osalt oli võimalik rakendada ka eesti nõukogude etnograafias, rikastades seda dialektilise ja ajaloolise materialismi seisukohtadega.

■

Nõukogude Liidus oli 1930-ndate aastate keskpaigaks võitnud etnograafias marksistlik-leninlik metodoloogia ja välja kujunenud nõukogude etnograafide koolkond.[39] Juba varsti pärast Eesti ühinemist Nõukogude

[36] Näit. *I. Manninen*, Setude ehitused. Eesti Rahva Muuseumi Aastaraamat II. Tartu, 1926, lk. 103—128; *G. Ränk*, Peipsi kalastusest; *G. Ränk*, Über die russischen Riegengebäude im Kreise Petseri. Liber saecularis II. Õpetatud Eesti Seltsi Toimetused XXX. Tartu, 1938, lk. 603—613; jt.

[37] Näit. oli muuseumil 1937.—1938. a. Nõukogude Liidus 52 vahetuspunkti, s. o. kaugelt rohkem kui ühelgi teisel maal; järgnesid Soome 19 ja Saksamaa 18 punktiga. (Eesti Rahva Muuseumi Aastaraamat XIV. Tartu, 1939, lk. 143.) Punktide loendit vt. Eesti Rahva Muuseumi Aastaraamat V. Tartu, 1929, lk. 185—189.

[38] Vt. lähemalt *Н. И. Гаген-Торн, А. П. Васина*, Д. К. Зеленин и его связь с эстонской наукой. Ученые записки Тартуского государственного университета, вып. 184. Тарту, 1966, lk. 230—236.

[39] *С. П. Толстов*, Советская школа в этнографии. «Советская этнография», 1947, № 4, lk. 12—13; *А. И. Першиц, Н. Н. Чебоксаров*, Полвека советской этнографии. «Советская этнография», 1967, № 5, lk. 4.

Liiduga 1940. aastal astusid eesti etnograafid samme selle koolkonna töö ja teoreetiliste saavutuste lähemaks tundmaõppimiseks. Loodi endistest hoopis tihedamad kontaktid Nõukogude Liidu sellealaste kesksete uurimisasutustega, alustati marksismi-leninismi põhialuste õppimist, kavandati etnograafilise kogumistöö viimine marksistlikele rööbastele jms.[40] Kuid juba järgmisel suvel puhkenud Suur Isamaasõda ja Eesti okupeerimine fašistliku Saksamaa poolt katkestasid hoogsalt alanud tegevuse rohkem kui kolmeks aastaks. Selle tagajärjel sai eesti nõukogude etnograafia tõsisemalt välja kujunema hakata alles pärast sõja lõppu, alates 1945. aastast.

Nüüd aga oli olukord mitmeti hoopis teine. Eesti Rahva Muuseum oli sõjas tõsiselt kannatada saanud ja tema taastamine ning kogude korrastamine nõudsid aastaid pingelist tööd. Mis aga veel olulisem — kaotsi oli läinud etnograafilist tööd juhtiv kaader. F. Linnus suri 1942. aastal, hirmutatuna fašistide propagandast olid mitmed vilunud spetsialistid emigreerunud. Eestisse oli jäänud vaid algajaid etnograafe, kellel jätkus küll entusiasmi ja indu, kuid jäi puudu teadusliku töö kogemustest. Osal neist oli ülikool veel lõpetamata. On mõistetav, et niisugustes tingimustes tuli paljuski alustada üsna otsast peale.

Õnneks leidus Tartu Riikliku Ülikooli arheoloogia kateedri juhataja prof. Harri Moora näol suurte kogemuste ja avara silmaringiga teadlane, kes lisaks eesti nõukogude arheoloogide koolitamisele võttis nüüd oma hoolde ka etnograafide järelkasvu ideelise ja teadusliku suunamise. Kuigi H. Moora uurijana otseselt etnograafia valdkonnas polnud töötanud, oli ta õpingute ajal Tartu ülikoolis süvenenud ka etnograafiasse ning juba oma populaarses ülevaateteoses «Eestlaste kultuur muistsel iseseisvusajal» (1926) seostanud oskuslikult etnograafilise ja arheoloogilise materjali. Aastail 1929—1938 oli ta Eesti Rahva Muuseumi tööd juhtivate organite[41] liikmena pidevalt kontaktis olnud muuseumi tegevusega. Ta oli hästi kodus eesti etnograafia probleemistikus, ühtlasi oli tema senises uurimistöös tugevaid dialektilise meetodi elemente, mis võimaldas tal kiiresti omandada marksistliku metodoloogia.

Prof. Moora organiseeris arheoloogia kateedri juures ka etnograafide ettevalmistamise. Juba 1945. aastal algasid tema juhendamisel loengharjutused eesti ja teiste NSV Liidu rahvaste etnograafia alal, millest võtsid osa nii üliõpilased kui ka muuseumi töötajad. 1946. aasta algul loodi grupi muuseumi teaduslike töötajate sõiduga Leningradi uuesti sidemed Nõukogude Liidu etnograafilise uurimistöö keskustega. Sama aasta kevadel asus käesoleva artikli autor Tartu ülikoolis H. Moora juhendusel esimese etnograafia aspirandina kõrgemat teaduslikku kvalifikatsiooni omandama, kandes ühtlasi 1946.—1949. aastal õppeülesannete täitjana hoolt kogu tegeliku etnograafiaalase õppetöö eest arheoloogia kateedri juures.

[40] Vt. selle kohta Eesti Rahva Muuseumi Aastaraamat I (XV). Tartu, 1947, lk. 186—190.

[41] Nendeks olid Eesti Rahva Muuseumi Ühing ja alates 1931. aastast sihtasutise «Eesti Rahva Muuseum» hoolekogu ja valitsus.

Eesti etnograafia suundumine nõukogulikule teele väljendus mitmes artiklis, mis avaldati 1947. aastal «Eesti Rahva Muuseumi Aastaraamatus» I (XV). H. Moora algatusel võeti sellesse aastaraamatusse 1946. aastal uuesti ilmumist alustanud ajakirja «Sovetskaja Etnografija» esimesest numbrist eestikeelses tõlkes S. Tolstovi juhtartikkel «Etnograafia ja nüüdisaeg», samuti kokkuvõte M. Rabinovitši ja M. Levini ülevaateist NSV Liidu Teaduste Akadeemia Etnograafia Instituudi tööst Suure Isamaasõja aastail. Sel teel toodi algavaile eesti etnograafidele lähedale üleliidulise uurimistöö põhisuunad ja nende teoreetilised alused.

Programmilisi mõtteid eesti etnograafia valdkonnas arendasid seoses senise kodanliku uurimisviisi kriitikaga H. Moora ja A. Vassar.[42] Nagu I. Mannineni avaloeng 1924. aastal oli põhijoontes kindlaks määranud eesti kodanliku etnograafia arenemissuuna, nõnda seisavad need mõlemad artiklid suunavatena eesti nõukogude etnograafia kujunemistee algul, kuigi kõik nendes esitatud seisukohad ei jäänud edaspidi nii tingimusteta määravaks nagu omal ajal Mannineni programm. Eriti etnograafia uurimisvaldkonna osas tuli peagi üleliidulises ulatuses olulisi nihkeid, mis artiklite kirjutamise ajal ei olnud veel avalikult päevakorral. H. Moora piiras etnograafia uurimisala selgesti kapitalismieelse vana rahvakultuuriga, tuginedes akadeemik V. Struve vastavale määratlusele 1939. aastast.[43] Teiselt poolt, lähtudes dialektilisest meetodist, laiendas ta seda olulisel määral, rõhutades, et senise kitsalt ainelise vanavaraga piirdumise asemel seab nõukogude etnograafia endale «eesmärgiks rahva kogu eelkapitalismiaegse elu-olu igakülgse jälgimise», ilma milleta ei ole võimalik ka ainelise kultuuri arengust õiget pilti saada.[44] Hilisemaid nähtusi aga pidas H. Moora tollal etnograafiale olulisteks vaid sedavõrd, kuivõrd nad osutusid vanade traditsiooniliste nähtuste väljatõrjujaiks. Sealjuures «on põhjust näit. jälgida, kuidas ja kui kiiresti tungivad külla ning kodunevad eri kihtide juures vabrikutooted ja linnanähtused rõivastuses, elamuis, elamusisustuses, töövahendeis jne.».[45]

Samas suunas arendas mõtteid ka A. Vassar, märkides siiski, et «etnograafilise ainese najal tuleb näidata masinalise, kapitalistliku tootmise tõttu toimuvaid muudatusi rahva ainelises kultuuris, kapitalistliku klassistruktuuri väljakujunemist jne.». Samuti tuleb jälgida ka «juhtusid, kuidas rahvakultuur, nii palju kui seda veel esineb, võtab nõukogude korra süvenedes omaks sotsialistliku sisu».[46] Seega nihutas A. Vassar etnograafia uurimisala, kuigi piiratud lõigus, kuni kaasajani välja. Ühtlasi aga nägi ta etnograafilise uurimise eesmärki liiga ajaloole allutatult,

[42] *H. Moora*, Eesti etnograafia nõukogulikul ülesehitamisel. Eesti Rahva Muuseumi Aastaraamat I (XV), lk. 24—35; *A. Vassar*, Etnograafilise korjamistöö ülesandeid Nõukogude Eestis. Sealsamas, lk. 166—174.

[43] *В. В. Струве*, Советская этнография и ее перспективы. Rmt.: Советская этнография II. М.-Л., 1939, lk. 5.

[44] *H. Moora*, Eesti etnograafia nõukogulikul ülesehitamisel. Eesti Rahva Muuseumi Aastaraamat I (XV), lk. 30.

[45] Sealsamas, lk. 28.

[46] *A. Vassar*, Etnograafilise korjamistöö ülesandeid Nõukogude Eestis. Sealsamas, lk. 172—173.

leides, et etnograafia kui ajalooteaduse ülesandeks Eestis on valgustada esmajoones siinse ühiskonna tootlike jõudude olukorda, kasvu ja arengut ning sellest tingitud tootmissuhteid feodaalse ja osalt kapitalistliku korra kohalikes konkreetseis ajaloolistes tingimustes» ja et etnograafilist ainest tuleb «koguda ja uurida kui ajalooüurimise allikat».[47] Positiivsena koorus siit välja nõukogude etnograafia metodoloogias määraval kohal olev konkreetse ajalooprotsessi arvestamise nõue, mida selgesti rõhutas ka H. Moora. See eeldas arhiivimaterjalide ja ajalooallikate senisest ulatuslikumat kasutamist etnograafilises uurimistöös.[48]

Oma metoodilises osas olid mõlemad artiklid kindlalt marksistlik-leninlikel positsioonidel ja nende vastavad seisukohad on jäänud arvestatavaiks tänapäevani. H. Moora tõstis täie rõhuga esile, et koos kogu ajaloo käiguga sõltub materiaalsete hüviste tootmisviisi arenemisastmest ka rahvakultuuri areng, millele vastavalt seda on vaja jälgida ühiskondlik-majanduslike protsesside taustal. Mõlemad autorid rõhutasid, et rahvakultuuri eritlemisel tuleb silmas pidada feodaalse korra kahe põhiklassi, mõisnike ja talupoegade suhteid, samuti talurahva enda kihistumist. Eesti vana rahvakultuuri ühiskondlik-majandusliku aluse mittearvestamist ning ühiskonna eri kihtide osast möödaminemist pidasid nad õigusega senise etnograafilise uurimise peamiseks puuduseks, «mis kõik ta tulemused paratamatult veab vildakaks». «Selle puuduse korrigeerimine on seepärast eesti nõukoguliku etnograafia üks esimesi ja tähtsamaid ülesandeid,» rõhutas H. Moora.[49] Sellega edukalt toimetulek eeldas vastavasuunalist kogumistööd, mille olulisemad juhtmõtted visandas oma mainitud artiklis A. Vassar.

Lisaks ühiskondlik-majanduslike protsesside aluseks võtmisele tõstis H. Moora marksistliku etnograafia teise põhinõudena esile komplekse uurimise põhimõtte, soovitades «ka kõigi muude tegurite, nagu looduslike, tehniliste, vaimsete jm. tingimuste mõju arvestamist», sest rahvakultuurist saab õige pildi ainult silmas pidades «kõigi teda mõjutanud tegurite kompleksi».[50] Sellega ühenduses rõhutas ta koostöö vajadust mitmete teiste teadustega, eeskätt ajaloo, folkloristika, geograafia ja keeleteadusega. Lähemalt peatus H. Moora geograafilise keskkonna mõjul eesti materiaalse kultuuri iseärasuste tekkimisel ja maa kultuurilise liigenduse kujunemisel, mida seni eesti etnograafilises uurimises vähe oli

[47] Sealsamas, lk. 170.

[48] Hiljem on neid eriti usinalt kasutanud ja korduvalt nende tähtsusele osutanud Jüri Linnus. (Vt. näit. *J. Linnus*, Põhja-Eesti maasepad XVIII sajandil. Etnograafiamuuseumi Aastaraamat XXI. Tallinn, 1966, lk. 296; *J. Linnus*, 1810. aasta ankeetvastused Põhja-Eesti talurahva elu-olu kajastajana. Etnograafiamuuseumi Aastaraamat XXII. Tallinn, 1967, lk. 131.)

[49] *H. Moora*, Eesti etnograafia nõukogulikul ülesehitamisel. Eesti Rahva Muuseumi Aastaraamat I (XV), lk. 29.

[50] Sealsamas, lk. 29—30. Ilmeka väljenduse leidis selline kompleksne lähenemine rahvakultuuri arenguprobleemidele hiljem H. Moora ja A. Viirese toimetatud ülevaateteoses «Abriß der estnischen Volkskunde» (Tallinn, 1964. 307 lk., rets.: *W. Jacobeit*, Deutsches Jahrbuch für Volkskunde. Bd. II, 1965, Teil II, lk. 414—416), mille põhisisu on kokkuvõtlikult avaldatud ka vene keeles. (Эстонцы. Народы европейской части СССР II. М., 1964, lk. 209—309).

arvestatud.[51] Edasi leidis ta, et kuigi etnograafia on eelkõige ajaloote-aduste haru, tuleks etnograafide ettevalmistamisel neile anda vajalik alus ka eesti keeleteaduses, kuna keeleline aines on oluline etnograafilise uurimise allikas.[52] Samas aga osutas ta senise soome-ugri etnograafia liiga rõhutatud seosele keeleteadusega, mille tagajärjel peeti spetsiifili-selt soomeugrilisteks paljusid hoopis laiema levikuga nähtusi.

Ka A. Vassar rõhutas tiheda koostöö vajadust eriti ajaloo, rahvaluule ja keeleteadusega, pannes ette ühiseid komplekseid külauurimisi eri tea-dusharude esindajate osavõtul. Kahjuks ei jõutud tegelikus töös sel alal mõnest tagasihoidlike tulemustega katsest kaugemale.

Sõjajärgseil aastail oli Eestis eriti aktuaalselt päevakorral eesti-vene suhete uurimine ajaloo, kultuuriajaloo ja keeleteaduse valdkonnas.[53] H. Moora tõstis oma artiklis seda olulise ülesandena esile ka etnograa-fia alal. Kuna Eesti varasemale etnograafilisele uurimisele oli jäänud võõ-raks ida ja lääne vastandamine ning idaslaavi kultuurimõjude alahinda-mine, siis oli eesti etnograafial nõukogulikule uurimistööle asumiseks soodsamaid eeldusi kui mõnelgi teisel ajaloo distsipliinil. R. Kleis, kes Ajaloo Instituudi direktorina võttis juhtivalt osa kogu ajalooalase uuri-mistöö suunamisest, märkiski oma sellekohases ettekandes 1947. aastal eesti kodanlike etnograafide asjalikumat suhtumist eesti-vene suhete küsi-musse, kuid rõhutas samas õigustatult: «Hoolas lisa-andmestiku kogu-mine ja marksistliku dialektilise meetodi rakendamine kogu laialdase ole-masoleva materjali töötlemisel tohiks siingi viia uudsete ja oluliste uuri-mistulemusteni Eesti-Vene suhete ajaloo alalt.»[54] Esimese kokkuvõtliku ülevaate sel alal esitas Aliise Moora 1950. aastal.[55]

1940-ndate aastate teine pool oli eesti etnograafiale esmajoones ülal-toodud põhimõtete alusel marksistlikele radadele suundumise ja raskete sõjahaavade parandamise ajaks. Järgnev aastakümne vahetus tõi kaasa küllaltki olulise, kahepalgelise murrangu. Sel ajal toimunud ekspluataa-torliku korra jäänuste ja kodanlik-natsionalistliku ideoloogia vastu peetud võitluses esines minevikupärandi hindamisel ja kaadripoliitikas vigu, mis ei jätnud mõju avaldamata ka etnograafilise uurimistöö edasisele aren-gule.

Alates 1950-ndate aastate keskpaigast hakkas olukord järk-järgult paranema. 1954. aastal suunati Moskvasse Etnograafia Instituudi juurde aspirantuuri nooremad töötajad A. Luts ja E. Lõoke, aastakümne teisel poolel asusid uurimistööst kõrvalejäänud etnograafid A. Viires, J. Lin-

[51] Geograafilist keskkonda kui olulist tegurit majanduse ja kultuuri arenemises oli H. Moora pikemalt käsitlenud juba 1945. aastal oma ettekandes «Madal- ja Kõrg-Eesti probleem ajalooliselt». (Vt. ENSV Tartu Riiklik Ülikool. Teaduslik sessioon 14.—16. juu-lini 1945. aastal. Ettekannete kokkuvõtted. Tartu, 1945, lk. 8—9.)

[52] Seda nõuet rakendatigi 1940-ndate aastate teisel poolel Tartu ülikoolis etnograafia-alases õppetöös. Hiljem sellest kahjuks loobuti.

[53] Vt. lähemalt *R. Kleis*, Uurimisülesandeid Eesti-Vene suhete ajaloo alalt. Eesti NSV Teaduste Akadeemia. Teaduslik sessioon 23.—29. aprillini 1947. E. Ühiskonnatea-duste osakonna istungid. Tartu, 1948, lk. 3—16.

[54] Sealsamas, lk. 12.

[55] *А. Х. Моора*, Эстонско-русские отношения в XVIII—XX вв. по данным этно-графии. Институт этнографии. Краткие сообщения XII. М.-Л., 1950, lk. 45—54.

nus jt. uuesti oma erialal tööle. Ülikoolis alustati NSV Liidu rahvaste aja-loo kateedri juures taas ka etnograafiaalase õppetööga.

Kõige sellega ühenduses algas 1950-ndate aastate teisel poolel eesti etnograafias uus hoogne tõus, mida oli aidanud ette valmistada 1940.—1950-ndate aastate vahetusel toimunud teine, hoopis positiivsem murrang, nimelt eesti etnograafia vahetu seostamine üleliiduliste uurimissuunda-dega. Kui seni oli Nõukogude Liidu etnograafilise uurimise keskustega mõningat kontakti peetud vaid eesti etnograafide õppeotstarbeliste ko-mandeeringute teel Leningradi ja Moskvasse, siis nüüd algas tihe koos-töö NSV Liidu Teaduste Akadeemia Etnograafia Instituudiga. Pööret too-vaks sündmuseks sel alal oli instituudi poolt organiseeritud Baltimaade rahvaste etnograafiale pühendatud konverents, mis toimus Moskvas 27. märtsist 1. aprillini 1950. aastal.[56] Konverentsil, millest Eestist võtsid osa H. Moora, A. Moora ja mitmed teised, nähti ette ühine töö kahe tähtsa üleliiduliselt esiplaanil oleva probleemideringi uurimisel. Need olid 1) tööliste ja kolhoositalurahva kultuuri ja elu-olu sotsialistlik ümber-kujunemine ja 2) Baltimaade rahvaste etnogenees. Koostöö vormiks pidid saama instituudi ja kohalike uurimisasutuste ühised, mitmete aastate peale planeeritud ekspeditsioonid, mille kavandamisel aitas kaasa ka prof. H. Moora. 1952. aastal alustatigi tööd prof. N. Tšeboksarovi üldjuhtimi-sel, algul Balti etnograafilis-antropoloogilise ekspeditsiooni nime all, 1955. aastal aga laiendati see arheoloogide kaasatõmbamisega Balti ühendatud kompleksseks ekspeditsiooniks. Viimase programm arutati läbi Baltimaade arheoloogide, etnograafide ja antropoloogide konverent-sil Vilniuses 1955. aasta mais.[57] Ekspeditsioon jäi viiekümnendate aastate lõpuni kõigi kolme Balti vabariigi etnograafilist uurimistööd olulisel mää-ral koordineerivaks ja suunavaks organiks.

Mõlemal kavandatud uurimissuunal oli eesti etnograafia edasisele are-nemisele määrav tähtsus. 1950-ndail aastail osutus edukamaks etnogeneesi ja etnilise ajaloo uurimisel tehtud töö. Just sel alal arendas Balti ühen-datud kompleksne ekspeditsioon Etnograafiamuuseumi ja Ajaloo Insti-tuudi etnograafide osavõtul oma peamist tegevust. Rahvaste tekke ja arenemise küsimused olid nõukogude etnograafias tähtsal kohal juba 1930-ndaist aastaist peale.[58] Eestikeelses trükisõnas tutvustas sellesuu-nalist tööd esimesena 1947. aastal avaldatud juba eespool mainitud S. Tolstovi artikkel «Etnograafia ja nüüdisaeg», kus etnogenees ja aja-looline etnograafia, s. o. rahvakultuuri ajaloo uurimine, olid esitatud

[56] Konverentsi materjalid on avaldatud kogumikus «Институт этнографии. Краткие сообщения» XII (М.-Л., 1950).

[57] Vt. *H. Moora*, Baltimaade arheoloogia, etnograafia ja antropoloogia alane ühen-datud konverents Vilniuses. «Eesti NSV Teaduste Akadeemia Toimetised» 1955, nr. 2, lk. 326—327; *С. А. Тараканова*, Изучение этнической истории народов Прибалтики. «Вестник Академии наук СССР», 1955, № 8, lk. 99—101.

[58] *А. И. Першиц, Н. Н. Чебоксаров*, Полвека советской этнографии. «Советская этнография», 1967, № 4, lk. 7.

tihedas seoses. Ida-Euroopa rahvaste etnilise ajaloo keerulisi probleeme püüti lahendada eri teadusharude esindajate, eeskätt arheoloogide, antropoloogide, etnograafide, folkloristide ja keeleteadlaste ühiste pingutustega. 1950. aastal toimunud konverentsil Baltimaade rahvaste asjaomasest etnograafilisest ainesest esialgset kokkuvõtet tehes näitas N. Tšeboksarov, et etnograafide peamiseks ülesandeks etnogeneesi probleemide valgustamisel on uurida rahvakultuuris avalduvaid sidemeid naaberrahvaste ja -territooriumidega ning ühtlasi selgitada selle territoriaalset liigendust.[59] Just selles suunas oli Eestis alates 1920-ndaist aastaist juba mõndagi ära tehtud. Nüüd oli seda tööd vaja oluliselt süvendada ja edasi arendada. Õigupoolest osutus kogu rahvakultuuri võrdlev-ajalooline uurimine etnogeneesi ja etnilise ajaloo seisukohalt nii või teisiti oluliseks.

Eriti tähtsaks peeti eesti-vene sidemete igakülgset valgustamist. Seetõttu koondus uurimistöö pearaskus pikemaks ajaks Ida-Eestisse. Koordineeritult teiste vabariikidega jälgiti esmajoones taluelamuid, rahvarõivaid ja traditsioonilisi põllutööriistu, et kiiremini saada ühistel alustel kogutud võrreldavat ainest etniliste suhete selgitamiseks.[60] 1953. aastal laiendasid eesti etnograafid (A. Moora, E. Richter) uurimistööd võrdlusmaterjali saamiseks ka Peipsi idakaldale, võttes seal osa Etnograafia Instituudi Vene ekspeditsiooni läänerühma tööst. 1957. aastast alates muutusid uurimismatkad naabervabariikidesse regulaarseiks, toimudes osalt osavõtu näol üleliidulistest või kohalikest ekspeditsioonidest, osalt iseseisvaina.

Ida-Eestis toimunud etnograafilise uurimistöö üheks tähtsamaks tulemuseks oli 1964. aastal ilmunud A. Moora monograafia «Peipsimaa etnilisest ajaloost».[61] Selles teoses tõstetakse eriti esile majandusliku baasi määrav osa etniliste suhete ja kultuurivahetuse ning üldse rahvastiku etnilise ilme kujunemisel.[62] Meetodi seisukohalt tähendab teos lisaks õnnestunud ühendust asustusajaloo ja etnograafia vahel. Kuigi asustusajalugu oli püütud silmas pidada etnograafiliste probleemide lahendamisel juba mõnes varasemaski uurimuses[63], ei olnud see seni leidnud nii põhjalikku ja tulemusrikast käsitlust kui kõnesolevas töös.

Etnilise ajaloo uurimisele Eesti NSV-s oli suureks õnneks, et seda

[59] *Н. Н. Чебоксаров*, Вопросы этногенеза народов Советской Прибалтики в свете данных этнографии и антропологии. Институт этнографии. Краткие сообщения XII, lk. 24—27.

[60] *Л. Н. Терентьева*, Работа Балтийской комплексной антрополого-этнографической экспедиции в 1953 — начале 1954. «Советская этнография», 1954, № 3, lk. 107.

[61] *A. Moora*, Peipsimaa etnilisest ajaloost. Ajaloolis-etnograafiline uurimus eesti-vene suhetest. Tallinn, 1964. 368 lk. (rets-d: *M.-L. Heikinmäki*, «Virittäjä», 1965, № 1, lk. 89—97; *I. Schellbach*, Acta Ethnographica (Budapest), T. 14. Fasc. 3—4, 1965, lk. 403—404; *N. Slõgina ja M. Must*, «Eesti NSV Teaduste Akadeemia Toimetised — Ühiskonnateaduste Seeria» 1965, nr. 4, lk. 514—518; *W. Jacobeit*, Deutsches Jahrbuch für Volkskunde, Bd. 12. Berlin, 1966, Teil I, lk. 118; *Н. Шлыгина*, «Советская этнография», 1965, [illegible] lk. 152—155).

[62] Vt. näit. sealsamas, lk. 7—8, 279.

[63] Näit. *G. Ränk*, Peipsi kalastusest, lk. 10—28; *A. Viires*, Eesti rahvapärane puutööndus. Tallinn, 1960, lk. 231—233, 252—253 jm.

metoodiliselt juhtis H. Moora, kes andis tööle kindlalt marksistliku suuna ja tõeliselt komplekse iseloomu, osates probleemi valgustamisel ära kasutada eri teadusharude, eelkõige keeleteaduse, arheoloogia, antropoloogia, etnograafia ja folkloristika saavutusi. Selle viljana valmis tema toimetusel suurt tähelepanu äratanud artiklite kogumik «Eesti rahva etnilisest ajaloost».[64] H. Moora jäi ka edaspidi komplekse uurimise väsimatuks eestvedajaks, rõhutades, et ajal, mil «üksikud teadusharud edasi arenedes järjest rohkem eristuvad, on laiemate ajalooliste üldistuste saavutamiseks üha tungivamalt vaja korraldada nendevahelist koostööd».[65]

Otseselt etnograafia alale kuulub selles kogumikus A. Moora artikkel «Ajaloolis-etnograafilistest valdkondadest Eestis». Selles on esile tõstetud põhiliselt samad valdkonnad, mis olid tuttavad juba 1932. aastast. Uudne oli siin aga nende sidumine arheoloogia poolt väljaselgitatud muistsete kultuurivaldkondadega, mis osutab rahvakultuuri arenemise järjepidevusele Eesti territooriumil ligi paari aastatuhande vältel. Oluliseks pidas autor ka eri vanusega kihtide eristamise vajadust eesti etnograafilises materjalis, mis võimaldaks valdkondade kujunemisest saada selgemat ülevaadet. Üldse rõhutab A. Moora, et «rahvakultuuri valdkondade ja nende alarühmade iseärasuste kujunemine ning muutumine ja seda kõike põhjustanud tegurite selgitamine on eesti etnograafia üks tähtsamaid uurimisülesandeid».[66]

Artiklis esitatud teoreetiliste seisukohtade aluseks oli nõukogude etnograafias väljakujunenud õpetus majanduslik-kultuurilistest tüüpidest ja ajaloolis-etnograafilistest ehk -kultuurilistest valdkondadest kui ajaloolistest kategooriatest, mida 1955. aastal lähemalt põhjendasid M. Levin ja N. Tšeboksarov,[67] kuid mida põhimõtteliselt tunnustati juba tunduvalt varem.[68] M. Levin ja N. Tšeboksarov tõstsid Baltimaad esile ühe iseloomuliku näitena ajaloolis-kultuurilisest valdkonnast, osutades ühtlasi ka selle sisemisele liigendatusele.

Olulist lisa ajaloolis-kultuurilise valdkonna ja selle allosade kujunemist põhjustavate tegurite selgitamisele tõi H. ja A. Moora ühine, arheoloogilisel ja etnograafilisel materjalil põhinev artikkel «Baltimaade aja-

[64] Tallinn, 1956, 279 lk. Ilmunud ka vene keeles: Вопросы этнической истории эстонского народа. Сборник статей. Под ред. Х. А. Моора. Таллин, 1956, 332 lk. (rets-d: *Н. Чебоксаров*, «Советская этнография», 1960, № 3, lk. 180—182; *J. Hegyi*, «Ethnographia» (Budapest) 1957, № 4, lk. 650—652; *Chr. Kupfer*, Deutsches Jahrbuch für Volkskunde, Bd. 4. (Berlin), 1958, Teil I, lk. 226—230 (ref.: «Eesti NSV Teaduste Akadeemia Toimetised — Ühiskonnateaduste Seeria» 1958, nr. 4, lk. 388—389); *J. Gulya*, «Acta linguistica» (Budapest), VIII, fasc. 1, 1958, lk. 134—140; *I. Paulson*, Zeitschrift für Ethnologie, Bd. 85, H. 2, 1961, lk. 282—284; *I. Paulson*, «Ethnos» 1960, Stockholm, 1961, lk. 256—257).

[65] Slaavi-läänemeresoome suhete ajaloost. Artiklite kogumik. Toimetanud H. Moora ja L. Jaanits. Tallinn, 1965, lk. 8.

[66] *A. Moora*, Ajaloolis-etnograafilistest valdkondadest Eestis. Eesti rahva etnilisest ajaloost, lk. 214.

[67] *М. Г. Левин* и *Н. Н. Чебоксаров*, Хозяйственно-культурные типы и историко-этнографические области. «Советская этнография», 1955, № 4, lk. 3—17.

[68] Vt. näit. *S. P. Tolstov*, Etnograafia ja nüüdisaeg. Eesti Rahva Muuseumi Aastaraamat I (XV), lk. 19.

loolis-kultuuriliste allvaldkondade ja vähemate alljaotuste kujunemisest».[69] Ühe tähtsama kujundava tegurina, mida seni ei oldud küllaldaselt arvestatud, tõsteti siin detailse põhjendusega esile majandusliku struktuuri iseärasused, mis omakorda on seoses geograafilise keskkonnaga. Seejuures jätsid autorid küll liialt rõhutatult teisele plaanile etniliste traditsioonide ja naaberrahvastega suhtlemise mõju, mida nõukogude etnograafias vastavate valdkondade kujunemisel peetakse küllaltki oluliseks.[70]

Etnilise ajaloo ja kultuurivaldkondade uurimisega on seostunud valdav osa eesti etnograafide järjest laienevast tööst rahvakultuuri ajaloo alal 1950.—1960-ndail aastail. Ulatuslikumatest saavutustest sel alal maini tagu siinkohal veel Etnograafiamuuseumi ja Ajaloo Instituudi koostöös valminud suurt koguteost eesti rahvarõivastest[71] ja allakirjutanu monograafilist uurimust eesti külakäsitöö ühe kõige juhtivama ja laialdasema haru, puutöönduse ajaloost.[72] Siia kuulub ka Baltimaade ajaloolis-etnograafilise atlase koostamine, mida alustati 1965. aastal koostöös NSV Liidu Teaduste Akadeemia Etnograafia Instituudi ja läti ning leedu etnograafidega ja milleks Eestis, nagu nägime, oli alates I. Mannineni tegevusest tehtud tõsist eeltööd. Juba 1955. aastal oli H. Moora Vilniuse konverentsil esile tõstnud seesuguse atlase vajadust.[73] Rahvateaduslikud atlased, mis on avaldatud juba mitme Euroopa rahva kohta, on oluliseks abivahendiks kultuurinähtuste leviku selgitamisel ja rahvakultuuri võrdleval uurimisel.

Kõnesoleva probleemideringiga on seotud ka slaavi-läänemeresoome suhete uurimine, millega ühenduses on peetud taas vajalikuks eesti etnograafide uurimisvaldkonda laiendada teiste, seni vähe tähelepanu leidnud läänemeresoome rahvaste alale.[74] Nende juurde on juba alates 1958. aastast korraldatud ekspeditsioone seoses Eesti alal toimuvate uurimistöödega. Viimastel aastatel alustati ka eriuurimusi, kõigepealt vepslaste ja liivlaste juures.

Teise 1950. aastal Baltimaade etnograafide ette seatud olulise ülesande, sotsialistliku küla elus-olus toimuvate arenemisprotsesside selgitamise alal olid edusammud hoopis visamad tulema. Kaasaja uurimine oli nõukogude etnograafias teravamalt päevakorda tõusnud mõni aasta varem, 1947. aastal.[75] Laiaulatuslikku tegevust sel alal alustas NSV Liidu Teaduste Akadeemia Etnograafia Instituut 1948. aastal, püüdes järgnevail aastail kaasa tõmmata uurimisasutusi kõigis liiduvabariikides.[76] 1949. aasta juunis tutvustas prof. H. Moora uut uurimissuunda ja selleni viinud diskussioone nõukogude etnograafide hulgas ulatuslikus ettekandes Eesti Rahva Muuseumi teaduslike töötajate ja etnograafiaüliõpilaste ühisel koosolekul, visandades mõningaid ülesandeid sel alal ka konkreetselt Eesti osas.[77] Nii pidi nüüd kolhoosiolustiku uurimine kujunema üheks tähtsamaks komponendiks ka Eesti NSV etnograafide töös.

Kaasaegsete protsesside uurimise mõte oli eesti etnograafias varemgi esile kerkinud. Juba 1870-ndail aastail üritas Mihkel Veske koguda ulatuslikku materjali tol ajal eesti talurahva elus-olus aset leidvate edusammude kohta, tehes selleks isiklikult uurimismatkadel ülestähendusi ning avaldades 1875. aastal vastava 20 küsimusest koosneva ankeedi. Veske põhiideeks oli koguda ainest tulevase uurimistöö tarbeks. Kuigi tema kogumistöö peagi mitmesugustel põhjustel katkes ja selle tulemused jäid tagasihoidlikuks, pakuvad nad selliselgi kujul hindamatut materjali eesti külas kapitalismi arenemise käigus toimunud kultuurilise murrangu dateerimiseks ja konkretiseerimiseks.[78]

Ka kodanliku riigi päevil ei mindud etnograafia uurimisülesandeid kavandades vahetu kaasaja silmaspidamise vajadusest täiesti mööda. Sellele juhtis juba 1930. aastal tähelepanu F. Linnus, märkides, et «uurimist ei vaja üksi n.n. muistne kultuur, vaid ka see segakultuur endise külaelu ja moodsa linnakultuuri vahe peal, milles meie maa praegu elab».[79] Tegelikus uurimistöös ei leidnud need mõtted tookord eelkõige tööjõu nappuse tõttu rakendust.

1950-ndail aastail oli eesti talurahva elus toimumas hoopis olulisem murrang kui see, mille oli kaasa toonud kapitalismi arenemine. Vanemais vennasvabariikides oli see murrang alanud juba tunduvalt varem. Sellest tingitud nähtuste uurimise tähtsust põhjendas S. Tolstov 1950. aastal toimunud etnograafide konverentsil peetud ettekandes järgmiselt: «Praegusel ajal toimuvad meie ees määratu suure, ülemaailmse ajaloolise tähtsusega protsessid. Meie silmade ees kujunes ja areneb edasi uute, sotsialistlikkude rahvuste sotsialistlik kultuur. Meie silmade ees asusid NSVL

[69] Etnograafia Muuseumi Aastaraamat XVII. Tartu, 1960, lk. 20—76. Vene keeles vt. «Советская этнография», 1960, № 3, lk. 21—51.

[70] Vt. lähemalt *A. Viires*, Etnograafide töötulemusi. «Eesti NSV Teaduste Akadeemia Toimetised — Ühiskonnateaduste Seeria» 1961, nr. 3, lk. 282—283.

[71] Eesti rahvarõivaid XIX sajandist ja XX sajandi algult. Tallinn, 1957, 256 lk. + CXXI tahvl.; Эстонская народная одежда XIX и начала XX века. Таллин, 1960. 248 lk. + CXXI tahvl. (rets-d: *Г. Маслова*, «Советская этнография». 1963, № 2, lk. 174—175; *V. Sedlářová*, «Ethnographica» I (Brno), 1959, lk. 305—306; *O. Mulkiewicz*, «Polska sztuka ludowa» 1962, № 1, lk. 55—56; *M. Ludvíková*, Deutsches Jahrbuch für Volkskunde, Bd. 9. (Berlin), 1963, lk. 443—445; *J. Maciejewska*, Acta Baltico-Slavica, IV. Bialystok, 1966, lk. 231—237).

[72] *A. Viires*, Eesti rahvapärane puutööndus. Ajalooline ülevaade. Tallinn, 1960. 336 lk. (rets-d: *R. Quietzsch*, Deutsches Jahrbuch für Volkskunde, Bd. 8. Berlin, 1962, Teil I, lk. 280—281; *G. Ränk*, «Kotiseutu» 1964, № 5, lk. 168—169; *Н. Шлыгина*, «Советская этнография», 1962, № 2, lk. 152—155).

[73] Тезисы докладов на объединенной конференции по археологии, этнографии и антропологии Прибалтики (пленарные заседания). М., 1955, lk. 39.

[74] Vt. *A. Peterson*, Eesti nõukogude etnograafia aastail 1940—1965. Etnograafiamuuseumi Aastaraamat XXI. Tartu, 1966, lk. 22.

[75] Vt. *С. П. Толстов*, Советская школа в этнографии. «Советская этнография», 1947, № 4, lk. 28.

[76] 1949. aasta suvel, mõni kuu pärast massilise kollektiviseerimise algust Balti vabariikides, saadeti vastav rekognostseeriv ekspeditsioon ka Eesti NSV-sse, kuid selle töö jäi eriliste tulemusteta. (Vt. *В. Н. Белицер*, Этнографические работы в Эстонской ССР в 1949 г. Институт этнографии. Краткие сообщения XII, lk. 118—129.)

[77] Eesti Rahva Muuseumi teaduslike töötajate koosolekute protokollide raamat 30. jaan. 1948 — 30. dets. 1950, lk. 61—64 (Eesti NSV Riikliku Etnograafiamuuseumi arhiivis).

[78] Vt. lähemalt *A. Viires*, Mihkel Veske etnograafia-alasest tegevusest. «Eesti NSV Teaduste Akadeemia Toimetised — Ühiskonnateaduste Seeria» 1956, nr. 4, lk. 297—305.

[79] *F. Leinbock*, Eesti etnograafia seniseid saavutisi ja tuleviku ülesandeid. «Ajalooline Ajakiri» 1930, nr. 1/2, lk. 51.

rahvad üleminekule sotsialismilt kommunismile .... Me ei suuda lõpuni
mõista oma epohhi vormilt rahvusliku ja sisult sotsialistliku kultuuri are-
neiniskäiku, kui me ei fikseeri neid protsesse, kui me ei hakka tegelema
nende uurimisega. Selle uurimine, mis toimub praegu meie töölisklassi ja
kolhoositalurahva elus-olus, on nõukogude etnograafide suur, austav ja
vastutusrikas ülesanne.»[80]

1951. aastal alustaski Eesti Rahva Muuseum sellealase materjali kogu-
mist mitmes vabariigi kolhoosis, tuginedes sealjuures P. Kušneri poolt
Balti vabariikide jaoks koostatud programmile.[81] Töö jätkus kuni 1950-
ndate aastate keskpaigani ja vaibus siis, andmata otseseid uurimistule-
musi. Põhjusi oli selleks mitmeid. Kõigepealt ei saa P. Kušneri programmi
pidada õnnestunuks. Selles domineeris majandusteaduslik ja sotsio-
loogiline kallak, etnograafiale endale oli jäetud üsna väike osa, nähtusi
ei jälgitud nende arenemises. Vähe oli arvestatud ka Baltimaade eri-
olusid; programmis eeldati, et kolhoosikord on juba stabiliseerunud ja
pikemat aega püsinud. Nii oli töö küsimustikust rangelt kinni pidades
tolleaegsetes tingimustes juba ette määratud ebaõnnestumisele. Kaasaegse
kolhoosiküla uurimine ei andnud ka üleliidulises ulatuses oodatud tule-
musi. Avaldatud artiklid ja uurimused jäid valdavalt puhtkirjeldavaiks,
skemaatilisteks ja ühekülgseiks.[82]

Ebaõnnestumiste põhjuste selgitamiseks toimus 1952. aastal P. Kuš-
neri algatusel «Sovetskaja Etnografija» veergudel ulatuslik diskussioon,
milles peatähelepanu pöörati uurimismeetodikale.[83] Arvestatavamaid tule-
musi hakati sellelgi alal saavutama alles pärast NLKP XX kongressi,
1950-ndate aastate keskelt alates.

Eestis oli esialgne ebaõnnestumine kohalike eriolude tõttu veel suu-
rem kui vanemais vennasvabariikides. Töö takerdus materjalikogumise
faasis ja kaugemale ei jõutudki. Samal ajal kujunes kindlaks tavaks jäl-
gida rahvakultuuri uurimisel nähtusi nende ajaloolises arenemises kuni
kaasajani välja.[84] Uuesti pöörduti otseselt kaasaja temaatika juurde tagasi
1959. aastal, kui teistes liiduvabariikides sel alal oli saavutatud juba tõsi-
semaid tulemusi.

Uurimistöö toimus nüüd mitmeti erinevatel metoodilistel alustel ja eri-
nevas teemaderingis, mida suurelt osalt on fikseerinud Aleksei Peterson.[85]
Talurahva kaasaegse majanduselu uurimine jäeti tagaplaanile kui

[80] *С. П. Толстов*, Основные задачи и пути развития советской этнографии. Инсти-
тут этнографии. Краткие сообщения XII, lk. 8.

[81] *П. И. Кушнер (Кнышев)*, Программа для сбора сведений по этнографическому
изучению культуры и быта колхозного крестьянства в республике Советской Прибал-
тики. Sealsamas, lk. 130—135.

[82] *А. И. Першиц*, Актуальные проблемы советской этнографии. «Советская этно-
графия», 1964, № 4, lk. 6; *А. И. Першиц, Н. Н. Чебоксаров*, Полвека советской этно-
графии. «Советская этнография», 1967, № 4, lk. 13.

[83] Diskussioonil esile toodud põhilisi puudusi refereerib *A. Peterson* oma artiklis
«Nõukogude Eesti kaasaegne elu-olu etnograafia uurimisobjektina». (Etnograafia Muu-
seumi Aastaraamat XVIII. Tartu, 1962, lk. 8.)

[84] [illegible]line käsitlusviis on järjekindlalt läbi viidud ka näit. ülevaateteoses «Abriß der
estnischen Volkskunde».

[85] *A. Peterson*, Nõukogude Eesti kaasaegne elu-olu etnograafia uurimisobjektina.
Etnograafia Muuseumi Aastaraamat XVIII, lk. 7—18.

majandusteaduse tarbetu dubleerimine; pealegi puudub etnograafidel sel-
leks vastav ettevalmistus. Olulisemate ja aktuaalsemate uurimisteema-
dena tõstis A. Peterson esile asulad ja elamud koos elamusisustusega,
toidumajanduse, riietuse, rahvakunsti, uue kombestiku kujunemise, eriti
aga perekonna elu-olu kui ühe kesksemaid uurimisobjekte. Kahe viimase
osas pidas ta soovitavaks arendada tihedat koostööd folkloristidega, mil-
leni praktikas siiski ei ole jõutud. 1950-ndail aastail tavaks olnud mater-
jali kogumisele ühe kolhoosi piirkonnast eelistas A. Peterson tulemusrik-
kamana terve rajooni põhjalikku, monograafilist uurimist lootuses, et see
«võimaldab välja selgitada tüüpilist, aitab hoiduda vähemtähtsate, sageli
kohalike ja juhuslike nähtuste kirjeldamisse laskumisest».[86]

Vastavalt neile põhimõtetele organiseeriski Etnograafiamuuseum
1962.—1964. aastal A. Lutsu juhendusel ulatusliku uurimistöö Võru rajoo-
nis, mille tulemused avaldati 1966. aastal.[87] Metoodiliseks uuenduseks
ainese kogumisel oli seejuures külanõukogudes üksikute perede kohta
leiduvate andmete ärakasutamine ning statistiliste materjalide kogumine.
Kasutati ka sotsioloogilisi meetodeid.

Edasi leidis A. Peterson, et kaasaegse kolhoosiküla uurimisel «kahtle-
mata kõige viljakamaks välitööde vormiks tuleb tunnistada komplekssed
ekspeditsioonid, millest etnograafide kõrval võtavad osa folkloristid, ma-
jandusteadlased, ajaloolased, filoloogid jne.».[88] Paraku ei ole see tervita-
tav, kuigi õige üldistes joontes esitatud kompleksse uurimise idee, mis
peaks pakkuma eriti häid võimalusi sügavuti kaasaegse sotsialistliku küla
ellu tungimiseks, seni tegelikku rakendamist leidnud. Küll aga on esma-
joones kaasaegsete nähtuste uurimisel mitmesuguste ankeetide varal mas-
silise materjali saamiseks hakatud 1960. aastast alates uuesti kasutama
koolide abi.[89]

Kuigi eesti etnograafid 1960-ndail aastail otseselt aitasid kaasa uue
kombestiku juurutamisel, on olulise tööülesandena esile tõstetud ühis-
kondliku ja perekondliku elu-olu probleemide uurimise alal seni veel üsna
vähe suudetud ära teha. Segavana on siin kaasa mõjunud siiamaani üle-
liidulises ulatuses püsinud tööpiiride ebamäärasus etnograafia ja noore
nõukogude sotsioloogia vahel, samuti mõlema teaduse meetodite teatav
põimumine. Ei ole alati mõistetud, et puhtsotsioloogiliste meetoditega ja
ainult sünkroonilise vaatlusega piirdumine viib kaasaja ühiskonna uuri-
misel paratamatult etnograafia kui teaduse olemusest kõrvale. Iseloomu-
lik on näiteks see, et Võru rajooni uurimisel käsitleti materiaalse kultuuri
küsimusi ajalooliselt, s. o. selgesti etnograafiliselt, perekonna elu-olu
üht külge vaatlev E. Kase artikkel «Aja- ja tööjaotus Võru rajooni maa-
peredes» oma sünkroonilise käsitlusega aga on järsult erinev ja oma ole-
muselt sotsioloogiline. Samuti on A. Lutsu ülevaade «Abiellumistest Võru
rajoonis» pigem demograafiline kui etnograafiline uurimus. Esitatud paa-

[86] Sealsamas, lk. 14.

[87] Vt. Etnograafiamuuseumi Aastaraamat XXI. Tallinn, 1966, lk. 43—248.

[88] *A. Peterson*, Nõukogude Eesti kaasaegne elu-olu etnograafia uurimisobjektina.
Etnograafia Muuseumi Aastaraamat XVIII, lk. 17.

[89] Sealsamas; *A. Peterson*, Eesti nõukogude etnograafia aastail 1940—1965. Etno-
graafiamuuseumi Aastaraamat XXI, lk. 18.

rist näitest peaksid ilmnema need metoodilised ja sisulised raskused, millega meie etnograafidel kaasaegsete sotsiaalsete nähtuste uurimisel on tulnud kokku puutuda ja millest ülesaamine seisab alles ees.

Kaasaja olustiku uurimisega ühenduses kerkis juba 1940-ndate aastate lõpul nõukogude etnograafide ette kõrvuti kolhoosikülaga ka tööklassi ja üldse linnaolustiku uurimise vajadus. Sel alal olid edusammud täiesti uudse uurimisobjekti tõttu veelgi visamad tulema. Eestis hakati vastavatele küsimustele tõsisemat tähelepanu pühendama alles 1960. aasta paiku. Alustati materjali kogumisega eeskätt mitmetest väiksematest asulatest ja tööstuskeskustest, minnes hiljem üle kogumisele ka Tallinnast ja Tartust. Avalikkuse ette on selle töö tulemustest seni jõudnud veel üsna vähe. Mõningaid sihtjooni visandas siingi 1962. aastal A. Peterson.[90]

Ulatuslikumalt käsitles töölis- ja linnaolustiku uurimise küsimusi allakirjutanu 1964. aastal,[91] rõhutades, et vastav töö peab toimuma tingimata ajaloolises plaanis ega saa piirduda ainult kaasaegsete nähtuste fikseerimise ja analüüsiga. Õieti ei saa kaasaja küsimustes mingeid õigeid järeldusi teha enne, kui mineviku arengust on olemas teatav ülevaade. Lisaks mitmesugustele olulisematele maa- ja linnatööliste gruppidele juhitakse eriliselt tähelepanu linna väikekodanliku miljöö uurimise vajadusele. Traditsiooniliste etnograafiliste teemade kõrval tõstetakse olulise uurimisobjektina esile niisugune nähtus nagu seltsielu, mis XIX saj. teisel poolel astus mitmesuguste vanade ühiskondlike suhtlemisvormide asemele. Rõhutatakse vajadust uute nähtuste fikseerimisel kasutada laialdaselt ankeete ja statistilist meetodit. Üldiselt on visandatud ulatuslikust programmist seni tööjõu puuduse tõttu alles üsna vähe teostatud.[92]

Mitmed ideed etnograafia valdkonnas, mis käesoleva sajandi algupoolel jäid kitsaste olude tõttu suurelt osalt teostamata, on nõukogude korra avaramates tingimustes rakendust leidnud. Olulisima saavutusena kuulub siia kõigepealt Eesti Riikliku Vabaõhumuuseumi rajamine Tallinnas 1957. aastal. Eesti avalikkuses oli vabaõhumuuseumi loomise mõte Skandinaavia ja Soome eeskujudel päevakorrale kerkinud juba varsti pärast Eesti Rahva Muuseumi asutamist.[93] Kodanlikus Eestis loodi selleks isegi vastav ühing, kuid tegelikke samme sel alal oli võimalik astuma hakata alles 1940.—1941. aastal pärast töörahva võimuletulekut. Sõja puhkemine lükkas muuseumi rajamise veelgi tükiks ajaks edasi.

[90] *A. Peterson*, Nõukogude Eesti kaasaegne elu-olu etnograafia uurimisobjektina. Etnograafia Muuseumi Aastaraamat XVIII, lk. 12—13.

[91] *A. Viires*, Töölis- ja linnaolustiku etnograafilise uurimise objektist ja meetodist. «Eesti NSV Teaduste Akadeemia Toimetised — Ühiskonnateaduste Seeria» 1964, nr. 3, lk. 247—255.

[92] Lugejateni on jõudnud vaid *E. Mäsak*, Tööliste korterioludest Eestis aastail 1920—1940 kodanliku ajakirjanduse valgusel. «Eesti NSV Teaduste Akadeemia Toimetised — Ühiskonnateadused» 1968, nr. 2, lk. 160—174; *A. Voolmaa*, Rõivastuse areng Sindis, Kilingi-Nõmmel ja Abja-Paluojal ajavahemikus 1890—1940. Etnograafiamuuseumi Aastaraamat XXIII. Tallinn, 1968, lk. 289—314; *A. Kärner*, Sindi tekstiilitööliste vanemad elamud. Kasarmud. Sealsamas, lk. 315—330.

[93] Vt. *Bernhard Linde*, Reisi-päevaraamatu märkused. (Vabaõhumuuseumitest.) Sirvilauad 1911. Tartu, 1910, lk. 23—40; *Villem Ernits*, Vabaõhu museumid. (Eesti Rahva Museumi väljaanne nr. 7.) Tartu, 1914. 11 lk.

Ka filmimine etnograafilise uurimise abivahendina kujunes regulaarseks alles 1961. aastast peale, kui Etnograafiamuuseum sai endale vastavad vahendid.[94]

Uue tehnilise abivahendina võeti Ajaloo Instituudis 1963. aastal tarvitusele perfokaardid, mida peagi hakati kasutama ka Etnograafiamuuseumis, kus need uurimistöös ja muuseumikogude kättesaadavaks tegemisel muuseumi juhtkonna aktiivsel kaastegevusel eriti laialdaselt rakendamist leidnud. Duaalkaarte järgneva masintöötlusega on Etnograafiamuuseumis kasutatud nii massilise iseloomuga materjali töötlemisel kui ka laialisaadetavate ankeetidena.[95] Hoolikalt läbimõeldud koodi puhul hõlbustavad ja kiirendavad duaalkaardid statistilist laadi ainese läbitöötamist kahtlemata tunduvalt, olles seega otstarbekad eriti kaasaja ja lähema mineviku küsimuste uurimisel. Siiamaani on sel viisil töödeldud materjali kasutades avaldatud paar väiksemat uurimust.[96]

■

Etnograafia arenemisteele Nõukogude Eestis tagasi vaadates võib öelda, et hoolimata esialgsetest kasvuraskustest valitses siin algusest peale selge taotlus rakendada marksistlik-leninlikku metodoloogiat, lähtuda ajaloolise ja dialektilise materialismi põhiteesidest. Suured teened eesti etnograafia juhtimisel leninlikule teele olid akadeemik H. Mooral, kes väsimatult suunas uurijaid materialistlikule probleemidele lähenemisele ja igakülgsete seoste ja funktsioonide dialektilisele arvestamisele.

Paremaid tulemusi on kõigi nende seisukohtade rakendamine siiamaani andnud ajaloolise etnograafia valdkonnas, eestlaste materiaalse kultuuri ja etnilise ajaloo probleemide valgustamisel, mis alal Eesti etnograafide töö on üleliiduliselt silmapaistval tasemel ja saavutanud ka rahvusvahelist tunnustust. Hoopis suuremate metoodiliste raskustega on kokku põrgatud kaasaegse maa- ja linnaühiskonna etnograafilisel uurimisel, mille objektiivsetele põhjustele eespool on osutatud. Arvestatavamaid teaduslikke saavutusi tuleb siin alles oodata. On üles seatud mitmeid olulisi probleeme ja uurimisülesandeid, mille lahendamine jääb suurelt osalt uue, pealekasvava etnograafide põlvkonna hooleks.

[94] *A. Peterson*, Eesti nõukogude etnograafia aastail 1940—1965. Etnograafia Muuseumi Aastaraamat XXI, lk. 15. Varem, 1952. a. oli valminud etnograafiline film setudest. (Vt. Eesti Rahva Muuseumi suvised ekspeditsioonid. «Eesti NSV Teaduste Akadeemia Toimetised» 1952, nr. 3, lk. 131.)

[95] Vt. lähemalt *A. Peterson*, Über den Gebrauch von Lochkarten im Staatlichen Museum für Ethnographie der Estnischen SSR. «Demos» 1966, Nr. 1, veerg 162—163.

[96] *A. Luts*, Abiellumistest Võru rajoonis. Etnograafiamuuseumi Aastaraamat XXI, lk. 225—245; *A. Peterson*, Rehielamu ruumijaotuse arengu põhijooni XIX ja XX sajandil. Etnograafiamuuseumi Aastaraamat XXII. Tallinn, 1967, lk. 7—35.

Mart Eller

KUNSTIAJALOO UURIMINE

Eesti kunsti ajaloo uurimise käigust kokkuvõtliku ülevaate saamist raskendab vajalike eeltööde puudulikkus. Meil ei ole täielikku süstemaatilist bibliograafiat[1] ega kirjutisi, mis võimaldaksid saada terviklikumat ülevaadet eesti kunstiteaduse kujunemisest ja arengust. Üksikute Eesti kunsti ajaloo probleemide uurijad on oma teema piirides muidugi tegelnud ka historiograafiaga, kuid üldpildi loomiseks jäävad need käesoleva kirjutamisele palju kaasa aidanud tööd ikkagi fragmentideks, eriti vähem läbiuuritud eesti uuema kunsti ajaloo osas.

Käesoleva ülevaate eesmärgiks on fikseerida Eesti kunsti ajaloo uurimise peamised etapid ja suunad, tõsta esile põhiprobleemid, millega ühel või teisel alal tegeldi, ja tulemused, milleni jõuti. Tagasihaaravalt heidetakse pilk ka XIX sajandisse. Riivamisi käsitletakse nende asutuste ja organisatsioonide tegevust, mis olid otseselt seotud Eesti kunsti ajaloo uurimisega, samuti peatutakse meie kunsti ajaloo allikate ja uurimisbaasi küsimustel. Vaatluse alla võetakse Eesti kunsti ajaloole pühendatud tööd, kunstikriitika ja -teooria valdkonda kuuluvad aga on jäetud kõrvale, kuigi nad on üksteisega seotud. Seda seost on muidugi püütud arvestada. Olenevalt artikli mahust, veel enam materjali vähesest läbitöötusest, on üldiselt jäetud kõrvale ajalehtedes ilmunud kunstiajalooalased artiklid.

Eestis, nagu Baltimaadel üldse, tekkis huvi kunstiajaloo vastu möödunud sajandi alguses. Professionaalseid kunstiteadlasi ega organiseeritud uurimistegevust esialgu ei olnud. Kunsti õppisid tundma üksikud kohalike ajaloo seltside ümber koondunud entusiastid, erihariduselt sageli arhitektid või ajaloolased. Peamiseks uurimisobjektiks kujunes arhitektuur, eelistatuimaks perioodiks keskaeg. Valikut mõjutas baltisaksa uurijate klassipositsioon, huvi ja sümpaatia orduriigi suuruspäevade vastu; keskaegsete losside tundmaõppimisel oli oma osa ka huvil, mida oli äratanud romantism. XIX sajandi lõpul aga hakkas ilmuma kirjutisi ka selle sajandi küllaltki elava kunstiloomingu kohta. Baltisaksa kunstiajaloolased lugesid Eesti ja Läti ala XIII—XIX sajandi kunsti ühtseks kultuurinähtuseks, mille ainsaks põhiliseks tõukejõuks võis olla Saksamaa ja kandjaiks kohalikud sakslased. Teistsugust küsimuse asetust nende jaoks

[1] Teatava] määral aitab bibliograafiaalast lünka täita J. Genssi käsikirjaline ja uurijaile kättesaadav «Eesti kunsti materjale» (1948), mille kõige väärtuslikumaks osaks on «Eesti kunstnike leksikon» (5 köidet). Sellesse on kunstnike ja autorite järgi liigitatuna koondatud Eesti kunsti ajaloo ning kriitika bibliograafia, mis koos hiljem koostatud lisaköitega ulatub 1940-ndate aastate lõpuni. Pooleli jäänuna pole see aga täielik ega viimistletud, mistõttu temas leidub ebatäpsusi. Vanema kunsti bibliograafiat, peamiselt saksakeelset, sisaldab süstemaatiliselt korraldatud H. P. Kügleri «Schrifttum zur deutschbaltischen Kunst» (Berlin, 1939. 42 lk., 1593 bibl. nimetust), mida täiendab annotatsioonidega varustatud N. v. Holsti «Die deutsche Kunst des Baltenlandes» (München, 1942, 160 lk. 316 bibl. nimetust).

ei eksisteerinud. Kui aga 1920.—1930-ndatel aastatel hakati leidma teaduslikke tõendeid ka kohaliku kunsti muude sidemete kohta ja põliselanike osast siinse vanema kunsti kujunemisel, siis astusid baltisaksa uurijad enamasti üksmeelselt «kultuurtreegerluse» kaitseks välja. Baltisaksa kunstiajaloolaste uurimismeetodit võib iseloomustada kui faktoloogilis-kirjeldavat. See meetod oli tingitud XIX sajandiks ülikoolidistsipliiniks kujunenud kunstiteaduse eripärast Saksamaal, kus arenes välja just hoolikas faktide kogumist ja kirjeldamist harrastav suund. Prantsusmaal näiteks omandas esialgu juhtiva koha aktuaalsete päevaküsimustega tegelev kriitika.

■

Kunstiajaloo uurimise organisatsiooniliseks keskuseks kujunes XIX sajandi keskel ja teisel poolel Õpetatud Eesti Selts Tartus, kus alustati kunstiajaloo materjali (linnade ja ehituste vaadete jne.) kogumist ning algatati muinsuskaitse korraldamise mõte. Seltsis esineti algul ettekannetega arhitektuurist, kuid ajapikku tekkis huvi ka XIX sajandi kujutava kunsti vastu. Ettekanne peeti ka A. Weizenbergist, eesti tärkava rahvusliku kunsti meistrist. Oli mitmeid külalisesinejaidki Riiast, Königsbergist jm. Ettekanded ilmusid seltsi toimetistes ja aastaraamatutes.[2]

Kunstisektsioon töötas ka Tallinnas Eestimaa Kirjanduse Ühingu juures,[3] kus kunstikoguna omandas keskse koha 1864. aastal asutatud Provintsiaalmuuseum.

Baltisaksa kunstiajaloolaste hulgas oli juhtivaks Riias tegutsenud W. Neumann. Tema ülevaade kujutava kunsti ja kunstkäsitöö ajaloost Liivi-, Eesti- ja Kuramaal[4] andis esmakordselt süstemaatilise käsitluse arhitektuuri, skulptuuri, maali ja kunstkäsitöö arengust Eestis ja Lätis XII—XVIII sajandini. W. Neumanni uurimustest olid tähtsamad veel koos E. v. Nottbeckiga kirjutatud raamat Tallinna ajaloost ja kunstimälestistest[5] ning kaks materjalirikast leksikoni baltisaksa kunstnikest (eriti XIX sajandil), mis on tänini jäänud enamkasutatavaiks allikteosteiks.[6] Neis

[2] Aastast 1840 ilmusid «Verhandlungen der Gelehrten Estnischen Gesellschaft zu Dorpat» (1925—1943 Õpetatud Eesti Seltsi Toimetused) ja aastast 1861 «Sitzungsberichte der Gelehrten Estnischen Gesellschaft zu Dorpat» (1921—1938 Õpetatud Eesti Seltsi Aastaraamat). Õpetatud Eesti Seltsi tegevusest kunstiajaloo uurimisel vt. *A. Tuulse*, Kunsti ajalugu. Õpetatud Eesti Selts 1838—1938. Tartu, 1938, lk. 41—44.

[3] Aastail 1868—1915 ilmusid ühingu väljaandena «Beiträge zur Kunde Est-, Liv- und Kurlands», aastail 1923—1939 «Beiträge zur Kunde Estlands».

[4] *W. Neumann*, Grundriß einer Geschichte der bildenden Künste und des Kunstgewerbes in Liv-, Est- und Kurlands vom Ende des 12. bis zum Ausgang des 18. Jahrhunderts. Reval, 1887. 184 lk., 83 illustr. + 4 tahvl.

[5] *E. v. Nottbeck, W. Neumann*, Geschichte und Kunstdenkmäler der Stadt Reval. I. Bd. Reval, 1904. 238 lk. + 25 illustr. + 1 tahv., II. Bd. Reval, 1904. 230 lk. + 193 illustr. + 20 tahvl.

[6] *W. Neumann*, Baltische Maler und Bildhauer des XIX Jahrhunderts. Riga, 1902. 180 lk., 259 illustr.; *W. Neumann*, Lexikon Baltischer Künstler. Riga, 1908. 172 lk. Tema arvukate tööde hulgas on veel hinnatavamad *W. Neumann*, Karl August Senff. Reval, 1895. 48 lk. + 6 tahvl.; *W. Neumann*, Werke mittelalterlicher Holzplastik und Malerei in Livland und Estland. Lübeck, 1892. 14 lk., 23 tahvl.

leiame andmeid ka A. Adamsoni, J. Köleri, A. Weizenbergi ja teiste eesti kunstnike kohta.

Nagu öeldud, tegelesid balti sakslased eelkõige keskaegse arhitektuuri, sealhulgas kindlusarhitektuuri uurimisega. Linnustest kirjutas eriti Löwis of Menar, kelle töödel rohkete plaanide ja vahepeal kadumaläinud arhiivimaterjalide tõttu on hinnatavat väärtust tänapäevalgi.[7] Sama võib öelda R. Guleke Vana-Liivimaa arhitektuurialase pildikõite kohta.[8] Märkimist väärib veel G. v. Hanseni mitmes trükis uute arhiivimaterjalidega täiendatud raamat Tallinna kirikutest ja kloostritest.[9] Kunstkäsitöö, eriti kullassepakunsti kohta ilmusid mitmed teoste päritolu selgitavad ja koguvad kirjeldavad artiklid.[10]

Pärast Suure Sotsialistliku Oktoobrirevolutsiooni võitu baltisaksa kunstiajaloolaste töö küll jätkus ja ilmutas vahepeal isegi elavnemise märke, näiteks 1930-ndate aastate teisel poolel, kuid nende juhtiv ja määrav osa Eesti kunsti ajaloo uurimisel oli jõudnud lõpule. Baltisaksa uurijad olid kogunud väärtuslikku kunstiajaloolist materjali ja teinud mõningaid esialgseid üldistusi. Võitlus nende idealistlik-eklektiliste, «kultuurtreegerlike» üldkontseptsioonide vastu aga oli alles algamas.

Kõige selle kõrval oli XX sajandi alguses hakanud kujunema ka eesti kunstiteadus, saades selleks eriti tõuget 1905.—1907. aasta revolutsiooniga kõigil kultuurialadel kaasnenud üldisest tõusust ja elavnemisest. Esialgu ei tähendanud see veel Eesti kunsti ajaloo uurimist, sest kunstist kirjutajate huvi peaobjekt, eesti rahvuslik kunst, alles hakkas selgemaid piirjooni omandama. Kunstist kirjutati eelkõige selleks, et öelda oma sõna sekka eesti kunsti arendamise pakiliste probleemide lahendamiseks. Nii hakkas sajandi esimesel kümnendil kunstiteoreetiliste ja -kriitiliste mõtteavalduste näol kogunema väärtuslikku materjali, mida eesti XX sajandi kunsti ajaloo uurijad on kasutanud tänini. Kunstiteoreetilise ja -kriitilise mõtte areng on aga avaldanud vahetut mõju ka kunstiajaloo uurimisele ning sel alal esitatud kontseptsioonidele ja nende kujunemisele. Juba eesti kunstiteaduse tekkimise alguses, s. o. sajandi esimese aastakümne lõpul, hakkasid temasse tungima ka marksismi-leninismi ideed, mis tähistabki leninliku etapi algust eesti kunstiteaduses. Kuigi marksismi-leninismi ideed esinesid esialgu mõistagi vaid ainult osas kirjutistes, mõjutasid nad ka kodanlikke kunstiuurijaid, rajades nii teed stiihilise

[7] *Löwis of Menar*, Burgenlexikon für Alt-Livland. Riga, 1922. 130 lk., 56 illustr. + 24 plaani.

[8] *R. Guleke*, Alt-Livland. Mittelalterliche Baudenkmäler Liv-, Est-, Kurlands und Oesels. Leipzig, 1896. Suurejoonelisena kavandatud tööst jäi tekstiosa ilmumata. Ilmus vaid kaheksaosaline (à 40 tahvlit) pildikogu.

[9] *G. v. Hansen*, Die Kirchen und ehemahligen Klöster Revals. Reval, 1885. 212 lk. (Varasemad trükid aastaist 1858 ja 1873.)

[10] *A. Buchholtz*, Goldschmiedearbeiten in Livland, Estland und Kurland. Lübeck, 1892. 24 lk. + 26 tahvl.; *R. Hausmann*, Die Monstrantz des Hans Ryssenbrech vom Jahre 1474 in der Ermitage zu Petersburg. «Zeitschrift für Bildende Kunst mit dem Beiblatt Kunstchronik» 1902, lk. 225—228 + 2 tahvl.; *[E.] Seuberlich*, Beiträge zur Geschichte der baltischen Goldschmiede. Sitzungsberichte der Gesellschaft für Geschichte und Altertumskunde zu Riga. Riga, 1911, lk. 174—252; *W. Neumann*, Verzeichnis baltischer Goldschmiede, ihrer Werkzeichen und Werke. Riga, 1905. 75 lk.

materialismi sissetungile Eesti kunsti ajaloo käsitlusse 1920.—1930-ndatel aastatel.

Professionaalsed kunstiteadlased esialgu puudusid. Ja kuna kunstiküsimustest kirjutasid nii kunstnikud ise kui ka kirjanikud, poliitikud ja ühiskonnategelased, oli see tihedalt seotud üldiste, sageli kogu eesti kultuurile, eriti kirjandusele antavate hinnangutega. H. Pöögelmann näiteks käsitles 1907. aastal ajalehes «Sõnumed» kunsti ja klassivõitluse vahekorda, rõhutades kunstivoolude seost ühiskondliku arenemisega. Ajakirja «Töö» veergudel avaldasid M. Martna ja teised 1909. aastal sarja kirjutisi kunsti olemusest ja eesmärkidest ning kunsti ja klassiteadliku proletariaadi suhetest. J. Lilienbachi toimetatud kogumiku «Mõtted» II kaudu said eesti lugejale 1911. aastal kättesaadavaks K. Marxi arvamused kunstist. Kunsti ja klassivõitlust, kodanluse ja proletariaadi suhteid kunstiküsimustes käsitleti «Edasi» IV albumis, J. Anveldi toimetatud Eesti bolševike häälekandjas «Kiir» (1912—1914), G. Tikerpuu brošüüris «Kunst ja Eesti kodanlus» jm.[11] Need kirjutised kunstist polnud sajandi esimestel kümnenditel vabad vulgariseerivatest seisukohtadest. Kodanlikku kunsti ja kirjandust kalduti pidama tervenisti valitseva klassi ideoloogia väljenduseks, vähe arvestati kunsti arenemise suhtelist iseseisvust, tihti jäid märkimata ka kunsti esteetilised väärtused. Lihtsustavad tendentsid olid üheks põhjuseks, miks marksismile toginev kunstiteaduslik mõte ei võinud tookord veel demokraatlikku leeri kuuluvate kunstist kirjutajate täit poolehoidu.

Eesti kunstiteaduslikku mõtet viisid sajandi kahel esimesel aastakümnel edasi mitmete juhtivate kunstnike artiklid ja sõnavõtud, mis käsitlevad peamiselt eesti kunsti rahvuslikku ilmet ning tema seoseid moodsate kunstivooludega. Kuigi A. Laikmaa, Kr. Raua, N. Triigi, J. Koorti ja teiste artiklid ja sõnavõtud ei lähtu täiesti ühesugustelt positsioonidelt, seob neid ühine mõte, et eesti kunst peab tuginema oma rahvuslikele erijoontele, sealhulgas rahvakunstile, kuid samal ajal ka kõigele uuele ja edasiviivale Euroopa kunstis.[12] Just selles suunas püüdsid nad ise eesti kunsti edasi viia. Oluline on seejuures märkida nende põhiliste vaadete lähedust nooreestlaste (eriti G. Suitsu ja Fr. Tuglase) arusaamadega eesti kirjanduse arengust. Ka Esimese maailmasõja aastail jäid kunsti- ja kirjandusteoreetiline mõte tihedalt seotuiks. Uuemate, «Noor-Eesti» aegadest erinevate kunstinähtuste (A. Vabbe) esmakordsel esiletõstmisel on märkimisväärne koht J. Semperil.[13] 1919. aastal toimunud esimese eesti kunsti

[11] *H. Pöögelmann*, Kunst ja klassivõitlus. «Sõnumed» 31. märtsil 1907; *Emma* [M. Martna], Mõtteid kunsti ja kirjanduse üle. «Töö» 1909, nr. 5, lk. 1—6; [*J. Anvelt*], Eesti kultuura ja tema lõhkujad. «Narva Kiir» 25. sept. 1913; *M. Mõru* [G. Tikerpuu], Kunst ja Eesti kodanlus. Tallinn, 1910. 40 lk.; jt. Vt. ka proletaarset kirjanduskriitikat käsitlevat osa raamatus «Eesti kirjanduse ajalugu» III köide (XIX sajandi lõpust 1917. aastani. Toimet. H. Puhvel. Tallinn, 1969), lk. 627—632.

[12] Vt. näit.: *Kr. Raud*, Kunsti mõiste. «Eesti Kirjandus» 1908, lk. 64—67; *Kr. Raud*, Kunst eesti käsitöös. «Linda» 1904, nr. 34, lk. 672—675; *Kr. Raud*, Vene kunstnikud-modernistid (W. Matwey aiñetel). «Noor-Eesti» 1910/11, nr. 5/6, lk. 471—478; *J. Koort*, Rahvusline kunst. «Eesti Kodu» 1911, nr. 3, lk. 59—60; *N. Triik*, Mõni sõna II. Eesti kunstinäituse puhul. «Noor-Eesti» 1910, nr. 1, lk. 81—85.

[13] *J. Semper*, Kunstnik A. Vabbe puhul. «Siuru» II. Tartu, 1918, lk. 112—115, illustr.

ülevaatenäituse ümber puhkenud poleemika kajastas ilmekalt võitlusi meie kunsti arenemissuundade ümber, kuid andis juba ka teatava hinnangu eesti kunsti arengule.[14] Täiesti ajaloolise ilmega olid üksikud kirjutised vanema põlvkonna kunstnike (J. Köler, A. Weizenberg, A. Adamson jt.) tähtpäevade puhul.[15] 1906. aastast alates korraldatavad eesti kunsti näitused võimaldasid Eesti Kirjanduse Seltsi koosolekutel (1912, 1916) aastaülevaadete näol teha esimesi kokkuvõtteid eesti kunsti arengust. Hea üldistamisvõimega paistis juba algul teiste kunstist kirjutajate hulgast silma H. Kompus.[16]

Keskse tähtsusega Eesti kunsti ajaloo uurimisel, professionaalsete kunstiajaloolaste ettevalmistamisel ja uurimistöö organiseerimisel 1920.—1930-ndatel aastatel oli kunstiajaloo professuuri asutamine Tartu ülikooli juurde 1919. aastal. Esimeseks korraliseks kunstiajaloo professoriks (1921—1924) kutsuti rootslane H. Kjellin. 1922. aastal loodi ülikooli juurde kunstiajaloo kabinet. Kunstiajaloo lektorina tegi tähelepanuväärset tööd (1925—1939) prantslane L. Rudrauf. Veelgi olulisema tähtsusega oli järgmise korralise professori (1933—1940), jällegi rootslase, S. Karlingi, kes 1938. aastast alates pidas loenguid eesti keeles, ja tema õpilase, esimese eestlasest kunstiajaloo professori (1942—1944) A. Tuulse uurimistöö ja organisatoorne tegevus. 1920-ndate aastate teisel poolel liitus ülikooli juurde tekkiva kunstiajaloolaste koolkonnaga hilisem (1946—1969) Tartu Riikliku Ülikooli selle ala professor Voldemar Vaga, 1930-ndate aastate teisel poolel lisandusid siia Helmi Üprus, Villem Raam jt., kes tänini viljakalt jätkavad ja edasi arendavad Eesti kunsti ajaloo uurimist.

Tartu ülikooli kunstiajaloolaste peamine huvi oli 1920.—1930-ndail aastail koondunud vanemale kunstile, eriti arhitektuurile, kuid laienes mõneti ka skulptuurile. Erinevalt baltisaksa uurijatest ei vaadeldud Eesti vanemat kunsti enam saksa koloniaalkunstina. Rõhk asetati nüüd kohaliku omapära väljaselgitamisele, kunsti sidemete mitmekülgsusele Eestis. Baltisaksa uurijate põhiliselt deskriptiivse meetodi asendasid Rootsist saabunud kunstiajaloolased võrdlev-ajaloolise meetodiga. Uuriti hoolsalt ja ulatuslikult arhiivimaterjale ning korraldati sihipäraselt väliuurimistöid, et kasutada arhitektuuriarheoloogilist ainest kunstiajaloolisteks üldistusteks. Kunstiajaloo uurimisele oli suure tähtsusega teiste rahvuslike teaduste, nagu eesti ajaloo, arheoloogia, etnograafia jne. edu. Eriti tihedaks kujunes kontakt ajaloolastega, mis omalt poolt mitmeti mõjutas uurimissuundade kujunemist. Suurel määral soodustas vanema kunsti uurimist arhiivide kordaseadmine.

[14] Siingi olid sõnavõtjateks peamiselt kirjanikud *A. Alle* (Eesti kunsti ülevaate näitus. «Sotsiaaldemokraat» 19., 20. ja 22. juulil 1919), *A. Gailit* (Kunstnikkude ülevaatlik paraad. «Postimees». 19., 22., 23. ja 24. juulil 1919), kuid kaasa lõi ka juba kunstikriitik *R. Kangro-Pool* (Eesti kunsti ülevaate näitus 1919. aastal. «Postimees» 18. juulil ja 2. [illegible] 1919).

[15] Esimene taoline eestikeelne raamatuke, õigemini brošüür, eesti kunstnikust ilmus juba möödunud sajandi lõpul ja selleks oli *F. Bollmanni* «Prof. Johann Köler» (Jurjev, 1896, 27 lk.).

[16] *H. Kompus*, Eesti kunst aastal 1916. Eesti Kirjanduse Seltsi Aastaraamat 1916, Tartu, 1917, lk. 125—154.

Kunstiajaloo uurimisega tegelesid ka mõned ülikooliga seotud ühingud. Nii avaldas Õpetatud Eesti Selts 1920.—1930-ndail aastail oma publikatsioonides mitmed Eesti vanemat kunsti käsitlevad uurimused. Akadeemilise Kirjandusühingu (asut. 1924) kujutava kunsti toimkonnas peeti mõne aasta vältel referaatkoosolekuid. Ühingu toimetiste sarjas ilmus kunstiajaloo oskussõnastik, millel oli suur tähtsus nii eestikeelse kunstiterminoloogia loomisel kui ka selle juurdumisel.[17] Kohaliku ajalooga tegelevaist ühinguist oli kunstiajaloo seisukohalt küllaltki oluline koht Tallinna Ajaloo Seltsil, kelle väljaandel ilmus «Vana Tallinn» (I—IV, 1936—1939). Kunstiajalooalaseid kirjutisi avaldati Akadeemilise Rootsi-Eesti Seltsi aastaraamatus «Svio-Estonica» (aastast 1934), samuti baltisaksa Eestimaa Kirjanduse Ühingu väljaandeis. Eesti Rahva Muuseumi juurde loodi 1922. aastal kunsti- ja kultuurilooline osakond. 1919. aastal asutatud Eesti Kunstimuuseum kujunes Eesti kunsti peamiseks koguks Tallinnas.

Suur osa kunstiajaloo, eriti rahvusliku kunsti uurimisel tehtavast tööst polnud 1920.—1930-ndail aastail koordineeritud ega süsteemipärane, vaid toimus nüüdki suurelt osalt üksikisikute-entusiastide kandel, kes said toetust ülalnimetatud seltsidelt, kuid ka Kultuurkapitalist, kirjastustelt jne.

Üheks keskseks probleemiks kodanlikule kunstiteadusele kujunes välismõjude tundmaõppimine ja lokaaltraditsiooni eripära väljaselgitamine. Seda tingis juba võrdleva meetodi rakendamine. H. Kjellin tõstatas oma uurimuses Karja kiriku kohta ja teistes töödes küsimuse Eesti kunsti sidemetest Ojamaa kunstiga keskajal.[18] Kuigi tema omakorda mõneti ühekülgseks jäävat kontseptsiooni ja argumentatsiooni hiljem täiendati (S. Karling, A. Tuulse), oli sel ometi põhimõtteline tähtsus saksa mõjupiiridest eemaldumise seisukohalt. Siitpeale püütigi Eesti kunsti võimalikult tihedalt siduda Põhjamaadega.[19] Veel enne põhjalikumate üksikuurimuste ilmumist andis senisele materjalile ja mõningatele omapoolsetele täiendavatele uurimustele tuginedes meie XIII—XVI sajandi kunsti ajaloo käsitluse A. Vaga oma kergeltloetavas ladusastiililises «Eesti kunsti ajaloos», mis oli esimeseks teoseks, kus käsitleti ainuüksi Eesti territooriumil arenenud kunsti, ja esimeseks eestikeelseks Eesti kunsti ülevaateks.[20]

Mõnevõrra hakati uurima ka hilisemaid ajajärke. Oma magistritöös «Tartu ülikooli arhitektid» ja teistes uurimustes käsitles V. Vaga klassitsismi Eestis, pöörates loogilise ja selge stiilikriitilise analüüsi kõrval roh-

[17] Kunstiajaloo oskussõnastik. Akadeemilise Kirjandusühingu Toimetised II. Tartu, 1927, 24 lk.

[18] *H. Kjellin*, Die Kirche zu Karris und ihre Beziehungen zu Gotland. Lund, 1928, 269 lk. + 68 tahvl.; *H. Kjellin*, Hallenkirchen Estlands und Gotland. Lund, 1929. 38 lk. + 16 tahvl. Talle vaidles vastu mitmes artiklis baltisaksa kunstiajaloolane O. Freymuth. Neist on kokkuvõtlik tema historiograafiline artikkel «Meie arhitektuuriajaloo senisest saavutistest» («Ajalooline Ajakiri» 1930, nr. 1/2, lk. 109—117).

[19] Skandinaaviat ja Baltikumi ühiseks kunstipiirkonnaks lugevat ideed arendas 1920-ndatel aastatel oma mitmetes töödes rootsi kunstiajaloolane J. Roosval.

[20] *A. Vaga*, Eesti kunsti ajalugu. Esimene osa: Keskaeg. Mit einem deutschen Referat: Kunstgeschichte Estlands. I. Mittelalter. Tartu, 1932. 357 lk., 153 illustr. Kavatsetud II ja III osa jäid ilmumata. (Rets-d: *E. Parek*, «Ajalooline Ajakiri» 1933, nr. 2, lk. 125—128; *J. Vasar*, «Eesti Kirjandus» 1932, nr. 12, lk. 626—628.)

kesti tähelepanu neil aastail toimunud laialdase ehitustegevuse majandus-
likele põhjustele ja Peterburist lähtunud mõjutustele.[21]

S. Karlingi esimeseks Eestis valminud suuremaks uurimuseks oli põh-
jalik monograafia Narva arhitektuuri kohta.[22] Asetanud Narva ehitusloo
analüüsimisel rõhu barokkstiili eripärale Eestis, ei jälginud S. Karling
aga üksnes kunstilist külge, vaid seostas selle tihedalt poliitika ja majan-
dusajalooga. Nii selgusid ehitustegevuse tõukejõud ja suunad, mõjutuste
levik ja kohaliku omapära kujunemise põhjused. Autor oskas oma uurimis-
tulemused esitada huvitavas ja kaasakiskuvas stiilis. Järgnesid tema
mitmed väiksemad uurimused kirikutest ja kloostritest, rootslaste ehitus-
plaanidest Eestis jne.[23] Kokkuvõtva tähtsusega on tema uurimus, mis
lahendab Ojamaa mõjude probleemi Kesk-Eesti osas.[24]

Varsti aga kujunesid S. Karlingi uurijatöös peamiseks skulptuuriprob-
leemid. Ta käsitles hilisgooti ja renessansi kiviskulptuuri Tallinnas, selgi-
tas renessansi Eestisse levimise tingimusi, siin tegutsenud meistrite pärit-
olu ja töid, nendega kaasatulnud mõjutusi, milledest uuena kerkisid esile
Madalmaadelt pärinevad, ja stiili evolutsiooni kohapealsetes tingimustes.[25]
Seoses muinsuskaitse organiseerimisega toimunud kunstimälestiste inves-
teerimise tulemusena kogunes S. Karlingil materjal ulatuslikuma uurimuse
jaoks, mis käsitleb renessansi- ja barokiaja puuskulptuuri Eestis ja valmis
1941. aastal.[26] Rikkalikku ainest kasutades on S. Karling selle kunstiala
arengust ja tema seostest loonud tervikliku pildi ning iseloomustanud
tähtsamaid meistreid.

[21] *V. Vaga*, Tartu ülikooli arhitektid. Akadeemilise Kirjandusühingu Toimetised V
Tartu, 1928. 44 lk. + 33 illustr.; *V. Vaga*, Denkmäler der Plastik des Klassizismus in
Estland. Õpetatud Eesti Seltsi Aastaraamat 1929. Tartu, 1931, lk. 45—49 + 16 illustr.;
V. Vaga, Das Schloss Põltsamaa, ein Denkmal der Kunst des 18. Jahrhunderts in Est-
land. Õpetatud Eesti Seltsi Aastaraamat 1929. Tartu, 1931, lk. 19—24 + 12 tahvl.

[22] *S. Karling*, Narva. Eine Baugeschichtliche Untersuchung. Stockholm-Tartu, 1936.
384 lk., 198 illustr. + 2 tahvl. (rets-d: *A. Soom*, «Eesti Kirjandus» 1936, nr. 12, lk. 588—
590; *H. Sepp*, «Ajalooline Ajakiri» 1937, nr. 4, lk. 188—191).

[23] Vt. näit. *S. Karling*, Zur Baugeschichte der Domkirche Tallinn. Õpetatud Eesti
Seltsi Toimetused XXX. Tartu, 1938, lk. 237—248, 7 illustr.; *S. Karling*, Tallinn. En konst-
historisk översikt. Tallinn, 1937; Stockholm, 1963. 105 lk. (rotaprint); *S. Karling*, Jacob
och Magnus De la Gardie som bygghernuns i Estland. Svio-Estonica 1938. Tartu, 1938,
lk. 113—163, 26 illustr.

[24] *S. Karling*, Gotland och Estlands medeltida byggnadskonst. Rig. 1939. Stock-
holm, 1939, lk. 65—114, 57 illustr.

[25] *S. Karling*, Die Marienkapelle an der Olaikirche in Tallinn und ihr Bildwerk.
Õpetatud Eesti Seltsi Aastaraamat 1935. Tartu, 1937, lk. 97—159, 24 + 15 illustr.;
S. Karling, Arendt Passer. Lisand Tallinna kunstiajaloole. Vana Tallinn, III. Tallinn,
1938, lk. 28—47 + 16 illustr.

[26] *S. Karling*, Holzschnitzerei und Tischlerkunst der Renaissance und des Barocks
in Estland. Õpetatud Eesti Seltsi Toimetused XXXIV. Dorpat, 1943, 451 lk., 253 illustr.
+ 28 tahvl. (rets.: *A. Tuulse*, «Postimees» 11. okt. 1943). Sama ainestiku varasematest
sajanditest jõudis uurija raamatuks kokku võtta alles sõjajärgsetel aastatel Stokholmi
ülikooli kunstiajaloo professorina. (*S. Karling*, Medeltida träskulptur i Estland. Göteborg,
1946, 297 lk., 264 illustr.) Rootsi ja eesti kunstisuhete kohta kogutud materjali üldistu-
sek[illegible] tema «Baltikum och Sverige» (Antikvariska Studier III. Kungl. Vitterhets Histo-
rie och Antikvitets Akademiens Handlingar 65. Stockholm, 1948, lk. 7—137, 91 illustr.).
S. Karlingi tegevusest Eesti kunsti ajaloo uurimisel lähemalt vt. *Armin Tuulse*, Sten
Karling och Estlands konsthistoria. Annales Societatis Litterarum Estonicae in Svecia
IV (1960—1964). Stockholm, 1966, lk. 5—16, illustr.

1930-ndate aastate teisel poolel kujunes viljakaks uurijaks A. Tuulse,
kelle huvi koondus keskaegsele kindlustearhitektuurile. Aja jooksul on
Tuulse sel alal saavutanud rahvusvahelise tunnustuse. Tema varasemad
lühiuurimused käsitlevad Tallinna linnust ja Pirita kloostri varemete kae-
vamise tulemusi, järgmised laienesid järk-järgult teistele kindlusehitus-
tele.[27] Oluliseks tööks Eesti keskaegse ehituskunsti ajaloo uurimisel, mis
aitas lahendada mitmeid sõlmprobleeme, oli uurimus Karja kiriku arhitek-
tuurist ja skulptuuridest ning Saaremaa kindluskirikutest.[28] Rakendades
ehituste arheoloogilise uurimise tulemusi, võrdlevat stiilianalüüsi ja vaa-
deldes arhitektuuri tema tingituses ajaloosündmustest, sealhulgas saar-
laste vabaduspüüetest, lõi A. Tuulse veenva aluse üldistusteks, täpseteks
dateeringuteks ja ehituste laadi mõistmiseks. Rohked eeltööd ja usalda-
tava metoodika väljatöötamine viisid doktoritööni, mis käsitleb Eesti ja
Läti keskaegsete linnuste ehituslugu, geneesi, kunstiajaloolist tähtsust ning
tüpoloogiat.[29] Kapitaalse, esmakordselt selle arhitektuuriliigi kui terviku
arengut teaduslikult süstematiseeriva uurimusena on ta jäänud üheks eesti
kunsti ajaloo põhiteoseks ja kindlusarhitektuuri käsiraamatuks.

Vanema kunstiajaloo uurimine arenes 1920.—1930-ndail aastail käsi-
käes linnade ajaloo tundmaõppimisega. Seoses Tallinna ajaloo uurimisega
valmisid H. Peetsi ja P. Johanseni Tallinna raekoja ehituslugu, arhitek-
tuuri ning inventari käsitlevad uurimused.[30] Tallinna kunstivarasid tut-
vustasid populaarselt R. Kenkmaa ja H. Peets,[31] uurimusi üksikute meist-
rite kohta avaldasid P. Johansen, V. Vaga jt.[32]

[27] *A. Tuulse*, Zur Baugeschichte der Tallinner Burg. Õpetatud Eesti Seltsi Aasta-
raamat 1935. Tartu, 1937, lk. 41—96, 11 + 16 illustr.; *A. Tuulse*, Ergebnisse der Ausgra-
bungen in der Klosterruine zu Pirita im Sommer 1936. Õpetatud Eesti Seltsi Aastaraa-
mat 1936. Tartu, 1938, lk. 48—58, 5 illustr.; *A. Tuulse*, Viljandi ordulossi kapiteelid.
Õpetatud Eesti Seltsi Toimetused XXX. Tartu, 1938, lk. 755—769, 6 illustr. + 4
tahvl.

[28] *A. Tuulse*, Die Kirche zu Karja und die Wehrkirchen Saaremaas. Õpetatud Eesti
Seltsi Aastaraamat 1938. Tartu, 1940, lk. 137—192, 27 illustr. + 8 tahvl.

[29] *A. Tuulse*, Die Burgen in Estland und Lettland. Õpetatud Eesti Seltsi Toimetu-
sed XXXIII. Tartu, 1942. 432 lk., 267 illustr. (rets.: *H. Sepp*, «Postimees» 31. okt. 1942).
Eesti keskaegse kunsti uurimist süvendavad mitmed A. Tuulse tööd, mis on valminud
tema tegutsedes Stokholmis kunstiajaloo professorina ja põhinevad osalt veel kodumaal
kogutud materjalil, nagu *A. Tuulse*, Förvarskyrkorna i Estland. Förnvännen IV. Stock-
holm, 1945, lk. 225—250, illustr.; *A. Tuulse*, Om konstförbindelsorna Estland-Finland
under medeltiden. Finskt Museum. Helsingfors, 1953, lk. 20—40, illustr.; *A. Tuulse*, Die
spätmittelalterliche Steinskulptur in Estland und Lettland. «Suomen Muinaismuistoyh-
distyksen Aikakauskirja» XLIV, 1. Helsinki, 1948. 87 lk., illustr.; *A. Tuulse*, Monument
och konstverk, som förstörts i Estland 1941—1944. Kungl. Vitterhets Historie och
Antikvitets Akademiens Handlingar 65. Stockholm, 1948, lk. 141—181, illustr. A. Tuulse
tegevusest lähemalt vt. *V. Raam*, Armin Tuulse sai 60-aastaseks. Almanahh «Kunst»
1967, nr. 3, lk. 50—51.

[30] *H. Peets, P. Johansen*, Tallinna raekoda. Tallinna Linnaarhiivi eriväljaanne. Tal-
linn, 1935. 41 lk. + 66 illustr.

[31] *R. Kenkmaa, H. Peets*, Tallinn. Ajalooline ja kunstiajalooline juht. Tallinna Aja-
loo Seltsi Toimetised nr. 1. Tallinn, 1934. 132 lk., 43 illustr.

[32] *P. Johansen*, Meister Michel Sittow Hofmaler der Königin Isabella von Kastilien
und Bürger von Reval. Jahrbuch der Preußischen Kunstsammlung. Bd. 61. Berlin, 1940,
lk. 1—36, illustr.; *V. Vaga*, Une oevre présumée de Claus Berg en Estonie. Õpetatud Eesti
Seltsi Toimetused XXX. Tartu, 1938, lk. 786—791 + 4 tahvl.

1930-ndate aastate teisel poolel süvenes huvi ka kaasajale lähemate ajajärkude, eeskätt XIX sajandi kunsti vastu. Mitmete kunstnike teotsemist uuris H. Peets ja tõi mitmeid parandusi ning täiendusi W. Neumanni andmestikku.[33] Samal ajal kavandati XIX sajandi Eesti kunsti süsteemipärasemat tundmaõppimist ka Tartu ülikooli kunstiajaloolaste poolt. See sündis koostöös Eesti Rahva Muuseumi kunsti- ja kultuuriloolise osakonnaga (juhataja A. Tassa), mille kogude alusel korraldati näitusi ülikooli joonistuskooli materjalidest, Düsseldorfi koolkonna kunstnike loomingust ja eestiainelistest teostest. Kokkuvõtlikumaid uurimusi aga avaldada ei jõutud.

Minetanud oma valitseva koha Eesti vanema kunsti uurimisel, jätkasid baltisaksa kunstiajaloolased 1920.—1930-ndail aastail siiski mõnevõrra oma tegevust, avaldades üksikuid töid, millel on väärtus ajaloolise aineskiku, eriti pildimaterjali kogudena. Mainigem niisugustena Riiast pärineva H. Pirangi koostatud köiteid mõisahoonete kohta[34] ja Eestimaa Kirjanduse Ühingus tegutsenud A. Friedenthali teost Tallinna kullasseppadest.[35] Uurimuslik on Riias töötanud H. Loeffleri raamat hauamälestusmärkidest.[36] 1930-ndate aastate lõpul aga muutus nüüd juba Saksamaal tegutsevate autorite toon sõjakamaks. Vana «õpetusega» saksa kultuuri ülekust ja ainuvalitsemisest taheti õigustada territoriaalseid pretensioone. Üheks viljakamaks, seejuures aga kultuurtreegerluse ideid äärmuslikus toonis propageerivaks kirjameheks oli N. v. Holst.[37] Tema, eriti K. H. Claseni töödes aga leidub ka arvestatavaid uudseid teaduslikke tähelepanekuid.[38] Kuid Eestis vahepeal rajatud vanema kunsti uurimise kindlaid aluseid ei suutnud need poliitilise sihiga ettevõetud rünnakud kõigutada.

Nagu märgitud, kasvas eesti rahvusliku kunsti ajaloo uurimine 1920-ndail aastail välja kunstikriitikast, kajastades erinevate tõekspidamiste võitlust selleaegses kunstiloomingus. Seetõttu olid H. Kompus, R. Paris, R. Kangro-Pool, A. Vaga ja teised eesti rahvusliku kunsti ajaloo uurijad samal ajal ka kriitikud. Kunstikriitiliste ja -ajalooalaste kirjutiste ilmumist soodustas mitmete kunsti- ja üldkultuuriliste väljaannete ilmumahakkamine. Sellised olid näiteks kunstiühingute ja -koolide almanahhid, kunsti aastaraamatud[39] ja ajakiri «Taie».[40] Artikleid kunstist avaldas algul ka «Looming», 1930-ndate aastate lõpul «Varamu», samuti lähemaealised väljaanded, nagu «Agu», «Ilo», «Olion», «Päevalehe» lisa «Kunst ja kirjandus» jne. Kunstiajalooliste teatmematerjalide kogumist virgutas «Eesti biograafilise leksikoni» ja selle täienduskõite koostamine, mille mitmed kunstialased artiklid (V. Ermilt) kujutavad enesest uurimust. Samasuguse tähtsusega oli kunstiajaloo seisukohalt «Eesti entsüklopeedia» valmimine, milles Eesti kunsti käsitlevate ülevaadete autoriteks on A. Vaga, R. Paris, H. Kompus ja V. Vaga. 1932. aastal alustas biograafiliste andmete kogumist Eestis Kunstimuuseum.

Kõige selle juures on iseloomulik, et valdav osa eesti rahvuslikust kunstist oli arenenud uurijate omaenda pilgu all, kuna suur osa kunstnikest olid kunstiajaloolaste kaasaegsed. See andis uurimistöös tihtilugu tähtsa koha isiklikele kontaktidele, uurimistulemustele aga mõnigi kord subjektiivse varjundi.

Esimesed 1920-ndate aastate algul ilmunud ülevaated eesti kunsti arenemisteest kajastasid veel otseselt 1905.—1907. aasta revolutsioonile järgnenud võitlust eesti kunsti edasise arenemissuuna eest. Niisugusteks on näiteks A. Vaga «Noor-Eesti» positsioonilt kirjutatud artiklid.[41] Neutraalsem ja suuremale objektiivsusele püüdev, eesti kunsti arengut periodiseeriv ning tähtsamaid kunstnikke napilt, ent tabavalt iseloomustav artikkel ilmus 1926. aastal H. Kompuselt,[42] samuti R. Kangro-Poolilt.[43] Need olid populaarsed ülevaated, sest eeldused sügavamateks üldistusteks alles hakkasid kujunema. Ka uurimusi üksikute kunstnike elust ning loomingust polnud veel olemas. Ulatuslikum, kuid põhiliselt siiski populaarsete tööde hulka kuulub ka R. Parise sarjas «Elav Teadus» ilmunud raamat

[33] *H. Peets*, Karl Buddeus. Tallinn, 1934. 13 lk. + 7 tahvl.; *H. Peets*, Johannes Haunand v. Kügelgen ja tema Tallinna ainelised maalingud. Vana Tallinn. I kd., I vihk. Tallinn, 1936, lk. 19—27 + 8 illustr.; *H. Peets*, Karl Ferdi... Tallinn, 1936, lk. 77—87 + 4 tahvl.; *H. Peets*, Karl Buddeus graafikuna. Vana Tallinn, III kd. Tallinn, 1938, lk. 64—72 + 7 illustr.

[34] *H. Pirang*, Das Baltische Herrenhaus. Teil I. Riga, 1926. 96 lk., 28 + 192 illustr.; Teil II. Riga, 1928. 80 lk., 38 + 173 illustr.; Teil III, Riga, 1930. 96 lk., 26 + 225 illustr.

[35] *A. Friedenthal*, Die Goldschmiede Revals. Lübeck, 1931. 193 lk., 50 illustr.

[36] *H. Loeffler*, Die Grabsteine, Grabmäler und Epitaphien in den Kirchen Alt-Livlands vom 13.—18. Jahrhundert. Riga, 1929. 135 lk., 40 illustr.

[37] *N. v. Holst*, Kunst des Baltenlandes — deutsche Kolonialkunst. «Der Deutsche im Osten» 1938/39. I. Bd., 3. Heft, lk. 20—47; *N. v. Holst*, Die deutsche Kunst des Baltenlandes im Lichte neuer Forschung. München, 1942. 160 lk.; *N. v. Holst*, Baltenland. Deutsche Lande — Deutsche Kunst. Berlin, 1937 (I trükk), 1939 (II trükk) ja 1943 (III trükk). Viimane 112 lk., 118 illustr. (rets.: *A. Tuulse*, «Postimees» 29. dets. 1937).

[38] *K. H. Clasen*, Grundlagen baltendeutscher Kunstgeschichte. Baltische Lande. I. Bd. Ostbaltische Frühzeit. Leipzig, 1939, lk. 433—479, 50 illustr.

[39] Näit. Eesti Kujutavate Kunstnikkude Keskühingu viis aastat. Toimetanud M. Laarman. Tallinn, 1927. 128 lk., illustr.; Eesti Kujutavate Kunstnikkude Keskühingu Kunsti Album I. Tallinn, 1934. 80 lk., illustr.; II. Tallinn, 1935. 64 lk., illustr.; III. Tallinn, 1937. 64 lk., illustr. ja IV. Tallinn, 1938. 72 lk., illustr.; Uue kunsti raamat. Eesti Kunstnikkude Rühma almanak. Tallinn, 1928. 80 lk., illustr.; Kunstiühing «Pallas» 1918—1933. Tartu, 1934. 80 lk., illustr.; Kunstiühing «Pallas» 1918—1938. Tartu, 1939, 37 lk. + 31 tahvl.; Kunstikool «Pallas» 1919—1929. Tartu, 1929. 23 lk., illustr.; Eesti Kunstimuuseumi Aastaraamat I. Tallinn, 1931. 144 lk., illustr.; Riigi Kunstikoolid 1914—1939. Tallinn, 1940. 124 lk., illustr.; Eesti Kunsti Aastaraamat 1924—1925. Tallinn, 1926. 43 lk. + 74 illustr.; Eesti Kunsti Aastaraamat II, 1926. Tallinn, 1927, 119 lk. + 66 illustr.

[40] Viimane ilmus M. Laarmani toimetamisel aastail 1928—1929, kokku 5 numbrit.

[41] *A. Vaga*, Kriis Eesti kujutavas kunstis. «Looming» 1924, nr. 2, lk. 118—123 ja nr. 3, lk. 187—192. Siit arenes poleemika uuemaid suundi pooldava A. Allega. (Vt. «Looming» 1924, nr. 10, lk. 800—805 ja 1925, nr. 1, lk. 82—92.)

[42] *H. Kompus*, Eesti kujutavast kunstist. Rmt.: Eesti. Maa, rahvas, kultuur. Tartu, 1926, lk. 1048—1066, illustr. Edasi arendas H. Kompus seda teoses «Kujutav kunst. Eesti vaimse kultuuri saavutusi» (Tallinn, 1934, lk. 83—98). Kõige uuemaid kunstiavaldusi süstematiseeris H. Kompus kataloogi «Выставка эстонского искусства» (M., 1935, 28 lk., illustr.) eessõnas.

[43] *R. Kangro-Pool*, Eesti kujutav kunst. Tekst V. Thomsoni valguspiltide seeria juurde. Tartu, 1926. 40 lk. Täiendatud prantsuskeelne väljaanne: *R. Kangro-Pool*, Les arts plastiques en Estonie. Paris, 1929. 48 lk.

«Uuem eesti kunst».[44] Erinevalt eespool märgitud käsitlustest on selles rahvusliku kunsti võrsumise tingimuste mõistmiseks eelloona iseloomustatud XIX sajandi baltisaksa kunsti. 1920-ndate aastate lõpu ja 1930-ndate aastate kunstile on aga ruumi jäänud üsna napilt. Eesti kunsti arengust andis lühikese, peamiselt kunstilist külge rõhutava ülevaate V. Vaga oma «Üldises kunstiajaloos»[45].

V. Vagalt ilmus ka monograafia «Eesti kunst», mis on esimeseks terviklikuks Eesti kunsti üldkäsitluseks.[46] Selles vaadeldakse alguses Eesti vanema kunsti arengut, põhiosa aga on pühendatud rahvuslikule kunstile ja selle arenemisetappide iseloomustamisele, kusjuures peamine rõhk on asetatud eri meistrite loomingu kunstilisele analüüsile, ühiskondlikele teguritele kunsti arenemises pööratakse võrdlemisi vähe tähelepanu. V. Vaga käsitluse iseloomulikuks jooneks on tihe side üldise kunstiajalooga, mis võimaldas üksikasjalikult välja selgitada Eesti kunsti sidemeid teiste maade kunstiga. Esimesena Tartu ülikooli kunstiajaloo koolkonnast rakendas V. Vaga siin eesti rahvusliku kunsti uurimisel võrdlevat meetodit.

1930-ndate aastate lõpul ilmus üksikuid artikleid ka eesti kunsti ajaloo üldiste probleemide kohta. Neist on esile tõusev A. Tuulse huvitavate tähelepanekutega lühikäsitlus, kus võrdleva analüüsi abil on püütud eesti kunsti siduda Põhjamaade uuema kunsti arenguga ning selle abil rõhutada tema erijooni. Vähema põhjalikkusega, ent kogu Euroopa uuemat kunsti silmas pidades käsitles sama probleemi S. Karling.[47]

Eri kunstižanritest kirjutati üldiselt vähe,[48] samuti kunstiliikidest. Meenutades rohket tähelepanu, mille osaliseks sai keskaegne arhitektuur, võib uuemat arhitektuuri käsitlevatena märkida vaid 1939. aastal H. Kompuse eessõnaga ilmunud albumit «20 aastat ehitamist Eestis. 1918—1938»,[49] H. Peetsi raamatut «Estonia» hoonest[50] ja mõningaid artikleid ajakirja «Varamu» arhitektuurirubriigis.[51] Tarbekunstialased kirjutised piirdusid

[44] *R. Paris*, Uuem eesti kunst. Äärjooni eesti maali- ja raidkunsti arengust XIX ja XX sajandil. Tartu, 1935. 111 lk., illustr. (rets-d: *R. Kangro-Pool*, «Looming» 1935, nr. 3, lk. 332—333; *H. Kompus*, «Eesti Kirjandus» 1935, nr. 11, lk. 519—522). Mõnevõrra täiendatult ja koos tarbekunsti ülevaatega ilmus see ka prantsuse keeles: *R. Paris*, L'art estonien. Tartu, 1935, 60 lk. + 40 illustr.

[45] *V. Vaga*, Üldine kunstiajalugu. Tartu, 1937. 832 lk., 1051 illustr. + 177 tahvl. Eesti kunstist lk. 278—281, 473—474, 618—620, 743—759 (rets-d: *S. Karling*, «Ajalooline Ajakiri» 1939, nr. 4, lk. 225—227; *Adamson-Eric*, «Rahvaleht» 11. jaan. 1939).

[46] *V. Vaga*, Eesti kunst. Kunstide ajalugu Eestis keskajast meie päevini. Tartu-Tallinn, 1940. 384 lk., 325 illustr. + 87 tahvl.

[47] *A. Tuulse*, Eesti osa Põhjamaade moodsa kunsti ajaloos. Eesti Üliõpilaste Seltsi Album XI. Tartu, 1940, lk. 120—139; *S. Karling*, Tänapäeva kunstivoolud ja rahvuslik omapära eesti kunstis. «Looming» 1939, nr. 10, lk. 999—1004.

[48] Märgime neist *R. Kangro-Pool*, Portree. «Varamu» 1938, nr. 6, lk. 690—708, illustr.; *Hoia Ronk* [K. A. Hindrey], Eesti karrikatuur. Õitsituled II. Tallinn, 1923, lk. 67—80; *E. Laugaste*, Eesti kirjandus karikatuuris. Tartu, 1939. 292 lk., illustr.; *P. Ambur*, Eesti raamatu kaaneilustusest. «Varamu» 1940, nr. 2, lk. 160—170, illustr.

[49] 20 aastat ehitamist Eestis. 1918—1938. Tallinn, 1939. 34 lk. + 271 illustr. (rets.: *A. Tuulse*, «Looming» 1939, nr. 4, lk. 444—446).

[50] *H. Peets*, «Estonia» teatri- ja kontserthoone ajalugu. Tallinn, 1938. 233 lk., illustr.

[51] See rubriik oli olemas 1939. a. nr-st 2 alates.

peamiselt üksikute erialade tutvustamisega.[52] Sagedasemad olid kunstiorganisatsioonide tähtpäevade puhul avaldatud artiklid, kus puudutati ka kunsti arengu üldprobleeme.[53]

Eesti kunsti ajaloo eri etappide detailsema ja probleemiderikkama käsitlemiseni 1920.—1930-ndail aastail veel ei jõutud. Küll kirjutati aga üsna palju üksikute kunstnike loomingu ja elukäigu kohta. Tehti seda aga väga erineval tasemel — diletantlikest faktide ümberjutustamisest kuni mõnda kunstnikku ja tema aega põhjalikumalt analüüsivate uurimusteni. Juba 1924. aastal kirjutas A. Vaga mõttekaaslase toetava innuga pikema artikli N. Triigist,[54] 1929. a. ilmus M. Laarmani samalaadne kirjutis K. Veeberist,[55] enamik kunstnike elu- ja loomingulugusid aga ilmus 1930-ndatel aastatel.

Neil aastail köitsid uurijate tähelepanu mitmed XIX sajandi teise poole ja käesoleva alguse kunstnikud. Kunstniku autobiograafiale tuginedes koostas eriuurimuse J. Kölerist A. Vaga ja hiljem ka M. Pukits,[56] P. Raudast andis ülevaate H. Kompus,[57] eelmistest põhjalikumalt ning pikemalt analüüsis A. Vaga A. Laikmaa loomingut ja elukäiku.[58] Referatiivsemad on J. Perti tööd A. Weizenbergist ja A. Adamsonist.[59]

Uurijate tähelepanu köitsid ka mitmed XX sajandi esimestel kümnenditel tegutsenud kunstnikud. R. Pariselt ilmus Konrad Mäe monograafia, mida võib lugeda nende aastate kõige põhjalikumaks, rikkalikule allikmaterjalile, kaasa arvatud kunstniku kirjavahetus ja kaasaegsete mälestused, rajanevaks uurimuseks ühest kunstnikust.[60] Teose väärtust tõstab tabav ühiskondlik-kultuuriliste ja majanduslike olude kirjeldus, mis aitab mõista seda pinnast, kust sajandivahetusel võrsusid eesti kunstnikud, ja milliste tõukejõudude abil nad kunsti juurde jõudsid. Hästi on iseloomustatud ka K. Mäe kui oma põlvkonna tüüpilise esindaja kunstiõpingute

[52] *M. Laarman*, Ed. Taska töökojast. Eesti Kunsti Aastaraamat II, 1926. Tallinn, 1927, lk. 109—113, illustr.; *H. Kompus*, Seltskondliku maja mööbel. «Taie» 1928, nr. 2, lk. 65—77, illustr.; *H. Kompus*, Adamson-Ericu nahatööd. «Kodutööstus» 1940, nr. 1, lk. 3—7, illustr.

[53] *J. Genss*, «Pallas» 1918—1928. «Taie» 1929, nr. 4/5, lk. 1—21, 25 illustr.; *R. Paris*, Kunstiühing «Pallas» 20 aastane. «Varamu» 1938, nr. 4, lk. 483—488; *B. Linde*, Eesti Kunstimuuseumi mõtte areng ja Tallinna Eesti Muuseumi Ühing. Eesti Kunstimuuseumi Aastaraamat I. Tallinn, 1931, lk. 5—32 jt.

[54] *A. Vaga*, Nikolai Triik. «Looming» 1924, nr. 6, lk. 449—460; nr. 7, lk. 528—537.

[55] *M. Laarman*, Kuno Veeber. «Taie» 1929, nr. 4/5, lk. 29—58, illustr.

[56] *A. Vaga*, Johann Köler. Tartu, 1931. 68 lk. + 68 tahvl.; ilmus ka «Olionis» 1930, nr. 4, lk. 7—13; nr. 5, lk. 7—12; nr. 6, lk. 8—13; nr. 7, lk. 7—11; nr. 8, lk. 26—31; nr. 9, lk. 27—30 (rets.: *H. Kompus*, «Looming» 1931, nr. 3, lk. 318—320); *M. Pukits*, Johann Köler. Tallinn, 1936. 51 lk., illustr.

[57] *H. Kompus*, Paul Raud. Eesti Kunstimuuseumi Aastaraamat I. Tallinn, 1931, lk. 33—59, illustr.

[58] *A. Vaga*, Ants Laikmaa. Tallinn, 1938. 51 lk., 42 illustr.; ilmus ka «Varamus» 1938, nr. 8, lk. 945—966; nr. 9, lk. 1105—1130, illustr. Veel ilmus: *A. Looring*, Ants Laikmaa. Tallinn, 1938. 47 lk., illustr.

[59] *J. Pert*, August Ludvig Weizenberg. Eesti Kunstimuuseumi Aastaraamat I. Tallinn, 1931, lk. 60—103; *J. Pert*, August Weizenberg. Tallinn, 1935. 47 lk., illustr.; *J. Pert*, Amandus Adamson. Tallinn, 1937. 40 lk., illustr.

[60] *R. Paris*, Konrad Mägi. Tartu, 1932. 283 lk., 85 illustr. (rets.: *B. Linde*, «Eesti Kirjandus» 1932, nr. 8, lk. 402—406).

käiku ja tema loomingut mõjutanud tegureid. Kunstiteoste analüüsimisel kasutas R. Paris formaalset-kirjeldavat meetodit, vastandades selle teadlikult H. Kompuse emotsionaalsemale, improviseerivale esitusviisile. Teise selle põlvkonna silmapaistvama kunstniku N. Triigi uurimist jätkas A. Vaga, kellelt 1939. aastal ilmus mahukas teos, kus N. Triik kui kunstnik on saanud tabava iseloomustuse.[61] Kolmanda selle ajajärgu meistri J. Koorti puhul ei jõutud artiklitest kaugemale,[62] kusjuures põhjalikumaks käsitluseks jäi vastav peatükk V. Vaga «Eesti kunstis». Esimesed sammud Kr. Raua uurimisel tegid J. Pert ja R. Kangro-Pool, A. Vaga avaldas teose A. Uuritsa kohta.[63]

1930-ndail aastail hakati visandama ka noorema generatsiooni kunstnike A. Vabbe, J. Vahtra, A. Starkopfi, V. Melliku, A. Janseni, Adamson-Ericu, F. Sannamehe, H. Halliste ja E. Wiiralti loomingulisi portreid ja koos sellega analüüsiti eesti kunsti tulnud uusi nähtusi, nagu ekspressionism, futurism, kubism, konstruktivism ja teised kunstivoolud, kuid jõuti märgata ka tagasipöördumist realismile 1930-ndatel aastatel. Põhjalikult neid probleeme aga ei suudetud uurida, peamiseks jäi kunstnike loomingulaadi analüüs.[64] Lõplikumat hinnangut nimetatud ja mitmete teistegi nooremate kunstnike kohta ei saadud anda selgi põhjusel, et nende loominguline tee polnud veel lõppenud.

1920.—1930-ndad aastad olid olulise tähtsusega ajajärguks eesti nõukogude-eelse kunstiteaduse ajaloos, eriti vanema kunsti (XIII—XVIII saj.) uurimise seisukohalt. Tartu ülikooli juures kujunenud kunstiajaloolaste koolkonna töö tulemusena kummutati teadusliku argumentatsiooni abil paljud baltisaksa aadellik-kodanlike kunstiloolaste idealistlikud kontseptsioonid kunsti arengust Eestis. See oli materialismi stiihilise sissetungi ajaks eesti kunstiteadusesse, mil kunstinähtusi hakati mõnevõrra siduma ühiskonna arenemisega. Seda seost ei suudetud küll veel näha ajaloolise materialismi positsioonidelt, kuid ometi jõuti mitmetes uurimustes kunsti arenemise mõningate seaduspärasuste mõistmiseni. Eesti rahvusliku kunsti (alates XIX sajandi teisest poolest) uurimine ei olnud 1920.—1930-ndail aastail kuigivõrd koordineeritud ja sõltus esijoones üksikute kunstiajaloolaste-kriitikute subjektiivsest huvivaldkonnast. Kokku võttes koguti ja töötati läbi suur hulk kunstiloolist materjali ning liideti see

[61] *A. Vaga*, Nikolai Triik. Tartu, 1939. 111 lk., 25 + 65 illustr. (rets.: *H. Kompus*, «Varamu» 1940, nr. 2, lk. 218—221).

[62] Näit. *H. Kompus*, Mida tõi Koort meie skulptuuri. «Looming» 1935, nr. 9, lk. 1040—1043.

[63] *J. Pert*, Kristjan Raud. Tallinn, 1934. 48 lk., illustr.; *R. Kangro-Pool*, Kristjan Raud. Tallinn, 1939. 35 lk., 7 + 17 illustr; ilmus ka «Varamus» 1939, nr. 3, lk. 276—289, illustr.; *A. Vaga*, Aleksander Uurits. Tallinn, 1938. 32 lk., 14 + 17 illustr.; ilmus ka «Varamus» 1938, nr. 5, lk. 581—607, illustr.

[64] *R. Paris*, Ado Vabbe. «Varamu» 1939, nr. 6, lk. 647—658, illustr.; *J. Barbarus*, Jaan Vahtra. Tartu, 1933. 36 lk. + 36 tahvl.; *V. Vaga*, Anton Starkopf. «Varamu» 1939, nr. 7, lk. 734—737, illustr.; *R. Paris*, Voldemar Mellik. «Varamu» 1938, nr. 2, lk. 247—250, illustr.; *J. Pert*, August Jansen. Tallinn, 1931. 104 lk., 34 illustr.; *H. Kompus*, Adamson-Eric. «Varamu» 1939, nr. 4, lk. 414—425, illustr.; *A. Vaga*, Ferdi Sannamees. Tartu, 1937. 48 lk., 28 + 94 illustr., *J. Pert*, Hermann Halliste. Tallinn, 1933. 8 lk. + 31 tahvl.; *R. Kangro-Pool*, Eduard Wiiralt. Tallinn, 1939. 32 lk., 8 + 24 illustr.; ilmus ka «Varamus» 1938, nr. 3, lk. 322—342, illustr.

stiiliajaloolist käsitlust rakendades eri ajalõike kajastavateks esialgseteks ülevaadeteks, suutmata stiililoolist käsitlust ühendada ühiskondlik-majanduslike formatsioonide ajalooga.

■

Nõukogude korra taaskehtestamine 1940. aastal seadis eesti kunstiajaloolaste ette uued konkreetsed ülesanded. Nende lahendamisel saadi paljuski tugineda varasemale tööle, sest valdavas enamikus kuulusid kunstiajaloolased ja kunstnikud eesti intelligentsi demokraatlikku leeri. 1930-ndatel aastatel oli seda hoiakut süvendanud ka Eestis kujunenud olukord oma «vaikiva olekuga», võitlusega fašismi vastu ja väljaastumistega demokraatlike vabaduste kaitseks. Pärast 1940. aasta juunipööret hakati paljusid kunsti põhiprobleeme nägema uues valguses, tähelepanu pöördus paljudele seni väga vähe uuritud probleemidele. Kunstis ja kunstiajaloo käsituses hakkas juurduma leninlik õpetus kahest kultuurist, kunsti rahvalikkusest ja kunsti parteilisusest. Ühe olulisema ülesandena kerkis esile kunstiajaloo uurimine tihedas seoses kogu ühiskonna arenguga. Lõpptulemusena pidi see viima kunsti klassiolemuse ja mitmeguste kunsti arenemisega seotud sotsiaalsete nähtuste uurimisele ning arvestamisele kunstiajaloos. Kunstiteadlastel tuli tundma õppida kunsti ideelis-kasvatuslikku funktsiooni, tähtsa koha omandas realismi eest peetava võitluse jälgimine ja formalistliku kunsti olemuse selgitamine. Eesti kunstiajaloolaste ette kerkis uus uurimisobjekt — nõukogude kunst. Eesti nõukogude kunsti ajaloo uurimine on olnud tihedalt seotud kaasaja kunstees seisvate aktuaalsete probleemidega. See on andnud suurema ühiskondliku kõlajõu ka ajaloolise ilmega töödele.

Sedamööda kuidas õpiti tundma ja omandati marksistlik-leninliku esteetika põhiprintsiipe süvenes ka kunstiajaloo materialistlik käsitus. Iseenesest mõista nõudis uuele metodoloogilisele alusele rajanevate põhjalikumate kunstiajalooalaste uurimuste ilmumine aega. Kunstiteaduse pakilisemad ülesanded olid pealegi mujal: elavalt arutati mitmetes teoreetilise kallakuga artiklites (ka näitusearvustustes) nõukogude kunsti ja sotsialistliku realismi probleeme. Uus lähenemisviis, uue metodoloogia rakendamise katsed on märgatavad juba ka kunsti ajalugu käsitlevates artiklites. Samuti uudseks ja ajastule iseloomulikuks nähtuseks oli uute teemade valimine. A. Tuulse näiteks avaldas artikli töö kujutamisest eesti kunstis,[65] V. Vaga aga kirjutas eesti maastikumaalist.[66] Neis kirjutistes püüti välja selgitada eesti kunsti niisuguseid traditsioone, mis võiksid toetada sotsialistliku realismi juurdumist. 1940. aastal valmis mitmeid töid üksikute kunstnike kohta. Tõsiseid saavutusi oli A. Tuulsel Kr. Raua, V. Raamil J. Koorti ja A. Laikmaa loomingu uurimisel.[67] Viimaselt ilmus ka põhjalik töö Kr. J. Petersoni ja Fr. R. Faehlmanni ikonograafia kohta, mis on esimeseks ikonograafilise meetodi järjekindlaks rakenduseks eesti

[65] *A. Tuulse*, Töö eesti kunstis. «Looming» 1941, nr. 1, lk. 31—40, illustr.

[66] *V. Vaga*, Maastik eesti maalikunstis. «Looming» 1941, nr. 2, lk. 281—293, illustr.

[67] *A. Tuulse*, Kristjan Raua loomingu põhijooni. «Looming» 1940, nr. 8, lk. 891—900; *V. Raam*, Jaan Koort. «Viisnurk» 1940, nr. 3, lk. 272—276, illustr.; *V. Raam*, Ants Laikmaa loomingu arengujooni. «Looming» 1941, nr. 4/5, lk. 562—576, illustr.

kunstiteaduses.[68] V. Sikk avaldas ülevaate XVII—XVIII sajandi Eesti raamatu kujundusest.[69]

Eesti kunstiteaduse arenemise seisukohalt olid olulised mõned uurimisbaasi tugevdamisele suunatud organisatsioonilised sammud. Nii kujunes 1940. aastal asutatud Tartu Riiklik Kunstimuuseum Tallinna Riiklikuks Kunstimuuseumiks reorganiseeritud Eesti Kunstimuuseumi kõrval meie teiseks vabariigi tähtsamaks kunstikoguks, ja ka uurimiskeskuseks. Samal aastal ilmuma hakanud nädalalehe «Sirp ja Vasar» veerud olid algusest peale avatud ka kunstiteadlastele, kujunedes neile tähtsamaks avaldamiskohaks.

Suure Isamaasõja aastatel Nõukogude tagalas ei olnud võimalik tegelda Eesti kunsti ajaloo uurimisega. Kunstiküsimusi käsitlevates kirjutistes, mis enamasti ilmusid almanahhis «Sõjasarv», valgustati momendi nõukogude kunsti ees seisvaid probleeme ja eesti kunsti ülesandeid nagu sotsialistlikku realismi, võitlust fašismi vastu kunsti vahenditega jne. Kõigil neil kirjutistel oli marksistlik-leninlikku maailmavaadet ja kunstikäsitust propageeriv tähtsus.[70]

Esimestel sõjajärgsetel aastatel kujundati märgatavalt ümber kunstiajalooga tegelevate asutuste võrk. Tartu ülikooli kui varasema, peaaegu ainsa uurimiskeskuse kõrvale loodi uued, mille osatähtsus aja jooksul on järjest tõusnud. Nii asutati 1947. aastal Eesti NSV Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituudi kunstiajaloo sektor, mis tegutses 1950. aastani. Hiljem jätkus sellealane uurimistöö siin üksikute teaduslike töötajate ja instituudi juures aspirantuuris end teadlase kutsele ettevalmistajate kandel. 1961. aastal alustas kunstiajaloo sektor taas tegevust, nüüd juba endisest perekamana. Sektori tegevuse esimesel etapil uuriti siin peamiselt vanema kunsti ajalugu. Järgnevail aastail sai see 1950. aastal asutatud Teadusliku Restaureerimise Töökoja üheks ülesandeks ning Töökojast kujunes aegamisi arhitektuuri ja Eesti vanema kunsti uurimise peamine keskus. Eesti uuema ja eesti nõukogude kunsti uurimise keskusteks said Tallinna ja Tartu riiklik kunstimuuseum ning 1961. aastast ka Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituudi kunstiajaloo sektor. Kunstiajaloo uurimisega tegelevad ka Riikliku Kunstiinstituudi mõnede kateedrite õppejõud. Seega laienes uurimisasutuste võrk sõjajärgsetel aastatel tunduvalt. Laienes ka seni üksikute kunstiteadlaste hooleks olnud kaasajale lähemate eesti kunstiajaloo probleemide sihipärane uurimine.

Väga oluliseks probleemiks kujunes sõjajärgsetel aastatel kaadriküsimus, sest suur põud ei olnud mitte ainult teadusliku kvalifikatsiooniga kunstiteadlastest, vaid kunstiteadlastest üldse. Nõukogude Eesti kunstiteaduse ees seisvatest uutest üleannetest oli erakordse tähtsusega marksistlik-leninliku metodoloogia omandamine. Vanema põlve kunstiteadlased tegid seda iseõppimise ja marksismi-leninismi õhtuülikoolide kaudu, üli-

[68] *V. Raam*, Kr. J. Petersoni ja Fr. R. Faehlmanni ikonograafia. Akadeemilise Kirjandusühingu Toimetused XV. Tartu, 1941. 59 lk. + 16 illustr.

[69] *V. Sikk*, Eesti raamatu välimusest XVII ja XVIII sajandil. Akadeemilise Kirjandusühingu Toimetused XVI. Tartu, 1941. 76 lk., 56 illustr.

[70] *N. Andresen*, Eesti kunst Suures Isamaasõjas. «Sõjasarv» I, 1943, lk. 106—109; *J. Semper*, Jüriöö ülestõusu kunstinäitus Moskvas. «Sõjasarv» II, 1943, lk. 109—111.

õpilased — Tartu Riiklikus Ülikoolis. Viimane jäigi kunstiajaloolaste peamiseks ettevalmistuskohaks, kus professorina asus tööle V. Vaga. (Kuni 1950. aastani töötas ülikoolis kunstiajaloo kateeder, järgnevail aastail oli kunstiajaloo professori koht kuulunud NSV Liidu ajaloo kateedri koosseisu.) Professor V. Vagal on seepärast tulnud lugeda peaaegu kõiki kursusi — nii üldist, vene, eesti ja nõukogude kunsti kui ka erikursusi Eesti vanemast kunstist, arhitektuuri ajaloost, graafilistest tehnikatest jne. — juhendada praktikume Leningradis, Moskvas, Riias ja Tallinnas. Enamik eesti nõukogude kunstiteadlastest ongi ellu astunud sõjajärgsetel aastatel. Lisaks Tartu ülikooli lõpetanuile on nende hulgas ka Leningradis ja Eesti NSV Riiklikus Kunstiinstituudis õppinuid. Kokkuvõttes lahendati nõukogulike kunstiteadlaste ettevalmistamise probleem Eesti NSV-s järjekindlalt ja edukalt. Selle tulemused hakkasid ilmnema 1950-ndate aastate teisel poolel.

Eesti rahvusliku kunsti ajalugu ei kujutanud enesest nüüd enam ainult lähemat minevikku või kaasaega, nagu ta seda oli olnud näiteks veel 1920-ndatel aastatel töötanud kunstiteadlastele. Üha enam suurenes vajadus arhiivimaterjalide ja muuseumikogude järele, millede koondamine ja korrastamine jätkus sõjajärgsetel aastatel. Arhiivimaterjalid koondati Tallinnasse Eesti NSV Oktoobrirevolutsiooni ja Sotsialistliku Ülesehitustöö Riiklikku Keskarhiivi ja Tartusse Eesti NSV Riiklikku Ajaloo Keskarhiivi, kus asuvad peamiselt kunstiasutuste tööd puudutavad materjalid. Üksikute kunstnike fonde leidub veel Eesti NSV Teaduste Akadeemia Fr. R. Kreutzwaldi nimelises Kirjandusmuuseumis. Oma materjalikogud (sealhulgas fotokogud jm.) on ka kõigil eespool nimetatud uurimiskeskustel. Eesti kunstiajaloolastele on kättesaadavaks muutunud ka kogu Nõukogude Liidu arhiivid ja kunstikogud, milledest eriti Moskva ja Leningradi omad on pakkunud palju senitundmatut materjali meie nii vanema kui ka uuema kunsti kohta. On süvenenud koostöö teiste liiduvabariikide kunstiteadlastega. Kunstiajalooliste arhiivimaterjalide kogumisel ja korraldamisel on aga veel palju ära teha. Meie kunstiajaloolaste peamine aines — kunstiteosed — on koondatud Tallinna ja Tartu Kunstimuuseumi, nende vahel jaotati ka endised Eesti Rahva Muuseumi kunstivarad.[71]

Sõjajärgsetel aastatel hakkas esinema ebakriitilist suhtumist Lääne kodanlikusse kultuurisse, esines parteilisuse printsiibist taganemist. Taolised nähtused olid eriti segavad noortes liiduvabariikides nagu Eesti NSV, kus marksistlik-leninlik metodoloogia teaduslikus töös alles hakkas juurduma. Seetõttu oli ideoloogilistel otsustel, mis ÜK(b)P Keskkomitee 1946. ja 1948. aastal kirjanduse, muusika, teatri ja kinokunsti kohta vastu võttis, niisamuti 1940-ndate aastate teisel poolel ja 1950-ndate aastate algul partei Keskkomitee algatusel teaduse alal toimunud filosoofilistel diskussioonidel[72] teaduse, sealhulgas kunstiteaduse arenemisele Eesti NSV-s eriline tähtsus. Teravalt tõsteti tulipunkti võitlus realismi eest ja

[71] Nende fondidest, samuti teadusliku uurimistöö suundadest ja tulemustest vt. lähemalt väljaannet «Eesti NSV muuseumid» (Tallinn, 1961), lk. 77—94 ja 141—156.

[72] Vt. Nõukogude Liidu Kommunistliku Partei ajalugu. (Teine, täiendatud trükk.) Tallinn, 1963, lk. 581—585.

formalismi vastu ning kunsti rahvalikkus ja parteilisus. Vastuvõetud otsustes arendati edasi nõukogude kunsti leninlikke põhiprintsiipe, mis kunstilt nõuavad rahva teenimist, kunsti suurte ühiskondlike funktsioonide tunnustamist, kunsti sidet kaasaja poliitiliste ülesannetega, rahva eluga, realismi kunstis ja kunsti parteilisust.[73] Keskkomitee otsus 1948. aastast oli suunatud eelkõige formalismi vastu. Nende otsuste täitmisel esines ajakirjanduses ja loomingulistes liitudes kohati vigu ja moonutusi ning kunstiprobleemide loominguline arutamine asendati mõnigi kord administreerimisega.[74]

Juba sõjale järgnenud aastatel tõusis kunstiteadlaste töös domineerivale kohale kunsti edasiarendamise praktiliste probleemide käsitelu nii teoreetiliste artiklite kui ka näitusearvustuste näol. Nende kirjutamisel osutusid kunstnikud ise sageli aktiivsemaks kui kunstikriitikud. Reageerimine momendi kunstielu nähtustele ja sõnavõtud kunstiküsimustes olid üheks osaks meil sotsialistliku realismi eest peetud võitluses, millele suuna andsid Kommunistliku Partei otsused ideoloogilise töö alal. Neil aastail kaasaja kunsti hindamisel kujunenud kriteeriumid määrasid suhtumise ka kunstipärandisse. Sel ajal kujutava kunsti, aga ka kirjanduse, muusika ja teatri ees seisnud probleemid olid põhijoontes ühised kogu Nõukogude Liidu ulatuses. Nagu teisteski nooremates liiduvabariikides, oli Eestis eriprobleemiks, mil määral saab lähema mineviku kunst, s. t. kodanlikus ühiskonnas tekkinud kunstilooming, olla lähtealuseks edaspidisele, mis on selles väärtuslikku, mis mitte. Ka neile küsimustele vastuste otsimine kajastus kunstiajalooalases töös.

Enamik eesti kunsti ajaloo uurimist otseselt mõjutavaid kirjutisi ja sõnavõtte ilmus naturalismi ja formalismi nõukogude kunstis käsitleva üleliidulise diskussiooni kajastusena.[75] Nende hulgas oli küllaltki palju niisuguseid, mis formalismivastast võitlust mõistsid ühekülgselt ja andsid negatiivse hinnangu valdavale osale XX sajandi eesti kunstile. Vulgaarsotsioloogiline lähenemine tõmbas mitmeteks aastateks kriipsu peale ka keskaja kunsti uurimisele, samuti ei osatud historistlikult käsitada XIX sajandi Eesti kunsti ajalugu. Kunstiteadlaste tähelepanu õigustatud suunamine nõukogude eesti kunsti arengu uurimisele ja üldistamisele, mis meie kunstiteadusele on iseloomulikuks jäänud tänapäevani, viis tookordsest varasema aja kunstisse suhtumisest tingituna paratamatult ühekülgsusesse ega võimaldanud luua marksistlik-leninlikule metodoloogiale rajanevat sünteesi kogu Eesti kunsti ajaloost kui tervikust. Otsimiste ja ideoloogiliste kõikumiste olukorras, kus mõnede kaadripoliitikas tehtud vigade tõttu jäi osa vanema põlve kunstiajaloolasi uurimistööst kõrvale, uusi nende asemele aga polnud veel võtta, ei jõutud Eesti kunsti ajaloo marksistlikul uurimisel kuigi kiiresti hinnatavate tulemusteni.

Kõigil neil põhjustel ilmus sõjajärgsetel aastatel Eesti kunsti ajaloole pühendatud töid vähe ja nad valgustasid peamiselt üksikuid väiksema

[73] Sealsamas, lk. 583—584.

[74] Sealsamas, lk. 584.

[75] Uute saavutuste poole nõukogude kujutavas kunstis. «Sirp ja Vasar» 18. sept. 194[8]; Lähemalt puudutasid eesti kunstipärandit *B. L.*, Kunstipärandi küsimusest. «Sirp ja Vasar» 21. aug. 1948; Olukorrast eesti kujutavas kunstis ja kunstikriitikas. «Sirp ja Vasar» 14. mail 1949; jt.

tähtsusega probleeme. Vanemat kunsti käsitlevatest on hinnatav V. Vaga uurimus, kus vaadeldakse vene arhitektide ja skulptorite loomingut Eestis.[76] Uudseks Eesti kunsti ajaloos oli siin kõigepealt probleemi asetus: uurima asuti varem väga vähe puudutatud Eesti kunsti sidemeid vene kunstiga. XIX sajandi graafika tundmaõppimisel oli esmajoones materjalikoguna väärtuslik A. Tassa töö puulõikekunstist Eestis.[77] Mitmed artiklid arhitektuuri ja sisekujunduse ajaloost ilmusid «ENSV Arhitektide Almanahhis».[78] Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituudi kunstiajaloo sektoris, kus sel ajal uuriti peamiselt vanemat arhitektuuri, tööde avaldamiseni ei jõutud.

XIX ja XX sajandi eesti kunstis püüti sõjajärgseil aastail esmajoones välja selgitada realistlikke traditsioone. Nende küsimuste uurimisega oli alustatud kõigepealt kunstimuuseumides, kus koguti materjali näitusteks ning seoses sellega loodi mingi esialgne ülevaade, mis harilikult avaldati ajalehes. Samal ajal jätkati jõudumööda üksikute kunstnike (A. Laikmaa) loomingu uurimist. 1950-ndate aastate alguseks soikus kunstiajalooalane uurimistöö peaaegu täiesti. 1951. aastal loodud ja 1952. aastal reorganiseeritud asutustevaheline teadusliku töö koordineerimise komisjon püüdis vaibunud uurimistööle küll uut hoogu anda, kuid esialgu märgatavate tulemusteta. Olukord tekitas muret ka avalikkuses.[79] Teatav elavnemine algas uuesti 1953. aastal, millal Eesti kunsti ajaloo uurimise ees seisvatele ülesannetele hakati lähenema avaramalt ning rõhutama muu hulgas ka vajadust tegelda arhitektuuri ja XIX sajandi kunsti ajalooga.[80] Selle esimeseks viljaks oli peamiselt kunstimuuseumide töötajate uurimused mitmete XIX sajandil ja sajandivahetusel töötanud kunstnike, nagu J. Köleri, A. Adamsoni, O. Hofmanni, E. Dückeri, P. Raua ja A. Laikmaa loomingust.[81] 1954. aastal alustati Eesti arhitektuuri ajaloo koostamist.[82]

1950-ndate aastate keskel valmisid nõukogude korra ajal ettevalmistuse saanud kunstiloolaste kandidaadiväitekirjad, millele oli eelnenud eesti kunsti ajaloo vastavate lõikude põhjalikum uurimine. I. Solomõkova käsitles eesti demokraatlikku graafikat 1905.—1907. aasta revolutsiooni

[76] *V. Vaga*, Vene arhitektide ja skulptorite teoseid baroki ja klassitsismi ajajärgust Eestis. Eesti NSV Tartu Riikliku Ülikooli Toimetised. Ajalugu I. Tartu, 1947. 42 lk. + 34 tahvl.

[77] *A. Tassa*, Puulõikekunstist. Materjale ja allikaid eesti puulõikest XIX sajandil. Tallinn, 1948. 87 lk., 35 illustr.

[78] Vt. ENSV Arhitektide Almanahh I. Tallinn, 1946; II. Tallinn, 1947; III. Tallinn, 1949 ja IV. Tallinn, 1951.

[79] Ületada kunstiteadusliku töö mahajäämus. [Juhtkiri.] «Sirp ja Vasar» 9. okt. 1953.

[80] *L. Gens*, Arhitektuuripärandi uurimise puudustest. «Sirp ja Vasar» 12. juunil 1953. Liialdustest ülesaamisele aitasid kaasa ka mõnede vennasvabariikide kunstiteadlaste esinemised Eestis. Leningradi kunstiteadlase J. Brodski ettekanne «Düsseldorfi realistliku maalikooli tähtsusest», mille ta pidas Tallinnas, andis tõuke Eestist pärinevate ja Düsseldorfis õppinud XIX sajandi kunstnike loomingu uurimiseks.

[81] 1954. a. toimus Tartu Riiklikus Kunstimuuseumis I teaduslik konverents, kus ettekannetega esinesid nii Tartu kui ka Tallinna Kunstimuuseumi töötajad. J. Kölerist andis ülevaate V. Erm, P. Rauast V. Hinnov, E. Dückerist S. Jassmann, A. Laikmaast V. Tiik, A. Adamsonist T. Nurk ja O. Hofmannist L. Viiroja. Aastail 1951—1955 korraldati ka nende kunstnike loomingu näitused.

[82] *H. Arman*, Eesti arhitektuuriajaloo koostamisest. «Sirp ja Vasar» 30. juulil 1954.

päevil[83] ja A. Künnap võitlust sotsialistliku realismi eest eesti nõukogude maalikunstis.[84] Uudsena eesti kunstiteaduses käsitlevad nad kunsti seost rahva revolutsioonilise võitlusega, tema klassiolemust ja kahe kultuuri võitlust. I. Solomõkova väitekirja õnnestunud peatükid on need, mis on pühendatud põhiteemale, eesti sajandivahetuse kunsti käsitlev osa aga kannatab märgatavalt ajale iseloomulike puuduste all. A. Künnapi uurimus valgustab põhjalikult Nõukogude Eesti maali arenemisetappe, kuid nähes 1950-ndate aastate alguses eesti kunsti suurimat tõusuaega, on autor sotsialistlikku realismi käsitanud ühekülgselt.

Samal ajal, s. o. 1950-ndate aastate keskpaiku, hakkas nüüd juba mitmete uute jõududega täienenud kunstiteadlaste pere jõudma esimeste üldistavate kokkuvõteteni eesti kunsti arengust, kusjuures raskuspunkt langes nõukogude aastaile. Tehtav töö oli teatavaks üleminekuetapiks vulgaarsotsioloogiliselt lähenemisviisilt historismi printsiipi rakendavatele uurimistele. Kõnesolevate kokkuvõtete tegemiseks andsid tõuget Nõukogude Eesti kunsti ülevaatenäitused 1947., 1950., eriti 1955. aastal. Eesti kunsti ülevaatenäituseks, mis haaras ajavahemikku XIX sajandi keskelt kuni kaasajani, kujunes 1953. aastal Tallinna Riiklikus Kunstimuuseumis (muuseumi oma, Tartu muuseumi ja erakogude baasil) korraldatud näitus «Realistlik kunst Eestis». Selle eesti ja vene keeles väljaantud kataloog jäi tükiks ajaks ainsaks sel alal kasutada olnud käsiraamatuks, kuna temas olid esitatud ka kunstnike biograafilised andmed.[85] Mitmed väljaanded, milles kajastusid kunstipärandisse suhtumise avaramad piirjooned, ilmusid seoses Moskvas 1956. aastal toimunud eesti kirjanduse ja kunsti dekaadiga. Nende hulka kuuluvad I. Solomõkova, E. Mägi ja H. Kuma eessõnaga varustatud album kujutavast kunstist[86] ja H. Kuma koostatud album eesti tarbekunstist.[87] Sisuliselt kuulub nende hulka ka veidi hiljem ilmunud põhjalikum eesti ja nõukogude eesti kunsti käsitlus, mille autoriteks on L. Gens ja B. Bernštein.[88]

Kõigis neis on püütud välja selgitada eesti kunsti realistlikke traditsioone ja iseloomustada Nõukogude Eesti kunsti arenemisetappe. Väärtuslik neis on seegi, et hakatakse juba tabama eesti nõukogude kunsti

[83] Trükivariant: *И. П. Соломыкова*, Эстонская демократическая графика периода революции 1905—1907 годов (в сатирических журналах). Таллин, 1955. 167 lk., 36 illustr. + 18 tahvl.

[84] *А. Кюннап*, Борьба за социалистический реализм в эстонской советской живописи. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата искусствоведения. М., 1955. 25 lk. Väitekiri ei ole tervikuna trükis ilmunud. Autori põhiseisukohad on avaldatud mitmetes ajaleheartiklites jm. (näit. *A. Künnap*, Positiivsest kujust nõukogude eesti maalikunstis. «Sirp ja Vasar» 21. aug. 1953). Uue materjali alusel arendas ta oma seisukohti edasi kirjutises «Eesti maalist eile ja täna» (almanahh «Kunst» 1958, nr. 1, lk. 2—17, illustr.).

[85] Realistlik kunst Eestis. Kataloog. (Eessõna E. Mägilt jt.) Tallinn, 1956. 135 lk., 10 + 93 illustr. (rets.: *L. Gens*, «Sirp ja Vasar» 24. aug. 1956).

[86] Eesti kujutav kunst. Tallinn, 1956. 50 lk. (tekst eesti ja vene keeles) + 250 illustr. (rets.: *L. Soonpää*, «Sirp ja Vasar» 29. märts. 1957).

[87] Eesti NSV tarbekunst. Tallinn, 1955. 61 lk. (tekst eesti ja vene keeles) + 119 illustr.

[88] *Б. Бернштейн, Л. Генс*, Изобразительное искусство Эстонской ССР. М., 1957. 70 lk. + 59 illustr.

arenemise dünaamikat, osutatakse selle mõningatele vastuoludele ja tajutakse uue, just alguse saanud etapi edasiviivat olemust. Kuid samal ajal annavad neis, eriti nõukogude-eelse kunsti käsitluses, veel tunda vulgaarsotsioloogilised arusaamad, piiratud esteetilised kriteeriumid, mis ekslikult arvasid kõik «realismi» (tookord eriti kitsa) mõiste alla mittemahtunu üldse kunsti hulgast välja või pidasid seda «halvaks» kunstiks, millega eesti rahvuslik kunst muudeti tegelikust märksa vaesemaks. Kunsti arenemisest loodi mõneti meelevaldne skeem, mida püüti illustreerida vastavate näidetega. Nende põhiliselt populaarsete ülevaadete puudused tulenesid osalt sügavamate marksistlike uurimuste vähesusest nii kunsti arengu üld- kui ka üksikküsimustes.

Lisaks nendele Nõukogude Eesti kunsti ülevaadetele hakkas ilmuma ka üksikute nõukogude perioodi kunstnike loomingu käsitlusi, mis enamasti ei lahendanud ulatuslikumaid probleeme, vaid piirdusid kunstniku elu ja töö analüüsiga.[89]

Nii ühtesid kui ka teisi iseloomustab püüe kunsti ja kunstniku arengulugu võimalikult tihedalt seostada ühiskonnas toimuvate muudatustega. See aga jäi, nagu öeldud, sageli veel skemaatiliseks. Tähtsale kohale tõusis üksikute teoste analüüs, mille erijooneks oli emotsionaalse mõjuvuse interpretatsioon, kusjuures stiilikriitilised võrdlused jäid tagaplaanile. Teoste retsenseerimisel lähtuti eelkõige nende teema ühiskondlikust tähtsusest, vähem pöörati tähelepanu kunstilisele küljele.

■

1950-ndate aastate keskpaigaks oli Nõukogude Eesti kunstiteaduse ajaloos läbitud oluline ajajärk ning saavutatud mõningaid tähelepandavaid tulemusi. Nõukoguliku koolitusega kunstiteadlaste kaader oli tugevnenud nii arvuliselt kui ka ettevalmistuse poolest, kunstiteaduses kindlustus marksistlik-leninlik metodoloogia, Eesti kunsti ajaloo tähtsamaid probleeme hakati analüüsima marksistlik-leninlikelt seisukohtadelt lähtudes. Samal ajal tekkisid sügavamate ja laiahaardelisemate teaduslike üldistuste tegemiseks uued, senisest soodsamad eeldused, mis olid tingitud nõukogude ühiskonna edasiarenemisest. Selle sõlmpunkte tähistavad niisugused suured ajaloolised sündmused, nagu Nõukogude Liidu Kommunistliku Partei XX kongress 1956. aasta veebruaris ja NLKP uue programmi vastuvõtmine 1961. aastal. Kunstiajaloo arenemine oli seotud ka edusammudega eesti ajalooteaduses, kirjandusteaduses ja kogu Nõukogudemaa kunstiteaduses, mis samuti aitasid järk-järgult vabaneda senisest

[89] *B. Bernštein*, Eduard Einmann. Tallinn, 1956. 23 lk., 6 + 49 illustr.; *L. Soonpää*, Richard Sagrits. Tallinn, 1956. 24 lk., 6 + 40 illustr.; *F. Matt*, Evald Okas. Tallinn, 1957. 95 lk., 13 + 59 illustr. Põhjalikuma E. Okka loomingu analüüsi on andnud A. Künnap (*A. Künnap*, Märkmeid Evald Okase loomingust. «Eesti NSV Teaduste Akadeemia Toimetised — Ühiskonnateaduste Seeria» 1958, nr. 4, lk. 308—318, illustr.); *Б. Энст*, Андрей Афанасьевич Егоров. М., 1957, 39 lk. + 36 illustr.; *F. Matt*, Voldemar Haas. Tallinn, 1958. 72 lk., 19 + 44 illustr.; *L. Soonpää*, Aleksander Kaasik. Tallinn, 1959. 26 lk., 12 + 34 illustr.

ühekülgsusest ja vigadest. Kunstiajaloo alal saavutatu kriitiline hindamine ja arvestamine tagas uurimistöö pidevuse.

Kunstiajalooga tegelemist on jätkanud peamiselt samad asutused, mis varemgi. Soodustavalt on mõjunud uurimistööle nende profiili ja ülesannete selgem väljakujunemine. Kunstimuuseumid jätkasid eesti rahvusliku kunstiloomingu kogumist ja uurimist. Valmisid ülevaated enamikust meie juhtivatest kunstnikest, kataloogide avaldamise näol tehti kunstiajaloolastele kättesaadavaks suur hulk väärtuslikku allikmaterjali ja uurimistulemuste kokkuvõtteid. Muuseumid alustasid ka mitmete eesti kunsti arenguprobleemide süstemaatilist läbitöötamist. Eriti tuleb esile tõsta Tartu Riikliku Kunstimuuseumi, tema teaduslikke konverentse (1954, 1960, 1965, 1968) ja väljaandeid.[90] Väga oluline oli 1958. aastal kirjastuse «Kunst» asutamine, mille tulemusena elavnes kunstiajalooalaste teoste väljaandmine, ja samal aastal almanahhi «Kunst» ilmumahakkamine. Viimases on avaldatud suur osa meie kunstiteadlaste lühiuurimustest. Viimiselt kolm numbrit aastas ilmunud almanahh «Kunst» on esimene kunstialane perioodiline väljaanne Eestis, mis nii pikka aega on suutnud pidevalt ilmuda. Tema peamiseks ülesandeks on kaasaja Nõukogude Eesti kunsti populariseerimine. Uurimusi kunstiajaloo alalt on ilmunud ka Teaduste Akadeemia ja Tartu Riikliku Ülikooli toimetistes. Arhitektuuriajalooalaste kirjutiste avaldamiskohaks on kujunenud 1962. aastast ilmuv «Ehitus ja Arhitektuur».

Esimeseks eesti nõukogude kunstiteadlaste, aga samuti arheoloogide, etnograafide, arhitektide-restauraatorite ja ajaloolaste ühistöö viljana valminud kapitaalseks uurimuseks on «Eesti arhitektuuri ajalugu».[91] See ulatuslik üldistav ülevaateteos, mis esmakordselt esitab süstemaatiliselt kogu Eesti ehituskunsti arengu alates VII aastatuhandest e. m. a. kuni 1960-ndate aastateni, sai laialdase avaliku tunnustuse osaliseks. 1967. aastal anti tema autoritele Eesti NSV riiklik preemia. Kiitvaid hinnanguid on talle osaks saanud nii kodumaal kui ka väljaspool.

«Eesti arhitektuuri ajalugu» võtab ülevaatlikult kokku kogu sel alal varem tehtud töö, kuid sisaldab samas palju uut ning valgustab perioode ja probleeme, mida seni oli vähe uuritud. Kasutades sõjajärgsetel aastatel Moskva, Leningradi jt. arhiividest kogutud uudseid arhiivimaterjale,

[90] Tartu Riikliku Kunstimuuseumi Almanahh I. (Tartu) 1964. 106 lk. + 28 tahvl.; Tartu Riikliku Kunstimuuseumi Almanahh II. Tartu, 1967. 144 lk. + 41 tahvl. (rets.: *L. Gens*, «Sirp ja Vasar» 5. apr. 1968).

[91] Eesti arhitektuuri ajalugu. Toimetuse kolleegium: H. Arman (peatoimetaja), H. Papp (tegevtoimetaja), U. Kammal, H. Üprus. Tallinn, 1965. 578 lk., 66 tahvl. 597 illustr. Autorid *H. Moora* — vanimad asulad ja ehitised Eesti alal, linnustevõrgu väljakujunemine ja linnaliste asulate tekkimine, *V. Vaga* — linnakindlustused, linnused, kirikud, kloostrid ja ühiskondlikud hooned feodaalse killustatuse, reformatsiooni ja Eesti ala Rootsi riigi koloniaalprovintsiks olemise ajal, gootika, renessanss ja barokk-stiili kujunemine, *E. Ederberg* — elamud feodaalse killustatuse ajal, *H. Üprus* — Eesti ala lülitumine Vene riigi koosseisu, barokk-stiil, kapitalistlike suhete kujunemine ja klassitsism, *L. Gens* — kapitalismi periood, arhitektuur kuni 1940. aastani, *U. Kammal* ja *H. Arman* — sotsialismiperiood, sellest *H. Arman* — linnaehitus alates XIII sajandist, *K. Tihase* — talurahvaarhitektuur ja *V. Raam* — oskussõnastik (rets-d: *A. Mellik*, «Sirp ja Vasar» 20. okt. 1967; *L. Volkov*, «Rahva Hääl» 14. jaan. 1968; *S. Karling*, «Fornvännen» 1968, lk. 68—70; *E. Järventaus*, «Arkkitehti» 1965, nr. 5, lk. 138—140; *P. Reets*, «Mana» 1966, nr. 4, lk. 54—55).

restaureerimistöödel tehtud avastusi ja juhindudes ajaloolisest ning dialektilisest materialismist, on autorid andnud Eesti arhitektuuri ajaloo süvendatud materialistliku käsitluse. Esmakordselt on Eesti ehituskunsti ajalukku liidetud talurahvaarhitektuur. Varem Eesti arhitektuuri ajaloo periodiseerimisel aluseks olnud stiiliepohhid on loogiliselt ühendatud ühiskondlik-majanduslikest formatsioonidest lähtuva eesti ajaloo periodiseeringuga. Lahendades dialektiliselt keerukat probleemi Eesti ehituskunsti omapärast üldise arhitektuuriajaloo taustal, on autoritel korda läinud veenvalt esile tuua kohalike sotsiaalsete ja poliitiliste tegurite mõju meie arhitektuuri arengule. Eri autorite kirjutatud peatükid on liitunud ühtseks tervikuks, mis paistab silma esitusviisi selguse ja loogilisusega.

1961. aastal taasloodud Eesti NSV Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituudi kunstiajaloo sektori (juhataja I. Solomõkova) peamiseks ülesandeks on olnud Eesti, eriti Nõukogude Eesti kunsti arenemise seaduspärasuste uurimine, vastava uurimisbaasi (fotokogu jne.) väljakujundamine ja kunstiteadlaste ettevalmistamine aspirantuuris. Kunstiajaloo sektor on kujunenud koordineerivaks keskuseks üldistava «Eesti kunsti ajaloo» koostamisel, mida alustati 1961. aastal, tõmmates selleks kaasa teisi vabariigi kunstiteadlasi. Trükki on sellest teosest jõudnud teine, nõukogude perioodi käsitlev köide,[92] milles on fikseeritud Nõukogude Eesti kunsti arenemise põhijooned, arenemisetapid ja kunstiliikide (kujutav kunst, arhitektuur, tarbekunst) kujunemise omapära.[93] Köite üldistavates osades käsitletakse eesti kunsti asumist nõukogulikule teele, Nõukogude Eesti kunsti tulnud uusi jooni, tema seoseid Nõukogudemaa teiste rahvaste kunstiga ja eesti kunsti varasemate traditsioonidega. Valdava osa võtab enda alla kunstnike loomingu iseloomustus, nende teoste analüüs, kusjuures on püütud haarata võimalikult kõiki nõukogude perioodil töötanud kunstnikke. «Eesti kunsti ajaloo» esimene köide, mis käsitleb Eesti kunsti kuni 1940. aastani, on valmimas.

Tööd, mida Eesti kunsti ajaloo uurimisel on tehtud 1950-ndate aastate lõpul ja 1960-ndatel aastatel, ei iseloomusta mitte ainult suuremate üldkäsitluste valmimine, vaid ka üksikute kunstiliikide ajaloo monograafiline uurimine.

Nõukogude Eesti graafika arengu on oma kandidaadiväitekirjas kokku võtnud B. Bernštein,[94] kes tähelepanelikult jälgib selles meie graa-

[92] Eesti kunsti ajalugu kahes köites. 2. köide. Nõukogude Eesti kunst 1940—1965. Toimetuskolleegium: B. Bernštein, J. Kahk, I. Solomõkova (peatoimetaja), V. Tiik ja V. Vaga. Tallinn, 1970. 332 lk., 15 + 724 illustr. Selle köite autoriteks on *E. Lamp* — kunst aastail 1940—1945, *B. Bernštein* — sissejuhatav osa, mis käsitleb kunsti aastail 1945—1965, *E. Pihlak* — maal, *B. Bernštein* — graafika (*R. Loodus* — karikatuur), *M. Eller* — skulptuur, *H. Kuma* — tarbekunst (*K. Kirme* — nahkehistöö), *L. Gens* — arhitektuur, *E. Pihlak*, *E. Lamp* — lavakujundus. «Eesti kunsti ajaloo» 2. köite juurde kuulub eraldi väljaandena ilmunud kunstielu kroonika (Nõukogude Eesti kunstielu kroonika 1940—1965. Koostanud R. Loodus ja E. Lamp. (Tallinn,) 1970. 48 lk.).

[93] Esimese eesti nõukogude kunsti ajaloo periodiseeringu, mis sai aluseks ka kõnesolevale, andis B. Bernštein oma kirjutises «Eesti kunsti arengu küsimusi» («Sirp ja Vasar» 2. nov. 1956).

[94] Vt. *Б. М. Бернштейн*. Графика Советской Эстонии. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата искусствоведения. Тарту, 1968. 23 lk. Väitekiri ei ole trükis ilmunud, temas avaldatud seisukohad kajastuvad «Eesti kunsti ajaloo»

fika arenemise dünaamikat ja ilmekas keeles iseloomustab graafikute loomingut. B. Bernšteini väitekiri seob eesti nõukogude graafika arengu hästi üleliidulise kunsti arenguga ja toob esile tema omapära. Nõukogude Eesti monumentaal- ja dekoratiivskulptuuri kujunemisteid vaatleb oma kandidaadiväitekirjas M. Eller.[95] Mõlemad kõnesolevad uurimused käsitlevad sissejuhatavalt ka vastava kunstiliigi arengut Nõukogude-eelsel perioodil.

Uueks alaks on kujunenud eesti tarbekunsti ajalugu. Sel alal tegutsevaist uurijaist on H. Kuma oma töö tulemused võtnud kokku kandidaadiväitekirjas «Nõukogude Eesti tarbekunst ja tema meistrid»,[96] kus ta selle kunstiliigi spetsiifika hea tundjana vaatleb kõiki tarbekunsti harusid ja nende peamisi esindajaid. K. Kirme kui teise tarbekunsti ajaloo uurija peamine tähelepanu on koondunud nahkehistööle, mille kohta kogutud suur ja hoolikalt läbiuuritud faktiline materjal võimaldas tal anda kokkuvõtliku ülevaate selle kunstiliigi tekkest Eestis[97] ja arengust kuni tänini.[98]

Viimasel aastakümnel jätkus graafiliste tehnikate ja raamatuillustratsiooni ajaloo uurimine. Eesti karikatuuri arengut Suure Sotsialistliku Oktoobrirevolutsiooni eelsel ajal ja karikatuuri võitlust reaktsiooniga käsitleb oma kandidaadiväitekirjas R. Loodus.[99] Temalt pärineb ka uudsel materjalil põhinev uurimus Eesti varasemast raamatugraafikast.[100]

Eesti kunstiajaloo uurimist on viimasel poolteisel aastakümnel edasi

vastavas peatükis ja arvukates artiklites, näit. *B. Bernštein*, Nõukogude Eesti kujutava kunsti arengujooni. «Eesti Kommunist» 1960, nr. 5, lk. 33—40; *Б. Бернштейн*, Некоторые итоги развития изобразительного искусства Советской Эстонии. «Коммунист Эстонии», 1960, № 5, lk. 34—42; *Б. М. Бернштейн*, Творчество молодых графиков Эстонии. «Искусство», 1965, № 10, lk. 4—16, samuti mitmete kunstnike (A. Bach, G. Reindorff) lühimonograafiates.

[95] Vt. *М. Эллер*, Монументальная и декоративная скульптура Советской Эстонии. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата искусствоведения. Тарту, 1964. 22 lk. Väitekirjas esinevad põhiseisukohad on avaldatud ka kirjutistes *M. Eller*, Nõukogude Eesti monumentaalskulptuuri arengust sõjajärgsetel aastatel. Rmt.: Kaasaja ajaloost. Tallinn, 1961, lk. 100—115; *M. Eller*, Ehitusplastikast ja Nõukogude Eesti ehitusplastika arengust. «Eesti NSV Teaduste Akadeemia Toimetised — Ühiskonnateaduste Seeria» 1964, nr. 2, lk. 117—129, illustr.; *M. Eller*, Monumendikunstist. Almanahh «Kunst» 1967, nr. 3, lk. 14—19, illustr.

[96] Lühendatud trükivariant: *Х. Кума*, Прикладное искусство Советской Эстонии и его мастера. Л.-М., 1962. 203 lk., 105 illustr.

[97] *K. Kirme*, Eesti nahkehistöö sünd. Tallinn, 1965. 85 lk., 21 + 14 illustr.

[98] Vt. *К. Кирме*, Художественная обработка кожи в Эстонской ССР. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата искусствоведения. Тарту, 1965. 24 lk. Väitekirja seisukohad on avaldatud paljudes artiklites, näit. *K. Kirme*, Meie nahkehistöö 1945—1960. Almanahh «Kunst» 1960, nr. 3, lk. 1—7, illustr.; *K. Kirme*, Figuraalne dekoor nõukogude eesti nahkehistöös. «Eesti NSV Teaduste Akadeemia Toimetised — Ühiskonnateaduste Seeria» 1965, nr. 3, lk. 308—316, illustr.

[99] Vt. *Р. Лоодус*, Развитие эстонской карикатуры и ее борьба с реакцией. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата искусствоведения. Тарту, 1964. 21 lk. Sama teema kohta vt. ka *R. Loodus*, Eesti karikatuuri tekkimine ja areng XIX sajandi teisel poolel ja XX sajandi alguses. Fakt, sõna, pilt I. Tartu, 1964, lk. 3—32, illustr.; *R. Loodus*, Jooni eesti karikatuurist XX sajandi algul. «Eesti NSV Teaduste Akadeemia Toimetised — Ühiskonnateaduste Seeria» 1963, nr. 3, lk. 272—293, illustr. R. Loodus on avaldanud kirjutusi ka üksikute karikaturistide (O. Krusten, E. Obermann jt.) kohta.

[100] *R. Loodus*, Eesti varasem raamatugraafika. Tallinn, 1966. 111 lk., 50 illustr. (rets.: *P. Ambur*, «Edasi» 7. aug. 1967).

viinud ka üksikute kunstiliikide arengut kajastavad ja sellesisuliste eessõnadega varustatud albumid,[101] samuti eri kunstiliikide probleeme käsitlevad lühiuurimused. Viimastest on põhjalikumad Nõukogude Eesti kunsti hilisemaid jooni ja nende kujunemise eeldusi käsitlevad E. Pihlaku, L. Viiroja ja R. Looduse artiklid.[102] Eesti nõukogude kunsti üldisi arenguprobleeme on analüüsitud ka ajaleheartiklites, suuremate näituste puhul kirjutatud arvustustes ja kokkuvõtetes, mis on ilmunud näiteks Eesti NSV 20. ja 25. aastapäevaga seoses.

Eesti kunsti ajaloo üldkäsitluse viimistlemise seisukohalt pakuvad palju väärtuslikku üksikuid probleeme kunstiajaloo eri arenemisjärkudel valgustavad uurimused. Üheks põhjalikumaks neist on rikkalikule allikmaterjalile tuginev T. Nurga kandidaadiväitekiri «Kõrgem kunstikool «Pallas» 1919—1940», mis vaatleb «Pallase» tegevust kunstilisest ja ka majanduslikust küljest.[103] Silmas pidades «Pallase» keskset tähtsust, kergendab kõnesolev väitekiri 1920.—1930-ndate aastate eesti kunsti edasist süvendatud uurimist. Kunstihariduse kujunemisest Nõukogude Eestis annab teatava ülevaate Riiklikku Kunstiinstituuti tutvustav album, millele eessõna on kirjutanud O. Raunam.[104] Kunsti arenemise seaduspärasuste mõistmiseks aitavad oluliselt kaasa V. Tiigi eesti sajandivahetuse, E. Lambi ja V. Ermi Nõukogude Eesti kunstielu ning E. Ratniku eesti kunstnike õpinguid käsitlevad kirjutised,[105] mis laiendavad ettekujutust

[101] Eesti graafika. (Koostanud ja eessõna kirjutanud H. Läti.) Tallinn, 1963. 31 lk. (tekst eesti, vene, saksa ja inglise keeles, biograafilised andmed) + 199 illustr.; Eesti skulptuur (koostanud ja eessõna kirjutanud *L. Soonpää*). Tallinn, 1967. 44 lk. (tekst eesti, vene, saksa ja inglise keeles, biograafilised andmed) + 152 illustr.; *R. Loodus*, Eesti raamatugraafika. Tallinn, 1968. 54 lk. (tekst eesti, vene, saksa, inglise keeles, biograafilised andmed) + 462 illustr. + 24 tahvl.; *P. Ambur*, Eesti kunstipärasest eksliibrisest. Tallinn, 1958. 271 lk., 219 illustr. + 32 tahvl.

[102] *E. Pihlak*, Nõukogude Eesti maali arenguprobleemidest. «Eesti NSV Teaduste Akadeemia Toimetised — Ühiskonnateadused» 1967, nr. 3, lk. 270—279, illustr.; *L. Viiroja*, Mõningatest viljastavatest joontest meie vabagraafikas. Almanahh «Kunst» 1964, nr. 3, lk. 1—7, illustr.; *R. Loodus*, Uusi jooni Nõukogude Eesti ilukirjandusliku raamatu illustratsiooni arengus. «Eesti NSV Teaduste Akadeemia Toimetised — Ühiskonnateadused» 1968, nr. 1, lk. 72—89, illustr.; *R. Loodus*, Kaasaegsest Nõukogude Eesti karikatuurist. Almanahh «Kunst» 1962, nr. 4, lk. 10—15, illustr.; *E. Pihlak*, Maastik eesti maalis. Almanahh «Kunst» 1969, nr. 2, lk. 25—35, illustr.

[103] *Т. Нурк*, Высшая художественная школа «Паллас» 1919—1940. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата искусствоведения. Тарту, 1967. 22 lk. Väitekiri ei ole trükis ilmunud, temas esinevad seisukohad on avaldatud mitmetes artiklites, näit. *T. Nurk*, Kõrgema kunstikooli «Pallas» osa eesti graafika arendamisel. Almanahh «Kunst» 1965, nr. 1, lk. 31—36, illustr.; *T. Nurk*, Kunstikool «Pallas» 1919.—1924. aastal. «Eesti NSV Teaduste Akadeemia Toimetised — Ühiskonnateadused» 1967, nr. 1, lk. 95—110, illustr.; *T. Nurk*, Kõrgem kunstikool «Pallas» ja selle osa eesti kunsti arengus. Tartu Riikliku Kunstimuuseumi Almanahh II. Tartu, 1967, lk. 11—21, illustr.

[104] Eesti NSV Riiklik Kunstiinstituut. Tallinn, 1964. 25 lk. + 124 illustr.

[105] *V. Tiik*, Eesti kunstielu XIX ja XX sajandi vahetusel. Almanahh «Kunst» 1966, nr. 1, lk. 1—12; *E. Lamp*, Kunstielu organisatsioonilistest ümberkorraldustest 1940.—1941. aastal. «Eesti NSV Teaduste Akadeemia Toimetised — Ühiskonnateaduste Seeria» 1965, nr. 2, lk. 188—197; *V. Erm*, 20 aastat nõukogulikku kunstielu Tartus. Rmt.: Siin Tartu... Tallinn, 1961, lk. 172—193, illustr.; *E. Ratnik*, Eesti kunstnikud välismaal 1905. a. revolutsioonile järgnenud reaktsiooniaastail. Almanahh «Kunst» 1966, nr. 1, lk. 13—20.

kunsti arenemist mõjutanud ühiskondlike tegurite osatähtsusest ja on heaks aluseks edasistele monograafilistele uurimustele. Viimasel ajal on uuritud ka eri ainevaldade kajastumist Eesti kunstis.[106]

Siiani on kõige vähem üldkäsitlusi ilmunud Eesti sajandivahetuse ning 1905.—1907. aasta revolutsiooni ja Suure Sotsialistliku Oktoobrirevolutsiooni vaheliste aastate kunstiajaloo kohta, eriti aga meie 1920.—1930-ndate aastate kunstist. Neis lõikudes on jõutud vaid esialgsete kokkuvõteteni, millede väärtus seisneb eelkõige selles, et neis on historismi printsiipe rakendades otsustavalt loobutud 1950-ndate aastate alguse vulgaarsetest seisukohtadest. Selliste hulka kuulub I. Solomõkova ülevaade XIX sajandi teise poole ja XX sajandi kujutavast kunstist ja arhitektuurist «Eesti NSV ajaloo» II köites,[107] samuti kirjutiste sari ajakirjas «Noorus».[108] Selgust eesti XX sajandi kunsti arenguprobleemidesse on aidanud tuua ka Tartu Riikliku Kunstimuuseumi, Tallinna Riikliku Kunstimuuseumi ja Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituudi korraldatud teaduslikud konverentsid.[109]

Kõige mahukama osa Nõukogude Eesti kunstiteadlaste töös moodustab üksikute kunstnike loomingu uurimine. Ühe või teise kunstniku loomingu uurimiseks on andnud võimaluse eriti personaalnäituste korraldamine kunstimuuseumides. Nende uurimiste tulemused on enamasti kättesaadavaks tehtud teadusliku väärtusega eessõna ja teoste nimestikuga varustatud kataloogide näol. Tänaseks on Eesti kunstnike loomingu tundmaõppimine haaranud valdava osa meie juhtivaist maalijaist, graafikuist ja skulptoreist minevikust kuni tänapäevani.

[106] Kalevipoeg kunstis. (Koostanud ja eessõna kirjutanud H. Üprus ja I. Solomõkova.) Tallinn, 1962. 80 lk. (tekst eesti ja vene keeles) + 12 tahvl. + 144 illustr.; Eduard Vilde kujutavas kunstis. (Koostanud ja eessõna kirjutanud R. Loodus.) Tallinn, 1965. 24 lk. + 8 tahvl. + 216 illustr.

[107] (*I. Solomõkova*), Kujutav kunst ja arhitektuur (XIX saj. II pool ja XX saj. algus). Rmt.: Eesti NSV ajalugu kolmes köites. II kd., Tallinn, 1963, lk. 272—280 ja 650—662. I. Solomõkova on esimesena uurinud ka Suure Sotsialistliku Oktoobrirevolutsiooni mõju eesti kunsti arengule. (*I. Solomõkova*, Oktoobrirevolutsioon ja eesti kunsti arengu küsimusi. Almanahh «Kunst» 1967, nr. 3, lk. 20—26, illustr. ja 1968, nr. 1, lk. 55—63, illustr.)

[108] Pealkirja alla «Eesti kunsti lühikonspekt» on koondatud järgmised artiklid: *R. Loodus*, Eesti rahvusliku kunsti sünniaeg. «Noorus» 1968, nr. 1, lk. 48—52, illustr.; *E. Pihlak*, Läbimurd XX sajandisse. «Noorus» 1968, nr. 2, lk. 61—64; illustr.; *E. Lamp*, Ekstsentriliselt eksperimentaalne aeg I. «Noorus» 1968, nr. 3, lk. 61—64, illustr.; *M. Peil*, Ekstsentriliselt eksperimentaalne aeg II. «Noorus» 1968, nr. 4, lk. 63—70, illustr.; *M. Eller*, Kolmekümnendad aastad — uusrealism. «Noorus» 1968, nr. 5, lk. 64—71, illustr.

[109] Kaalukamad neist olid Tartu Riikliku Kunstimuuseumi III konverents 1965. aastal (ettekanded V. Tiigilt, E. Ratnikult ja T. Nurgalt) ja IV konverents 1968. aastal (ettekanded V. Hinnovilt, E. Ratnikult, M. Toomilt, T. Kuusikult ja M. Peililt). Eesti kunsti arengu üldisi probleeme käsitleti ka Eesti NSV Teaduste Akadeemia, EKP Partei Ajaloo Instituudi ja Eesti NSV Kõrgema ja Kesk-erihariduse Komitee poolt korraldatud I vabariiklikul ühiskonnateaduste konverentsil 1965. aastal (ettekanded I. Solomõkovalt, B. Bernšteinilt, E. Lambilt, E. Pihlakult ja L. Viirojalt), samuti Kr. ja P. Rauale ning A. Laikmaale pühendatud konverentsil 1965. ja 1966. aastal (ettekanded E. Lambilt, L. Viirojalt, E. Pihlakult, H. Sillalt, V. Hinnovilt, H. Lätilt, I. Solomõkovalt ja V. Tiigilt). Tallinna Riikliku Kunstimuuseumi algatusel on toimunud üksikute kunstiliikide arengut analüüsivad konverentsid: 1966. a. toimunul käsitleti nahkehistööd (ettekanded K. Kirmelt, H. Kumalt, L. Kruuselt jt.), 1966. a. — metallehistööd (ettekanded I. Tedrelt, E. Vendelt; K. Kirmelt jt.).

Mõnede kunstnike elu ja loomingu uurimine, mille viljana on valminud vastav monograafia, on sageli alguse saanud just niisugusest personaalnäitusest. Eesti rahvusliku kunsti tekkeaja meistritest on T. Nurk ammendavalt monograafiliselt uurinud A. Adamsoni, vaadeldes tema loomingut seostatult ajastuga, eesti kunsti sünnitingimustega ja kujuri stiili mõjutanud kunstivooludega.[110] J. Kölerit uurinud V. Erm on seni oma töö tulemused võtnud kokku lühikeses ülevaates.[111]

Tõsist uurimistööd on tehtud sajandivahetuse ja XX sajandi alguse juhtivate kunstimeistrite tundmaõppimisel. L. Gensi kandidaadiväitekirjana valminud monograafias Jaan Koortist[112] on asetatud rõhk kunstniku teoste ilmeka analüüsi kõrval kunstniku sidemetele kodumaaga, rohkesti tähelepanu on pühendatud eesti kunstielule. E. Pihlak on uurinud N. Triigi loomingut ja ühiskondlikku tegevust, toonud kunstniku mitme eluperioodi kohta uudset materjali ja valgustanud hästi XX sajandi alguse kunstielu. Eriti oluline aga on E. Pihlaku poolt antud kunstniku teoste analüüs, millega kaasnevad erinevate mõjutuste hoolikas jälgimine ja eesti rahvusliku kunsti erijoonte selgitamine vaadeldaval perioodil.[113] Sisukas on V. Hinnovi (end. Milk) uurimus P. Raua elust ja loomingust.[114] Kr. Raua mitmepalgelist tegevust uuris monograafiliselt R. Kangro-Pool.[115] Kr. Raua loomingu ja kunstiliste tõekspidamiste peamiseks uurijaks aga on kujunenud L. Viiroja, kes on avaldanud mitu suure põhjalikkuse ja kunstniku loomingusse sisseelamisega kirjutatud artiklit (sealhulgas ka Kr. Raua esteetiliste vaadete kohta) ja tema teoste täieliku nimestiku.[116] A. Laikmaa uurija V. Tiik on lisaks artiklitele publitseerinud hoolikalt

[110] *T. Nurk*, Amandus Adamson. 1855—1929. Tallinn, 1959. 134 lk., 26 + 32 illustr.

[111] *В. Эрм*, Келер. М., 1960. 51 lk. + 10 tahvl. J. Köleri arusaamasid kunstist on V. Erm käsitlenud artiklis «Johann Köleri mõtteid kunstist, kunstnikust ja ta ülesandest». (Almanahh «Kunst» 1961, nr. 4, lk. 26—31, illustr.)

[112] *L. Gens*, Jaan Koort. 1883—1935. Tallinn, 1964. 220 lk., 35 + 57 illustr. Raamatus esitatud J. Koorti teoste täieliku nimestiku on koostanud kunstiteadlane T. Koort (rets.: *L. Soonpää*, «Sirp ja Vasar» 29. jaan. 1965); *Л. Ю. Генс*, Яан Коорт. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата искусствоведения. Тарту, 1967, 16 lk.; *Л. Генс*, Коорт. Монография. М., 1959, 33 lk. + 15 illustr. Eesti kunsti rahvusliku arengu mõistmise seisukohalt on oluline ka *L. Gens*, Jaan Koort — kunsti rahvuslikkusest. Almanahh «Kunst» 1959, nr. 2, lk. 22—27 ja 30—34, illustr.

[113] *E. Pihlak*, Nikolai Triik 1884—1940. Tallinn, 1969. 226 lk., 55 + 95 illustr.; *Э. Ю. Пихлак*, Н. Трийк. Творчество и общественная деятельность. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата искусствоведения. Тарту, 1968. 20 lk.; *E. Pihlak*, Varasem periood N. Triigi loomingus. Almanahh «Kunst» 1960, nr. 1, lk. 28—33, illustr.; *E. Pihlak*, Ajajärgu mõttekajastusi N. Triigi joonistustes aastail 1911—1921. Almanahh «Kunst» 1967, nr. 3, lk. 27—34, illustr.; *E. Pihlak*, N. Triigi kunstiliste tõekspidamiste kujunemine. «Eesti NSV Teaduste Akadeemia Toimetised — Ühiskonnateadused» 1968, nr. 4, lk. 376—385, illustr.

[114] *V. Hinnov*, Paul Raud. 1865—1930. Tallinn, 1966. 126 lk., 24 + 27 illustr. Ilmunud lühendatult ka vene keeles: *В. Мильк*, П. Рауд. М., 1957. 35 lk. + 16 illustr.

[115] *R. Kangro-Pool*, Kristjan Raud 1865—1943. Tallinn, 1961, 187 lk., 36 + 82 illustr. (rets.: *S. Malkus*, «Edasi» 14. jaan. 1962).

[116] *L. Viiroja*, Kristjan Raua seisukohti kunstiküsimustes. «Eesti NSV Teaduste Akadeemia Toimetised — Ühiskonnateaduste Seeria» 1966, nr. 1, lk. 112—127, illustr.; Kr. Raud. Kataloog. (Eessõna ja koostaja L. Viiroja.) Tallinn, 1965. 184 lk., illustr.; *L. Viiroja*, Kristjan Raud — monumentaalse kunsti looja. Almanahh «Kunst» 1961, nr. 2, lk. 22—30, illustr.

valitud ja süstematiseeritud allikmaterjale kunstniku elu ning tegevuse kohta.[117] Mitu artiklit on ilmunud XX sajandi alguse kunstnikest.[118]

Märksa vähema põhjalikkusega on uuritud peamiselt 1920.—1930-ndail aastail töötanud kunstnike loomingut. Rohkem tähelepanu on neist köitnud 1930-ndatel aastatel töötanud maalijad ja graafikud, kelle loomingut iseloomustab realistlik üldilme ja tegevust suunasid demokraatlikud ühiskondlik-poliitilised vaated. H. Mugastot käsitledes iseloomustab I. Solomõkova kokkuvõtlikult kogu 1920.—1930-ndate aastate eesti graafikat.[119] N. Kummitsa lühimonograafia pärineb L. Alekõrre sulest.[120] Käsitletud on ka A. Johani, A. Laigo, A. Bachi ja K. Liimandi loomingut.[121] Kuid kõik need artiklid kujutavad enesest ikkagi vaid kõnesolevate kunstnike loomingu mitmekülgsema ja monograafilise uurimise algust. Sama võib öelda ka A. Vabbe, V. Ormissoni, M. Laarmani, J. Greenbergi, K. Pärsimäe, P. Liivaku, Gori (Tõnissoni), Adamson-Ericu loomingut käsitlevate artiklite ja E. Wiiralti albumi ja kataloogi eessõna kohta.[122]

Mõnevõrra aitavad 1920.—1930-ndate aastate kunstielu nähtusi lahti mõtestada kirjutised nendest nõukogude kunstnikest, kelle looming algas juba kodanlikus ühiskonnas. Sellesse gruppi kuuluvatest on H. Paas põhjalikumalt läbi uurinud F. Sannamehe loomingu. Oma uurimistöö tulemused on ta kokku võtnud kandidaadiväitekirjas, kus lisaks kujuri elu ja tegevusele iseloomustatakse ka 1920.—1930-ndate aastate eesti skulptuuri üldilmet ja tuuakse selgelt esile 1940. aastal, eriti aga Suure Isamaasõja

[117] *V. Tiik*, Ants Laikmaa. Tartu Riikliku Kunstimuuseumi Almanahh I. Tartu, 1964, lk. 13—45, illustr.; Almanahh II. Tartu, 1967, lk. 22—56, illustr.

[118] *I. Solomõkova*, Oskar Kallis. Almanahh «Kunst» 1964, nr. 3, lk. 27—34, illustr.; *R. Loodus*, Märt Pukits — üks meie varasemaid raamatugraafikuid. Almanahh «Kunst» 1961, nr. 1, lk. 40—46, illustr.; *E. Pihlak*, Balder Tomasberg. Almanahh «Kunst» 1967, nr. 1, lk. 40—46, illustr.; *E. Marran-Tool*, Aleksander Mülberg. Almanahh «Kunst» 1967, nr. 2, lk. 54—62, illustr.; *E. Pihlak*, Värvist Konrad Mägi loomingus. Almanahh «Kunst» 1959, nr. 2, lk. 35—42, illustr.

[119] *I. Solomõkova*, Hando Mugasto Juhan Sütiste teoste illustreerijana. «Eesti NSV Teaduste Akadeemia Toimetised — Ühiskonnateaduste Seeria» 1959, nr. 4, lk. 411—424, illustr.; *I. Solomõkova*, Hando Mugasto illustratsioonid Marie Underi luulevalimikule «Ja liha sai sõnaks». Almanahh «Kunst» 1960, nr. 3, lk. 17—26, illustr.

[120] *L. Alekõrs*, Nikolai Kummits. 1897—1944. Tallinn, 1966. 84 lk., 10 + 31 illustr.

[121] *B. Bernštein*, Ühest viljakast perioodist Aino Bachi loomingus. Almanahh «Kunst» 1959, nr. 2, lk. 12—20, illustr.; *Б. Бернштейн*, Айно Бах, М., 1959. 103 lk., 57 + 2 illustr. Ilmunud ka eesti keeles: *B. Bernštein*, Aino Bach. Tallinn, 1961. 74 lk., 21 + 60 illustr. (rets.: *P. Pavlik*, «Edasi» 11. veebr. 1962); *B. Bernštein*, Jooni A. Johani žanrimaalist. Almanahh «Kunst» 1958, nr. 1, lk. 24—30, illustr.; *E. Ratnik*, Arkadi Laigo vabagraafikast. Almanahh «Kunst» 1962, nr. 4, lk. 32—35, illustr.; *H. Läti, Š. Jassmann*, Kaarel Liimandi maaliloomingust. Almanahh «Kunst» 1964, nr. 1, lk. 37—44, illustr.

[122] *T. Nurk*, Mõtteid Ado Vabbest. Almanahh «Kunst» 1962, nr. 4, lk. 24—31, illustr.; *N. Andresen*, Märt Laarman. Almanahh «Kunst» 1967, nr. 2, lk. 19—27, illustr.; *E. Pihlak*, Villem Ormisson. Almanahh «Kunst» 1964, nr. 2, lk. 27—31, illustr.; *H. Läti, S. Jassmann*, Mõni sõna koloriidist Johannes Greenbergi loomingus. Almanahh «Kunst» 1965, nr. 2/3, lk. 51—57, illustr.; *L. Soonpää*, Adamson-Ericu varasemast loomingust. Almanahh «Kunst» 1962, nr. 3, lk. 19—26, illustr.; *E. Ratnik*, Karl Pärsimäe loomingust. Almanahh «Kunst» 1966, nr. 3, lk. 30—35, illustr.; *T. Nurk*, Paul Liivak. Almanahh «Kunst» 1961, nr. 1, lk. 30—39, illustr.; *R. Tiitus*, Gori. Elust ja tööst. Tallinn, 1960. 84 lk., illustr.; *O. Kangilaski*, Eduard Wiiralt. Tallinn, 1959. 33 lk. + XIV tahvl. + 136 illustr.; Eduard Wiiralt. Kataloog. (Eessõna H. Lätilt.) Tallinn, 1958. 94 lk. + 110 illustr.

aastail toimunud murrang tema loomingus.[123] Küllaltki põhjalikult on käsitletud ka G. Reindorffi, N. Mei ja M. Adamsoni loomingut.[124] Tabavalt iseloomustavad ülevaated leiduvad A. Starkopfi, E. Kitse, J. Saali, O. Terri ja A. Vardi loomingu olemusest.[125] Nii üksikute vanemate kunstnike, eriti seoses nende juubelite ja personaalnäitustega, kui ka nooremate kunstnike kohta on ajalehtedes ja ka ajakirjades ilmunud arvukalt artikleid, mida võib tihti hinnata sammuks edasi ühe või teise kunstniku loomingu uurimisel. Piiratud ruumi tõttu aga ei ole neil kahjuks võimalik käesolevas ülevaates peatuda.

1950-ndate aastate teisel poolel ja 1960-ndatel aastatel arenes kunstiajaloo uurimine edasi ka keskaja kunsti ja arhitektuuri ajaloo mitmetes lõikudes. Üldistavaid uurimusi Eesti arhitektuuri ajaloost XIII sajandist kuni XVI sajandi alguseni on ilmunud professor V. Vagalt.[126] Hoolikalt kogu teaduslikku materjali arvesse võttes on V. Vaga selles kokkuvõtte teinud ühest Eesti kunsti ajaloo uurimise peasuunast ning täiendavalt selgitanud mitmeid sõlmprobleeme. Ta on andnud Eesti keskaegse arhitektuuri periodiseeringu, iseloomustanud Tallinna ja Tartu arhitektuurikoolkonda, käsitlenud uutest seisukohtadest ruumivormi probleemi ja mitmeid muid küsimusi.[127]

Teadusliku Restaureerimise Töökoja kui Eesti vanema kunsti uurimise peamise keskuse teadusliku tegevuse tulemustest on trükisõnas kajastunud ainult väike, sageli mitte sugugi kaalukam osa. Restaureeritavate objektide põhjaliku uurimise, neil korraldatud välitööde ja vastavate arhiivimaterjalide läbitöötamise tulemusena on uurijate kätte jõudnud suur hulk seni hoopis tundmatuid, varasemaid seisukohti korrigeerivaid või

[123] *Х. Ю. Паас*, Ферди Саннамээс. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата искусствоведения. Тарту, 1968. 23 lk. Väitekirja seisukohad on avaldatud artiklites *H. Paas*, Murranguaasta F. Sannamehe loomingus (1940/41). Almanahh «Kunst» 1967, nr. 3, lk. 35—39, illustr.; *H. Paas*, F. Sannamehe tegevus ja looming Suure Isamaasõja ajal. Almanahh «Kunst» 1963, nr. 2, lk. 32—39, illustr.; *H. Paas*, F. Sannamehe portreelooming sõjajärgsetel aastatel. «Eesti NSV Teaduste Akadeemia Toimetised — Ühiskonnateaduste Seeria» 1964, nr. 4, lk. 343—353, illustr.

[124] *H. Läti*, Günther Reindorff. Tallinn, 1960, 37 lk. 13 + 74 illustr.; *Б. Бернштейн*, Гюнтер Рейндорф. М., 1960, 21 lk. + 63 illustr.; *E. Pihlak*, Natalie Mei. Tallinn, 1962. 67 lk., 17 + 74 illustr.; *H. Kuma*, Mari Adamson. Tallinn, 1960. 54 lk. 21 + 49 illustr.

[125] *V. Erm*, Elmar Kits. Tallinn, 1959. 65 lk., 23 + 47 illustr.; *V. Erm*, Uus etapp Elmar Kitse loomingus. Almanahh «Kunst» 1967, nr. 2, lk. 5—13, illustr.; *V. Erm*, Skulptor Anton Starkopf. Almanahh «Kunst» 1960, nr. 1, lk. 14—26; *С. Червонная*, Антон Старкопф. М., 1967. 122 lk., 40 illustr.; *H. Üprus*, Johannes Saal. Almanahh «Kunst» 1964, nr. 2, lk. 22—26, illustr.; *V. Raam*, Olga Terri personaalnäitust meenutades. Almanahh «Kunst» 1967, nr. 1, lk. 18—27, illustr.; *M. Lumiste*, Aleksander Vardi. Almanahh «Kunst» 1962, nr. 1, lk. 21—24, illustr.

[126] Selleteemaline doktoriväitekiri pole tervikuna trükist ilmunud. Vt. *В. Я. Вага*, Средневековая архитектура Эстонии. Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора искусствоведения. Л., 1964. 32 lk. Väitekirjas avaldatud põhimõtted kajastuvad ka «Eesti arhitektuuri ajaloo» vastavates peatükkides.

[127] *В. Вага*, Проблема пространственной формы в средневековой архитектуре Латвии и Эстонии. Tartu Riikliku Ülikooli Toimetised, 86. kd. Tartu, 1960. 139 lk., 71 illustr. Rotaprinteerituna ka saksa keeles: *V. Vaga*, Das Problem der Raumform in der mittelalterlichen Baukunst Lettlands und Estlands. Tartu, 1960. 126 lk. (rets-d: *О. Принтс, В. Раам*, «Eesti NSV Teaduste Akadeemia Toimetised — Ühiskonnateaduste Seeria» 1961, nr. 4, lk. 362—371; *Б. Михайлов*, «Архитектура СССР», 1961, № 1, lk. 65; *A. Tuulse*, «Fornvännen» 1961, No 2/3, lk. 142—146; *A. Tuulse*, «Zeitschrift für Ost-

ümberlükkavaid materjale, mida kasutati nii «Eesti arhitektuuri ajaloo»[128] kui ka muude tööde kirjutamisel. On asutud kogu vana Tallinna arhitektuuri komplekssele uurimisele ja arvelevõtmisele. Eriti põhjalikult on uuritud Tallinna linnakindlustusi ning Pirita, Padise ja Dominiiklaste kloostrit. Restaureerimistöökojas tegutsevad juhtivate kunstiteadlastena V. Raam ja H. Üprus, kelle kõrval on selles töös koolitunud uus vanema kunsti ja arhitektuuri uurijate põlvkond. Teiste hulgas kuuluvad sellesse M. Lumiste, R. Zobel, T. Böckler, O. Prints ja K. Aluve.

Mõningaid restaureerimistöökoja töötajate uurimusi on ka trükis ilmunud. V. Raamilt näiteks ilmus Tallinna toomkiriku ehituslugu uuemate uurimiste valgusel üksikasjaliselt käsitlev uurimus, artikleid Tallinna arhitektuuri iseloomulike joonte selgituseks, keskaegsest seinamaalist ja üksikutest ehitustest.[129] Kõik need uurimused on võimaldanud autoril teha ulatuslikumaid üldistusi ning tutvustavad teda suure eruditsiooniga arhitektuuriarheoloogia meetodeid põhjalikult valdava uurijana. Tallinna linnamüüri uurimisel saadud uuemad andmed võttis kokku oma raamatus R. Zobel,[130] mis on üks vähestest ilmunud sellealastest teostest. Teiseks taoliseks on mahult väiksem T. Böckleri töö Tallinna raekojast.[131] Lühiuurimuse dominiiklaste kloostri portaalide kohta avaldas E. Tool.[132]

H. Üpruse peamine huvi on keskaegse Tallinna kõrval koondunud hilisemate sajandite ehitus- ja raidkivikunstile. Tema pikaajalise ja väga viljaka uurimise tulemused on kokku võetud «Eesti arhitektuuri ajaloo»

forschungen» 1962, Nr. 2, lk. 342—346; *H. Thümmler*, «Zeitschrift für Kunstgeschichte» 1962, Nr. 3/4, lk. 281—293); *V. Vaga*, Tallinna keskaegne elamu. Rmt.: Eesti NSV ajaloo küsimusi I. Tartu Riikliku Ülikooli Toimetised, 87. kd. Tartu, 1960, lk. 41—88, 63 illustr. (Rotaprinteerituna ka saksa keeles: *V. Vaga*, Das mittelalterliche Wohnhaus in Tallinn. Tartu, 1961, 33 lk.); *V. Vaga*, Kuressaare linnus. Tallinn, 1957. 46 lk. (tekst eesti, vene ja inglise keeles) + 5 tahvl. + 12 illustr.; *В. Вага*, Средневековые оборонительные сооружения Тарту. Tartu Riikliku Ülikooli Toimetised. Töid kunstiajaloo alalt I. Tartu, 1969, lk. 162—184, illustr. (rets.: *L. Gens*, «Sirp ja Vasar» 18. juuli 1969).

[128] Olulisemateks objektideks, mille uurimise tulemused leidsid kasutamist, olid Tallinna linnakindlustused (V. Raam, R. Zobel), Narva Hermanni linnus (H. Üprus jt.), Haapsalu lossikirik (H. Üprus jt.), Otepää piiskopilinnus (arheoloog O. Saadre, O. Prints), Kiiu tornlinnus (V. Raam), Niguliste kirik Tallinnas (V. Raam, H. Üprus jt.), Toomkirik (V. Raam jt.), Oleviste kirik (V. Raam), Dominiiklaste klooster (H. Üprus jt.), Padise ja Pirita klooster (V. Raam, R. Zobel), Tartu Jaani kirik (O. Prints), Tartu toomkirik (O. Prints), Muhu, Pöide, Järva-Madise, Haljala, Märjamaa, Karja, Valjala, Kaarma, Kullamaa, Keila, Risti maakirikud, Tallinna raekoda (H. Üprus, T. Böckler), Tallinna komandandi maja (H. Üprus jt.), mitmed elamud Tallinnas jne.

[129] *V. Raam*, Die Domkirche zu Tallinn und ihre baugeschichtliche Bedeutung. «Konsthistorisk tidskrift» 1967, nr. 3/4, lk. 73—91, 19 illustr.; *V. Raam*, Kaks taas'eitud Tallinna raidportaali. Almanahh «Kunst» 1965, nr. 1, lk. 37—43, illustr.; *V. Raam*, Mõningaid andmeid vanast dekoratiivsest seinamaalist. Almanahh «Kunst» 1966, nr. 1, lk. 53—56, illustr.; *V. Raam*, Padise klooster. Tallinn, 1958. 76 lk. (tekst eesti, vene ja ingl. k.) + 6 tahvl. + 13 illustr.; *V. Raam*, Ühe kõrvalhoone ajaloost vanas Tallinnas. Ehitus ja Arhitektuur 1968, nr. 1, lk. 31—36, illustr.; *V. Raam*, Kiiu vasallilinnus. Tartu Riikliku Ülikooli Toimetised. Töid kunstiajaloo alalt I, lk. 53—77; illustr. (rets.: *L. Gens*, «Sirp ja Vasar» 18. juuli 1969).

[130] *R. Zobel*, Tallinna linnamüür. Tallinn, 1966. 156 lk., 30 + 62 illustr. (rets.: *L. Gens*, «Sirp ja Vasar» 26. aug. 1966).

[131] *T. Böckler*, Tallinna raekoda. Tallinn, 1964. 103 lk., 82 illustr.

barokkstiili ja klassitsismi käsitlevates peatükkides. H. Üpruselt pärineb ka eesti sõjajärgse kunstikirjanduse kõige esinduslikum väljaanne «Tallinn aastal 1825».[133] See teos annab rikkaliku, täiesti uudse arhiivimaterjali põhjal väga ülevaatliku pildi Tallinna arhitektuurilisest ilmest ajal, mil linnapilt hakkas keskaegsest muutuma uueaegseks. H. Üpruse sulest on ilmunud ka mitmeid tähelepandavaid klassitsistlikku arhitektuuri käsitlevaid töid.[134]

Renessansikunsti levikut Eestis, sellega seotud skulptuuri ning maali periodiseerimise ja dateerimise probleeme on uurinud M. Lumiste, kes on esitanud mitmeid uusi seisukohti. Ta on avaldanud artikleid ka üksikute maaliteoste ja raidkivikunsti kohta.[135]

Vanemat arhitektuuri on uurinud ka R. Kangropool ja K. Aluve.[136] R. Kenkmaalt ja G. Vilbastelt ilmus brošüür Tallinna bastionidest,[137] ja V. Konsapilt tuulelippudest.[138] Uurijate huvi üksikute käsitöökunstide vastu on viimasel ajal viinud mitme siiani vähe uuritud kunstiliigi alal hinnatavate tulemusteni. Neid esitab ka E. Vende uurimus väärismetalltöödest Eestis,[139] mis esmakordselt annab süstemaatilise ülevaate Eesti metallikunstist XV—XIX sajandini. Ulatusliku materjali alusel vaatleb autor selles kullasseppade tsunfti tegevust, meistrite töölaadi ja mõjutusi ning annab Eesti väärismetallikunsti arengu periodiseeringu. XVII sajandi klaasikunstist avaldas detailse uurimuse M. Roosma.[140] Peaaegu üldse aga ei ole kunstiliselt iseloomustatud eesti etnograafilist pärandit. Sellele on tähelepanu osutanud ainult H. Üprus ja avaldanud mõningaid esialgseid kokkuvõtteid oma pikemaajalisest uurimistööst.[141] Vana raamatu-

[132] *E. Tool*, Dominiiklaste kloostrikiriku portaalid. Almanahh «Kunst» 1960, nr. 2, lk. 45—53, illustr.

[133] *H. Üprus*, Tallinn aastal 1825. Tallinn, 1965. 48 lk. (tekst eesti, vene ja saksa keeles), 23 illustr. + 12 tahvl. (rets.: *L. Gens*, «Sirp ja Vasar» 26. aug. 1966).

[134] *H. Üprus*, Tartu Riikliku Ülikooli peahoone. Tallinn, 1959. 56 lk. + 12 illustr. + 9 tahvl.; *H. Üprus*, Barclay de Tolly mausoleum. Tallinn, 1957. 34 lk. + 9 tahvl.; *H. Üprus*, Kohtuhoone alias Stenbocki maja Tallinnas Toompeal. Eesti NSV ajaloo küsimusi IV. Tartu Riikliku Ülikooli Toimetised. Tartu, 1965, lk. 207—233, illustr.; *H. Üprus*, Tartu varaklassitsistlik arhitektuur. Tartu Riikliku Ülikooli Toimetised. Töid kunstiajaloo alalt I, lk. 185—235, illustr. (rets.: *L. Gens*, «Sirp ja Vasar» 18. juuli 1969).

[135] *M. Lumiste*, Lucia-legendi meistriteos Tallinnas. Almanahh «Kunst» 1961, nr. 2, lk. 32—43, illustr.; *M. Lumiste*, Antoniuse altari algsest maalikihist ja ülemaalingutest. Almanahh «Kunst» 1964, nr. 2, lk. 32—36, illustr.; *M. Lumiste*, Tallinna raidkivikunstist. Almanahh «Kunst» 1965, nr. 2/3, lk. 65—76, illustr.; *M. Lumiste*, 500 aastat Michel Sittowi sünnist. Almanahh «Kunst» 1969, nr. 2, lk. 48—55, illustr.

[136] *R. Kangropool*, Vana Tallinna kui terviku linnaehituslikust ja arhitektuuriajaloolisest pärandist. Ehitus ja Arhitektuur, 1964, nr. 3, lk. 33—40; nr. 4, lk. 44—49; *K. Aluve*, Hobupostijaamadest Eestis. Ehitus ja Arhitektuur, 1966, nr. 4, lk. 30—35, illustr.; *K. Aluve*, Tartu Riikliku Ülikooli peahoone aulast. Ehitus ja Arhitektuur, 1967, nr. 1, lk. 42—51, illustr.

[137] *R. Kenkmaa, G. Vilbaste*, Tallinna bastionid ja haljasalad. Tallinn, 1965. 85 lk., illustr.

[138] *V. Konsap*, Tallinna tuulelipud. Tallinn, 1967. 62 lk., illustr.

[139] *E. Vende*, Väärismetalltööd Eestis XV—XIX sajandini. Tallinn, 1967. 148 lk. + 106 tahvl. (rets.: *O. Karma, I. Solomõkova*, Almanahh «Kunst» 1968, nr. 3, lk. 58—59).

[140] *M. Roosma*, Hüti klaasikoda Hiiumaal. Tallinn, 1966. 119 lk. + 153 illustr.

[141] *H. Üprus*, Hõbehelmed ja eesti soost ehtemeistrid. Eesti Rahva Muuseumi Aastaraamat I (XII). Tartu, 1947, lk. 138—156. H. Üprus esines ka Eesti NSV Riikliku Etnograafiamuuseumi teaduslikul konverentsil 1968. aastal ettekandega «Eesti rahvakunst kunstiajaloo aspektist».

kunsti üksikküsimusi on põhjalikult uurinud H. Treumann.[142] Üsna vähe tähelepanu on jätkunud XIX sajandi esimese poole kunstile. Tartu Riiklikus Kunstimuuseumis uuriti muuseumi fondides leiduva materjali alusel Tartu ülikooli joonistuskooli ja selle õpetajate tegevust.[143]

■

Eesti kunsti ajaloo uurimist alustasid ajalukku kadunud baltisakslased ajal, mil eesti rahvuslik kunst oli alles tekkimas. Eesti rahvusliku kunsti arenedes kujunes välja ka eesti rahvuslik kunstiteadus ning XX sajandi algul hakkas siin juurduma marksistlik-leninlik kunstiteaduslik mõte. 1920.—1930-ndatel aastatel, kui Nõukogude Liidus marksistlik-leninlik metodoloogia võitis kõigil kunstiteaduse aladel, avaldusid materialistlikud maailmavaatelised mõjud ka Tartu ülikooli juures kujunenud kunstiajaloolaste koolkonna tegevuses, kus peamine tähelepanu oli suunatud vanema kunsti uurimisele. Kuigi selle tulemusena hakkasid baltisakslaste idealistlik-eklektilised kontseptsioonid asenduma eesti kunsti arengu õige mitmete nähtuste materialistliku nägemisega, ei jõutud kodanliku korra tingimustes Eesti kunsti ajaloo mitmekülgsema marksistliku süstemaatilise käsitlemiseni. Kuid materialistliku käsituse vääramatu tungimine eesti kunstiteadusse valmistas pinda marksistlik-leninliku metodoloogia juurdumisele pärast 1940. aasta juunipööret ja järkjärguliseks võiduks Suure Isamaasõja ajal ning sellele järgnenud aastail.

Sotsialismi ülesehitamise lõpuleviimine ja marksistlik-leninliku metodoloogia täielik võit eesti kunstiteaduses pärast NLKP XX kongressi lõid eeldused paljude Eesti kunsti ajaloo probleemide dialektilisest ja ajaloolisest materialismist lähtuvate monograafiliste uurimuste ning süstemaatiliste Eesti kunsti ja arhitektuuri ajaloo käsitluste koostamiseks, milledest mitmed on jõudnud juba lugejateni.

[142] *H. Treumann*, Tallinna raamatuköitjad tüpograafidena. «Polügrafist» 1960, nr. 1, lk. 15—19; *H. Treumann*, Trükinduse ja raamatu arheoloogiast. «Keel ja Kirjandus» 1959, nr. 9, lk. 560—568; jt.

[143] Tulemused esitati Tartu Riikliku Kunstimuuseumi II teaduslikul konverentsil 1960. a. Tartu Riikliku Kunstimuuseumi Almanahhis I (1964) ilmusid neist *T. Nurk*, Karl August Senff, lk. 52—62, illustr.; *R. Loodus*, Ludvig v. Maydell raamatuillustraatorina, lk. 63—74, illustr.; Tartu Riikliku Kunstimuuseumi Almanahhis II (1967) — *V. Hinnov*, August Hagen, lk. 70—80, illustr.; Seni on jäänud avaldamata E. Ratniku ettekanne W. Fr. Krügerist. Avaldamata on jäänud ka prof. V. Vaga poolt Tartu Riiklikus Ülikoolis 1958/59. õppeaastal loetud põhjalik erikursus XIX sajandi kunstist Eestis, mis on viimistletud mahukaks trükivalmis käsikirjaks «Kunst ja kunstielu Tartus 19. sajandil».

Endel Laul, Enn Tarvel, August Traat

ARHIIVID JA ARHIIVINDUS*

Venemaa arhiivinduse viimine nõukogulikule arenemisteele algas Rahvakomissaride Nõukogu esimehe V. I. Lenini poolt 1. juunil 1918 allakirjutatud «Dekreediga arhiivinduse reorganiseerimisest ja tsentraliseerimisest Vene Sotsialistlikus Föderatiivses Nõukogude Vabariigis».[1] Selle dekreedi ja teiste 1918.—1920. aastast pärinevate V. I. Lenini allkirja kandvate Nõukogude Venemaa valitsuse määrustega tunnistati kõik revolutsioonieelse Venemaa ja Nõukogude asutuste, organisatsioonide ja ettevõtete tegevuse tulemusena tekkinud dokumentaalmaterjalid rahva, s. o. üldriiklikuks omandiks ning moodustati neist ü h t n e r i i k l i k a r h i i v i f o n d, mille juhtimine tehti ülesandeks Hariduse Rahvakomissariaadis eri osakonnana ellukutsutud Arhiivinduse Peavalitsusele. Samade seadusandlike aktidega rajati põhialused ka kohalike arhiiviasutuste väljakujundamisele ja keelati arhiivimaterjalide hävitamine.

Dokumentaalmaterjalide kuulutamine rahva omandiks sõltumata nende tekkimise ajast, valmistamise viisist ja paljundamistehnikast, nendest ühtse riikliku arhiivifondi moodustamine ja tsentraliseeritud arhiivinduse printsiibi kehtestamine oli revolutsiooniliseks pöördeks arhiivinduse ajaloos. Arhiividekreedis ja teistes 1918.—1920. aastal vastuvõetud arhiivindusalastes dokumentides fikseeritud põhialused kehtivad täpsustatud ja täiendatud kujul NSV Liidus tänini.

Kuna arhiivide ja arhiivinduse ajaloo alalt on seni ilmunud vaid üksikja eriküsimusi või lühemaid ajalõike käsitlevaid artikleid, puudub aga ülevaatlikum ja vähegi terviklikum käsitlus sellel teemal pikemas ajalõikes, siis tahetakse selle lünga täiteks anda varemilmunule tuginedes ülevaade arhiivide ja arhiivinduse ajaloost Eestis alates leninlikust arhiividekreedist (1918) kuni käesoleva ajani. Seejuures käsitletakse arhiivide ja arhiivinduse arenemist eeskätt ajalooteadusele allikalise baasi kujunemise seisukohalt, kuna arhiivinduse kui ajalooteaduse tähtsaima abiteaduse arengu valgustamine teeb paremini mõistetavaks ka ajalooteaduse enda arengu eeldused, arenemiskäigu ja arenguperspektiivid.

■

Eesti nõukogude vabariik Eesti Töörahva Kommuun ei jõudnud arhiivindust tsentraliseerida,[2] kuigi leninlikest kultuuriväärtuste kaitse printsiipidest lähtudes võeti tarvitusele mitmed abinõud dokumentide ja teiste kultuurivarade kaitseks.

* Sissejuhatus ja ülevaade Eesti NSV Riiklikust Ajaloo Keskarhiivist (RAKA) A. Traadilt, teistest arhiividest ja arhiivindusest aastail 1920—1940 E. Tarvelilt, järgnevail aastail — E. Laululit.

[1] Vt. Теория и практика архивного дела в СССР. Учебное пособие. Под ред. Г. А. Белова, А. И. Логиновой, К. Г. Митяева, Н. Р. Прокопенко. М., 1958, lk. 10—11 (dekreedi fotokoopia).

[2] *В. В. Максаков*, Архивное дело в первые годы советской власти. Под ред. Н. Р. Прокопенко. М., 1959, lk. 157.

1918. aasta lõpul tegi Eesti Töörahva Kommuuni Kultuuri ja Hariduse Valitsus ettevalmistusi kunstivarade ja dokumentide kogumiseks ning säilitamiseks.[3] Neist kavatseti moodustada töörahvale kättesaadav ajalooarhiiv. Kodanluse võimuletulek aga lükkas selle teostamise edasi.

1920-ndate aastate alguseks olid Eestis rüütelkondade ja linnade (Tallinn, Tartu, Pärnu) ning mõnede tsaariaegsete riigiasutuste arhiivid suhteliselt hästi korrastatud.[4] 1886. aastal oli Eestimaa kuberner vürst Šahhovskoi teinud katset asutada Tallinna riiklik arhiiv. Arhiivindusliku küsimustega olid tegelnud ka mitmed möödunud sajandil asutatud baltisaksa seltsid, nagu Õpetatud Eesti Selts ja Eestimaa Kirjanduse Ühing. Eesti seltsidest oli esimesena dokumentaalmaterjale hakanud koguma Eesti Kirjameeste Selts, kelle tööd jätkas suurema agarusega Eesti Üliõpilaste Selts. Sihipärasemalt ja edukamalt tegid seda Eesti Rahva Muuseum (asut. 1909) ja Eesti Kirjanduse Selts (asut. 1907). Neis seltsides jõuti ajalooarhiivi asutamise mõtteni. Umbes samast ajast alates (1909. a.) oli ka Eestimaa Rüütelkond teinud eeltöid oma arhiivi kujundamiseks ajalooalaseks, nn. maa-arhiiviks.

Pärast kodanluse võimu kehtestamist Eestis kerkis uuesti üles riikliku arhiivi asutamise küsimus, sest paljude tegevuse lõpetanud tsaari- ja okupatsiooniaegsete asutuste, samuti kodanlike riigiasutuste dokumentaalmaterjalid olid laokil ja hävimisohus.[5] Lisaks sellele andis Nõukogude Venemaa Tartu rahulepingu alusel Esimese maailmasõja ajal sõja eest Venemaale evakueeritud asutuste arhiivid tagasi ja ka neile oli tarvis leida säilitamiskoht. Tartu ülikooli õppejõud ja üliõpilased vajasid arhiivimaterjale õppe- ja teaduslikuks tööks, valitsus- ja kohtuasutused, samuti eraisikud soovisid saada mitmesuguseid tõendeid. Eestis aga ei olnud sel ajal ühtki riiklikku arhiivi.

Nii kerkis riiklike arhiivide asutamise küsimus paratamatult päevakorrale ja koguni kolmes instantsis — Haridusministeeriumis, Tartu Ülikoolis ja Riigikantseleis — korraga. Esimesed kaks neist olid huvitatud dokumentide säilitamisest teaduslikul otstarbel. Riigikantselei aga oli eelkõige huvitatud jooksva asjaajamismaterjali korrashoiust ja säilimisest.

Esimese riikliku arhiivina rajati Eestimaa Kubermanguvalitsuse arhiivi baasil Tallinna Riigikantselei juurde riigi keskasutuste dokumentaalmaterjalide säilitamiseks Riigiarhiiv[6], mis alustas tegevust 1. aprillil 1921 ja millest sai praeguse Eesti NSV Oktoobrirevolutsiooni ja Sotsialistliku Ülesehitustöö Riikliku Keskarhiivi (ORRKA) eelkäija. Samal

[3] *E. Brück*, Eesti NSV Riikliku Ajaloo Keskarhiivi ajaloost. Nõukogude arhiivinduse 50. aastapäevale pühendatud juubelikonverentsi materjalid. (Материалы юбилейной конференции, посвященной 50-летию советского архивного дела.) Eesti NSV arhiivid. Tallinn, 1968, lk. 4. (ENSV Ministrite Nõukogu juures asuv Arhiivide Valitsus. Rotaatorpaljundus, eri paginatsioon.)

[4] Sealsamas, lk. 2—4.

[5] Sealsamas, lk. 4—5.

[6] *E. Kipper*, ENSV ORKA dokumentaalsete rikkuste kogumine ja säilitamine a. 1921—1946. Nõukogude arhiivinduse 50. aastapäevale pühendatud juubelikonverentsi materjalid, lk. 1—2.

aastal väljatöötatud Riigiarhiivi põhimääruse[7] järgi oli arhiivi põhiülesandeks võtta keskasutustelt vastu dokumentaalmaterjalid, mille lõpetamisest asjaajamises oli möödunud viis aastat, säilitada neid 15 aastat ning anda siis pärast ekspertiisi ajaloolise väärtusega dokumendid üle Tartusse Riigi Keskarhiivi põliseks säilitamiseks.

Veidi hiljem, 16. mail 1921, alustas tegevust teine riiklik arhiiv — Riigi Keskarhiiv, praegune Eesti NSV Riiklik Ajaloo Keskarhiiv (RAKA). Selle arhiivi asukohaks valiti ülikoolilinn Tartu, et ta oleks ülikooli õppejõududele ja üliõpilastele, samuti sealsetele Eesti ajalooga tegelevatele seltsidele õppe- ja teaduslikuks tööks kergemini kasutatav.

Keskarhiivi koondati mitmed Nõukogude Venemaalt Tartu rahulepingu alusel reevakueeritud arhiivid, nende hulgas osa Liivimaa Kubermanguvalitsuse arhiivi, Eestimaa Rüütelkonna, Liivimaa ja Eestimaa rootsiaegsete kindralkuberneride arhiivid.[8] Aastail 1921—1923 jätkus Liivi- ja Eestimaa kubermangu riiklike ja kohtuasutuste, Eestimaa, Liivimaa ja Saaremaa rüütelkondade kantseleide, Eestimaa Ülemmaakohtu ja teiste seisuslike kohtute arhiivide, osa Tartu ülikooli arhiivi, kirikuraamatute jne. materjalide koondamine Tartusse Riigi Keskarhiivi.[9] Need said Riigi Keskarhiivi põhivaraks. Keskarhiivi fondide komplekteerimine toimus intensiivselt ka järgmistel aastatel.[10] Arhiivile anti üle mõisaomanike ja sugukondade, samuti mõnede maakonnaasutuste, rahvakoolide direktorite ja inspektorite ning teiste tsaari- ja Saksa okupatsiooni ajal tegutsenud asutuste arhiivid. Nii kujunes Riigi Keskarhiiv põlisele säilitamisele kuuluvate ajaloomaterjalide säilitamiskohaks kronoloogiliste piirdaatumitega XIII sajandist kuni 1917/18. aastani.

Oma tegevuse algusaastail abistas Riigiarhiiv suuresti Keskarhiivi tsaariaegsete materjalide kogumisel, esialgsel korrastamisel ja edasitoimetamisel Tartu.[11] Ometi ei läinud korda kogu kodanliku Eesti olemasolemise vältel paljusid fonde üle anda.[12] Osalt oli selle põhjuseks ka asjaolu, et riigi keskasutused olid huvitatud asjaajamiseks vajaliku kirjavahetuse käepärast olemisest ega rutanud selle üleandmisega, peamiselt aga see, et Keskarhiiv Tartus keeldus neid ruumi puudusel vastu võtmast.

Keskarhiiv, nagu juba märgitud, allus Haridusministeeriumile. Ta jagunes ajalooliseks, administratiivseks ja kohtuosakonnaks. Kodanliku

[7] Vt. sealsamas, lk. 2. Põhimääruse tekst vt. «Riigi Teataja» 1922, nr. 67, lk. 295.

[8] Eesti Riigi Keskarhiivi tegevuse ülevaade 1921—1932 ja arhiivide loend. Eesti Riigi Keskarhiivi Toimetised (Bericht über die Tätigkeit des Estnischen Staatlichen Zentralarchivs 1921—1932 nebst einem Verzeichnis der ihm einverleibten Archive. Publikationen des Estnischen Staatlichen Zentralarchivs), nr. 2. Tartu, 1932, lk. 5—6; Arhiivinduse käsiraamat, II. Toimetanud O. Liiv. Koostanud J. Elepson, P. Johansen, M. Kattai, R. Kenkmaa, O. Liiv, N. Loone, A. Perandi, Fr. Puksoo, A. Sildnik, A. Soom, T. Teder, E. Tender, J. Uluots, J. Vasar, R. Övel. Tartu, 1936, lk. 28 jj.

[9] Центральный Государственный Исторический Архив Эстонской ССР. Путеводитель. Москва-Тарту, 1969, lk. 4.

[10] Sealsamas, lk. 4—5.

[11] Sellest lähemalt vt. *V. Joakimov*, Ülevaade teadusliku teatmeaparaadi loomisest ENSV ORKA arhiivifondidele 1921—1967. Nõukogude arhiivinduse 50. aastapäevaks pühendatud juubelikonverentsi materjalid, lk. 1—4.

[12] *E. Kipper*, ENSV ORKA dokumentaalsete materjalide rikkuste kogumine ja säilitamine a. 1921—1946. Sealsamas, lk. 7—10.

Eesti kui väikeriigi tingimustes olid ka arhiivi koosseisud väikesed. 1921. aastal töötas Keskarhiivis vaid 7 inimest, 1930. aasta alguks oli töötajate arv küll tõusnud 23-le, koosseisulisi ametnikke oli neist aga ainult 11. 1937. aastal töötas Keskarhiivis koos majanduspersonaliga 21 inimest.[13] Lisaks neile töötas arhiivis ajutisi tööjõude hädaabitöö jt. juhuslike krediitide arvel.

Keskarhiivi loomisel ning riikliku arhiivinduse rajamisel Eestis olid märkimisväärseid teeneid Keskarhiivi esimesel juhatajal, soomlasest Tartu Ülikooli Eesti ja Põhjamaade ajaloo professoril (1919—1928) Arno Rafael Cederbergil (1885—1948) ning elukutselisel eriharidusega arhivaaril, juba Tsaari-Venemaal arhiivinduse alal töötanud Friedrich Ninevel (1857—1929). Riigiarhiivi ja Riigi Keskarhiivi rajamine moodustasid osa A. R. Cederbergi poolt 1920. aastal väljatöötatud üksikasjalikust Eesti arhiivinduse väljaarendamise kavast. A. R. Cederberg suunas ka aastail 1920—1921 poolenisti eraalgatuslikus korras tegutsenud Arhiivikomisjoni tööd.[14] Arhiivide juhtimiseks loodi Riigikantselei juurde koordineeriva organina Arhiivinõukogu, kellele allusid Riigiarhiiv ja Riigi Keskarhiiv.[14a]

Riigiarhiiv alustas tööd rasketes materiaalsetes tingimustes.[15] 1920-ndatel aastatel tegeldi temas peamiselt tsaariaegsete likvideeritud asutuste dokumentide kogumise ja üleandmisega Riigi Keskarhiivi.[16] Aastail 1921—1933 korraldati ja anti Keskarhiivi üle 3000 jooksva meetri tsaari- ja Saksa okupatsiooni aegsete asutuste materjale, s. o. peaaegu pool miljonit toimikut ja raamatut.[17] Peale selle korrastati esialgselt ja anti Keskarhiivi üle Eestimaa Rüütelkonna arhiiv.

1920.—1930-ndatel aastatel tegutsenud asutustelt vastuvõetud materjalide hulk ei olnud eriti suur (1927.—1930. aastal üle 85 jooksva meetri aastas), kuid suurenes aasta-aastalt.[18] Üldse võeti kuni 1930. aastani (incl.) keskasutustelt, nagu Riigikantselei, Statistika Keskbüroo, Siseministeerium, Toitlusministeerium, Rahandusministeerium, Välisministeerium, Kohtuministeerium, Sõjaministeerium jt. vastu 81 257 arhivaali ehk 345 jooksvat meetrit materjale. Ruumikitsikusest tingitult komplekteerimine 1936/37. aastal peaaegu lakkas, vastu võeti ainult 12 jooksvat meetrit aastas, kusjuures arhivaalide üldine kogus oli 830 jooksvat meetrit. Pärast uue hoone valmimist 1937. aastal laienes komplekteerimine tunduvalt. Järgnevatel aastatel vastuvõetud materjalidest olid tähtsamad Asutava Kogu, Riigikogu, Rahvuskogu, Riigikontrolli, Põllutööministeeriumi, Posti-Telegraafi-Telefoni Talituse, Saksa Kultuuromavalitsuse, Riigikantselei, politseiasutuste ja teiste omad. 1940. aasta aprillis moodustasid Riigiarhiivi fondid ligi 4000 jooksvat meetrit.

Ka Riigiarhiiv oli kujunemas põhiselt säilitatavate arhivaalide hoidlaks, kuhu koondati materjalid alates 1918. aastast. Juba 1930-ndatel aastatel hakkas temas kujunema ajalooteaduse seisukohalt väga hinnaline kino- ja fotodokumentide kogu, mis hiljem sai Eesti NSV Oktoobrirevolutsiooni ja Sotsialistliku Ülesehitustöö Riikliku Keskarhiivi kino-, fono- ja fotodokumentide osakonna alusvaraks.[19]

Kohtu- ja Siseministeeriumi administratiivosakonna juures tegutses Perekonnaseisuaktide Arhiiv, mis sisaldas ka ajaloo ja genealoogia seisukohalt tähtsaid kirikuraamatuid.

Eesti Rahva Muuseumi osakonnana töötas eraalgatuslikel alustel 1929. aastal asutatud Eesti Kultuurilooline Arhiiv,[20] mille ülesandeks oli koguda ja säilitada isikliku päritoluga ning mitmesuguseid muid eesti kultuuriloo seisukohalt väärtuslikke materjale.

Peale loetletute oli igal keskasutusel ning igal suuremal riigiasutusel oma arhiiv, mida kasutati jooksva asjaajamise huvides. Ajalooteaduse seisukohalt aga oli oluline tähtsus mõnedel linnaarhiividel.

Vanimaid Eestis oli Tallinna Linnaarhiiv (TLA, rajatud teadusliku arhiivina 1883), mis sisaldas väga rikkalikku materjali Baltimaade vanema ajaloo kohta.[21] Niisugusena oli ta Riigi Keskarhiivi kõrval ajaloo uurimise seisukohalt tähtsamaid hoidlaid kogu Eestis. Aastail 1915—1920 oli Tallinna Linnaarhiiv evakueeritud Moskvasse. 1927. aastal loodi temas uuemate arhivaalide osakond. Teistest linnaarhiividest olid olulisemad, kuigi eeskätt kohaliku tähtsusega, Tartu, Narva ja Pärnu linna arhiivid, mis teaduslike arhiividena olid loodud vastavalt aastail 1900, 1922 ja 1893.

Kõigis eespool mainitud arhiivides säilitatavad materjalid moodustasid Eesti rahva varasema (enamasti kuni 1917. aastani, osalt hilisema) ajaloo uurimise raudvara.

Ajalooõurimise seisukohalt olid olulised ka mitmete seltside arhiivid. Nii sisaldas Eestimaa Kirjanduse Ühingu arhiiv väärtuslikke materjale, nende hulgas ka sinna deponeeritud mõisaarhiive ja osa De la Gardie'de arhiivist. Eesti kultuuriloo seisukohalt tähtsaid materjale leidus Õpetatud Eesti Seltsi käsikirjade kogus. Praegu säilitatakse neid Eesti NSV Teaduste Akadeemia Fr. R. Kreutzwaldi nimelises Kirjandusmuuseumis. Väga mitmesuguseid ajalooõurimise seisukohalt väärtuslikke käsikirju,

[13] Eesti Riigi Keskarhiivi tegevuse ülevaade 1921—1932 ja arhiivide loend. Eesti Riigi Keskarhiivi Toimetised, nr. 2, lk. 22; Riigi Keskarhiiv 1932—1937 ja arhiivinduslikke eriküsimusi. Eesti Riigi Keskarhiivi Toimetised. (The Central State Archives 1932—1937 & Special Archival Questions. Acta Archivi Centralis Estoniae), nr. 5 (I, 4). Tartu, 1937, lk. 14 jj.

[14] *E. Brück*, Eesti NSV Riikliku Ajaloo Keskarhiivi ajaloost. Nõukogude arhiivinduse 50. aastapäevale pühendatud juubelikonverentsi materjalid, lk. 4—5.

[14a] Vt. *B. Varkki*, Mineviku dokumendid tänapäeva teenistuses. «Eesti Kommunist» 1966, nr. 6, lk. 24; Eesti nõukogude entsüklopeedia. Tallinn, 1968, märksõna «arhiiv».

[15] Sellest lähemalt vt. *E. Kipper*, ENSV ORKA dokumentaalsete rikkuste kogumine ja säilitamine a. 1921—1946. Nõukogude arhiivinduse 50. aastapäevale pühendatud juubelikonverentsi materjalid, lk. 2—6.

[16] Sealsamas, lk. 7—8.

[17] *V. Joakimov*, Ülevaade teadusliku teatmeaparaadi loomisest ENSV ORKA arhiivifondidele 1921—1967. Sealsamas, lk. 3.

[18] *E. Kipper*, ENSV ORKA dokumentaalsete rikkuste kogumine ja säilitamine a. 1921—1946. Sealsamas, lk. 9—10.

[19] Lähemalt vt. *A. Pallum*, Ülevaade Eesti NSV ORKA kino-fono-fotodokumentide osakonna ajaloost. Nõukogude arhiivinduse 50. aastapäevale pühendatud juubelikonverentsi materjalid, lk. 1—17.

[20] *A. Nagelmaa*, Eesti NSV Teaduste Akadeemia Fr. R. Kreutzwaldi nimeline Kirjandusmuuseum. Rmt.: Eesti NSV Muuseumid. Koostanud I. Rosenberg. Tallinn, 1961, lk. 126—127.

[21] Vt. *G. v. Hansen*, Katalog des Revaler Stadtarchivs. Reval, 1896. 398 lk.; *O. Greiffenhagen*, G. Hansen'i Tallinna linna arhiivi kataloog. Teine, ümbertöötatud ja täiendatud väljaanne. Tallinn, 1924—1926. 288 lk.

nende hulgas De la Gardie arhiiv ja rootsiaegse Tartu ülikooli dokumentaalmaterjale, leidub Tartu Ülikooli Teadusliku Raamatukogu käsikirjade osakonnas.

Maavalitsuste ja valdade arhiivid olid enamasti puudulikult korrastatud, kuigi eriti vallaarhiivid sisaldasid olulise tähtsusega ajalooallikaid XIX sajandist kuni 1917. aastani. Küsimus valdade arhiivide koondamisest Riigi Keskarhiivi või nende jätmisest kohalikesse maakondlikesse arhiividesse oli pikemat aega vaidlusobjektiks.[22] Ja nii jõudsidki vallaarhiivid riiklikesse arhiividesse suuremalt osalt alles nõukogude võimu päevil. Sama võib öelda kirikute arhiivide kohta. Provintsiaalarhiivid, mida mitme maakonna kohta taheti luua üks, jäidki organiseerimata.

Kõige olulisema osa arhiivide tegevuses moodustas 1920.—1930-ndatel aastatel korrastustöö, mis esmajoones seisnes saabunud materjalide süstematiseerimises ning nimistute ja kataloogide koostamises. Rööbiti sellega toimus materjalide koondamine arhiividesse. Riigi Keskarhiiv, Riigiarhiiv ja teised uued arhiivid olid algusest peale organiseeritud provenientsprintsiibil,[23] mille kohaselt kujunes kõigepealt arhiivi vertikaalne jaotus arhiivide fondikomplekside järgi ja alles siis järgnes eri arhiivide *resp.* fondide korrastamine ja nimistute koostamine.[24] Tallinna Linnaarhiivi vanemas osas, mis XIX sajandil oli korrastatud vanadel arhiivindusteoreetilistel alustel, ei peetud võimalikuks provenientsprintsiibile üle minna. Tartu, Narva ja Pärnu linna arhiivis aga oli juba XIX sajandi lõpul rakendatud sellele printsiibile lähedasi süsteeme. 1930-ndatel aastatel korraldati teaduslikel alustel ümber ka Viljandi, Rakvere, Haapsalu ja Valga linna arhiivid. Ajalooteaduslikeks uurimisteks viimatinimetatuid peaaegu aga ei kasutatud. Teiste väikelinnade arhiivid olid hooletusse jäetud, kuigi Riigi Keskarhiiv 1930-ndatel aastatel püüdis teostada kohapealsete arhiivide järelevalvet ja kaitset ning inspekteerida linna- ja vallaarhiive.

Kuna Riigi Keskarhiiv kogus praktilise tähtsuse kaotanud, ent ajaloolise väärtusega dokumentaalmaterjali, siis muutus ta juba 1920.—1930-ndail aastail Eesti ajaloo keskseks arhiiviks. Materjali korrastamisel võeti selleaegsetest arhiiviteoreetilistest arusaamadest, eriti nn. hollandi koolkonna põhimõtetest[25] lähtudes siingi aluseks provenientsprintsiip.[26]

Riigi Keskarhiiv kujunes aja jooksul kohalike ja asutuste arhiivide inst-

[22] *H. Sepp*, Meie kohalikkude arhiivide ajaloolise aine koondamisest. «Ajalooline Ajakiri» 1926, nr. 2, lk. 54—61; *A. Perandi*, Kuhu tulevad meie valdade arhiivid koondada. «Ajalooline Ajakiri» 1926, nr. 4, lk. 154—157; *H. Sepp*, Vastuseks hra A. Perandile. «Ajalooline Ajakiri» 1926, nr. 4, lk. 157—159.

[23] Provenients- ehk pärinemisprintsiip on kodanlikus arhiivinduses laialdaselt kasutatav arhiivimaterjalide korrastamise põhimõte, mis seisneb fondi säilitamises sellisena, nagu ta oli kujunenud fondi moodustanud asutuses või isikul (perekonnal, suguvõsal) ilma selle materjalide sisemises korralduses muudatusi tegemata.

[24] Eesti Riigi Keskarhiivi tegevuse ülevaade 1921—1932 ja arhiivide loend. Eesti Riigi Keskarhiivi Toimetised, nr. 2, lk. 25.

[25] Vt. Arhiivinduse käsiraamat, I. Tartu, 1933, lk. 10.

[26] Sealsamas, lk. 8—9; Eesti Riigi Keskarhiivi tegevuse ülevaade 1921—1932 ja arhiivide loend. Eesti Riigi Keskarhiivi Toimetised, nr. 2, lk. 25.

rueerijaks, metoodiliseks juhendajaks ning järelevalve teostajaks. Järelevalve ja instrueerimise tõhustamiseks ning uute arhiivimaterjalide kogumiseks loodi 1930-ndate aastate teisel poolel usaldusmeeste võrk,[27] mis aga sobivate isikute vähesusest tingituna jäi hõredaks ja lõplikult välja kujundamata.

Eesti arhiivikorralduse aluseks sai aastaid ettevalmistatud, arhivistide algatusel ning eestvõtul väljatöötatud ja lõpuks 1935. aastal kehtestatud arhiiviseadus,[28] mille koostamisel oli eeskujuks olnud Soome, Rootsi, Hollandi, Saksa, Poola ja NSV Liidu vastav seadusandlus.[29] Sellel seadusel oli mitmeid positiivseid külgi. Kõigepealt viis ta arhiivide korrastamise ühtsele alusele, tehes kohustuslikuks provenientsprintsiibi, kohustas omavalitsusi korrastama oma arhiive, kehtestas kontrolli arhiivide üle, tegi kohustuslikuks nende registreerimise ja keelas ära arhivaalide rikkumise ja maalt väljaviimise. Arhiivitöötajate kvalifikatsiooni kohta kehtestati võrdlemisi ranged nõudmised. Riigi Keskarhiivi direktor näiteks pidi vastama samasugustele nõudmistele nagu Tartu ülikooli Eesti ja Põhjamaade ajaloo korraline professor.

Kodanliku Eesti arhiiviseadus jäi aga poolele teele peatuma. Ühtse riikliku arhiivifondi puudumine ning maakonnavalitsuste, valdade, organisatsioonide ja eraettevõtete arhiivide osas püsima jäänud detsentralisatsioon ning oluliste ajaloomaterjalide jäämine eravaldusse olid kodanliku Eesti arhiivikorralduses väga tõsisteks puudusteks. Eraarhiividest võis väärtuslikumaid materjale Keskarhiiv üle või hoiule võtta vaid materjalide valdaja või omaniku nõusolekul.

Arhiivide, eriti Riigi Keskarhiivi ja Tallinna Linnaarhiivi kasutamine oli küllaltki elav. Uuriti peamiselt Eesti ajalugu, aga ka genealoogiat. Viimasega tegelesid eeskätt baltisakslased. Arhiive kasutasid ka naabermaade teadlased.

Arhiivindusteooria alal töötati kodanlikus Eestis läbi mitmed praktilisema iseloomuga kodumaiste arhiivide korrastamisse puutuvad küsimused. Eesti arhivistide (O. Liivi, P. Johanseni, R. Kenkmaa, E. Tenderi, N. Loone, A. Soomi, A. Perandi jt.) ühise töö viljana ilmus «Arhiivinduse käsiraamat», mis sisaldas arhiivindusteooriat, praktilisi juhtnööre arhiivi korraldamiseks ja ülevaate Eesti arhiivindusest.[30] Teose selline ülesehitus oli tingitud tema kahesugusest otstarbest: ühelt poolt pidi ta olema igapäevaseks käsiraamatuks arhivaaridele, teiselt poolt aga õppevahendiks ülikoolis, kus arhiivindus oli filosoofiateaduskonnas alates 1932. aastast vabatahtlikuks õppeaineks, alamastme ulatuses. Arhivistide sulest

[27] Riigi Keskarhiiv 1932—1937 ja arhiivinduslikke eriküsimusi. Eesti Riigi Keskarhiivi Toimetised, nr. 5, lk. 17—18.

[28] «Riigi Teataja» 1935, nr. 53, lk. 1521—1528; Arhiivinduse käsiraamat, II, lk. 214—226.

[29] Arhiivinduse käsiraamat, II, lk. 32.

[30] Arhiivinduse käsiraamat, I. Koostanud R. Kenkmaa, O. Liiv, A. Perandi, E. Tender. Tartu, 1933. 167 lk. (rets.: *R. Seeberg-Elverfeldt*, «Archivalische Zeitschrift» 1934, lk. 390—393); Arhiivinduse käsiraamat, II (rets-d: *E. Blumfeldt*, «Postimees» 30. juunil 1936; *O. Vares*, «Uus Eesti» 17. juulil 1936). Rets. mõlema köite kohta: *Georg Lakó*, Levéltári Közlemenyek Tizenngyedik évfolyam 1936 (Budapest), lk. 273—279.

ilmusid ka mitmed arhiivindusalased artiklid,[31] samuti ülevaateartikl üksikute arhiivide tegevuse ning arhiivides leiduvate mõnede kogude (fon dide) kohta. Eesti ajakirjandus kajastas küllaltki tähelepanelikult tege vust arhiivinduse alal. Töötati ka arhiivinduse bibliograafia al (N. Loone), mille tulemusi avaldati Õpetatud Eesti Seltsi eesti filoloogi ja ajaloo aastaülevaadetes. Ka «Arhiivinduse käsiraamat» sisaldab arhii vinduse bibliograafiat käsitleva osa (N. Loone sulest).

Arhiivitöötajate kvalifikatsiooni tõstmiseks ning uurijate ja ajaloohuvi liste koondamiseks arhiivide ümber korraldati suuremates arhiivides jär jekindlalt ettekandekoosolekuid ning organiseeriti arhivaalide näitusi. Keskarhiivi ettekandekoosolekute temaatika oli peamiselt arhiivinduslik, selle kõrval aga käsitleti rohkesti ka asutuste ajalugu. Tallinna Linna arhiivi ümber koondunud ajaloolastest ja ajaloohuvilistest kasvas 1933. aastal välja Tallinna Ajaloo Selts. Analoogiliseks koonduskohaks oli Narva linnaarhiiv. 16. oktoobril 1938 toimus I Eesti arhivaaride päev, kus otsustati luua Eesti Arhivaaride Ühing, mis pidi koondama kõigi arhii vide tööjõude. Ühing alustas tegevust 1939. aastal.

Eesti arhivistid olid tihedas läbikäimises välismaa kolleegidega. Nii näiteks võtsid Riigi Keskarhiivi töötajad osa I Põhjamaade arhivaaride päevast Rootsis 1935. aastal ja rahvusvahelise VIII ajalooteadlaste kong ressi arhiivindussektsiooni tööst Zürichis 1938. aastal. Tartus ilmus 1936. aastal Ajalooteaduste Rahvusvahelise Toimkonna arhiivikusimuste komi tee väljaandel «Internationaler Archivführer» jne. Püüti olla kursis ka Nõukogude arhiivindusega. Arhiivinõukogu esindajana käis O. Liiv 1935. aastal Nõukogude Liidus, tutvus arhiivide tööga Moskvas ja Leningradis ning esines tagasi saabudes ettekandega Eesti arhiiviainese kohta Nõu kogude Liidus. Eesti arhiiviseadus äratas naabermaade ajakirjanduse tähelepanu ja teda seati mõnes küsimuses eeskujukski.

Teaduslikke publikatsioone avaldasid Riigi Keskarhiiv ning Tallinna Linnaarhiiv. Tallinna Linnaarhiivis oli tugevaid sellealaseid traditsioone juba varasematest aegadest. Uut hoogu sai publitseerimistegevus 1923. aastal, kui linnaarhivaari abiks (1934—1939 linnaarhivaar) sai P. Johan sen (1901—1965). Tema, O. Greiffenhageni, A. Plaestereri, G. Adelheimi ja A. Marguse toimetusel ilmus üheksa köidet editsioonitehniliselt lait matuid publikatsioone Tallinna Linnaarhiivi kogudest. Tallinna Ajaloo Selts andis aastast 1936 välja sarja «Vana Tallinn» ning Tallinna Linna arhiivi eriväljaandena raamatu Tallinna raekojast.[32]

Riigi Keskarhiiv andis 1930-ndatel aastatel arhiivi direktori O. Liivi

[31] Vt. näit. Eesti Riigi Keskarhiivi tegevuse ülevaade 1921—1932 ja arhiivide loend. Eesti Riigi Keskarhiivi Toimetised, nr. 2 (I, 1). Tartu, 1932. VIII + 180 lk.; Riigi Kesk arhiivi 1932—1937 ja arhiivinduslikke eriküsimusi. Eesti Riigi Keskarhiivi Toimetised, nr. 5 (I, 4). Tartu, 1937. 189 lk.

[32] Tallinna Linnaarhiivi väljaanded. (Publikationen aus dem Revaler Stadtarchiv.) Tallinn, 1923—1939; Vana Tallinn, I—IV. Toimetus: P. Johansen, R. Kenkmaa, H. Peets (...köitel: R. Kenkmaa, H. Peets, A. Süvalep). Tallinn, 1936—1939; Tallinna raekoda. Tallinna Linnaarhiivi eriväljaanne. (Ilmumisaasta ja -kohata.) 45 lk. + pildid 20 tahvlil. Arhiivi juubeli puhul ilmus eriväljaanne: Viiskümmend aastat tööd Tallinna Linna arhiivis. (Fünfzig Jahre wissenschaftlicher Arbeit im Revaler Stadtarchiv.) Tallinn, 1933. 76 lk. + 1 kleebis.

algatusel ja eestvõttel välja kuus numbrit publikatsioone.[33] Kui esimene neist, «Polonica Eesti Riigi Keskarhiivis»,[34] loendas ja osalt avaldas Kesk arhiivis säilitatavat materjali teatud eriküsimuse seisukohalt, siis teine ja viies number[35] tutvustasid peamiselt Keskarhiivi ennast, andes ülevaate ta ajaloost ja temasse koondatud materjalidest ja tegevusest. Kolmas ja neljas number sisaldasid Eestimaa rootsiaegse kindralkuberneri arhiivi kui Keskarhiivi ühe tähtsaima fondi kataloogi[36] ja andsid selle arhiivi kasu tajatele sissejuhatavates artiklites vajalikud eelteadmised kubermangu valitsuse kui fondimoodustaja tegevusest, vastavast ajastust ja arhiivi enda saatusest ning tõid ära heas lahenduses kataloogi koos registritega. Kuuenda numbriga algas uus, arhiivi uurimistööd esitav sari. Kõnesolev number sisaldab ajaloo-osakonna juhataja doktoriväitekirja õigusteaduse alalt.[37] Seitsmes number, mis ilmus pärast nõukogude võimu taaskehtes tamist, kujutab endast allikpublikatsiooni, milles avaldati osa Liivimaa 1638. aasta maarevisjoni andmestikust.[38]

Kokku võttes võib Riigi Keskarhiivi väljaannete kohta öelda, et nad olid sisuliselt ja tehniliselt hästi õnnestunud.

O. Liivi ja N. Treumuthi (Loone) poolt väljatöötatud kava kohaselt ei sisaldanud need väljaanded mitte ainult allikmaterjale, vaid ka uuri musi ja ülevaateid arhiivitöö alalt üldse, võttes eeskujuks Nõukogude

[33] Eesti Riigi Keskarhiivi Toimetised. (Publikationen des Estnischen Staatlichen Zentralarchivs. Acta Archivi Centralis Estoniae.) Nr. 1—6. Tartu, 1931—1938 (rets.: *Arvi Korhonen*, «Historiallinen Aikakauskirja» 1937, nr. 4, lk. 294—299).

[34] *N. Treumuth, O. Liiv*, Polonica Eesti Riigi Keskarhiivis. Lisa: Polonica teistes Eesti arhiivides. Eesti Riigi Keskarhiivi Toimetised. (*N. Treumuth, O. Liiv*, Polonica im Estnischen Staatlichen Zentralarchiv. Anhang: Polonica in anderen Archiven Estlands. Publikationen des Estnischen Staatlichen Zentralarchivs.) Nr. 1 (I, 3). Tartu, 1931. 160 lk. (rets-d: *R. Seeberg-Elverfeldt*, «Zeitschrift für osteuropäische Geschichte» 1932, lk. 598—600; *Villem Ernits*, «Ajalooline Ajakiri» 1931, nr. 3, lk. 172—174; *P. R.*, «Historiallinen Aikakauskirja» 1931, nr. 4, lk. 311—314; *H. K[ruus]*, «Historische Zeitschrift» 1933, Bd. 148, Heft 1, lk. 214).

[35] Eesti Riigi Keskarhiivi tegevuse ülevaade 1921—1932 ja arhiivide loend. Eesti Riigi Keskarhiivi Toimetised. (Bericht über die Tätigkeit des Estnischen Staatlichen Zentralarchivs 1921—1932 nebst einem Verzeichnis der ihm einverleibten Archive. Publikationen des Estnischen Staatlichen Zentralarchivs.) Nr. 2 (I, 1). Tartu, 1932. VIII + 180 lk. (rets-d: *J. V[asar]*, *R. S[eeberg]-E[lverfeldt]*, «Ajalooline Ajakiri» 1933, nr. 1, lk. 60—61; «Zeitschrift für osteuropäische Geschichte» 1933, Nr. 1, lk. 158; *R. Kenkmann*, «Päevaleht» 12. veebr. 1933); Riigi Keskarhiiv 1932—1937 ja arhiivinduslikke eriküsimusi. Eesti Riigi Keskarhiivi Toimetised. (The Central State Archives 1932—1937 & Special Archival Questions. Acta Archivi Centralis Estoniae.) Nr. 5 (I, 4). Tartu, 1937. 189 lk. (rets.: *H. Fischer*, «Ajalooline Ajakiri» 1939, nr. 2, lk. 109—111).

[36] Eestimaa rootsiaegse kindralkuberneri arhiivi kataloog, I—II. Eesti Riigi Keskarhiivi Toimetised. (Katalog des Estländischen Generalgouverneursarchivs aus schwedischer Zeit I—II. Acta Archivi Centralis Estoniae.) Nr. 3—4 (I, 2). Tartu, 1935—1936. XVIII + 526 lk. (rets-d: *L. Mark*, «Ajalooline Ajakiri» 1937, nr. 2, lk. 87—88; *R. Seeberg-Elverfeldt*, «Archivalische Zeitschrift» XLIV (1936), lk. 282—284; *R. Kenkmaa*, «Päevaleht» 5. juuli 1936).

[37] *Adolf Perandi*, Das ordentliche Verfahren in bürgerlichen Streitsachen vor dem estländischen Oberlandgericht zur schwedischen Zeit. Eesti Riigi Keskarhiivi Toimetised. (Acta Archivi Centralis Estoniae.) Nr. 6 (III, 1). Tartu, 1938. IX + 286 lk. (rets.: *E. Ein*, «Ajalooline Ajakiri» 1939, nr. 4, lk. 222—225).

[38] Liivimaa 1638. a. maarevisjon. Eesti asustusala, I. Kaguosa. ENSV Riigi Keskarhiivi Tartu Osakonna Toimetused. (Публикации Тартуского филиала Госцентрархива НКВД ЭССР.) Nr. 1 (7). Tartu, 1941. XXIV + 354 lk.

Vene Arhiivide Keskvalitsuse ja Rootsi Riigiarhiivi publikatsioonid.[39] Sel-
lele vastavalt olid Keskarhiivi publikatsioonid liigitatud sarjadesse, mil-
lest ühe moodustasid arhiiviteaduslikud tööd, ülevaated, nimistud jne.,
teise — allikpublikatsioonid, kolmanda — iseseisvad ulatuslikumad uuri-
mused Keskarhiivi materjalide alusel.

Eesrindlike eesti arhiivitöötajate kontaktidest Nõukogude arhiivindu-
sega kõneleb ka teatmekirjanduse vahetamine. Suhtlemine sel teel tihe-
nes pärast seda, kui Keskarhiiv hakkas välja andma oma publikat-
sioone. Nagu Riigi Keskarhiivi nõukogu protokollist 6. novembrist 1934
selgub, otsustati «astuda vahetusvahekorda arhiivindusliku kirjanduse
suhtes Nõukogude Venemaa arhiivide tsentraalvalitsusega (Центр. Арх.
Управление), kellele saata selle kirjas loendatud raamatud ja artiklid-
separaadid, ning vastu nõutada pääle ajakirja «Архивное дело» veel
«Красный Архив» alates 1932. aastast, varemast ajast aga võimalikult
kõik olemasolevad numbrid. N[õukogude] V[enemaa] arhiivide tsentraal-
valitsusele saadetava kirjanduse komplekti võtta üks eksemplar-dublett
ERKA raamatukogust «Arhiivinduse käsiraamat I» ja vastav eksemplar
kustutada raamatukogu inventuurraamatust.»[40]

Vaatamata sellele, et tugevalt tsentraliseeritud suuna esilekerkimises,
eesrindlike arhiivitöötajate kontaktides ja teaduslikus huvis Nõukogude
arhiivinduse vastu ilmneb Nõukogude arhiivinduse ja leninliku arhiivin-
dusdekreedi mõju 1920.—1930-ndate aastate Eesti arhiivindusele, arenes
arhiivindus Eestis tol ajal kapitalistliku arhiivinduse ühe osana ja sellele
iseloomulike arengujoontega. Varem seisuslikele organisatsioonidele ja
omavalitsusasutustele kuulunud teaduslikuks tööks korrastamata arhiivide
alusel rajati riiklik tsentraliseeritud arhiivindus ja riiklikud keskarhiivid
ning arendati välja kohalike arhiivide võrk. Kodumaise arhiivinduse alal
lahendati mitmed olulised teoreetilised ja praktilised küsimused. Kuid
kodanliku ajalooteaduse koostisosana ja arenedes käsikäes tolleaegse aja-
looteadusega, teenis 1920.—1930-ndate aastate arhiivindus kodanlikku aja-
looteadust. Nii nagu selleaegses ajalooteaduseski, pöörati ka arhiivinduse
arendamisel suuremat tähelepanu kaugematele feodalismiajajärgu prob-
leemidele. Keskarhiivi korrastamisel peeti silmas eeskätt vanemaid aja-
järke (kuni 1710. a.), milliseid materjale kirjeldati põhjalikumalt ja püüti
viia paremasse kasutamiskorda kui hilisemaid.[41] Nii arhiivinduslikke teat-
mematerjale kui ka algallikaid publitseeriti eelkõige kaugemast minevikust
(peamiselt XVI—XVII sajandist, 1930-ndatel aastatel mõnevõrra ka XVIII
sajandist).

Materjalide kasutamist arhiivides võimaldati piiratud ulatuses. Riigi
Keskarhiivis, kuhu koondusid ajalooliseks uurimistööks kõige olulisemad
algallikad, oli arhivaalide kasutamine teaduslikel eesmärkidel lubatud
ilma eriloata vaid kuni 1889. aastani, millist piirdaatumit alles hiljem,
kodanluse võimu lõpuaastail 1935. aasta arhiiviseaduse alusel edasi nihu-

[39] *O. Liiv, N. Treumuth*, Allikpublikatsioonidest Eesti iseseisvuseaegses ajalookirjan-
duses. «Ajalooline Ajakiri» 1930, nr. 1/2, lk. 90.

[40] RAKA, f. 661, nim. 2, s.-ü. 22, l. 329.

[41] Eesti Riigi Keskarhiivi tegevuse ülevaade 1921—1932 ja arhiivide loend. Eesti
Riigi Keskarhiivi Toimetised, nr. 2, lk. 58.

tati kuni 1917. aastani. Erilubade alusel võisid uurijad taotleda ka märgi-
tud aastatest hilisemate materjalide kasutamist, kuid praktilises uurimis-
töös tehti seda vaid üksikutel juhtudel. Teadlastele olid sisuliselt suletud
ka ametkondlikud arhiivid, kuna võimud kartsid, et neist saadud and-
meid võidakse «tarvitada avaliku korra või heade kommete vastaselt»,
nagu seda vallaarhiivi normaalkodukorras (§ 16) otseselt ka välja
öeldi.[42]

Ei Oktoobri-eelsel ajajärgul ega kodanluse diktatuuri aastail ei olnud
võimalik luua illegaalselt tegutsenud revolutsiooniliste organisatsioonide
arhiive. VSDTP Eesti organisatsioonide ja EKP tegevust kajastavad mater-
jalid sel ajal suurelt osalt kas hävisid või sattusid politsei kaudu kohtu-,
järelevalve- ja teiste selliste asutuste arhiividesse.

Mõndagi marksistlik-leninliku partei, revolutsiooniliste ametiühingute
ja teiste töölisorganisatsioonide ajalugu kajastavatest materjalidest läks
korda koguda ja säilitada Eesti kommunistidel, kes Kodusõja ja kodanluse
diktatuuri aastail, kasutades illegaalseid kanaleid, saatsid mõningaid
materjale Nõukogude Liitu, kus need koos mitmesuguste teiste EKP aja-
loo materjalidega on hiljem saanud EKP Keskkomitee Parteiarhiivi alus-
varaks.

■

Nõukogude võimu taaskehtestamisega Eestis 1940. aastal algas ka
arhiivinduses ja arhiivide arenemises uus ajajärk.

Eesti NSV Rahvakomissaride Nõukogu andis 4. septembril 1940 lenin-
likust tsentraliseerimisprintsiibist lähtuva «Määruse arhiiviasjanduse
organiseerimise kohta Eesti Nõukogude Sotsialistlikus Vabariigis».[43] Sel-
lega kuulutati kõik Eesti territooriumil tekkinud ja asuvad riikliku väär-
tusega dokumentaalmaterjalid, nende hulgas ka eraettevõtete ja isiklikud
fondid, samuti kino- ja fotodokumendid ning helisalvestused kogu rahva
varaks, s. o. üldriiklikuks omandiks. Kõik need materjalid loeti siitpeale
ühtseks riiklikuks arhiivifondiks, ning süüdlased nende
hävitamises, varjamises või arhiividesse mitteüleandmises kuulusid kohtu-
likule vastutusele võtmisele. Seega kuulusid tsentraliseeritud säilita-
misele mitte üksnes riigiasutuste dokumentaalmaterjalid, nagu kodan-
liku Eesti 1935. aasta arhiiviseadus ette oli näinud, vaid ka eraettevõtete
arhiivid.

Teise, samuti leninlikest arhiivinduse põhimõtetest lähtuva Eesti NSV
Rahvakomissaride Nõukogu määrusega samast kuupäevast[44] loodi arhiivi-
materjalide säilitamiseks, korrastamiseks ja teaduslikuks ning praktili-
seks kasutamiseks endise Eesti Riigiarhiivi ja Riigiraamatukogu baasil
Tallinnas Eesti NSV Riigi Keskarhiiv, mis allutati Siseasjade Rahvako-
missariaadile. Sama määrusega muudeti Tartus asuv Riigi Keskarhiiv
Eesti NSV Riigi Keskarhiivi Tartu osakonnaks (filiaaliks) ja allutati
samuti Siseasjade Rahvakomissariaadile.

[42] Vt. sealsamas, lk. 2; Riigi Keskarhiiv 1932—1937 ja arhiivinduslikke eriküsimusi.
Eesti Riigi Keskarhiivi Toimetised, nr. 5, lk. 30; Arhiivinduse käsiraamat, II, lk. 232.

[43] «ENSV Teataja» 1940, nr. 4, lk. 30—31.

[44] Sealsamas, lk. 32.

Arhiividevõrgu edasiseks täiustamiseks ja väljaarendamiseks andis Rahvakomissaride Nõukogu 10. detsembrist 1940 kolmanda määruse,[45] millega senised linnade ja maavalitsuste arhiivid kujundati ümber linna- ja maa-arhiivideks (kokku 11) ning kinnitati nende ajutised koosseisud. Arhiivide juhtimine pandi Eesti NSV Siseasjade Rahvakomissariaadi arhiivide talitusele, mida 1940.—1941. aastal juhtisid B. Veimer ja M. Organov.

Nii laienesid leninliku arhiivindusdekreedi põhimõtted ka Eesti NSV arhiividele.

Arhiivimaterjalide arvestuse alal kehtestati 1. novembril 1940 uus süsteem,[46] millega senine ebatäpne ruumiline arvestus (jooksev meeter ehk arhiivimeeter) asendati õmmeldud või köidetud materjalide osas säilitusüksustega, lahtiste osas aga kilogrammidega. Ühtlasi said seni asutuste järgi nimetatud «arhiivid» igaüks oma kindla järjekorranumbri ja neid hakati nimetama arhiivifondideks ehk lihtsalt fondideks.

Esimesel nõukogude aastal kujunes Eesti NSV Riigi Keskarhiivi üheks peamiseks ülesandeks likvideeritud kodanlike asutuste ja organisatsioonide arhiivide arvele- ja vastuvõtmine ning esialgne korrastamine.

1. oktoobrist 1940 kuni 1. juulini 1941 süstematiseeriti Eesti NSV Riigi Keskarhiivi Tartu filiaalis 57 588 ja inventeeriti 6942 säilitusüksust.[47] 1940.—1941. aastal köideti ligi 400 säilitusüksust ja restaureeriti üle 5000 lehe. Ka arhiivi raamatukogu suurenes pidevalt. 1940. aastal inventeeriti selles 5577 köidet.[48] 1. jaanuaril 1941 oli 727 fondist 81 arvestatud juba uutel alustel.[49]

Kuni 1. aprillini 1941 koondati Eesti NSV Riigi Keskarhiivi 857 fondi ja fondiosa (445 000 säilitusüksust), 17 000 kartoteegikaarti (arhiivimaterjalides esinevate isikute ja muu kohta) ning 48,5 tonni fondeerimata materjale.[50] Samaks ajaks oli korrastatud 144 fondi, 131 500 säilitusüksust (kõik osaliselt), hävitamiseks eraldatud 10 708 säilitusüksust ja fondeeritud 7582 säilitusüksust. Korrastustöö toimus kõigis osakondades, mida oli neli: rahvamajanduse osakond, kultuuri- ja sotsiaalosakond, administratiiv-juriidiline osakond ja sõjaosakond. 1941. aastal töötas arhiivis 51 inimest.

Et toime tulla suurenenud töökoormusega, rakendati Eesti NSV Riigi Keskarhiivi Tartu filiaalis suuremal hulgal ajutist tööjõudu. Siingi mindi üle detailselt planeeritud tööle.[51] Nagu teistelgi riiklikel arhiividel tuli ka Tartu filiaalil suurel hulgal vastu võtta likvideeritud ja natsionaliseeritud asutuste, ettevõtete ning organisatsioonide, samuti 1939. aastal Sak-

[45] «ENSV Teataja» 1940, nr. 63, lk. 874.

[46] *E. Brück*, Eesti NSV Riikliku Ajaloo Keskarhiivi ajaloost. Nõukogude arhiivinduse 50. aastapäevale pühendatud juubelikonverentsi materjale, lk. 19.

[47] RAKA, f. R-271, nim. 2II, s.-ü. 7, l. 149—150, 129; s.-ü. 58, l. 22—23.

[48] Sealsamas, s.-ü. 7, l. 145.

[49] Sealsamas, l. 149.

[50] *V. Joakimov*, Ülevaade teadusliku teatmeaparaadi loomisest ENSV ORKA arhiivifondidele 1921—1967. Nõukogude arhiivinduse 50. aastapäevale pühendatud juubelikonverentsi materjalid, lk. 5.

[51] RAKA, f. R-271, nim. 2II, s.-ü. 7, l. 112 ja l. 114—115.

samaale ümberasunud kodanikele kuulunud arhivaale.[52] 1940.—1941. aastal võeti arhiivi vastu üle 63 000 säilitusüksuse (ligi 300 fondi).[53]

Leninlikest arhiivinduslikest põhimõtetest lähtudes saavutasid arhiivitöötajad Eesti NSV-s juba nõukogude võimu esimesel aastal silmapaistvaid tulemusi riiklikes arhiivides säilitatavate materjalide hooldamisel, korrastamisel ja uurijatele kasutuseks andmisel, eriti aga uute materjalide hoiule võtmisel ja nende säilivuse tagamisel. Suurel hulgal võeti vastu ja arvele erakordse poliitilise, teadusliku ja kultuuriloolise väärtusega dokumente ning säilitati need uurijaile.

Saksa fašistlik okupatsioon katkestas nõukogude arhiivinduse arengu. Piiratud transpordivõimaluste tõttu õnnestus tagalasse Kirovi oblasti riiklikku arhiivi evakueerida ainult väike osa vaid kõige hinnalisemaid ürikuid.[54] Osa, selle hulgas eriti väärtuslikke vabrikute ja tehaste fonde hävis evakueerimisel ja sõjategevuse tagajärjel 1941. aastal.

Tagalas jätkus arhiivimaterjalide arvelevõtmine ja korraldamine — eeskätt selleks, et oleks võimalik kodanikele vajalikke teatisi välja anda. Tegeldi ka komplekteerimisega, kogudes peamiselt trükiseid. Paljud olulisemad Suure Isamaasõja aastail Nõukogude Liidus eesti keeles väljaantud brošüürid, plakatid, lend- ja ajalehed on seepärast Eesti NSV arhiivides olemas.

Saksa fašistlik okupatsioon tekitas Eesti NSV arhiivindusele suurt kahju.[55] Okupandid vedasid Eesti NSV-st suurel hulgal välja väärtuslikke arhiivimaterjale. Tallinna Linna Arhiivist näiteks viidi Saksamaale üle 7000 säilitusüksuse suure teadusliku ja ajaloolise väärtusega dokumente XIV—XIX sajandist, nende hulgas 1587 pärgamentürikut. Eesti NSV Riikliku Ajaloo Keskarhiivi Tartu filiaalist viidi 1942. aastal Saksamaale 2658 säilitusüksust Potsdami sõjaväe arhiivi materjale esimese Saksa okupatsiooni ajast (1918. a.).

Suurt kahju Eesti NSV arhiividele tekitas ka sõjategevus.[56] Nii hävis sõjatules Narva Linna Arhiivi hoone ja palju tema hinnalistest materjalidest. Samuti põles ära Tallinna Linna Arhiivi hoone ja tema ülemistel korrustel asunud arhiivimaterjal, umbes pool arhiivist. Tulekahju tabas ka Eesti NSV Riikliku Keskarhiivi hoonet Tallinnas Maneeži tänavas, kus

[52] *E. Brück*, Eesti NSV Riikliku Ajaloo Keskarhiivi ajaloost. Nõukogude arhiivinduse 50. aastapäevale pühendatud juubelikonverentsi materjale, lk. 17.

[53] RAKA, f. R-271, nim. 2II, s.-ü. 7, l. 137—139.

[54] *B. Varkki*, 50 aastat leninlikust dekreedist arhiivinduse kohta. Nõukogude arhiivinduse 50. aastapäevale pühendatud juubelikonverentsi materjalid, lk. 2—3.

[55] Sealsamas, lk. 3.

[56] *А. Лембер*, Обзор развития архивного дела в Эстонской ССР за 1940—1968 гг. Архивное строительство в Литовской, Латвийской и Эстонской ССР (Материалы к научной конференции, посвященной 50-летию советских архивов). Рига, 1968, lk. 27; *B. Varkki*, 50 aastat leninlikust dekreedist arhiivinduse kohta. Nõukogude arhiivinduse 50. aastapäevale pühendatud juubelikonverentsi materjalid, lk. 3; *E. Kipper*, ENSV ORKA dokumentaalsete rikkuste kogumine ja säilitamine a. 1921—1946. Sealsamas, lk. 17—19.

On avaldatud arvamist, nagu oleksid koos Narva Linna Arhiivi hoonega hävinud kõik või enamik seal säilitatud materjalidest. Sel puhul tuleb märkida, et enne arhiivihoone hävimist evakueerisid arhiivitöötajad A. Kotkas jt. suure osa fondidest, mis Narva ajaloo uurimise seisukohalt on väga olulised. Praegu säilitatakse neid fonde Eesti NSV Riiklikus Ajaloo Keskarhiivis Tartus.

põles ära viies korrus väärtuslike arhivaalidega, mis moodustasid üle 100 000 säilitusüksuse. Tules hävis osa Liivimaa Kubermangu Sandarmivalitsuse fondist (1892—1917), milles leidus materjale 1905.—1907. aasta revolutsiooni, Veebruarirevolutsiooni, töölisliikumise ja M. Gorki jälitamise kohta, samuti dokumente aastaist 1917—1940.

Okupantidel oli Tartu filiaalist Saksamaale viimiseks ette valmistatud 1208 kasti arhivaale. Ära viia aga õnnestus neist ainult 131 kasti.[57] Suur hulk dokumentaalmaterjali oli väljaviimise- ja tuleohu eest viidud maale mitmesse kohta laiali ja jäetud seal arhiivitöötajate valve alla.[58]

Tänu Punaarmee kiirele pealetungile läks korda päästa palju Eesti NSV kultuuriväärtusi, ka arhiivimaterjale. Tallinna vabastamisel saadi sadamast kätte 100 kasti arhiividokumente, mida okupandid ei olnud jõudnud kaasa viia.[59]

Üldse läks okupatsiooni tagajärjel kaduma või hävis umbes 15 protsenti enne Suure Isamaasõja algust arhiividesse koondatud materjalidest.[60] Tegelikult olid sõjakahjustused märksa suuremad, sest hävis ka osa asutuste arhiive.

Vabastatud Eesti NSV rajoonides asuti viivitamatult arhiivide korrastamisele. 1. detsembriks 1944. aastal olid uuesti tööd alanud Eesti NSV Riiklik Keskarhiiv Tallinnas, samuti tema Tartu osakond, Tallinna Linna ja Harju Maakonna Riiklik Arhiiv, Tartu Linna ja Maakonna Riiklik Arhiiv, Läänemaa Riiklik Arhiiv ja Valga Maakonna Riiklik Arhiiv, Saare Maakonna Riiklik Arhiiv ja Viljandi Maakonna Riiklik Arhiiv. Et üle saada ruumide puudumisest, mis takistas mitme maakonnaarhiivi tegevuse alustamist, andis Eesti NSV Rahvakomissaride Nõukogu 29. märtsil 1945 määruse «Eesti NSV territooriumil asuvate arhiiviorganite tegevuse taastamisest ja nende töö parandamisest». 1945. aasta lõpuks töötasid taas kõik 10 linna- ja maakonnaarhiivi.

Pärast sõda andis eriti teravalt tunda kaadri vähesus. 1944. aasta lõpul oli vabariigi arhiiviasutustes 108 koosseisulisest kohast täidetud ainult 53.[61] 1945. aasta jooksul suudeti kaadriprobleem esialgselt siiski lahendada.

Eesti NSV arhiivinduse taastamist ja nõukogulikule arenguteele suunamist sõjajärgseil aastail (1944—1952) juhtis Eesti NSV Siseministeeriumi arhiivide osakonna ülem M. Organov. Lähtudes vanale kaadrile lähenemise leninlikest printsiipidest, tõmmati neil aastail nõukogude arhiivinduse rajamisele vabariigis kaasa mitmed kogenud ajaloolased ja arhivistid. Aastail 1944—1947 töötas Eesti NSV Riikliku Keskarhiivi ülemana Rudolf Kenkmaa. Tema järel asus sellele kohale (1947—1950) varem arhiivi ülema asetäitjana töötanud Ada Piirak. Riikliku Keskarhiivi Tartu

[57] RAKA, f. R-271, nim. 19, s.-ü. 39, l. 10.
[58] RAKA töötaja B. Labi päevikulised märkmed (omaniku valduses).
[59] *E. Kipper*, ENSV ORKA dokumentaalsete rikkuste kogumine ja säilitamine a. 1921—1946. Nõukogude arhiivinduse 50. aastapäevale pühendatud juubelikonverentsi materjalid, lk. 17.
[60] Sealsamas.
[61] *B. Varkki*, 50 aastat leninlikust dekreedist arhiivinduse kohta. Nõukogude arhiivinduse 50. aastapäevale pühendatud juubelikonverentsi materjalid, lk. 3.

filiaali ülemana töötas aastail 1944—1950 Voldemar Miller ning Tallinna Linna ja Harju Maakonna Arhiivi juhatajana aastail 1944—1950 Epp Siimo, kes visa tööga end täiendades ja nõukogude arhiivinduse printsiipe omandades töötasid entusiasmiga oma rikkalikke teadmisi ning kogemusi rakendades arhiivide töö taastamisel ja nõukogude arhiivinduse rajamisel Eesti NSV-s. Tunnustust väärivat tööd arhiivide korrastamisel ja nooremate kolleegide ning uurijate abistamisel tegid sel ajal ka Eesti NSV Oktoobrirevolutsiooni ja Sotsialistliku Ülesehituse Riiklikus Keskarhiivis kauemat aega osakonnajuhatajana töötanud Johannes Eljari, Eesti NSV Riiklikus Ajaloo Keskarhiivis ülema asetäitja Oskar Vares ja mitmed teised.

Eesti NSV Riikliku Keskarhiivi Tartu filiaal alustas ametlikult tööd 17. oktoobril 1944, mil Eesti NSV Siseasjade Rahvakomissariaadi arhiivide osakonna ülema käskkirjaga taastati arhiivi sõjaeelne nimetus ja määrati ametisse seitse töötajat.[62] Nende esimeseks ülesandeks oli maale varjule viidud arhiivimaterjalide tagasitoomine, mis jätkuva sõja tingimustes osutus küllaltki keerukaks.[63] Veel 5. aprillil 1945 oli hoone kütmata ja suur osa materjale reevakueerimata.

Ka Eesti NSV Riikliku Keskarhiivi tegevuses oli algul esimesel kohal materjalide reevakueerimine. Siis aga hakkas nii Tallinnas kui ka Tartus üha olulisemale kohale kerkima komplekteerimine ja korrastamine, sest korrastamata oli umbes 80 protsenti arhiivimaterjalidest.[64] 1. jaanuaril 1946 oli Eesti NSV Riikliku Keskarhiivi 1289 fondist (1,2 miljonist säilitusüksusest ja 107 300 kg lahtistest materjalidest) korrastatud ainult 81 fondi (232 000 säilitusüksust).[65] Tööde kiirendamiseks hakati rakendama nn. lühendatud tsüklit, mis seisis selles, et säilitusüksuste pealkirjad, kui nad vähegi avasid dokumentide sisu, jäeti endisteks, üksusi ei köidetud ja nende lehti ei nummerdatud, ka uued nimistud jäeti esialgu koostamata, kui üleandmise-asjaajamise või summaarsed nimistud tagasid materjalide arvestamise ja võimaldasid neid kasutada. Niimoodi korrastati Eesti NSV Riiklikus Keskarhiivis võrdlemisi kiiresti ja tehti uurijatele kättesaadavaks suur hulk kodanliku Eesti asutuste ja ettevõtete fonde.[66] Aastail 1944—1952 korrastati siin 1756 fondi ja 189 fondiosa (886 277 säilitusüksust ja 124 411 kg lahtisi materjale) ehk $^1/_3$ säilitatavatest materjalidest.[67] Kuigi lühendatud tsüklit rakendades saavutati näiteks Eesti NSV Riiklikus Keskarhiivis, et nüüd olid kõik säilitusüksused lõpuks arvele võetud ja et kõigil fondidel olid nimistud, mis võimaldas nende kasutamist, olid sel moodusel ka omad puudused. Selgus, et ekspertiis oli olnud puudulik ja hävitamiseks oli eraldatud materjale, mis oleksid pidanud kuuluma

[62] RAKA, f. R-271, nim. 19, s.-ü. 1, l. 1.
[63] Sealsamas, s.-ü. 2, l. 1.
[64] *А. Лембер*. Обзор развития архивного дела в Эстонской ССР за 1940—1965 гг. Архивное строительство в Литовской, Латвийской и Эстонской ССР, lk. 28.
[65] *V. Joakimov*, Ülevaade teadusliku teatmeaparaadi loomisest ENSV ORKA arhiivifondidele 1921—1967. Nõukogude arhiivinduse 50. aastapäevale pühendatud juubelikonverentsi materjalid, lk. 6.
[66] Sealsamas, lk. 7.
[67] Sealsamas, lk. 9.

säilitamisele.[68] Sellele juhtis 1951. aastal tähelepanu ka NSV Liidu Arhii-
vide Peavalitsus. Kuna oli palju korrastamata fonde, siis kasutati nende
korrastamisel isikuid, kellel polnud vajalikku ettevalmistust. Esines ka
asjatundmatut ekspertiisi.

Niisuguste ebakompetentsete lepinguliste töötajate poolt NSV Liidu
riiklikule arhiivifondile tekitatud kahjust räägib ka Arhiivide Peavalitsuse
juhataja G. Belov.[69] Kohtadelgi hävis väärtuslikke arhiivimaterjale, näi-
teks Sindi Kalevivabriku, mitmete keskkoolide ja kolhooside fondid või
nende osad,[70] kuigi arhiiviorganid võitlesid selle vastu ja olid astunud
samme, et seda vältida.

Seoses sõjajärgse taastamistööga kerkis kõigis riiklikes arhiivides,
nende hulgas Riikliku Keskarhiivi Tartu filiaalis, uue ülesandena päeva-
korrale arhiividokumentide kasutamine rahvamajanduslikul otstarbel. Sel
eesmärgil avaldas Tartu filiaal ajakirjanduses vastavaid teateid[71] ja orga-
niseeris 28. mail 1945 suurema nõupidamise, millest peale juhtivate arhii-
vitöötajate võtsid osa 13 Tartu asutuse esindajad.[72]

23. jaanuaril 1948 võttis Eesti NSV Ministrite Nõukogu vastu määruse,
millega keelati ehitatavate ja taastatavate objektide finantseerimine
ilma arhiiviorganite õienditeta.[73] Eesti NSV riiklikes arhiivides sel-
gitati aastail 1945—1950 välja rohkesti dokumente mere- ja jõesadamate,
maanteede, raudteede ja sildade ehitamise ning põlevkivitööstuse elektri-
fitseerimise ja arendamise kohta Eestis, mis tunduvalt kergendasid nende
taastamist. Arhiivide andmete alusel koostati ülevaateid, loetelusid ja
orienteerivaid teatisi, mis saadeti asutustele, kes neid vajasid. See või-
maldas taastamisel kokku hoida märkimisväärseid summasid ja suuri
koguseid materjale. Nii aitas Tartu filiaali materjalide kasutamine ainu-
üksi drenaažisüsteemide taastamisel säästa 6 miljonit rubla (vanas vää-
ringus).

Kuna riiklike arhiivide töö plaanipärast arendamist pidurdas algusest
peale vilunud arhiivitöötajate vähesus, hakati peagi rõhku panema kaadri
kvalifikatsiooni tõstmisele. Riikliku Keskarhiivi Tartu filiaalis näiteks kor-
raldati kõigile arhiivitöötajaile ulatuslik nõukogude arhiivinduse teooria
ja praktika kursus, millele järgnesid eksamid komisjoni ees.[74] Arhiivi

[68] Vt. *H. Piirimäe*, Mõningaid probleeme teaduslikust ekspertiisist. Nõukogude
arhiivinduse 50. aastapäevale pühendatud juubelikonverentsi materjalid, lk. 5—6; Обзор
состояния работы экспертно-поверочных комиссий архивных органов МВД — УМВД
республик, краев и областей за 1950—1951 гг. М., 1951, lk. 8 ja *V. Joakimov*, Üle-
vaade teadusliku teatmeaparaadi loomisest ENSV ORKA arhiivifondidele 1921—1967.
Nõukogude arhiivinduse 50. aastapäevale pühendatud juubelikonverentsi materjalid,
lk. 8—9.

[69] *Г. А. Белов*, Проблемы комплектования государственных архивов СССР. «Во-
просы истории», 1968, № 4, lk. 79.

[70] *H. Piirimäe*, Mõningaid probleeme teaduslikust ekspertiisist. Nõukogude arhiivin-
duse 50. aastapäevale pühendatud juubelikonverentsi materjalid, lk. 6.

[71] «Õhtuleht» 24. mail 1945; «Postimees» 25. mail 1945.

[72] RAKA, f. R-271, nim. 19, s.-ü. 7, l. 47—49.

[73] *B. Varkki*, 50 aastat leninlikust dekreedist arhiivinduse kohta. Nõukogude arhii-
vinduse 50. aastapäevale pühendatud juubelikonverentsi materjalid, lk. 5—6; lähemalt vt.
А. Лембер, Обзор развития архивного дела в Эстонской ССР за 1940—1968 гг. Архив-
ное строительство в Литовской, Латвийской и Эстонской ССР, lk. 28—29.

[74] RAKA, f. R-271, nim. 19, s.-ü. 39, l. 1.

ülem V. Miller oli saanud enne seda (1946. aastal) vastava ettevalmis-
tuse Moskvas Arhiivide Peavalitsuse poolt korraldatud 3-kuulistel kesk-
arhiivide ülemate täienduskursustel. Järgmisel aastal käis end samadel
kursustel täiendamas ORRKA ülem A. Piirak. Kõrgemalseisvatelt arhiivi-
asutustelt saadud instruktsioonide ja eeskirjade tundmaõppimise ja pingsa
teoreetilise enesetäiendamistööga õppisid kõigi Eesti NSV arhiiviasutuste
töötajad tol ajal tundma ja praktiliselt vabariigi arhiivide töös rakendama
nõukogude arhiivinduse varasemaid kogemusi ja selles rakendatavaid
leninlikke põhimõtteid.

Eesti NSV riiklike arhiivide võrk tegi sõjajärgsetel aastatel läbi ka
mitmed organisatsioonilised muutused. 1948. aastal reorganiseeriti Eesti
NSV Riiklik Keskarhiiv Eesti NSV Oktoobrirevolutsiooni ja Sotsialistliku
Ülesehituse Riiklikuks Keskarhiiviks (ORRKA), tema Tartu filiaalist aga
sai Eesti NSV Riiklik Ajaloo Keskarhiiv (RAKA).[75] Ühtlasi määrati täp-
semalt kindlaks ka nende profiil. Viimases neist säilitatakse materjale,
mis on tekkinud kuni Oktoobrirevolutsioonini (1917). Et säilitada fonde
terviklikena, säilitatakse siin ka mõnede pärast 1917. aastat tegevust jät-
kanud asutuste arhiivimaterjale kuni 1944. aastani. Eesti NSV Oktoobri-
revolutsiooni ja Sotsialistliku Ülesehituse Riiklik Keskarhiiv aga koon-
dab materjale Oktoobrirevolutsioonist alates. Hilisemad muutused riiklike
arhiivide võrgus on toimunud peamiselt linna- ja rajooniarhiivide osas.

Käesoleval ajal on Eesti NSV-s kaks riiklikku keskarhiivi (ORRKA ja
RAKA), viis linnaarhiivi (Tallinn, Tartu, Pärnu, Kohtla-Järve, Narva) ja
12 rajooniarhiivi, kõik põlise säilitusega arhiivid. Linna- ja rajooni-
arhiivides säilitatakse materjale alates 1944. aastast, välja arvatud
Tallinna Linna Riiklik Arhiiv, kus leidub arhivaale alates XIII sajandist.[76]

Uuele etapile nõukogude arhiivinduses pani aluse 1956. aastal toimu-
nud NLKP XX kongress, mis avas tee loomingulisele mõttele ajalootea-
duses ja tõi kaasa ka uue suhtumise arhiivimaterjalidesse.[77] Järg-
nevatel aastatel parandati dokumentide säilitamistingimusi, arhiivid avati
laiale kasutajaskonnale ja arhiiviasutused allutati ministrite nõuko-
gudele. Sellega kooskõlas reorganiseeriti ka Eesti NSV-s Siseministeeriumi
arhiivide osakond 1960. aasta aprillis Eesti NSV Ministrite Nõukogu juu-
res asuvaks Arhiivide Valitsuseks.

Viimane võttis arhiivimaterjalide laialdasema kasutamise ja paremini
säilitamise eesmärgil tarvitusele mitmed organisatsioonilised abinõud.

[75] *А. Лембер*, Обзор развития архивного дела в Эстонской ССР за 1940—
1965 гг. Архивное строительство в Литовской, Латвийской и Эстонской ССР, lk.
27—28.

[76] Sealsamas, lk. 28.

[77] Uue etapi alguseks Nõukogude arhiivinduses loetakse täpsemalt 1958. aastat. (Vt.
näit. *А. В. Елпатьевский, Т. Г. Коленкина, В. В. Цаплин*, Научные основы ценности
документальных материалов советской эпохи и комплектование ими государственных
архивов. Труды научной конференции по вопросам архивного дела в СССР. Том I.
М., 1965, lk. 48.)

Selle tulemusena on kardinaalselt muutunud dokumentaalmaterjalide väärtuse hindamise kriteeriumid. Kui varem ekspertiisi-kontrollkomisjonid vaatasid läbi ja kinnitasid materjalide eraldusakte, siis sellest peale on peamine tähelepanu pööratud põlisele säilitamisele kuuluvate materjalide nimistutele. Arhiivid on koostanud riiklikule hoiule võtmisele kuuluvate dokumentaalmaterjalide nimekirjad. Asutuste dokumentaalmaterjalide komplekteerimise küsimuste vahetuks lahendamiseks loodi ORRKA-s vastav osakond ja ekspertiisi-kontrollkomisjon, anti välja mitmesuguseid ekspertiisialaseid metoodilisi materjale (riiklikesse arhiividesse vastuvõtmisele kuuluvate dokumentaalmaterjalide tüüploetelusid, tüüp- ja näidisnomenklatuure) ning rakendati muid abinõusid.[77a]

Aastail 1945—1960 korrastati Eesti NSV riiklikes arhiivides 3,5 miljonit säilitusüksust ja 152 000 kg lahtisi materjale.[78] Selle tulemusena oli 1968. aastaks Eesti NSV riiklikes arhiivides 4 360 500 säilitusüksusest nimistutesse kantud 4 320 000 üksust ehk 99 protsenti kõigist põliselt säilitatavatest materjalidest.

Arhiivimaterjalide korrastamine lõi järjest paremad tingimused uurijate teenindamiseks. Kümne aasta jooksul kasvas uurijate arv Eesti NSV riiklikes arhiivides kahekordseks, tõustes 168-lt 1950. aastal 355-le 1960. aastal. Viis aastat hiljem (1965. a.) külastas vabariigi kaht keskarhiivi ja Tallinna Linna Arhiivi lugemissaale 517 uurijat ligi 6000 korral, kasutades ühtekokku 24 097 säilitusüksust, 1967. aastal aga kasutas vabariigi arhiive 837 uurijat, s. o. viis korda rohkem kui 1950. aastal.[79]

Eesti NSV Riikliku Ajaloo Keskarhiivi kasutamine tõusis 1291-lt külastuskorralt 1955. aastal 1668-le 1956. aastal ja kasutatud säilitusüksuste poolest 3593-lt 6241-le.[80] Nii külastajate ja külastuskordade kui ka kasutatud materjalide arv näitas ka edaspidi järjekindlat tõusutendentsi. 1967. aastal käis arhiivis 351 uurijat 4489 korda, kasutati 19 819 säilitusüksust.[81]

Eesti NSV Riikliku Ajaloo Keskarhiivi riiklike ja seisuslike asutuste, ühiskondlike ja eraasutuste ning organisatsioonide, teaduslike ja kultuurhariduslike ühingute, samuti riigi-, ühiskonna- ja kultuuritegelaste ning teadlaste isiklikes fondides kajastub ulatuslikult sajanditepikkune eesti rahva ajalugu, maa majanduslik arenemine, eri klasside ja seisuste olukord, talurahva ja proletariaadi klassivõitlus, tähtsamad poliitilised sündmused ja kultuuriajalugu.

Eesti NSV Oktoobrirevolutsiooni ja Sotsialistliku Ülesehituse Riiklikus Keskarhiivis tegeldi peale jooksva arhiivitöö ka puudulike nimistutega

[77a] Nendest üksikasjalikumalt vt. *Б. В. Варкки*, Архивное дело Эстонской ССР. «Вопросы архивоведения», 1965, № 4, lk. 24—29 ja *B. Varkki*, 50 aastat leninlikust dekreedist arhiivinduse kohta. Nõukogude arhiivinduse 50. aastapäevale pühendatud juubelikonverentsi materjalid, lk. 4—16.

[78] *А. Лембер*, Обзор развития архивного дела в Эстонской ССР за 1940—1968 гг. Архивное строительство в Литовской, Латвийской и Эстонской ССР, lk. 28.

[79] Vt. sealsamas, lk. 29; *B. Varkki*, Mineviku dokumendid tänapäeva teenistuses. «Eesti Kommunist» 1966, nr. 6, lk. 25; *Б. Варкки*, Документы прошлого на службе современности. «Коммунист Эстонии», 1966, № 6, lk. 26—29.

[80] RAKA aastaaruanded. (Seni fondeerimata materjalid.)

[81] Sealsamas.

fondide ümberkorrastamise, nimistute redigeerimise ja teadusliku teatmeaparaadi täiustamisega.[82] Ajavahemikul 1953—1963 korrastati siin 9417 fondi ja fondiosa, kokku 582 555 säilitusüksust ja 6121 kg lahtisi materjale. Alates 1965. aastast sai võimalikuks suunata kogu tähelepanu teatmeaparaadi väljaarendamisele.[83] Määrati kindlaks teadusliku teatmeaparaadi süsteemi loomise kaks põhisuunda. See näeb ette teatmeaparaadi väljaarendamise nii juba säilitamisele võetud kui ka veel asutustes olevate, edaspidi ORRKA-sse säilitamiseks vastuvõetavate materjalide osas. Teadusliku teatmeaparaadi nurgakiviks jäävad edaspidigi nimistud ja süstemaatiline kataloog, kusjuures viimasele kui perspektiivsemale on hakatud pöörama erilist tähelepanu. 1. jaanuaril 1968 oli arhiivis kehtivatele nõuetele vastavaid nimistuid umbes 30 protsenti.[84] Ülejäänud nimistud tuleb veel varustada fondi-iseloomustustega, sisukordadega ja vajaduse korral ka šifrite ülekandetabelitega.

Süstemaatilise kataloogi jaoks hakati ulatuslikumalt temaatilisi kaarte koostama pärast 1956. aastat, kui arhivaalide kasutamine laienes. Aastail 1956—1963 koostati umbes 21 000 temaatilist kaarti.[85] Kokku oli 1967. aastal 59 000 olemasolevast temaatilisest kaardist indekseeritud ja süstemaatilisse kataloogi liidetud 20 400 nõukogude asutuste materjalide kohta käivat kaarti. 1968. aastal valmis nõukogude-eelsete materjalide klassifitseerimisskeem.

Linnade ja rajoonide riiklikes arhiivides säilitatavad dokumendid on olnud asendamatuks allikaks kohaliku ajaloo, hariduse, kodu- ja kultuuriloo, põllumajanduse arengu ja teiste küsimuste uurimisel. Nendegi kasutamine on viimasel ajal tunduvalt elavnenud. Aastail 1964—1965 kasutas linnade ja rajoonide arhiive ainult 41 uurijat, 1967. aastal aga suurenes nende arv peaaegu kahekordseks.[86]

Järjekindlalt on laienenud riiklike arhiivide materjalide kasutamine elanikkonna vajaduste rahuldamiseks, eriti pärast riikliku pensioniseaduse kehtimahakkamist: 1955. aastal väljastasid riiklikud keskarhiivid 7832 mitmesugust teatist, 1956. aastal tõusis nende arv 29 575-le, 1967. aastal väljastati üle 28 000 teatise.[87]

Nõukogude ühiskonna ajaloo uurimiseks vajaliku allikalise baasi säilimise seisukohalt on põhimõttelise tähtsusega uuenduseks kõigi linna- ja rajooniarhiivide muutmine põlise säilitusega arhiivideks, samuti senisest suurema tähelepanu pööramine nende arhiivide tegevuse suunamisele, metoodilisele juhendamisele ja kvalifitseeritud kaadriga varustamisele. Nõukogude ühiskonna ajaloo uurimise seisukohalt samasuguse tähtsusega on otsustava pöörde saavutamine asutuste arhiivimaterjalide korrasta-

[82] *V. Joakimov*, Ülevaade teadusliku teatmeaparaadi loomisest Eesti NSV ORKA arhiivifondidele 1921—1967. Nõukogude arhiivinduse 50. aastapäevale pühendatud juubelikonverentsi materjalid, lk. 10.

[83] Sealsamas, lk. 10—11.

[84] Sealsamas, lk. 11.

[85] Sealsamas, lk. 12—13.

[86] *А. Лембер*, Обзор развития архивного дела в Эстонской ССР за 1940—1968 гг. Архивное строительство в Литовской, Латвийской и Эстонской ССР, lk. 31.

[87] Vt. sealsamas; *B. Varkki*, 50 aastat leninlikust dekreedist arhiivinduse kohta. Nõukogude arhiivinduse 50. aastapäevale pühendatud juubelikonverentsi materjalid, lk. 9.

misel. 1968. aastaks oli vabariigi asutustes arhiivimaterjalid korrastatud kuni 1963.—1964. aastani, paljudes isegi kuni 1967. aastani.[88] Arhiivi-asutuste edasiseks ülesandeks on tagada asutustes ja ettevõtetes pidev iga-aastane materjalide korrastamine ja arvelevõtmine. Asutuste arhiivide töö kontrollimise ja juhendamise kõrval pööratakse endisest suuremat tähelepanu asjaajamise korrashoidmisele, samuti asjaajamisega tegelevate töötajate kvalifikatsiooni tõstmisele. Asutuste asjaajamisega tegelevate töötajate metoodiliseks juhendamiseks avaldati A. Kenniku raamat «Dokumendid nõukogude asutustes» (Tallinn, 1968. 104 lk.), milles käsitletakse tööd dokumentidega alates nende koostamisest (asutusse saabumisest) kuni üleandmiseni arhiivi, samuti dokumentide teadusliku ja praktilise väärtuse ekspertiisi ning mõningaid teisi küsimusi. Teaduste Akadeemia instituutide ja akadeemia teiste asutuste dokumentaalmaterjali säilitamiseks loodi 1964. aastal Eesti NSV Teaduste Akadeemia Teaduslik Keskarhiiv.

Viimasel ajal toimunud rahvamajanduse, teaduse ja tehnika kiire arenemine on põhjustanud tehniliste dokumentaalmaterjalide hulga suurenemise. 1. jaanuarist 1965 kuni 1. jaanuarini 1968, s. o. kolme aasta jooksul, suurenes nende hulk 552 200 säilitusüksuse võrra, s. o. keskmiselt 184 000 säilitusüksust aastas.[89] Seepärast on tehniliste dokumentaalmaterjalide ekspertiis, komplekteerimine, arvelevõtmine ja teised sellega seotud küsimused pakilisemaid, millega Eesti NSV Ministrite Nõukogu juures asuv Arhiivide Valitsus käesoleval ajal tegeleb.

Oluliseks töölõiguks dokumentaalmaterjalide säilivuse tagamisel on nende olemi ja seisukorra kontroll. Sel eesmärgil vaadatakse Eesti NSV keskarhiivides igal aastal läbi kümned tuhanded säilitusüksused (1967. aastal näiteks 109 309 säilitusüksust).[90] Järjest enam pööratakse tähelepanu arhivaalide restaureerimisele, millega seoses on keskarhiivide restaureerimistöökodade töö maht viimastel aastatel pidevalt kasvanud. Tähtsaks lõiguks arhivaalide säilivuse tagamisel jääb edaspidigi vastava kindlustusfondi loomine mikrofilmimise teel.

Ajalooteaduse seisukohalt hinnalisi materjale sisaldab ka Eesti NSV Riikliku Ajaloomuuseumi (asut. 1940) dokumentaalmaterjalide fond, kus leidub arhivaale ajavahemikust XIII—XX sajandini.[91] Need valgustavad balti aadlike omandiõiguslikke vahekordi ning majanduslikku ja ühiskondlik-poliitilist tegevust, iseloomustavad pärisorjusliku majandussüsteemi arenemist ja selle kriisi, talurahva võitlust parunite vastu, kapitalismi arenemist tööstuses ja põllumajanduses XIX—XX sajandil, töörahva revolutsioonilist võitlust, Suure Isamaasõja sündmusi ja sotsialistliku ülesehitustöö ajalugu Eestis. Fotode ja fotonegatiivide fond, mis sisaldab üle 45 000 üksuse, on üheks suurimaks ja enamkasutatavaks muuseumis.

[88] *А. Лембер*, Обзор развития архивного дела в Эстонской ССР за 1940—1968 гг. Архивное строительство в Литовской, Латвийской и Эстонской ССР, lk. 33.

[89] *B. Varkki*, 50 aastat leninlikust dekreedist arhiivinduse kohta. Nõukogude arhiivinduse 50. aastapäevale pühendatud juubelikonverentsi materjalid, lk. 12—14.

[90] Sealsamas, lk. 14—15.

[91] *A. Puusepp*, Eesti NSV Teaduste Akadeemia Ajaloomuuseum. Rmt.: Eesti NSV muuseumid. Koostanud I. Rosenberg. Tallinn, 1961, lk. 56—57.

Eesti NSV Teaduste Akadeemia Fr. R. Kreutzwaldi nimelise Kirjandusmuuseumi käsikirjade osakonna arhiiv sisaldab eesti kirjanike ja kultuuritegelaste kirjavahetust ja käsikirju, kokku üle 200 fondi, mis koosnevad ligi 65 000 säilitusüksusest (üle 3 miljoni lehe), ning üle 30 000 kirjandusliku ja kultuuriloolise tähtsusega fotot.[92]

Arhiviste ettevalmistavaid eriõppeasutusi Eesti NSV-s ei ole.

Arhiivinduse õpetamisele Nõukogude Eestis pani aluse dotsent R. Kenkmaa, kes aastail 1945—1957 luges Tartu Riiklikus Ülikoolis arhiivinduse eriharus arhiivinduse teooriat ja ajalugu ning korraldas arhiivipraktikat, hiljem aga luges arhiivinduse üldkursust ja lõpuks veel mõningaid arhiivindusalaseid erikursusi. 1957. aastast kuni käesoleva ajani on arhiivindust koos arhiivipraktikaga õpetanud dotsent H. Piirimäe. Umbes samast ajast alates loetakse kõigile ajaloo osakonna üliõpilastele üks semester arhiivinduse teooriat ja nad teevad läbi 2—3-nädalase arhiivipraktika. Osakonna lõpetajad omandavad ka põhioskused dokumentide publitseerimises (arheograafias).

1960-ndate aastate algusest peale on Tartu Riikliku Ülikooli ajaloo osakonnas ka arhiivinduse eriharu, kus õpitakse tundma asutuste ajalugu, arhiivinduse organisatsiooni ja ajalugu, arheograafiat, paleograafiat, ajaloolist bibliograafiat jt. eriaineid. Vastavalt Eesti NSV Riikliku Kõrgema ja Kesk-erihariduse Komitee ning Arhiivide Valitsuse vahelisele kokkuleppele hakati alates 1968/69. õppeaastast TRÜ ajaloo osakonnas iga kahe aasta järel valmistama ette spetsialiste arhiivinduse erialal eriprogrammi alusel.

Mõned Eesti NSV arhivistidest on lõpetanud Moskva Riikliku Ajaloo ja Arhiivinduse Instituudi, kus omandatakse hea ettevalmistus arhiivinduses (vene paleograafias ja Venemaa ajaloos). Selle lõpetajad on ühtlasi läbi teinud pika arhiivipraktika. Viimasel ajal suunab Arhiivide Valitsus igal aastal kõrgema haridusega arhiivitöötajaid Moskva Riikliku Ajaloo ja Arhiivinduse Instituudi juures toimuvatele üheaastastele kvalifikatsiooni tõstmise kursustele, mille on lõpetanud paljud vabariigi arhivistid. Asutuste asjaajajaid, kellele antakse teadmisi ka asutuste arhiivitöö alal, valmistab ette Tallinna Kergetööstuse Tehnikum. Arhiivide Valitsus korraldab peale selle veel Eesti NSV Statistika Keskvalitsuse Õppekombinaadi juures asutuste töötajatele alalisi asjaajamise ja arhiivinduse kursusi.

Viimastel aastatel on arhiivitöötajatele kvalifikatsiooni tõstmise eesmärgil korraldatud mitmesuguseid kursusi, teadlaste ja arhiivitöötajate nõupidamisi ning konverentse, kus käsitleti mitmeid Eesti ajaloo põhiprobleeme ja ajalooallikaid. On toimunud ka konverentse ja nõupidamisi, kus arhiivindust käsitleti spetsiaalsemalt.

Üks selliseid oli Nõukogude arhiivinduse 40. aastapäevale pühendatud arhiivitöötajate ja teadlaste vabariiklik nõupidamine, mis toimus 28.—29. mail 1958 Tallinnas ja millest võtsid osa ka Moskva, Leningradi, Ukraina, Valgevene, Läti ja Leedu arhivistid. Nõupidamisel võeti vastu otsus, mille

[92] *A. Nagelmaa*, Eesti NSV Teaduste Akadeemia Fr. R. Kreutzwaldi nimeline Kirjandusmuuseum. Sealsamas, lk. 134—135.

eesmärgiks oli Eesti NSV arhiivide töö parandamine. Ettekanded on avaldatud trükis lühendatult ja vene keeles.[93]

Arhiivinduse probleeme käsitleti ka V. I. Lenini arhiivindusdekreedi avaldamise 50. aastapäeva puhul 1968. aasta oktoobris Riias toimunud Eesti NSV, Läti NSV ja Leedu NSV arhivistide ühisel teaduslikul konverentsil, mille materjalid on samuti avaldatud.[94] Vabariikliku ulatusega konverentsid toimusid ka nõukogude arhiivinduse 50. aastapäeva puhul 3. juunil 1968 Tartus ja 4. juunil Tallinnas. Nendegi materjalid on tehtud asjahuvilistele kättesaadavaks eripublikatsioonina.[95] 1965. aasta septembris toimus Leedu, Läti ja Eesti NSV arhiivitöötajate nõupidamine, kus arutati arhiivinduse olukorda neis vabariikides ja eelseisvaid ülesandeid.[95a] Arhiivinduse kui teaduse arendamise vajadusi silmas pidades tuleks edaspidi korraldada veelgi rohkem vabariigi arhiivinduse aktuaalseid teoreetilisi probleeme käsitlevaid konverentse.

[93] Vt. Материалы совещания, посвященного 40-летию советского архивного строительства. «Eesti NSV Teaduste Akadeemia Toimetised — Ühiskonnateaduste Seeria» 1958, nr. 4, lk. 345—384.

[94] Архивное строительство в Литовской, Латвийской и Эстонской ССР. (Материалы к научной конференции, посвященной 50-летию советских архивов). Рига, 1968. 116 lk. Eesti NSV esindajate ettekanded on avaldatud väljaandes: Nõukogude arhiivinduse 50. aastapäevale pühendatud Balti vabariikide vaheliseks juubelikonverentsiks ettevalmistatud materjalid. (Материалы к юбилейной научной конференции Прибалтийских республик, посвященной 50-летию советского архивного дела). Eesti NSV Arhiivid. Tallinn, 1969. (Eesti NSV Ministrite Nõukogu juures asuv Arhiivide Valitsus.) Rotaatorpaljundus. (Eri paginatsioon.)

Sisu: Leedu, Läti ja Eesti NSV arhiivitöötajate teaduslikust konverentsist Riias 2.—4. oktoobrini 1968. a.; *А. Кенник*, О применении перфокарт в делопроизводстве учреждений, организаций и предприятий; *Л. Лооне*, О материалах по истории Эстонии в архивах Швеции, ФРГ, ГДР и Финляндии; *В. Наабер*, Из опыта работы по составлению схемы классификации документальных материалов досоветского периода в государственных архивах Эстонской ССР; *E. Ernits*, Maakomiteed Eestis 1917. aastal; *В. Наабер*, О переселенческом движении южно-эстонских крестьян в 50—60-ые годы XIX века; *А. Тедер*, О делении документальных материалов по историческим эпохам между ЦГИА и ЦГАОР ЭССР; *Е. Зайдельсон*, Использование документальных материалов ЦГАОР ЭССР в агитационно-пропагандических и культурно-просветительных целях.

Esimene Arhiivide Valitsuse poolt sarjana väljaantav metoodiliste materjalide, artiklite, ülevaadete, ettekannete ja muude arhiivindusalaste materjalide bülletään «Eesti NSV arhiivid» ilmus 1967. aastal. (Valimik metoodilisi juhendeid, artikleid ja lühipublikatsioone. Eesti NSV arhiivid. Tallinn, 1967. Rotaatorpaljundus. 73 lk.)

[95] Nõukogude arhiivinduse 50. aastapäevale pühendatud juubelikonverentsi materjalid. (Материалы юбилейной конференции, посвященной 50-летию советского архивного дела). Eesti NSV arhiivid. Tallinn, 1968. (ENSV Ministrite Nõukogu juures asuv Arhiivide Valitsus. Rotaatorpaljundus. Ettekanded koos venekeelsete resümeedega, kokku 176 eri paginatsioonis lk.)

Sisu: Nõukogude arhiivinduse 50. aastapäeva tähistamisest Eesti NSV arhiiviasutustes; *B. Varkki*, 50. aastat leninlikust arhiividekreedist; *E. Brück*, Ülevaade ENSV Riikliku Ajaloo Keskarhiivi ajaloost (rajamisest 1941. a.); *E. Kipper*, ENSV ORKA dokumentaalsete materjalide rikkuste kogumine ja säilitamine a. 1921—1946; *H. Eirand*, ENSV ORKA komplekteerimisest dokumentaalsete materjalidega alates 1946. a.; *H. Piirimäe*, Mõningaid probleeme teaduslikust ekspertiisist; *V. Joakimov*, ENSV ORKA arhiivifondide teadusliku teatmeaparaadi loomine; *A. Matsulevitš*, ENSV ORKA dokumentaalsete materjalide kasutamine; *Õ. Seppa*, Jõgeva Rajooni Riikliku Arhiivi dokumentaalmaterjalide kasutamine; *A. Pallum*, Kino-fotodokumentide koondamisest ENSV ORKA-sse.

[95a] «Rahva Hääl» 23. sept. 1965; «Õhtuleht» 1965, 25. sept.

Arvestades seda, et ajaloodokumentide avaldamisel on oluline tähtsus nii ajalooalaste teadmiste leviku kui ka ajalooteaduse arenemise seisukohalt, samuti vaenulike ja ekslike seisukohtade paljastamisel ja õigete järelduste tegemisel, on nõukogude arhivistide ja ajaloolaste ühise töö viljana pärast Suurt Isamaasõda trükist ilmunud mitu temaatilist dokumentide ja materjalide kogumikku. Publikatsioonide teemad on seejuures valitud eelkõige ajajärkudest, mida seni on kajastatud nõrgalt või mis eesti rahva ajaloos on olnud kõige murrangulisemad. Enamasti on seda tehtud koostöös Eesti NSV Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituudi ja EKP Keskkomitee Partei Ajaloo Instituudiga ning lähtutud nii teaduslikest ja õppeotstarbelistest eesmärkidest kui ka vajadusest levitada vastavaid teadmisi laiemates rahvahulkades.

Säärasena ilmus Eesti NSV Riikliku Ajaloo Keskarhiivi materjalide publikatsioonina Kreenholmi 1872. aasta streigi 80. aastapäevaks venekeelne dokumentide kogumik,[96] mille eesmärgiks oli streigi ülevenemaalist tähtsust arvestades teha need materjalid kättesaadavaks ka uurijaile vennasvabariikides.

Samadel kaalutlustel anti vene keeles välja ka järgmine, 1905.—1907. aasta kodanlik-demokraatliku revolutsiooni 50. aastapäevale pühendatud kogumik.[97]

Järjekordne dokumentide ja materjalide kogumik avaldati 1858. aasta talurahvarahutustest Eestis ja see sisaldab Eesti NSV Riikliku Ajaloo Keskarhiivi materjale.[98] Dokumendid on avaldatud algkeeles. Võõrkeelsed neist on varustatud eestikeelse tõlkega, üksikud eestikeelsed aga venekeelse tõlkega.

Eesti ala Venemaaga ühendamise 250. aastapäeva tähistamiseks ilmus valimik dokumente Põhjasõja päevilt.[99] Kuna valimik taotles populaarteaduslikke eesmärke, siis on kõik dokumendid avaldatud eestikeelses tõlkes.

Nende väljaannete tiraaž oli tavaliselt 2000 eksemplari, välja arvatud «Kreenholmi streik», mida trükiti 1000 võrra rohkem. Eriti head vastuvõttu lugejaskonnas leidsid 1858. aasta talurahvarahutustele ja Põhjasõja aastatele pühendatud kogumikud. Nende tiraaž müüdi läbi mõne päevaga.

[96] Кренгольмская стачка 1872 г. Сборник документов и материалов. Таллин, 1952. XVI + 220 lk. (rets.: *С. С. Дмитриев*, «Советская книга», 1953, № 1, lk. 72—76). Kogumiku avaldas RAKA koostöös Eesti NSV Siseministeeriumi arhiivide osakonnaga. Koostajaiks olid O. Vares, V. Gussarova, A. Daukša, Z. Mazalevskaja, A. Martin, E. Paul, M. Javkina. Kollektiivi tööd juhendas ja kogumiku toimetas R. Kleis.

[97] Революция 1905—1907 гг. в Эстонии. Сборник документов и материалов. (Составители: В. А. Бойков, В. Г. Гусарова, Э. Г. Кауп, Ю. Ю. Кахк, Г. Ф. Лукин, З. И. Мазалевская, М. И. Музыкантова. Ответств. ред. Г. И. Мосберг). Таллин, 1955. 699 lk. + 1 kaart.

[98] 1858. aasta talurahvarahutused Eestis. Dokumente ja materjale. (Koostajad: O. Vares, V. Fainštein ja H. Piirimäe. Toimet. J. Kahk.) Крестьянские волнения в Эстонии в 1858 г. Документы и материалы. Tallinn, 1958. 570 lk. + 1 kaart (rets.: *A. Traat*, *R. Kenkmaa*, «Eesti NSV Teaduste Akadeemia Toimetised — Ühiskonnateaduste Seeria» 1959, nr. 4, lk. 432—438).

[99] Eesti rahva ajaloost Põhjasõja aastail (1700—1721). (Koostajad: V. Fainštein, E. Ibius, O. Ibius, R. Kenkmaa, H. Palli, A. Traat, E. Õpik. Toimetus: R. Kenkmaa, H. Palli, E. Õpik.) Tallinn, 1960. 451 lk. + 2 kaarti.

Eesti NSV Riiklikus Ajaloo Keskarhiivis säilitatavaid dokumente on publitseeritud ka teiste Eesti NSV arhiivide materjalide alusel koostatud kogumikes [100] ja mõnedes üleliidulistes väljaannetes.[101]

Eesti ja vene keeles publitseeritud Oktoobrirevolutsiooni dokumentide kogumik [102] baseerub suurelt osalt Eesti NSV Oktoobrirevolutsiooni ja Sotsialistliku Ülesehituse Riikliku Keskarhiivi, Eesti NSV Riikliku Ajaloo Keskarhiivi, EKP Keskkomitee Parteiarhiivi ning vabariigi teiste ja NSV Liidu mõnede arhiivide materjalidel.

NLKP Keskkomitee Marksismi-Leninismi Instituudi Parteiarhiivi, EKP Parteiarhiivi, Oktoobrirevolutsiooni ja Sotsialistliku Ülesehituse Riikliku Keskarhiivi dokumentaalmaterjalide ja teiste allikate alusel ilmus Eesti Töörahva Kommuuni ajalugu kajastav publikatsioon.[103] Eelkõige Eesti NSV Oktoobrirevolutsiooni ja Sotsialistliku Ülesehituse Riikliku Keskarhiivi fonde, vähemal määral ka EKP Keskkomitee Parteiarhiivi, Eesti NSV Riikliku Ajaloo Keskarhiivi ja vabariigi teiste arhiivide ning muid materjale kasutades avaldati 1940. aasta revolutsiooni käsitlev dokumentide kogumik.[104] Osa dokumente sellest on avaldatud ka vene keeles.[105]

[100] Näit. Eesti NSV ajaloo lugemik. I köide. Valitud dokumente ja materjale Eesti ajaloost kõige vanemast ajast kuni XIX sajandi keskpaigani. Koostasid J. Kahk (toimetaja) ja A. Vassar. Tallinn, 1960. 476 lk. (rets-d: *H. Palamets*, «Nõukogude Kool» 1960, nr. 11, lk. 869—872; *L. Tiik*, «Edasi» 13. juuli 1960); II köide. Valitud dokumente ja materjale Eesti ajaloost XIX sajandi keskpaigast kuni 1917. aasta märtsini. Toimet. E. Laul ja A. Traat. Tallinn, 1964. 720 lk. (rets-d: *H. Palamets*, «Nõukogude Kool» 1964, nr. 12, lk. 954—956; *V. Miller*, «Eesti NSV Teaduste Akadeemia Toimetised — Ühiskonnateaduste Seeria» 1966, nr. 1, lk. 128—130).

[101] Näiteks mitmeköitelistes dokumentide kogumikes «Рабочее движение в России в XIX веке», «Крестьянское движение в России в XIX веке» jm. väljaannetes.

[102] Suur Sotsialistlik Oktoobrirevolutsioon Eestis. Dokumentide ja materjalide kogumik. Toim. kolleegium: V. Maamägi, M. Pesti, S. Zabrodskaja, J. Saat (vastutav toimet.). Koostajad: V. Boikov, V. Gussarova, H. Hartmann, E. Jaanvärk, M. Muzõkantova, M. Petrov, K. Possudijevskaja, O. Rüütel, A. Saarniit, H. Saarniit, A. Takkin, M. Talfelt. Tallinn, 1957. 843 lk. (rets.: *K. Laigna*, «Eesti NSV Teaduste Akadeemia Toimetised — Ühiskonnateaduste Seeria» 1958, nr. 3, lk. 225—227); Великая Октябрьская Социалистическая Революция в Эстонии. Сборник документов и материалов. Таллин, 1958. 626 lk. + 1 kaart. Ред. коллегия: С. А. Забродская, В. А. Маамяги, М. А. Пести, И. М. Саат (ответств. редактор). Составители: В. А. Бойков, В. Г. Гусарова, М. И. Музыкантова, М. А. Петров, К. А. Посудиевская, О. К. Рютель, Х. К. Саарниит, А. Ю. Таккин, Э. Э. Янверк. Eesmärgiga informeerida vabariigi pedagooge ja propagandiste arhiividokumentidest, mis kajastavad Oktoobrirevolutsiooni ettevalmistamist ja läbiviimist Eestis, anti Tallinna Linna Riikliku Arhiivi, RAKA ja ORRKA materjalide alusel välja dokumentide loetelu teemal «Suur Sotsialistlik Oktoobrirevolutsioon Eestis» [Tallinn, 1967. Rotaator]. (Koostasid: A. Einpaul, A. Matsulevitš ja T. Männik.) (2) + 5 + 96 lk.

[103] Eesti Töörahva Kommuun. Dokumentide ja materjalide kogumik. (Toimet. kolleegium: A. Liebman, R. Majak, A. Päss (vastutav toim.). Koostaja H. Hartmann.) Tallinn, 1958. 184 lk. + 1 kleebis.

[104] 1940. aasta sotsialistlik revolutsioon Eestis. Dokumente ja materjale. Toimet. kolleegium: S. Kutsar-Zabrodskaja, V. Leede, V. Maamägi (peatoimet.). Koostajad: V. Gussarova, H. Hartmann, E. Jaanvärk, A. Matsulevitš, A. Saarniit, H. Saarniit. Tallinn, 1960. 500 lk.

[105] [illegible] революционной ситуации в Эстонии накануне восстановления Советской власти в 1940 г. (Документы). Подготовили В. Г. Гусарова, В. А. Маамяги, А. Т. Матсулевич. «Исторический архив», 1960, № 3, lk. 3—34.

Eesti NSV Oktoobrirevolutsiooni ja Sotsialistliku Ülesehituse Riikliku Arhiivi fondide baasil saksa fašistliku okupatsiooni kohta avaldatud vene- ja saksakeelne dokumentide kogumik [106] kuulub publikatsioonide väikevormide hulka ning ta ilmus 1963. aastal Prahas toimunud rahvusvahelise antifašistide konverentsi puhuks. Samateemaline kogumik ilmus Eesti NSV Arhiivide Valitsuse, Eesti NSV Oktoobrirevolutsiooni ja Sotsialistliku Ülesehituse Riikliku Keskarhiivi väljaandena ka eesti keeles.[107] J. Madissoni toimetamisel on valminud dokumentide publikatsiooni käsikiri, mis valgustab vabade rootsi talupoegade küsimust Eestis XVIII—XIX sajandil. Koostamisel on dokumentide kogumik «Eesti rahvas Nõukogude Liidu suures Isamaasõjas».

Eesti NSV Ministrite Nõukogu juures asuva Arhiivide Valitsuse väljaandel ilmus uurijatele informatsiooniks Eesti NSV Riiklike arhiivide fondide lühinimestik ja Eesti NSV riiklike keskarhiivide ja Tallinna Linna Arhiivi dokumentaalmaterjalide alusel koostatud uurimistööde temaatika (1945—1966).[108] Neist viimase avaldamise eesmärgiks oli eelkõige soodustada uurijail omavaheliste vajalike kontaktide loomist ning hoiatada dubleerimise ja tarbetu parallelismi eest teaduslikus töös. Arhiivide Valitsuse poolt on trükiks ette valmistatud arhiivindusterminite sõnastik, mis sisaldab arhiivinduses kasutatavaid eestikeelseid oskussõnu ja mõisteid (koos venekeelse vastega), samuti enamtarvitatavaid termineid asjaajamise, tehnilise dokumentatsiooni, kino-, foto- ja fonodokumentide ning teadusliku informatsiooni alalt, kokku üle 400.

Arhiivijuhi väljaandmisega [109] tuli enne teisi toime Eesti NSV Riiklik Ajaloo Keskarhiiv, kes vastavate ettevalmistustega alustas juba 1946. aastal. Teatmeliste materjalide hulka kuulub ka sama arhiivi poolt väljaantud looma- ja taimekasvatusalane temaatiline ülevaade, samuti mõned kodu-uurijate jaoks avaldatud artiklid ja materjalid.[110]

[106] Немецко-фашистская оккупация в Эстонии (1941—1944). Сборник документов и материалов. Таллин, 1963. 110 lk. (Rotaprint); Die deutschfaschistische Okkupation in Estland (1941—1944). Sammlung von Dokumenten und Materialien. Tallinn, 1963. 119 lk. (Rotaprint).

[107] Pruun katk. Dokumentide kogumik fašistide kuritegude kohta okupeeritud Eesti NSV territooriumil. Koostajad: E. Martinson ja A. Matsulevitš. Tallinn, 1969. 127 lk.

[108] Краткий справочник фондов государственных архивов ЭССР. Том I. Таллин, 1965. 165 lk. (Rotaatorpaljundus); Тематика исследований по документальным материалам в центральных архивах ЭССР и Таллинском Городском Архиве 1945—1966 гг. Выпуск I. Таллин, 1968. 161 lk. (Rotaatorpaljundus).

[109] Центральный Государственный Исторический Архив. Путеводитель. (Редколлегия: О. Я. Варес, |Э. Х. Ибиус|, Г. В. Лосенкова, Е. А. Савина, В. М. Файнштейн, А. А. Эйнпауль. Под общей редакцией Н. В. Бржостовской.) Москва-Тарту, 1969. 388 lk.

[110] Ülevaade looma- ja taimekasvatusalastest materjalidest Eesti NSV Riiklikus Ajaloo Keskarhiivis. Koostanud |E. Ibius|. Tallinn, 1968. 63 lk. (rotaprint), (rets.: *V. Miller*, «Eesti NSV Teaduste Akadeemia Toimetised — Ühiskonnateadused» 1969, nr. 4, lk. 379—380); *B. Labi*, Allikmaterjale rahvakoolide ajaloost. Kodu-uurimise Teatmeid. Metoodilisi materjale, nr. 4. Tallinn, 1962, lk. 31—37; *Endel Laul*, Kooliajaloo allikatest (1885—1945). Otepää. Kodu-uurijate seminar-kokkutulek 26—30. juunil 1966. a. Ettekannete lühikokkuvõtted. Tallinn, 1966, lk. 151—156; Eesti NSV riiklikes arhiivides säilitatavate koolifondide nimistu. (Koostanud E. Laul.) Sealsamas, lk. 157—175.

Arhivaalide publitseerimise teooria ja praktika küsimusi käsitlev asjatundlik õppevahend üliõpilastele ilmus dotsent Helmut Piirimäe sulest.[111]

Üheks massilise propaganda ning arhiivide dokumentaalsete rikkuste demonstreerimise efektiivseks vormiks on näitused. Ajavahemikul 1955—1967 on neid korraldatud üle 50.[112] Sellesisulisteks rändnäitusteks on kasutatud kinode fuajeesid, klubisid, kultuurimaju, muuseume jne., mis võimaldas väljapanekutega tutvuda laialdastel rahvahulkadel.

Viimasel ajal on arhiivide töös laialdasemalt levima hakanud ka dokumentaalmaterjalide reprodutseerimine õppe-eesmärkidel. Nii on keskkoolide tarbeks valminud neli fotokomplekti, mille teemadeks on «1905.—1907. a. revolutsioon Eestis», «Nõukogude Liidu kangelased — ENSV vabastajad», «Suur Sotsialistlik Oktoobrirevolutsioon Eestis» ja «ENSV ajalugu muinasajast XX saj. alguseni». ORRKA andis välja loetelu Kodusõda ja välismaist sõjalist interventsiooni käsitlevatest dokumentidest, mida pedagoogid ja propagandistid võivad kasutada näitliku materjalina õppetöös, loengutel ja vestlustel ning näituste korraldamiseks. Samuti ilmus ORRKA töötajate koostatud fotokomplekt «V. I. Lenini elu ja tegevus».[113] ORRKA-lt on võimalik tellida nii sellesse loetelusse võetud dokumentide fotokoopiaid kui ka fotokomplekte. Arhiivides säilitatavaid dokumentaalmaterjale populariseeritakse ka ajakirjanduse, raadio ja televisiooni kaudu.

■

Nõukogude võimu aastail on Eesti NSV riiklikud arhiivid leninlikest arhiivindusprintsiipidest lähtudes ära teinud hinnatava töö dokumentaalmaterjalide arvelevõtmisel, koondamisel riiklikule hoiule, nende teaduslik-tehnilisel korrastamisel, hooldamisel ja uurijate teenindamisel.

Viimasel ajal on arhiivides tunduvalt paranenud teaduslik-metoodiline töö, laienenud dokumentaalmaterjalide kasutamine teaduslikus uurimistöös, propaganda ja agitatsioonilistel eesmärkidel, elanikkonna praktiliste vajaduste rahuldamisel. Tunduvalt on suurenenud riiklik arhiivifond, täienedes eriti nõukogude ühiskonna ajaloo materjalidega. Dokumentaalmaterjalide ajaloolise väärtuse teadusliku ekspertiisi küsimustes seisab aga ees veel mitmesuguseid probleeme.[114] Nende asjalikust lahendamisest oleneb nii ajaloole kui ka mitmetele teistele teadusharudele nõuetekohase allikalise baasi tagamine.

[111] *H. Piirimäe*, Ajaloodokumentide publitseerimine. Arhiivinduse õppevahend. Tartu, 1968. 72 lk. (TRÜ rotaprint.)

[112] *A. Лембер*, Обзор развития архивного дела в Эстонской ССР за 1940—1968 гг. Rmt.: Архивное строительство в Литовской, Латвийской и Эстонской ССР, lk. 30.

[113] Vt. sealsamas, lk. 30—31; Eesti Kodusõja ja välismaise interventsiooni perioodil 1918.—1920. a. (Arhiividokumentide loetelu.) Tallinn, 1969. 42 lk.; Жизнь и деятельность В. И. Ленина. Tallinn, 1969. (14 lk. + 93 fotodokumenti. Fotokomplekt. Elektrograafiline paljundus.)

[114] Vt. *H. Piirimäe*, Mõningaid probleeme teaduslikust ekspertiisist. Nõukogude arhiivinduse 50. aastapäevale pühendatud juubelikonverentsi materjalid, lk. 33—35.

Tõsiseks piduriks dokumentaalmaterjalide laialdasemaks kasutamiseks teaduslikel, kultuurilistel ja rahvamajanduslikel eesmärkidel on ikka veel vastava teadusliku teatmeaparaadi ebatäiuslikkus.[115] Selle operatiivne täiustamine ja moderniseerimine jääb edaspidigi üheks olulisemaks ülesandeks. Samal ajal tuleb arhiivide korrastamise ja uurijatele kättesaadavaks tegemise kõrval senisest rohkem tähelepanu pöörata arhiivinduse kui teaduse arendamisele.

[115] *B. Varkki*, 50 aastat leninlikust dekreedist arhiivinduse kohta. Sealsamas, lk. 9.

Heldur Palli

AJALOOBIBLIOGRAAFIA JA TEADUSLIK INFORMATSIOON

Teadlase töö, suunatud uue loomisele ja avastamisele, on alati pidanud lähtuma sellest, mis on juba saavutatud, ning pidevalt arvestama oma kolleegide jooksvat tööd. Seda tegi ka V. I. Lenin, kes mistahes käsiloleva teema puhul arvestas varem tehtut, tutvus vajalike teatmeteoste ja bibliograafiatega ning riigijuhina pööras suurt tähelepanu teaduslikule informatsiooni saamise ning teatmeteenistuse organiseerimisele Nõukogude Venemaal. Eriti nõudis ta bibliograafiatelt täielikkust, et nad annaksid ammendava ettekujutuse käsitletavast alast.[1]

Nõukogude bibliograafia väljaarendamiseks rajati kindlad alused V. I. Lenini allkirja kandva dekreediga 30. juunist 1920.[2] Bibliograafiaalane töö anti Hariduse Rahvakomissariaadi hoole alla ning nähti ette terve selleks vajalike abinõude kompleks, nagu raamatupalatite ja bibliograafiliste instituutide asutamine, kursuste organiseerimine, bibliograafiliste raamatukogude organiseerimine ja sellealaste raamatute ning ajakirjade väljaandmine. Tuli organiseerida bibliograafide ettevalmistamist ja asutada ülemaaline riiklike raamatukogude võrk.

Selle dekreediga kavandatud bibliograafilise teenindamise laialdane programm on nüüd juba suurelt osalt ellu viidud, tema põhimõtted aga pole vananenud, vaid jäänud aktuaalseiks tänini.

V. I. Lenini nimega on seotud ka esimese nõukogude teadusliku informatsioonisüsteemi loomine. 14. juunil 1921 kirjutas ta alla dekreedile, mille järgi tuli väliskirjandust muretseda iga teadusharu kohta ja seda levitada. Väliskirjanduse ostmiseks ja jaotamiseks loodi eriline keskametkondadevaheline komisjon (Kominlit), kes ajapikku kujunes esimeseks nõukogude teadusliku informatsiooni keskorganiks.[3] V. I. Lenin luges tööd teaduslik-tehnilise informatsiooni alal riikliku tähtsusega tegevuseks.[4] Seoses usuvastase propagandaga kirjutas ta 1922. aastal: «On tarvis tähelepanelikult jälgida kogu vastavat kirjandust kõigis keeltes, tõlkides või vähemalt refereerides kõike, mis on. . . . vähegi väärtuslikku.»[5]

■

Eesti ajaloo bibliograafia alal tehti esimesed küllaltki märgatavad edusammud juba XIX sajandi teisel poolel. Nimelt ilmus 1869.—1870. aas-

[1] *Г. П. Фонотов*, В. И. Ленин о библиографии. М., 1962, lk. 18—26, 39—41, 51—56.
[2] *Н. В. Здобнов*, Об отношении Ленина к библиографии. «Советская библиография», 1958, № 49, lk. 23—24.
[3] *И. Б. Почкай, И. П. Чашников*, В. И. Ленин и научная информация. М., 1966, lk. 25—26; *И. Б. Почкай*, В. И. Ленин — основоположник советской системы научной информации. Научно-техническая информация, I серия, 1968, № 6, lk. 3—5.
[4] *И. Б. Почкай*, В. И. Ленин — основоположник советской системы научной информации. Научно-техническая информация, I серия, 1968, № 6, lk. 4.
[5] *V. I. Lenin* Võitleva materialismi tähtsusest. Teosed, 33 kd., lk. 202.

tal ajaloolase E. Winkelmanni Liivimaa ajaloo bibliograafia, mis kaheksa aasta pärast avaldati parandatult ja täiendatult.[6] See teos annab ülevaate Eesti-, Kura- ja Liivimaa ajaloo ning nende abidistsipliinide kohta ilmunud kirjandusest kuni 1876. aastani, registreerides 11 756 nimetust (ka käsikirju) kõigis arvesse tulevais keeltes. Jooksva ajaloobibliograafiaga aitasid kontakti pidada ajalookirjanduse aastaülevaated.[7] Sellised bibliograafiad ilmselt rahuldasid omal ajal ajaloolasi ja nad vastasid üldiselt tolleaegse informatsioonitöötlemise tasemele. Neid kasutavad ka tänapäeva uurijad. Viimaste informatsioonivajadused aga on palju ulatuslikumad ja mitmekülgsemad, mistõttu siit saadu neid täielikult enam ei rahulda.

Oktoobri-eelseil aastail olid informatsioonikeele loomise seisukohalt väga olulised mõnede teaduslike tööde ja allikapublikatsioonide aineregistrid. Niisugused üksikasjalised registrid leiduvad näiteks allikapublikatsioonides «Liv-, Est- und Kurländisches Urkundenbuch»[8] ja «Livländische Güterurkunden»[9]. Tolleaegsete registrite puuduseks oli nende kaldumine sõnaregistrite poole: ei fikseeritud niivõrd mõistete rühmi, kuivõrd üksikmõisteid, allikates esinevaid termineid. Enamik XIX sajandil ja XX algul ilmunud ajalooalaseid monograafiaid ja publikatsioone pole kahjuks aineregistritega varustatud. Nii siis kui ka hiljem olid palju enam levinud tunduvalt kergema vaevaga koostatavad isiku- ja kohanimede registrid.

Ajaloobibliograafia ja vastavate teatmematerjalide avaldamine nende sellel varasel arenemisjärgul toimus üksikute baltisaksa ajaloolaste ja asjaarmastajate hoolel, kelle tegevusele mõnesugust organisatsioonilist tuge pakkusid baltisakslaste ajalooseltsid. Ka E. Winkelmann kasutas oma bibliograafia koostamisel mõnevõrra baltisaksa ajaloolaste ja raamatukoguhoidjate abi. Sarja «Die livländische Geschichtsliteratur», mis ilmus 1879.—1912. aastal, andsid välja C. Mettig ja A. Poelchau, 1902. aastast alates aga Venemaa Läänemereprovintside Ajaloo- ja Muinasteaduse Selts koostöös baltisaksa ajalooseltsidega.

1920.—1930-ndail aastail jätkus Eesti ajaloobibliograafia ja teatmeaparaadi arenemine ning väljakujundamine. Suunavaks keskuseks kujunes siin Akadeemiline Ajaloo-Selts, kus 1922. aastal tekkis Tartu ülikooli professori Arno Raphael Cederbergi algatusel mõte koostada ja välja anda E. Winkelmanni bibliograafia järjena Eesti ajaloo bibliograafia. Mõte sai teoks 1939. aastal.[10] Bibliograafia koostajateks olid 1927. aastast alates

[6] *E. Winkelmann*, Bibliotheca Livoniae historica. Systematisches Verzeichniss der Quellen und Hülfsmittel zur Geschichte Estlands, Livlands und Kurlands. Zweite verbesserte und vermehrte Ausgabe. Berlin, 1878. 608 lk.
[7] Die livländische Geschichtsliteratur 1879—1913. Riga, 1881—1923; Ajaloo-kirjandus 1908—1916. Eesti Kirjanduse Seltsi Aastaraamat I—IX. Tartu, 1908—1916.
[8] Liv-, Est- und Kurländisches Urkundenbuch I—XII. Reval, Riga, Leipzig, 1853—1910; Zweite Abteilung I—III. Riga, Moskau, 1900—1914.
[9] Livländische Güterurkunden, I—II. Riga, 1908—1923.
[10] Eesti ajaloo bibliograafia 1877—1917. Koostanud E. Blumfeldt ja N. Loone. Tartu, 1933—1939. XVIII, 632 lk. (Akadeemilise Ajaloo-Seltsi Toimetised VIII.) Teos on varustatud eesti- ja saksakeelse eessõna ning sisukorraga. Ladinakeelne tiitel: Bibliotheca Estoniae historica MDCCCLXXVII—MCMXVII. Ediderunt E. Blumfeldt & N. Loone.

Evald Blumfeldt ja Nigolas Loone (end. Nikolai Treumuth). Tutvunud
teiste maade parimate bibliograafiatega, asusid koostajad lahendama
teose ülesehituse ja dispositsiooni küsimusi. Bibliograafia ilmus vihku
dena ajavahemikul 1932—1939 ning selles registreeriti ladina tähestikku
kasutavates keeltes aastail 1877—1917 ilmunud ajalookirjandusest 14 256
nimetust. Venekeelne kirjandus jäeti välja, kuna selle kohta pidi käsi
raamatu koostama K. Weltmann. Viimane koondas oma materjalid kahte
suurde kartoteeki,[11] kuid bibliograafia jäi lõpetamata: kontrollimisel osu
tusid K. Weltmanni kartoteegid mitteammendavaiks.

«Eesti ajaloo bibliograafias» on materjal süstematiseeritud temaatika
(ainetunnuste) järgi, kuid kohati suurte mööndustega geograafilisele ja
kronoloogilisele printsiibile.

Nii eraldatakse selles omaette alljaotused mitmesugustele ajaloo abi
teadustele ja naaberteadustele, nagu bibliograafia, historiograafia, arhii
vindus, geograafia, keeleteadus, diplomaatika, heraldika, sfragistika, nu
mismaatika, metroloogia, kronoloogia, kirjanduse, kunsti-, kultuuri- ja
kooliajalugu, rahvaluule, etnograafia ja genealoogia. Niisuguses jaotuses
peegeldub paljude abiteaduste ülepaisutatud tähtsus sel ajal. Kõrvuti
Eesti ajaloo kohta käivate teostega on bibliograafias ära toodud ka täht
samad käsitlused naabermaade (Soome, Rootsi, Läti, Taani, Saksamaa,
Poola, Venemaa) ajaloo kohta, eriti nendes lõikudes, kus nende maade
ajalool on Eesti ajalooga ühiseid pidepunkte.

Eesti ajalugu on jaotatud üldkäsitlusteks ja edasi, vastavalt tolleaeg
sele periodiseeringule, esiajalooks, Eesti keskajaks (kuni 1558) ja Eesti
uusajaks (1558—1917). Viimases on omakorda eraldatud ajavahemik
1710—1917. Jaotuste järgmiste astmetena esinevad üldteosed, allikad,
poliitilise ajaloo käsitlused kronoloogiliste lõikude kaupa ja siis nn. olu
suhete — õigus-, agraar-, kaubandus-, käsitöö ja tööstusajalugu. Omaette
suurema alljaotuse moodustab kohaajalugu, mis jaguneb maakondade,
kihelkondade ja linnade järgi. Teos on varustatud autorite ja anonüüm
sete teoste tähestikulise registriga.

Blumfeldt-Loone bibliograafia kujutab endast E. Winkelmanni biblio
graafia kõrval üht kapitaalsemat teost eesti erialaste bibliograafiate hul
gas ning on tänini jäänud asendamatuks käsiraamatuks. Samal ajal on
tal tänapäeva, osalt juba varasemategi kasutajate seisukohalt mitmeid
vägagi olulisi puudusi. Nii ei ole temas registreeritud marksismi-leni
nismi klassikute teoreetilist ja metoodilist väärtust omavaid teoseid. Bib
liograafia jäi poolikuks, kuna sellest oli välja jäetud venekeelne kirjan
dus. Ülesehitus vastas üldiselt omaaegsele eesti kodanlikule ajalookäsi
tusele, kuid oli sellestki aspektist mõnevõrra meelevaldne. Nii on rahvus
liku jagunemise, eriti sotsiaalse kihistumise paigutamine kultuuriloo alla
isegi bibliograafia sisejaotusest lähtudes ebaõnnestunud süstematiseeri
mise näiteks; need oleks tulnud paigutada olusuhete alla. Küllaltki tunda

[11] Neid, hiljem autori eluajal täiendatud kartoteeke säilitatakse Tartu Riikliku
Ülikooli Teaduslikus Raamatukogus. Baltikumi maid ja rahvaid, eriti Eestit ja eesti
rahvast käsitleva venekeelse kirjanduse alfabeetiline kartoteek sisaldab 70 000, biograa
filine kartoteek 37 000 kaarti. Neist on Eesti NSV Teaduste Akadeemia Teaduslikus Raa
matukogus kopeeritud umbes 30 000 kaarti, mis säilitatakse teistest eraldi.

andvaks puuduseks on seegi, et peale autori- ja anonüümsete teoste
registri puuduvad teised. Tunduvalt oleks aga käsiraamatu kasutamist
hõlbustanud aineregister, mida ainult osaliselt korvab sisemine viidete
süsteemi olemasolu, geograafiline (kihelkonnast väiksemad jaotused),
kronoloogiline ja isikunimede register.

Peale Blumfeldt-Loone bibliograafia ilmus 1920.—1930-ndail aastail
veel mitu teatmeteost, mis tunduvalt hõlbustasid orienteerumist Eesti aja
loo alal, pakkudes seejuures hulga vajalikke materjale kohaliku ajaloo
kohta. Nendeks olid eelkõige kaheksaköiteline «Eesti entsüklopeedia»[12],
neljas vihus ilmunud «Eesti biograafiline leksikon»[13] ja lõpetamata jäänud
koguteos «Eesti»[14], mis käsitleb Eesti ala maakondade kaupa.

«Eesti entsüklopeedia» sisaldab ka suure hulga artikleid Eesti ajaloo
alalt, nii ajaloolistest sündmustest, tuntud riigi-, kultuuri- ja teistest aja
loolistest tegelastest kui ka rohkesti ülevaateid kohalikust ajaloost. «Eesti
biograafiline leksikon», nagu näitab juba ta pealkirigi, sisaldab teatme
materjale ajaloolistest isikutest ja ühtlasi ajaloolist bibliograafiat, ka
venekeelset. Kuigi märksõnade valikus ja ajaloosündmuste hinnangutes
on teos poliitiliselt tendentslik, leidub temas mõningaid faktoloogilisi
andmeid ka töölis- ja revolutsioonilise liikumise tegelaste kohta. Koguteose
«Eesti» ilmunud osad, välja arvatud kaks viimast, sisaldavad ülevaateid
mitte ainult vastavate maakondade, vaid ka kihelkondade ning mõisate
ajaloost. Peale selle sisaldavad nad rohkesti kultuuriloolist materjali.

Jooksvalt registreeriti ajalookirjandust Õpetatud Eesti Seltsi poolt
aastail 1922—1938 väljaantud «Eesti filoloogia ja ajaloo aastaülevaade
tes»[15], millele alates 1930. aastast Akadeemilise Ajaloo-Seltsi ülesandel tegid
ajaloobibliograafia alal kaastööd ka E. Blumfeldt ja N. Loone. Aastaüle
vaadete koostamisel kasutati «Eesti ajaloo bibliograafia» jaoks väljatööta
tud süsteemi. Need ülevaated kujunesid väärtuslikuks jätkuks samade
autorite retrospektiivsele «Eesti ajaloo bibliograafiale».

Hinnatavat ajaloolist teatmematerjali sisaldavad ka mõnede 1920.—
1930-ndail aastail publitseeritud arhiivifondide kataloogid.[16]

Sel ajal hakati ajalooPuurimusi üha rohkem varustama aineregistritega.

[12] Eesti entsüklopeedia, I—VIII. Tartu, 1932—1937; Täienduskõide (4 vihikut). Tartu, 1940.

[13] Eesti biograafiline leksikon, I—IV. Akadeemilise Ajaloo-Seltsi Toimetised II. Tartu, 1926—1929. XX + 643 lk.; Eesti biograafilise leksikoni täienduskõide. Akadeemilise Ajaloo-Seltsi Toimetised X. Tallinn-Tartu, 1940. XII + 404 lk. Vt. ka *E. Pillau*, Eestikeelne biograafiline teatmekirjandus. «Keel ja Kirjandus» 1970, nr. 3, lk. 129—138.

[14] Eesti. Maateaduslik, majanduslik ja ajalooline kirjeldus. I—VIII (Tartu-, Võru-, Setu-, Pärnu-, Valga-, Saare-, Viljandi- ja Läänemaa, kahel viimasel vaid üldosa). Eesti Kirjanduse Seltsi kodu-uurimise toimkonna väljaanne. Tartu, 1925—1939.

[15] Eesti filoloogia kriitiline ja bibliograafiline aastaülevaade. I anne, 1918. aasta. Tartu, 1922. Järgnevalt: Eesti filoloogia ja ajaloo aastaülevaade, II—VI ja XII—XIV, 1919—1923 ja 1929—1931. Tartu, 1923—1938. Selle väljaande ilmumata osa kataloog (kokku 30 000 kaarti) on 1924.—1928. aasta kohta olemas täielikult, hilisemate aastate kohta lünklikult, säilitatakse Eesti NSV Teaduste Akadeemia Fr. R. Kreutzwaldi nim. Kirjandusmuuseumi bibliograafia osakonnas.

[16] Eestimaa rootsiaegse kindralkuberneri arhiivi kataloog. Eesti Riikliku Keskarhiivi Toimetised, nr. 3—4. Tartu, 1936 (varustatud isiku- ja kohanimede registriga); *O. Greiffenhagen*, G. Hanseni Tallinna Linna Arhiivi kataloog. II väljaanne. I—III. Tallinn, 1924—1926 (varustatud isiku-, kohanimede ja aineregistriga).

Kahjuks aga ei puudunud paljudel uurimustel, koguni niisugustel üldis tavatel teostel nagu kolmeköitelised «Eesti rahva ajalugu» [17] ja «Eesti ajalugu» [18], mitte ainult aine-, vaid ka isiku- ja kohanimede register. Teat meteenistust aitas parandada Tartu ülikooli raamatukogu ainekataloogide täiendamine ja väljaarendamine, eriti Eesti Rahva Muuseumi arhiivraa matukogu ainekataloogi loomine, millega tehti algust 1933. aastal.

Eesti tolleaegsed bibliograafid olid kontaktis rahvusvahelise biblio graafiaalase tööga. Alates 1926. aastast ilmus Ajalooteaduste Rahvus vahelise Komitee (Comité International des Sciences Historiques) aasta raamatus ülevaade Eesti ajalookirjandusest.[19]

Arvestades tolleaegseid vajadusi ja võimalusi, oli 1920.—1930-ndail aastail tehtud töö küllaltki ulatuslik. Suuremateks saavutusteks sellel alal olid E. Blumfeldti ja N. Loone koostatud retrospektiivne «Eesti aja loobibliograafia» ja jooksvad bibliograafiad. Rohkesti ajaloolastele vaja likku teatmematerjali sisaldasid ka entsüklopeedia, biograafiline leksikon ja koguteose «Eesti» köited. Ulatuslikku tööd tehti arhiivimaterjali korral damisel ja raamatukogudes ainekataloogide koostamisel. Kogu selleaeg sele teatmelisele tööle aga vajutas oma pitseri kodanlik ajalookäsitus. Marksistlikule teooriale, töölisliikumisele ja revolutsioonilistele sündmus tele pöörati selles vähe tähelepanu, ja niipalju kui seda tehtigi, valgustati neid vaenulikelt ja vildakatelt seisukohtadelt. Tänapäeva informatsiooni teenistuse seisukohast lähtudes pole ükski neist teatmeteostest vajalikult registriga varustatud.

1920.—1930-ndate aastate ajaloobibliograafia ja teatmeteenistuse arengule oli iseloomulik see, et nüüd jäid sellest kõrvale baltisaksa ajaloolased ja nende ajalooseltsid, asemele aga tulid ajalooalase eriharidusega kodanliku Eesti ajalooteaduse esindajad. Viimaste tegevus tugines varasemast tugevamale organisatsioonilisele alusele — Tartu ülikoolile, selle juures tegutsenud Akadeemilisele Ajaloo-Seltsile ja Opetatud Eesti Seltsile, Tartu ülikooli raamatukogule, samuti Eesti Rahva Muuseumi arhiivraamatukogule. Ajaloobibliograafia ja teatmeteenistuse valdkond laienes uutele ajalooteaduse aladele.

Sellist ühtset bibliograafia- ja teatmeteenistusalast süsteemi, nagu see V. I. Lenini algatusel oli pärast Oktoobrirevolutsiooni loodud Nõukogude Liidus, kodanliku korra tingimustes Eestis tekkida ei saanud. Vajalikud eeldused selleks loodi alles pärast nõukogude võimu taaskehtestamist.

Nõukogude Eestis kandus ajaloouurimise raskuspunkt uue, marksist liku üldkäsitluse loomisele. Kõrvuti sellega hakati mitmeid ajaloolisi probleeme käsitlema monograafiliselt, eriti niisuguseid, mis olid jäänud endistel aegadel «kahe silma vahele». Seejuures kandus rõhk klassivõit luse ja revolutsioonilise liikumise ajaloo uurimisele. Ajalooteoste teat meline külg ja ajaloolaste bibliograafiline teenindamine nihkusid ajuti selt tagaplaanile. Kuid järk-järgult, eriti 1950-ndate aastate keskpaigast peale, hakati üha rohkem tähelepanu pöörama bibliograafilisele ja infor-

[17] Tartu, 1932—1935.

[18] Tartu, 1933—1940.

[19] International Bibliography of historical sciences, I (1926). Washington, 1930; See-sama, II (1927) — X (1935). Paris-Washington, 1932—1936.

matsiooniteenistusele. Viimase arenemine täppis- ja tehnikateaduste, uute, efektiivsete vahendite leiutamine ja juba tuntud vahendite laialdasem kasutuselevõtt tõid küllaltki uusi tuuli ka ajaloouurimisse. Siingi hakati üha tõsisemalt vaagima nende kasutamisvõimalusi.

Jooksev bibliograafiline teatmeteenistus on praegu koondatud Eesti NSV Raamatupalati kätte, kes annab välja perioodiliselt ilmuvaid ülevaateid raamatute ja artiklite ning retsensioonide kohta.[20] Materjal kõnesolevates ülevaadetes on järjestatud süstemaatiliselt, kusjuures ajalugu moodustab omaette rubriigi. Peale selle leidub Eesti ajaloo kohta andmeid teisteski rubriikides, eriti niisugustes, nagu «Nõukogude Liidu Kommunistlik Partei», «Üleliiduline Kommunistlik Noorsooühing», «Majandusõpetuste ajalugu» ja «Kultuur. Haridus. Teadus». Kroonikad annavad ammendava ülevaate kõigist Eesti NSV-s ilmunud trükistest, lisas on esitatud ka teistes liiduvabariikides ning rahvademokraatiamaades Eesti NSV kohta (kaasa arvatud ka ajalugu) ilmunud raamatud ja artiklid. Tunduvalt raskem on saada ülevaadet sellest, mis on tehtud meie ajaloo alal kapitalistlikes riikides. Siiani on meie ajaloolased pidanud selleks kasutama Lääne-Saksamaa ajakirja «Zeitschrift für Ostforschung» bibliograafilist lisa «Baltische Bibliographie», mis ilmub 1951. aastast alates.

Jooksvat bibliograafilist informatsiooni saab ka ajakirja «Eesti NSV Teaduste Akadeemia Toimetised — Ühiskonnateadused» lisana avaldatavast bibliograafiast, kus tuuakse ära kõigi Teaduste Akadeemia ühiskonnateaduste alal töötajate (ka välismaal) avaldatud teaduslikku väärtust omavad raamatud, artiklid ja retsensioonid.[21] Samalaadne ülevaade on aastaist 1960—1965 olemas ka Tartu Riiklikus Ülikoolis [22] ja aastaist 1964—1965 EKP Keskkomitee Partei Ajaloo Instituudis valminud tööde kohta.[23]

Asjatundlik eesti-, vene- ja muukeelset kirjandust registreerinud Eesti ajaloo valikbibliograafia on avaldatud kolmeköitelise «Eesti NSV ajaloo» I ja II köites.[24] Selle koostas A. Vassar, kusjuures I köite bibliograa-

[20] Raamatukroonika. Tartu, 1944—1949, Tallinn, 1950. aastast alates (ilmub 4 korda aastas); Artiklite ja Retsensioonide Kroonika. Tallinn, 1952. aastast alates (ilmub 12 korda aastas).

[21] Eesti NSV Teaduste Akadeemia teaduslike töötajate poolt ühiskonnateaduste alal avaldatud tööde bibliograafia. 1956—1968. «Eesti NSV Teaduste Akadeemia Toimetised — Ühiskonnateadused» 1957—1969.

[22] Tartu Riiklik Ülikool. 1960—1965 ilmunud tööde bibliograafia. Tartu, 1962—1968. Hilisemate aastate kohta käiv osa säilitatakse kartoteegina Tartu Riikliku Ülikooli Teaduslikus Raamatukogus.

[23] *I. Zlebina*, EKP Keskkomitee Partei Ajaloo Instituudi 1964.—1965. aasta väljaanded. Rmt.: Töid EKP ajaloo alalt II. Tallinn, 1966, lk. 299—315. Kartoteegi «EKP ajalugu 1952—1969» on koostanud EKP Keskkomitee Partei Ajaloo Instituudi ja «EKP ajalugu 1917—1933» Eesti NSV Teaduste Akadeemia Fr. R. Kreutzwaldi nim. Kirjandusmuuseumi töötajad. (Bibliograafilise töö koondplaan Eesti NSV-s 1966—1970. Tallinn, 1967, lk. 14—15.)

[24] Vt. Eesti NSV ajalugu kolmes köites. I köide. Kõige vanemast ajast XIX sajandi 50-ndate aastateni. Toimetanud A. Vassar. Tallinn, 1955, lk. 745—760; История Эстонской ССР. Том I. Таллин, 1961, lk. 897—918; Eesti NSV ajalugu kolmes köites. II köide. XIX sajandi 50-ndaist aastaist kuni 1917. aasta märtsini. Toimetuse kolleegium: J. Saat (peatoimetaja); A. Vassar (toimetaja), E. Jansen, H. Kruus, A. Päss. Tallinn, 1963, lk. 664—680; История Эстонской ССР. Том II. Таллин, 1966, lk. 742—778.

fia koostamisest võtsid osa ka mõned vastavate peatükkide autorid. Ilmumisel oleva III köite bibliograafia koostasid H. Ärumäe ja R. Piliste. Piiratud mahule vaatamata on neis bibliograafiates ära toodud kõik tähtsamad Eesti ajaloo alased allikapublikatsioonid, teosed ja artiklid, ka marksismi-leninismi klassikute tööd, niipalju, kui nad moodustavad Eesti ajaloo uurimise teoreetilise baasi. Bibliograafia põhijaotus vastab Eesti ajaloo marksistlikule periodiseeringule, mis on aluseks olnud ka teosele endale.

Peale nende on trükis avaldatud ka kitsamaid erialaseid,[25] tuntud teadlaste[26] ja koduloolisi[27] teaduslikke bibliograafiaid. Nendest A. Viirese ja J. Linnuse koostatud bibliograafias on registreeritud sõjajärgseil aastail Eesti NSV-s või Nõukogude Eesti teadlaste poolt mujal avaldatud etnograafiaalased teaduslikud ja populaarteaduslikud teosed ja artiklid, samuti vennasvabariikide teadlaste poolt eesti etnograafia kohta avaldatud kirjutised. Bibliograafias on paljud mainitud teosed annoteeritud ja eestikeelsed pealkirjad vene keelde tõlgitud.

Ajaloolastele tarvilik on ka Eesti Nõukogude perioodiliste väljaannete bibliograafia,[28] mis täiendab R. Antiku bibliograafiat «Eesti ajakirjandus 1766—1930».[29]

Tohutu bibliograafiline töö on ära tehtud Eesti NSV Riiklikus Raamatupalatis, Eesti NSV Teaduste Akadeemia Fr. R. Kreutzwaldi nimelise Kirjandusmuuseumi bibliograafia osakonnas, Eesti NSV Teatriühingus ja vabariigi suuremates raamatukogudes. Selle tulemusena on koostatud mitu kartoteeki ja käsikirjalist bibliograafiat.[30] Eesti NSV ajaloo alal töötavatele teadlastele pakuvad üldistest kartoteekidest huvi õige mitu Fr. R. Kreutzwaldi nimelises Kirjandusmuuseumis[31] ja mõnel pool mujal, milledest tähtsamad on «Eesti NSV ajakirjade ja ajalehtede artiklite üldine

[25] Näit. Eesti nõukogude etnograafia bibliograafia. Koostanud A. Viires ja J. Linnus. Tallinn, 1967. 129 lk., 798 nimetust; Eesti ajaloolise demograafia bibliograafia. Koostanud H. Palli ja R. Pullat. Tallinn, 1969. 559 nimetust.

[26] Näit. Akadeemik Hans Kruusi ajalooalased tööd (valikbibliograafia). Koostanud H. Palli. Rmt.: Ajaloo järskudel radadel. Tallinn, 1966, lk. 239—253; Список работ академика АН ЭССР профессора Харри Моора. Составитель М. Шмидехельм. Acta Baltico-Slavica VI. Bialystok, 1969, lk. 15—22.

[27] Revolutsioonilise liikumise ajaloost Tartus. XIX s. 80-ndad aastad — juuli 1940. Bibliograafiline nimestik. Tartu, 1965. 905 nimetust. (N. V. Gogoli nimeline Tartu Linna Keskraamatukogu.)

[28] *E. Kuldkepp, L. Rebane, P. Toovere*, Nõukogude Eesti perioodilised väljaanded. Koondbibliograafia 1940—1960. Tallinn, 1968. 471 lk., 471 + 145 nimetust.

[29] Tartu, 1932. 247 lk.

[30] Aluseks siin järgnevale kartoteekide ja käsikirjade ülevaadetele on olnud rmt.: Eesti NSV suuremates raamatukogudes ja teaduslikes asutustes leiduvad bibliograafilised kartoteegid ja trükis avaldamata nimestikud. Koostanud E. Annus. Tallinn, 1964. 87 lk. (rotaatorpaljundus). Peale selle on käesoleva kirjutuse autor saanud andmeid E. Annuselt, M. Kahult, V. Ennosaarelt ja teistelt isiklikult.

[31] Kartoteegid «Eesti raamat 1632—1917». Märksõnakataloog. 20 000 kaarti (1969); «Eesti raamat 1918—1940». Märksõnakataloog. 75 000 kaarti (1969); «Nõukogude Eesti raamat». Süstemaatiline kataloog. 50 000 kaarti (1969); «Eesti kirjandus NSV Liidus 1918—38». 4000 kaarti (1969); ««Baltika» märksõnakataloog». 44 000 kaarti (1969); ««Baltika» trükikodade järgi». 10 000 kaarti (1969) (L. Laidvee andmeil). Kirjandusmuuseumi arhiiviraamatukogu kartoteekidel on nimede- ja ilmumiskohtade registrid.

kartoteek. Riiklik analüütiline bibliograafia»,[32] «Artiklite süstemaatiline kartoteek»,[33] ja «*Personalia*-kartoteek»[34]. Lausa ammendamatuks varasalveks, millest ükski uurija mööda ei pääse, on Fr. R. Kreutzwaldi nimelise Kirjandusmuuseumi bibliograafia osakonnas asuv «Eesti ajakirjanduse (kuni 1944) üldine süstemaatiline bibliograafia» koos abikartoteekidega.[35] Viimane on süstematiseeritud rahvusvahelise kümnendliigituse, töölisajakirjandus üleliidulises raamatupalatis kasutatava süsteemi järgi ja pakub ajaloolasele tänuväärset materjali, mida leidub mitte ainult ajalooalaste, vaid ka teiste ühiskonna elu peegeldavate märksõnade all. Kartoteegi kasutamist hõlbustab topograafilise ja *personalia* abikartoteegi olemasolu. Suurim puudus on see (eriti 1900. aastast alates), et kartoteek pole ammendav (hõlmab vaid umbes 25 protsenti ajakirjandusest), ka valiku printsiibid on olnud ebakindlad.

Peale selle pakuvad huvi mitmed üldised käsikirjalised nimestikud.[36]

Lisaks neile on olemas mitmeid Eesti ajaloo kartoteeke ja nimestikke. Neist K. Weltmanni kartoteegist kui tähtsamast ja suurimast oli juttu eespool. Tähelepanu väärivad ka kartoteek «Töölisliikumine Eestis 1861—1917»[37], mis annab ülevaate ajalehtedes ja ajakirjades ilmunud artiklitest, H. Laidvee käsikirjalised bibliograafiad «Eesti töölisliikumise bibliograafia «Tallinna Teataja» 1911.—1919. aastakäikude põhjal»[38], «C. R. Jakobson. Bibliograafiline nimestik 1863—1966»[39] ja «V. Kingissepa bibliograafia 1912—1953»[40] ning kartoteegid «Eesti töölisajakirjanduse üldine bibliograafia 1905—1937»[41] ja «Eestimaa Kommunistliku Partei ajaloo bibliograafia 1905—1940»[42].

[32] Sisaldab 47 000 kaarti ajakirjades ilmunud artiklite kohta aastaist 1940—1951 ning vabariiklike ja linnades ilmuvates ajalehtedes ilmunud artiklite kohta 1945.—1951. aastast. Asub Eesti NSV Riiklikus Raamatupalatis.

[33] Alustatud 1959. aastal. Asub M. Gorki nim. Tallinna Keskraamatukogus ja sisaldab 76 000 eestikeelset ja 134 000 venekeelset kaarti (L. Masingu andmeil).

[34] Fikseerib artikleid isikute kohta kõigilt aladelt. Alustatud 1956. a. Fr. R. Kreutzwaldi nim. Eesti NSV Riiklikus Raamatukogus, sisaldas 1969. a. 7000 eestikeelset ja 6800 venekeelset kaarti.

[35] Põhikartoteek sisaldab 560 000 kaarti, topograafilises kartoteegis on 180 000, *personalia*-kartoteegis 300 000, asutuste ja organisatsioonide kartoteegis 50 000 ning pseudonüümide ja anonüümide kartoteegis 10 000 kaarti. Ülevaadet meie alal ilmunud ajakirjandusest pakuvad M. Kahu kartoteek «Eesti ajakirjandus 1766—1830» ja A. Madise kartoteek «Baltika ajakirjanduse tiitlite koondbibliograafia 1681—1944», mis 1969. aasta alguses sisaldasid vastavalt 1109 ja 1500 kaarti.

[36] Näit. *H. Vares*, Õpetatud Eesti Seltsi perioodiliste ja seeriaväljaannete süstemaatiline sisuregister. Diplomitöö Tartu Riiklikus Ülikoolis. Tartu, 1960. Registreeritud 2605 nimetust, asub Tartu Riikliku Ülikooli Teaduslikus Raamatukogus. NSV Liidus ilmunud eestikeelne kirjandus 1920—1939 ja Eesti NSV Riiklik Raamatupalat. Registreeritud 598 nimetust.

[37] Sisaldab 1923 kaarti, säilitatakse ENSV TA Fr. R. Kreutzwaldi nimelise Kirjandusmuuseumi bibiliograafia osakonnas.

[38] Sisaldab 1367 nimetust, säilitatakse sealsamas.

[39] Sisaldab 5700 nimetust, säilitatakse sealsamas.

[40] Sisaldab 240 nimetust, säilitatakse EKP Keskkomitee Partei Ajaloo Instituudis.

[41] Sisaldab 60 000 kaarti, säilitatakse ENSV TA Fr. R. Kreutzwaldi nimelises Kirjandusmuuseumis.

[42] Annab ülevaate töölisajakirjanduses ilmunud artiklitest, säilitatakse EKP Keskkomitee Partei Ajaloo Instituudis.

Tartu Riiklikus Ülikoolis koostas A. Saar diplomitööna «Eesti ajaloo bibliograafia (1945—1951)»[43], kasutades kogumikes, ajakirjades ja ajalehtedes avaldatud artikleid, E. Õunapuu diplomitööks oli «Eesti ajaloo Bibliograafia (1952—1959)».[44]

Kitsamate teemade kohta leidub andmeid teaduse ajalugu[45] ja kultuuri[46] käsitlevates kartoteekides ja nimestikes.

Hulk kartoteeke ning nimestikke on koostatud koduloolase kirjanduse kohta.[47]

Nii on jooksev bibliograafiline teatmetöö Eesti NSV ajaloo alal küllaltki mitmekülgne ning hõlmab kõiki NSV Liidus ilmuvaid trükiseid. Kahjuks aga pole kuni siiani asutud kapitaalse retrospektiivse Eesti ajaloo bibliograafia koostamisele, mis oleks E. Winkelmanni ning E. Blumfeldti — N. Loone bibliograafiatele vajalikuks jätkuks ja täienduseks.

Suurele Isamaasõjale järgnenud aastail reorganiseeriti bibliograafiaalane teatmeteenistus Eestis vastavalt printsiipidele, mis omal ajal oli püstitanud V. I. Lenin. Seejuures kasutati ära ka varasemad sellealased positiivsed kogemused.

[43] Sisaldab 1325 nimetust (1962), säilitatakse Tartu Riikliku Ülikooli Teaduslikus Raamatukogus.

[44] Artiklid eesti ja vene keeles, sisaldab 1338 nimetust (1960), säilitatakse sealsamas.

[45] Tartu Riiklik Ülikool. Ajalugu 1802—1917. Sisaldab 2800 kaarti, säilitatakse TRÜ Teaduslikus Raamatukogus; Teaduse ajalugu 1945—1963. Sisaldab 344 nimetust, säilitatakse sealsamas.

[46] Kirjanduse ja piirdealade bibliograafia. (Kirjandus, rahvaluule, raamatuajalugu, bibliograafia, kunst, teater, muusika, keel, etnograafia, arhiivindus, museoloogia, biograafika, seltsid.) 1894—1944. Sisaldas 1969. a. alguses 30 500 kaarti, säilitatakse Eesti NSV TA Fr. R. Kreutzwaldi nimelise Kirjandusmuuseumi bibliograafia osakonnas; Kirjanduse, rahvaluule, keele, teatri, kino ja ajakirjanduse bibliograafia 1946—1957. Sisaldas 1969. a. alguses 40 000 kaarti, säilitatakse sealsamas; Fr. R. Kreutzwaldi personaalbibliograafia 1833—1968. Sisaldab 4000 kaarti, säilitatakse sealsamas; Eesti teatri ajalugu. 1865—1911, 1917—1918 veebr., 1940—1944. Säilitatakse Eesti NSV TA Ajaloo Instituudis.

[47] Diplomitöödena säilitatakse Tartu Riikliku Ülikooli Teaduslikus Raamatukogus: *S. Traks*, Abja rajooni kodulooline bibliograafia 1944—1961. (1963.) Sisaldab 3844 nimetust; *E. Lepik*, Haapsalu rajooni koduloolinebibliograafia 1944—1961. (1962.) Sisaldab 3837 nimetust; *A.-L. Pitkänen*, Harju rajooni koduloolinebibliograafia 1944—1962. (1963.) Sisaldab 2516 nimetust; *T. Juhansoo*, Hiiumaa koduloolinebibliograafia 1825—1959. (1960.) Artikleid 2389 nimetust; *S. Tralla*, Mustvee linna ja selle ümbruse koduloolinebibliograafia 1940—1960. (1961.) Artiklid. 1394 nimetust; *T. Raid*. Otepää koduloolinebibliograafia 1836—1962. (1963.) 1142 nimetust; *E. Koger*, Pärnu koduloolinebibliograafia 1940—1959. (Pärnu, 1960.) 1673 kaarti; *E. Luhaste*, Räpina rajooni koduloolinebibliograafia 1940—1959. (1960.) 1707 kaarti; *E. Eli*, Tartu koduloolinebibliograafia 1954—1958. (1960.) Artiklid. 1786 kaarti. E. Vilde nim. Tallinna Pedagoogilise Instituudi Raamatukogunduse ja bibliograafia kateedris: *S. Arr*, Kohtla-Järve koduloobibliograafia. (1967.) 3155 nimetust; *L. Düüna*, Rakvere rajooni koduloobibliograafia 1960—1968. (1969.) 3899 nimetust; *E.-M. Hint*, Haridusolud Eestis (1922—23). Perfokartoteek. (1969.) 70 lk. masinakirjas + 2511 kaarti; *E. Vaher*, Eesti etnograafia artiklite bibliograafia 1926—1928 ja 1932—1940. (1968.) 4191 nimetust. (K. Veskimäe andmeil.) *T. Saag*, Võru linna koduloolinebibliograafia 1944—1962. (1963.). 2780 nimetust. Mujal säilitatavaid töid: Paldiski ja Keila. Ajaloo-alane kirjandus. Raamatud ja artiklid. XIX ja XX s. algus. 67 nimetust, säilitatakse Fr. R. Kreutzwaldi nimelises Eesti NSV Raamatukogus; Tallinna koduloo bibliograafia. 4000 kaarti, säilitatakse M. Gorki nim. Tallinna Keskraamatukogus; Tartu koduloolinebibliograafia. Kartoteek N. Gogoli nimelises Keskraamatukogus.

Nõukogude Eestis on bibliograafiline töö koondunud peamiselt niisugustesse üldbibliograafiaga tegelevatesse asutistesse, nagu Raamatupalat, Eesti NSV Teaduste Akadeemia Fr. R. Kreutzwaldi nimeline Kirjandusmuuseum, Tartu Riikliku Ülikooli Teaduslik Raamatukogu, Fr. R. Kreutzwaldi nimeline Riiklik Raamatukogu ja Eesti NSV Teaduste Akadeemia Teaduslik Raamatukogu, kus sellega tegelevad peamiselt kõrgema hariduseg a bibliograafid, keda Eestis hakati ette valmistama alles nõukogude võimu ajal. Mõned kitsama profiiliga bibliograafiad, näit. kolmeköitelises «Eesti NSV ajaloos», Eesti nõukogude etnograafia bibliograafia jmt., on koostatud Eesti NSV Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituudis.

Ajaloobibliograafiat ja teatmetööd juhtiva ja korraldava omaette asutuse puudumine on hakanud end üha enam tunda andma ning praegune olukord sel alal ei võimalda enam kaugeltki arendada ajalooteadust vastavalt NLKP Keskkomitee 1967. aasta otsusele ühiskonnateaduste kohta.

Kuni viimase ajani tunti suurt puudust ka mõningatest teatmeteostest. Väljapaistvate revolutsionääride elust ja tegevusest annab ülevaate EKP Keskkomitee Partei Ajaloo Instituudi poolt väljaantud «Revolutsiooni lipukandjad I».[48] Geograafilisest printsiibist lähtudes pakub ajaloolist, eriti aga kohaajaloolist teatmematerjali «Kas tunned maad»[49], ka «Eesti nõukogude entsüklopeedia» kaudu, mille esimene köide ilmus 1968. aastal, tuleb käibele rohkesti uusi materjale. Eriti suur on tema teatmeline väärtus uuema ajaloo ja töölisliikumise alal, kuid ka Eesti vanemat ajalugu käsitlevad märksõnad toovad hinnatavaid andmeid ajalooteaduse uusimate saavutuste valgusel.

Võib samuti märgata teatavat progressi teaduslike teoste varustamisel mitmesuguste registritega. Kui esimestel sõjajärgsetel aastatel ilmusid paljud teosed ajaloo alal ilma registriteta, siis nüüd, välja arvatud kahjuks «Tartu Riikliku Ülikooli Toimetised», ei ole mitte ainult teaduslikud monograafiad, vaid ka niisugused üldkäsitlused, nagu näiteks üheköiteline «Eesti NSV ajalugu» ja «Eesti NSV ajalugu kolmes köites», varustatud isiku- ja geograafiliste nimede registritega, mitmed monograafiad ka ainregistriga.[50]

Kõrvuti edusammudega nn. traditsioonilise teatmetöö aladel (mitmesugused bibliograafiad, raamatukogude kartoteegid, teatmeteosed jne.) on hakatud viimasel ajal teadlase töö otstarbekamaks korraldamiseks ja tema tööviljakuse tõstmiseks otsima uusi moodsamaid vahendeid. Peamiselt on hakatud kasutama perfokaarte, milleks on välja töötatud erisüsteemid.

Eesti NSV-s ajaloo alal töötavatest asutustest on perfokaartidele, peamiselt sälkkaartidele, rajatud süsteemid kasutusele võetud Teaduste Aka-

[48] Tallinn, 1960.

[49] Tallinn, 1965.

[50] Näit. *O. Karma*, Tööstuslikult revolutsioonilt sotsialistlikule revolutsioonile Eestis. Tööstuse arenemine 1917. aastani. Tallinn, 1963; *Э. Тарвел*, Фольварк, пан и подданный. Аграрные отношения в польских владениях на территории Южной Эстонии в конце XVI — начале XVII века. Таллин, 1964.

deemia Ajaloo Instituudis, Riiklikus Etnograafiamuuseumis ja abivahendina ajakirjanduse leidmiseks Riiklikus Ajaloo Keskarhiivis.[51]

Eesti NSV Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituudis kasutatavatel süsteemidel, mis põhinevad perfokaartidel, on märksõnastiku ülesehitus suuremalt osalt kahejärguline.[52] Siin on koostatud mitu klassifikaatorit-märksõnastikku ja nende põhjal ka vastavad koodid. Niisugused märksõnastikud on olemas Oktoobri-eelse ajaloo, kunstiajaloo, etnograafia, arheoloogia ja teatriajaloo alal. Nendele lisandub hulk teaduslike töötajate (J. Kahki, A. Vassari, E. Janseni, H. Palli, K. Kirme, R. Looduse, A. Viirese, V. Lõugase jt.) uurimisteemadel koostatud detailsemalt liigendatud märksõnastikke ja eriotstarbeks koostatud märksõnastikke (H. Palli, R. Pullati, K. Martinsoni jt. uurimisteemadel, ajaloolise demograafia märksõnastik jt.). Koos moodustavad need küllaltki väärtusliku ja laiaulatusliku kogemusliku aluse ajalooalase üldise klassifikaatori ja märksõnastiku koostamiseks.

Ajaloo Instituudis kasutatavad sälkkaartidest kartoteegid on, nagu juba mainitud, määratud peamiselt uurijate individuaalseks või siis väiksemate rühmade teenindamiseks. Kuid vaatamata sellele kujutavad nad juba praegugi küllalt suurt informatsioonilist väärtust. Kogutud materjalid on hõlpsasti kasutatavad ka uurijate järgmistele põlvkondadele, kuna neil ei tarvitse hakata juba läbitöötatud materjale uuesti läbi vaatama. Peale selle võimaldavad need materjalid juba praegu koostööd eri uurijate vahel ja soodustavad materjalide mikrovahetust.

Teatud sammu edasi, ja mõneti teises suunas, on teinud vabariigi kodu-uurijad, kes on hakanud välja andma paljundatud perfokartoteeke.[53] See on progressiivseks suunaks informatsioonisüsteemide kasutamisel. Kuigi need kaardid on trükitud kodu-uurijate erikoodi järgi, võib neid kasutada ka ajaloolaste kartoteekides, kuna suure osa neist moodustavad ajaloo kohta käivad kaardid. Selleks tuleb need kaardid sälgata Ajaloo Instituudis kasutatava koodi järgi.

Eesti NSV Etnograafiamuuseumis on koostatud sälkkaartidest õige mahukas (umb. 10 000 kaarti) kartoteek joonistekogu hõlpsamaks kasutamiseks (hõlmab peamiselt eesti talusid). Selle märksõnastik on küllaltki üksikasjaline ning võimaldab materjalide leidmist esemete nimetuste, hoonete ja nende osade jne. järgi.

Viimasel ajal on Eesti NSV arhiivid hakanud oma suuri fonde temaatiliselt mitmeti jaotama (indekseerima). Selleks on Eesti NSV Riikliku Ajaloo Keskarhiivi ja Eesti NSV Oktoobrirevolutsiooni ja Sotsialistliku Ülesehitustöö Riiklikus Keskarhiivis koostatud indekseerimissõnastikud.

[51] *Х. Палли*, Опыт использования перфокарт в Институте истории Академии наук Эстонской ССР. «Eesti NSV Teaduste Akadeemia Toimetised — Ühiskonnateaduste Seeria» 1965, nr. 1, lk. 98—107.

[52] Vt. sealsamas, lk. 100, 105—107.

[53] Vt. Ajaloolisi sündmusi ja mälestisi Rakvere rajoonis. Perfokaartide mapp. Tallinn, 1967; Perfokaarte Viljandi rajooni ajaloost ja loodusest. Tallinn, 1968. Seoses kodu-uurijate seminar-kokkutulekuga Tartu rajoonis ilmub järjekordne perfokaartide mapp «Perfokaarte Tartu rajooni ajaloost». Vt. ka *H. Palli*, Perfokaart kodu-uurijatele. Sälkperfokaartide kasutamisest looduskaitseobjektide ja kultuurimälestiste kohta informatsiooni kogumisel. Tallinn, 1969. 18 lk.

Kuigi jaotused nendes on suhteliselt üldised, võimaldab see ometi üldjoontes paremini orienteeruda säilitusüksustes.[54]

Saavutused ajalooalase bibliograafia ja informatsiooniteenistuse alal on nõukogude aastail mõneski lõigus olnud küllalt suured. Varasemaga võrreldes on tunduvalt laienenud nii retrospektiivsete kui ka jooksvate bibliograafiate temaatika. Võrdlemisi üksikasjalise ülevaate võib saada Eesti NSV-s ilmunud ajalooalase kirjanduse kohta raamatukroonikast ning artiklite ja retsensioonide kroonikast. Hinnatavat bibliograafilist tööd on tehtud Fr. R. Kreutzwaldi nimelises Kirjandusmuuseumis ja raamatukogudes. Esimesi samme on astutud uut laadi informatsioonisüsteemide loomisel, esmajoones sälkperfokaarte kasutades. Ees seisab retrospektiivse Eesti ajaloo bibliograafia koostamine alates 1917. aastast, venekeelse kirjanduse osas 1877. aastast alates, ja uute informatsioonivahendite palju laialdasemalt kasutamisele võtmine. Seni on piirdutud ainult kõige lihtsamate abivahendite — sälkkaartide kasutamisega, masinaperfokaarte on kasutatud vaid arvutusteks, mitte informatsioonitööks.

Avalik arvamus suhtub väga suure huviga ühiskonnateaduste informatsioonikeskuse loomise kavatsusesse. Seda näitab ajalehe «Sirp ja Vasar» veergudel 1967.—1968. aastal arenenud mõttevahetus, kus ei propageeritud mitte ainult kaasaegse tehnika kasutuselevõttu ja uusi võimalusi ühiskonnateaduste informatsiooniteenistuses, vaid paljudes sõnavõttudes rõhutati ka vastava keskuse loomise vajadust.[55] Praegu ongi niisugune laboratoorium loomisel Eesti NSV Teaduste Akadeemia Teadusliku Raamatukogu juures. Fr. R. Kreutzwaldi nim. Eesti NSV Riiklikus Raamatukogus asutati 1969. aastal rahvusbibliograafia osakond, mis koos Eesti NSV Teaduste Akadeemia Fr. R. Kreutzwaldi nim. Kirjandusmuuseumi bibliograafia osakonnaga kavatseb lähema kümne aasta jooksul lõpule viia retrospektiivse Eesti ajakirjanduse artiklite bibliografeerimise ajavahemikust 1689—1940.

Niisugune bibliograafia ja teadusliku informatsiooni teenistus vastaks veelgi rohkem kõigile neile põhimõtetele ja eesmärkidele, mida omal ajal silmas pidas V. I. Lenin ja millele on suunatud NLKP ja EKP Keskkomitee 1967. aasta otsused ühiskonnateaduste alal.

[54] Схема классификации документальных материалов досоветского периода в государственных архивах Эстонской ССР. Таллин, 1968 (käsikiri).

[55] Vt. *J. Kahk*, Eilses, tänases ja homses. «Sirp ja Vasar» 15. sept. 1967; *I. Rüütel*, Tänasest, homsele mõeldes. «Sirp ja Vasar» 13. okt. 1967, *E. Pillau*, Vanema perioodika bibliografeerimisest. «Sirp ja Vasar» 12. nov. 1967; *H. Palli*, Millest siis alata? «Sirp ja Vasar» 1. dets. 1967; *E. Vatter*, Kas oleme loonud uue dinosauruse? «Sirp ja Vasar» 19. jaan. 1968; *L. Peep*, Alustada tuleb kohe — aga asjalikult! «Sirp ja Vasar» 24. mail 1968; *J. Kahk*, Vastuseks Laine Peebule. «Sirp ja Vasar» 31. mail 1968; *H. Randalu*, Tesaurus võidab dinosauruse. «Sirp ja Vasar» 6. sept. 1968.

Arbeiten der wissenschaftlichen Mitarbeiter des Instituts für Forschung der Geschichte der KP Estlands[23] zur Verfügung, wie auch die Register der Werke der Historiker an der Akademie der Wissenschaften der Estnischen SSR[21] und der Lehrkräfte der Universität Tartu.[22] Eine sachkundige Bibliographie der die estnische Geschichte betreffenden estnischen, russischen und fremdsprachigen Literatur enthält die dreibändige «Geschichte der Estnischen SSR».[24] Daneben sind auch engere Spezialbibliographien (z. B. der Ethnographie), Verzeichnisse von Werken hervorragender Wissenschaftler, von Arbeiten über die Heimatkunde und andere Bibliographien veröffentlicht worden.[25–27]

Die Forschungsarbeit der Wissenschaftler, die sich der Geschichte Estlands verschrieben haben, wird heutzutage durch verschiedene, in den Bibliotheken der Estnischen SSR geführte bibliographische Kartotheken[30] erheblich erleichtert. Eine der wichtigsten von ihnen ist die in der bibliographischen Abteilung des Fr.-R.-Kreutzwald-Literaturmuseums der Akademie der Wissenschaften der Estnischen SSR vorhandene «Allgemeine systematische Bibliographie der estnischen Presse bis 1944» samt ihrer Hilfskartei.[35] Eine zweite wichtige Auskunftsquelle ist die von K. Weltmann zusammengestellte Kartothek der Estland betreffenden russischen Literatur, welche sich in der wissenschaftlichen Bibliothek der Staatlichen Universität Tartu befindet.[11] Die Arbeiterpresse Estlands[37] ist für sich bibliographiert worden, es gibt eine Bibliographie aller bis 1969 in Estland erschienenen estnischsprachigen Bücher,[31] sowie zahlreiche wissenschaftliche, kulturgeschichtliche und heimatkundliche bibliographische Verzeichnisse und Kartotheken.[43–47]

Weniger hat man dem Herausgeben von Nachschlagewerken Aufmerksamkeit schenken können; dennoch sind auch auf diesem Gebiet in den sechziger Jahren einige Fortschritte zu verzeichnen. Es wurden Biographien einzelner Revolutionäre[48] und die Geschichte der Kommunistischen Partei Estlands[42] sowie Bibliographien der Arbeiterpresse[41] und auch das heimatkundliche Werk «Kennst du das Land»[49] herausgegeben. Das Zusammenstellen der «Estnischen sowjetischen Enzyklopädie» ist im Gange, ihr erster Band ist 1968 bereits erschienen.

Die historischen Monographien der letzten Zeit sind im Vergleich zu früheren mit bedeutend besseren Registern versehen; meistens haben die im Druck erschienenen wichtigeren Allgemeindarstellungen ein Verzeichnis der Personen- und Ortsnamen. Viele Publikationen enthalten auch ein Sachregister.[50]

Neben diesen sogenannten traditionellen Informationsmitteln hat man in der Estnischen SSR auch einige Neuigkeiten eingeführt. In dem Institut für Geschichte der Akademie der Wissenschaften der Estnischen SSR, dem Staatlichen Ethnographischen Museum der Estnischen SSR und in anderen Forschungsstätten werden Lochkarten angewandt.[51–52] Für heimatkundliche Forschungen wurden zwei Lochkartenmappen herausgegeben.[53] Mit einigem Erfolg hat man versucht, die Informationssprache der Historik und ihre Termini zu fixieren.

In der Estnischen SSR, wo seit der Nachkriegsjahren Bibliothekwesen und Information nach leninistischen Prinzipien umgestaltet wurden, beschäftigen sich mit der entsprechenden Arbeit hauptsächlich Institutionen der allgemeinen Bibliographie, wie z. B. die Bücherkammer, das Fr.-R.-Kreutzwald-Literaturmuseum der Akademie der Wissenschaften der Estnischen SSR, die wissenschaftliche Bibliothek der Staatlichen Universität Tartu, die staatliche Fr.-R.-Kreutzwald-Bibliothek sowie die Wissenschaftliche Bibliothek der Akademie der Wissenschaften der Estnischen SSR, wo hauptsächlich Bibliographen mit höherer Fachbildung tätig sind. Die Ausbildung spezieller Arbeitskräfte begann in Estland nach dem Ende des Großen Vaterländischen Krieges. Einige Sonderbibliographien von engerem Ausmaß (z. B. diejenige der dreibändigen «Geschichte der Estnischen SSR», die estnische sowjetische ethnographische Bibliographie und mehrere andere) wurden im Institut für Geschichte der Akademie der Wissenschaften der Estnischen SSR verfaßt.

Als größere von den bevorstehenden Arbeiten wären zu nennen: die Gründung eines Informationszentrums für Gesellschaftswissenschaften, das Fortsetzen der Arbeit an der retrospektiven Bibliographie der Geschichte Estlands und die Vollendung der retrospektiven Bibliographie der estnischen Presse.

Register — Указатель — Verzeichnis

AUTORI- JA ISIKUNIMEDE REGISTER ▪ УКАЗАТЕЛЬ АВТОРОВ И ИМЕН ▪ AUTOREN- UND PERSONENVERZEICHNIS

Registrisse, mis koosneb ladina- ja venekeelse tähestikuga osast, on võetud kõik tekstis ja joonealustes esinevad autori- ja isikunimed. Peale isikuid ja autoreid identifitseerida aitavate andmete on käesolevas registris Eesti NSV ajaloolaste, arheoloogide, etnograafide ja kunstiteadlaste kohta esitatud ka olulisemaid eluloolisi ja erialasest ettevalmistusest ülevaadet võimaldavaid andmeid ning teaduslike kraadide ja kutsete (vanem teaduslik töötaja, dotsent ja professor) saamise aeg. *-ga märgitud autorid ja isikud esinevad nii eesti- kui ka venekeelses osas.

В указатель включены все фамилии авторов и другие имена собственные, встречающиеся в тексте или в сносках. В эстонской части указателя об историках, археологах, этнографах, искусствоведах Эстонской ССР приводятся более подробные биографические сведения и указано время получения ими научного или педагогического звания. Авторы и имена собственные, отмеченные знаком *, имеются как в русской, так и эстонской частях указателя.

Im Register, das aus einem nach dem lateinischen Alphabet angeordneten Teil und einem russischen Teil besteht, sind alle im Texte und in den Fußnoten vorkommende Autoren- und Personennamen angegeben. Außer den zur Identifizierung der Personen und Autoren benötigten Angaben werden im estnischen Teil Register über sowjetestnische Historiker, Archäologen, Ethnographen und Kunsthistoriker nähere biographische und die Fachbildung anbetreffende Daten angegeben, mit der Zeitangabe der Erhaltung ihrer wissenschaftlichen und pädagogischen Grade (älterer wissenschaftlicher Mitarbeiter, Dozent, Professor). Die mit einem Sternchen (*) bezeichneten Autoren und Personen sind sowohl im estnischen als auch im russischen Teil abgebracht.

JÄRELMÄRKUS

Pärast seda kui käesoleva kogumiku käsikiri oli laotud ja korrektuurid suuremas osas tehtud, ilmusid mitmed selles käsitletava temaatika seisukohalt olulised väljaanded, nagu «Töid EKP ajaloo alalt IV» (Tallinn, 1970. 304 lk.), «Töid NLKP ajaloo alalt» (Труды по истории КПСС, VII. Tartu Riikliku Ülikooli Toimetised, vihik 238. Tartu, 1969. 178 lk.), D. Rudnevi «Lenin ja Eesti» (Kroonika. [Tallinn], 1970. 210 lk.), H.-A. Lebbini «Sotsiaaldemokratismi pankrot Eestis» (Tallinn, 1970. 452 lk.) ja «V. I. Lenini teosed eesti keeles 1918—1969» (Bibliograafiline nimestik. Koostanud V. Kabur ja L. Püss; Произведения В. И. Ленина на эстонском языке 1918—1969. Библиографический указатель. Составители В. Кабур и Л. Пюсс. Tallinn, 1969. 68 lk.). Esimeses neist käsitletakse mitmeid EKP ajaloo, samuti V. I. Lenini juhendite Eestis rakendamise olulisi küsimusi, mida varem pole uuritud (rets.: *J. Kalits*, «Eesti Kommunist» 1970, nr. 5, lk. 82—85). Teise temaatika on lähedalt seotud käesolevas kogumikus EKP ajaloo uurimisele pühendatud artikli probleemistikuga (rets.: *O. Kuuli*, «Eesti Kommunist» 1970, nr. 5, lk. 85—87), D. Rudnevi kroonika aga annab seniseid uurimistulemusi ära kasutades kokkuvõtliku ülevaate V. I. Lenini kontaktidest Eestiga (rets.: *E. Laul*, «Eesti Kommunist» 1970, nr. 6, lk. 73—76). H.-A. Lebbini uurimuses käsitletakse EKP võitlust marksismi-leninismi ühe tigedama vaenlase — parempoolse oportunismi vastu Eesti töölisliikumises. Parempoolse oportunismi peamiseks kandjaks ja rahvusvahelise oportunistliku töölisliikumise agentuuriks Eestis oli Eesti Sotsiaaldemokraatlik Tööliste Partei, kes 1925. aastal, pärast ühinemist parempoolsete iseseisvate sotsialistidega, võttis nimeks Eesti Sotsialistlik Tööliste Partei (ESTP). Autor näitab, kuidas see partei kodanluse huvides püüdis Eesti töölisliikumist killustada ja lõhkuda, kuid oma reetliku poliitikaga kaotas töölisklassi ja kogu töörahva usalduse, mistõttu teda 1930-ndate aastate lõpul tabas täielik pankrottijäämine ja krahh. V. I. Lenini 100. sünnipäeva puhul avaldatud bibliograafias on esmakordselt püütud registreerida kõik V. I. Lenini eesti keeles omaette raamatutena väljaantud tööd ja koguteosed, alates 1918. aastast kuni käesoleva ajani (rets.: *M. Heiman*, «Eesti Kommunist» 1970, nr. 7, lk. 58—61). Vene keeles ilmus mõnevõrra täiendatult ja ümbertöötatult E. Kauba uurimus (*Э. Каун*, На ленинском пути борьбы. Распространение ленинских идей и борьба за единство рабочего движения в Эстонии в дооктябрьский период (1902—1917). Таллин, 1970. 303 lk.), mida käesoleva kogumiku artiklites on käsitletud 1967. aastal ilmunud eestikeelse väljaande järgi.

Ühtlasi kasutavad autorid võimalust avaldada tänu EKP Keskkomitee Partei Ajaloo Instituudi töötajatele E. Kaubale, E. Laasile, H.-A. Lebbinile, V. Leedele, A. Liebmanile ja A. Panksejevile artikli «Eestimaa Kommunistliku Partei ajaloo uurimine» läbivaatamise ja tehtud kasulike märkuste eest, mida korrektuuri lugemisel oli veel võimalik kasutada. Samuti avaldavad nad tänu Eesti NSV Ministrite Nõukogu juures asuva Arhiivide Valitsuse juhatajale B. Varkkile ja selle valitsuse metoodilise komisjoni liikmetele, Eesti NSV Oktoobrirevolutsiooni ja Sotsialistliku Ülesehitustöö Riikliku Keskarhiivi direktorile E. Kukele, Tartu Riikliku Ülikooli NSV Liidu ajaloo kateedri dotsendile H. Piirimäele, R. Kenkmaale ja V. Millerile artikli «Arhiivid ja arhiivindus» läbivaatamisel ja retsenseerimisel nähtud vaeva ning märkuste eest, mis tulid kasuks selle viimistlemisel.

SISU ■ СОДЕРЖАНИЕ ■ INHALT

РЕЗЮМЕ

ZUSAMMENFASSUNGEN

ЛЕНИНСКИЙ ЭТАП В ЭСТОНСКОЙ ИСТОРИЧЕСКОЙ НАУКЕ. Обложка Х. Кэрсна. На эстонском языке. Издательство «Ээсти Раамат». Таллин, Пярнуское шоссе, 10.

Toimetaja F. Roose. Kunstiline toimetaja S. Stern. Tehniline toimetaja K. Kallaste. Korrektorid E. Toots ja A. Kiho. Laduda antud 31. XII 1969. Trükkida antud 10. VII 1970. Paber 70 × 90/16. Trükipaber nr. 1 — Ligatne Paberivabrik, Läti NSV. Trükipoognaid 28 + 1 kleebis. Tingtrükipoognaid 32,83. Arvestuspoognaid 41,67. Trükiarv 1500. MB-05085. Tellimise nr. 8032. H. Heidemanni nim. trükikoda, Tartu, Ülikooli t. 17/19. Hind rbl. 3.05.